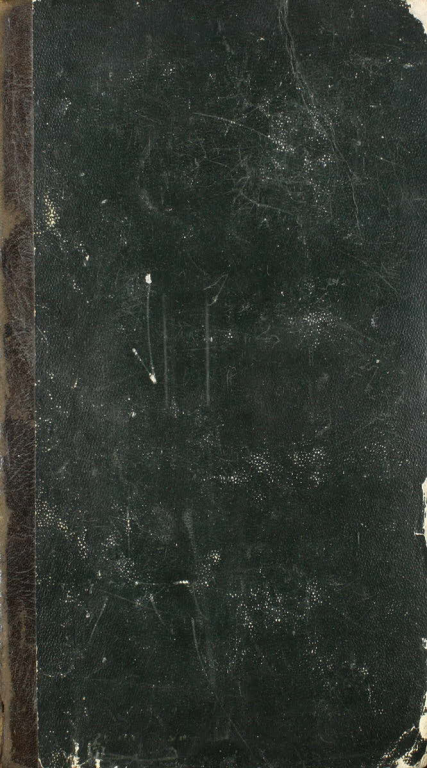
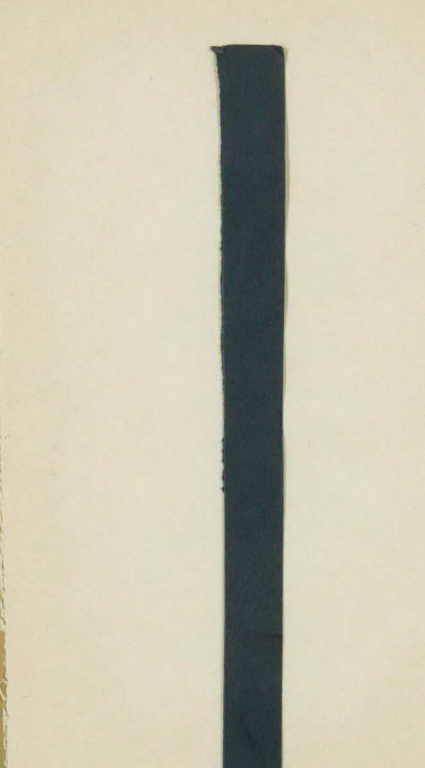

ԻՐԱՆԻԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

PLATE 4024-2394

ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆԻՔ

ԳՐԱԽԱԿԱՆ, ՏՈՀՄԱՅԻՆ

34
Ե

ԵՐ

ԸՉԳԵՅԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆԻՔ

ԱՇԽԱՏԱՅՈՒԹՅԱՆ

Ի Հ. ԵՓՐԵՄԱՅ ՎԱՐԳԱՊԵՏԷ ՍԷԹ

ՅԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵՆԷ

ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՄԵԾԻ ԱԲԲԱՅԻ

A 10204

Ի ՎԵՆԵՏԻԱ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1854

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

1851

1851-1852

1851-1852

1851-1852

1851-1852

1851-1852

1851-1852

1851-1852

1851

1851 A

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ր Ա Ն

Լին ինչ զարթուցեալ 'ի բանաւորութիւն մանուկ բաղմահանձար, և շուրջ զաշն զոյգ ընդ աշաց հոգւոյն ընդ տիեզերս և ընդ կարգաւորութիւն նորա հրաշահան, և ընդ նորուն կարգաւորիչ յաժեցուցեալ, համայն և զանձն տեսեալ իբրեւ զայլ իմն աշխարհ բաղմադիմի կարգօք տրամակայեալ ըստ մարմնոյն և ըստ հոգւոյն, յեռանդն հարկանի ելանել, հուս մատչել յիմաստութիւն անդր Ետուծոյ, որ արար զայս ամենայն, և իմանալ որպիսի կարգօք և առ ինչ հաստեալ տնօրինեցան բնութիւնք համօրէն և ինքն ընդ նոսին:

Լս հետախոյզ քննութիւն էից պատճառս ետ մարդոյ 'ի ձգունս մտանել, յուզել և որոնել և իմանալ. քանզի և ճանաչելն զսքանչելիսն Ետուծոյ, և եթէ առ ինչ կարգեալ տահմանեալ իցեն, է իմաստութիւն, թէպէտ և չմարթիցի

որ անդր 'ի սկզբունս նոցին 'ի վեր տաճարանալ , Աւարդ ե-
կեալ Հասեալ կամբ 'ի ժամանակ , յորում եթէ և ընդ ամս
բիւրս էր ինչ հնարաւոր կեալ մարդոյ յերես երկրի , և
զմիանգամ ընթերցեալն անմուտց կապելով 'ի յուշի , հա-
նապազ անդու պարապէր յընթերցումն այնամենայնի՝ զոր
բազմահանդէս հետազօտութիւն մարդկան 'ի սկզբանէ ցայ-
սօր մանրախուզիւ գրեաց զգործոցն Մտուծոյ , զարարածոց
և զմարդոյ , ոչ բաւեալ մարթիւր յաւարտ ածել զամենայն .
թող զխորուսեալսն անթիւս 'ի մատենից , և զոր ցկատարած
հետաքնին լեալ գրել հանդերձին որ զալոցն են ազգք . այս-
պէս անխոյզ և անթիւ են սքանչելարուեստ գործք Մտուծոյ :

Արդ հետախուզիւ մտեալ ուշիմ մանկանն 'ի մատենադա-
րան իմն խմաստութեան , և որ անդ հոժ լի զգրեանցն յա-
ճախութիւն յաւան ամիսիեալ , իբր ոչ յիմարեսցի՝ վառեալ
'ի ցանկութիւն խմանալոյ զամենայն զբովանդակեալն 'ի
նոսա զիմաստս . և 'ի միտ առեալ՝ զի զբովանդակ իսկ զկեանս
իւր ծախելով՝ եթէ յանձին կալցի պարապել և եթ յընթեր-
ցումն նոցին , ոչ կարացէ անցանել և ոչ ընդ մի մասնն ,
զիմորդ ոչ 'ի յուսահատ յանել խորհուրդս պաշարեսցի : Այկ
այժմ մերկացիր 'ի տիրութենէ մտացդ և միտի թարեաց հան-
ճարեղդ բարեխնդիր մանուկ . ես ցուցից զոր ինչ առնել իցէ
քեզ . զի 'ի սակաւուն զկարեւորագոյնն զսնունդ առեալ
յագեցուցես զքոյդ աստուածաշնորհ գեղեցիկ հանճար :
Ահա ես տաց քեզ զմին զմիայնս յանթիւ գրենոյն , յորում
քաջ հրահանգեալ , իբր 'ի հայերոջ տեսցես 'ի նմա զբա-
ղումն զայլս . և որ մեծն է քան զամենայն , նուաւ քաջ 'ի
վերայ հասեալ ճշմարտութեանն լինելոյ քո պատկեր Մ-
տուծոյ , և ծանուցեալ զպարտս քո մերձենալոյ գործովք

առ նա ինքն , և 'ի նոյն քո թեւակոխեալ , եկեացէ , հասցէ
Ժամանակ զի միացեալ ընդ Ղստուծոյ , և նման նմա լեալ ,
տեսցես զամենայն 'ի նմին յինքեան յՂստուած առաւել
քան զոր կարծես և իմանաս , և լուիցես ընդ առաքելոյն և
զւանկեալսն 'ի սիրտ քո : Օչ 'ի զիրա այս , զոր ես տայ
քեզ , բովանդակեալ են իրաւունք և պարտք քո՝ առ 'ի կա-
րող լինելոյ բերել 'ի ձեռս զամենայն որոց ցանկաց անձն քո ,
և առ 'ի ընդ քեզ իմաստութեամբն Ղստուծոյ , յորում գան
ձեալ պահին ամենայն զիտութիւնք որ ինչ յերկինս և որ
ինչ յերկրի :

Վիտութիւնս այս , որ նկրտի զիրաւունս ուսուցանել և
զսրտոս մարդոյ և ազգի , անուանի Վրաւունք բնութեան և
ազգաց : Բովանդակեալ գտանին 'ի սմա ամենայն սկզբունք
բարոյականք՝ զի ուսուցանէ զկանոնս գործոց առանձին
մարդոյ ընդ իւրումն նմանոյ յամենայն պէտս կենաց , ընդ
անձին և ընդ Ղստուծոյ , և քաղաքացւոյ զհպատակութիւն
օրինաց և հրամանահան իշխանութեան պետաց իւրոյ՝ յօ-
րէնսդրութեան և 'ի վարչութեան . նոյնպէս և ազգաց
զսրտոս կալոյ 'ի խաղաղութեան ընդ միմեանս , և զնէ չափ
պահանջանաց նոցա 'ի պատերազմի :

Ի սմա բովանդակեալ են ընդհանուր սկզբունք իրաւանց
և առաջնորդական տեսչութեան : Օստին օրէնսդէտք իւ-
րաքանչիւր ազգաց պատշաճեցուցանեն հանգամանաց ազգի
իւրեանց . և իմաստուն ուղղիչք իշխանք ազգաց զիւրսն ան-
թիւս զանատոյգսն և զանակնկալս լուծանեն աներկբայ՝
ապաստան յայս ընդհանուր կանոն անխոփոխ . “ Օչ է 'ի
բնութեան աղբիւր արդարութեան յորմէ բղխեն ամենայն
օրէնք քաղաքականք իբրեւ զվտակս , և որպէս ջուրք փոխեն

զգոյն և զճաշակ ըստ հողոյն ընդ որս սահեալ անցանէն ,
այսպէս և օրէնք քաղաքականք զանազանին 'ի միմեանց ըստ
այլ և այլ պետութեանց զանազան աշխարհաց և ազգաց ,
թէպէտ մի և նոյն աղբիւր է ամենեցուն , Օպս Պագոն
ասէ՝ իմաստասէրն Մեղղիոյ :

Եւ զիտութիւնս այս 'ի խնդիրս բարոյական , առաջնորդական և քաղաքական իրաւանց՝ միայն առաջի առնէ զհիմունս ճշմարտութեանցն 'ի ցուցանել զաղբիւրս արդարութեան իրաւանց , որոց կատարածն յոյժ է բազմադէմ , ըստ յաճախելոյ դիպացն որք 'ի դէպ զան յառանձնական և յառաջնորդական կեանս մարդկան , ըստ վտակաց աղբերն բազմախտոր : Իսկ այն նմանութիւն փոփոխութեամբ գունոյ և ճաշակի՝ խոտորումն է յուղղութենէ . զոր և ծանեան ազգք ըստ զարգանալոյ նոցա 'ի քաղաքականութեան , և 'ի զիտութեան ընդ քրիստոնէութեան , որով բաժանումն վտակայն ընդ բազմախտոր ուղիս ամփոփեցաւ յետս յաղբիւրն , մինչև զի ոչ ևս այլ ակնարկել յայս իրաւունս բնութեան իբրև լոկ իմն սկիզբն ընդհանուր , այլ պարտ վարկան և զամենայն դրական օրէնս ամփոփել ողջոյն յիրաւունս այս . այնպէս զի և ամենայն գործք առանձին մարդկան և և ընդհանուր ազգաց հիմնեալ յիրաւունս յայտոսիկ՝ կան անփոփոխ . և վասն այսորիկ հարկ համարեցան անուանել զսոյն Երաւունս բնութեան և ազգաց : Օր 'ի վարել առն ընդ առն և ազգի ընդ ազգի , գտանեն զսոյն օրէնս զրեալ 'ի սիրտս իւրեանց . և հարեալ 'ի խղճէ մտացն դատին զանձինս պարտապանս կալոյ յիրաւունս յայտոսիկ :

Եւ քանքանեան բնութեան կարգեալ զմարդ յերանութիւն , ետ 'ի սիրտ նորա զօրէնսն զքանչելիս երանութեան ,

և ոչ որ կարէ օձտել ելանել արտաքս յօրինացս այսոցիկ՝
Հուքէր 'ի սուղ և 'ի վճիտ բանս այսպէս խօսի զօրինացս .
Օ ինչ արժան է ասել զօրինաց . այլ զի յԱստուած հան-
դուցեալ է , 'ի ձայն նորա աշխարհ կայ 'ի կայի իւրում . և
երկնաւորքն ամենայն երկրաւորօքս հանդերձ զնա մեծա-
րեն . տկարագոյնն յէակս ընդ նորա պաշտպանող ձեռամբն
կայ , և առնու զփորձ զօրութեան նորին . և զի մարդիկ
և հրէշտակք , և ամենայն արարածք որ զինչ և են , միա-
բանին , թէպէտ ըստ զանազան յեղանակս , համակամք
ամենայնիւ 'ի յարգութիւն նորա իբրեւ զաղբիւր խաղաղու-
թեան իւրեանց և բարօրութեան :

Այս է ապա սկիզբն ամենայն իմաստութեան մարդկան ,
և ամենայն ազգաց իմաստասէրք առին 'ի ճառել զուղղու-
թենէ սորուն և զպիտոյից : Այլ 'ի վեր քան զամենայն նա-
խնքն իմաստութիւնն , արարիչն բնութեան և տուիչն օրինաց
նորա , 'ի վախճան ժամանակաց ինքնին երեւեալ յաշխարհի
զսոյն զայս օրէնս բնութեան ուսոյց անսխալ , յայտնեալ և
որ 'ի նմա ծածկեալ զգանձն , որում անհնարին էր իմաս-
տասիրաց աշխարհի երկրաբարչ մտօքն իւրեանց լինել խե-
լամուտ . քանզի ինքն իմաստութիւնն Աստուծոյ եցոյց հա-
ւաստեալ՝ եթէ որ ինչ հաղորդութիւն է մարդկան ընդ մի-
մեանս և պարտք և իրաւունք 'ի բնական օրինաց , նոյն է և
մարդոյ ընդ Աստուծոյ . և զի առ 'ի կալ 'ի բնական օրէնս
պարտ է ընդ և զպարտս որ առ Աստուած , և փոխարինացն
տպասել յԱստուծոյ . որով յաւել 'ի հին 'ի բնական իրա-
ւունս և զնորն՝ զհաղորդութիւն մարդոյ ընդ Աստուծոյ , որ
և կոչի Աւետարանական կատարելութիւն . և գերբնական
անուանեցան օրէնք : Այց թէ միանգամ ակնարկեսցուք 'ի

տեսար՝ զի խնատիցն յաճախութիւն 'ի գլուխս և եթ բաժաւ
նեալ մարթին պատճառս տալ շփութութեան ուսանողաց ,
ոչ բաւական լեալ զիւրաւ ամփոփել 'ի միտն զմասունս կա-
րեոր խնատիցն ամբարեւոյ 'ի նոսին . և դարձեալ զի մեծա-
պէս դժուարացին և 'ի կամեւն անցուցանել ընդ միտ զու-
սեալն , վասն այսոցիկ պատճառաց կարեոր համարեցար
առանձին նշանակել զբովանդակեալն 'ի մէն մի յօդուածս .
և այսր աղագաւ , 'ի չորրորդ գիրսն 'ի սկիզբն իւրաքանչիւր
գլխոյ ըստ թուոյ յօդուածոցն նշանակեցար և զխմաստս
նոցին ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ : Այս առ 'ի դարման թերու-
թեան առաջնոցն ևս մասանց , նոյնպէս և զնոցուն զխմաստն
յանձնիւր գլուխս ըստ յօդուածոցն հաւարեցար , և 'ի
վերջ գրոցս եղաք ըստ կարգի՝ իւրաքանչիւր թուահամարով ,
հանդէպ նշանակեալ և զթուանշանս իջիցն : Այսինչ գանդա-
ղեցար և զչորրորդ գիրսն ըստ սմին օրինակի պատշաճեցու-
ցանել 'ի ցուցակին :

II մանկուհիք մտաւարժք հայկազեան գրոհիս , ահա ձո-
նեմք ձեզ և զայս գիրս՝ բացեալ հանդէպ հանդիսից առա-
քինութեան ձերոյ ստարեզ նոր , զի սովաւ զակն հանձա-
րոյ ձերոյ յառեալ 'ի մասունս պարտուց ձերոյ՝ ժամանեալիք
'ի կոտարեալն գիտութիւն , և կալջիք զժառանգութիւն
երկնաւոր բարեաց՝ ողիղ քաղաքավարեալ յառօրեայ յաւի-
տենիս :

ԻՐԱՆԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա Յ Ս Է

ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ

ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐՆԵՐԻ ՏՈՒՄԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԵԶՐԱԿԱՆՈՒՄԸ

ԻՐԱՆԻՆԻ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Աւտօֆ տիպոգրֆ օրինաց :

ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ, իմաստասիրական տեսութեամբ ընդ տիեզերս և ընդ հրաշակերտս արարչին, որ այն դուգնաբեայն 'ի մէջ կարծեցեալ արարած ոչ պարագրեցի ընդ սքանչելի օրինօք բնութեան. և որ էակ նորաստեղծ խոտորիցի երբէք յամենայարդար կարգացն՝ զորս սահմանեաց նոցա բարեխնամ արարիչն անդէն 'ի ստեղծանէլն զնոսա : Հեղանիւթ տարր ջրոյ՝ որ ամենայն ուրեք սողոսկի, մտանէ. և բռնութեամբ յուզեալ 'ի բռնաշունչ հողմոց՝ զամենայն զգիմակացսն ազարտէ և քանդէ, սակայն զափնածիր աւազոյն անդր անցանել չմարթի, կալով 'ի հրամանին՝ թէ «Յայս վայր եկեսցես, և այդրէն 'ի քեզ խորտակեսցին ալիք քո» : Օ ինչ սքանչելի քան զակնադարար ծագումն արիւնեոյն, որ ջերմութեամբն կենդանածնէ զսերմանս ամենածին բնութիւնս. սակայն և նա հրաման ընկալաւ՝ շուրջ գալ զերկրաւս, զի համօրէն արդիւնացուցէ զօգնութի իւր, և մի անագանեալ զմին կարի ջերմութեամբն տոչորեալ կիզուցու, և զայլն արարեալ անտես 'ի սառնամանիսն թողուցու զտիւր ԲՆԱՆ

վրէպ 'ի գլուխ նա հանէ զակնարկութիւն հրամանին . այսպէս իւրաքանչիւր արարածք ըստ անցիւր պատշաճիցն ընկալան զարարչադիր հրամանն , և անդադար են 'ի հարստակութեանն :

Ըրդ եթէ ամենայն արարածք 'ի պէտս և 'ի սպասաւորութիւն մարդոյ կարգեցան , և ամենեքին տրա ոչ ելանեն ըստ սահմանն , ոչ ասարքէն և գերազոյն պերճացեալն քան զսոսա մարդն անհրաժեշտ իրաւամբք յանձն առեալ է կալ 'ի ներքոյ աստուածաւանդ պատուիրանին զոր անդատին տընկեաց 'ի բնութեան նորա : Այս արդարեւ յիրաւի . զի եթէ տեսանեմք յարարածս մի զմիով գերազանցութիւն բնութեան , և 'ի կատարեալն կատարելութիւն կարգաց , առաւելագոյն ևս զնոյն տեսանել ունիմք 'ի մարդուս . զի եթէ 'ի վեր քան զսոսա ամենեւին ճոխացեալ է բանական հոգեով և նմին կից կարողութեամբք , իմն մտօքն և կամք և յիշողականաւն , ապա և զուգաշտի նմին պարտի ունել զանտփախ գերազոյն օրինացն սահմանս՝ անձին սեպհականս : Այս ահա այս է անուանեալն ()րէնք . որ 'ի ծագմանէն մականուանեալ կոչի Վնական ()րէնք կամ ()րէնք բնութեան :

()րէնք բնութե՛ն են բովանդակութիւն կանոնաց ազդէրոյ յԵստուծոյ առ մարդիկ 'ի ձեռն ուղիղ բանին : Օտչն կանոն աստուածազդեցիկ և զայս թերադրութիւն բանաւոր բնութեանս անդատին տնկակից տեսանեմք , եթէ հայեցիմք 'ի բնութիւնս մեր ըստ առաջնոյն իւրում գերակատար բարձրութեանն , և թէ ըստ տկարացեալ բնութեանս՝ շուրջ պաշարերոյ 'ի բազմազէմ աղետից : Հառաջնումն՝ ամենայնիւ պատկանաւոր է մարդկութեանս օրէնք բնութեան . քան զի անմահ է հոգի մարդոյ և յաւիտենից կենացն ժառանգաւոր պատրաստեալ յարարէն , լուսով մտաց իւրոց բազումին , իմաստասիրէ , դատի և ընտրէ 'ի յղովազունից ըզկարեւորն , և 'ի բազում արարս կենցաղօգուտս պատկաւոր պանծայ . այս ամենայն կատարելութիւնք նորա չեն կապեալ ընդ հանգամանաց մարմնոյ և ընդ կենաց նորա . այդոքիւք ըզգեր 'ի վերոյն իմաստասիրէ քան զստեւացս , քննէ , տեսանէ զանկաւորն անձին կամ զտարադէպ . 'ի նիւթականաց

աստի վերամբառնայ ընդ միտս իւր'ի կարեւորացն գիտու թի՛
զթուոյն ասեմ, զիշուոյ և զչափուց . համեմատէ զնոսա ընդ
իրեարս , քննէ զկարգ նոցա : Հաւել առ այստիկ և զուղ-
ղաբերձ քատակ մարմնոյ նորա զազնուականն քան զամենայն
զգայնոց , ճոխացեալ ամենայն պարզեօք զգօնու թէ : Այժմէ
այսորիւք ամենայնիւ զարդարեալ է մարդն , և եթէ ինքն է
որ զստորնայնոցն ամենեցուն հետաջօտէ զօրէնսն , քանիօն ա-
ռաւել ինքն մարդն ունի զստանել 'ի քննութեան անդ մտաց
իւրոց զգերագոյն իմն օրէնս բնութեան զրոշմեալս անեղծ
'ի սրտին :

Այնպէս և ըստ տկարացեալ բնութեանս բազում են
սրտաճառք առեալք 'ի ներքին հանգամանացն 'ի ցոյց կալոյ
մեզ ընդ անշեղ լի օրինօք բնութեան : Առաջիկ մեզէն իսկ
զգամք յանձինս մեր զվաւթարութիւն բնութեանս մերոյ ,
տկարացեալ 'ի հոգին , 'ի մարմինն , 'ի միտսն , 'ի սիրտն . որովք
պատրեալ բազումայն է զի ընդ կերպարանօք բարոյ ձեռն
արկանէ 'ի գործ 'ի վնաս անձին և այլոց : Այս տկարութի
զօրացեալ 'ի բնութեանս մերում , քանզի տահման բարու-
թեանն՝ յոր վայելել բերի անմահ հոգին , անչափ է նոյնին
եռանդեամբ անկեալն բնութիւն ձգի և յաճի ընդ չարիս
անչափս , զամենայն ինչ օրինաւոր անձին վարկանի , մինչ չե-
հասու եղեալ 'ի միտս իւր օրինաց բնութեան , որ 'ի նիւ-
թականսն զչափաւորն կշռեսցէ , և յանչափէն խափանեսցէ :

Հաւել 'ի սոյն զանհաւատարութիւն և զաննամանութիւն
խառնուածոց իւրաքանչիւր , յորս տեսանելիք տարանջա-
տութիւն այնչափ որչափ է թիւ մարդկան՝ աննամանք 'ի ներ-
գործութիւնս հոգւոյ և մարմնոյ , և աննամանք 'ի հարկաւորան
և 'ի կամաւորան . ոմն զօրաւոր է , միւսն տկար , սա բաջու-
շիւմ , նա թանձրամիտ . մին հրամայէ , այլ որ պաշտօն հար-
կանէ . և զի մի մի թուիցեմ : Առ մարդումս այլ ամենայն կեն-
դանիք յամենայնի գողցես համարուն են , և 'ի նոյն յօժա-
րութիւն և 'ի ցանկութիւն անգտաին հակամիտեալք . յորոց
թէ զմին մանր քննեցեր , բովանդակ այնր ազգի կենդանեաց
խելամուտ եղեր : Առ որպէս ասաց ոմն , եթէ Օրէստոն
հազարս աղուխուց 'ի մի հաւաքեսցես , յամենեւին 'ի նոսա

զմի և զնոյն ազդեցութիւն տեսանես բնութեան, զնոյն տա-
րազ և հանգամանս կենաց . իսկ յազգի մարդկան ըստ
թուոյ անձանցն են և եղանակք կենաց : Այժմի ցանկութիւն
է որ յուզէ զամենայն մարդ, այլ յիւրաքանչիւրոն այլ և այլ-
նա՛ մանաւանդ մի և նոյն մարդ չէ միշտ ընդ անձին իւրում
զուգաձայն, զի որում այսօր յօժարութեամբ անձուկ կա-
լու, վաղիւ խորշեալ հրաժարէ յայնմանէ . տապի ընդ
հոգս զանազանս, և յասարարիզի բնութեան երազ զմիտն
յաճեցուցեալ, ընդ իրս զանազանս առանց հաստատութեան
փոփոխի :

Օր օրինակ խառնաձայն զօղանջէն փողքն և տաւիղք
եթէ ոչ միտ զնիցին 'ի զուգաձայն ներդաշնակութիւն ըստ
սահմանեալ կանոնին նուազացն երաժշտականութեան, զնոյն
է օրէն ստել և վասն մարդկան՝ թէ ոչ ամենեքին 'ի մի նը-
պատակ ուղղեցին 'ի միոյ 'ի ծածուկ շարժող ձեռանէ բա-
նականին բնութեան : Բարբէն այս անջրպետութիւն իւրա-
քանչիւր խառնուածոցն և վիճակի զանազանապէս բաշխեալ
յարարչական խնամոցն, ոչ եթէ ինքնին 'ի խառնաձայնու-
թիւն բերի . զի որ անդատին 'ի բարւոջն հաստատեցաւ
մարդ, և անցնիւր յատուծոյ եզիտ զվիճակ իւր, 'ի զանա-
զանութեան անդ՝ սքանչելարութեստ քաղցր ներդաշնակութե-
նէր մեզ հանդիպել : Բայլ քանզի միանգամ ապականեցաւ
բնութիւնս 'ի նախամարդն, և կորուստք միանգամայն զուղ-
ղադատ քննութիւն, վասն այնորիկ թուիմք իմն սարսու-
ցեալք յընդհանուր օրինաց բնութեան, մէն մի անձին նոր
օրէնս ըստ զրգուութեան ախտաւոր կրիցն սահմանեալ : Աս-
կայն եթէ առ անգամ մի 'ի խորս սրտից մերոց մտեալ հետա-
զօտիցեմք, գտանեմք անդէն զօրէնս ընդհանուրս զհամա-
պատշաճն մարդկեղէն բնութեանս . որով թէպէտ և 'ի բնազ-
մադէմ արարս միտ զնիցեն, թէպէտ և այլազգարար 'ի մի-
մեանց ունիցին զհանգամանս բնութեան, այլ զի ամենեքին
նորա 'ի մի նպատակ դէտակն ունին, անդորր վայելից, վասն
այնո՛ յամենայնի միով շնոր՝ նահատակին 'ի զործս քաղա-
քականս :

Բացուք իմաստասիրել զհամատարած բնութիւնս իբրեւ

չղթայագործ իմն լար, որոյ օղն առաջին անդր ՂԵՍՏՈՒԱԾ
Հաստատեալ իցէ. անդ մին ՚ի յօղից լարին է բնութիւնս
մարդկային, և այն յաւէտ յառաջնոցն՝ իբրեւ աստուածեղէն
բնութեանն մերձաւորացոյն. և այսպէս ընդ ինչսնուր օրի-
նօք սահմանեալ կայ ընդ ձեռամբ ՂԵՍՏՈՒԾՅ, և չկարէ ՚ի
բաց խոտորել յօրինաց անտի արարածական բնութեան:

(Ը)ՆՂ և զայն, զի շարադրեալ է մարդ ՚ի Հոգւոյ և ՚ի մար-
մնոյ. Հոգին ՚ի կամաց և ՚ի մտաց առաջնորդի. պարտք են
մարմնոյն սպաս հարկանել Հոգւոյն. մի յանպատշաճն ար-
ձակերատան վազել, և մի զկարեւորօքն անտես առնել. այս
օրէնք են աստուածադիր, անհրաժեշտ. և ահա զսոյն միա-
բան ընդունին և պահեն ամենայն որ ընդ երկնաւ ժողո-
վուրդք ՂԵՄԱԳԸՔ սիրեն և մեծարեն զմարդ բարեմոյն, զառա-
քինի. և ընդ հակառակն խորշին և ատեան զապերախտն,
զստերդումն, զմոլեկանն. այս քաջայայտ ցոյց լինելոյ բնութս
մերում անկակից սիրել և յարգել զառաքինին և զառաքի-
նութիւնն գլխովին, և զնորուն զհակառակն զմոլութիւնն
բացէ ՚ի բաց մերժել. զազգումն զայս բնական զգացին
յանձնն ամազինք և պատկառ կացին այդմ և վկայեցին՝
եթէ զոյ բնական օրէնք ՚ի մարդկութեանս: ՂԵՐ ԽԵՐԱ-
քանչիւր ոչ անգխտանայ և ոչ կարէ չտող լինել ազգարարու-
թեց խղճի մտացն՝ իբրեւ առ տնին անխաբ զատաստանի.
յորում պարտաւորն առանց կապանաց և բանտից ցանկ տան-
ջի իբրեւ յանողորմ դահճաց: ՂԵՐԸ Եթէ ՚ի սիրտս մարդկան
գտանեմք զայս անուտ վկայութիւն բարւոյն և չարին, ա-
պա աներկմիտ լիցի մեզ ստել՝ եթէ աստուածազգեցիկ տալա-
ւորութեամբ կառուցեալ է ՚ի մեզ արձան օրինաց բնութեն,
եթէ նկատեսցես զմարդ ՚ի գերաբուն արժանապատուութե-
նորա, և եթէ ՚ի խաթարեալ տկարութեն: ՏԵՆՈՒՔ ՚ի գիրս
այս որ են այն օրէնք բնութեան և որ այն հանգամանք նո-
րա՝ կանուխ ազգեցեալ ՚ի մեզ, և եթէ որպէս յօրինաց աս-
տի բնութեան իբրեւ յարմատոյ շառաւիղք ծագեն և ամե-
նայն իրաւունք ընկերական կենաց ՎԻՐԱՆԿԱՆՔՆ, ՏՈՒ-
մայինքն և ՂԵՄԱՅԻՆՔ. և զինչ այդոքիկ իցեն:

Նախախնամութիւնն Աստուծոյ զօրէնսն յօգնականութիւն ետ մեզ :

ԳՐԻԳ. ԼՈՒՍ .

Ոչ արտաքոյ բնութեանս օրէնք հաստատին :

ԳՐԻԳ. ԵՊԻՐ .

Ընդ օրէնսն անցանել և բնութեանս սահմանի է գրժումն :

Որպէս ըսյս ճրագին 'ի խաւարչաին տանն յայտնէ աչտցն նշմարել զոր ինչ է 'ի ներքս , այսպէս և օրէնք :

Աստուած ետ զօրէնս բնութեանս յօգնականութիւն՝ զի սէր սահմանէ և խաղաղութիւն , և որ ընդ սոքօք բերի , որում բնութիւնս կարօտ է . արդ որ խոտորի յայտմանէ և ինքնահաճութեամբ օրէնս գնէ , ոչ կարէ մնալ 'ի նոյնն՝ չունելով զօրէնսն օգնական :

ՆԵՐՍ . ԼԵՍԻՐ .

ԻՐԱՆԻԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔ ԸՌԱՋԻՆ

ԻՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ը

Զինչ են օրէնք և զինչ հանգամանք նորա:

(Օ)ՐԷՆՔ են կանոն պատուիրեալ և հրատարակեալ յօրինաւոր իշխանէ առ հպատակեալն ընդ իւրն . հանդերձ ըստ պառնալեօք պատուհասից առ հետեալն: Այն՝ զի կանոն անուանեցաք զօրէնսն, սովին միանայ ընդ ազգարար խորհուրդս խորհրդականին . զի և երկուք այսոքիկ կանոնք են ուղղութեան կենաց մարդկան . իսկ զի օրէնք պատուիրեալ են և հրատարակեալ, սովին զանազանի՝ ի խորհրդոց և ի խրատուց, և լինի ստիպողական՝ ի միտս հպատակելոյն իշխանութեան հրամայողին . և յաւերժ մնայ անփոփոխ մինչև նոյն ինչն օրէնադիրն այլազգ ինչ ընդ այնր տնօրինեցէ: Պահանջի առ այդ նաև հրաման գերագոյն և օրինաւոր իշխանի, զի զատուցի՝ ի խորհրդոց առն բարեկամի որ ոչն կարէ բռնադատել զմեզ ի բանս իւր, և յանտեսելն ըզնովառ ոչ գրիմք յանցաւորք: Քանզի պատուէր օրինաւոր իշխանի բռնադատիչ է յամենայն օրինաւոր հրամանսն, որով և զզանցառուան դատէ: Ասեմք խորհրդոց առն խորհրդականի՝ զի զպատճառսն ներքինս յիրաց անտի առեալ պարզէ մեզ յանդիման . իսկ հպատակիմք օրինաց՝ ոչ միայն վասն լաւութեան եղելոյ հրամանին, պատշաճական գտեալ

զնոյն մերովս դատամամբ խալութեան իրացն, այլ և վասն իշխանութեան որ զայն հրամայէ, զանվթար 'ի մէջ կատարումնս պահանջեալ Պարտքն որով մեք մեզէն բռնադատիմք 'ի կատարումն առաջարկելոյ մեզ խորհրդոյն՝ ներքին են, իսկ որ յառաջ զան 'ի պատուիրելոյ օրինացն՝ են պարտք ներքին և արտաքին: Արքայնն ազդեցեալ մեզ 'ի խրատուց խորհրդականին՝ ծնունդ է զատողական բանին մերոյ ընտրել զարդարն դատաստանաւ մտաց, և սա այս համարի առաջին կանոն կենաց մերոց, որով զատանեմք 'ի մէջ բարւոյն և չարին: Արտաքինն երկրորդ է ներքնոյն, զի թէպէտ արտաքինն բռն է՝ պահանջելով զկատարումն հրամանին, այլ թէ զուգաձայն գտցի ընդ ներքնոյն՝ զրի 'ի կանոնս ուղղութեան, և է այն պարտք պատշաճից որ զհպատակութիւնս հրաժարելի առնէ ամենայն մարդոյ:

Յօրինաւոր իշխանէ առ հպատակեալն ընդ իւրե: Հրամայել և պատուիրել է առաջնորդել եղելոցն ընդ իւրե, ըստ ընտրութեան դատաստանի մտաց իւրոց և ըստ իշխանութեանն, և բռնադատել զնոսա 'ի կատարումն հրամանացն, խտտմամբ անդորր խաղաղութեան 'ի հնազանդիւն, և սպառնալեօք վրէժխնդրութեան 'ի հետեւն:

Այսուք 'ի քննել յարմատոց զհիմն գերագոյն և հրամայողական իշխանութեան և հպատակելոցն հնազանդութեան, թէպէտ և տարաձայնք յայտ քննչացն իմաստասիրաց իցեն միտք: Ան որք ասացին՝ եթէ Առաւելութիւն զօրութիւն, կամ ուժգնութիւն անվանելի է ճմարիտ և առաջին հիմն իրաւանց հրամանահան լինելոյ և օրէնս տալոյ, պահանջելով զկատարումն այնոցիկ 'ի հպատակելոցն: Այլ զի՝ ասեն, 'ի սմին ոչ դք 'ի նուաճելոցն իշխէ ընդդէմ բանս տալ, այնու և իրաւունք իշխանութեանն 'ի հրամայող անդր մնայ՝ պատուիրել զոր կամիցի:

Այլք սկիզբն և հիմն իրաւանց օրէնսդրութեան ասեն զգերագանցութիւն բնութեան. որով գեր 'ի վեր լինի հրամայողն քան զհպատակեալն որք ըստ բնութեանն պայմանի ստորինք են քան զնա, և զի սոքա արարածք են 'ի գերագոյակ բնութենէ անտի. և զօրինակ սորին տեսնեմք ասեն

ի հանդամանս մարդկային բնութեանս, իբրու զի հոգին մասն աղնուականագոյն՝ է զեկավար ՚ի մարդն . և ըստ այսր աղնուականութեան տիրաբար իշխէ մարդ ՚ի վերայ ամենայն կենդանեաց, որք քան զնա ստորինք են բնութեամբ :

Այլ որ՝ զիրաւունս օրէնսդրութեան սահմանեաց ՚ի բարերարեւն . իբրև եթէ հաճոյք կամաց բարերարին իցեն օրէնք ՚ի վերայ մտաց երախտաւորելոյն : Այլ և ոչ մին յերից աստի բաւական է տալ զպատճառս և ցուցանել զըսկիզբն իրաւանց օրէնսդրութեան :

Առջինն որ դնէ զառաւելութիւն զօրութեան, կամ զանվանելի ուժգնութիւն որում ոչ կարիցէ հպատակն զդէմունել, անբաւական է մանաւանդ թէ և սուտ : Անդի տկարութիւն միումն ոչ տայ զիրաւունս այլում բռնանալ ՚ի վերայ նորա . ընդդէմ կայ այսմ օրինաց դատողական բանն, զոր առնուանեցաք կանոն կենաց՝ որ միայն բռնադատիչ է խղճի մտաց : Օ ի թէ բնական իրաւունք այն է զոր ուղիղ բանն ուսուցանէ, զայդ ահարկութիւնն և զերկիւղիւ բռնադատութիւնն ոչ առնու յանձն բանն բանական զրել ինքեան յօրէնս, հզօրին անպատճառ հրամանաւորան լինելոյ առնուածեալն, և հնազանդելոյն լինել պարտք հպատակելոյ : Ամենայն բռնադատիչ պարտք հպատակութեան՝ անանջրպետ պարտին ունել ընդ իւրեանս և պատճառս իմն հարկադիրս՝ որոց ՚ի վկայել խղճի մտացն, խոնարհին և անձնիշխան կամք, անձամբ լեալք խելամուտք՝ թէ չէ արժան ընդդէմ կալ իշխանութեան, թէ և յօժարիցիմք : Այդ ՚ի բուռն խստութիւն հրամայողին ոչ առնու յանձն բանն մտաց մերոց զպարտս հպատակութեան՝ զի տեսանէ զհրամանն տարադէպ և անիրաւ, մանաւանդ եթէ՝ ազդեցութիւն բնութեան թելադիր լինի խղճի մտացն մերժել յանձնէ զամենայն տարապարտ բռնութիւն : Այլ թէ այսպէս յոչ կամաց հպատակի նուաճեալն ընդ բռնութեամբ, այն հնազանդութիւն է ակամայ բռնադատութիւն . վասն որոց և ընդդէմ օրինաց բնութեան :

Այսպէս չեն բաւական և երկու այլ կարծիքն յորոց մին զգերազանցութիւն բնութեան և երկրորդն զարարչագոր-

Ժուժեան երախտիան նախասկիզբն ասէն օրինադիր իշխանութեանն. զի պարտք հպատակութեան ոչ 'ի կամաց ևեթ հրամայողին տահմանի, այլ և հպատակին պահանջի համակամութիւն. վասն որոյ և 'ի նիւթականս ոչ լինի տահման օրէնադրութեան կարգաց իբրև զբանականացս, զի ոչ է 'ի նոսա բան և խիղճ մտաց: Հոյր տակ և ոչ առ հարկի հպատակութիւն առ օրէնադիրն լինի, իբրև զի գերազանց բնութի է Մատուծոյ, և ինքն է արարիչ ամենայնի. զի թէպէտ արարչութեամբ առնչուանի լինի մարդ առ Մատուած, իբրև զործ առ պատճառ իւր, և վասն այնր զարարտ շնորհակալութեան և մեծարանաց պահանջի. բայց գերազանցութիւն բնութեան և արարիչն լինել, այդորիկ միայնակք ոչ ինչ ազդեցութիւն 'ի խիղճ մտաց հպատակեղոյն և յանձնիշխան կամ նոցա ներգործէն, տեսանել այնու յանձինս պարտս իմն հնազանդութեան, յորմէ հրաժարելն 'ի յանցաւորութիւն գրեցի: Մյլ մեք 'ի խնդիր եմք ծագմանն անըսողիւտ իրաւանց օրէնադրութեան միապէս ազդեցեալ յօրինաց բնութեան և 'ի գոտմանէ բանին, և յամենայն մարդկան զուգաձայնութեանէ:

(Լ)ողեալ արդ զանբաւական ցոյցսն, մեք զբաւականն և զհաւատարմ հետազօտել բուռն հարցուք: Վիտեմք և դաւանեմք մեք զարարիչն բնութեն իմաստուն, մանաւանդ թէ նոյն ինքն աղբիւր իմաստութե, բարութիւն անհուն, և զնոյն բարութիւն զեղու առ իւր արարածս. հաւատամք զնա էակ առ մենակարող, որ առ 'ի բարին մեք ինտամունի կարողութիւն իւրով և զօրութեամբ: Հայս արդար սկիզբն է հիմն և սկզբնաւորութիւն իրաւանց օրէնադրութեան՝ լիապէս յՄատուած յաղբերակն բնական օրինաց, և ըստ նմանէ 'ի Թաղաւորս 'ի հրամայողս քաղաքական օրինաց: Եւ զսոյն յանձանց մերոց ունիմք հաւատաւել խելամոռութեամբ՝ եթէ ոչ միայն զկեանս մեր և զկենդանութիւն ընկալեալ է մեր յՄատուծոյ, որ է ամենակարող և ամենիշխան, այլ և 'ի վերայ հասեալ եմք իմաստասիրութեամբ և հաւատով թէ ամենիմաստն և ամենազօր տեղծ զմեզ միայն վասն բարոյն մերոյ, և վասն երջանկութեանն զոր պատրաստեաց մեզ 'ի

վայելը՝ կարգեաց զոյգ նմին օրէնս պատկանաւորս . յայտմ երկրպագելի է 'ի մէջ ամենակարողութիւն նորա և խնատութիւն և բարութիւն . զի երեք այսոքիկ անբաժանելիք են 'ի միմեանց : Այս բանն թերազիր լինի մեզ՝ յանձն լինել 'ի խնաման առաջնորդութեան նորա , 'ի կարողութիւն նորա , 'ի բարութիւն և յիմաստութիւն և թէ երբեք յանձնապատանութեամբ յողն կալով 'ի վիշտս և յաղէտս սարանեսցի որ ինքնաձեն , և յամենայն մարդոյ անաշտապէս դատի՝ եթէ զի թիկունս դարձոյց աստուածային խնամոյն , վասն այնր չուսուցաւ : Օչ այս այսպէս խնաստասիրեալ՝ հետեւեցուցանեմք՝ թէ Երաւունք ծայրագոյն իշխանութեան և օրէնադրութեան են 'ի գերագոյն կարողութեան՝ որում իցեն զահակիցք իմաստութիւն և բարութիւն :

Վերագոյն կարողութիւն , վասն զի 'ի լինել հաւատարութիւն 'ի կարողութեան՝ ոչ ևս է իշխանութիւն և ոչ ստորակարգութիւն բնական և հարկաւոր . վասն որոյ օրէնադրութիւնն և առաջնորդութիւն հպատակաց անգործ մնան առանց գերագոյն կարողութեան՝ որ գիտացել տիրաբար հրամանահասն լինել :

Արում իցեն զահակիցք իմաստութիւն և բարութիւն , Խնաստուն , առ 'ի ճանաչել և բնորել զհնարան երջանկութեան . և բարի , զի բարութեամբն հաճեսցի շնորհել մեզ գերջանկութեն վայելալ : Ահա ստատութիւն բանիս լուր . Այդ աստուածեղէն ամենակալ իշխանութիւն կամ ունէր լինել անտեսող կամ չարարար , և կամ բարերար : Առջինն անպատկանաւոր առ իշխանութիւն , զի որչափ ամենազօր իցէ որ , եթէ բնաւ ինչ խնամ ոչ ունիցի զինէն , և իմ յայնժամ ոչինչ բանք են ընդ նմա , որպէս եթէ և բնաւ իսկ չգուցէ , նա ինձ ոչինչ հրամայէ , և ևս չեմ պարտաւորան հնազանդել նմա :

Եթէ չարարար է այդ ամենակալ իշխանութիւն , բանն դատողական որ 'ի մեզ՝ խորշի մերժի 'ի նմանէ . և այնչափ առաւել , որչափ մեծ իցէ իշխանութիւնն չարարար :

Իսկ եթէ իմաստուն իցէ և բարերար , յայնժամ մարդ որ 'ի բնութենէ բազմաց է փափաքող՝ այլ ոչ ամենայնի

ձեռնհաս, իւրովի յանձն լինի 'ի կամս նորա և յիշխանութիւն՝ որ կարէ և կամի առաւել քան զմեզ զվայելս երջանկութեան մերոյ։ Օ՛ր կարողութեամբն զամենայն ինչ 'ի լաւագոյնն տնօրինէ, զգուշացուցեալ 'ի փնտսակարայն, իմաստութեամբն խորագոյնս ճանաչէ զլնութիւն և զփիճակ նոցա որոց օրէնադիր լինի, և զճշմարիտ օգուտ նոցա։ Ի վերայ ամենայնի բարութեամբն իւրով՝ արդեամբք կամի և տայ զերջանիկ վայելս իշխեցեւոյն իւրոց։ Բ՛աւսիկ յայս երեսին կատարելութիւնս աստուածայինս, զորս բանն դատողական ինքնին գտանէ իմաստասիրաբար, հիմնեալ է սկիզբն օրէնսդրութեան նախ յԱ՛ստուած, և ըստ նմանէ յօրէնսդիրս երկրաւորս։

Եթէ 'ի հրամայողս սկիզբն և հիմն օրէնսդրութեան այս է, իսկ ո՞ր իցէ սկիզբն պարտուց 'ի հնազանդեալս։ Բ՛ւերորդ է յերկար բանս գեղերել 'ի սոսին. զի որ ինչ իրաւունք են յիշխեցողս, նմին զուգակից պարտք են և յիշխեցեալս։ Պարտք հպատակութեան են մտադիր նուիրումն սեփական կամաց 'ի կամս հրամայողին։ — Բ՛նդէր նուիրէ մարդ զանձն 'ի կամս գերագոյն իշխեցողին։ Ա՛սան իւրումն օգտի և երջանկութեան. զի թէ մարդ անգտին 'ի խանձարրոյն պատրաստեցաւ 'ի վայելս երջանկութեան, աստ ծայրիւ մատին զճաշակն առնուլ ըստ ներերոյ պանդխտութեան կենացս, և անդ զբովանդակն վայելել. այլ սակայն յարդեանց իրացն, 'ի փորձոյ ստուգեալ՝ թէ անձամբ անբաւական է հասանել յայդ վասն իւրոց տկարութեանց, և առ նմին նշմարեալ յԱ՛ստուած կարողութիւն անբաւ, բարութիւն հաղորդական, և իմաստութիւն գերակայ, յանձն լինի ինքնանուէր 'ի կամս հաճութեան նորա՝ պատկառանք և մեծաստպաս նուիրանք ընկալեալ զհրամանս նորա յօրէնս անսխալիս։

Ի բանից աստի իմաստասիրեմք առաջին՝ զի այս ասլախնութիւն 'ի կամս գերագոյն հրամայողին՝ ոչ ազդէ 'ի հպատակեալս բռնադատութիւն և կամ խտտութիւն. վասն զի ամենայն օրէնք 'ի ծագմանէն որ 'ի հրամայողն և 'ի լրմանէն որ 'ի հպատակն զգենու զկերպարան։ Ա՛ւ քանզի 'ի հրա-

մայրդն դաւանեմք զամենաբառ խմատու[թիւնն ամիւ անշեղ յուղղութենէ յընտրութեանն, և տեսանեմք 'ի նմա բարութիւն առ ամենեւին հաղորդական, ապա և այսպիսի աստուածեղէն խմատու[թիւն և բարութիւն՝ չմար[թի բնաւ հարստահարութիւն և իշխեցելոյն գործել՝ ե[թէ նա բանիւ վարիցի. վասն որոյ հարկ 'ի վերայ կայ գոհութեամբ ընդունել զպատուէրն, զխտելով՝ [թէ ինքնին բարի են և վայելուչ և պատշաճ, այլ և անձին իւրում և բնութեան յոյժ 'ի ճահ եկեալ:

Երկրորդ՝ նայեցեալ ընդ բնութիւն մարդկութեանս դիւրամէտ 'ի զարտուղութիւն, հարկ է համեմատ ամենակալ զօրութեան օրէնսդրին հաստատել զարդար իրաւունս՝ և պահանջել յիշխեցելոյն զպարտս հնազանդութեան, և առ հետեալսն զխտու[թիւն արդարացի ցուցանել: Օ՛ի որովհետեւ մարդիկ՝ է զի առ տգիտութեան, և կամ առ կամակար յամառութեան յղով ուրեք զանցառուք օրինացն գտանին, առ այնպիսիս զի ոչ ազգէ խմատու[թիւն և բարութիւն օրէնսդրին, երկուք արդար վրիժուոն արկցէ ահ. այսր ազադաւ 'ի սահմանի օրինաց՝ և զսպառնալիս պատուհասից կապէ 'ի զլուխ հետտեղոյ. և օրէնսդրին միշտ զինեալ է արդարութեամբ, սուսեր ընդ մէջ՝ վրէժինդիր այնոցիկ որ ըզլարսն գործիցեն:

Երդ կրկին են պարտք հպատակութեան. ներքին որ է թելադրութիւն բանին, որով տեսանեմք զբարին և զչարս յիւս իւրաքանչիւր, և արտաքին՝ որ է առաջնորդութիւն կամաց զերազոյն իշխեցողին. թէպէտ և այս արտաքին պարտք յընտրութենէ առաջնոյն ունի զծագումն, որպէս արդ իսկ յոյզ և խնդիր արարաւ: Երդ այս պարտք՝ հրամայեալք յօրինաց՝ է յօդակապ երկուց այսոցիկ որք փոխանակաւ զօրավիզն ընին իրերաց, և օրինադրեն զկատարեալ հրամանս պարտուց, յորմէ յառաջ զայ առաջին սկիզբն բնական օրինաց:

Եւս է սկիզբն իրաւանց հրամայելոյ և օրէնսդիր ընելոյ Եստուծոյ առ մարդիկ, թագաւորի առ իշխեցեալս իւր, և ծնողի առ որդիս իւր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հազարս բնական օրինաց առանձինն , և յազարս հանգամանաց նորա :

ԻՆԱԿԱՆ օրէնք՝ որպէս կանխառ ծանուցար՝ է բովանդակութիւն կանոնաց ազգերոց ըստուծոյ առ մարդիկ ՚ի ձեռն ուղիղ բանին : Բարդ էթէ անխոփոխն ըստուած առ համբըն ազգ մարդկան կարգեաց զայս օրէնս՝ ճանաչել և ընտրել զբարին և զպատշաճ՝ ՚ի ձեռն ուղիղ բանին , յայտ ուրեմն է զի և բանն ուղիղ է անշրջելի . վասն զի էթէ օրէնադիրն անխոփոխ է , ապա և վիճակ բնութեան մարդոց անայլայլակ է , և ընտրութիւն ուղիղ բանին որով ունի կալ յօրէնան . ապա հարկ ՚ի վերայ կայ քննել , զիտել և զհանգամանս նորա զյաւերժականս :

Բաջին հանգամանք բնական օրինաց է՝ յախտենականութիւն նորա . զոր իմա այսպէս . որովհետեւ բնական օրէնք է ուղիղ թելադրութիւն լուսոյ բանին՝ գտանել զբարին և ըզպատշաճ՝ և ըստ նովն յերիւրել զամենայն զգործս իւր զազատս , այս ծանօթութիւն հիմնեալ է ՚ի վերայ լուութեանն յախտենական հաճոյիցն խորհրդոց աստուածութեան : Բարդ մարդ բանաւոր՝ ստեղծեալն ՚ի ժամանակի , եզիտ զբռնեալ ՚ի սրտին և ՚ի խղճի մտացն զայս գործ բարի , և այսու յանդէսն իսկ համաձայն գտաւ բանն դատողական ՚ի մարդն աստուածային ընտրութեանն : Երրորդ ինքնին լուսով մտացն ընտրելով զբարին՝ նմանեցաւ իմն աստուածային բարութեանն . վասն զի որպէս յայտ ուրեմն է , մարդ պատկեր է ըստուծոյ ըստ հոգւոյ մասին ճոխացեալ բանիւ և ազատ ընտրութեամբն . զբարին ընտրէ , զնոյն յօրէնս անձին հաստատէ , այնմ զգուշանայ , զառ ՚ի նմանէ վրիպելն ծանուծս մեղադրէ , և նովին զյախտենից կամեցեալն ըստուծոյ՝ ինքնին ազատ ընտրութեամբ արձանացուցանէ իւր յօրէնս յախտենականս : Երբա յախտենականութիւն բնական օրինաց՝ որպէս և այլ հանգամանք սորին , ո

րոյ մարդ պարտաւորան դատի զանձն , ոչ ինչ խտրէ զյայտ-
նել նմա , կամ զանձանօթն մնալ յատուածակոյս կողմանէ ,
զի ինքն միայնակ գտանէ զնոյն դրոշմեալս 'ի միտան , և վը-
կայէ իրացն :

Արդորդ հանգամանք բնական օրինաց է Մեղհանուրն
գող . զի առ հասարակ իշխէ 'ի վերայ մտաց ամենայն բա-
նաւորի , յամենայն ազգէ , յամենայն հասակէ , յերկաքան-
չիւր սեռէ . զոր և սահմանեմք՝ () րէնք բնութեան է բովան-
դակութիւն կանոնաց ազգերոյ Մատուծոյ առ մարդիկ 'ի
ձեռն ուղիղ բանին : Արդ եթէ տպաւորեաց Մատուծ 'ի
մարդուսն՝ գտանել 'ի ձեռն ուղիղ բանին զարդարն և ըզ-
պատշաճ՝ , ապա արդարն և պատշաճ է այն որ միշտ ըստ պոյ-
մանի բնութեանն լաւ իցէ , և առ ամենայն մարդ միտայէս հա-
ճոյական . ուրեմն ամ մարդ զմի և զնոյն զրէ պատշաճական .
ամենայն մարդ դատաստանաւ մտաց իւրոյ խորչի 'ի տպանու-
թեանէ ընկերին . ամենայն մարդ որ ուղղութեամբ վարիցի՝
զգուշանայ 'ի զգուերոյ զայլս , և որ բանիւ վարեացի՝ ոչ անգի-
տանայ զսահման օրինաւոր հաճոյից մարմնականաց , և զա-
ռաւէն մերժէ . վասն զի ամենայն մարդ միտլ աստուածադիր
շարժութեամբ դատի ցորչափ չէ խանգարեալ 'ի կրից վայրե-
նեաց , և առ նոյն նպատակ բնութէս գիմէ յիսկապէս եր-
ջանկութի . և այսպէս մարդկութիւնս անդատին 'ի բնու-
թեանէն իւրմէ ստիպի՝ միոյ աստուածադիր օրինաց բնութեան
սրատկաւ կալ , զոր 'ի բնութեան իւրում ընթեռնու անջըն-
ջելի դրոշմեալ :

Արպէս ունիմք տեսանել 'ի կարգի բանիցս , նախասկիզբն
բնական օրինաց է վերբերութիւն մարդոյ առ Մատուծ ,
առ անձն և առ ընկերն . և համբռն մարդ բանական յայս
սկիզբն խարսխեալ է . վասն որոյ և առ երկան պարտաւորան :
Առ արարիչն և առ օրէնադիրն իւր Մատուծ : Առ անձն իւր
ըստ հոգւոյն պիտոյից և ըստ մարմնոյ : Առ ընկեր իւր զի է
նմանին իւր և միւս ինքն : Ապա յայն բովանդակի բանս՝ եթէ
Մենայն մարդք ընդ միտլ օրինօք բնութեանս գրաւեալ են .
և բնական օրէնք ընդհանուր հրամայէ ամենայն մարդկան :

Արդորդ հանգամանք բնական օրինաց է Մոփոփոխ ընկել :

որպէս ինչ հաստատեցաւ միանգամ յԱՅ՝ նոյնն անայլայլակ հայ մնայ մինչ 'ի տպառ : Վրանգի լաւութիւն բնական օրինաց սահմանի 'ի զուգաւորութիւն օրինացդ այդոցիկ ընդ ճանաչմանն Մատուծոյ . զի զոր մարդ լուսով մտացն եզիտ ուղիղ գոյ և բարիորդ , վկայէ այնմ և աստուածային ճանաչումնն . զի գորութիւն , անառակութիւն , և որ այլ ևս նոցին նմանիք՝ զոր վատութեան գործ և անարժան դատեցաւ բնութիւն , զնոյն յայտնագոյնս պատուիրեաց Մատուած 'ի տասնաբանեան օրէննն . և զի անփոփոխ է Մատուած , և ճանաչումն նորա և հրաման իշխանութեանն անյեղ լի , նոյնպէս անփոփոխ մնան և բնական իրաւունք : Օտոյն և կազմած բնութեանս ուսուցանէ . վասն զի ճանաչումն ուղիղ բանին միշտ մի և նոյն է , զի զոր արդար դատեցան նախաստեղծք , զնոյն համաձայնութեամբ դատին և արդար մարդիկ ժամանակիս , նոյնպէս դատեցին և մարդիկ դարուցն ապագայից . որովհետեւ գործն լաւ 'ի բնութեանն՝ 'ի վատթարն չմարթի փոխել . և անիրաւն և վատթար՝ ոչ երբէք պիտանի և օգտակար գտանի :

Վաստքն առարկութեան՝ որ առ այս ընդդէմ դնին 'ի սուրբ գրոց , վայելչապէս ունին զիրաւացի մեկնութիւնն : Մբրահամու պատուէր ետ Մատուած զենուլ զորդին իւր զՍահակ՝ ընդդէմ բնական զթոյ հայրութեանն . հրաման ետ Խորայէլացոց կողոպտել զԱզիպատացիս յեւանել իւրեանց յԱզիպատէ , և գողանալ զստացուածս նոցա , զոր արգելուն բնական օրէնք ազդեցեալք 'ի նմին իսկ յԱտուծոյ : Մեմբ առ այդոսիկ՝ եթէ մեք մեզէն ոչ կարեմք իրաւամբ գործել ընդդէմ բնական զթոյ , և դարձեալ փնասուք այլոց զմեր զօգուտն ինդրել : Այս և ինքն Մատուած ոչ ինչ հրամայէ 'ի փնաս մարդկութեանս . այլ նա ինքն տէրն արարածոց պատուիրէ զայն՝ որ առ արտաքս յայս մարդկան թուի ընդդէմ եւանել Մծաղիր օրինաց բնութե , բայց 'ի ծածուկ անհուն իմաստութեամբ իւրով տնօրինեալ՝ մեծագոյն գութ իննամոց ցուցանէ յայն՝ զոր անգթութիւն մեք անուանեալ կարդամք . և գործէ յօգուտ մարդկութեան և յարդար փոխարինութիւն ընկերութեան , մինչ դեռ մեք համարմք

զանձինս պատուիրանսս ելեալս 'ի գողութիւնս. զորս 'ի վախճանէն և եթ յոր յանգ ելանէ կատարումն հրամանացն ճանաչել ըստ մասին կարեմք : Բայ ամենայնիւ նման է գործոց խմատուն և արդարակորով տանուտեառն՝ որ հրամանս տայցէ իւրոյն առնել զգործ որ առ աչս թուիցի ընդդէմ ելանել արդարութեան . այլ հպատակքն վստահք ընդ արդարութիւն տեառն իւրեանց, ոչինչ երկմախն ընդ ուղղութիւն գործոյն : Իս 'ի մարդկանէ ո՞ հետազօտեալ հասցէ խմատութեան Բարուծոց խորոյն :

() րէնք բնութեան ի մի ուղի անխտոր զամենայն էակս աշխարհի հասուցանէ 'ի կատարած իւրեանց . և կարգ այսր աշխարհի՝ որչափ ինչ աւանդէն մեզ յիշատակք հին պատմութեանց՝ ցանդ անխոփոխ է : () րէնք սրբայաժման մարմնոց երկնաւորաց , օրէնք ազդեցութեան և խառնուածոց տարերաց , և այլ ամենայն որ ընդ արեգակամբն կան ան այլայլակ 'ի մշանջնաւորս : Բոլոր եթէ բնական կարգ աշխարհի անխոփոխ է , ընդէր փոփոխեացի կարգ և օրէնք բանական բնութեանս որ կատարելագոյնն է յարարածն : Վարձեալ բնութիւն մարդոց միշտ և յամենայնի զնոյն սկիզբն ունի , զնոյն կատարած , և զնոյն պէտս կարօտութեան . ապա ուրեմն և կանոն ուղղութեան որ անվրէպ առաջնորդէ նմա 'ի կատարածն է անխոփոխ, զի մարթացի ընդ միշտ և յամենայնի զպէտս մի և նոյն բնութեան , և հասուցանել զնա 'ի մի և 'ի նոյն վախճան :

Իրեքին այսորիկ հանգամանք բնական օրինաց՝ Յախտեանականութի , Կողհանութի գոյ և Կնխոփոխն լինել , անանջրդ պէտ ունին զմիմեանց , և անհնար է իմանալ և հաւատալ զմին զատուցեալ յայլոցն . և այդ իսկ հաւատալ նշանակ է ճմարտութեան իրացոյ : Երբին զհետ զայ ասել՝ թէ զբնական օրէնս ոչ յատարաց կարօտի որ լսել և իմանալ և զերկդիմութեանցն լուծումն խնդրել . վասն զի բանն ուղիղ է տուցիչ ամենայնի , որ 'ի խորհուրդս իւրաքանչիւրոց հաստատեալ՝ զամենայն զտարակոյս լուծանէ . նովին յայտնագոյնս տեսանէ մարդ 'ի միտս իւր զբարին և զլաւն , և ընդ այն հաճի :

Օ այստիկ հանգամանս բնական օրինաց՝ ի մի բան պարզեաց Վիկերոն՝ ճարտարաբանն և խնամատէր. առէ. «Նըմարիտ օրէնք է բանն ուղիղ՝ համապատշաճ բնութեան, յամուցեալ առ ամենեւին, հաստատուն, Յարատեակ. հրամանաւ իւրով կոչէ զմարդիկ առ պատշաճականն, հրաժարեցուցեալ յանարժանիցն: Այլ արժան նոր օրէնս սահմանել, ոչ պակաս առնել, և ոչ ի բաց խախտել. ոչ հրամանաւ ծերակուտին ազատանալ յօրինաց աստի հնար է մեզ, ոչ մեկնիչ զոր խնդրել ի դէպ է օրինացդ, և ոչ թարգման: Այլ օրէնք կացցեն ի հռովմ, այլ ՂԺժէնս, այլ զարդիս և այլ զկնի. այլ ընդ ամենայն ազգս և ընդ ժամանակս նոյն օրէնք հրամայեցեն յաւերժական և անփոփոխ. մի և եթ իցէ հասարակաց զոգջիր վարժապետ և հրամանահան ամենեցուն Րատուած: Այս ինքն է օրինացս այսոցիկ գտակ, դատարար, հրամայող. որում թէ որ ոչ հնազանդի, այնպիսին յանձնէ իւրմէ խորչի, և զիւր բնութիւնն առ ոտն հարկանէ, և նովին ծանունց յանցանաց զվրէժն լուծցէ, թէպէտեւ անձնապահ լինիցի յամենայն ազգի տանջանայ:»

Արդ զի Վիկերոն փոխանակ մեր զնմ գիտութեանն պարզեալ եցոյց, տեսցուք և զոր օրէնագէտք ասեն լինել կէտ նպատակի օրինացն: Վիտաւորութիւն է լրումն դործոյն յոր բուն արկեալն է, մինչ չե հասեալ ի նպատակն դիտեալ. զոր օրինակ դիտաւորութի ժամացուցի է ծանուցանել զթիւ ժամուց աւուրն հոլովելոյ, դանակի է նպատակ հատումն: Րատ այսմ օրինակի և օրէնք բնութեան՝ որ լուսով բանին գտանէ զլան և զվատթար, ունի զկէտ նպատակին զերջանկութեան վայելն, և այն յաստիս թերակատար, այլ զկատարեալն ի հանդերձելումն յանմահութեան. զի որովհետեւ լոյս բանին տայ նմա տեսանել զբարին և զչար՝ և բուն հարկանել զբարւոյն. և առ նմին ճանաչէ զօրինադրին զհակող արժեութիւն ի վերայ իւր, յորմէ երկիւղ և պատկառանք ծնանին ի սրտին և ապաւինութիւն ի նա, և փոյթ կատարելոյ զպարտան. այս ամենայն բերի ի վախճանն, ի կատարեալ վայելս անախ երանութեան: Օտյն յօրինուած գրոցս լիով հնարեցի ցուցանել:

ԳՎԱԽԻՍ Գ.

Քննութիւն մարդկային բնութեան և կարողութեանց նորա :

Ի միտ առեալ զհսկութիւն օրինացն բնութեան , ճահողագոյն զհետ զայ քննել և զնոյն ինքն զննութիւնս մարդկային և զձիրս աղնուականութեան նորա , և եթէ որով իրօք կցորդ իցէ զգայուն բնութեան :

Օրինչ է մարդ . Ալենդանի՝ մտօք և բանիւ ճոխացեալ , էակ բաղադրեալ ՚ի կենդանական մարմնոյ և ՚ի բանաւոր հոգւոյ : Ահնարկեալ ՚ի մարդ ՚ի մարմինն՝ գտանեմք զնա մի և նոյն կազմութեան վիճակեալ ընդ այլոց կատարեալ կենդանեաց , բազմազգի գործարանօք զօղեալ , շարժուն , ըզգայուն և աճական , տկար ՚ի սկզբան , և մոմնի և զարգանայ մեղմով մինչև յառոյդ աւարտահասակ տիւն՝ յորմէ և անդր առ սակաւ սակաւ խոնարհի ՚ի ծերութիւն և ՚ի վախճան կենացն : Այս է բնաւորեալ հորովումն կենաց մարդկութեւ , թէ ոչ զկայ առնուցութեալ յանկնկալ իմն խոփոց և մահուն ընդ առաջ ելեալ : Այսօրիկ զմարմնոյն :

Ի հոգին զաչս մտաց դարձուցեալ , գերագոյն է աղնուականութիւն նորա որով արարաւ ՚ի նմանութիւն արարչական պատկերին . հոգին տայ խորհել մարդոյ և կերպարանել յինքեան զճգրիտ գաղափարս իրաց իրաց , ածել զայնս ՚ի բաղդատութիւն ընդ իրեարս , ՚ի յայտնագունից յանցայտս անցանել , գտանել զսկզնապատճառն գործոց և իրաց , և ըզպատշաճութիւնն , և եթէ զինչ բանք են նոցուն ընդ բնութեանս մերոյ , և ՚ի վերայ բերել թէ հարկ է առնել զայն , կամ հրաժարել անտի : Այս հոգի մեր բանաւոր յիշատակէ զանցեալն , բաղդատէ ընդ ներկային , ձգի և յապագայն , միով ակնարկութեամբ յանդիման նկարէ մտացն զչրճան մարդկային կենացս բազմօրինակ և ինքնիշխան :

Ի գործս մարդոյ բնաւորականքն և կենսականք՝ որք ինքնին կատարին ՚ի մարմինն առանց կամացն և մտացն զուգընթա-

ցութեան , այնք արտաքոյ են սահմանի բնական օրինաց և բարոյականի . իսկ որք լինիցին կշռութեամբ մտացն և կամացն ընտրութեամբ , նորին հպատակին օրինացն կարգաւորութեան , զորոյ են մեր բանք :

Իսկ մի ակնարկեալ մարդոյ յանձն իւր զննողական տեսութեամբ , գտանէ՝ զի բազմադէմ արարք իւր կամեցականք , զորս ազատ ընտրութեամբ գործէ , յերից սկզբանց ծագեն և 'ի միաձայնութենէ նոցուն կերպանան . և այսօրիկ են **Խաբ , Կամբ , Բացատութիւն :**

Ա . **Խաբ՝** լոյս և առաջնորդ իմացական բնութեանս , է կարողութիւն հոգւոյ որով իմանայ զիրս՝ և յանձին ընդունի զգաղափարս նոցին , որովք հասանէ 'ի ճանաչումն ճշմարտութեան : **Ի** սահմանէ աստի ուսեալ՝ յայս սկիզբն հաստատիմք , թէ միտք մարդկան՝ բնաւորապէս անատերիւր է , և ինքնին բաւական է հասունել 'ի ճանաչել զճշմարտութիւն և զատանել զուղիղն 'ի թիւրէն , մանաւանդ յիրս պատկանաւորս պարտուց մերոյ . միայն թէ մարդ յիւրն կողմանէ հպատակեցի ուղիղ դատաւորանի մտացն , և 'ի պատշաճ զգուշութեան կացցէ յոր պահանջի : **Բացատութեան** բանիս միաձայնութեամբ վկայեն ամենայն միտք և փորձն վարդապետ ամենայնի . քանզի այդ ճշմարտութիւն է ամուր ապտտանի ամենայն ազգի օրինական սահմանադրութեանց մարդկան . և ոչ զոր կարծեմ երկմտել 'ի դմին , ապա թէ ոչ պարտ էր մեզ անխտիր ձեռն արկանել 'ի բարին և 'ի չարն , յուղիղն և 'ի թիւր , զոր ասել անդամ ծագրական է . և էր ասել՝ չունել միտս և զխոհականութիւն դատողականին , և կամ ունել իմն ասուշ և անզգայ : **Բ** որք յաւակնեցան ասել՝ եթէ բանն ուղեցոյց խաթարեալ ասականեցաւ , և ոչ ևս կարող է ցուցանել ուղղութեամբ զպատշաճականն 'ի հրաշանգս սրաշտաման կրօնից և ընկերական պարտուց , վերիպեցան , զի նովին աղարտել նարին զհաստատութիւն կրօնից և ընկերական կենաց , և ընդդէմ ոգորին միմեանցասէր բարոյից մարդոյ . գործ անհարաւոր 'ի յաջողումն , և մտածութիւն անտեղի : **Բ** այն զի կանուխ ուրեմն գրէր առաքեալն՝ թէ **Ն**եթանոսք որ զօրէնս ոչ ունին , իմա , զառ

Ի յՍտուծոյ յայտնեալս , բնութեամբ զօրինացն գործիցեն , նորա որ զօրէնան ոչ ունին՝ անձանց իւրեանց իսկ են օրէնք . որք ցուցանեն զգործս օրինացն զրեալ ի սիրտս իւրեանց վիպութեամբ մտաց իւրեանց , և ՍԼ մեզ վայրապար է գեղերել ի ստին :

Ի իագոյնս ուսուցանեն տրամաբանք զոգն խելամուտոյ մտաց մերոց իրաց ընդ զգայութեամբ անկելոց և կամ յիշատակելոց : Օտաւրինն՝ ըմբռնեն միտք զգաղափարն առաջի մատուցեալ ըստ ամենայն յատկութեանցն և հանգամանաց : Երկրորդ՝ բազդատէ զայն գաղափարն ընդ այլոց գաղափարաց . և երրորդ ի վերայ բերէ զհաւանել իւր ընդ այն , կամ զխտտելն , վասն պատճառացն որոց հասու գտաւ ի բազդատութեան անդ . զոր անուանեմք Հետեւութիւն : Եւ ահա այս է տիրապէս ճանաչումն և գործողութիւն մտաց և ազդումն բանին . և որչափ առաւել թուով մասունս կարիցէ ածել ի բազդատութիւն և ի հետազօտութիւն սկզբանց գաղափարացն , այնչափ հուպ մատչի ի ճշմարտութիւն , և ի հաւաստի խելամուտութիւն . յորում եթէ ի սարս էլոյծ զամենայն երկմտութեան պատճառսն , մինչ մնալ անխտտած ամենեւին , անդ կատարեալ է ճշմարտութիւն . իսկ թէ շատ կամ տակաւ սղորդեսցի երկմտութիւն , կամ խտրամարարք ճշմարտութեանն զգէմ ունիցին առաւել կամ նուազ , և յերկուց կողմանց մրցեսցին , յայնժամ ճանաչումն այն ըստ ատօխձանի ստուգութեանն է : Եւ այս է յատեցելոցս՝ եթէ ողջոյն նպատակ այսր խնայական կարողութեան հոգւոյ մերոյ է հասու լինել ճշմարտութեանն անթերի . և որչափ առաւել մերձենայ ի ճշմարտութիւն բանականս մեր բնութիւն , այնչափ յաւէտ աստուածայնագոյն լինի և գերազանց քան զատորինս : Սակայն երկու թերութիւնք յով ուրեք շտա գանեն զճշմարտութիւն , Տգիտութիւն և Ս ըրպակ , որք կրրկին հիւանդութիւնք են հոգւոյ :

Տգիտութիւն է նուազութիւն գաղափարացն ի միտսն : Ս ըրպակ է ներհակութի գաղափարաց մերոց ընդ բնութեան իրացն զորոց կարծեմք ունել զգաղափարսն : Ս ըրպակն ազարտէ զճշմարտութիւնն , զի զխմամարտ է նմա . այլ տգի-

տուժիւնն թերի միայն է 'ի ճանաչմունսն : Ի՞նչք աստէն ոչ է՞ թէ իմաստասիրաբար քննեմք զիմացական կարողութիւն մեր , զճճմարտութիւն , զտգիտութիւն և զվրիպակ՝ զատուցեալս յիրերաց , այլ նկատեմք զնոսին համանգամայն 'ի սուղ բանս իբրեւ սկզբնաւորիչս գործոց մերոց : Ի՞նչպէտեւ զատուցեալ են յիրերաց տգիտութիւն և վրիպակ , այլ 'ի գործս մարդկան 'ի միտսին զցգ յայանին , այնպէս զի ուր բանք իցեն վասն միոյն , անդ հարկաւ և զերկրորդն պարտ է իմանալ : Բազում այն է զի տգիտութիւն է պատճառ վրիպակի . մի և նոյն կանոն է զգուշուի յայդցանէ յերկոցուն , և սահեալն 'ի մին , և 'ի միւսումն գտանի խարդաւանեալ :

Տգիտութիւն և վրիպակ՝ մտածեալ ըստ տեսութեանն առ ենթակայն , է Կրօնաց կամ Վարժոց . իսկ սկսեալոյն՝ Հաղթութիւն է կամ Ենյաղթելի . ըստ ազգեցութեան չափուն 'ի գործն՝ Վշխաւոր է կամ Պատարհական : Օրացաւորութիւն բաժանմանցդ գտցես առ բարոյականս :

Բ . Հոգեւոր և բանաւոր բնութեանս շէր բաւական ճանաչումն և էթ իրաց , և այլ կարողութիւն երկրորդ պիտէր նմա պատկանել այնու զինքն յարարան ընդ որս հաճեցի , և հըրաժարել յորոց խորշեսցի : Եւ այդ երկրորդ կարողութիւն հոգւոյ է Կամքն . որով ընտրողական զօրութեամբն իւրով յօժարէ առ պատշաճեալն իւր , կամ գործէ հաճոյականսուն անձին օրինակաւ . և հեռանայ յորոց անհաճոյ է նմա , զէտակն ունելով միշտ իւրումն երջանկութեան : Երջանկութիւն իմա աստէն զներքին բերկրաւթիւն հոգւոյն յառաջ եկեալ 'ի վայելից ցանկացելոյ բարւոյն՝ որ 'ի պէտս պահպանութեան իւրոյ , կամ զարգանալոյ , կամ հաճոյից : Եւ յսպէս ահա Ի՞նչք յաժին ընդ ճճմարտն և ընդ սուտն , իսկ Կամք ընդ բարին և ընդ չարն . և թէ երբեք կամք ինդրեն զճճմարտն , այն է զի բարին է 'ի ճճմարտութեանն , և ոչ միաբանի ի ստոյն . զի որ սուտ է , նոյն և չար է : Եւ ստն որոյ և կամք բաղձայ և ոչ իմիք՝ մինչ չեւ առաջի արարեալ իցէ նմա միտքն իբրեւ բարի և պատուական . նոյնպէս և խուսէ իբրեւ 'ի չարէն 'ի գործոյն՝ զոր կանխաւ միտքն այնպէս դատեցաւ և ծանոյց նմա :

Ի կամն անկակից են Մշղումն, Հակամիտութիւն և Վիրք։ Մշղումն է իղձ զրդեալ 'ի հոգւոջ 'ի պիտոյից մարմնոյ, որք փութացուցանեն զկամն խնամունել պիտոյիցն անգանդաղ-այտակէս է քաղց, ծարաւ, զգուշութիւն 'ի փնտտակարաց։ Հակամիտութիւն է յօժարութիւն կամաց առ այս կամ առ այն, խորշելով յայլոյ, այլ խաղաղութեամբ առանց զգալոյ յանձին զամբոխումն։ Վիրք թէպէտեւ իբրեւ զՀակամիտութիւնն բերումն է կամաց առ իրս իրս, այլ յուզեալ 'ի սրբտին և ամբոխեալ, որովք զրդուի հոգին 'ի բնաւորեալ հաստատութենէն, և յոլով անգամ խափանի 'ի բարիոքն գործելոյ։ Այս յապտատմբէլ կրիցն 'ի բանին զեկալարութենէ, փոխարկին նորին մէն մի ոտիւք դժնդակք տազնապիլք մարդկութեանս։ Պատաճառ կրից է հեշտութիւնն ամբարար որ 'ի զգալի բարիս գտանի, որք խթեն զոգիս սաստկութեամբ։

Հայտ է յառացելոցս՝ եթէ Հակամիտութիւնք, կիրք և ազգմունք, սերտ ազգակից են ընդ իրեարս, և առ հասարակ յօժարութիւնք են հոգւոյ զրեթէ միշտ 'ի նոյն նպատակ ուղղեալք 'ի բարօրութիւն. այլ և զանազանին այսու, զի ազգմունք՝ 'ի հարկէ բնութեանս և 'ի հանգամանաց կազմութեան մարմնոյս կապելոյ ընդ հոգւոյն, միօրինակ գտանին 'ի մարդիկ, իսկ Հակամիտութիւնք և կիրք ոչ 'ի հարկէ ներգործին. և յամենայն մարդիկ բազմօրինակ զանազանին։

Դ. Ի զննութեան անդ մտաց և կամաց ծանեաք՝ եթէ զոր միտք բնենեն և դատին ճմարիտ, ընդ նոյն հաճին և կամք իբրեւ ընդ բարի, և զնոյն 'ի գործ մատուցանեն՝ ընդ յօժարութեան և զինքնիշխան Մշատութիւն 'ի գործ արկեալ. որ է երրորդ կարողութիւն բանաւորի։ Մշատութիւն է կարողութիւն հոգւոյ՝ որով չափ դնէ գործոց իւրոց ընտրութեամբ անձին. թէ կառնի՝ զանց առնէ զգործովն, կամ 'ի զլուխ հանէ, կամ այլազգ չըջէ, 'ի խնդիր պատշաճիցն լեալ։ Մյսու գերազանց կարողութիւն իշխէ մարդ 'ի վերայ անձին իւրոյ և արարոցն. զի կատարեալ ընտրութեամբն՝ ազգելով 'ի մտացն և 'ի կամաց՝ գտանէ զպատճառս իրաց, զի դէպն և զանդէպն. և այնպէս 'ի լաւագոյնն ձեռն արկանէ յընտրեալն։

Բայնչափ՝ զի թէ ուրեք առ հակամիտութեանց թիւերեալ և կրիցն՝ թէ վրիպեցին յանարժանս միտի, դարձեալ և զայնմանէ իբրեւ զւարուց բռնն հարկանէ. և ոչ բնաւ իբրեւ չարեաց ելեալ ՚ի խնդիր։ Օ՛ի որովհետեւ ամենայն կարողութեանց հոգւոյ մերոյ ակնարկութիւն են ՚ի բարօրութիւն հասուցանել զբնութիւնս, առ ՚ի զսոյն՝ արդիւնացուցանել ակն եղեալ է ՚ի բարին և ՚ի ճմարիտ, որք հանգուցիչք են բնութեան. որոց ներհականքն չարն և սուտ՝ միշտ խանգարեն զնոյն։

Բող որպէս ՚ի ճմարիտն նոյնպէս և ՚ի սուտն, ընդ որ ընտրեալ հաւանեցի միաքն, բերի յայն և ազատութիւնն՝ այսպէս։ Յորչափ բացայայտ օրինակաւ յայտ յանդիման տեսանէ զիսն ըստ ամենայն ճշգրտեալ սրատճառայն, ոչ կաւրէ մերժել, այլ հարկաւ լաւագոյն վարկանի զճմարիտն. միայն թէ ըստ կարգի ՚ի քննութիւն մատուցել, և զամենայն զսրատճառան խնամով հետազօտեցել։ Բայ հարկաւ հաւանութիւնն ընդ բարին՝ ոչ թէ եղծիչ է անձնիշխան ազատութեան մարդոյս, այլ սա այս է ազատութիւն ճմարիտ, ընտրել առնուլ զլաւն կատարեալ ճանաչմամբ իւրով. զի որպէս ասացաւ՝ առ ճմարիտն բերի բնութիւնս մեր, և սուտն յամենայնի խոտան է և անգոսնեալ։ Օ՛ի ո՞վ երբեք լիով քննեալ զայս նախադատութիւն երկրաչափական՝ եթէ Բոլորն մեծ է բան զմասն իւր, տակաւին ազատութեամբն իւրով զներհակն ճմարիտ կամիցի զրել։ Բայս գործ ազատութեան է՝ տիրաբար զճմարիտն խնդրել, և այնմ ցանկ փափաքել։

Իսկ յերկրայականն՝ ուր ճմարտութեանն հաւատարմ չեն լիով ծանուցեալ, անդ սկսանի զուզակչուել զերկոսին կողմանս ընդ իրեարս, և զորն առաւելեալ գտանիցէ և ՚ի ճմարտութիւնն մերձ, զնոյն բնդունի. յորում՝ եթէ վրիպեցի, և զսուտն իբրեւ զճմարիտ կալցէ, այնու ոչ եթէ ինքն սիրող ստութեան իցէ, այլ յօժանդակ նշանակացն անբաւականութենէ խսբեալ։ Օ՛նոյն է ասել և վասն բարւոյն և չարի յընտրել զնոսին կամացն. այս յայտ է՝ զի ընդարդոյս ազգումն է միշտ և միօրինակ յամենայն մարդ՝ փա-

փաբել բարւոյն, և 'ի չարէն անձնապահ լինել: Քանզի բընութիւնս մեր սիրող է անձին, զիտէ զբարին սատար լաւութեանն, և զչարն խանգարիչ նմին. այնք աղաղաւ ինքնին ազատութեամբն և ընտրութիւն և ճանաչմամբ միշտ միջ ընտել փափաբէ բարւոյն և խուսէ 'ի չարէն: Այլ 'ի յըստմասնեայ բարիս է զի հրաժարէ, և է զի ձեռն արկանէ. դարձեալ զբարին բնութեան իւրոյ զիտելով ազատութեամբ իւրով: Աստու պտուղ քաղցրաճաշակ առաջի առն որ յոգիս ապաստան իցէ 'ի քաղցոյ և յաշխատութենէ, և 'ի քիւրան ապաժոյժ ջեռուցեալ: Փափաբէ 'ի ճաշակն՝ գէթ առ 'ի ըզպարբումն իւր զովացուցանել. այլ ընդ միտ ածեալ առ նմին մի գուցէ փաստակար գտցի եռանդան ջերման իւրում, թոյլ առնէ առ վայր մի՝ մինչև ոգի առնուցու: Աստիկ ազատ ընտրութիւն ընդ մէջ երկուց բարեաց. յորոց զմին փաստակար մանաւանդ թէ չար դատեցաւ, և զժուծելն իսկապէս բարի:

Եւստտութեամբ կարգեաց արարիչն զայս օրէնս կարողութեանց մերոց, քննել զամենայն գառաջի արկեալն, և այնպէս ազատաբար տալ զհաւանութիւն առ ճշմարիտն և առ բարին. վասն զի յիւրս բնութեան յամենայնի ոչ տեսանի յանդիման ստոյգն և լաւն. այլ յողջոյն 'ի օրեղերիս գողցես պատուականն և անարգ, բարին և չար կերպարանեալք առերեւոյթ տեսեամբք յանդիման մեզ լինին կամ վասն բազմադէմ ընդիսառնութեանցն որ 'ի նոսա, և կամ վասն ներհակակիր ամբոխմանց բնութեան մերում. վասն որոյ պէտք էին մեզ կարողութեան յազատ ընտրութիւն: Առաջի արկեալ իբրն մեզ են անձանօթք, բնութիւն 'ի խընամն չարին հաստատեալ՝ այլ ընդ այլոյ տեսանէ մոլորութեամբն վարակեալ, 'ի տգիտութեանն կալեալ, 'ի կրիցն յուզմանէ ամբոխեալ: Այսմ ամենայնի դարման ետ մարդոյ զազատ ընտրութիւն արարիչն բնութեան, զի առանց այսորիկ ձեռնառուութեան՝ արգելեալ փակին առաջի մարդկան և ամենայն անցք առ հասանել երանութեան, առ որ կարգեալ է մարդ 'ի բնութենէ: Իսկ սովին ազատ ընտրութիւն զատանեմք զբարին 'ի չարէն, զճշմարիտն 'ի ստոյն, և ան-

երկմտութեամբ հաստատեմք եթէ բարին է և ճշմարիտ , և չարն ընդ ստութեամբ գրուեալ . և ընդ ընտրութիւն մտացն՝ հաճի կամքն , և ընդունի ազատութիւնն : Այս գեր ՚ի վեր տանի զմարդ քան զգայուն արարածս , և անմարմնոց կատարելութեանցն հաղորդեցուցանէ . սորիմբ մարդն ամենայնի տէր է յաշխարհիս , գործոց իւրոց ինքնիշխան արնօրէն , կենսակցութեանն ընդ նմանիս՝ ուղղիչ , այնպէս զի թէ հնարաւոր ինչ էր անուանել մարդ զուրկ յանձնիշխանութենէն , յայնժամ համարէր մարդն մերկեալ յազատութենէն , և ՚ի մտացն , և ՚ի կամացն . նա և բանաւոր խի չլինէր այնուհետեւ , և ոչ պատկեր աստուածութեան . և անասնոց անբանից հաւասարէր . նա և զմին և եթ յերկոց կատարելութեանց աստի ՚ի բաց հանեալ , զբովանդակն կորուսանէ , զի մին առանց այլոցն ոչ կայ :

Ի գործոց մերոց են որք կամաւոր անուանին , զի յառաջ գան ՚ի կամացն ընտրութենէ , և են որ ազատք են , իմա ազատօրէն գործին , զորս ղեկավարութիւն հոգւոյն կարէ փոփոխել և ըստ հաճոյիցն անօրինել : Արամաւորին ընդդիմակ է ակամայն . և ազատին՝ հարկաւորն , այն որ ՚ի հարկէ և ՚ի բռնադատութենէ լինի : Ի՞նչ գործք մարդկեղէնք ըստ բնաւորական կարգի կատարեալք , կամաւորք են . խի ուր միանգամ բռնութիւն ՚ի վերայ հասանիցէ , զորոյ անհնար իցէ զղէմ ունել , և գործել հասանիցէ ընդդէմ յօժարութեան մերոյ , այս ոչ է կամաւոր , այլ ակամայ . և զի ճանաչումն մտաց մերոց ՚ի մեզ ՚ի ներքուստ ընդդէմ բողբէ հարստահարողին , վասն որոյ ոչ կամաց մերոց է գործն , և ոչ ազատութեան , այլ ՚ի վերայ հասելոյ բռնութեանն : Իստ այսմ թէ որ բռնադոյն քան զիս՝ կալեալ զբազկէ իմմէ հարկանիցէ զայլ որ , ոչ թէ ես հարի զնա , այլ օտարն . վասն որոյ նմա է գործն , և ոչ ինձ : Ի՞նչ է զնոյն ասել յաղագս գործոց որք կատարին յերկիւղէ մօտալուստ չարի տառնացելոյ , որպէս եթէ թագաւոր որ բռնակալ ստիպեցէ զպատաւորն՝ մահու զատել զայր անպարտ , մահ տառնացեալ թէ ոչ հնազանդեցի : Այս թէպէտ և բռնադատութիւն է , և ոչ ՚ի յօժարութենէ կատարումն . սակայն է անդէն և կամաւոր ընտ-

բութիւն , այլ ոչ և ազատ . զի գործողն ընտրեաց զմին յերկուց անխորշէի չարեացն , զոր 'ի միտս իւր փոքրագոյն վարկաւ այլ ոչ ազատութեամբ կամացն : Օտոյն առաջիկայ օրինակս բացայայտագոյնս ծանուցանէ : Տալ ողորմութիւն ազքատին ինքնայօժար կամօք . այս կամաւոր է , միանգամայն և ազատ : Սակայն անկեալ ուրուք 'ի ձեռս աւաղակաց , և մահու սպառնալիս լուեալ թէ ոչ տացէ զամենայն զինչն , յայնժամ յանձն առնու այրն կամաւորութիւն տալ զոր ունի՝ վասն զկեանսն ապրեցուցանելոյ , կամաւոր է գործն՝ և ոչ ազատ , այլ առ հարկի բռնագտտեալ : Բայս հարկաւ պահանջի մեծութիւն վտանգին , և զի՝ որ բռնանայն չունիցի իրաւունս հարստահարելոյ զազատութիւն մեր , և զի մեք չիցեմք սրարտաւան անտալոյ նմա : Բեալ իմաստասիրաբար՝ այտպիսի իմն զանազանութիւն է ընդ կամաւորն և ընդ ազատն . իբր զի ամենայն գործք ազատք կամաւորք են . այլ ամենայն կամաւորքն չեն ազատք :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Վերագրութիւն կամաւոր գործոց մարդկան :

ԲԱՆԶԻ անձնիչխան տէր է մարդ գործոց իւրոց , վասն որոյ օգուտն և տոյժ նոցին իրաւամբք յանձն իւր ելանէ . վասն զի ազատ է յընտրութեանն . եթէ բարեգործեաց , ըստ խոստանալոյ օրինաց՝ զովութիւնս ընկալցի և վարձս . և թէ ստերիւրեցաւ կտինա , զանց արարեալ զպատշաճին և զվայելչականաւ , արդարապէս պարտաւոր դատի պատուհասի՝ զոր սպառնան օրէնք : Բայս առանձին սեփականութիւն անցնիւր գործոց անուանի Վերագրութիւն , զոր սահմանեմք այսպէս . Վերագրութիւն է՝ Վատումն՝ որով յայտ առնեմք թէ որ յատուկ արարող է այս կամայն բարոյական և կամաւոր գործոց , և վասն նոցին պատասխանատու : Վործոց կամաւորաց արարող և պատճառ իմանամք զնա՝ որ 'ի

զլուի զգործն տանիցի կամակար ընտրութեամբ . եթէ ինքնին անընդմիջաբար մատուցեալ 'ի գործ , և եթէ 'ի ձեռն այլոց հրամանաւ խրով կամ խորհրդով :

Աստարի վերագրութիւնն մերձ եղեալ առ օրէնն զգործն երևեալ անզանազան , և քննեալ ըստ օրինաց զամենայն հանգամանս գործոյն , և 'ի վերայ բերելով թէ չար է , կամ բարի , որով և գործօնն փաստապարտ , կամ անապարտ : Բայց պէտք են խնաստասիրական հաւաքաբանութեան . նախ կարգեմք զօրէնն , երկրորդ զգործն եղեալ զորոյ գիտեմք զարարողն . երրորդ 'ի վերայ բերեմք զհետեւութիւնն ' թէ գործն , նովին և գործօնն բարիոք է կամ չարոք , և այսպէս վերագրեմք 'ի գործող անդր զլուութիւնն կամ զյուութիւն : Բացուք 'ի մէջ զօրինակս . { Երթալ } 'ամիկոնենին } 'ահանայ սպարապետի առ 'Ախոր խօսել 'ի խաղաղութիւն , հրամայէր զօրուն վատել ըստ օրինի պատերազմի և հնչեցուցանել ըզփողս պատերազմականս : Օայն լուեալ 'Ախորոյ , անդէն առաջի առնէր խրոյն զգործն } 'ահանայ և ըստ օրինաց ազգաց վերագրէր զնոյն 'ի յանցանս հաւաքաբանութեամբ իմն այսպիսի . եթէ ' } 'չուի փողով ' յարեաց բանակ սպարապետն միայն Բրեաց իշխէ մօտնել , և այլ որ զայդ համարձակութիւն 'ի Պարսիկս ոչ որ իշխէ առնել . այս օրէնք են : } 'ահան նորօք իրօք այլ իմն ձեւանայ , և ոչ ըստ կարգի արեաց առնէ . այս գործն է : Բայց } 'ահան թշնամի է տէրութեան Բրեաց և յանցաւոր : Բայ վերագրութիւն յանցաւորութեան . վասն որոյ և անդէն առաքէր 'Ախոր ընդ առաջ նորա արս արգելուլ զմուտ նորա 'ի բանակն : Բայ } 'ահան հակառակ նմին վերագրեաց զիւր արարս արդարակորով քաջագուն իրաւագէտ առն և յազմանակեաց իրրեւ օրինապահ և արի , այսպիսի իմն հաւաքաբանութեամբ . Որ ոչն է հպատակ ազգի թէ և հզօրի , զերծ է 'ի պարտուց զնալոյ զհետ օրինաց նորա . այս օրէնք են : Եղեալ եմ 'ի դաշն ընդ քեզ մօտնել , 'ի տալ զձեռն բարեկամութեան , և իմով ազատ օրինօք կամացս գործեմ . և ես առանց իսկ 'ի քէն ուսանելոյ զիտեմ զԲրեաց աշխարհի զկարգ և զարժան . այս գործ է : Բայ ազատ եմ յամենայն պարտուց հը-

պատակելոյ ձերոցդ օրինաց . և եմ արդար : Եւս վերագրու-
թիւն է արդարութեան . — Տեսանես 'ի կարգի բանիցս զի
վերագրին մարդկան գործքն եթէ բարիք և եթէ չարք .
բնական , և թէ քաղաքական . զենականն խիղճ մտացն և
աստուածային դատատեանն բննէ . և քաղաքականն՝ ա-
տեանքն և դատաւորք պատշաճեալ նմին :

Արդէս զի ըստ օրինի լիցի վերագրութիւնն պարտ է
Ա . Ի նեւ կցորդութե խմբ հարկաւոր կամ պատահական
ընդ գործն և ընդ գործողն . և զի արարողն զիտակ իցէ կը-
ցորդութեն , կամ զէթ մարթացի գուշակել զերս գործոյն ,
որպէս զի ցուցցէ զհաւանութիւն իւր կամ զտհաճութիւն
ընդ գործն . ապա թէ ո՛չ ո՛չ ևս տեղի գտանէ վերագրութի :
Եւսպէս զինագործն վաճառէ ումեք զէնս , կարծեալ զնա
այր զգօն՝ և թէ 'ի պէտս ուղեգնացութե գնիցէ զզէնսն . այլ
նորա առեալ՝ վաղմիդակի գնացեալ պատահիցէ նուաւ թըշ-
նամուոյ իւրոյ և սպանցէ : Յայտմ զինագործին վերագրի և
նչինչ , զի նա վաճառէ զզէնսն 'ի սակս պատապարութեան .
այլ սա 'ի գնեւն պատրաստէր 'ի սպանութիւն թշնամուոյն
իւրոյ , զոր և ո՛չ հնար ինչ էր զինագործին գուշակել՝ հայե-
ցեալ 'ի գնողին բանան և 'ի կերպարանան : Եւսպէս իմա և
զգործոց բարեաց . վասն զի տիրապէս վերագրի 'ի պատճառն
գործն անձամբ կամ միջնորդաւ՝ զգիտումն ունելով 'ի զուխ
տարեալ . իսկ անհաղորդ է ամենեւին և օտար 'ի գործոյն
անգէտն իրաց և անբաժն 'ի գործակցութիւն :

Բ . Արդէս զի օրինօք 'ի գործող անդր վերագրեացի գործն ,
հարկաւոր է լինել զուզընթաց երկուց պայմանաց , առաջին՝
զի մարթ իցէ վերագրել զգործն զայն . երկրորդն՝ զի գոր-
ծողն պարտաւորան իցէ գործել կամ հրաժարել յայնմանէ :
() Երկուստ ցուցցուք : Երկուց հասակակից մանկանց , յու-
շխմութեան համազօրք , այլ ո՛չ ուստեք բռնադատեալ 'ի մի և
'ի նոյն ուսումն չախարանութեան , մին սրտի մտօք պարա-
պեցի , և երկրորդն վեր 'ի վերոյ : Ի՞նչպէտեւ երկաքան-
չիւրոցն գործ վերագրի 'ի նոսա միոյն հետապնդութիւնն ,
և երկրորդին անտեսելն , այլ քանզի գործեն և երկոքին
ինքնայօժարք , անհրամանք , վասն որոյ չե ևս ոչ բարի է ,

և ոչ չար : Սակայն թէ մին 'ի սոցանէ արքունի հրամանաւ դիցի 'ի վարժս ելից և մտից արքունեաց , և երկրորդն 'ի մարգս զինուորութեան , յայնժամ ջանալն նոցա յայնտիկ 'ի բարին վերագրի նոցա , և ծուլանալն 'ի չարն : Հայտնի ցուցանի յօրինակէս՝ եթէ 'ի վերագրութեան ոչ միայն կամաւորութիւն պահանջի 'ի գործն , այլ և պարտք 'ի գործել կամ 'ի հրաժարել : Բնաւ այսպէս վերագրին 'ի մարդ այնտիկ և եթ գործք պարտուց զորս առնէ կամաւորութեամբ և ազատ ընտրութեամբ իւրով . 'ի բաց այսու զատուցանին արարք և կիրք բնականք , դէպք որք 'ի վեր են քան զկարմարդկան , զորս միայն աստուածային նախախնամութիւնն գիտէ տնօրինել . հիւանդութիւնք մարմնականք , գործք մրտաթափութեան թէպէտեւ ծանոնք , և այն ամենայն յորս չիցէ մարդ տէր անձին իւրում , և կամ յորս ազատ իցէ առնել կամ չառնել . ըստ այսմ են և տղայք մանկունք որք ոչն գիտեն խտիր դնել ընդ լաւն և ընդ վատթար : Կակ արբեցողք թէպէտ ոչինչ խմանան յորոց գործեն , և կամքն չկարէ խրտրել ընդ բարի և ընդ չար , և ազատութիւնն ոչ տեսանէ ըզպատաճն և զտարադէպ , սակայն միաձայն ասեն և ամենայն օրէնագէտք՝ եթէ գործեալքն յարբեցութեան՝ ամենայնիւ վերագրին յարբեցող անդր . զի թէպէտ ոչ զգատութեամբ ինչ գործէ արբեցող , այլ զի կանուխ գիտէր՝ թէ յարբեցութեանն յոր զակատեալէ՝ կարէ գործել զեան մեծ յանդգատութեանն , և գրիլ մեղապարտ , և ինքն ոչ զգուշացաւ նշաւակ դնել զանձն աղէտիցն այնոցիկ , և զիտութիւն և ընտրութեամբ կամացն արբեցաւ , ապա և սրտառարան է ամենայն գործելոցն յարբեցութեանն :

Հանտես առնել ուրուք զպատուիրանօքն՝ է զի ոչ վերագրին 'ի յանցանա , և են դէպքն այսոքիկ . Բռաջին՝ եթէ պատճառն և նիւթն գործոյն հրամայելոյ , ընդ ձեռամբ , առ ձեռն և զիւրահնար առ 'ի ստանալ չիցէ : Երկրորդ՝ եթէ անհնար գոլով 'ի տեղւոջ ուրեք կամ 'ի սահմանափակ վայրի կատարել զհրամանն , օտարք ամենայնիւ խափան արկցեն գործոյն : Երրորդ՝ եթէ չիցէ դէպ ժամանակ հանել զայն 'ի զլուխ . մանաւանդ 'ի քաղաքական պէտք են զոյն անվրէպ

պահանջել, Չորրորդ՝ եթէ անհնարաւոր գործն իցէ, և որում հրամայեցան չիցէ կարող ինքեան զօրութիւն կատարել զգործն. այսորիկ խոչ քզերծ 'ի վերագրութեան, առնեն ըզգործօնն: Այնպէս՝ եթէ մեծագոյն իշխանութեան հրամանաւ խախտեցի գործ առաջին հրամանին, անտեսութիւնն չէ 'ի յանցանս:

Բ. տգիտութեան և վրիպակաւ եթէ գործէ որ, դիւրին է գտանել զհանգամանս վերագրութեւն ըստ վերագոյն աւանդելոցս կարգաց. այլ աստանօր ամփոփել առանձինն և զնոսին ընդ կանոնօք վերագրութեւն 'ի գէպ գրեցի: Նանուցաբ անգէն զբաժանումն տգիտութեան 'ի յաղթելի և յանցաղթելի, յիրաւունս և 'ի գործս. արդ տգիտութիւն և վրիպակ անցաղթելի երբեք ոչ 'ի յանցանս վերագրի, այլ յաղթելին և ըստգտանելին տգիտութիւն դիւրագոյնս և օրինօք վերագրի 'ի գործող անդր, մանաւանդ եթէ ինքնին գործն առանձինն լուսով բանականութեան ցուցցի անպատշաճ. որպէս եթէ տեղի գործոյն, կամ ժամանակին, կամ եղանակն անվայելք իցեն: Օչոյն է ասել 'ի տգիտանալն և 'ի վրիպելն յիրաւունս՝ իրաւացի դատեալ զանիրաւն, որ է աններելի. և կամ գիտելով զպատշաճն և զօրէնան, 'ի գործն յանգէտս սխալեցէ. և այս է ներելի: Բայտ այսմ՝ յիրաւունսն վրիպէ թաղաւորն, և ընդդէմ օրինաց բնութեան և իրաւանց ազգաց մեղանչէ, եթէ անպատշաճս զնու վառեցի ընդդէմ սահմանակից ազգացն, առ 'ի նուաձել զնուս ընդ իւրն: Բայտս յիրաւունս վրիպէին հրեայք՝ որք ըստ կշտամբելոյ զնոսա տեառն մերոյ՝ անտես առնելին պատուել զծնողս իւրեանց, ասելով՝ եթէ Պատարագ է զոր յինէն օգտիցիս: Վրիպեաց Բ. բիմելէք. և ոչ յիրաւունսն՝ զի զգուշանայր բնական օրինացն. այլ 'ի գործն՝ կարծեալ զՊառաս քոյր Բ. բրահամու, վասն այնր յօժարեցաւ կին առնուլ զնա արդար օրինօք:

Սակայն եթէ անպարտ կացուցաբ զանցաղթելի տգիտութիւն և զվրիպելն 'ի գործս, այլ իցէ՝ օրէն ասել գտանել յիրաւունսն անցաղթելի տգիտութեան և վրիպակաց 'ի մարդ՝ որ բանիւն, և անձնիշխան կամօքն, և ազատութեամբն

սերճացեալ է, թէպէտ և բազում թերութիւնք ներքինք 'ի բնութեան և արտաբուստ՝ կանխակալ դատմամբ գրաւեալ են զնա։ Ա՛յ 'ի կարող լինել ուղիղ դատաստանաւ 'ի վերայ կալ ճմարաութեան՝ և մի յաջ խտորել և մի յահեակ, հարկ է այսպիսի իմն առնել բնութեան։ Իրաւունք բնութեան են ծնունդք և գործք կարողութեանց հոգւոյ։ որպէս հոգին անբաժ է 'ի կարողութեանցն, սապէս և ճանաչումն այսոցիկ իրաւանց կան 'ի մարդն անխոփոխ։ և որպէս 'ի կորուսանել զմին 'ի կարողութեանցն հարկաւ զհետ գայ կորնչել ողջոյն կարողութեան և մարդկութեանս, այսպէս ապա անհնարին է կորուսանել մարդոյ զգիտութի իրաւանց։ Այս արհաւիր ջոյց այն է, զի յորմէ և է 'ի բարբարոս ազգաց առեալ զոր էժէ ուսուցանիցես, նա անդէն և զամենայն զտգիտութեանն մնայլ 'ի բաց 'ի մտայն փաւառէ, և գտանի ընդել և ծանօթ ամենայնիւ իրաւանց բնութեան։ Այց առ այսու կազմուած մարմնոյս մերոյ ջիւղք և մկանտնք յայնպիսի իմն տկարութեան են և նուազեալք, զի 'ի թողուլ զմարդն աներասանակ զհետ զնալ խառնուածոյ բնութեան մարմնոյն, թանձր իմն քօղով տգիտութեան ծածկեալ մնայ միտքն։ և զգատումն բանին իբրեւ զմանկանցն անկատար ունելով, զկարողութիւնս հոգւոյն ոչ կարէ 'ի գործ արեւանել, որով թուի կորուսեալ զծանօթութիւն իրաւանց և զանճնիշխան կարողութիւնս հոգւոյն։ Այժմէ չէր այսպէս իբր անյաղթելի տգիտութիւն իրաւանց 'ի միտս անկիրթս, որպէս է և 'ի մանկունան առաւելութեամբ վասն յաւետ տկարութեան մարմնոյն, էժէ կարող լինել ամենայն ոք իւրով զօրութեամբ մերկանալ յանձնէ զտգիտութի, յայնժամ ոչ լինէին յերկրի այսչափ ազգք բարբարոսաց խմբովին 'ի մի և 'ի նոյն չարիս շողեալք, և այսբան անհնարին չարիք։ Արձեալ և ընդ հակառակն, էժէ երբէք բնական անյաղթելի տգիտութիւն իրաւանց լինէր 'ի մարդիկ, և յայնժամ անօգուտ էր զհետ լինել կրթելոյ զմիտս վայրենի ազգաց և տգիտաց։ Յայտ ամենայնէ յայտ է՝ զի ինքնիշխան ազատութեամբ սրարտին գործել մարդիկ ըստ իրաւանց բնութեան, և ըստ այնմ սրարտին լինել վերագրու-

Թիւնք . բայց 'ի դարման թերութեանց մարմնոյն , պարտ է նախ ուսուցանել մարդոյ ճանաչել զանձն եթէ ո՞ր է , ուստի , և առ ինչ . և յետ այնորիկ զիտել՝ զի ոչինչ այնուհետեւ իբր անյաղթելի տղիտութեամբ իրաւանց գործէ այնպիսին , և վասն որոյ ընդ վերադրութեամբ յանցաւորութեան պարտաւոր է դատաւտանի 'ի հարկանել առ ոսն զիրաւունսն :

Եւ վերադրութիւն և 'ի բռնադատութե , բայց զանազանութեամբ իմն այսպիսի . նախ՝ ուր է արտաքին բռնութիւն՝ որում զգէմ ունել անհնար իցէ , անդ ակամայ է գործն , վասն որոյ և ոչ վերադրի . զի վերադրութիւնն պահանջէ ընտրութիւն կամաց և հաճութիւն ընդ գործն , զփոքրագոյնն 'ի չարեաց յանձին կալեալ : Եւ եթէ բռնադատութիւնն է ահարկութեամբ և եթէ ծանու փաստաց , յայնժամ գործն վերադրի յաղթելոյն 'ի բռնութենէն . զի 'ի նոյն հաւանեալ է , փոքրագոյն զայն 'ի չարեաց համարեալ ընդ միտս իւր : Եւ 'ի քաջ խելամտութիւն պարտ է զատանել այսպէս . գործն առ որ բռնադատի՝ եթէ էր ըստ ինքեան անարժան յորմէ պարտ էր հրաժարել՝ յանձնառութեամբ ամենայն վշտաց , և ինքն առ ահարկութեան զանարժան պատուէրսն յանձին կալաւ , յայնժամ գործն 'ի նա վերադրի . զի որ հրամայէրն չունէր իրաւունս բռնադատելոյ , և ինքն կարէր իրաւամբք մահու չափ ընդգէմ ձգնել նմա :

Բայց եթէ գործն ըստ բնութեան իւրում անզանազան է , և բռնադատիցիմ յայլմէ կատարել զայն , յայնժամ 'ի բռնադատող անոր գնայ վերադրութիւնն . քանզի յայնժամ պատճառ հնազանդելոյ իմոյ բռնութեանն ոչ է ընտրութիւն կամաց իմոյ իբրեւ զփոքրագոյնն և զլուազոյնն 'ի չարեաց վարկուցեալ , և առ անարգս ունելով զմեծագոյն բարին , այլ զի տեսանեմ զգործն զոլ անզանազան , և առ 'ի զերծանել 'ի տառապանաց զգէմ ունելոյ բռնութեանն զոր առնէ ինձ , յոչ կամն հնազանդիմ բռնութեանն , ոչինչ փոփոխութիւն կարծեաց 'ի միտս իմ եղեալ . և վասն այնորիկ այն գործ ամենաին ինձ ոչ վերադրի : Օպատճառ զանազանութեան այսոցիկ երկուց զիւրաց մարթ է իմանալ և 'ի մտաց բռնադատողին . զի 'ի հնազանդելն 'ի չարիս առ երկիւղի վե-

բաճառ սպառնալեացն, անդէն ընդ միտս նա խորհի՝ եթէ ես լքի զլարին, եթէ ես խնայ ընտրուածեամբ համարեցայ մեծազոյն չար՝ վասն զլարեաց զհետ զնաղոյ լինել՝ի ներքոյ սպառնալեաց նորա, քան զգնալն զհետ կամաց նորա ՚ի չարիս. բայց ՚ի գործն անզանազան, թէ և բռնն հարկանեմ երկուցեալ ՚ի սպառնալեացն, բայց նա ոչ կարծէ հաւանեալ զիս ՚ի նոյն քան յիմ կարծիս, այլ ասէ զինէն ՚ի միտս իւր՝ թէ ալեւս նա դարձեալ զիւր կարծիս սրաշտէ, բայց քանզի անզանազան է գործն յոր զնա բռնադատեմ, առ ՚ի զերծ մնալ յերկիրդէ սպառնալեացն՝ յոչ կամն իւր առնէ զոր հրամայեմ իւր է այս զանազանութիւն ճշմարտութեամբ, որով և վերադրուածիւն այսորիկ զնայ ՚ի բռնադատողն :

Ըստ այսմ կարգի իրաւանց՝ եթէ գործն ինքնին բարի է, և որ բռնադատութեամբ անցի ՚ի նոյն, ոչ վերադրի նմա գործն բարի, և ոչ իրաւունս ունի ամենկալուածեան ընդունելոյ փոխարինութիւն, վասն զի ոչ է անդէն ընտրութիւն կամաց, որպէս կանխեցար ասել, ուստի և ոչ ինքն է որ գործէ : Ըստ թէ գործն ինքնին չար է, և որ բռնադատութեամբ ստահի սպառնալեաց յանձին կալաւ զգործն անարժանութեան, այս ընդհանուր կանոն է : գործն այն միշտ ՚ի բռնադատեալն վերադրի՝ զի ինքնին կամացն ընտրութեամբ անարդ համարեցաւ զճշմարիտ բարին քան զտանջանա սպառնալեացն, և այնպէս յօժարակամ միեցաւ ՚ի չարին : Ըստ սրապայք գործոյն տան զրել թէթէ կամ ծանունս յանցուցեալ միշտ գորով ՚ի սահմանի մեղադարարութեան, վասն զի զանձին զիրութիւն զժամանակաւորն ընտրեալ կալաւ քան զկրօնաաստուածադաշտութեան և զարդարութիւն :

Ըստ ասացելոցս՝ եթէ որ առ ահի ծանրազոյն չարի յօժարեացի ՚ի գործս անարժանութեան, առնէ զայն կամաւ թէպէտե ոչ յազատ կամաց : Ըսք քաջախորհուրդք ՚ի Հոռնաց և ՚ի Հոռնայեցոց նաեւ բնական լուսով բանին տարան ծանուցեց աղեւտից զի մի զպատշաճականօքն զանց արասցեն . այսպէս Հռեգուղոս զիւցազն յանձին կալաւ կտտամահ տանջանա կորստեան, քան զնեւրհականն խորհուրդ տալ հայրենեաց իւրոյ . մինչև քերթողի ուրումն ասել յայտնաբանու-

Թեամբ։ Այնպիսով լեր յանձին քումեթէ գլուխ ամենայն չարեաց է՝ գեր'ի վեր դասել զկեանս քան զառաքինութիւն։

Եւ զէն թէ որ առ հարկի բռնադատութե՛ն գործէ զչարն՝ անձին իւրում գործէ, զի զկամեն ունի առաջնորդ, որչափ ևս առաւել ծանուան յանցանէ որ գործեւն ետ զնոյն, որ ոչ և եթէ կամեցաւ այլ և ազատութեամբն. և այսր ազագաւ գործն 'ի պատճառ անոր հայի։ Եւ 'ի լիազոյնս հասու լինել ամին, այն յայտ իսկ է յառաջասացելոցս՝ եթէ գործն կամ անտեսութիւն հրամանին վերագրին առ որ գործեացն կամ անտեսեաց. իսկ 'ի գործս օտարաց այն միայն վերագրի մեզ՝ որոց մեք եղաք պատճառք 'ի պատուիրելն, յորդորելն և 'ի գործակիցն լինել։ զի յայդոսիկ մերն ընտրութիւն և կամք յառաջէն և գործն 'ի գլուխ ելանէ, զի մեք զնոյն կամեցաք։

Յաւել 'ի սոյն և զայն, զի առաւել կցորդ է որ 'ի գործ օտարի, և վերագրութեանն հաղորդ, յորժամ պարտ յանձին կալեալ է ինամ ունել զայլովք. այսպէս բարին և չարն հարատակելոցն՝ վերագրի և յառաջնորդս ըստ չարութեան մասնակցութեանն՝ 'ի պակասել նոցա 'ի պարտուց զգուշութեան իւրեանց։ Յիւրաքանչիւր տանուտէր վերագրի բարին և չարն որդւոց նոցա, և նովին համարին բարոյական պատճառ գործոյն այնոցիկ շատ կամ սակաւ ըստ չարութեան ազդեցութեան իւրեանց։

Օ այս ազդեցութիւն և զչափ վերագրութեան և մասնակցութեան գործոց օտարի և բարոյական պատճառաց՝ որ բազմակնձիւն է և բազում տրոհութեանց կարօտ, դիւրագոյն իցէ ընդ երկուք զլիսովք բովանդակել. առաջին՝ Պատճառ զլիսաւոր որ գործէ անձամբ, կամ այլում իշխանաբար տայ գործել. երկրորդ հպատակեալն ընդ նովաւ՝ է Պատճառ բնասորակաց. երրորդ են և Պատճառք գործակիցք, լեալք կըցորդք 'ի գործն առաջակայ։

Վիշաւոր պատճառ է նա որ առնելովն կամ չառնելովն՝ այնպէս իմն ազդէ 'ի գործն կամ յանտեսութիւնն, զի եթէ նորա չէր արարեալ և կամ անտեսեալ, ոչինչ ոչ պատահէր 'ի չարեաց. Թէպէտև ստորակայն կամ գործադիրն գիտէր, սակայն ոչ յօժարէր մխիլ յայն չարիս։ Օ ջրավարն

լստ հրամանի թագաւորին առնէ՝ գործ ինչ յայտնապէս չար . թագաւորն է անդ զլիաւոր պատճառ , և զօրաւարն ունինդիր կամաց նորա : Ղաւիթ զլիաւոր պատճառ էր սպանութեան Սերիայ . թէպէտև Յովար զիտէր զիրեն , և ոչ հրաժարեաց յանարժան գործոյն : Յայսպիսիս բովանդակ ազդեցութիւն գործոյն 'ի հրամայող անդր ելանէ , թէպէտ գործակից են և ստորակայք և պարտաւոր . այլ թէ չլինէր պատուէրն , ստորինք ոչինչ մտաբերէին յայն գործ :

Վործակից պատճառք են որք առնելով կամ չառնելով ինչ՝ ըստ կարի գործակից լինին յարարս այլոյ , և բաժանորդ նմին . թէ և ոչինչ փոխախտութիւն 'ի գործն յօժանդակելոյ նոցա լինիցի : Ըստ այսմ են որք ձեռն տան յանընդմիջաւ կան արարողն . որք պատասպարեն և տեղի տան ապաստանի . որք՝ զի այսպէս ասացից , լրտեսեն զճանապարհս զի մի հասցէ անդէն այլ ոք՝ 'ի գողանալ գործակցին իւրեանց : Վաշնակցութիւնն 'ի մէջ բազմաց վասն իրիք գործոյ՝ հաւատարապէս վերադրէ զգործն 'ի նոսա ըստ չափու կցորդութեանն :

Ստորակաց պատճառ է որ սակաւութ ևեթ ազդէ 'ի գործն , և սատարէ գործողին միայն 'ի ձեռն տալ նմա առ զիւրառ 'ի զլուխ հանել զպատրաստեալ զիւր գործ : Ըյսպէս են կատարողք հրամանացն , կամ հետեողք օրինակայն , և որ այլ ևս նոյնալիսիք : Սակայն է ուրեք զի ստորակացից գործն ծանրագոյն գտանի քան զզլիաւորին , որովհետև 'ի պարագայիցն կռին գործք : Ըյսպէս այր որ բորբոքեալ 'ի զայլոյթ ընդդէմ ատելոյն , յեռանդան սրտմտութեն աղաչէ զբարեկամ իւր սպանանել զնա : Բարեկամն առ հաճել զկամն նորա՝ հարեալ տապաւտ արկանէ զայրն : Ղարութի տորա ծանր է քան զհրամայողին . զի նա առ կրիցն խուճապելոյ մտաբերեաց յայն եղեռն . իսկ սա անպատճառ և անալեկոծ , միայն վասն անզգայ բարեկամութեանն թաթաւեաց զձեռնն իւր յարիւն եղբօրն : Ստան որոյ 'ի միտ առնուլ արժան է , զի թէպէտև զանազանել մեր զբարոյական պատճառս 'ի տեսական յայս վարդապետութեան է ըստ ուղիղ տեսութեան հիման , բայց 'ի կարեւոր դէպս՝ գործնականին հրահանգ խորամուխ քննութեան կարօտի :

ԳՎ ՍԻՒՍ Ե՛.

Ո՛ր է սկիզբն Բնական օրինաց :

ԲԱՆԱԿԱՆ բնութիւն լուսով բանին գտանէ զսրտոյաճն և զվայելուչ 'ի գործս մարդկութեանս . կռէ զսրտկանաւորն բնութեանս և որ սատար լինիցի ժամանելոյ 'ի կէտ նարատակի կենացն առ որ սահմանեցաւ յարարէն . իմա 'ի բարօրութիւն մասնական աստի կենացս , և ասրա զանթերին յանտի վայելն գտանել : Յայս դիտումն ուղղեալ ինքն անձին իւրում կարգէ կանոնս կենցաղօգուտս* , որոց 'ի սահմանութեանն փրկութիւն , և յանտեսելն տուգանք յաւտենից կորստեանն լինել ճանաչէ : Առ որ այս սկիզբն է լուսատու բանին . և որ զննութիւնն՝ որով բնութիւնս զարգանայ 'ի դիտութեան ճշմարտութեան : Ըր դիւրաւ յաջողիլ 'ի հետազօտութեանս՝ սրբախմբ միտ գնել 'ի բնութիւն մարդոյ , 'ի վիճակ նորա և 'ի բազմադէմ հանգամանն , ընդ որս ունի կցորդութիւն :

Սկիզբն բնական օրինաց են ճշմարտութիւնք աներկմնութեամբ ծանուցեալք , կամ նախադասութիւն իմն , յորմէ ստուգութեամբ խմանամբ եթէ առ ինչ 'ի զոյ եղեալ եմք և յինչ կարգեալք իցեմք . և սովին անալիզայ խելամանմբ նսեառանձին սրբաուց մերոց՝ զոր ազգէ Ըստուած 'ի մեզ՝ թելադրութիւն լուսոյ բանին : Ըյլ է 'ի սկիզբնէ աստի՝ արար-

* Կանոնք սահմանեալք 'ի բանէն առ մարդկութիւնս են այն ամենայն ազգեցութիւնք որովք առաջնորդիմք 'ի բարին և 'ի ճշմարտուն , և հասանելք յերանութիւն : Յորոց զգլխաւորագոյնն ընդ տմանս յորէնսգիտաց աստաւոր նշանակեցուք :

ա . Քաջ խորութիւն գնել ընդ բարին և ընդ չարն , վասն զի օգուտն որ յնորութիւնէ աստի բազում է , և վնասն որ յանխորութիւնէ՝ բազմագոյն :

բ . Զուգակշռել ընդ իրեարս գներկայն և զգալոցն :

գ . Մի խնդրել զբարին՝ յորմէ չարիք ծնանին :

դ . Տանել փորձս չարին՝ զորոյ գհեալ ասն մեծամեծ բարութիւնք :

ե . Արժան է ուրեք յաւեալ ընտրել զճնարաւորն և զկարելին :

Այսոքիկ սակաւք 'ի բազմաց ազգեցութիւնք են լուսոյ բանին յամենայն մարդ միօրինակ , 'ի վայրենիս անգամ և 'ի բարբարոսս :

չափան սրատճառն . այս է կամքն արարչին . ոչ զայսմանէ են բանքս , այլ զայն խնդրեմք՝ եթէ զինչ է որ տայ մեզ հարստակեղ ազդեցութեան բանին և խղճի մտացն և սրատուիրանաց արարչին . և որ է ճանապարհ գտանելոյ զայն : Բն այս զիտեղ արժան է՝ զի սկզբանց բնական օրինաց պարտ է լինել Ղշմարիտ , Պարզ , Հայտնի , Բաւական և Հաստուկ :

Եւ զի Ղշմարիտ սկիզբն բնական օրինաց . այս է , բխեալ անդատին ՚ի բնութենէ իրայն : Սուտ սկզբունք խարդախեալք՝ ստութիւն միայն կարեն ծնանել , և ոչ որ տուն կանգնէ արդարութեան ՚ի վերայ աւազոյն ստութեան :

Պարզ և Հայտնի . Օ ի ամենայն մարդոյ հրամայեն բնական օրէնք , և ամենեւին սրտովն խելամուտեղ սյգոցիկ , և իւրաքանչիւր ինքնին յանձին իւրում՝ տիրապէս խնայտաւորել յիրացո վերայ : Ստան որոյ նորին և մտահաճ՝ սկզբունք զբանաբաղս միայն զուարճացուցանեն . իսկ բնական օրէնք զողջոյն զմիտս բանականաց հարկաւորեալ նուաճէ :

Բաւական . զի ՚ի սկզբանց անտի բխեցեն և ամենայն կանոնք օրինաց բնութեան և պարտք . և ըստ ամենայն զիսրաց բաւական գացին զմեկնութիւնն առննթեր դնել . զոր օրինակ ՚ի ծառն՝ ամենայն որ ՚ի նմին բուն , ոտք , սաղարթք և ծաղիկք և սրտուղք ՚ի փոքրիկ բողբոջէ սերմանն ունին զծագումն : Թող զի որովհետեւ բազմադէմ՝ գործք մարդկան սրատճառս տան այլայլութեան օրինաց , օրէնք բնականը անփոփոխ՝ սրտովն պարագրել զամենայն զկարելի գործս մարդկան , որոց ամենեցուն առ հասարակ առաջնորդ լիցին և զեկաւար :

Հաստուկ . իբր զի լիցի սեփական հիմն ամենայն օրինաց և բնական սրտուց : Բնայեւ զի եթէ ՚ի սկզբնէն ՚ի հետեւութիւնն ձեռնարկել հնարեցիս , և եթէ ՚ի հետեւութեանց առ սկզբունս , զնոյն Ղշմարտութիւն գացես յամենայնի :

Ս ՚ի միայն հնար առ հասանել ՚ի ճանաչումն բնական օրինաց է մտածել զբնութիւն մարդկան , զկազմութիւն նորին , զբերումն նորա առ ամենայն արարածս որ ՚ի տիեզերիս , և որ անտի սրատճառեալ զվիճակս կենացն ամենազգի : Բն այս

Երկու անդրդուելի նախադասութիւնք առաջի կան մեզ : Բաւա՛րն . Յամենայն դուրս 'ի մարդկային բնութեանս , և 'ի նախկին կազմութեանէ և յամենայն կարեւոր հետեւութեանց այսր բնութեան յայտնի հաւաստեալ զիտումն կամայն Բնութեանց 'ի վերայ մարդոյ , և նոյն կամքն Բնութեանց ծանուցանէ մեզ զօրէնս բնականս : Արեւորդ . Բնութեան բովանդակ ամբողջ զօրէնս բնականս՝ ոչ միայն քննել սրտաւ և զնոյն որպէս ինչ յինքեան է , այլ հարկաւոր է մտադիր լինել և կցորդութեց նորա որ ընդ այլ էակս , և զանազան վիճակացն որ անտի զատանին : Բարա ընդհանուր հիմն բովանդակութեան բնական որինաց է ինքնին բնութիւն մարդոյ ըստ ամենայն սարագայիցն տեսեալ՝ յորս եղ Բնութեան զմարդ ըստ յառաջագետ նախախնամութեան իւրոյ , կամ ըստ ևս ասել է մարդն ինքնին զխոյնին՝ որ ընդունի 'ի ձեռաց Բնութեանց զէութիւն իւր , և զէզանակ կենացն . զմարդն ասեմ ինքնին խորագոյնս զննեալ հաւաստեալ , ցուցցէ նա քննողաց՝ առ որ Բնութեանց ինքն տահմանեալ իցէ 'ի ստեղծանել իւր 'ի նմանէ , ընդ նմին և զկանոնսն որոց սրտաւ իցէ մարդոյ հպատակել առ հասանել 'ի լուսն յոր կարգեցաւ Բնութեանց :

Բնութեան ապա սրտաւ է նկատել զմարդ ընդ երբակի տեսութեամբ . յերկա վիճակս , Բնութեան՝ արարած Բնութեանց է մարդ , 'ի նմանէ ընկալեալ զկենանն , զգատողական բանն և զայլ ամենայն կարողութիւն , որոց 'ի փոխարէն սարտապան է կալ 'ի հպատակութեան , և երախտեացն չորհակալու լինել իմաստութեան նորա և բարութեանն և մեծի զօրութեանն : Արեւորդ՝ առանձինն մարդ կատարեալ էակ է՝ յողեալ 'ի մարմնոց և 'ի հոգւոյ , սիրող անձին , սահարանութեան կենացն իմաստաւ , կատարելութեանցն սատար , և երջանկութեան իւրում իրաւամբք փափաքող : Արեւորդ՝ մարդ բաղկացու ազգի բանաւոր կենդանեաց , յօթարամիտ առ ամենայն նմանիս իւր , և այսու զաշնաւորեալ յընկերակցութիւնս 'ի լուսն կարօտութեան իւրոյ և այլոց : Բնութեան բովանդակութիւն է վիճակի մարդոց յերբեակ տեսութիւնս առ Բնութեան , առ անձն , առ ընկերն , և նմին զուգաչափ երբակի սրտաբնորա 'ի ընդ : Առ քանզի ամենայն գործք մարդոց յերկա յայտարի տեսնու

փին, ապա և երեքին այսորիկ են սկզբունք բնական օրինաց։ Օսոյն մեք հետազօտեալ գտաք խնայողական զննութեամբ լուսով և եթ բանին, և նա ինքն նախադասեան բանն առ հարցումն ինդրողին զոյն՝ ետ պատասխանի։ «Արեւոյն զսէր Մատուած քո յամենայն սրտէ քումնէ, յամենայն անձնէ քումնէ և յամենայն մտաց քոյ. և երկրորդն նման սմին Արեւոյն զընկեր քո իբրեւ զանձն քո. մեծ քան զսոսա այլ պատուիրան ոչ գոյ»։ Մհա՛ ի դմին արձանագրեալ է սէր Մատուծոյ, սէր անձին, սէր ընկերին, սկիզբն բնական օրինաց։ Միգ՝ ի բացատրութիւնս մատիցութիւն։

Ա. Ի թելադրել անդ մեզ լուսոյ բանին զճանօթութիւն Մատուծոյ, զամենակալ տէրութիւն նորա, զարարչագործութիւնն, զինամեղ նորա զմեզ խնայողութեամբն իւրով և բարութիւն և զօրութեամբ, ի հարկէ կից նմին զգամբ ի մեզ հարկ անհրաժարելի մեծարել զնա, սիրել և լինել յանձն ի կամս նորա։ Այս բանին որ ի մեզ զոյն ազդեցութիւնս առնէ ի խիղճս մեր, ի լրումն արդարութեան. զի ոչ եթէ կաբօս ինչ է Մատուած պաշտաման մերում։

Այնժամանք և պատիւ առ աստուածութիւն՝ ազդումն է ի մեզ ներքին յընդառաջ լինել մտաց մերոց բազմապատիկ կատարելութիւնք նորա. սէր և երախտագիտութիւն՝ փոխարէն որ առ մեզ ձրի բարեբաւութեան նորա։ Արկիւղ և զգուշութիւն հրամանացն, զի ինքն արդար է և ամենակալ զօրութիւն նորա. հնազանդութիւն՝ զի օրինաւոր ինքն է իշխան բնութեւ։ Արումն այսր ամենայնի զբոլմեալ ի սիրտս մարդկան՝ կոչի աստուածաբաշտութիւն։ Միս թէպէտ ներքին ազդումն է, սակայն կատարեալ աստուածաբաշտութիւն զառ ի ներքոյն արտաքոյ երեւցուցանէ, հաղորդէ զնոյն եռանդն և այլոց. և զի ի նոսին իսկ նոյն ազդումն է, այնուհետեւ միաձայնութեամբ զպաշտօնն բարձրացուցանեն, կարգօք և օրինօք։

Բ. Արկրորդ սկիզբն բնական օրինաց սէր անձին։ Օսոյն դիւրին է գտանել մտախոհ լինելով ընդ դիտումն Մատուծոյ յարարչագործէն զմարդ, և քննելով զպատճառ զայսօրինակ կազմութեանս. և ի կարողութեանցն որովք ճոխացեալ է՝

յայտնապէս տեսանի ինամբ Մատուծոյ 'ի պահպանութիւն մեր, 'ի կատարելութիւն և յերջանկութիւն. դարձեալ և 'ի բռն յօժարամտութենէս ինդրելոյ զարիս, և 'ի չարեաց խուսելոյ: Մաս էին կամքն Մատուծոյ՝ ջանալ մարդոյ 'ի պահպանութիւն իւր և 'ի կատարելութիւն, որովք հաղորդ լիցի երանութեանն առ որ կարգեալ է 'ի բնութենէ: Իւրմէ: Մրա բանաւոր և արդարացի սէր անձին հիմնեալ 'ի սահմանադրութիւնն Մատուծոյ է 'ի բնական օրէնս, առ 'ի ըզպէտս դարմանել բնութեան իւրոյ յամենայնի:

Գ. Ղաւրազոյն քան զառաջինն է հետազօտութիւն երբորդի սկզբանն, այս է սէր ընկերին: Առ ես միայն կամ 'ի վերայ երկրի, այլ 'ի մէջ բազմախումբ մարդկան՝ իմոց նմանեաց. մի և նոյն սկիզբն կենաց ամենեցուն, և նոյնպէս կարօք ամենեքին օգնականութեան: Մրա ոչ որ երկմտեսցի ընդ ճմարտութիւնս՝ եթէ կամք են Մատուծոյ կեալ մարդկան 'ի մի միաբանութիւն յօդեալք 'ի սէր. կարէր Մատուծութեան եղ զնոսա նշառակ՝ զի զպէտս իրերաց սատարութեամբ հոգասցին, և նովին՝ եթէ յուսով չահու, և եթէ բարեսիրտութեանն կապանօք լծորդեալ ընդ իրեարս՝ անքակ ունիցին զսէրն և զըսրեկամութիւն:

Արբեակ բանաւոր պատճառք օժանդակեն 'ի խելամտութիւն՝ եթէ սէր ընկերին է մին 'ի սկզբանց աստի բնական օրինաց: Ղաւրին 'ի կարօտ վիճակէ բնութեանս մերոյ, առ այս յառաջ բերից զ) ենեկայն զոր զրեաց 'ի ցուցանել զպէտս նպատից մարդկան 'ի միմեանց 'ի բարերարութեան զիրան, (Գ. 18.) ասէ. «Աստի այլ իցէ մեզ պատաստարութիւն՝ բայց եթէ փոփոխ օժանդակելով միմեանց. սովին այսու՝ բարերարութեանն ասեմ նպատիւք, զպէտս ընումք կենաց, և ընդդէմ յեղակարծ արշաւանաց ամբանամբ: (Ա)ող առանձին կեցցօք, և զինչ լինիցիմք. 'ի ժանիս մատնիմք զազանաց, և ծախիմք 'ի նոցանէ, արիւն եմք տկար և բնութիւնս

գիրաւծախ . վասն զի այլոց կենդանեաց շատ է 'ի պատարա-
րութիւն ոյժ իւրեանց : Արք թափառական ծնանին , հան-
դերձեալք առանձնակեաց ունել կեանս , սպառազէնք են . իսկ
մարդ զգածեալ տկարութեամբ , չիք նորա ձիրան կամ մա-
զիլ , և ոչ ժանիք՝ ահարկու լինել այլոց , այլ ինքնին մերկ և
տկար՝ ընկերութեամբ զօրանայ : Արկորումբք պարզեւեաց
զնա բնութիւնն՝ բանականութեամբ և ընկերութեամբ . ու
րովք զ'ի ներքոյ անկեան վտանգաց զօրագոյն կացոյց : Աւ ա-
հա որ 'ի մեկուսին մնալ՝ չէր բաւական զիմակալել իմիք ,
արդ իշխէ ամենայնի : Ընկերութիւնն ետ նմա զտէրութիւն
'ի վերայ ամենայն անասնոց . ընկերութիւնն զիշխանութիւն
ազգաց երկրի յայլ բնութի՝ յեղաջրջեաց , հրաման տուեալ
իշխել և ծովու : Աս խափանեաց զյարձակումն հիւանդու-
թեանց , պատարարան գտաւ ծերութեան , սփոխանս ետ
ամենայն ցաւոց . տա քաջալերէ զմեզ , մինչև իսիզախել և բնդ-
դէմ զիպուածոյ բազդի : Բարձ զսա , և ահա պատառեցեր
զմիութիւն ազգի մարդկան՝ որով կայ յակաստանի :

Արկորդ 'ի բնական կազմութենէ բնութեանս . զի բա-
նաւոր է և խօսուն , և առ ինչ էր նմա պարզեւզ յօդաւոր
ձայնից լեզուախօսութեանն , թէ չէին պէտք ազդել յայլս
զմտաց խորհուրդս , և զփոխարէնն ընդունել յայլոց զարտառ
խանիս :

Արորդ 'ի բարոյական հանգամանաց մարդոյն . ընդարդս է
մեզ սիրել զնմանիս մեր , միտիթարակից լինել , վշտակից և
ինդակից . խորշումք 'ի միայնութենէ , և տաղակութիւն խառն
ընդ արհաւրաց շուրջ պաշարէ զմեզ :

Բնութեացութեան զբանս . զնկիզբն բնական օրինաց հետա-
զօտեալ՝ և 'ի կազմած բնութեանս ինդրեալ , գտաք 'ի նմա
առ Բնութեան յարարիչ իւր պարտս անհրաժարելիս . տե-
տաք յանձին նորա սէր և ինամառ ինքն 'ի հարկէ և ան-
պատճառ , և հետազօտեալ նկատեցաք 'ի նմա յօժարամը-
տութիւն առ նմանիս իւր յորմէ հրաժարել չկարէ : Բրդ
աներկմիտ 'ի վերայ բերեմք եթէ սահման կենաց մարդկան
յերիս յայտասիկ է . և երեքին տքին կեցուցիչ բարոյական
կենաց նորա են , և բնական օրինացն հիմունք :

Ա՛յ երազոյն տեսաք զհարկն անհրաժեշտ սկզբանց բնական օրինաց լինել ճմարիտ, պարզ, յայտնի, բաւական, յատուկ. և ահա այդպիսի է սկիզբն յորս մեքս հաստատեցաք: Ա՛յ ճմարիտ է, զի 'ի բնութենէ անտի մարդոյ առաւ, և 'ի վիճակէն յոր եղաւ, և յորում փախաքէ յարամնալ: Պարզ է և ամենայն մարդկան զիւրիմաց. զի ուր զստաշաճականաց և զսարսուց բանք են, պարտ է և ամենայն մարդոյ զիւրաւ խեղամտել այնոցիկ: Բաւական է, զի ստարգրէ յինքեան զամենայն ազգի սարսու և զպէտա մարդկութեան, միաբան ընդ հաճութեան կամաց Բոսուծոյ և բերման ուղղադատ մտաց կշռէ զիրաւունս: Ի վերայ ամենայնի յատուկ է, մարդոյ միայն ստաշաճական երեւելով, և ոչ այլ արարածոյ:

Այժպէտ մեք երիտ սահմանեցաք սկզբունս բնական օրինաց, այլ յինքեանս նորին 'ի մի բովանդակին, զողջես յիրեարս ընդ մտեալք՝ այնպէս զի 'ի կալն 'ի մին ուղղութիւն ումեք, և յերեսին իսկ կացեալ է, այս է՝ 'ի կատարեալ յօրէնս բնութեան. — () Երինակ իմն. որ երկնի յԲոսուծոյ և հանդերձ լիալիբ յանձնարարութեամբ առնէ զհաճոյս նորա, այնու գտանի ինամ կալեալ զանձնէ կարեւորօքն 'ի բարօրութիւն իւր ըստ օրինացն հրամայելոյ, և հոգացեալ զամենայն զստաշաճան վասն ընկերաց: Կարձեալ որ 'ի խնդիր ճմարիտ բարեաց ելանէ վասն անձին, 'ի զործ անդր նորա են խնամոց փոյթ և զայլոց, և կամակատար օրինապահ հութիւն Բոսուծոյ հրամանացն: Ի՞ որ անխնամ թողու զհրահանգս մտաց իւրոց, և ոչինչ հոգաց զկարեւորաց անձին առ 'ի ձեռս բերել զցանկալին զիւր զերջանկութիւն, որ օգուտ յընկերութենէ այնպիսումն, որում և ոչ զԲոսուծոյ և ոչ զընկերէն փոյթ ինչ է նմա. զի որ զմին 'ի սկզբանց օրինացն մոռանայ, և յերեցունց միանգամայն հրաժեշտ տուեալ զըտանի: Ի՞ ընդ հակառակն՝ իմ իմիւր ոչ ակնկալցուք յայնցանէ որք ոչն զանց առնեն և ոչ զիւր 'ի հրահանգաց մոռաորական վարժութեանցն առ հասուցանել յերջանկութիւն զանձինս ընդ այլոցն, զի անհնար է զանձին և եթ հոգալ Բոսուծոյ և յայտ իսկ է՝ եթէ որ միանգամ զանց առնէ զառ

Բնութեամբ բարեպաշտութեամբն, և զկանոնօք առաքինութիւն ի պատշաճականսն անձին իւրում, նոյն ինքն անխրատ է և առ օտարս . զի այդ նահանջումն է ի հասարակաց երջանկութենէ . զի զատեալն յԲնութոյ և ի մարդկանէ ոչ կարէ լինել երջանիկ, և ոչ ևս հասանել ի նոյն կարէ՝ քանզի յրնկերութեան է երջանկութիւն, և ի մի միաբանութիւն ընկերութեան հարկ է հասանել ի նոյն . այս է ասել՝ եթէ առ հասանել ումեք յերջանկութիւն պարտի փոյթ ի մէջ առնուլ առ ի զայլս հասուցանել ի նոյն : Բայտէս անբակ ունին զմիմեանց այսոքիկ երեքին սկզբունք օրինացն բնութեան : Հայս սքանչելի յարմարութիւն միաւորեաց իմաստութիւնն Բնութոյ զամենայն գործս մարդոյ :

Եթէ այսպէս վկայէ բնութիւնս, և զսոյն հաւատալ ի մաստատիրութիւն, բնդէր ոչ համաձայն այսմ գտանին և գործք մարդկան : Տեսանեմք զմարդիկ որք զանց արարեալ զայսու ամենայնիւ, զերեսս ի բաց դարձուցեալ յօգտակարէն և ի բարւոյն՝ զհետ գնան կամաց հաճոյից մարմնոյն, ի նոսին հաստատեալ զյոյս իւրեանց, առ ոտն հարեալ զազդումն խղճի մտացն, ի մշտնջենական բերկրանացն կամովն ի բաց կացեալ ցանկանալով յարանալ յառօրեայն : Բայտէս Եպիսկոբեանք զբերկրութիւնս զգոյութեան եղին հիմն բնական օրինաց . այսպէս Հոսիոսեանք զպահպանութիւն մարմնոյ և անդամոց կարգեցին սկիզբն օրինաց բնութեան . ստպէս և այլք : Վանդի թէպէտ օրէնք բնութեան ընդհանուր են և անխախտ, սակայն մարդ անձնիշխան, կտպեալ ի մարմնի, զգալեացս բաժանորդ, յայն բերի մտաղիւր՝ յոր ախորժ կամացն գնա յանգագանէ, յորժամ կասի ի խորարմատ քննութենէ առ ի զատանել զպատիր զսուրբեցթ ցանկալիս ի յաղեցուցչացն անմահականաց : Օր և կիրք և ըզգացութիւնք բազում անգամ պատրուակ արկանեն զլուսով բանին . և ի խաւարի անդ մտաց զառածեալ մարդկանն ծընգին ի չարիս՝ անկալութեամբ բարեաց . և զսոյն գեղեցիկ առած՝ եթէ () զուտն է մայր իրաւանց և արդարութեան, մտախարութեամբ յառաջ բերեն ի լրումն աղցաւոր սնտոի հաճոյիցն, և իբր յաղթանակաւ պանծան՝ եթէ ինքեանք

գործիցէն ըստ անժխտելի առածին, որ 'ի դատաւարտութիւն գործոց նոցա է ասացեալ. զի ինքեանք 'ի փաստակարան և 'ի չարիս զիրաւունս և զարդարութիւն իւրեանց հիմնեալ են. երանի՜ թէ գոնեա միանգամ աչօք բացօք հայեցեալ նշմարէին:

Վանդի յիրաւի եթէ մտցես 'ի խորս սրտից նոցա, հարցանիցես զպատճառ գործոց նոցին, տեսանես ճշմարտութեամբ զի և ինքեանք 'ի խնդիր են սրատշաւականին և օգտակարին. այլ թէ զգործոց նոցա զհանգամանսն քննեցես, գտանես զնոսին ամենեւին առաջնորդեալս 'ի տղիտութենէ՝ և վերջացեալս 'ի բաղդատելոյ զսկիզբն ընդ միջոյն և կատարածին. գտանես զնոսա սրաշարեալս 'ի մառախուղս կրից անգգայից, յորում զհանգամանս բնութեանս այլազգ տեսանեն. երջանկութիւնս 'ի մարմնի լի աղետիւք, յորմէ խորչի և բնութիւն իւրեանց, վասն որոյ և բազումք յուսահատք՝ 'ի կուրութեան անդ ցանկան խուսափել 'ի վրէժինդրութենէ օրինաց բնութեան, և 'ի ձեռաց խղճի մտացն որ տաղնապէ զնոսա. և եթէ հնարաւոր ինչ էր, յօժարէին իսկ լուծանիլ յոչինչ: Ասոյն անդիտութիւն վարակեալ տմանք յազգաց անուպայից, անխտիր են 'ի սպանութիւնս և 'ի գործս անարժանս, որոց զի խաթարեալ է բանին լուսաւոր տեսութիւն՝ ոչ բաւեցին իմանալ զինչ խկապէս բարին է, զինչ չար: Սովին կուրացան բռնակալք և չարագործք, որք առ կրիցն խափանելոյ զտեսութիւն մտաց նոցա, զամենայն ինչ որ նոցա ընդ միտս անկանէր՝ արժան դատելին: Վսչափ է տղիտութե կանխակալ զլուսամն: Իսկ լուսաւորեալքն 'ի գիտութեան և 'ի հրահանգս, կարող են ուղղութեամբ խտիր ընդ մէջ զնել բարոյն և չարի, գիտեն կռել զսկիզբն ընդ միջոյն և ընդ կատարածին, և ըստ այնմ՝ յարգարել զանձինս իւրեանց և զգործս, և խեղամտեն ճշմարտութեան սկզբանց բնական օրինաց՝ ասեմ սրարտուց մերոց առ Վստուած, առ անձինս մեր, և առ ընկերս:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ներքին տեսութիւն Ռեական օրինաց և Գործոց մարդկան :

Ի բարեհաճութեանն իւրում, որով ստեղծ և ինամէ զաղգ մարդկան, յայտնեաց Մատուած զփառս իւր և պատ-
րաստեաց երջանկութիւն մարդկան ըստ տանելոյ բնութեան
նոցա : Արիւք այսորիկ փառք Մատուծոյ և երանութիւն
մարդոյ կցորդին ընդ իրեարս, զի յայտնութիւն փառաց Մ-
տուծոյ է ճանաչել մեր զամենաբաւ զօրութիւն իւր, զբա-
րութիւնն, զիմաստութիւնն և զարդարութիւն, որք են սէր
նորա բարւոյ տիեզերաց՝ յորում նախապատիւ է մարդ : Մ-
րարին՝ կատարեալ և երանեալ, կամեցաւ հաղորդ առնել
զմարդ երանութեան իւրում, հոգացաւ և կարգեաց զամենայն
զկարեւորսն առ ՚ի նոյն . այլ զգործադրութիւն օժանդակացն
առ հասանելոյ յերանութիւն՝ յազատ ընտրութիւն մար-
դոյն թողացոյց : Մեղէր . Որպէս զի մարդն ինքնին ծանու-
ցեալ յարարածոցս զարարին և զիւր բարերար, ազատ ըն-
տրութեամբն ելլէ ՚ի խնդիր բարերարին, մերժեացի հե-
ռացի յօտարաց, ծանկցէ զիւր նախատիպն զՄատուած, և
իբրեւ ՚ի վարձ իւրոց քրտանցն և երախտագէտ սրտին որով
մերժեաց զամենայն ցանկալիս որք ոչ էին յՄատուած ՚ի բա-
րերար իւր, հասեալ առ ցանկալին իւր՝ վայելեացէ ՚ի յաւեժ
երանութիւն հաղորդ գտեալ փառացն Մատուծոյ, որ ՚ի ստեղ-
ծանելն զնա յայտնեալ էր նմին զզօրութիւն իւր, զբարու-
թիւն, զիմաստութիւն և զարդարութիւն : Մհա այս կար-
գաւորութիւն զփառսն Մատուծոյ ցուցանէ, և մեր ՚ի նոյն
հպատակութիւնն՝ զմեր երանութիւնն մեզ առեալ բերէ :

Մեղեմիս ՚ի վերայ հասեալ սկզբանց բնական օրինաց,
արդ զաչ մտաց ՚ի մեզ ինքեանս դարձուցեալ ակնարկեսցուք
յանձինս մեր . և ահա տեսանեմք անջնջելի դրոշմեալ ՚ի
սիրտս մեր զառ ՚ի սկզբանց անտի ազգեցութիւնս, որովք
զիւրազոյն զատանեմք զլաւն ՚ի վատութիւն և գտանեմք

զկարգն աստուածադիր՝ որ առաջնորդէ մեզ յերջանկու-
 թիւն կենաց, Առաջապատէս ՚ի հետազօտութենէ լուսոյ
 բանին են և այսօրիկ ՚ի մեզ ազդմանք. Արարին՝ աղբիւր
 իմաստութեան և բարութեան՝ իրաւամբք պահանջէ յա-
 րարածոց զերկրպագութիւն և զմեծարանս. Պարտ է մար-
 դոյ խնդրել զերջանկութիւն իւր զճմարիտն. Արժան է զեր-
 ՚ի վեր դասել զմեծագոյն բարին քան զնուազն. Ինդ երախ-
 տեաց՝ երախտագիտութիւն պահանջիմք. Պարզն լուսագոյն
 է քան զանկարգութիւն. Այսօրիկ ճմարտութիւնք են
 դրոշմեալք ՚ի խորս սրտից և տատարեն մարդոյ ըստ այսոյիկ
 կանոնաց գնալ ընդ արահետ կենացս՝ առ լուսագոյնան բերե-
 լով և ՚ի վատթարացն ընկրկելով. Վանդի ՚ի ճանաչելն
 զճմարիտն և զսուտ, բննեալ զհանգամանս երկաքանչիւրոցն,
 յորոց զմին գտեալ ՚ի դէպ և պատշաճական և զերկրորդն
 տարադէպ, լինի անդէն ընտրութիւն բարւոյն և չարի. ըն-
 տրութիւն անպատրուակ, և ոչ յօժարամտութեան բնու-
 թեանն պատիր հնարագիտութիւն. Աթէ որ այսպէս ա-
 նաչառութեամբ գիտաց որոշել ՚ի միմեանց զբարին և զչար,
 և ծանեալ եթէ բարին միայն տարեալ հասուցանէ ՚ի
 ցանկացեալ երանութիւնն, և չարն ՚ի բաց քեցեալ անտի հե-
 ոացուցանէ. մարդն ազատ՝ և ՚ի կրից յազմանց զերծ, յայտ
 է զի ընդ բարւոյն ճանապարհ ընթանայ :

Հազգեցութեանց աստի և ՚ի հանգամանաց եղական բը-
 նութեանս՝ որ ամենայնիւ կախեալ է զկամաց արարչին, իմա-
 նամբ զնոյն իսկ զկամս Աստուծոյ, յայտնեալս մեզ ՚ի ձեռն
 լուսոյ բանին. Օ ի երբ ընթեռնումք մեք ՚ի միտս մեր՝ թէ
 չէ արժան չար գործել փոխանակ ընդ բարւոյ, ինքն Աստուած՝
 ներքին ազդմամբ ուսուցանէ մեզ զբարին և զարդար և
 զօգտակարն զմեր. Այս գործ բնական օրինաց հանգէտ է
 սահմանին օրինաց զոր տուաք. քանզի այս ազգեցութիւն
 լուսոյ բանին որ ՚ի մեզ կանոն է պատուիրեալ Աստուծոյ
 և հրատարակեալ ՚ի սիրտս մեր՝ որ եմք որդիք և հպատակք
 իշխանութեանն Աստուծոյ. Հանդերձ սարսուռեօք, տակը,
 առ հետեալսն. է և այս ՚ի բնական օրէնս, զի ՚ի խոտորէն
 մեր ՚ի ճանապարհէն երջանկութեան, տեսանեմք անդէն

յանդիման զանհնարին տուգանս կորստեանն :

Բ. 'ի բաջ խելամուտ լինել հանդիտութեանդ, առցուք 'ի բնին զբուծիւնս մեր . որպէս իմանամք մեք զլաւն և ըզվատթար, զճշմարիտն և զսուտ : Բ. յս խնդիր է յուզեալ առ օրէնագէտս . ուստի և որպէս ճանաչիցեմք մեք զներքին լաւութիւն կամ զվատութիւն իւրաքանչիւր գործոց . որպէս իմանամք զլինելնոցին համաձայն ընդ սկզբանց բնական օրինաց կամ ոչ : Ե. որպէս 'ի վերայ սկզբանց բնական օրինաց տարաձայնեալ գտան յորովք՝ որք ոչ ուղղութեամբ դիտման միտել էին 'ի խնդիրս , նոյնպէս և յայտ որ շատ և որ սակաւ արտաքս անկան յուղիղ շաւղացն : Բ. յլ մեք զգուշագոյնս յառաջ խաղաղացուք՝ զսկիզբն, զմիջն և զվախճան միշտ յանդիման մտաց մերոց առաջնորդ մեզ կալեալ :

Ա. Բնայն գործք ինքնին առանձին առեալ իբրեւ բնական շարժութիւն ոգւոյ և մարմնոյ , ամենեկին անզանազան են , և ոչ ընդ օրինօք բարոյականին զբաւեալք : Բ. յլ բարիք լինին և չարք 'ի վախճանէն առ որ կարգին . վասն որոյ մի և նոյն գործ է ուրեք զի օրինաւոր է և բարի , և է ուրեք զի տարօրէն է և չար : Օ. որ օրինակ սպանանել զմարդ՝ անդգամութիւն է յաւազակն , իսկ բարութիւն է 'ի դահիճն՝ որ դատաւորի հրամանաւ զարագործ սպանանէ . կամ 'ի զինուոր՝ որ զթշնամիս հայրենեաց սպանանէ :

Բ. Պարտ է զանազանել զբնականն 'ի բարոյականէն : Բ. րդարեւ են լաւութիւնք և յոռութիւնք նաեւ 'ի գործս բնականս , որք ազգեցութեամբ իւրեանց 'ի մարմնա՝ օգտակարք են և կամ փնասակարք ըստ ներգործութեանն յօդտեղն կամ 'ի փնասել : Բայց այսօրիկ չեն 'ի համար չարեաց կամ բարեաց 'ի յընտրութեան բարոյական գործոց :

Գ. Վայ կանոն իմն գործոց մարդկան . և զգործսն պարտ է համեմատել ընդ կանոնին : Ա. որ ուրացի զճշմարտութիւն եթէ Բնայն ինչ 'ի օրեգերիս կարգեալ են առ վախճան : Եթե 'ի մարդկանէ ոչ որ ձեռն միտէ յինչ առանց առաջի ունելոյ մտացն զգիտեալ վախճանն . և ահա այս անժխտելի վախճան գործոց յամենայնի է կանոն գործոց : Ա. բանաւորաց միայն է այս . այլ և ամենայն արարածք , անբանքն և բու-

տականք , հաստատունք և հեղանիւթք , ամենայն այսորիկ
ունին զվախճան առ որ զիմեն : Այդ 'ի համեմատել զամե-
նայն գործս ընդ կանոնին , այսինքն ընդ վախճանին առ որ
կարգեալն է , հետեւութիւնն է ընտրութիւն բարոյական օ-
րինաց , որ 'ի համեմատութեան անդ գտեալ զուգաձայնու-
թիւն գործոյն ընդ վախճանին շատ կամ նուազ և կամ ամե-
նեկն ոչինչ , ըստ այնմ վճիռ հաստանէ լինել գործոյն այնմիկ
չար կամ բարի :

Դ. Վանդի տկարանայ բնութիւնս մեր ինքնին զամենայն
զգործս իւր համեմատել ընդ վախճանին , վասն որոյ ունիմք
մեզ և զուղղիչս անխաբս որք ցուցանեն մեզ զգործս հա-
մեմատս վախճանին և զանդէպսն զօտարս , որք մարթին լի-
նել ներքին և արտաքին :

Ի խնդրել մեր զկանոնն , զվախճանն ասեմ , 'ի գործս
մեր առ 'ի գործել և կամ առ 'ի զգուշանալ 'ի գործելոյ ,
զերիս ունիմք ուղեկիցս մեզ անխաբս : Արեքին այսո-
քիկ՝ որովք ճանաչեմք ոչ լինել վրիպական գործոյն զորմէ
բռնն հարեալ եմք և եթէ իցէ կարգեալ առ վախճանն ,
են . Աջդումն , Պատճառ և Կամք Աստուծոյ , Աջդումն է
յօժարութիւն և բերումն բնական որովք հաւանիմք ընդ
իրս ինչ իբրեւ ընդ լուսազունաց և օգտակարաց , և մերժեմք
զայլս իբրեւ չարս և խորշելիս , ոչինչ բնառ քննելով զարատ-
ճառս լաւութե կամ յոռութեան նոցին : Արկորդ ուղեկիցն
է Պատճառն բանաւոր կամ խորհրդածութի , որով հարցա-
նեմք զբնութիւն իրացն մեզ առաջի մատուցելոյ եթէ
հաւատարիցի ընդ այլոց նմանեաց , և կամ որով զատչիցի 'ի
նոցունց , և 'ի միտ առնումք զհետեւութիւնս զբերիլ նոցուն
առ վախճանն կամ ոչ , և ըստ այնմ անուանեմք զնոյնս բարի
և չար : Այս երկու սկզբունք ներքին են , յաւել 'ի սոսա
և զարտաքինն երրորդ՝ որ է Կամքն Աստուծոյ : Օ ի որովհետեւ
մարդ՝ արարած է Աստուծոյ , և 'ի նմանէ կարգեալ 'ի վախ-
ճան իւր յերանութիւն , և զամենայն զգատշաճեալ այնմ
երանութեան զկատարելութիւնսն ընկալեալ յԱստուծոյ ,
ապա և 'ի հարկէ պարտի յանձն լինել բովանդակ 'ի կամս
ակնարկութեան նորա , զիտեղով զիմաստութիւն նորա , ըզ-

բարութիւնն և զամենակալ զօրութիւնն առաջնորդ բնութեան և բանականութեան իւրում: Այս վասն այնորիկ ընդ խմանալն իւր զկամս և զհրամանս Աստուծոյ, ունի զնոյն ինքեան 'ի գերագոյն և յանտնօրինելի օրէնս, զի հաւատսի է ամենայնիւ՝ եթէ հրամանն այն Աստուծոյ ամէ գնա յիւր վախճանն յերանութիւն: Այս ահա այսոքիւք ուղղօք ներքնովքն և արտաքնովք շարժի մարդ գտանել զլաւութիւն և զլաւութիւն զործոց իւրոց, ըստ երկոց սկզբանցն բնական օրինաց. զոր կանխաւ ցուցար:

Եւ Վաղին Ազգումն է փափաքն յաւիտենից երանութեան, յորմէ յորդորիմք 'ի սիրտս մեր յարել 'ի բարին, և խորել 'ի չարին, և չար անուանեմք զորս խափանարարս համարիմք և են մեզ երջանկութեան վայելից. և այս ազգումն 'ի բնութեան մերում է 'ի կարգաւորութեան հաստողի բնութեանս՝ զի երազ և սթափ զործեսցուք. զի 'ի յոյզ և 'ի խնդիր պատճառացն և 'ի խորհրդածութիւն յերկար ժամանակք ծախին. իսկ սա առ ձեռն պատրաստ օժանդակութիւն է բնութեանս որով հայթայթեմք զկարեւորսն ըստ պիտոյից կենացս: Այս է որ տայ ևս սիրել մեզ զկենսա, խորշիլ յաւիտից մահու:

Այսպիսեանմութիւնն առտուածային ընդ այլ ամենայն կարեւորացն առ հասուցանել զմարդ յիւր վախճան, ետ և զայս ներքին ազգոյ յօժարութիւն, անյազ իմն փափաք մշտնջենաւորելոյ 'ի գերագոյն փառս և 'ի սէր անանց, զորս ոչ զբաւեալ յերկրի, 'ի միտսն զարթնու և մտանէ 'ի խոյզս առ 'ի ճանաչել զԱստուած և զհաճոյս նորա, և սկսանի բերել յարհամարհութիւն ամենայն ազգաւորաց, չարս և սնտոխ զնոսա կարգալով, օրակս և ենն զօրով խոչք ուղեոյ նորա առ վախճանն յոր կարգեալն է հասուցին իւրմէ: Այնք ոչ էին այսոքիկ ներքին բնական ազգմունք 'ի մարդն, ոչ ևս զրդրուէր նա 'ի հետաքննութիւն, և ոչ յանձն առնոյր յերկար 'ի խորհուրդս և մտածութիւնս գեղեցիկ առ 'ի վերայ կալ իւրաքանչիւր իրաց հաւատսի պատճառացն, քանի այն են առնորայ մարդիկ, կամ վայրենի ազնիւք անհրահանգք յորոց և անդր է զբանս 'ի բազդատութիւն ամէլ, զննել զպատշա-

ճողութիւն նոցին, և այնպէս կանոնս կարգել գործոց իւրեանց. իսկ սովին ներքին ազգեցութեամբ խառն մի մերկանան զվայրենի բարան, և կանոնաց մարդկութեան հպատակեն:

Բ. Արկրորդ առաջնորդ ուղղութեան յամենայն գործս մարդկան է Րանն բանական և պատճառացն հետազօտութիւն առ ՚ի լուսազոյնս իմանալ զպատշաճականն, Րանն է կարողութիւնն բազմատեղոյ զգազափարս, գտանել էթէ որով ընդ իրեարս միաբանիցին կամ զատչիցին ՚ի միմեանց, և իմաստասիրել անտի զհետեւութիւնն: Ր.ս սքանչելի կարողութիւն ջահ է հոգւոյ. մեկն առաջի առնէ, հաւատօք, նաև զտաւաճութիւնս բնական ազգեցութեանն հետազօտեալ իրաւացուցանէ: Հայրն որ ընդարդոյ յօժարութեամբն սիրէ զծնունդ իւր, սովին բանական ճանաչմամբ առաւելու զսէր իւր՝ սարստ անձին զրելով փոյթս ինտոնց ցուցանել ՚ի վերայ մանկանն վասն բարւոյ նորա և հասարակաց: Արյնպէս մինչդեռ բնական իմն յօժարութեամբ թուիմք բերիլ ՚ի սէր առարկնութիւն անուանեալ գործոյ, իմ կարգելոյ ՚ի հասուցանել զմեզ յերջանկութիւն, և ՚ի հրաժեշտ վատութեանց, այս է՝ գործոց որք խոչ են յնթադրս ուղղոյն բարօրութեան, սա յաւելու ՚ի վերայ այնր զպատճառս գործոցն լուութեան և յօտութեան, սասկէս և յայլն:

() Գուտ օժանդակութեան բանին քան զբնական ազգեցութեանն յերիս յայտարի բովանդակի: Արիս ցուցանէ զճմարտութիւն և զարդարութիւն բնական ազգեցութեն, որով ոչ առ խարխափ գործէ մարդն, այլ հաստատուն հիմնացեալ յանդրդուելի ճմարտութեան: Արկրորդ՝ լուսազոյնս խելամուտ առնէ իրացն՝ հարցաքննեալ զհամաձայնութիւն բնական ազգեցութեանն ընդ գործն և զհետեւութիւնն: Րազում այն է զի ազգումն բնական տաղնասպի ՚ի դժուարինս, և չկարէ յամենայնի ընդ ուղիղն ընթանալ, էթէ և առ ՚ի նոյն միտեացէ. զգայ յանձին զյօժարութիւն առ բարին, այլ զհետեւութիւնն ոչ կարելով նշմարել էթէթէի. ոչ զազգն, ոչ զտեղին և ոչ զժամանակն կարէ ընտրել. իսկ բանն ամենինն ըսու զտեղին, այնչափ առաւել՝ որչափ մեծ փոյթ ՚ի մէջ

առեալ իցէ այր իւրաքանչիւր առ 'ի զարթուցանել զկարողութիւնս իւր : Այրորդ առաւելութիւն է բանին 'ի վերայ ազդեցութեան , զի ուր նա առ սակաւս և յորս շուրջ կան ևեթ բերի , սա յընդհանուրս տարածի և զամենայն ինչ որ յաշխարհի՝ տեսանէ և բննէ . վասն զի մարդ կարգեալ առ անշտի բարին և անմահ կենաց 'ի վայելումն , յիւրս համբէն տիեզերաց լինի բաժանորդ բազում օրինակս , յոյր սակս հարկ էր բնութեանս ունել այսպիսի մտերիմ առաջնորդ որ յամենայնի բնեալ ցուցէ նմա զարժանն :

Գ . Ասմբն Աստուծոյ զոր 'ի ձեռն դատողական բանին ճանաչեմք լինել բարի և հաճոյ և կատարեալ , մտածելով զսկիզբն մեր և զվախճան . յորոց հաւատտեաւ ծանօթաւ նամք կատարելութեանց նորա և իշխանութեանն և իրաւանց նորա հրամանաւորս լինելոյ 'ի վերայ մեր , և զի ամենայն որ ինչ արդարն է և պատշաճ՝ այն է գործ ըստ կամանցն Աստուծոյ , որ է նոյն իսկ աղբիւրն արդարութեան : Այսպէս՝ զոր ինչ բանն պատշաճ՝ դատի , զնոյն և աստուածային կամանցն և հրամանաց զուգաձայն տեսանէ և կանոն ուղղութեան գործոց մերոց :

Օայստիկ երիս առաջնորդս ուղղութեան չէ արժանանջրպետել 'ի միմեանց . զի թէպէտ զատուցեալ են յիրերաց զանազանեալք ազդեցութեամբք , սակայն միշտ 'ի միասին զուգընթաց ներգործեն : Աջուսմնն դրդէ զմեզ զառաջինն . բանին օժանդակութի լուսաւորէ զնոյն , և կամբն Աստուծոյ ուղիղ՝ ամենայնիւ հաւատտէ ամենակալ իշխանութեամբն , և այսպէս կատարին գործք բնական արդարութեան , կամ բարոյականին : Ուղիղ իմանտասիրութիւն յետ զայսօրինակ խորազնին հետազօտելոյ զբարոյական գործս մարդոյ , ճշմարտութիւն 'ի վերայ բերէ՝ և թէ Աստուծոյ մարդկան է կամբն Աստուծոյ , ազդեցեալ մեզ 'ի բնութենէ և 'ի բանէ :

Այս ահա սոյն այս է բնական օրէնք առաջնորդ ամենայն ազատ գործոց մարդկան , զոր և մարթիմք սահմանել այսպէս . Բնական օրէնք է բովանդակութի օժանդակաց բանին 'ի հասանել առ երջանկութիւն : Վանդի բանական բնութիւնս ելեալ 'ի խնդիր վախճանին իւրում , գտանէ 'ի մի

կէտ բովանդակեալ զազդեցութիւնն զընական , զգատումն խոհական , և զարդարադատ հաճութիւն , մանաւանդ թէ զհրամանս ակնարկութեան արարչին . և տեսանէ զմի մի յերկոց աստի՛ արդար և օգտակար և սրտաշաճ , որք և ունին զմիմեանց , այնպէս զի և երեքինոց միօրինակ զրուեալ են զընուին , և են իրաւացիք որք առաջնորդեն նմին և հասուցանեն զնա՛ ի լուսն տենջանացն : Այս օրէնք աստուածադիր՝ զրոշմեալ ի սիրտ և ի խիղճ մտաց մարդոյ , օրինադրէ նմա յամենայնի զսարսուսրտաշաճան մարդոյ . և երեք ոչ այլայլի և ոչ փոփոխի . և յօժարէ զմարդ անգործամիտ զհետ զնալ առաջնորդացն ուղղութեան . զի այր որոյ լոյս բանին չի ազօտացեալ ի կրկոց ամբոխեւոց՝ յայտ յանդիմանութեամբ տեսանէ զճամբատութիւն նոցին և զիմաստութիւն : Այլ ոչ տեսանէ՛ բանի օգտակար իցէ՛ մարդոյ ցանգ առաջի աշացն ունել զնոսին , և ըստ այնմ յերկուրէլ զամենայն գործս իւր , համաձայն սկզբանն ճամբակցութեան : Օրն ոչ թէ տեսական վարդապետութիւնք են զորին , այլ հրահանգք գործականք , զի զինչ օգուտ իմանալ զխորհրդակցութիւն իմացական բանին , և ոչ ի գործն մտաչիլ . և որ շահ ի կանոնացն զրութենէ , և թէ չիցէ մերձ պահպանութեան ջանք , և կենաց բարեկարգութիւն : Այլ զսոյն մեք մեզէն յանձինս մեր հաւատեմք . զի որք զհետ զնանս ազդեցութեամբ բանին՝ կենանս վարեն խնդամիտս , իսկ որք հետեն առաջնորդութեան օրինացս՝ յանձինս դառնացեալ զվրէժ տուգանացն ի միտս իւրեանց լուծանեն , զի անտի արդար հասուցմանցն երկիւղ աստէն կտտէ զնոսա նաե ի վայելս անդ բերկրական սրտիր հաճոյիցն :

Այս միաձայնութիւն ազդեցութեանց ընդ բնական օրինացն հարկ առնէ ի կատարումն փութալ բարւոյն զոր ճանաչեմք : Հարկ իմա՛ ինձ՝ ոչ զընական հարկ և զընադատութիւն , այլ բարոյական և եթ ի հաւան զազատութիւնս ամեալ՝ առնել զբարին իբրեւ ստտար յերջանկութիւն , և մերժել զհակառակն այնոցիկ զգործս իբրեւ զվնասակարս : Այր որ յաժի ի խնդիր իւրումն երջանկութեան , ի տալն հրաժեշտ ի վնասակարացն խոչնոց՝ ասի հարկաւորեալ . այս

է՛ յանընդդիմակ փաստից յօժարեալ ՚ի նոյն յօգուտ անձին . բանզի այլազգ անհնար է հասանել ՚ի նպատակն յոր բերի բնութիւնն : Զայս է այսու՝ եթէ հարկադրութիւնն է ՚ի դատումն՝ որով հաւանիմք համ հերքեմք զեղեալ զգործն , կշռադատեալ ընդ վախճանին . զի հաւանել է ճանաչել զիրացն պատկանաւորութիւն , և հերքել է դատել օտար ՚ի նպատակէն : Այսպէս ուրեմն սահմանել մարթ է զհարկն ըստ իմաստից բնական օրինաց՝ Ամբողիւմն ազատութեան ազդեալ առ նպատակն ազդեցեալ ՚ի բանէն : Այն զի խորհուրդն օժանդակեալք ՚ի բանէն՝ են փաստք բանականք յորդորիւք մարդոյ՝ առնել զմին , և զանցանել զմիւսովն : Այս նախայօժար հարկ եղեալ ՚ի վերայ բնութեանս յաւելու և նուազէ՝ ըստ առաւել յորդերոյ համ պակասերոյ բնական փաստիցն որք զարթուցանեն զյօժարութիւնն ՚ի գործ :

Այս հարկ պատուիրանի ազդեցեալ ՚ի միայնակ բանաւոր փաստէ է ներքին՝ առաջին ղեկավար մարդկեղէն վարուց , ծանուցիչ բարոյն և չարի : Ամբաս ևս այլ հարկ արտաքին՝ ՚ի գերազոյն զօրութենէն ազդեցեալ այն ինքն է համք գերազոյն էակի , որ զնոյն բարին զհրամայեալն ՚ի ներքին խղճէ՝ հրամայէ ընդ սրայմանօք փոխարինի վարձուց , պատուհասի , պահողացն համ հետտերոց : Արտաքին հարկ ՚ի բանիս մի զահարկութիւն և զերկիւղ իմասցուք , այլ խոնարհ հարատակութիւն մարդոյ ընդ ձեռամբ Աստուծոյ հասաչին իւրոյ , զոր դաւանեմք հայր և ինամանկալ մեզ , և զիտեմք զի պարտատեաց մեզ զանտի բազմադէմ օթեանայն վայել՝ եթէ ըստ համաց նորա գնասցուք . և այն զի մեք մեղէն հաւատեմք ըզլաութիւն համայն որ առ բարին մեր . իսկ եթէ զառանցանեմք ինչ , յայնժամ մեք զընդդէմն գործեմք բնութեան մերոյ , և անձամբ զանձինս ազատ ընարութեամբ զրկեմք յերջանկուն վայելիցն առ որ կարգեալ եմք , յանձին կալեալք զպատիւն յարարէն ըստ չարեաց մերոց :

Վննեցաք ցայս վայր զՎնական իրաւունս * նախ ՚ի սկզբաւ

* Նշանակեցից աստէն զբազմադէմ հնարագիտութիւնս իմաստասիրաց և օրէնագիտաց որ յայլընդայլոյ կարծիս երկփեղկեցան ՚ի խնդրել անգ զսկզբունս բնական օրինաց :

նէն և ապա 'ի կատարածէն : Բայ սկզբանն նա խնքն է կա-
նոն կենաց մարդկան և սկիզբն գործոց ազատօրէն եղելոց , և
է յԱզգեցութե բնութեանս , 'ի Վաստմն բանական ըն-
տրութե , և 'ի Վասն Բնութոյ , որով լատութիւն նորին ճա-
նաչի . և զերեսին զայնտիկ անբաժինս 'ի միմեանց տեսար

Փռնեմարձի գերմանացի և Գրոտիոս հոլանտացի զհետ զնացեալք իմաս-
տաւորութեան կիկերոսի և Սենեկայ , սկիզբն բնական օրինաց սահմանեցին
զընկերութիւն մարդկային որով շինութիւն քաղաքաց , և աճումն ազգի
մարդկան :

Հասկալէս անգղիացի՝ տեսչոյ մարդկութեան անձին իւրում օրերիմ թնա-
մի , սկիզբն եղ բնական օրինաց զարհարանութիւն անձին : Այստե սկզբաւոր
ամենայն մարդիկ կարեն ձեռնելոց ընել առ ամենայն . առաի անմարանու-
թիւնք , կախք , պատեբազմունք , կատարածք . և փոխանակ խնդրեալ պահ-
պանութեան անձին , հասանեն առգանք անհարկնք և կարուստ անձին :

Յայտ պատիւր սկիզբն 'ի մեղար անձնաւորութեան բերեալ մարդկան , փա-
սիւք անձանց ուսան ընել կորստական . և առ 'ի կարող ընել զգէմունք փա-
սակարութեան նորա՝ զիմեցին 'ի փոխադարձ օգնականութիւն միմեանց և 'ի
գալինս . յորմե օրէնք և քաղաքականութիւն : Ի ծանծաղամտութիւն սորա
հարաւ և Քրիստոսիանոս թաղման գերմանացի , որ ասաց սկիզբն բնական օր-
նաց զարհարանութիւն երջանիկ և երկար կենաց :

Արրիկոս Ասկէոս գերմանացի ասաց . Սկիզբն է բնական օրինաց՝ կամք Աս-
տուծոյ , ընկերութիւն մարդկան , զուգաձայնութիւն ազգաց բազմաց :

Քրիստոսիանոս Վելլի գերմանացի և Վալթեր Հելմտացի զՎաստարեւո-
թիւն ասացին սկիզբն . այսպէս . 'ի կատարելութիւն հրահանգեացեալ մարդ-
գանն , զհոգի իւր , զմարմին իւր , և սովին 'ի լրումն հասուցեալ զամենայն
զարարտ իւր՝ աւել լիցի և ամենայն իրաւանց իւրոց :

Կորաձայնս բարրառեցաւ և Էմմանուէլ Քանթ գերմանացի այսպէս . Արա-
ղիանքս որպէս և գիտես , միայն մի փոստք ազատութեան օտարի :

Տ'Ալամպէս գաղղիացի միտ եղ բովանդակ 'ի բարոյական քաղաքականու-
թիւն՝ զանց արարեալ զկրօնիւք և զպաշտամամք :

Վելթէս ասաց . Սիրեա զՎաստած , լեր արդար , և սիրեա զհայրենիս .
(այլ մնացաւ զարարտն առ անձն իւր :)

Ինկէ շաղկապիանա յողեաց , ասել՝ թէ Վիճակ բնական օրինաց է գարձ
առնել յառաջին վայրենի որսորդութիւն :

Հելուեալոս այլ մեղեկան 'ի մի համար գտեալ զմարդ ընդ անասնոց , միայն
գերազոյն քան զնոսա ըստ գերազոյն կաղնածի մարմնոյս . ասաց Չարն և բա-
րին սկիզբն բնական օրինաց՝ է յառ նորա և բերկրութիւնն ըստ զգայական կե-
նաց , և ոչ աւելի :

Անլուրս իմն բանգադուէաց և Ռուսոյ ճիշեւբացի . ասաց . Բնական յօժա-
րութիւն է մարդոյ կեալ զասուցեալ , մենաւոր , վայրենի , առանց ինչ կը-
ցորդելոյ ընդ մարդոյ ընկերութեամբ կամ ազգաստոհմաւ . և եթէ մասնէ 'ի
Ժողովս մարդկան , զայն առ սիրոյ գործէ և առ կարեկցութեան : Առ ոչ իշեաց
թէ ոչ միայնաին երկուք այսոքիկ սեր և կարեկցութիւն ընդ մարդաստեաց
վայրագութեան :

Վիլլոյ իտալացի 'ի Նեապոլոյս անլուրս և հրաշալուրս իմն բարրառեցաւ .
ասել . Ամենայն օրէնք , արհեստք և գիտութիւնք ելանեն Վաստածոյ իրրե
յաղբերէ . շուրջ գան զՎաստածով իրրե զրեւաւ , և զառնան Վաս-
տած իրրե 'ի կատարած : Այս երեք կարգք շուրջ յաճեալ 'ի մէջ մարդկան
երբակի ճանապարհօքս այսոքիւք երբս գարս բոլորեն . զիցի , զգիւցազանց

յամենայն ազատութեան գործն մարդկան : Իստ կատարածին , 'ի նմա է հարկ ազատ բռնադատութեան , որով մարդ ազատութեամբ հարկաւորեալ զբարին գործէ . յորում դարձեալ երեքին այսոքիկ զուգընթացք են Մշտեցութիւն բնութեանս , Բանական ընտրութե՛ղ գատումն , և Աստիճանութեանն Մատուց : Միգ հաստատութեամբ է մեզ իմաստասիրել՝ եթէ որոյ սկիզբն նոյն է , և կատարածն ամենին

և զմարդկան : Այստեղիկ յերկու դարս ծանուցան երեք բնութիւն . յառաջումն բանաստեղծական , յերկրորդումն իմաստասիրական , 'ի վերջումն Ժողովրդական : 'Կոյնպէս և երբակի կառուցումն թաղաւորութեց . առական՝ 'ի գարու գից . աշխուսպետական՝ 'ի դարու դիպազանց . իսկ 'ի մարդկան գարու՝ նախ միասկեանական , և ապա ուսմկապետական :

Ընտան ճենովէզի խաղաղի՝ սկիզբն օրինաց դնէ զարդարութիւն . տալ իւրաքանչիւրոց զիւրն . առէ , Տացուք Աստուծոյ զոր նմայն անկէ , առցուք մեզ զմերն , և հանցուք ընկերին զոր իւրն է . աշխարհս մի միայն քաղաք է : Աժ թաղաւորն է նորին , հպատակք 'ի նմա են մարդիկ . ամենայն գործք եղեալք 'ի սմա որ Ընտանցին կանգուն պահել զքաղաքն են արդար , պատշաճ , և զուգաձայն . իսկ որ խռովին զկարգ աշխարհին՝ են ախար , մեղք , չարիք :

Սթեղ լինի խաղաղի ունի այսպէս . Զոր օրինակ օրէնք ընդհանուր տեղեղեաց յերկուս յայտարիկ սահմանին լընդակցութեան և 'ի Ժանրութեան . զի առաջնայն իւրաքանչիւր էակ յինքեան հաստատուն կայ . և երկրորդուն բառ նեւտունեան ձգողութեան անանջպետ ունին զիրեարս , այսպէս և փոքր աշխարհս մարդ ընդակցութեամբն սիրէ զինքն և Ընտան 'ի խնամ իւր , և Ժանրութեամբն յոժարամե՛ղ առ մարդիկ , որով սէր և ընկերութի քաղաքական :

Է և այլ կարծիք հսկակեալ և ընկալեալ 'ի բազմաց . զոր առին 'ի գրոց անտի սրբոյն Սոստանոսի , և հեանող դասն բազումք յարգի վարժապետաց բնական օրէնսդատութեան , է անուանեալն դրութի կարգի . զի զոր օրինակ լընդհանուր տեղեղեալ թաղաւորէ կարգ առտուածագիր՝ որ սկսեալ յամաստայ աթուոյ Աստուածութեանն իջանէ հասարակ յարարածս . 'ի պատուականաց և յառաջնոց մինչև 'ի յետինս . այսպէս և 'ի մարդ է կարգ առտուածագիր որ ուղիղ է՝ ջորչափ անարատ ունի մարդ զհայեցումն իւր առ Աստուած , առ անն իւր , և առ այլ ամենայն արարածս . և թէ պակաս զբառս 'ի պատշաճին , ահա խանգարեաց զկարգն զայն :

Այսպիսի կարծիք տակաւ 'ի բազմաց . զի և զբազմոյն՝ զանց արարի : Իսկ ընդգէտ՝ զնեղ շուրջողական բանիւք այսպիսի բազմութեան կարծեաց՝ առերող համարեցայ . վասն զի ոմանք ինքնին անկանին , և ոմանք ունին աշխուսականութիւն ինն և արժանի են ականաւոր մատենագրացն . այսպիսի միայն յուշարարից վասն գոցա ամենեցուն , եթէ բանք հոպպան , հեղուեալոսի Ռուսոյի քակտիչ և խանգարիչք են մարդկութեանս : Եւրի են և անբաւականք զոր ինչ եզին Գրոտիոս , Վոլթի , Փուլիմարի : Վտանգաւորք են կարծիք թաթմատու և Բանթայ : Վիքոյ և Սթեյնի անխմանալիս խանցան : Իսկ իմաստասիրականք են և մեծարեղիք զոր ինչ գրէ Անտոն ճենովէզի , և առաջարկութիւնն ընկալեալ յարգեաց :

Ի մերն առաջարկութի , առեալ 'ի կարգէ բնութե և 'ի վախճանէն մարդոյ , հասնայինն Պուրլամպի հեղինացի , Տոմազ գաղղիացի : Զէյնէ չիտ գերմանացի , և Քուսպէրյանտ անգղիացի : Անաշա խաղաղուն բնութե , Ճմարտութեանն հետամուտ , դասնէ յայտ ընդ աներկայ ուղղութեան գատմանն և պարզութիւն իմն հանգուցիլ մտաց՝ որ է երեկցուցիլ Ճմարտուն :

անշարժ է և անստիպի հիմնացեալ 'ի բարեօջ, և նոյն ինքն է կանոն ուղղութեան յամենայն գործս մարդկան, ըստ երբակի հայեցուածոցն առ անձն, առ ընկերն, և առ Մատուած: Հորս բովանդակին արդարութիւն, և օգտակարութիւն ամենայն պատշաճից:

Քանզի յորով անգամ բանք եղեն ցայս վայր, և յետ այսորիկ յորովագոյնս յիշեցուք զարդարն, զպատշաճն, զօգտակարն և զկարգ, համառօտ իմն տեսութեամբ պարզեցուք աստէն զբառսդ:

Արդարն այն է յորում գուցէ հաւատարութիւն ընդ օրէնս և ընդ գործն: Այս երեւի կատարեալ յորժամ հանգամանք գործոյն եղելոյ ըստ ամենայն պարագայիցն զուգաճափ գտանիցին ընդ սահմանելոցն օրինաց:

() Գտակար է՝ որ ինչ սատար լինի 'ի կատարելութիւն և 'ի պահպանութիւն մարդոյ: Սահման իրացդ թէպէտ այդ է, բայց առ ազգս մարդկան յաճախ 'ի թիւր միտս առեալ է 'ի սակս ընդհատանելոյ կրիցն 'ի գործս և մոլոր անձնասիրութեան: Հայդմ առ 'ի կալ ուղիղ 'ի վերայ ճմարտութեան՝ ոչ թէ յանձին դիւրութենէն չափելի է, այլ յիսկապէս կցորդութենէն ընդ բուն կատարելութեան մերում և երջանկութեան, և ոչ 'ի կարծ:

Պատշաճն այն է՝ որ ինչ համաձայն գտցի ընդ ազգեցութեանց լուսոյ բանին, արժանի ընդունելութեան ամենայն մարդոյ, և գործողին գնոյն՝ առիթ բերկրութեան:

Արդն է տրամադրութիւն իրաց բազմաց՝ ուղղեալ առ մի նպատակ: Օ՛ի որովհետեւ 'ի գործս ակն դնէ մարդ հասուցանել զբուն հարեալ զգործն 'ի նպատակն կանուխ դիտեալ, տրամադրութեամբ բաշխէ զամենայն օժանդակն առ 'ի դիւրաւ հասանել 'ի նոյն:

Շորեքին այսօրիկ ըստ գլխոցդ լուսոյ զանազանին 'ի միմեանց, և զգուշանալ արժան է՝ մի շտգանել զայնս ընդ իրեարս. զի և շորեքինն զանազանաբար հային 'ի մի և 'ի նոյն գործս: Այլ թէ ելանիցեմք յառաջին սկիզբն անդր սոցա, գտանեմք զգոտին 'ի մի կէտ կցորդեալս իբրեւ շորք ոտք աճեցեալք 'ի միոյ բնոյ. այս է 'ի հաւանութենէ բանին. բանզի բանն

խուզարկու հաւանի ընդ այն ամենայն զորս գտանէ, օժանդակս առ հասուցանել զնա յերջանկութիւն, և զի ամենայն սատարն երջանկութեան նորա համաձայն է կամոյց ամենատեառն և օրինաց իւրումն բնութեան, յորոց զճշմարիտ օգուան քաղէ, որք և են արդարք գոյով համաձայնք բնութեանս, և անխախտ աւանդն զկարգն. ընդ մի մի յայտցանէ չորեցունց զխոցս անցեալ բանին քննողական տեսութեամբ՝ հաճեալ հաւանի կամ 'ի բաց խտտէ: Աստ այսմ օրինակի թէպէտե արդարն, օգտակարն, պատշաճն, և կարգն են զատուցեալք 'ի միմեանց, սակայն և այլով տեսութեամբ գարձեալ են սերտ յօդեալք ընդ իրեարս. զի որ իսկապէս օգտակար է՝ նոյն և իրաւացի է, և պատշաճ, և ընդ անստերիւր կարգաւ բովանդակեալ: Այս անաղօտ պատկեր ճշմարտութեան 'ի դերե հանէ զբանս բմբռնելոյն 'ի կանխակալ կրից, որք զմին յայդցանէ զաեալ բոս քմացն իւրեանց՝ առ ոչինչ զայլն զրեն. զոր իմաստութեամբ բացատրեաց Միկերոն յասելն (յղ. պտճ. ք. 3.) «Աստորնակ սովորութի շեղեցաւ 'ի ճանապարհէ, և առ փոքր փոքր յայն վայր եհաս, զի զպատշաճն զատուցեալ յօդակարութենէ, եղ՝ թէ է պատշաճ որ չիցէ օգտակար, և օգտակար՝ ոչ գոյով պատշաճ. քան զոր մեծ ևս փնատաբեր մարդկան վարուց՝ չէր կարելի: Աստ այսմ լուար՝ թէ սովորութիւն էր Սոկրատայ գարշել 'ի նոցունց որք զառաջինն կարծեօք բաժաննելն զայստիկ 'ի բնէ զօդեալս, և ստարգէն որչափ 'ի խորս խաղամբ ատուածային նախախնամութեանն, այնչափ յայտնադոյն տեսանեմք եթէ անբակ կապեալ է նորա զարդարն և զպատշաճ ընդ օգտակարի: Աստ այնք ուղիղ գործք՝ բնական օրինաց համաձայնք՝ ոչ միայն պատշաճական են, և սատար լինին 'ի պահպանութիւն պատուոյ մարդոյն, այլ և օգտակարք են, և յաւիտենից երջանկութեանն ճանապարհ հորդեն:

ԳԼՈՒԽ Լ.

Լաւութիւն և յոռութիւն գործոց մարդկան :

Ի միտ առեալ ամենայնիւ զչափ ուղղութեան գործոց մարդկան , արդ հետազօտեացուք եթէ երբ բարիօք իցեն նոքին և երբ դարձելի : Եւսկէտ հեշտ է պատասխանին առ այս ասել , Ար ինչ արդար է և օրինացն համաձայն , այն է բարին և պատշաճ : Սակայն և 'ի դմին զոյ մեզ տեղի քննութեան եթէ օրինօք իմաստասիրութեան կամիցիմք կալ 'ի վերայ :

Օայս խտրոց լաւութեան և յոռութեան գործոց է տեսանել 'ի կրկին հայեցուածս . առաջին՝ եթէ իցէ նոյն ինքն գործն յօրինաց պատուիրեալ . երկրորդ՝ եթէ միաձայն գտցի գործն կամ ներհական պատուիրելոցն յօրինաց :

Ե . Հայտնի են առաջնոցն ընտրութիւնք . զի օրէնք եթէ բնականք և թէ քաղաքականք քննեալ զամենայն գործս մարդկան՝ պատուիրեն զպատշաճականան , և արգելուն զանդէպն : Ապա և ամենայն մարդ զհրամայեալն պարտի կատարել , և 'ի հրաժարականայն տեղի տալ . յորոց առաջինքն հարկաւորք անուանին յօրէնագիտաց , և յետինքն Անհնարինք . ոչ զի չկարէ մարդ գործել զընդդէմն օրինաց , այլ զի 'ի գործելն զնոյն մերժէ յանձնէ զթելադրութիւն լուսոյ բանի , որում պարտ էր հնազանդել կամակար , և այնու իւրումն երջանկութեան ընդդէմ կայ : Այլ զի այս ընդդէմ է բանական բնութեանս , վասն որոց արգելեալքն յօրինաց՝ անհնարինք իրաւամբ ասին առ 'ի գործել , զի որ եղծին է բնութեան և խափանարար առ ժամանումն վախճանին , նոյն և 'ի գործ ոչ մտանէ , ապա և անհնար է :

Բ . Հաղազս երկրորդին կարեւոր է կշռել զգործս մարդկան ըստ համաձայնելոյ նոցին կամ ներհակելոյ օրինաց : Ի կշռութեան աստ բաժանին ազատ գործք մարդկան կամ մաւորքն 'ի բարիս , և 'ի չարս :

Գործն բարի կամ արդար է այն՝ որ ինքնին ամենայն լրիւ իւրով հաւատար գտանի հրամայելոյն յօրինաց բնութեան . նաեւ յեղանակն 'ի գործադրութեան զուգաձայն օրէնադրին զիտաւորութեանն : Օգարին և զարդար ընդ մի համար զրեցար . վասն զի որպէս 'ի նախակարգելոցս տեսեր , բարին , արդարն , պատշաճն և օգտակար , և որ այլ ևս ընտիր ընտիր հանգամանք ընթացակիցք միմեանց են . յորոց թէ մին ևեթ թերի գտանիցի 'ի գործն , և այլքն առ հատարակ անյայտին : Արոց վասն 'ի լաւութիւն բարոյական գործոյ մարդկան , պէտք են նոցուն ամենայնիւ նմանել օրինաց , ամենայն մասամբքն կատարեալ ըստ առ 'ի յօրինաց պահանջելոցն կարգաց : Օր օրինակ զիծ ուղիղ է որոյ կէտքն ամենայն հարկանիցին կէտիցն ուղղութեան , և ոչ միովն յայնցանէ 'ի դուրս խտտորիցի . ըստ այսմ գործն արդար՝ զնմանութիւն յամենայնի ցինքեան սրբաբի ունել զօրինացն : Այսչափ միայն , այլ և զգիտումն զնոյն նպատակի օրէնադրին ունել է պէտք , և սրտի մտօք հպատակելով օրինացն . զի թէ թիւրեացի արարօղն 'ի խորհրդեան իւրում , անդէն խեղաթիւրի և գործն , և ընդդէմ ելանէ օրինաց և բերի 'ի փոստ անձին գործողին : Վանգի նպատակ արդար օրինաց է երջանկութիւն օրինապահացն . յոր ակնարկէ օրէնադիրն 'ի հրամայելն . արդ եթէ հպատակեալն զայլ գիտումն կալաւ , թիւրեցաւ յուղոյն երջանկութեանն , և յօրինացն պակասեալ գտաւ : Արդ թէպէտ քաղաքական ատեանն շատ դատի զառ արտաքս լրումն օրինացն գործոյ՝ որոց և վախճանն է արտաքին , այլ բնականն ինդրէ և զներքին զգիտումն վրկայելով մտացն իւրաքանչիւր և խղճին . զի առաջի օրէնքս զրին բնութեան Աստուծոյ ոչ են թագունք , կարծեալքն առ աշխարհն և անտեսք :

Գ . Օր ինչ վասն բարոյ գործոյ ստացար՝ զհակառակն է ասել և զն գործոց չարաց , որք կամ ինքնին , կամ ըստ պաշտպանիցն ընթացակցելոց ընդդէմ ելանէն կարգաւորութեց օրինաց , կամ զիտաւորութեան օրէնադրին : — Արկու աղբիւրք են գործոյ անիրաւութեան , առաջինն՝ է գործն ինքնին հակառակամարտ օրինաց , զոր օրինակ է սպանութիւն առն

անմեղի : Եւ որ այսպէս խելութեամբ չար է և աններելի՝ չմարթի բնաւ համարիլ բարի , թէպէտև գործողն 'ի բարիոք մտաց առաջնորդեսցի առձեռն ունելով և զպատճառն արդար :

Այդ զմեզս օժանդակ առեալ հասանել բաւեցէ առ խկապէս բարին . ըստ առածին հատարակաց . Սէ արժան գործել զչար զի եկեսցէ բարին : Վարձեալ է զի և գործն բարի 'ի վատթարն զրի եթէ պարագայքն իցեն 'ի նմին ներհակամբ մտացն օրէնադրին . որպէս՝ եթէ կէտ նպատակի ունիցի գործն զակնկալութիւն անարժան շահուն : Բնառաւանակութիւն և երախտիք առ քաղաքակիցս , ո՞չ զիտէ , լինել գործ առաքինի և արժանի գովութեան , սակայն եթէ դք ամբարհաւաճ մտօք 'ի նոյն բերիցի , առ ընդարձակել զիշխանութիւն իւր 'ի վերայ բարերարելոցն , և 'ի նուաճումն ազատութեան նոցա , ըստ անիրաւութեան խորհրդոյն և գործն զրեսցի անիրաւ : Յայս ամենայն խտրութիւնս 'ի համաձայնել գործոց ընդ օրինաց , արժան է 'ի միտ առնուլ և զայս , զի թէպէտ և պէտք են ամենայնիւ զուգաւորութեան գործոյն ընդ օրինացն , բայց եթէ պարագայիցն խտտորումն 'ի վատթարն կոյս իցէ ակամայ և 'ի պարզմտութենէ , ոչ խանդարէ զգործն և ոչ դատապարտ կացուցանէ : Եւ կամաւորութիւնն է այն որ խեղձութիւնէ զգործն :

Դ . Յայս վայր առեալ 'ի միտ զներքին հանգամանս գործոց կամաւորաց , տեսցուք արդ զառաւելութիւն և զնուազութիւն բարեաց գործոց և չարաց , ըստ որոց կշռի և հատուցումն : Օ՛ի ոչ եթէ և ամենայն գործք չարք հանգէտք իցեն միմեանց և միացաիք . նոյնպէս և գործքն բարիք համազօրք ըստ Ստոյիկեանցն բանդագուշերոյ . այլ ըստ արդեանցն և ըստ զիտաւորութեանցն են առաւելութիւնք բարի և չար գործոցն : Օ՛ի ինքնիշխան ազատութիւն , և յօժարութիւն առ բազում և զանազան իրս , և բազմադէմ անակնկալ պարագայիցն զուգընթացն զոյ , այս ամենայն այլայլեն և նուազեն և առաւելուն զչարգ գործոյն . զի լինի առաւելութիւն բարւոյն ըստ պայմանացն և գործոցն , և չարն աճէ և զօրանայ ըստ օժանդակել տատարացն : () Երկնակ

խնն . պատուէրք և պարտք լինել օգնական 'ի կարիս կարօտութիւն ընկերին՝ յինքեան բովանդակեն զպահպանութիւն կենաց նորա , զանդամոցն , զառողջութեանն , զպիտոյիցն , զանուանն , զաւելորդ տիտիանացն . և այս ամենայն գործք են բարիք տարանջատք 'ի միմեանց և արժանի զովութեան և փոխարինի . որք և ըստ առաւելութեան թուոյ զուգեւոյն 'ի մի գործ , առաւելութիւն լաւութեան գործեն , որով և առաւելագոյն փոխարինին լինին արժանի : Այս հակառակն այսորիկ , պարտք են և պատուէր , չինասել ընկերին մարմնոյ . 'ի փնասուն են զանք , հարուածք , խոցուածք , սպառնալիք , ահարկութիւնք , որք ըստ չափուն առաւելութեանն առաւելուն և 'ի ծանրութիւն յանցանացն :

Օ անազանութիւն չափոյն առեալ է՝ Ասի 'ի Վիտաւութեանէն առ նաբատակն . որ ըստ չափու գերազանցութե և ազնուականութեան տայ առաւելութիւն և գործոյն . զի սկիզուն և օժանդակքն են միշտ համեմատք կատարածին . վասն որոյ և ըստ ազնուականութեան կատարածին համաչափ գրին և գործն և արդիւնք փոխարինութեանն : Օ սոյն իմա և զներհակացն զարեւաց : Արիւորդ զանազանութիւն չափոյն կռի 'ի Վիճակէ գործողին . զոր օրինակ՝ մեծ է և բախտիք թշնամոյն քան զձեռնտուութիւն բարեկամին . և դառն նախատինք սիրելոյ դժնդակագոյն է քան զհարուածս թշնամոյն : Արորդ 'ի Րմութեանէ անտի գործոյն , ըստ չափու դիւրութեանն կամ դժուարութեան առ 'ի կատարել գնոյն . որչափ և դժուարին իցէ կատարումն գործոյն բարոյ , այնչափ պայծառ է և զովանի . և որչափ դիւրագոյն իցէ հրաժարումն 'ի չարութեան գործոյ , այնչափ մեծ է և ըստգտանաց արժանի յանգղիտանալն 'ի նոյն , քան զայն՝ յորմէ հրաժեշան տալ իցէ դժուարին : Չորրորդ՝ 'ի Վերգործութեանց և յԱլից գործոյն . լաւագոյն է գործն կամ յոռեգոյն ըստ օգտին կամ փնասուն եկելոյ ըզհետ . քանզի ըստ աստուածային անառա պատգամին , «Ամենայն ծառ 'ի ստղոյ իւրմէ ձանաղի» . և ամենայն գործոյ չափ 'ի կատարածէն կռի : Առեւ 'ի սոսին զժամանակն , զտեղին և զպատճառն . որովք նուազին և առաւելուն գործք .

և միանան կամ հեռացեալ անջատին 'ի բնական արդարութենէ, յոր իբրև 'ի վեմանշարժութեան հիմնացեալ է բռնութիւնս մեր . և յերրակի սկզբունս բնական օրինայն՝ որ է նորին կէտ նպատակի, Տալ իւրաքանչիւրոց զիւրն . որ է յատուկ սահման արդարութեան . տալ Մատուցոյ զնորայն, զմերն մեզ, և ընկերացն հանել զնոցայն :

Ե . Օ կարծիս օրէնսգիտաց զբնական արդարութենէ ցուցանել աստէն կարևոր դատիմք : Ուլպիանոս հին օրէնագէտ սահմանեաց զարդարութիւնն՝ Վամբ հաստատուն և անյեղ լի տարջ իւրաքանչիւրոց զիւրն : Պատուէր իրաւանց են այսորիկ . զգուշութեամբ կեալ, օտարի ոչ վնասել, տալ իւրաքանչիւրոց զիւրն : Մյոթիկ պատուէր բովանդակին յարդարութեան 'ի Վատարեայն և յԱնկատարն :

Վատարեալ արդարութիւն և իրաւունք են այնորիկ՝ զորոց զկատարումն օրէն է պահանջել ամենայն խստութեամբ . և ըստ պէտս 'ի կատարումն նոցին 'ի գործ արկանել բռնութիւն ընդդիմակցայն : Մյա իշխանութիւն է ամենայն մարդոյ 'ի պահանջութի կատարեալ իրաւանց պահանջել զըրումն կատարեալ արդարութեան՝ որոյ և հատուցումն 'ի պարտապանն անուանի կատարեալ պարտք :

Մնկատար է արդարութիւնն և իրաւունք՝ յորժամ 'ի հատուցումն իրաւանցն ոչ կարեմք 'ի գործ զընումն արկանել, որոյ կատարումն յանձն է 'ի խիղճ և 'ի խոհանութիւն պարտապանին . զոր և անուանեմք բարեմարդութիւն և սէր :

Օ կատարեալ արդարութիւնն մարթիմք յերկուս տրոհել, 'ի հատուցումն հաւասարից առ իրեարս, և 'ի հատուցումն հրամայողին ընդ հպատակն : Մնաջինն է քաղաքացոց առ յիրեարս ըստ հաւասար վիճակի իւրեանց . իսկ երկրորդն 'ի մէջ մեծաց և փոքունց յորս գուցէ հայեցումն իշխանութեան և հպատակութեան ընդ իրեարս : Այսուսցուք զարդարութենէ լիազոյն 'ի կարգին :

Ի քննել անդ զգործն և 'ի գտանել զնոյն գովելի և կամ պարտաւոր, նոյնպէս և գործողն այնորիկ ճանաչի . զի երկորին այսորիկ պատճառ և գործ հարկաւ ունին զիրեարաց

զկախումն և յիրեարս վերագրին : Ս անն այսորիկ 'ի իւրն զրեւ մեր զարդարութիւն և զլաւութիւն , կամ զներհականն նոցա զյոռութիւն յազատ և 'ի կամաւոր գործս մարդկան , և ըստ այնմ 'ի դատել անդ զգործսն , 'ի գործող անդր վերագրեալ զանարատւին և զվատթարուի , այնու և զմարդն աւուանեմք : Ղաբինի այր է՝ որոյ տարրացեալ է 'ի սրտին գործել համաձայն օրինացն և ընդ զսակ պարտուցն յամենայնի : Սարդ է չարախտաւատ՝ որ զներհակն առաքինւոյն գործել ակն եղեալ է՝ զնոյն զգեցեալ յանձին բնաւորութիւն . և ըստ այսոցիկ՝ Ղաբինութիւն է հաստատուն կամք գործելոյ միշտ համաձայն օրինաց : Ղխտաւորութիւն է հաստատուն կամք գործելոյ միշտ զներհականն առաքինութեան : յ զկատիրն որ է ընդ մէջ առաքինութեանց և ախտից համառօտիւ առաջի արասցուք , զի յերկարեն յայտսիկ արտաբոյ է կարգի գրոցս :

Լ . Ղաբինութիւն է մրցումն անդադար ընդ հակառակորդին , այլ և ընդ բերկրութեան լծորդեալ անբաժ , զի յիշատակք յաղթութեանցն անցելոյ են պատճառք խնդութեան : Իսկ ախտք են միշտ 'ի թիւր վայելք զգալեաց , և յիշատակք նոցուն խայթիլ խղճի և վշտամբեր :

Բ . Ղաբինութիւն ամրացեալ է 'ի հիմն հաստատուն յարդարն և 'ի պատշաճն , և է յամենայնի անխոփոխ : Ղխտք 'ի զգայութիւնս ունին զսկիզբն իւրեանց , և յար 'ի փոփոխութեան են ըստ փոփոխել հաճոյից զգայութեանցն :

Գ . Ղխտք զմարդ զբաղեցուցանեն յարտաբինս , և նուատացուցանեն զընութիւնն : Ղաբինութիւն յազնուականա գոյնս և յերկնաւորս յանմահական վայելք ձգտեցուցանեն :

Դ . Յանկութիւն ախտից անյագ է՝ ոչ գտանելով 'ի նոսին զբարօրութիւնն յազեցուցիչ սրտին : Ղաբինութեանցն ջանկութիւն գոհութեամբ լի է և մոխթարեալ :

Ե . Ղխտիցն ցանկութիւն աղմկայոյզ է , և առաքինութեանցն անդորրաւէտ :

Զ . Ղխտք տաղտկացուցանեն և աշխատ առնեն : Ղաբինութիւնք և 'ի վայելք տակաւուն զուարճացուցանեն :

Է . Ղաբինութիւն թագաւորէ 'ի վերայ կարողութեանց

բնութեանս մերոյ : Բայտն զկարողութիւնս բնութեան 'ի սաստիկ զերութեան տառապեցուցանէ : Եւ այսպէս Բնութիւնս օթանդակէն հասանել և բաժանորդ լինել երջանկութեան : Իսկ ախտք 'ի բայքեցէն անտի և վարեն 'ի կորուստ ապականութեան :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իշխանութիւն բնական օրինաց :

ՅԱՅՍ վայր ասացելոցս ցուցաւ արդարեւ ուժգնութիւն բնական օրինաց , սակայն և առանձինն 'ի կարեւոր խմատասիրական զննութիւն ատեն հեղեբեցուք :

Բնդհանուր արդարութիւն ամենայն բնական օրինաց ցուցանի յաղգակցութեան և 'ի միաձայնութեան նոցա ընդ օրինացն ընկերութեան : Բայ այս ինչ խտիր է ընդ արդարութիւն բնական օրինաց և ընդ կամայականին . զի բնական օրէնք՝ անդատին միասնական երբակի սկզբանցն ամենայն օրինաց և աննահանջ արարտուցն ծագելոց առ 'ի նոցանէ , արդար են ինքնին և անփոփոխ յամենայն ժամանակս և 'ի տեղիս : Իսկ օրէնքն կամայականք չեն սերտեալք ամենեւին ընդ հիմունս կանոնաց ընկերութեան , որով և են յեղափոխութեան ենթակայ . զի արդարութիւն այսոցիկ օրինաց չափեալ է ընդ շահուն զոր անտի մարթիկ : ձգել ըստ պատշաճելոյ իւրաքանչիւր ժամանակի և տեղոյ . վասն որոյ հաստատութիւն կամայական օրինաց է ցորչափ ընձեռեն զօգուտս ընկերութեան , իսկ 'ի դադարել օգտութեանն և օրէնքն այնորիկ փոփոխին :

Բնդհանուր իշխանութիւն ամենայն օրինաց ունի տահման զկարգն անժադիր՝ հպատակ կալ օրինաց իշխանութեան . բայց և այս իշխանութիւն զանազանի ըստ զանազանելոյ արդարութեան բնական օրինացն 'ի կամայականէն : Օր 'ի բնական օրէնսն մեք ինքնին ծանուցեալ զարդարութիւնն և

զՃշմարտութիւնն մտադիւր հստատակիմք, և զի ոչ ամենայն մարդիկ կարող են առնել զայդ ընտրութիւն առ խակամութեան կամ առ կամակորութեան բարուց, քաղաքական ընտրութիւնն 'ի բնական օրէնսն յաւել զօրութիւն իմն առ աջնորդական՝ հրամանաւոր ամենայն մարդոյ, զօրէնսն բռնութեան ունելով առաջնորդ: Իսկ կամայական օրինացն չափ է յընտրութիւն օրէնադրացն: Օրինադանութիւն բռնական օրինաց 'ի տահմանեալ կամայական օրինաց է կարեւոր. զի բազում ուրեք զտահմանեալ օրէնսն անդիտանամք, իսկ բնական օրէնքն բացածանուցեալք են առ ամենեւին. վասն որոյ օրէնք տահմանեալ ոչ սահմանջեն զսահմանութիւն մինչ չե իցեն ծանուցեալ. իսկ բնական օրէնք միշտ հրապարակեալ են և յայտնիք:

Արիակարգեալ զտսին, և այն յայտ է՝ զի ազդեցութի լուսոյ բանին 'ի հստատակել բնական օրինաց [Թէպէտ Թելադրութիւն է բնական, սակայն ոչ այնպէս բռնադատ՝ մինչ զի անհնար լինել անտեսել զնովառ նաև յոչ կամն հստատակելով նմին: Ի ուրեք զի միաձայնութեամբ դաշն դնէին մարդիկ կալ անշարժութեամբ 'ի հրամայեալսն բնական օրինաց, և հաստատութիւն այտորիկ օրինաց տեւք ցորչափ մնայր անխախտելի միաբանութիւն նոցա. և 'ի քակտել միաբանութեանն՝ անկանէր 'ի հաստատութենէն և դաշն կապեալ: Բայտէս 'ի դիւրատեսալ վիճակի է մարդկայինս բնութիւն, որ զայթակղեալ յուղղութենէ միանգամ, այնուհետև Թէպէտ տեսանէ զբարին և զարդարն, սակայն խայծն պատիր բարեաց ցանկալի է նմա քան զզգուշութիւն սրտաշաճիցն: Բայտորիկ ազազաւ հարկ է միշտ առնելք ունել բնական լուսոյն և զԱստուածային հրամանսն և զհասարկութիւն սաստիցն, և զտուգանա վրիժուն անտատելոցն 'ի զլուխ, զի Թէ ոչ վասն բարոյն ըստ ինքեան, գոնեա զուզակշռութեամբ ընդ վերահաս չարին ցանկացող լինիցին բարոյն. և այտորիկ դարձեալ հաւատալիք է 'ի լուսոյ բանին:

Ի՞նչ որ երկմտէ ընդ բազմադէմ ձիրս մարդկան գերաբուն քան զլուսոյն անբանից. և զի է 'ի մարդն ծայրապատար

կարողութիւն մտաւորաց պատկանաւոր 'ի կեանս ընկերութեան . սպաւ և մարդոյն կեանք նաեւ յատիւս պարտի լինել զերազոյն կարգեալ առ յառիտենական բարութիւնս , զի մեղով առ վախճանն , զՏեա զնաղով լուսոյ բանին և մատուցանելով զգերազոյն պաշտօն արարին , և զսէր հաւասար նմանեց իւրոյ , հսկելով և 'ի պաշտպանութիւն անձին ընդդէմ արկածից որ 'ի խաբէութենէ մտաց , յանսաստելոյ կրից լինին ընդ առաջ : Ի կռադատելն 'ի միտան զայս ամենայն , 'ի վերայ հասանեմ' եթէ զոր օրինակ ճարտարապետեաց Մ. զաշխարհս վասն մարդկան , նոյնպէս և զմարդ վասն իւր : Կարգեաց զնա առաջնորդ տաճարի աստուածութեան , իմա տիեզերաց . ետ նմա կարողութիւն բննել և իմանալ զերկնայինս : Օ ի միայն մարդն է իմացական և բանաւոր՝ որ խելամետ զՄ. ստուծոյ . որ ընդ հրաշակերտս նորա սքանչանայ և զգօրութիւնս նորա հետազօտէ . զի կազմած է ինքն աւարչական ձեռինն խորհրդով , մօօք և հանձարով : Այնպէս սա միայն 'ի վերոյ բան զայլ ամենայն կենդանիս կանգուն զմարմինն ունի , զի երեւեցի ստեղծեալ առ հաստատել զուշ մտացն յարարիչ իւր : Այնպէս սա միայն ընկալաւ բան 'ի բանալ բերանոյն , և զլեզու թարգման խորհրդոց իւրոյ , զի պատմել կարասցէ զգօրութիւնս տեառն իւրոյ : Ի վերայ ամենայնի՝ վասն այնր այլ ամենայն արարածական բնութիւն նմա հնազանդեալ է , զի և ինքն հնազանդեացի իւրումն արարին : Եւ արդ եթէ կամք եղեն Մ. զի մարդ վայելեացէ զՄ. ստուած , պաշտօն տարցէ Մ. ստուծոյ , և այնր աղաղաւ յաւել նմա 'ի պատիւն մինչև կացուցանել զնա իշխան 'ի վերայ ամենայնի . ապա ուրեմն պարտ և արժան է նմա պաշտօն հարկանել Մ. ստուծոյ , այնմ՝ որ այդպէս բազմախնամ պարգեօք ձօխացոյց զնա . ապա դարձեալ պարտք են նմա սիրել զմարդ որ հազորդ է ընդ իւր յատուածաշնորհ ընկերութեանն . քանզի և տարադէպ իմն է պաշտօնելիցն Մ. ստուծոյ հարածիլ 'ի միմեանց : Երբմէ 'ի վերայ բերել արժան է՝ թէ մարդ ստեղծաւ վասն Մ. ստուծոյ , հաստատել 'ի կրօնան բարեպաշտութեան և յերկրպագութիւնս անուանն Մ. ստուծոյ կեալ , և թէ կամքն Մ. ստուծոյ

են արդարութեան լրումն . այսինքն սէր մարդոյ ընդ Մատաւ և ընդ մարդ . պատուել զՄատաւ զՀայրն և սիրել զմարդ զեղբայրն . զի յերկուս այստակ հիմնեալ է բովանդակ արդարութիւն : Մրդ որ զՄատաւ ոչ ճանաչէ և կամ զմարդ զգուէ , անիրաւ է և զընդդէմն դործէ իւրոյ բնութեան , և խզէ զաստուածադիր օրէնսն :

Սարգկային բնութիւն չմարթի կեալ արտաքոյ ընկերութեան նմանեաց իւրոյ : Հոգի նորա և ամենայն կարողութիւնք խնցականք օթանդակէն նմա գտանել զարարին աշխարհի : Սխտք թեւադիր լինին նմա զՄատաւ միայն զիւրեա ղեկավար համօրէն եղական բնութեան նաև ինքեան մարդոյ : Ի վայելչական ընկերութեան մարդկան՝ տեսանէ , գտանել խաղաղական կենաց , և ՚ի հարկէ ջանաց պահել անարատ զընկերութիւն միաբանութեան՝ հպատակեալ օրինաց նորա . զի անհնար է հասնել նպատակին՝ մինչ չև անցեալ ընդ միջոցն : Մյս ամենայն է առաջին փաստ ՚ի հանգամանաց բնութեան մարդկութեանս , զի բնակութեամբ բաղյօղեալք պարտական եմք կալ ՚ի բնական օրէնսն . և զսոյն տեսանեմք հրամայեալ Մատուծոյ անգափն տարաբնութեամբ ՚ի բնութեան մերում :

Երկրորդ՝ զմտաւ ածեալ եթէ կատարմամբ բնական օրինացն հրամանաց հանդերձի երջանկութիւն . և անտեսութեամբք աղէտք ՚ի վերայ հասանեն , ՚ի վերայ բերեմք՝ եթէ կամքն Մատուծոյ է նոյն իսկ պատշաճիցն ազգեցութիւն . ապա և այս է անդրդուելի փաստ լինել պատուիրանացն Մատուծոյ կանուխ զբովեալ ՚ի սրտի մերում . ապա և մեզ պարտք են հպատակ լինել պատշաճիցն ոչ միայն զի արդար են , այլ և զի կամք են Մատուծոյ և պատուիրան : Օսոյն հաւաստեմք և ՚ի վկայութենէ խղճի մասայ՝ որոց ոչ ապականեալ իցեն խորհուրդք . զի թէ մեղիցեմք յանպատշաճն , անդէն սոգտանեմք զանձինս զի հետեւեալք հրամանաց տեսն հոգւոյ մարդկան . և ուր չգուցէ երկիւղ մարդկային , մեք մեզէն երկնյիմք ՚ի մեզ յինքեանս յանբեւեղ ձեռանէն : Օր զեղեցիկս ՚ի հեթանոսաց Վիկերոն բարոյ լինի մեզ ճանարտուն յասելն . Ղթէ ցանգապատս համարիցին զան-

ձինս 'ի գիտութենէ մարդկան և ամբացեալս, երկիցեն 'ի վերին տեսութենէն . և զտաճնապ հոգւոյն՝ որով զցայց և զցերեկ տառապին, պատուհաս անձանց գրեացեն կռեալ յ'ստուածային արդարութենէն . ։ ։ ։ Երբէս այլ որ ընտրեաց ասել, «Արեւը բարձր 'ի գլուխ պանծասցի չարութիւն, իստ այսմ տեսեալ, օրէնքն բնական ինքնին հարկադիր լինին մարդոյ ջանալ 'ի պահպանութիւն նոցին, թէպէտե ոչ ինքնին Ստուած պատուիրեացէ զայն : Օ՛ի պարտք են մարդոյ հնազանդիլ իւրումն արարչին յընդունել զպատուէր նորա՝ որով և է օրինակաւ : Ասան որոյ թիւր է սկիզբն՝ եթէ բնական օրէնք թելադրութիւն գոյով բանին, և ոչ յ'ստուծոյ իբր յօրէնագրէ հրամայեալ, ոչ ունի իշխանութիւն հարկաւորող օրինաց : — Վանգի 'ի գտանել մեր զուգածայն զազդեցութիւն լուսոյ բանին ընդ խղճի մտացն և ընդ կամացն Ստուծոյ, անդէն խմաստասիրեմք լինել բնական օրինաց պատուիրեալ յ'ստուծոյ, զի կամք նորա գործ է և հրաման կատարեալ : Օ՛սոյն է տեսանել և 'ի սուրբ գիրս . զի մինչ չե օրէնք Ստուծոյ գրով յայտնեալ էին աշխարհի, ինքն Ստուած հպատակելոցն բնական ազդեցութեան բանին վարձահատոց լինէր, և զանցառումն խտրի պատուհասէր : Ղա այս ակնարկէ բան առաքելոյն . «Վորա որ զօրէնան ոչ ունին, անձանց իւրեանց իսկ են օրէնք . որք ցուցանեն զգործս օրինացն գրեալ 'ի սիրտս իւրեանց վկայութեամբ մտաց իւրեանց, և յանդիմանել զմիմեանս 'ի խորհրդոց իւրեանց, կամ թէ պատասխանի իսկ տալ յառաջն յորում դատիցի Ստուած զգաղտնիս մարդկան . ։ ։ ։ Բոգ զոր օրինակ ոչինչ խտիր է եթէ օրէնք բաղաբականք գրով կմբանիս հրատարակեացին, նոյնպէս և օրէնք աստուածադիրք միտպէս ձգնեն զմարդ եթէ իցեն ազդեցեալ 'ի բնական լուսոյ, կամ զգալի ազդմամբ, և կամ 'ի ձեռն արանց աստուածազանից : Վանգի լոյս բանին բնութեան զօրէնան, այլ 'ի յեղանակէն որով հրատարակէ ոչինչ փոփոխութիւն լինի օրինացն : Օ՛ի թէպէտե առ 'ի բնադատել 'ի պահպանութիւն օրինաց զիշխեցեալն՝ հարկ է ծանօթանալ այնց իշխեցելոցն, այլ ոչ են պէտք և ամենայն իշխեցելոց քաջարուեստ ցուց-

մամբք և նորին տրամաբանութեամբ 'ի վերայ կալ արդարութեան օրինացն : Այսպէս և բնական օրինաց պարտք թէպէտ 'ի վերայ ամենեցուն է , այլ ոչ ամենեցուն տուեալ է հասանել մտօք յաղբերակն անդր օրինացն և ճանաչել ըզծագմունս նորա և վարեւոր ընդդէմ թիւնս ընդ բնութեանս մերում և ընդ պատուիրանացն Աստուծոյ , և խեղամեղ աւմենայնին . այլ շատ է միայն տեղեկութիւնն այնց օրինաց տահմանելոյ զուգաձայն խղճին և լուսոյ բանին :

Յայտ եղև ամենայնիւ պահանջել բնական օրինաց զՏրպատակութիւն և յամենայն մարդկանէ . այլ և զչափ բռնադատութեան պահանջմանն հարկ է ճանաչել : Անդ օրինաց անանջութեալ է սպառնալիք ահարկութեան , և է այս մասն օրինաց հետեւելոյն յօրինաց մարդիկ , որ դատակնքէ պատուհաս 'ի զլուխ նոցուն : Այս պատուհասս այս է խոշտանդանք սպառնացեալ յօրէնադրէն զանցառուացն , զոր և ածէ 'ի վերայ նոցա , վասն ուղղելոյ զյանցաւորն և վասն իրաւելոյ զայլս . և վասն անդորրութեան հասարակաց՝ պաշէլով զմեծարանս օրինացն : — Ամիտ առնումք աստի եթէ օրինաց կրկին մասունք են . առաջին , կարգաւորութիւն՝ առնելոյ կամ հրաժարելոյ . երկրորդ , սպառնալիք պատուհասին . և յայտմ իսկ է բուն զօրութիւն օրինացն : Օրինութիւն զառնելն և կամ զհրաժարելն պատուիրէր օրէնադիրն առանց սպառնալեաց , ոչ ևս էին իշխանութիւնք յօրէնան անդ . այլ խորհուրդք եթէ : Անդ ամին իշխանութիւն է օրէնադրին՝ թէ կամիցի , յաւելուլ և զվարձ փոխարինի աւմիամիտ հրատակեալն : Ասկայն զի մարդկային բնութիւնս դիւրաւ սատանի յահէ պատժոցն , և յոյս փոխարինի ոչ յամենայնի քեցէ զմարդիկ 'ի չարէն , վասն որոյ դիպողաւորն դատեալ եղև յօրէնադրաց զահարկութիւն պատուհասին մատ դնել քան զվարձուցն հատուցումն : Այս զի և 'ի ինուլ մարդոյ զխատարեալ պարտս իւր , զոր պարտէին առնել արար , և ոչ ունի իրաւունս ակն ունելոյ փոխարինացն հատուցման . բայց եթէ աւելի քան զպահանջեալն առնիցէ : Իսկ 'ի չարն խտորիլ՝ է յուղոյ նպատակին 'ի բաց ոտանուլ . վասն այսորիկ պատուհասք և խոշտանդանք՝ զի կացցէ 'ի կարգին

և ուղղեացի առ վախճան : Օ ի եթէ նիւթական արարածք ոչ ելանեն ըստ սահման օրինաց բնութեան . և զիարդ բանաւորն արարած ոչ պատկառեացի եղծանել զօրէնն :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Կարևոր գիտելիք զՕրինաց և զՕրէնագիտութենէ :

§ ԵՏ մանրապատում խուզելոյ ցայս վայր զներքին խափութիւն օրինաց առ հասարակ և զբնական օրինացն . մնաց արդ զննել և զգիտաւորութիւն օրինացն՝ զնպատակն , ըզնիւթն և զբաժանումնն :

Ա .՝ Արատակ օրինաց յընդհանուրս քննի ըստ երկուս յեղանակս 'ի կողմանէ հարատակացն և 'ի կողմանէ օրէնագրին : Առջնորդն զլուխ կացեալ ընկերութեանն վարէ զնոսա 'ի լուազոյնն օրինօքն զորս հրամայէ նոցա : Այլ զի ընկերութիւնն կարգեալ է վասն անդամոյն բարւոյն , յորոյ 'ի լուութեանն և գումարումն մարմնոյն քաջառողջ հաստատի , սորին աղազաւ՝ Այտ նպատակի օրէնագրին է լուութիւն անձնիւր հարատակացն և ամենեցուն առ հասարակ : Այս ուղղէ զհրամանս իւր և զօրէնս , և 'ի տյն տքնի հանապաղ : — Հարատակացն նպատակ 'ի սրահարմութեան օրինացն է միաբանել զգործս իւրեանց բնդ պատուիրելոյն օրինաց առ 'ի ձեռս բերել զերջանկութիւն իւրեանց : Այլուք այսօրիկ լուութիւն հարատակաց 'ի հրամայողէն զիտեալ ըստ իւրոյն պարտուց , և երջանկութիւն իշխեցելոյն որում սօքայն փափաքեն , են 'ի փառս օրէնագրին , որ ոչ իշխանութեամբն յոխորտայ , այլ զգութս ինամոյն յամենեւին սիրէ : Այս թիւր և անտեղի է քրթմնջել ոմանց զծանրատաղաւկ բեռանց օրինացն : Այնչի իշխանութիւն օրէնագրին է 'ի բարութեան , 'ի զօրութեան և յիմաստութե , և 'ի սոցունց բղխեն օրէնք : Այս որոյ լուազոյն է ասել՝ եթէ սահմանեալ են օրէնք ազգել 'ի մարդիկ զօգուտ ան-

ձանց նոցա , և ածել զնոսա ընդ անբոյթ ձանապարհ 'ի նըպատակն յերջանիութիւն : Բայտ ազգմամբ զիւրին է օրէնադրին ուղղել զիշխեցեալն 'ի նպատակն առաւել քան զինել նոցա ձեռնհաս : Երկնակէս և լինել սանձարկու տարադէպ ազատութեանն , զի մի զրկեցին 'ի բարւոյն իւրեանց և մի զհասարակաց հանդարտութիւնն աղմկեցեն :

Բ . Եւթ օրինաց են ամենայն գործք մարդկայինք ներքինք և արտաքինք , խորհուրդք և խօսք և գործք , որ ինչ ընդ այլոց և որ յանձին գործողին կատարեցի . այս ամենայն 'ի բարին Կործողին և Հասարակաց և () րէնադրին : Բայտքիկ երեքին հայեցուածք է զի 'ի քաղաքականս ոչ պահանջին . այլ 'ի բնականն և յեկեղեցական օրէնս և երեցուն գտանել հարկ է :

() րէնք իշխան 'ի վերայ նոմ բարոյական գործոց մարդկան պարտի ունել զերիս պայմանս անանջրպետս յամի . և են այսորիկ . ն , լինել գործադրուն Երեւի , զի զանհարաւորն պահանջել է բռնակալութիւն : Ե , () գտակար , զի զինչ օգուտ վայրապար զօրէնս կարգելոյ : Դ , Բողար ըստ հանգամանաց իրացն և ըստ բնութեան հարատակացն : Բայտքիկ պայմանք ներքինք օրինաց . միւս այլ արտաքին է Կանոթ լինել օրինացն իշխեցելոց . զի զիսրդ ըստ օրինաց իշխեցեալն գործել կարացեն , եթէ իցեն տեղեակք օրինացն : Ե ամն որոյ պարտք են օրէնադրին հրապարակաբարող առնել գտահմանս օրինացն , այնպէս զի յայնմ հետէ տգիտութեան և վրիպակաց տեղի ոչ իցէ . զի ըստ օրէնագիտաց՝ զտգիտութիւն և զսխալումն պարտ է յօրինաց 'ի բաց մերժել : Եպ'եթէ ոչ ազդեցութիւն օրինացն կորնէր , և անգիտութեանն բաղբաղայք զօրանային ընդոտնել զօրէնսն :

Գ . Ար և է ազգ օրինաց , եթէ աստուածային իցէ կամ մարդկային , բնական կամ դրական , եկեղեցական կամ քաղաքական , և այլ որ զինչ և իցէ օրինական սահմանադրութիւն , են 'ի մին յերկուց այսոցիկ սկզբանց զխաւորեալ մին՝ յանփոփոխն լինելոյ , և երկրորդն 'ի կամայական ընտրութեան . և աշակերտելոցն օրէնագիտութեան անհրաժեշտ պարտք են գիտել յառաջ քան զայլ ամենայն բաժանմունս

օրինաց, և թէ որ 'ի զործոց յօրէնս կամայականս գտանիցի և որ յանփոփոխան, զի իբրեւ 'ի ծինիս 'ի սոսին ամրացեալ կարակնեալ յածի իրաւագիտութիւն և ամենայն մասամբքն :

Եւ փոփոխ ասին բնականքն յօրինաց, զոր ոչ բաւեն փոփոխել կամ ապախտ առնել որ զինչ և է բռունք՝ զօրութեամբ իշխանութեանն գերամբարձք : Իսկ կամայականքն են սահմանեալք յօրինաւոր իշխանութենէ . զորս մարթ է ըստ պէտս փոփոխել : Եւ փոփոխքն յօրինաց են հեռութիւնք երբակի սկզբանց բնական օրինաց, զօղակապք մարդկային ընկերութեան, որոց 'ի զեղծանելն քակտումն հասանէ բարեկարգութեան զլիովին : Օ կամայականն հնար է այլազգ շրջել, կամ բնաւ անհետ առնել, ոչինչ ընդդէմ զործելով սկզբանց բնական օրինաց : — Բայց որ 'ի մէջ զօրինակս : Հարկ է հարատակ կալ իշխանութեանց զի յստուծոց կարգեալ են . Եւ արժան զգուել զոր, Պարտ է հաստացանել իւրաքանչիւրոց զիւրն : Օ սորօք զանց առնել անհնարին է, զի անշրջելի օրէնք են խաբսխեալ յօրէնս բնութիւն : Եւ և 'ի քաղաքական օրէնս մասունք անփոփոխելիք հաստատեալք 'ի սկիզբն բնական օրինաց : Եւ յսպիտի է 'ի խնամակալութիւն որբոց՝ պարտքն հսկելոց 'ի բարիօք դատաւարակութիւն մանկանն և 'ի կարգաւորութիւն տաքցուածոց նորա . զի խնամակալն յանձին իւրում կերպարանէ զհայր մանկանն, որ փոխանորդ նմին կացեալ է : Բարձեալ որ յանօթ առնու պարտապան է զգուշանալ յանարատութիւն իրացն, և կորուստ անօթոյն 'ի յանցանս համարի նմա, անփոփոխ է և այս, քանզի այլազգ՝ խանգարի կարգ ընկերութեանն : Իսկ օրէնք որք ոչ ծագեն յառաջին սկզբանց օրինաց՝ կամայականք են և ընդ փոփոխութեամբ . զոր օրինակ 'ի վրկայութիւն վաւերութեան կտակի եթէ ձեռնադրեցեն սաւաք կամ յովք, ազգք և ժողովուրդք սահմանեն զսոյն ըստ իւրեանց սովորութեան որպէս ինչ պատշաճական դատին, և փոփոխեն ըստ պէտս . զսոյն իմա և զայլոց՝ որք ոչ ընդդէմ ելանեն առաջնոց օրինաց :

Ի յիւս պատշառք են հաստատութեան կամայական օրինաց . նա, առ զիւրացուցանել զկատարումն անփոփոխ օրի-

նայն : Ըյապէս ահա . օրէնք են բնական և անփոփոխ 'ի վախճանել ծնողացն թողուլ որդւոց զոր ունին : Ղարձեալ չնորհեալ է 'ի բնական օրինաց տալ հրամանն կտակաւ վասն մատակարարութեան ստացուածոց : Ըրդ եթէ յառաջին մասն օրինացս կալ համարիցի որ , ապա ոչ որ 'ի հարց իշխան գոյից իւրոց համարեացի : Լա եթէ յերկրորդն՝ արամադրել ըստ կամի զամենայն ստացուածն , իցեն յայնժամ 'ի ծնողաց այնորիկ որք յօժարեացին անժառանգել զորդիս իւրեանց իրաւացի կամ անիրաւ , օտարաց բաշխելով զամենայն զոր ունին : Ըրդ հարկ է քաղաքական օրինաց զայս ընդդիմակ դատեալ զանփոփոխ օրէնսն 'ի ձեռն կամայական օրինաց ամփոփել 'ի սահմանի զուգակշռեալ , 'ի ծայրիցն յերկուստէք զգուշացուցեալ , ամենեւին յոչն տալոյն և 'ի յոյժ տալոյն : Ըրդարեւ ոչինչ դժուարութեան էր հանդիպել՝ եթէ ամենայն մարդ զհետ ընթանայր ուղղութեամբ երբեակ սկզբանց բնական օրինաց , հաւատարմութեամբ զմիտս օրինացն զննեալ այսպէս . Որդիք ունին յաջորդել զհարս իւրեանց . դարձեալ զի և ամենայն մարդ ինքնիշխան տէր գոլով ընչիցն , կարէ մասն հանել յիւրոցն որոց կամիցի . ապա հարկ է զգօնութեամբ դործել . թողուլ առաւելագոյն մասին արարոց իւրոց ժառանգ զորդին , և օտարացն վասն բարեկամութեանն կամ երախտապարտութեան առատաձեռնել զարժանին օրինաւոր կտակաւ : Ըյլ զի յաճախ արդիտութիւն իրաւանց և կրից յոյզք ընդ մէջ մտեալ խոտորեցուցանեն յիրաւանց զայր . վասն որոց կամայական օրէնք զուղիցն և զօգտակարն իւրաքանչիւրոցն և ընկերութեանն առ հասարակ օրինադրեն ըստ ժամանակին ներելոյ դիպացն , ունելով առաջնորդ ուղղիչ զանփոփոխն զբնական օրէնսն : — Ի հաւատարմութիւն բանիս յաւելցուք և զայս . () օրէնք են անփոփոխ , զի որոց բանականութիւն չե ևս կիրթ իցէ 'ի ճանաչումն ըաւագունին , մինչև յաւազոյթ հասակին՝ ոչ կարէ լինել տնօրէն ստացուածոց իւրոց : Ըյլ զի յոմանս յապաղէ և յայլ երագէ բաւականութիւն բնորութեան բարւոյն , վասն որոց կամայական օրէնք սահմանեն ինչ , առ զառաջն առնուլ անդիպութեանց . յաշխարհս ուրեք թո-

ղեալ է յիշխանութեան հարց պայմանել զժամանակ ինքն-
իշխանութեան որդւոց իւրեանց ըստ բաւականութեան նո-
ցին զոր ինքեանք ճանաչեն : Եւ այլուք տահման եղեալ է
տիոց, և մինչև ցլրումն այնր հասակին կոչի կրտսեր, և յե-
տոյ 'ի լրումն հասակին անուանի 'ի չափ հասեալ : — Յօրի-
նակաց աստի և յայոց բազմաց դիպաց արժան է խելամ-
տել, և թէ կամայական օրէնք զհետ զնան բնականին, երբէք
'ի պատուիրէն հուպ մերձենալով 'ի բնականն, և այլ երբէք
օրինադրելով լոկ կամայականս, զորս հնար իցէ թուրացու-
ցանել կամ փոխել յայլ՝ այսպէս : Յօրէնս հարազատութի-
ն որդւոց առաջինն է՝ զի յաջորդեսցեն որդիք զհարս իւրեանց .
և է անփոփոխ՝ զի ուղ զի առ բնականն . երկրորդն է՝ զի ժա-
ռանդեսցեն որդիք գերիւր մասն կամ զկէսն, կամ զէս նուա-
զագոյն, և այս է մասն կամայական կարգեալ ըստ հաճոյիցն
օրէնադրին :

Երկրորդ պատճառ կամայական օրինաց են հանձարաւոր
հնարադիտութիւնք դիւրացուցիչք պիտոյիցն ընկերութե-
ն որպէս այն զի հնարեցան հասոյթք, տակք, տարեւոր մուտք
շահուց և այլք յողովագոյնք . առ այս ամենայն են օրէնք
կամայականք կարգեալք ընդ կանոնօք օրինաց բնութեան :
Եւ այսպէս հանձար մարդոյ եզիտ զգիւտս՝ դիւրացուցիչս
կենաց և 'ի հաստատութիւն մարդկային ընկերութեան, և
յարմարեաց զայն ամենայն օրինաց բնութեան զոր օրինակ
են և վարձ, զբաւ, փոխանակութիւն և այլ դաշնադրու-
թիւնք բազմադիմիւր : Եւ յայտ է կարգ փոխանորդութեան
ազատ անօրինելոյ զսեփական ստացուածս է առ 'ի պահպա-
նութիւն արարոցն և ընչից յազգատոհմիւնդ և առ մերժելոյ
զօտարս զի մի վատնեսցեն զնոսին : Եւ յայ կամայական է, տա-
կայն 'ի կարգաւորութե գերդաստանին յայտնի ազգակցու-
թիւն օրինացս ընդ բնականին . այնպէս զի յամենայնի զու-
գաձայն զհետ զնան բնական օրինաց կամայականքն ա-
մենայն :

Թէպէտ անփոփոխք են բնական օրէնք, բայց առ դիւ-
րացուցանել զգործադրութիւն նոցուն է մեզ արտունութի-
յաւելուլ 'ի նոսին պայմանս և նուազել . այլ է ուրեք զի ոչ

ընդունի նուազութիւն պայմանաց : Այսպէս զիւրա-
 'ի միտ առնուցուս եթէ արդարութիւն և իշխանութիւն օ-
 րինաց է ըստ չափու պատշաճելոյ մարդկային ընկերութեան և
 երբակի սկզբանց բնական օրինաց : Արդ առ պատշաճեցու-
 ցանել մարդկային ընկերութեան միանգամայն նաեւ սկզբանց
 բնական օրինաց՝ եթէ պէտք լինիցի ամփոփել ինչ յօրինաց
 անտի կամ յաւելուլ, մարթ է . այլ այնու ոչ փոփոխի իսկու-
 թիւն օրինացն : Բայց եթէ անհնար իցէ առնել փոփոխու-
 թիւն առանց սոնանելոյ սկզբանցն օրինաց , յայնժամ ոչ է
 օրէն խախտել ինչ անտի զի անեղծ է և անփոփոխ . — Աւ-
 ևս ցուցցի յարացուցիւ ասացեալքս . () րէնքն այնորիկ որք
 պատուիրեն զհաւատարմութիւն , զանկեղծութիւն , և որք
 արգելուն զնենգութիւն և զխարդաւանս չարեաց , ամենեւին
 անփոփոխք են և ոչ ընդունին զնուազումն և զյաւելումն
 պայմանաց : Իսկ այնորիկ օրէնք որք արգելուն զերդումն , է
 երբէք զի թոյլ տան երգնուլ 'ի դատաստանի 'ի վկայութիւն
 ճմարտութեան , և 'ի հաստատութիւն պարտուց յանձն
 առելոց : Այսպէս դարձեալ օրէնք որ պատուիրեն զհաւա-
 տարմութիւն 'ի դաշինս , զերծ կացուցանեն 'ի պարտուց կա-
 լոյ 'ի դաշն զկրտսերս որք վարկպարագի 'ի ֆիաս անձանց
 դաշնաւորեալք իցեն : Բայց ճշգիւ բնեալ խմանալք զի և
 այսորիկ արտունութիւնք են շնորհեալ առ անփոփոխ պահ-
 պանութի օրինացն այնոցիկ , զորս համարի որ փոփոխութիւն
 կրեալ : Այսպէս ամենայն օրէնք բերին յարդարութիւն ,
 և անտի անոր ոչ կարեն անցանել : Ասան որոյ բնական ան-
 փոփոխ օրէնք են ընդհանուր պատուէր առ համօրէն ազգս
 մարդկան . իսկ զիջումն նոցա 'ի տկարութիւն ոմանց՝ է և
 այն հաւատարմ անփոփոխութեան օրինացն , զի ոչ ըստ ար-
 տաքին առ աչս երևութից դատի , այլ յամենայնի զնեղբին
 զարդարութիւնն ունի 'ի մէտն կռոյն :

() Եւստե հիմունք այս ամենայն զնութեանց իցեն իսկա-
 կանք և բնականք , սակայն յորովք անգիտանան . և թուին
 անտեսել զզանազանութեամբքս , յամենեւին 'ի նոսա մի-
 րինակ ակնարկելով , իբրեւ մի և նոյն բնութեան պատա-
 հեալք , 'ի մի և 'ի նոյն արդարութեան , 'ի հաւատար իշխա-

նութեան, ունելով զնոյն աղղեցութիւն : Քանզի ամենայնն էն ընդ միով անուամբ օրինաց, յոգունք ոչ կարեն իմանալ զհանգամանս որովք զատանին 'ի միմեանց . և վասն այնորիկ բազում ուրեք զբնականն իբրու կամեցականս կարծեն, մանաւանդ երբ թագուն իցէ պատճառ ճմարտութեան օրինացն, որով ոչ կարեն ելանել 'ի սկիզբն նոցուն և 'ի վերայ կալ ստուգութեանն : Այլ զի ընդ հակառակն՝ օրէնք կամեցականք միշտ յայտնութեամբ ծանուցեալ են, զի արձանագրեալ են օրինական կարգօք՝ զպատուէրն առաջի առնելով, այնր աղաղաւ առաւել անսան բազումք կամեցական օրինաց քան բնականն, զորոյ զսկիզբն չբաւեն առնուլ 'ի միտ, զի և առ թերութեան խեղամտութեանն ոչ հասանեն առնել ուղիղ դատաստան : Ասն որոյ վայրապար է այնպիսոյն ունել 'ի մտի զկուտակութիւն հրամանացն՝ եթէ ոչ կարէ մօտ դնել սկզբանն զպատճառն և զգիտաւորութիւն . քանզի բազում ուրեք այլ է ներքին զօրութիւն օրինացն և այլ արտաքին կերպարան նորին : Անն զթուարին է ումք իբրեւ ձեռք շօշափել զվրիպակս՝ գիտելով առնել զզանազանութիւնն զոր կարգեցաք աստէն . և որ զգնութիւնս զայստակ առնել անգիտանայ, վրիպի : — () օրինակ իմն . օրէնք էն 'ի հռովմէական վաղէմի իրաւագիտութեան, ըստ կարգելոյ Պապինիանոսի, Օչ թէ հայրն կարգեսցէ զայլ ոք փոխանակ որդւոյ իւրոյ յաջորդել զինքն՝ 'ի լինել վաղամեռիկ որդւոյն, յայնժամ յաջորդէ օտարն թէ և կենդանի իցէ մայր մանկանն մեռելոյ, սովին զրկի մայրն յիրաւանց ժառանգութեան իւրոյ : — Բայ սահմանադրութիւն հիմնեալ է 'ի բանս Պապինիանոսի՝ եթէ Բաբէն որ զրկէ զմայրն ոչ է որդին, այլ հայրն իշխանութեամբն իւրով 'ի վերայ ստացուածոցն : Բայ սահմանադրութիւն է ներհական բնական օրինաց որ 'ի պակասել որդւոյն ժառանգ զմայրն կացուցանէ . այլ անդ կամեցական օրէնք ելին արտաքս քան զսահման բնական օրինացն՝ տուեալ իշխանութիւն հօրն մերժել զմայրն 'ի ժառանգութենէն՝ զօտարն կարգեալ փոխանակ նորա : Վաջն 'ի նախնի օրէնագէտս Պապինիանոս զհետ գնաց սովորութեանն որ էր յայնժամ առ հռովմայեցիս՝ թէպէտ

տարադէպ, հօր ըստ հաճոյս անժառանգել զորդին: Պապին նիանոս Զանաջառ միաբանել զգիւմամբարու թի երկուց օրինացս ասելով եթէ հայրն է որ առնէ զզոյն և ոչ որդին: Սակայն նա ինքն այլուր յայլ իմն նման ինդիրս այլազոտահմանէ ձայնակցութեամբ բնական օրինաց: — Հառն ժառանգ կացուցանէ թոռին իւրոյ զհօրեղբայր նորա 'ի մեռանել թոռինն յառաջ քան զերեւնամեայ հասակ. և թոռն 'ի մեռանելն չն հասեալ յերեւնամեայ հասակ իւր թողու որդիս: Ըս այս իմաստութեամբ վճռեաց Պապինիանոս՝ Ընդօր զօլ կտակին, մանկունքն ունելով զիրաւունս ժառանգութեանն. ակնարկեալ յօրէնս արդարութեան և իմաստասիրեալ եթէ Ստակազիրն ոչ գտաւ նախատես անակնկալ դիպուածոյն, զի և ոչ էր նորա իշխանութիւն մերժելոյ զնոսա յօրինաւոր ժառանգութենէն: Օտոյն զայս իմաստասիրութիւն արժան էր առնել և 'ի նախակարգեալ օրինակիդ, զայն եթէ հայրն կտակազիր ոչ համարէր յառաջ քան ըզմայրն մեռանել օրդոյն, զի անմարթ էր զրկել զմայրն յիրաւացի ժառանգութենէն:

Արդէս չէ օրէն առ ոսն հարկանել զբնական արդարութիւն տգիտութեամբ և կամ կեղծեօք նորութեամբ ըզհետ գնալով կամայական օրինաց, նոյնպէս և հարկ է զգոյշ կալ զի մի բնդ պատրուակաւ նախադասելոյ զբնական օրէնս քան զկամայականն՝ յեղծումն կամայական օրինացն կրթեսցի որ, անոր քան զսահմանն ձգելով զգօրութիւն բնական օրինացն: Ըստ այսմ օրէնք են բնական և անփոփոխ զի Արարածառ գտաւ փնասուց ուրուք՝ պարտապան է 'ի փոխարինութիւնն. արդ եթէ բնդարձակութիւն տացի օրինացն ասելով եթէ Ար ոչն հատուցանէ ըստ ժամադրութեանն, յայնժամ 'ի յապաղելոյ հատուցմանցն եղեալ զամենայն փնասն պարտատեսառն պարտի հատուցանել պարտապանն, պատանդելով զինչս իւր կամ վաճառելով: Ըս օրէնք թէ պէտ թուի իմն առաջ արդար և բնական, սակայն անիրաւի բնդդէմ կամայական օրինաց՝ որ ըստ սովորութեան տեղեաց տեղեաց զչափ իմն տուգանաց 'ի վերայ կապէ պարտապանին 'ի յապաղելն զպարտան: Ըս այդպէս յենդար-

ձակեին զբնական օրէնս , մերժէ զայլ կրկին օրէնս բնականս զՀիմունս կամայական օրինաց , առաջին այն՝ զի Սարգիս չէն պատասխանատու պատահարացն անծանօթից յառաջնմէ . և երկրորդ զի Հատուցումն փնասուց պարտատեարց 'ի յապագմանէ ընդունելութեան պահանջիցն՝ սահմանեցի ընդ կանոնօք ծանուցելոյ Հասարակաց :

Առ ստացելովքս են և բազմադէմ դժուարութիւնք 'ի զատանել զբնական օրէնսն 'ի կամայականէն ըստ ազգս ազգս դատից , որոց լուծումն յանձն է 'ի խոհական ընտրութիւն դատողաց և 'ի քաջ Հմտութիւն նոցին սկզբանցն և կանոնաց , զորոց լիցին բանք 'ի ճառս իւրաքանչիւր : Այս վասն այնորիկ պահանջի խորագնին Հմտութիւն յօրէնսն մանաւանդ 'ի բնականս , յորում թէպէտ և 'ի լուսոյ բանին առաջնորդիմք , որ և չէ մեզ իրբն զկամայականն անծանօթ , սակայն և այնպէս դժուարին է՝ և կարեւոր մտադիւր աշակերտութեան ըստ կրկին անջրելի պատճառաց : Առաջին , քանզի բազմադիմի են պէտք բնական օրինաց , և ըստ դիպացն զանազանք , վասն որոյ մտածուի որ փյցէ կիրթ՝ անբաւական է պատշաճել զնոսին ըստ ամենայն պատահարաց : Երկրորդ՝ զի օրէնք բնականք են Հիմունք իրաւագիտութեան առ Հասարակ . վասն այնորիկ 'ի քննելն զամենայն ինչ ըստ սկզբանց բնական օրինաց , ինքնին լուծանին ինդիւրք և ըստ ամենայն ազգս օրինաց : Քաջայայտ է զի 'ի լուծումն խնդրոց հարկ է ձեռնարկել 'ի բնութենէ իրացն և 'ի կանոնացն և 'ի ստիորութեանէն . և առ 'ի ըստ պատշաճի 'ի զլուխ հանել զայս ամենայն , պարտ է գիտել զբնական սկզբունս արդարութեան և իրաւանց :

Բնական օրէնք՝ յերկուս բաժանին . մի՝ որոց պարտաւորն են միտք 'ի հպատակութիւն առանց քննութեան և ընդդէմ բանս տալոյ՝ գոյով ճշմարտութեանն որ 'ի նմին աներկբայ . որպէս այսորիկ՝ Վաշինք յօրէնս են 'ի մէջ դաշնակցաց : Այնպատուն պարտի դարձուցանել զաւանդն : Երկրորդ՝ որոց կանոնք ազօտք են , և պէտք են հաւատաւել զնոսին տրամաբանութեամբ , հետազօտեալ զկցորդութիւն նոցին ընդ սկզբանցն յորոց բղխեն . և զի արժան է 'ի Հմտութեան

Թի այսոցիկ պարսպիլ, օրինակն առաջարկեալ յայտնեացէ, Եթէ այր որ չեւ եւ ունելով զորդիս՝ բաժանեացէ՝ ի պարզե զինչս իւր, եւ յետ այնորիկ ստացի զորդիս. յայնժամ ան վաւեր դատի պարզեաբաշխութիւնն, Եւ այս է արդարութիւն կանոնիս. քանզի բնութիւնն զստացուածս հօրն սահմանէ որդւոյն. Օր թէ որդիք ապա եւ ժառանգք. վասն որոյ ի պարզեաւորութեանն հարկ էր իմանալ՝ եթէ չարգեւէր անշուշտ եթէ ակն ունէր ունել որդիս, կամ եթէ էին նորա որդիք, Վանդի եւ պատճառ պարզեաբաշխութիւնն է ոչ զոչ նորա որդւոյ. զի եթէ գոյին, իբր զրկեալ զնոսա՝ տարապարտուց տայր ի պարզեւ. Վայց եթէ դէպ լիցի նորածին մանկանցն մեռանել յառաջ քան զնահանջեւն յետս զպարզես իւր, երկբայութիւն նոր ի վեր երևի. արդեօք հաստատեացի առաջին պարզեաբաշխութիւնն մահուամբ մանկանցն, եթէ դերեաացի եւ վերստին որոյման կամաց տեառն ընչից յանձն ինչիցի, Վրդ երկու մասունք են խընդրոյս. առաջին՝ եթէ արդեօք ի մեռանել որդւոյն զիրաւունս նահանջման գրամոցն կորուսանիցէ՝ այրն տէր գրամոցն. երկրորդ՝ եթէ ապախտ արարեալ միանգամ զպարզեաբաշխութեամբն ի պատճառս նորածին որդւոյն, նաեւ ի մեռանել նոցա դարձեալ առաջին պարզեաբաշխութիւնն ի դերես ելեալ համարեացի, եւ իրաւունք նահանջմանն կացցէ մնացէ, իստ բնական իրաւանց ի դադարել պատճառի յետս նահանջման գրամոցն, դադարին եւ իրաւունք նահանջմանն. Օր զառաջինն ինքնին ազատ կամօքն պարզեւաց չունելով ինքն պէտս այնոցիկ ընչիցն. եւ յետ այնորիկ իրաւունք բնական օրինացն ստիպեցին զնա դարձուցանել յետս ըզպարզեսն, զի այլք երևեցան մանկունքն ժառանգորդք այնոցիկ ընչիցն. սակայն ի պակասել նոցա ի միջոյ որ իրաւունք են պարզեաւորին յետս զպարզեսն պահանջելոյ, Վսլ է եթէ մանկունքն ծնեալք պատճառս տուեալ իցեն բազում ծախուց, յայնժամ նահանջուին պարզեացն հաստատուն է, զի մանկունքն որոյ էին իրաւունք զայնտիկ ինչն ժառանգել, պատճառեցին զծախսն, ապա իրաւունք են պարզեաւորին ի յետս նահանջեալ պարզեացն հա-

տուցանել զսարսու ժառանգաց իւրոյ : Այսցանէ և յիւրում տեղում լիցին բանք : Այստ է յօրինակէս՝ զի յորժամ ոչ տայ բնական օրէնք ինքնին յայտնաբար զորոշումն , յայնժամ յերկուց երկբայականացն զմերձաւորագոյնն առ ուղղութիւնն սարսու է բնորել առնուլ՝ եթէ 'ի բնական օրէննն իցէ և եթէ 'ի կամայականն :

Արեւոր 'ի յուշարարութիւն է և այս . զի ուրեք երբէք թուի իմն կամայական օրինաց զընդդէմն հրամայել բնական օրինաց , բայց խորամուխ զննեալ գտանես զմիաբանութիւնն : Իստ այսմ՝ օրէնք որ կուեն 'ի յաջորդութիւն հօր զարու և զէգ , են օրէնք բնականք և ամենայնիւ հաւատտեալք . և սակայն Աբրայեցիք ոչ վարէին դովին՝ ոչ թողլով ժառանգել զստերոյ զհայր իւրեանց յորժամ կային ուստերք : Այս 'ի լինել խնդրոյ՝ հարցանէին որդիքն Աբրայեղի զտէր , եթէ 'ի մեռանել ուրուք որոյ գուցեն դստերք և ոչ ուստերք , ժառանգիցեն դստերն զհայր իւրեանց . որոյ զԱյնն պատասխանեաց Բստուած . (Թու . ԻԷ .) : Ղիպաց աստի իմաստասիրեմք այսպէս . Այն է Աբրայեղեան օրէնք 'ի բաց հանեն զդստերս 'ի ժառանգելոյ զհայր իւրեանց , և ոչ թէ այլայլն օրէնք բնականք 'ի պատճառս այսպիսի խնդրոյ , այլ այլով իմն սկզբամբ բնական օրինաց՝ Աբրայեղեանն օրէնք 'ի բաց հանէր զդստերս ժառանգելոյ զհայր իւրեանց ընդ եղբարցն , առանց զրկելոյ զդստերսն : Այսն զի փոխանակ իւրաւանցն յաջորդելոյ , մասն հանէին նոցա օրէնք զօժիտս ամուսնութեանն , որ է ամենայնիւ զուգաձայն թելադրութեան բնութեան . զի դստերն օժտիւն այնու ոչ իմիք կարօտ մնային յազգատոհմին յոր մտանէին ամուսնութեամբ : Այս այս անժառանգութիւն դստերաց ոչ ինչ ստնանեն բնական օրինաց , զի այլովք տրովք ընուն ընդ այնր յորմէ կապուտ մնան :

Այն դարձեալ օրէնք բնականք՝ որոյ զանժանութ մատուցա ոչ միօրինակ մեկնեն և ամենայն ազգք : — Բն ամենայն պետութիւնս հրամանք են բնական օրինաց՝ զի եղբարք և կողմնական ազգականք յաջորդեն 'ի սրկասել կարգի վերելից կամ ստորիջաց . սակայն այլեայլ ազգք և թագաւորու-

Թիք զանազանաբար ունին զսոյն . և Թէպէտ իրաւունք մեր ձաւորու Թեանն միօրինակ պաշտի առ ամենայն ազգս , այլ 'ի բաշխումն Ժառանգութեանցն տարաձայնին 'ի միմեանց : Եւ ուրեք զի անժառանգ մեռանողին իշխանութիւն է հրաման տալ վասն ստացուածոց իւրոց որպէս և կամիցի . մեր ժեւով նաև զեղբարս իւր՝ Թէ այնպէս հաճոյ իցէ նմա : Եւ այս զանազանութիւն դարձեալ 'ի բնական օրինաց ունի ըզծագումն՝ որ Թողու առն իւրաքանչիւր ըստ կամս հրաման տալ վասն տան իւրոց և ընչիցն . և ահա այս ազատութիւն նուազէ զիրաւունս մերձաւոր Ժառանգացն . այլ է եթէ առանց կտակի ելցէ յաշխարհէ տէրն ստացուածոց . զի յայն ժամ իրաւունք մերձաւորութեանն զօրէ առ ամենեւին , զի յայնժամ չիք այլ զօրաւորագոյն մասն օրինաց՝ որում տեղի տացէ տկարագոյնն : Եւ ոչ չափաւորեն զիշխանութիւն կտակագրին , և նոքա դարձեալ զհետ գնան բնական օրինաց , առեալ զկտակագիրն իբրև մասն քաղաքական ընկերութեան , և անդամք ընկերութեանն պարտին յաւէտ կամիլ զբարիս բազմութեանն քան զմիոյ ուրուք առանձին՝ ըստ սահմանելոյ բնական օրինաց . և ըստ այսմ կարգեալ զօրէնան կամայականս , զայն ազատութիւն կտակագրին անժառանգելոյ զազգականս իւր՝ համարին 'ի վնաս ընկերութեան , վասն որոյ միակամ հաւանութեամբ 'ի բաց 'ի կտակագրէն բառնան զայդ ազատութիւն առանց անիրաւելոյ ընդդէմ բնական օրինաց :

Եւ միոյ օրինակէ աստի դիւրին է իմաստասիրել զայլն , առ իմանալ եթէ զինչ հրամայեն բնական օրէնք , և զինչ կամայականն . և Թէ որպէս այլ և այլ ազգաց կամայական օրէնք 'ի հրամայելն զհակառակս միմեանց՝ միաբանին ընդ բնականին . և Թէ 'ի կարծելն զկամայական օրէնս զատուցեալս 'ի բնական օրինաց , և ուրեք զընդդէմն հրամայելով , այլ ճշմարտիւ և յայնմ հիմնեալ են 'ի վերայ սկզբանց բնական օրինաց : Եւ ըստմութիւն այսր ամենայնի պահանջի հարկաւ 'ի բնութիւնս իրաւագիտութեան :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Բաժանմունք Օրինաց :

ԲՆԱԿԱՆ օրէնք բաժանին 'ի բնական և 'ի դրական . կամ թէ ասել յատուածային և 'ի մարդկային : Բանգի և ամենայն բնական օրէնք են աստուածադիրք՝ կարգեալք յարարչէ բնութեանս ըստ պայմանի ստեղծական վիճակիս . իսկ կամայականք և դրականք են 'ի մարդկանէ կացուցեալք : Ի կարգս աստուածային օրինաց են և օրէնք խտրանաց Երբայեցոց , այլ այնոքիկ գրին 'ի կարգս կամայական օրինաց . զի Բստուած 'ի Հին օրէնսն յետ սահմանելոյ զբնական օրէնսն 'ի տասնաբանեաց պատուիրանսն , իբրեւ առանձին խնամակալ ազգին Հրէից , ետ առանձինն վասն յայնժամու պիտոյից նոցա և զօրէնս կամայականս Հիմնեալ 'ի բնական օրէնսն . բայց այնոքիկ էին փոփոխականք , զի էին վասն այնր ազգին , և էին նախանկար տիպք և պատրաստութիւն մեծի խորհրդոյ փրկագործութեանն : Բայց ինքն Բստուած միայն , որ իւրով անհուն խնաստութեամբն սահմանեաց , նովին դարձեալ կարէր փոփոխել երբ և կամէր . այլ մարդ տառապեալ ոչ կարէր հասանել մտօք խորհրդոյն Բստուծոյ գաղտնեացն , վասն որոյ պարտ էր նմա ընդ զամենայն հրամանս օրինացն ցնշանախեցն , մինչև ինքն Բստուած՝ ըստ ժամանակին սահմանելոյ յիւր ինքնիշխան կամացն , ելլոյժ զամենայն , և եթող մեզ քրիստոնէիցս զանփոփոխ միայն զբնական օրէնսն , որք բովանդակին 'ի սիրելն զԲստուած , զանձն և զընկերն . և սորին են օրէնք աստուածայինք անփոփոխք : Բայց այն ամենայն մասնական կա նոնք անփոփոխք 'ի քաղաքական օրէնսն՝ պատշաճեալքն 'ի բանս դաշանց , կտակաց , և որ այլ ևս քաղմտաբարիկ պիտոյից կենաց քաղաքական ընկերութեան , առեալքն յատուածային անփոփոխ օրինաց աստի՛ անուանին լոկ բնական օրէնք : Եւ թէպէտ այսոքիկ կանոնք աստուածադիր օրինաց

են մասունք, այլ քանզի ազդեցեալ են յԱստուծոյ 'ի բնութիւն մարդկան և անանջատ 'ի լուսոյ մտաց, այնպէս զի նաև անգէտքն աստուածային օրինաց' 'ի սոսա կապեալ կան, վասն որոյ և անուանեցան բնականք:

() րէնքս այսորիկ բաժանեալք յաստուածային և 'ի մարդկային, կամ անփոփոխ և դրական, այլով տեսութեամբ բաժանին յօրէնս կրօնից և քաղաքականութեան: Յայս բաժանումն՝ և յերկոսին իսկ ազգս օրինաց կրօնից և քաղաքականութեան՝ գտանին մասունք փոփոխականք և անփոփոխք: Ի՜հա յօրէնս կրօնից են բազում օրէնք կամայականք սահմանեալք 'ի հրամանէ հոգևոր իշխանութեանց 'ի կարգաւորութիւն արարողութեանց պաշտամանց աստուածայնոց, Երայկէս և 'ի քաղաքական օրէնսն են բազում օրէնք անփոփոխք, յորոց կարգի են պատուելքն հնազանդ լինելոյ իշխանութեանց, տալոյ իւրաքանչիւրոց զիւրն, բերելոյ յանձին զանկեղծութիւն և զհաւատարմութիւն, և որ այլն ևս:

() րէնք կրօնից աստուածապաշտութեան ուղղէն զընթացս առն իւրաքանչիւր՝ հոգւով և ճմարտութեամբ 'ի Խննապարհս աստուածսիրութեան և եղբայրսիրութեան՝ յոր ամենայն օրէնք և մարդարէք կախեալ կան: յորում բովանդակին պարտք մարդոյ առ Բնութեամբ, առ անձն իւր՝ և առ ընկերն առանձին, և առ համօրէն ընկերութիւնն: Ի՜նչ սովաւ են ամենայն կանոնք հաւատոյ և առաքինական վարուց, և արտաքին պաշտամանց կարգաւորութիւնք:

() րէնք քաղաքականութեան հսկեն 'ի վերայ արտաքին բարեկարգութեան հասարակաց ամենեցուն մարդոց, իբրև անդամոց ընկերութեան՝ կեալ 'ի խաղաղութեան, և զպարտաւատչաճ մեծարանս ունել առ միմեանս:

Ի՜ զանազանութենէ աստի օրինացն կրօնից և քաղաքականութեան 'ի միտ առնումք՝ եթէ կէսք յօրինաց են և յերկաքանչիւրոցն հրամայեալք, և կէսք զատուցեալք առանձին, զայլ ինչ հրամայէ օրէնք կրօնին, զայլ քաղաքականին: Ի՜ստ այսմ. () րէնքն հարատակութեան ծնողաց և իշխանութեանց՝ որք հրամայեն լինել անխարդախ և հաւատարիմ 'ի դաշինս, որք արգելուն զմարդասպանութիւն, զյաւ

փրշտակութիւն և զայլն, են սոքին օրէնք կրօնից. և զի յառաջ գան 'ի սկզբանց անտի բնական օրինաց, են և օրէնք քաղաքականութեան զի սեպհականք են ընկերութե. և այսպէս այսոքիկ են օրէնք հասարակաց, կրօնից և քաղաքականութեան: Սակայն օրէնք որ պատուիրեն զհասարակութիւն յառաքինական գործս, զարբութիւն վարուց, և կանոնս աւանդեն աստուածային պաշտամանց և եկեղեցական արարողութեանց, այսոքիկ ամենայն առանձին օրէնք են կրօնից: 'Այնպէս և օրէնք որ կարգս սահմանեն զկտակաց, զնախադրութեց, նշանակեն զյարգ դրամաց և զայլն որք 'ի սոցին կարգի, են առանձին օրէնք քաղաքականութե:

Իսկ յայնտիկ օրէնսն զորս հասարակ հրամայեն կրօնն և քաղաքականութիւն, թէպէտ 'ի սկիզբն են միաբանք, այլ 'ի դիտաւորութեանն հեռանան 'ի միմեանց: Արօնն 'ի լրումն հրամանացն պահանջէ և զուղղութիւն սրտի, ոչ շատ զրէ զկատարումն բանիցն զրեւոյ, այլ և ներքին ազդեցութեան նոցուն զհամաձայնութիւն մտաց օրինապահացն խնդրէ: Իսկ քաղաքականութիւն յարտաքինսն և եթ կապեալ, պահանջէ միայն զարտաքին պահպանութիւնն, և ոչ ինչ ընդդէմ գործել հրամանացն: 'Եւ այսպէս թէպէտ և երկոքին զնոյն գործ հրամայիցեն, և երկոքին միապէս ջանացեն ուղղել զմարդիկ, սակայն յիսկութեանն զանազանեալ են յիրերաց. զի մին զներքինն հետազօտէ առ հասուցանել զմարդ 'ի կատարումն վախճանին, իսկ միւսն քաղաքականութիւն յարտաքինսն և եթ յառեալ ունի զհայեցումսն:

Եւ այս մի անծանօթ մնացէ. զի կամայական օրէնք քաղաքականին հասարակ անուամբ օրէնք մարդկայինք անուանին. զի 'ի լրաց բանին թելադրեալք են և 'ի մարդկանէ հաստատեալք: Իսկ սահմանեալ օրէնք եկեղեցւոյ կամայականք՝ թէպէտ 'ի մարդկանէ հրամայեալք են, բայց կոչին սահմանադրութիւնք եկեղեցականք, զի սկիզբն ազդեցութեան նոցին է յաստուածային հոգւոյն՝ որ տեսուչն է եկեղեցւոյ:

'Բանդի համօրէն ազգ մարդկան գոյով մի և եթ ընդհանուր ընկերութիւն, տրոհեալ են 'ի բազում ցեղապետութիւն

զատուցեալս իշխանութեամբք և կամայական օրինաց ընտրութեամբք . և զի բազմադէմ կցորդութիւն է ազգաց ազգաց ընդ իրեարս , ապա և այսոցիկ կցորդութեանց հարկաւ խնդրին պատշաճեալ օրէնսդրութիւնք , որք են հրեշտակութեանցն , պատգամաւորութեցն , դաշնադրութեանցն , բազում և այլոց խոտումանց հաւատարմութեանց ընդ հեռաւոր և ընդ սահմանակից ժողովուրդս : Արցնպէս և յառիժս թըշնամութեան և պատերազմանց , յորս իբրեւ 'ի խնդիր արդարութեան ընդդէմ միմեանց ոգորին մարդիկ , օրէնք և սահմանք չափ դնեն , ընդ որ անդր ևս անցանել՝ ապարժանել ոչ ումեք 'ի թաղաւորաց է թողացուցեալ : () րէնք այսոցիկ ամենայնի յերկուս բովանդակին . առաջին՝ Մոսկան օրէնք մարդկութեան , հիւրասիրութեան , հաւատարմութեան , և որք 'ի սոսին կախեալ կան , որք առաջնորդեն ժողովրդոց 'ի վարիլ ընդ իրեարս 'ի պատերազմունա և 'ի խաղաղութե : Արկորդ՝ Կամայական սահմանադրութիւնք առ միմեանս ազգաց իւրաքանչիւր , զորովք յանտեսելն ծագեն արդար վրէժխնդրութիւնք և պատերազմունք : Այս է կուեցեալն Իրաւունք ազգաց՝ կարեւորն 'ի գիտութիւն առն ազգասիրի :

Մաջնորդական իշխանութիւնն յընկերութեան զեկաւարէ ազգաց կրկին օրինօք : Մաջին են () րէնք ընդհանուր 'ի բարեկարգութիւն պետութեանն պատշաճեալք . որ պիտիք են սահմանադրութիւնք կարգաց , ընտրութեան թաղաւորաց յաջորդութեամբ կամ այլազգ , աւագութեց , արդար դատարարութեանց , զինուորութեան , ելի և մնի , իւրաւանց թաղաւորաց և չափու իշխանութեան նոցա , և որ այլ ևս նմանագոյն գործոց : Մյս ամենայն բովանդակին յիրաւունա ազգաց : Արկորդ ազգի են օրէնք՝ որ անուանին Տոհմային կամ Աւիհական իրաւունք . յորում սահմանին օրէնք ամենայն գործոց իւրաքանչիւր քաղաքայնոց , դաշնաւորութեանց , հոգաբարձութեանց , նախագրութեց , յաջորդութեանց , կտակաց , և որ այլ ևս . և այս է իրաւագիտութիւն քաղաքական : Մայց յատելն հաւարակաբար Վաղաքական իրաւունք իմանալք առեալս միանգամայն 'ի միասին զՎրաւական , զՏոհմային և զՎաղային իրաւունա ,

’ի բաց զատուցեալ միայն զԱղեղեցական կանոնադրութիս :
 Հայտլայր Թերեւս յերկարագոյնս դեղերեցաք ’ի տեսա-
 կան քննութիւնս ընդհանուր իրաւադիտութեան ’ի քննել
 զսկիզբն Նաական օրինաց , Թէպէտ առ այլովք օրէնագիտօք
 յոյժ համառօտագոյնս : Այդ մատիցուք ’ի մանրապատում
 քննութիւն պատուիրանացն բնական օրինաց ըստ երրակի
 սկզբանցն պարտուց՝ որ առ Աստուած , առ անձն և առ ըն-
 կերս :

ԳՎՈՒԽ ԺԸ.

Համաձայնութիւն Ազատութեան ընդ Օրինաց բնութեան :

Ա. ԲՆԱԿԱՆ օրէնք ’ի հրամայել անդ և ’ի ղեկավարել
 զմատունս այսր աշխարհի զմեծամեծս և զփոքունս , զհնչա-
 ւորս և զանշունչան , զմարմինս և զհոգիս առ հասուցանել
 միաբանաբար զայնս ’ի նպատակն , այն է՝ ’ի բարին համօրէն
 բնութեանս , ոչ վնասէ մասնաւորացն բնութեան և ոչ փո-
 խէ զհանգամանս իւրաքանչիւրոց , այլ մանաւանդ միացեալ
 ընդ նոսա զկնի գնաց բնաւորեալ կարգի նոցա , և առաջնոր-
 դէ առանձին իւրաքանչիւրոց ըստ զանազանեալ յատկո-
 թեանցն՝ միանգամայն և հասարակաց բնութեան ’ի կէտն
 նպատակին : Այստու օրինակաւ ամենայն արարածք որ ’ի
 տիեզերիս՝ իբրեւ ’ի մի շղթայ շարացարեալք հիւսին՝ և բո-
 վանդակէն զմի բոլոր ամենայնիւ կատարեալ : Այսպէս՝
 անշունչ մարմինք զոր օրինակ լուսաւորքդ յիւրեանց կայի
 հաստատեալք առաջնորդին առ բարին հասարակաց լոկով
 կենդորոնարէր զօրութեամբ . հնչաւորն անբանք ըստ օրի-
 նացն զգայութեան , զոր անուանեմք ազգումն . խնացականքն
 և ազատք՝ նիւթական մասամբքն մարմնով ’ի ներքոյ զբա-
 ւեալ մեքենական օրինաց տիեզերացս , և յազատ զործս իւ-
 րեանց միաձայնին ընդհանուր կարգին ըստ օրինաց բանա-
 կանութեան : Այս զի մեք առաջնորդիմք ’ի բանէ և յազա-
 տութենէ , և եմք ընդ նովին հասարակաց օրինօք , եթէ կա-

միջիմբէ կալ յանդորրու, պարտիմբ մտադիւր զհետ զնալ այնմ հասարակաց օրինաց։ Այդ իմաստուն նա է՝ որ ճանաչէ և կայ յօրէնան բանին իւրովն ազատ ընտրութեամբ և անմիտ է՝ որ տգիտանայ և խանգարէ զնոյն։

Բ. Ի խելամսութիւն օրինաց բնութեան կարեւոր է ճանաչել և զազգս շարժմանց հոգւոյ և մարմնոյ, որք ամիոփին յերկուս՝ ՚ի Վարծս և ՚ի Վիրս։ Վարծք են ամենայն շարժմունք մեր յառաջ եկեալք ՚ի գործողական սկզբնէ որ ՚ի մեզ։ Վիրք են այն ամենայն շարժմունք որք ազդին ՚ի մեզ յարտաքին սրտաճառաց՝ եթէ անընդմիջաբար ՚ի մարմինս մեր ազդելով միայն, և եթէ զերեւակայութիւնս մեր զբզուելով ազդեալ ՚ի հոգիս։ Ամենայն կիրք ազդին ՚ի մեզ յարտաքին սրտաճառաց, թէսկտ և ոչ միօրինակ, և ոչ ամենեքին ընդ նոյն ճանապարհ, այլ ընդ զգայութիւնս զանազանս, են որք յաչայն և ՚ի լսելաց ՚ի միտն տարւորեալք, և են որք յայլոց մասանց մարմնոյն յողինն ազդեցեալք։

Գ. Արպէս կրիցն, սապէս և գործոց երկու ազգք են՝ գործականք և բարոյականք։ Վարծականքն են ՚ի բնաւորեալ շարժութեան մարմնոց. զոր օրինակ է աճումն, կենսական շարժմունք սրտի, թորոց և այլոց մասանց կազմածոյս մերոյ, առաձգութիւնք ջղաց, բաշխմունք և շրջանք հիւթոց, և այլք նմանագոյնք։ Բարոյականքն յառաջ գան ՚ի բանէն և յազատութենէ. որոյ վասն և անուանին Սարգկայինք և Վրամաւորք։

Դ. Այդա ճշգրտիւ խօսեցեալ՝ սեփհական գործք մեր են միայն ազդեալքն ՚ի բանէ և յազատութենէ կամ յընտրողական զօրութիւն. և օրէնք իրաւարարք՝ զայսպիսեաց և եթէ հրաման տան. զի ուր հրամանն ՚ի մէջ բերի, անդէն հարկ է գտանել և կարողութեան հստատակելոյ և կամ մերժելոյ։

Ե. Այսպէս՝ սկզբունք մարդկային և բարոյական գործոց մերոց, զորոց տալ զհամարս պարտապան եմք գերաբուն օրէնադրին, և որոց վասն ակնկալեալ մնամք վարձուց և պատժոց, երկուք այսօրիկ են՝ միտք այսինքն է կարողութիւն ընտրութեան, և անձնիշխանութիւն։ Այս ամենայն գործք որք ոչ բղիւնն ՚ի սկզբանց տառի, եթէ համաձայնք օրինացն ի

յեն և եթէ ներհականք, են գործականք և արտաքոյ տահմանի բարոյականին: Այլ գտանին և գործք յառաջ եկեալք միանգամայն ՚ի բարոյական և ՚ի գործական սկզբանց, յորս ըստ չափու ներգործելոյ կամայն և ազատութեան՝ ներքոյ գրաւին և այնոքիկ օրինաց:

2. Պարտապա՛ն իցէ մարդ համարս տալ վասն գործական շարժմանց, ըզձանացն, կրից: — Եթէ իցեն յառաջ եկեալք ՚ի բնական և եթ պատճառաց արտաքին կամ՝ ներքին, այդոքիկ ամենեւին զերծ են ՚ի դատաստանէ օրինացն. բայց եթէ ձայնակցութեամբ բանին իցէ աճեցուցեալ, կամ ուր պարան էր խտրանել և ոչ է խտրանեալ, և կամ այլով իմն ազատութեան գործով պատճառս տուեալ, յայտպիսիս ընդ պարտութ է և ոսնհար զրի օրինաց մարդն. զի այսոքիկ զսկիզբն ունին զազատ կաման: Սուրբն () գոտինոս խնդիր ՚ի մէջ արկեալ զանցիցն՝ յովտայ, ասէ. “Այնչափ անկանեւն ընդ դատերացն՝ որչափ արբէնալն դատապարտ գրտաւ, զի թէպէտ յարբեցութեան գործեցան իրքն, և գործական է արարուածն առանց ընտրութեան կամայն, սակայն ընդ ստղտանօք էր հաւանել նորա յարբեցութիւնն՝ եթէ յաժարելովն առ ՚ի նոյն և եթէ զանց առնելովն զկարեւոր զգուշութեամբն:” Այս է ընդհանուր կանոն դատարար յայտպիսեաց աստի գործոց: — Արկին պատահոս ՚ի վերայ կապէր Ա իգութիւս յանցանացն արբեցութեան, ոչ եթէ զկենսական զանգագայեալ շարժմունսն դատապարտ առնել կամելով, այլ զի ՚ի ժուժկալութիւն կրթեցէ զնոսա: Ահա հոռվմայեցիս փնտապարտութեան դատաստանք էին և ՚ի վերայ անասնոց ՚ի իրատ իւրաքանչիւր տեարցն՝ զգոյշ կալ իրաւանց: Ահա Խարայէլեանս կենդանոյն այրէին և զանատուն՝ ընդ որում զարշանային մարդիկ, յահարկութիւն մարդկան. սանձ արկանել տարապարտ ցանկութեան նոցա:

Ի. Կարեւոր է յոյժ մարդոյ զգուշութիւն բնական օրինաց առ ժամանումն ՚ի նպատակն զիտաւորութեանն. որով ոչ միայն ՚ի խաղաղութեան յանդորդու կայ բանն, ՚ի հպատակել կրից և յօժարութեանցն վայելչականացն մարդոյ, այլեւ այնու աւուր աւուր ՚ի կատարելութիւն և յիմաստութիւն:

վերաբերի, և արիանայ 'ի ճգունս շահեկան աշխատութեց :
 Լսւ քանզի անհնարին է օրինաց առ ամենայն ինչ զկարեւոր
 կանոնս յառաջնմէ մերձ դնել, այնր աղագաւ լոյս բանին սրա-
 տի կանխել և կրթել զկարողութիւնսն յամենայն պէտս ա-
 ռարինական գործոյ, և 'ի խորեցուցանել յանարժանիցն
 զայս տկար և առ 'ի չարն կոյս դիւրամէտ բնութիւն : Յայսմ
 զանազանի իմաստունն յանմտէն, այսինքն երջանիկն 'ի հի-
 զացելոյն :

Ը . Նշանեաք եթէ բնական օրէնք հրամայեն միայն բա-
 նաւոր գործոյ, իմա յառաջ եկելոյ և կամ կարգաւորելոյ 'ի
 ճանաչող և յ'նտրող կարողութեանց . յորոց առաջինն կեր-
 սարանէ խորհուրդս իմն բաղգատելով զգործն ընդ օրի-
 նացն . երկրորդն ընտրէ ազատութեամբ զկողմն զոր ունել
 արժան իցէ : Լսւ այս զուգընթացութիւն երկուց այսոցիկ
 կարողութեանց յընտրութիւն բարոյական գործոյ՝ անուանի
 խիղճ և Վիտակցութիւն մտաց : Լսւ այդ հաւաքարանութիւն
 իմն է, որոյ սկիզբն է օրէնքն ընդհանուր՝ կալ յիրաւունս .
 գործն է յարադրութիւնն, և դատումն՝ որ մերժէ զգործն
 կամ ընդունի, է հետեւութիւնն : Լսւ յօժարամտեալ յա-
 ւազակել, ցորչափ ունի 'ի բաց զաչս մտացն, ասէ 'ի սրտին
 իւրում : Ըէ օրէն հպել յիրաւունս օտարի . արդ զոր եսն
 յափշտակել կամիմ է օտարի, ապա զընդդէմն կամիմ գոր-
 ծել օրինաց՝ որով և դատապարտիմ յօրինաց : Օայս ազ-
 դումն մտաց անզգայեալն և եթ սրտիւ ոչ իմանայ :

Թ . Բարի անուանի խիղճն կամ չար ըստ Սկզբանցն և
 ըստ Յարադրութեանց . այսինքն 'ի ճանաչել զօրէնսն և 'ի
 գործադրութեանն : Լստ սկզբանցն բարի լինի խիղճ՝ առն որ
 'ի բարեօջն սովորեալ կամ ըստ բնութեանն խառնուածոյ,
 կամ երկար հրահանգօք, որ իբրեւ 'ի բնութենէ բերեալ
 խորչի յանիրաւութենէ և յամենայն անպատշաճից . որ և
 ասի ունել զբարիօք խիղճ՝ մտաց ունակութեամբ՝ և անուա-
 նի այր արդար և զգօն : Լսւ որ յանիրաւութեան և 'ի չա-
 րիս յերկար դեգերեալ՝ սովորիցի 'ի նոյնս, անտես արարեալ
 զթելադրութեամբ բնութեան և լուսոյ բանին, այնպիսին
 կուրացուցեալ զխիղճն մտաց՝ կոչի ունող չար խղճի մտաց :

և ինքն չարախտաւատ : — Ըստ յարադրութեան 'ի գործս բարի է խիղճ'ն՝ յորժամ ոչ ինչ յանարժան գործոց հնար իցէ յերեսս հարկանել նմա, և ոչ ստգտանել կարասցէ սիրտ իւր յիմիք զանձն : Զար է խիղճ'ն 'ի գործսն, յորժամ տաղ-նապէսցի յիշատակաւ յանցանաց իւրոց : — Ղշմարտութիւն է այս անաղարտելի՝ եթէ բարիոր և հաստատուն խիղճ մը տաց հաղորդ է երջանկութեան . մեծ անդորրութիւն է սրբ-տի ոչինչ զիտել խիղճ՝ զանձնէ, և ոչ յիշատակաւ մեղացն վշտագնիլ : Եւ ընդհակառակն չար խիղճ մտաց է մեծազոյն յաղէտից աստի կենացս . թէպէտ պատրեալ մարդկանն առ աչս յերևութից՝ կարծեն չարագործաց ոչ ինչ փոյթ լինել զխղճէ մտաց, սակայն խայթ յիշատակի անօրէնութեանց մահուչափ ձգնէ զնոսա՝ մինչև յոգիս լինել ապաստան : Իսկ պացոյց այսմ է՝ զի ամենայն չարագործ յեցեալ 'ի կարիս ծե-րութեան, մտատանջ խորհրդովք չարչարի . 'ի լուութեան իւրում հեծէ, և 'ի դէմս իւր նկարեալ ցուցանէ զգոհոյա-նոցն զայրոյթ կատաղութեան . առ որով առաքինին և բա-րեկրօն որ այնչափ առաւել անդորր կայ 'ի սրտին՝ որչափ ե-ռանդն կրից նորա հանգարտէ :

Ժ . Խիղճ՝ մտացն որ կանխէ քան զգործն՝ և է յատուկ առն իմաստնոյ, Վախընթաց անուանի . և որ մատչի 'ի խոյզ զկնի կատարման գործոյն, թէպէտ և այս անմտի է գործ, անուանի Զեանորդ : Վախընթացն ծնունդ է իմաստուն յեր կար և հաստատուն դատտիրարակութեան, որ ըստ ձշմարտա առածին՝ Ալ ինչ առնել յօժարէ և ոչ ինչ ասել՝ մինչ չև քաջ քննեալ զիրան 'ի սրտին իւրում : Իսկ յեանորդն ծնա-նի 'ի ջերմ բնաւորութենէ՝ որ մինչ չև քննեալ զգործն 'ի զլուխ հանէ որպէս և զիարդ հանդիպեսցի . և այս է նշա-նակ անհրաժանդ կենաց՝ որ զսկիզբն ընդ միջոյն և ընդ կա-տարածին չգիտէ համեմատ կռել և իրբև զտղայս դեղելի : — Վախընթաց խիղճ'ն է թէ ունիցի սկիզբն զարգելումն օրինաց, ասի հրաժարական . իսկ եթէ իցէ այն հրամայա-կան, կուի յորդորական :

ԺԱ . Գարձեալ խիղճ՝ մտաց Ղշմարտ է կամ Սխալ, Ստոյգ կամ Հաւանական : Ի վնել օրինացն ձշմարտ, և գործն

զոր պատուիրէ է արդար՝ որոյ և հետեւութիւնն անուանի ճմարիտ և հարկաւոր։ Իսկ եթէ սուտ իցեն օրէնքն, և հետեւութիւնն բռնազրօսեալ, յայնժամ վրիպակ է և խիղճն մտաց. և այն զի ճմարիտ օրինաց ՚ի գտանելն թերի յարադրութեան օրինացն առ գործն, և բաղդատութիւնն լինի վրիպական և հետեւութիւնն վրիպակ։ Իստ այսմ՝ ոչ որ յաւազակաց ասասցէ արդար զյափշտակութիւն ստացուածոց անցաւորաց. այլ զի ինքն անկղիտանայ ՚ի նոյն, սրատճառանո կցկցէ զկարօտութիւնն և զայլ պարագայս ժամանակին։ Այլ որ ասասցէ. Իբժան է չարիս գործել. բայց ով թուեսցէ զսրատճառախնդրացն զչարիս առ ազահութեան և առ անժուժութեան առաջնորդեալ ՚ի մոլար խղճէ։

ԺԲ. Ինդիր է՝ եթէ արժան իցէ զհետ գնալ վրիպակ խղճի մտաց, և որ ընդդէմ կայ նմին մեղանչիցէ. կամ ասել. Վրիպակն լինիցի երբէք կանոն ուղղութեան կենաց. — Եթէ վրիպակն յաղթելի է և կամաւոր, պարտաւոր է որ զայնր խղճին զհետ գնայ. զի վրիպակ կամաւոր երբէք ոչ արդարացի։ Սակայն թէ ակամայ է վրիպակն և անյաղթելի, զերծ է ՚ի ստգտանաց. այլ ոչ երբէք յօրէնս վրիպակն զրեցի, և զանցառումն անյաղթելի վրիպակին սրատաւոր կացուցէ. քանզի թէպէտ և թուիցի նա անցանել զօրինօք և ոչ երկմտիցի ընդ զանցառութիւն իւր, այլ զի ՚ի վրիպակ կարծիս կայ, և ոչ երբէք չարիք զհետ կարացեն զալ այնր կարծեալ զանցառութեանն։ Օ ի յանցանելն զօրինօք զօրէնան ըսու. և ՚ի ըսուլ օրինացն բարեաց և եթ ահրնկալութիւն է յամենայնի։

ԺԴ. Խիղճ մտացն ստոյգ կամ հաւաստի է՝ երբ սկիզբն գործոյն են օրէնք քաջածանօթք, և գործն յայտնի և հետեւութիւնն կարեւոր. — Եթէ սկիզբն ոչ է արմատացեալ յօրէնան, այլ ՚ի կարծիս օրինականաց. կամ եթէ օրէնքն յայտնի են և եղանակ գործոյն ոչ քաջայայտ, և յարադրութիւնն ոչ յայտնագոյն ծանուցեալ, անդ խիղճ մտացն է հաւանական։ Վանդի ուր պակասէ իւրիք ստուգութիւն, մնացուածն հաւանական և եթ է։ Եւ յոլով այն է զի առ մարդիկ խիղճն մտաց վարի հաւանականաւ. զի բազումք

ի գործոց մնան անյայտք կամ ՚ի սկիզբն իւրեանց, կամ ՚ի յարադրութեանն, կամ ՚ի պարագայս ինչ գործոցն և կամ յերևն ՚ի հետևութեանն :

ԺԻ. Վերեալ կոչի խիղճն մտաց յուզեալ ՚ի կրից և շաղեալ յախտս . և Ղաա՝ անդորրացեալն և պարզեալ յամբօխմանցն : Բայց և զայն գիտելարժան է՝ զի ցորչափ ՚ի վրիպակաց շուրջ պաշարեալ կայ՝ չէ ազատ, և ըստ չափոյ զերծեալ մերկանալոյ ՚ի վրիպակացն, առաւել յազատութիւն ելանէ :

ԺԵ. Ինքեմք զասացեալքս սահմանելով զխիղճն մտաց՝ Օգացումն իմն զատարար արդարոյ և անիրաւի, վայելչականին և անարժանին, բաղդատելով ընդ օրինացն զգրեալն ՚ի սիրտս իւրաքանչիւր : Իսկ այս ամենայն բազմաձայն առաւանք են այլալուծեանց դատաստանացն : Իսկ անդորր լինել խղճին կամ խռովեալ է ՚ի բնական զգացմանց բարոյական խղճին, և է ազդեցութիւն նորին . անդորրութիւն ՚ի վարձ առաքինի հոգւոյ, և խռովումն ՚ի պատուհաս չարագործին :

ԺԶ. Խիղճ մտացն իցէ կանոն գործոց մերոց, և զիարդ . — Բանդի կանոնին կենաց պարտ է լինել ճշմարիտ, ուղիղ, հաստատուն, աստուածային, պատուիրանադիր . արդ խիղճ մտացն՝ զգացումն գոյով ներքին, է երբէք զի այլայլ ՚ի կրից, ՚ի խառնուածոց, ՚ի կանխակալ սովորութեանց, ըստ առաջ նորդելոյ դատարար բանին՝ որ առ ՚ի ոչ վրիպիլ, պարտ է հաստատուիլ ՚ի սկզբունան բնական օրինաց : Բայա պարտ է զի խիղճն մտաց առաջնորդեսցէ մեզ առ կանոնն, և ոչ եթէ ինքնին կանոն իցէ . զի մեք լուսով բանին ազդեալ ՚ի խղճն խնդրեմք զկանոնն արդարութեան :

ԺԷ. Բայա ուր խիղճն մտաց չիցէ ստոյգ, զոր ինչ պարտիմք ընտրել ՚ի հաւանականացն : — Յանտոյզսն հաւանականութիւնն պարտի լինել ներքին և ոչ արտաքին . ծագեալ յօրինաց և ՚ի գործոց, և ոչ ՚ի կարծեաց իմաստասիրաբար յառաջ բերելոյ . զի անհնար է այդոցիկ արտաքնոց լինել առանց ներքնոցն : Վարձեալ և յատիճանսն հաւանականութեան ցուցելոց յօրինացն արդարութեան և վայելչու-

Թեան, պարտ է 'ի մեծագոյնն ակն դնել իբրեւ 'ի մերձաւորագոյնն առ ճմարտութիւնն, զի ապահովագոյնն է ընտրելի և սատար իրաւանց արդարութեան, — Բայ հաւատարի է՝ եթէ օրէնք են հրամանք Բնութոյ. իսկ յերկրայականս ըզկողմն ունել աղատութեան մերոյ ընդդէմ պատուիրելոյն յօրինաց՝ այդ է սպաքարել ընդ Բնութոյ, () րէնք է նոյն ինքն զիծն ուղիղ՝ որ բնաւ ոչ ներէ և ոչ դոյզն արտուղութեան. և ո՞ յանձն առնուցու զարտուղութիւնն կամելով կալ 'ի զիծն ուղիղ, Ուրեմն որք 'ի հաւանականնն ոչ կամելով զհետ գնալ հաւանականագունին իբրեւ զի է երկբայական, և ընտրեն զհաճոյականս մտաց իւրեանց, այն պիտիքն ոչ աստուածապաշտք են, ոչ արդարք և ոչ զգօնք:

ԺԲ. Ուր ափուլութիւն է, Թանձրամտութիւն, տգիտութիւն և վրիպակ, անդանօր ոչ կարէ ընու բանն զպարտա արդարութեան իւրոյ, Բնութեանն 'ի լինելն բնական՝ պատճառեալ 'ի խանգարեալ խառնուածոյ, կատեղ զմարդ 'ի բանէն, ըստ չափու առաւելութեան խանգարմանն բարեձեւութեան կազմածոյ մարմնոյն, () անձրամտութիւն և տրգիտութիւն ոչ կապտեն զմարդ 'ի բանին կիրառութեանէն, այլ ըստ Թերի գտանելոյ տեղեկութեանն յիրս իրս, Եւ տգիտութեան մերում և 'ի Թանձրամտութեան անբաւիր լինիմք յայնա և եթ' որոց գիտութիւնն և դատաստանն չէր մեզ անկ, Բայ որ շինական և անուսումն պլուցեալ ընդարմանայ յիրս դժուարիմացս, այլ ոչ և 'ի գիւրինս և 'ի յայտնիս. չէ որ որ ոչն գիտացէ՝ եթէ Պարտ է հատուցանել զիւրաքանչիւր աւանդ 'ի տեարս իւրեանց. այլ ուր երկմտութիւն ընդ մէջ անկանիցի՝ Եթէ տամ՝ ինձ է փեսան, եթէ ոչ տամ՝ տեառն է տուգանքն, յայտմ այր իւրաքանչիւր ըստ չափու նուազութեան գիտութեանն վարանի:

ԺԳ. Եւ լինել տգիտութեանն ահամայ ըստ բերել վիճակի կենացն, յայնժամ և վրիպակն է անյաղթելի և ահամայ, Սակայն յաղթելի է տգիտութիւնն և կամաւոր վրիպակն՝ յորժամ առ ձեռն պատրաստ քննութեամբ մարթիցիմք գրտանել զճմարիտն և զերծանել 'ի վրիպակէն, Եւ ծանր են յանցանքս՝ պղերգանալ 'ի գիտել զայն, որում և ամենայն

մարդիկ վերահասու են Վաս առաւել յանցումն է մեծ՝ տգիտանալն զայն՝ զորմէ պահանջիմք համարս տալ ըստ պարտուց պաշտամանց մերոց և ըստ պահանջել վիճակին յորում եմք . զի այս զեղծումն է դաշանցն կապելոց՝ ՚ի յանձն առնուլ մեր զայն աւագութիւն և զայս կամ զայն վիճակ կենաց : — Բայր դատաւոր ոչ կարէ անբասիր առնել զանձն ՚ի տգիտանալ զօրէնան . ոչ եպիսկոպոս զկանոնան , ոչ զօրավար զարհեստ պատերազմին . զի ամենայն մարդ յոր գործ և մըտանէ , նովին ՚ի դաշն հաստատութեան մտեալ համարի՝ զիտեղ զկարեւորսն առ այն : Բայլ են և տգիտութիւնք պարագայից ինչ և գործոց ըստ գիտաց գիտոց՝ որք անբասիր զթերացեալն առնեն . զի չիք որ այնպէս կորովամիտ , յորոց ՚ի տեսութենէն ոչ վրիպեցին հանգամանք ինչ իրաց նա և ծանօթագունից ինքեան . թող և զհնարիմաց չարութիւն մերձաւորաց ոմանց ՚ի թագուցանել ինչ ինչ յորոց գործեցան : Բայց և զայն պարտ է խոստովանիլ զի անհոգութիւն բազում անպամ պատճառս տայ տգիտութեան և յանցման , նաև ՚ի կարծելն ուրեք եթէ կար զօրութեան անձինն ոչ կարէր հասանել ՚ի ծանօթութիւն այնորիկ՝ զորմէ բանքն իցեն : Հայս ակնարկէր ասելն Պղատոնի՝ եթէ «Վ» պահպանութիւն քաղաքաց պահանջին զգոնութիւն , արիութիւն և արթնութիւն շանց :

Ի . Բայ բարեք զատանել զամենայն շարժմունս ազատ ընտրութեան և անձնիշխանութեան ՚ի բնական և ՚ի զգայական գործոց , արժան է տրոհել զյօժարութիւնն ՚ի կամաց , զի Վամքն է հաւանութիւն մտաց և ընտրութիւն բաղձանաց ՚ի գործել . այլ ի յօժարութիւն՝ անխառն յանձնիշխանութեան շարժմանց , է բնական իմն բերումն , առաջարկութիւն սոսկ մտաց առնել զնոյն , և ոչ է ՚ի թիւս կամայական գործոց : Վասն որոց յօժարութիւնն է ՚ի մեղ իբրեւ փաստաբան որ առաջի առնէ ատենի բանին մերոց յօժարեցուցանել զնա կամելով բուն հարկանել զգործոյն , այլ մինչ չե ՚ի քննութիւն արկեալ մտացն և հաւանեալ կամացն , արտաքոց կայ ազատութեանն յօժարութեանն այն բաղձանք , և է ազդու մն բնութեան՝ և զրի ընդ գործականս :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Պարտք մարդոյ առ Ղստուած, և իրաւունք Ղստուծոյ 'ի վերայ մարդկան:

Օ ՊԱՐՏՍՄ մարդոյ առ Ղստուած հետազօտեալ օրինօք ի մաստատիրութեան՝ յերկուս բովանդակեմք 'ի գլուխս. Ղաջին՝ Օ որ արժան իցէ խնաստատիրել և խմանալ զՂստուծոյ: Երկրորդ՝ Օ կեանս մեր անտեսել ըստ հաճոյից նորա. այս է կեալ 'ի կրօնս աստուած գիտութեան՝ որ թելադրեալ է 'ի բնական բանէ:

Պարտք են գործելն ուրուք միաբան ընդ օրինաց: Սահմանս յայտ առնէ՝ եթէ ընդ պարտուց անանջըպետ է սահմանադրութիւն օրինաց, մանաւանդ բնականին, առ որ պարտապան դատի մարդ պատշաճել զանձն և զգործս իւր: — Երկու ազգք պարտուց են կատարեալ և Վնկատար: Վոյնպէս և իրաւունքն են կրկին պահանջելով զլրումն նոցին պարտուցն կատարեալ և անկատար: Պարտք մեր առ Ղստուած են կատարեալ և լրի իւրեանց իրաւացի. վասն այնորիկ և Ղստուած կատարեալ իրաւամբ զկատարումն պարտուց մերոց պահանջէ առ 'ի մէնջ, — Սեծարանք արժանաւորացն մատուցանին ըստ չափու բարութեան և կատարելութեան իւրեանց. և զի Ղստուած գերադոյն են կատարելութիւնք յամենայնի, ապա և ըստ հասանելոյ ձեռին մերոյ զպարտուպատշաճ՝ մեծարանան պարտիմք կռել: Եւքանզի 'ի վերայ ամենայն անպատում՝ կատարելութեանցն Ղստուծոյ, գիտեմք զմեզ բովանդակ 'ի ձեռն նորա հաստեալս և նախախնամեալս, այնու և երախտապարտութեան օրինօք դատիմք զմեզ պարտապանս ջանս յանձին ունել 'ի խելամտութիւն կատարելութեան Ղստուծոյ: Վախ քննել զարարածս՝ և անտի յարարին 'ի վեր ելանել, 'ի միտ առնուլ զքանդելիս նախախնամութեանն Ղստուծոյ և զիմաստութիւն նորա մեծացուցանել: Եւս է զոր ասէրն առաքեալ՝ գիտութիւնն Ղստուծոյ նոցին իսկ հեթանոսաց ծանուցեալ, զի աներեւոյթն Ղստուծոյ անդատին 'ի սկզբնաւո.

բութենէն աշխարհի՝ արարածովքս իմացեալ տեսանի . ուս-
տի և 'ի վերայ բերէ՝ Եթէ Մարտաշախմանի մնան նորա .
Օսոյն քննեսցուք մեք իբրև մակացուք իրաւագիտութեան,
զոր և իմաստաւորութիւն և աստուածաբանութիւն կատա-
րեն ըստ իւրեանց սահմանի :

Գոյութիւն Մտութեան , իմա առաջնոյ իմացական և ինք-
նագոյ էակի՝ յորմէ ամենայն և մեք նովաւ , զիւրաւ ծանո-
թանայ մեզ յանվանելի պատճառայն որ շուրջ զմեզք են .
Մտաջին այն՝ զի Հարկ է գոլ միոյ ինքնագոյ էակի : Տեսա-
նեմ զգաղում արարածական էակս յորոյ բովանդակեալ է
տիեզերքս , և զի սոքա ամենեքին ներքոյ գրաւեալք փոփոխու-
թեան մին զմիւսն յաջորդելով և շղթայատող շարունակե-
լով 'ի կարգին իւրեանց . և ոչ մի ինչ 'ի սոցանէ հաստա-
տուն . ապա սրբաբովն ելանել 'ի խնդիր յաւերժականին
յորմէ սկիզբն կաջեն արարածականքս , անկախին և ան-
սկզբնականին՝ որ իցէ ազելիւր բանին և իմացականութեան .
Վանդի համարեալ առ վայր մի զժամանակ ինչ յորում ի-
ցեն լեաք էակք անհոգիք առանց մտաց և հանձարոյ , զայդ
այդպէս կալեալ՝ երբէք ոչ սկզբնաւորելին իմացականքն՝ ո-
րովք հոժ լցեալ է աշխարհս : Յանգդայից յառաջ դալ ի-
մացական կարողութեանց բանաւորաց , այդ անհնարին է .
Լիւ և է , նաև յաւերժ լինիցի էակ իմն հայր հոգւոյ , իմա-
ցութիւն մշտնջենաբաւդի : Օ ի որպէս և զիարդ համարես-
ցիս հաստատեալ զհոգեղէնան զամենայն , որպիսի և է օրէնս
գնիցես արարածականացս կազմութեան , պարտիս հանել
զնոսա 'ի սկիզբն անշարժ . զի այս ամենայն սքանչեւահրաշ-
քութիւն յառաջ դայ 'ի միայնոյ յիմացական պատճառէ :
Յաղագս որոյ և անհրաժեշտ օրինօք պարտապան եմք դա-
անել և ճանաչել զառաջին էակ մշտնջենաւոր և իմացական .
Լիւ զի՝ որ յաւիտենականն է , անայլայլակ է , անբաժտելի ,
ինքնաբաւ , անպարագրելի , անկիւռ 'ի կատարելութիւն իւր .
միայն և առաջին պատճառ ամենայնի . զատուցեալ 'ի բնու-
թենէն նիւթականացս և փոփոխականաց . զի զպատճառն ան-
փոփոխ պարտ է խնդրել արտաքոյ արարածական և փոփո-
խական բնութեանս :

Ստաւոր տեսութիւն այսր երեւելի աշխարհիս է երկրորդ հարկեցուցիչ պատճառ գոյութեան առաջնոյ իմացական և ինքնագոյ էակի։ Օ՛հ նմ շարժումնք և կարգք տիեզերացս ուստի զսկիզբն ունիցին առանց առաջին, ինքնաշարժ, մտաւոր, շարժող պատճառին։ Վանգի շարժումն և ներգործիչ զօրութիւն օտար է 'ի մարմնոյ. զի զմարմնս գիտեմք զանդադս բնաւորապէս. ապա է որ ինքն անխոփոխ կացեալ ընձեռեցէ շարժումն ամենայն շարժականացն առ հասարակ։ Եւ այսպէս հետազօտեալ զպատճառս, զհանգամանս և զներգործութիւնս մարմնոց բնականաց, 'ի վեր ելանեմք 'ի ճանաչումն միոյն Մտուծոյ մշտնջենաւորի, անչափի և ամենակալի։ Եւ որ միանգամ յիւրաքանչիւր գործոց անցցէ 'ի պատճառն մերձաւոր, և անտի պատճառաց 'ի պատճառս յառաջ մատուցեալ հետաքնին իմաստասիրութեամբ՝ հասանէ առ առաջին մշտնջենաւոր պատճառն ամենայն էից. նա ինքն է զաւանեալն յամենեցունց Մտուած ամենաբաւ։ Մտորիկ 'ի բնազանցութենէ ցուցմունք. տեսցուք և զոր բնաբանութիւնն մեզ առ 'ի սոյն տատարէ։ Հաճեցուցեալ շուրջանակի զայս ընդ տիեզերս՝ հրաշալեաց լինիմք տեսողք կարգաց և յարմարութեանց. և որչափ խորագոյնս 'ի զնին արարածոցս մատչիցիմք, այնչափ առաւել ընդ ճարտարութեամբ կազմածն սքանչացեալ պակնումք. ընդ համեմատութիւն մասանցն և ընդ կիրառութիւն։ Սէն մի մասն յանցնիւր նպատակն զլիաւորի, և այն ամենայն բազմադէմ նպատակք առանձինք, զանազանեալք յիրերաց, ունին զմի մեանց անանջատաբար՝ ձգեալք 'ի մի և եթ հասարակաց զի տաւորութիւն։ Սէն մի մասունք տիեզերաց սերտ կցորդութիւն շաղկապին ընդ իրեարս կախեալք զմիմեանց շղթայատող կարգաւորութեամբ՝ վասն անբակ ունել զհասարակաց միաւորութիւնն. և միոյ միոյ 'ի մասանց ձեքն, համեմատութիւնք, կազմածք, շարժութիւնք, միահամուռ կարգին բոլորեւ զմի բովանդակութիւն գերակատար։ Եւ զի 'ի մէն մի մասունս բնութեան տեսանի քաջայայտ սքանչեւութեամբ մեծ զօրութիւն, ապա և վերագոյն իմաստութեան աջն արարիչ ակն յայանի տեսանի հետախոացն, և իբր ձեռօք շօշափի։

Լիբրորդ և բարոյականն ամենայնիւ զսոյն մեզ հաւատէ, միաձայնութեամբ վկայեալ 'ի պատմագրաց, յիմաստասիրաց, 'ի ճանապարհորդաց, գողցես և յամենայն մատենագրաց՝ եթէ ամենայն ազինք յաւերժ խոստովանեցան և խոստովանին զգոյութիւն ամենակալ արարիչ բնութեան։

Ի հեթանոսաց Վիկերոն յայտնագոյնս վկայէ լինել ծանօթ և ամենայն խուժաղութ ազգաց գոյութիւն միոյ միայնոյն Մոսուծոյ։ «Մենայն մարդ, ասէ, խոստովան լինի՝ եթէ է զօրութիւն իմն աստուածեղէն. և այս միաձայնութեան խորհրդոց լեն համակամ դաշնաւորութեան արգասիք, և ոչ հրամանք օրինաց մարդկան, այլ անպատին բնատուր ներքին ազգմանն միաբան հաճութիւն, և օրինաց բնութեան բռնագատութիւն։»

Ի մերոցն Լամբրոնացի՝ 'ի բան սաղմոսին Մոսաց անգղամն... ոչ գոյ Մոսուած, ճարտար խորհրդածէ ասել եթէ «Զիք երբէք ակելի զայս 'ի վերայ մարդկայինս ազգի սահմանել զբան. քանզի նոքա թէպէտ և ոչ զճմարիան Մոսուած ծանուցեալ, սակայն և որոց եհասկարութիւն իւրեանց աստուածս խոստովանեցան. և զարարիչ արարածոցս ոչ ուրացան։» — Իւրդ թողեալ մեր զայն ամենայն՝ եթէ դարձուցանիցեմք զայս 'ի կազմաց բնութեան մերոց, զբաւականութիւն նորա հետազօտել և զկարողութիւնն, զիւրագոյնս խելամոռեմք՝ եթէ մէն մի 'ի կարողութեանց մերոց զմի պատճառ գերագոյն քարոզեն մեզ զարարին հասարակաց։

Մենայն մարդ անգիտանայ ինքնին զբաւորեն եութեան իւրոց, և տնձեռնհաս զանձն զաւանէ գոյութեան և պահպանութեան անձին իւրոց. յաւել 'ի սոյն և զայն զի տեսեալ երբեմն զհրաշականս իմն և ափեցուցիչս մտաց, անդէն 'ի գերագոյն պատճառն այնորիկ 'ի վեր ելանէ մտօք, 'ի մարդոց անգօր առ այն զամենեւին խոստովանեալ. և այն զի հրաշակերտքն ամենիմաստ պատճառին հանապազօր կան առաջի աչաց մերոց, և գերեն զմիտս մեր՝ թէ կանայ և թէ ակամայ դաւանել զգոյութիւն միոյ արարչական զօրութիւն. և վարանք յայսմ ոչ ուստեք և ոչ ուրեք։

Իւր այսպէս ճմարտութիւն է հաստահիմն լինել Մ. յ պատճառ առաջինն գերագոյն եութիւն թանձրամտաց և 'ի խորթաբա

ըոյից անգամ խոտտովանեալ: Այլ զի խմատտախրուի բազմօրինակ յեղանակէ և ՚ի պարզաբանել նկրտի, ոչ զի զճմարտութիւնն յայտնի կայուացէ՝ որ յոչ ումեքէ է ծածկեալ, այլ զի խցցէ զբերանս կամակարութիւն կանգնելոյն ախոյեանս ընդդէմ ճմարտութեանս, զի մի տգէտքն և անուսք ՚ի խաբէսատիր հնարից նոցա մոլորիցին՝ զազգումն ներքին բանին կանխակալ տգիտութեան դատումն կարծելով, և մի զճմարտութիւնն անաղարտելի՝ ՅնՅել ՚ի սրտից իւրեանց վայրասար ձգնիցին, զի աստուածազորմ ՚ի խորս սրտից ամենայն մահկանացուաց արձանագրեալ է. և որ որ յօժարամեղեցի մերժել ՚ի սրտէն զազգումնս զայս բնասուր, յանօգուտս վաստակի, և ՚ի փոխարէն յանդուգն դատաստանի մտացն, աստէն սկսանի ՚ի սրտին խոցոտիլ ՚ի սայրասուր սրբաց խրդալն, և մինչդէռ ՚ի կեանս է՝ առեալ զճաշակ հանդերձեալ յաւիտեանական տանջանայն:

Աթէ այսպէս աներկբաց ճմարտութիւն է գոն Մատուծոյ առաջին պատճառ էիցս, և օրէնադիր բնութեան իւրատեղծ արարածոցս, ո՞րքէք այնուհետեւ երկմոյցի ընդ կարողութիւն նորա, ընդ խմատտութիւն և ընդ բարութիւն, որք՝ որպէս հաւատեցաք ՚ի վեր անդր, են իսկական հիմունք գերազոյն իշխանութե յանձին օրէնադրին. որով և մարդիկ են հպատակք գերազոյն օրէնադրիդ այդորիկ, բնաւորապէս կախեալք ՚ի կամս հրամանաց դորա: — Օ՛ի որ հաճութիւնս իւրոց՝ անբաւ զօրութիւն արարչագործեաց զնոմ, ապա և խնամող աջովն իւրով կարէ պահպանել զայնս, կի՞մ այլազոյն յեղափոխել և կամ ՚ի չիք դարձուցանել, որպէս ՚ի դէպ դատեցի իւրումն աստուածեղէն զօրութեանն: — Այնպէս և խմատտութեամբն անհուն է, զի որ զամենայնս արար, գիտէ և ճանաչէ զամենայն, և զպատճառայն և գործոյն գործեցելոց յետ այնորիկ խելամուտ է: Տեսանեմք արարածոցն ամենայնի տահմանեալ կէտ նպատակի, և օժանդակայն առ այն հնարագէտ կարգումն. և զբովանդակն ասել՝ ամենայն որ ինչ յՄատուած է, նշանակ աստուածեղէն խմատտութեն է: — Վիտելով մեր զայս ամենայն՝ թելադրութեամբ և եթ բանին ուսանիմք և զբարութիւնն Մատուծոյ ինքնին բղիւսեալ

յիմաստուն է նորա և ՚ի կարողութենէն : Օ ի որ ինքնաբան է և իմաստուն՝ ոչ ումեք փնտսել յօժարեսցի երբեք : Չարութիւն , անգթութիւն , անիրաւութիւն , փնաս , զրկումն , տկարութեան և տգիտութեան են զիւտք : Օ աչ զիւրե յածեցուցեալ մարդոյ միանգամ՝ և յանձն ևս ակնարկեալ , յամենայնի տեսցէ զբարերար ձեռն արարչին իւրոյ՝ որ իբրեւ հայր ինամ ածէ զնովա : Օ կեանս մեր և զբանին առաջ նորդութիւն ՚ի նմանէ ունիմք . նա ինու զպիտոյս մեր , նա ինքն ՚ի հարկաւորն յաւել և զօգտակարն , և յօգտակարն խառնեաց և զերկրականն . զի որպէս յայտ է՝ ամ տատարքն ՚ի պահպանութի , և քաղցրութի իմն ակորժական ը իւրեանս առեալ բերեն : Արեակուր , հանգիստ , վաստակք , տօթն և ցուրտ , և համառօտ ասել , որ ինչ օգտակարն է՝ հաճոյական իսկ է ը չափու զուգընթացութեն ը օգտակարին , զի առաւելեալն տաղաւիկ է և փնատակար , զի որ անպէտն է՝ մերկեալ է և ՚ի զուարճական մասանցն : Տագնասպին զգայութիւնք , և մարմինս մեր գլխովին ծանրանայ և հեծէ ընդ հաւելածով հեշտութեանց , զորս անմտութիւն մարդիկ՝ և անմտադրութի վախճանին զործոցն առ որ կարգեալ քն են , ամբիչ և ողորբիչ զգայութեանց համարին , և աւելազանցութեանցն այնոցիկ զտուգանան կրեն ասպ յանձինս իւրեանց ՚ի մարմինս և ՚ի հոգիս : Օ ինչ հրաշակերտ քան զսպտիկեր տիեզերացս , քան զբազմազարդութիւն կամարին երկնից և երկրի տաւած ընդարձակութեան , որք բազմօրինակ պերճութեամբ երևութանան : Օ մայլին միտք ՚ի գիտութիւնս իրաց : Վանի օգուտ է կենաց կցորդութիւն ընդ նմանեաց մերոց բանաւորաց : Վեր քաղցր է բարեկամութիւն և սերտ կցորդութիւն սրտից : Յորչափ ՚ի չարաչար կիրաւութենէն հեռի ՚ի բացեայ կայցեմք , այս ամենայն պարզեք աստուածատուք յորդութեամբ առեալ բերեն ընդ ինքեանս զմայլումն քաղցր կենաց :

Որքիմք հաւատեմք՝ եթէ Մտուած ամենակալ զօրութեամբ իւրով և իմաստութեամբ և բարութեամբն ինամ ունի պահպանութեանս մերում . որով և իրաւունք են նմա զպարտուպատշաճ՝ հրամանաւ և զօրէնս առաջի առնել մեզ ,

և 'ի մէնջ զպահարանութիւն այնոցիկ պահանջել անվրէպ :

Չիք երկմտել զի Մատուած հրամայէ մեզ զպատշաճն և զարժանն . և որպէս բնական կազմուած բնութեանս ըստ կամաց նորա բաղյօղեալ, և ըստ կարգաւորութեանն սահմանելոյ յՄատուծոյ առնէ զամենայն զբնական շարժմունսն, զաճումն և զայլսն, առ ժամանել 'ի նպատակն սահմանեալ նմա, այսպէս ամենայնիւ և բարոյական ընթաց կենաց մերոց պարտի լինել առ 'ի ձեռս բերել զնպատակն հոգւոյն, զյաւիտեանական երջանկութիւնս սահմանեալ նմա յՄատուծոյ : Մնաջին 'ի ցուցումն այսմ նախակարգեալքս առցին . այլ և յայտնագոյնս դարձեալ է մեզ հաւատել'նկատեալ զկէտ նպատակին առ որ կարգեաց Մատուած զմարդ, և ըզպէտս բնական օրինաց առ հասանել 'ի նոյն կէտ :

Ի բննել անդ զգեղեցիկ կարգաւորութիւնս որ 'ի օրեգերիս յՄատուծոյ տնօրինեալ 'ի նիւթական արարածսն, անհրնար է կարծել եթէ զհոգեղէն արարածոցն զբանաւոր մարդոցն ոչ ինչ հոգացեալ իցէ : Աս մանաւանդ ինքնին բանն ուսուցանէ եթէ Լնն ամենիմաստ զամենայն զգործս իւր կարգէ առ վախճանն, և զմիջոցն առ 'ի նոյն յարմարէ . զի յամենայն գործս կատարեալս զմիմեանց ունին' սկիզբն, միջոցն և աւարան : Արդատակ արարչագործութեանն Մատուծոյ փառք իւր և երջանկութիւն արարածոց իւրոց : Այլ երկուք այսոքիկ զխաւորին 'ի մի . վասն զի փառք Մ'ն են յայտնութի' կատարելութեց իւրոց՝ կարողութեն, բարութեն, իմաստութեն և արդարութեան . և բովանդակութիւն այսոցիկ է սէր նորա բարոյ օրեգերաց : Լնն Մատուած յաւերժացեալն յերանութեան, կամեցեալ առաջնորդել մարդոց յերջանկութիւն, շնորհէ նմա զամենայն զօժանդական վասն 'ի նոյն ժամանելոյ, և զխափանարարսն հէրքէ՝ և զի զկենդանի բանաւոր ստեղծեալ է ազատ, թողացուցանէ նմա ընտրել զյանկաւորն, գործել զարժանն, և փատակօք արդարութե' զանձել արդիւնս շահեկանս յերկինս : Այլ զի զանազանք են կատարածքն, զանազանք և միջոցք և ճանապարհք, հաճի Մատուած բնդ այն միայն որ զուղընթաց իցէ կամաց իւրոց . և խտտեալ անարգէ զհակառակն զխափանարարս յաւերժ եր-

ջանկութեանն սահմանելոյ 'ի վայելս մարդոյ . և այսպէս զինթացողսն ազատութեամբ ընդ ճանապարհն ուղիղ, հասուցանէ 'ի կատարածն յերջանկութիւն . և զարտուղեալն ինքնակամ, մերժէ յերեսաց իւրոց : Այս ահա այսորիկ ամենայն՝ ձեռնառութիւն օթանդակացն, ազատակամ ընթացքն ընդ ճանապարհն ուղիղ, այս համաձայնութիւն գործոց մերոց ընդ Աստուծոյ դիտաւորութեանն, այս խարութիւն բարւոյն և չարին, այս վաստակոց և վատթարութեանց փոխարինումն, են ողջոյն օրէնքն այն ազդեցեալ մեզ 'ի լուսոյ բանին՝ ըստ արարչական իննամոյն, ծագելոյ 'ի մեզ 'ի տեղծագործութեան :

Այդէն 'ի մատչել մեր 'ի հետազօտութիւն բնութեան մերոյ, անպատրուակ 'ի վերայ հասանմբ՝ եթէ մեծագունին քան զամենայն բարիս՝ զոր ցանկալի էր մեզ ակն ունել յԱստուծոյ իմաստութեանէն և 'ի բարութեանէն, եմբ լեալ ժառանգորդ, զոր ազդէ մեզ բանն ինքնին ըստ անձագիծ 'ի նմա տաւաւորութեանն, աներկբայ կանոնաւ առ այն 'ի միտսն սահմանեալ այսպէս . Արարիչն ազդիւր իմաստութեան և բարութեան՝ սրահանջէ երկրպագութիւն յարարածոց իւրոց . Պարտ է մարդոյ լինել 'ի ինդիր երջանկութեան իւրում . Առ երախտիս արժան է փոխարէն զերախտագիտութիւն կռել . Աւագոյն է կարգ քան զխառնակումն : Այսորիկ ճմարտութիւնք են անընդդիմակք՝ սկզբնականք այնպէս որպիսիք են 'ի չափաբերական ուսմունսն առածքն, բոլորն մեծ է քան զմասն իւր . սրտաճառն կանխադոյն է քան զգործն, տապէս և այլքն : Այս ահա և երկորին այնորիկ հիմնական սկզբունք բնական օրինացն և չափաբերութեանցն թելադրութիւնք են լուսոյ բանին՝ որք գերեն զմիտս ամենեցուն 'ի հաւանութիւն . և ոչ որ երկմակ ընդ ճմարտութիւն իրացդ . միայն առ գործադրութիւն յետաջ բերին բաղադրալք և սեթեթեթ սրտաճառանք :

Եթէ սկզբունքն ճմարիտք են և ընկալեալք յամենայն մտաց, 'ի հաւաստել զիրաւունս ազդեցութեանցն և զսարսոս փութալոյ 'ի լուսն ազդեցութեանցն՝ շատ է ատացեալն մեր կանխառ վասն սրարտուց հպատակութեան օրէնագրին կա-

մաց : Օ՛ր զոր օրինակ անտեղի իմն է 'ի տեսական գիտութիւնս՝ ուսմանել ընտրել զճշմարիտս 'ի ստոյն , և յեւ այնորիկ անտեսել կամաւ զուղիղն զկռեալն օրինօք առաջնորդութեան ուսմանն , զայլ ինչ վրիպական ըստ քմացն կցկցելով . նոյնպէս ևս անտեղի է արտուղել 'ի գործս մեր յայնմ՝ ամենայնէ զոր առ ընտիրս ունիմք , և բռնն հարկանել զայնցանէ զոր և մեք խտտորումն յուղղութենէ դատեմք լինել : Սարդ ազատ և ինքնիշխան յորժամ 'ի միտ տեսալ տեղեկանայ՝ թէ այս ինչ հանգամանք գործոց պատկանատոր է բնութեանս մերում և առաջադիր նպատակին , և միւս այլն զեան բերէ և յեղծումն կարգեալ է , 'ի հարկէ զպատկանատրն բնութեան ընտրեալ առնու անձին : Եւ կարգաւորութիւն տիեզերացս զսոյն պարտ 'ի վերայ դնէ մարդոյ , զմէջն պատշաճեցուցանել առ կատարածն . այս և կամք աւրարչապետին լինել քաջայայտ է : Օ՛ր ինքն հաստիչ համօրէն արարած բնութեանս է , կարգեալ զամենայն ինչ 'ի վախճանն . յորժամ և մեք զօգտակարն մեր ազատութեամբ գործիցեմք , կամակատարք դառնիմք Մատուծոյ . զի զոր մեզ ուղիղ միտք թեւադրեն , այն 'ի մեզ կանուխ յատուածային ազգեցութենէն տարւորեալ է : Մհա սովին յայտնագոյն իմանամք՝ եթէ բարբառ բանին մերոյ է նոյն իսկ բարբառ Մատուծոյ : Յազդել անդ մեզ թեւադրութեան մտաց մերոց՝ թէ չէ օրէն չարիս ընդ բարւոյ հատուցանել , նմին ինքեան Մատուծոյ է այն ազգումն ներքին՝ 'ի սիրտ մեր խօսելով զիւրն պատգամ , յայտնելով մտաց մերոց զբարին և զարդարն , զպատշաճականն և զհաճոյն : Ի յայտնութիւն ճշմարտութեանս՝ եթէ Մարտին ամենաբարի և իմաստուն ոչ լբանէ զմարդ բարձի թողի , աւասիկ ինքն Մատուած առաջնորդէ մարդոյ 'ի ձեռն նորին իսկ մարդոյ :

Պայմանս եղաք վերագոյն օրինաց՝ զի իցէ արդար և օգտակար , հրամայեալ 'ի գերագոյն իշխանութենէ՝ առ իշխեցեալս իւր , և ծանուցեալ առ նոսա : Եւ ահա տեսաք ամենայն մատամբ յարդիւնս եկեալ իրացդ . արդ 'ի հրահանգս պահպանութեանն միտ գիցուք :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Պարոք պաշտամանց մարդոյ առ Աստուած :

ԽԵԼԱՄՏԵԱԼ ուրաք յանձին ընդ գոյութիւնն Աստուծոյ և ընդ հայրազութ խնամն նորա 'ի վերայ տիեզերաց, անդէն 'ի հօր երկնառաք յերախտագիտութեան սէր բորբորի սիրա նորա 'ի պաշտօն մեծարանաց՝ ձօնել նմա զամենայն զպատշաճականն : Վառանէ զԱստուած մշտնջենաւոր, մի, անկախ, անբմբռնելի, ամենահայեաց, ամենագէտ, նախատես, ինքնիշխան, ամենակալ, ճշմարիտ, արդար և բարի : Օսոյն և Ապիկտետոս հեթանոս իմաստասէր ծանեալ յասել անդ իւրում (ԳԼ. ԼԸ.) : «Յառ Աստուած բարեպաշտութեանն առաջին այս լիցի՝ զպատշաճ կարծիս ունել զնմանէ : այն՝ թէ է, և բարիք և արդարութեամբ զորաւրաժս խնամէ » : Այս որ այսպէս իմաստասիրէ զԱստուծոյ, հարկաւ և զպատշաճ մեծարանն մատուցանել ոչ դանդաղի. զի չէ և չէ հնար տեսանել զբարութիւն, զերախտիս, զձիրս ուրաք, և ոչ բերիլ մեծարանօք և սիրով առ նա :

Օպարտուպատշաճ պաշտամունս մարդոյ առ Աստուած մարթ է յերիս զատանել մասունս . Առաջին՝ հաւատարմութեամբ հպատակ կալ աստուածաւանդ պատուիրանաց : Արկրորդ՝ որդիապարտ սիրով պատուել զԱստուած զհայր և զխնամող մարդկութեանս : Արրորդ՝ պաշտօն և երկրպագութիւն մատուցանել Աստուծոյ արարչի :

Ա. Նշանութութիւն Աստուծոյ 'ի միտս մարդոյ, և լրումն պարտուց նորա առ Աստուած յոյժ թերի լինէր, եթէ շատ համարէար զգիտելն և եթէ ինքն է պատճառ տմենայն էիցս : Այս ծանօթութիւն Առջնոյ Պատճառին թէպէտ նսեմ, ընդ իւր բերէ զերկիւղ և զմեծարանս, և ինքնին բանն դատողական թելադիր լինի մատուցանել զայս նմա : — Այլուք զօրինակ 'ի ստորնայնոց աստի : Ի) Կազաւոր ոմն մեծազօր զհամբաւի հարեալ քաջութիւն, Այլ որ 'ի զպրու-

Թիւնս ներհուն՝ հանճարով մտայն գերազանցեալ, այսպիսիք ոմանք օգնեալ իւրք մեզ, ընդունին 'ի մէնջ մեծաբանս, երկիւղ, հպատակութիւն և սէր: Արդ 'ի պատճառն առաջին երևեալ ամենայն սքանչելարութեամբ զօրութիւն աւարչագործութեան և պահպանութեան, յորժամ ծովն ահազին յանսպառ կուտակութեանն միրկեալ, միմեալ գոչեացէ ահեղասատս, և յորժամ անդորր հեզութեամբ ծիծաղախիտ ծածանեցի, յորժամ ամբողջ դիզացեալ ստուարացեալ, որտաճնդոսս 'ի ճայթիւն և շանթ ընկէց, կարկտաբեր լինիցի, 'ի խլել փքողուռոյց վայրենի փութորկաց գկաղնիս ածինաճիւղս 'ի քթթեւ ական, 'ի բերանաբաց ընկուղանել սատանութեան երկրի զքաղաքս, և 'ի շողալ օգերեւոյթ փայլմանց յերկինս 'ի վեր, 'ի տեսանել մեր զայս ամենայն նկատեմք յամենայնի զնա 'ի զօրութեան իւրում: Այս 'ի մեզ յինքեանս 'ի Թշուառութիւնս և 'ի յաջողութիւնս և 'ի բերկրականս, յամենայն 'ի ժամանակս, 'ի վայրս. ամենայն որ որ շատ և որ սակաւ ըստ հասողութեան մտայն զզօրութիւն և զաւրեւարութիւն արարչապետին 'ի միտ առնուն. և հնարաւոր ինչ իցէ՝ եթէ և արգելեալ կատեցուցանել հնարիցիս, ոչ յանձին բերել մարդոց երկիւղ և մեծարանս և հպատակութիւն առ Աստուած: Այսն այսորիկ և ամենայն մարդիկ, յամենայն ազգս և յամենայն ժամանակի՝ կրօնից սատուած պաշտութեան պատկառ կացին և կան. որ է զերկիւղն և զմեծարանս և զհպատակութիւն մատուցանել արարչին բնութեանս:

Թիւնս այսպէս պատուիրեալ և խնամով աւանդեալ է 'ի լուսոյ բանին և 'ի բնական և 'ի դրական օրինաց այս երկիւղ և մեծարանք և հպատակութիւն, բայց և տակաւին խեղութիւն մարդկային բարուց երկոքումք շեղեցաւ յուղութենէն, ամբարշտութեամբ և սնապաշտութեամբ:

Ամբարշտութեամբ խմանամբ զանաստուածութիւն, տրանալ զԱստուած և զնախախնամող զօրութիւն 'ի փեղեքիս. զի երկուք այսորիկ անանջատք են 'ի միմեանց: Արժանի արտասուաց այս գործ՝ որ զմարդիկ չարաչար 'ի ստորկութիւն գերէ, կարծեցուցեալ վարիչ նոցա այսու յազատու-

Թեան կեանս : Արժան է խմատասիրաց և աստուածաբանից ընդդէմ ոգորիլ իւրաքանչիւր պատկանեալ զինուք իւրեանց հետեւոյն, և բանալ զաչ մտաց ամենեցուն զի տեսցեն 'ի սիրտս իւրեանց անջնջելի գրոյմեալ զծանօթութիւնս պարտուց աստուած գիտութեան, մեք ըստ մեր կարի զմերն աբարաք ըստ ներելոյ առաջարկեալ գործոյս 'ի բնութենէ ուսանիլ մարդոյ զաստուած պաշտութիւն, և յԱստուած պաշտութեան անդ լինել կատարեալ ազատութեան : Տեսցուք արդ զինչ անաստուած ամբարշտութիւնն իցէ և ուստի ունիցի զծագումն :

Այդուստ ուրեմն Եօլը զոյն կանխաձայնէր՝ եթէ Ամբարշտութիւն է սեփական մտիւզնութիւն մեծամեծաց աշխարհի, կուրացելոյ 'ի մարմնաւոր յաջողածոց, յղփացելոյն 'ի ճոխութիւնս . առէ . (101. 14) . Ի բաց կաց յինէն, զճանապարհս քո ճանաչել ոչ կամիմ . զինչ շահ է զի ծառայեսցուք նմա, կամ զինչ օգուտ զի հանդիպեսցուք նմա . . . այնպիսին մեռցի 'ի սասակութիւն անզգամութեան իւրում, ամենեկին բարեկեցիկին և յաջողեալն . : Վասն աղբիւր ամբարշտութեան է ապականութիւն 'ի յղփութենէ ճոխութեանց և կամ հեշտալեաց, որոց և չարաչար ընթացակցութիւն քակտէ զազգս և զթագաւորութիւնս : Վարի յիրաւունս . զի զոր օրինակ 'ի խախտել զՀիմունս տան՝ կործան անկանի և տունն . նոյնպէս աստուածապաշտութիւն և երկիր Վրաստոյ հիմունք են մարդկութեանց . և 'ի հերքելն զսոսա, և մարդն 'ի վայելից երջանկութեան՝ որ նմա պատրաստեալ է, անկեալ մատնի 'ի Թշուառութիւնս . և առանց այսոցիկ հիմանց՝ վայրասպար մարդն ջանայ յառնել 'ի Թշուառութենէն և 'ի վեր զգլուխն ամբառնալ 'ի յերանութիւն : Սարդ մասն է աշխարհի և բաղկացու կարգի տիեզերաց չղթայատող՝ որոյ սկիզբն յաստուածութիւն անդր հաստատեալ է . և միթէ փոքր արժան մարդոյ խնդրել զտանել զսկիզբն իւր՝ որով կեայ, շարժի, շնչէ . ահա այս ծանօթութիւն անհրաժեշտ է, և 'ի բնութեան մերում է, որ ինքնայօժար ցանկութեամբ բերի առ Վրաստաւ և առ կատարելութիւնս : Առ ինչ արդեօք 'ի ծանր վտանգս մեր

կարդամք առ Մատուած, զայդ այդպէս առնէ նաեւ ուրացողն և անաստուածն, նաեւ անզգամն՝ որ ասաց ՚ի սրտի իւրում թէ ոչ զոյ Մատուած. սակայն ասաց, և ոչ թէ հաւանեցաւ ընդ այն: Օյոյն այդպէս առնէ և խմատունն, և տգետն, աղնուականն և ռամիկն: Մար և բնութիւնն է որ զոյն վկայէ՝ որպէս ուսաւ յՄատուծոյ. թէպէտ և յոլով ուրեք սովորութիւն թիւր խտրանէ զազդեցութիւն բնութեան: Մյս վասն ամբարշտութեան ասացեալ:

Մնապաշտութիւն է միշտ սրաշտն Մատուծոյ. երկիւղ և մեծարանք Մյ՝ միջորեալ ՚ի սուտ և յանգոյ առասպելաց հնարեւոյ առ ՚ի եղծանել զընական լուսոյ զազդմունսն: Մյլ եթէ զգաստացեալ միանգամ հայիցի յանձն և ՚ի բնական ազդմունսն բանին եթէ որչափ կատարեալք իցեն, և անտի դարձուցէ զաշն ՚ի խնդիր կատարելագունին որ զկատարեալն զայդ զհոգին ստեղծ, և զլոյս բանին ետ նմին առաջնորդ, անդէն ՚ի միտ առնու զասացեալն ՚ի Վրիտասէ զբանն եթէ “Հոգի է աստուած, և երկրպագուաց նորա պարտ է հոգւով և ճմարտութեամբ երկիրպագանել”, ակն ունելով մեծամեծ հոգեւոր բարութեանց. և ոչ եթէ սնտրիապաշտութեամբ ՚ի սնտրիա զակն յառեալ՝ որք առաւել իցեն անկաւորք անասնոց, որք միայն զմարմնոյն խորհին՝ քանզի մեռանեւոյ են:

Մնապաշտութեամբ է զի մարդիկ զթերութիւնս արարածոց ընծայեցին Մատուծոյ, և է զի զկատարելութիւնս Մատուծոյ սեպհականեցին մարդոյ. այս է կամ թերացեալ ՚ի պատուէն զՄատուած, և կամ նաեւ զմարդիկ անհաղորդական անուանն նորա հաղորդս համարի: Մյս ամենայն ՚ի տգիտութենէ մտաց և ՚ի միջորութենէ կալան զսկիզբն. այլ առաւել յապականութենէ կամնց՝ որով առաւել պարտաւոր դատի մարդ ՚ի դատաստանի՝ նաեւ իւրումն մտաց: Արժեք աստուածապաշտութեան՝ որ ընդ ամենայն դարս և ընդ ժամանակս անխոփոխ է, ինքնին յայտնապէս ցուցանէ զխաբէութիւն սնապաշտութեանն չորիւք. Եւ, է Մատուած, և այն մի է. Բ, Մատուած ոչ է մին յիրաց երեւելեաց աշաց, այլ գեր ՚ի վեր է քան զսոսա զամենեւին. Գ, Մծ սնորէն է

ամենայն իրաց մարդկայնոց, և արդարութեամբ դատի զամենայն. Դ, Այն ինքն աստուած առնէ զամենայն որ ինչ արտաբոյ իւր է: Առաջինն անսպասելի ցուցանէ զմիութիւնն Աստուծոյ: Արկրորդն զաներեւոյթ իսկութիւն նորա, որպէս և Աստիւթեանն այն հեթանոս հաւատելի յասելն. «Առաջ ոչ տեսանի, նման է և ոչ իմիւր, վասն այնր և ոչ որ բաւէ ՚ի կերպարանայն զնա ճանաչել», Երրորդումն իմանալն զնախախնամել նորա զամենայն գործս մարդկան և զխորհուրդ, յորոյ անուն երդնումք՝ վկայ կուէլով մեզ զարդարութիւն նորա: Արորորդումն զձեռակերտել նորա զաշխարհս տիրաբար հրամանօք. —

Օգոյն զոր բանն և կրօնք ազդեն ՚ի մեզ, զոյն և տասնաբանեաց պատուիրանքն հրամայեն. և զուղաձայնութեամբ այս ամենայն բնական և հրամայական օրինաց դատարարս կացուցեալ է անսպաշտութիւն. այլ թէ զիմիւր՝ յետ այսր ամենայնի յայտնութեանց, բռնացեալ տիրեաց ընդ աշխարհ դառն այս լուծ կատարչութեւ, ջանասցուք յայտնաբանել:

Օայս ստուգեալ գիտեմք՝ զի նախահայրն Առաջ զճշմարիտն աստուածաբաշտութիւն ուսոյց սերնդոց իւրոց, զարարտուարացաճ կարծիան ունել զԱստուծոյ: Վասնանկաւ ձեռեալ ուղիղ ծանօթութիւն աստուածաբաշտութեան յորդիս և ՚ի թողունս նախաստեղծին, ընդ փոխիսել բարոյից նոցա՝ փոխեցաւ և վարդապետութիւն և զազափար աստուածութեանն: Անուանեալքն որդիք և սիրեցեալք Աստուծոյ անտխեղծ պահեցին զառ ՚ի նախահօրէն աւանդ վարդապետութեանն. և որդիքն անուանեալ մարդկան՝ որք ընդ զգալիս կապեցան, ըստ նմին օրինակի նիւթականօքս չափել հնարեցին զանչափական զաղափարն աստուածութեան, և ՚ի նիւթականս յօթարեցին ճանաչել զաստուածութեան կերպարանս: Առեալ և թէ Աստուած էակ է ահաւոր, մեծ և բազմադէմ կատարելութեամբք պերճ, այնուհետեւ որ միանգամ թուէր ինքեանց այնպիսի, ՚ի պատիւ աստուածութեւ հանին զնոսա, տգիտացեալք յիրաւունսն և ՚ի գործն. և ոչ բաւեալք իմանալ՝ եթէ այն ամենայն արարածք են երեւելիք, մարմնականք, ընդ սահմանօք և ընդ օրինօք պարաւան.

դեպք : Այսպիսի զառաջինն 'ի պաշտօն առին զարև և զայլ լուսաւորս , 'ի լուսոյ , 'ի զօրութենէն և յաճաւոր անմատոյց տեսլենէն նոցա պատրեալ : Յայս անուոյի պաշտօն զառաջինն կապեցան Վաղդէացիք , յորոց սկիզբն կալան հմայք , հարցուէք , և աստղամոլ զիւթութիւնք : Այս ըստ առաւելոյ թանձրամտութեան մարդկան , առաւել յանարգութիւն իջուցին զաստուածութեանն անուն . մինչև մարդոց մահկանացուաց տալ զանհաղորդականն անուն՝ սասանեալք 'ի զօրութենէն նոցա , իբր ողորքել զերեսս նոցա փութալով . աստի 'ի վեր երեւցան զիւցազունք և հակայքն առասպելապատումք : Օյս անհանձար հետապնդութիւն մարդկան 'ի մոլոր աստուածածանութեան՝ զեղեցիկս նրկարագրէ մերս Յովհանն իմաստասէր 'ի ճառին Պաղիկեանց այսպէս . « Օհեթանոսս անհուն պաշտամամբք մոլորեցոյց սատանայ . քանզի ևն ոմանք 'ի նոցանէ՝ որք զաւանց լուհեա երթեալ խաբեցան , որ ինչ միանգամ 'ի տարերցդ յերկնէ և յերկրէ գեղեցիկ ինչ առ երեսս հանդիպտ՝ աստուածս անուանեցին . զաստեղս , զլերինս , զբլուրս , զծառս , զքարինս : Այս ևն դարձեալ՝ որք յուժգնութենէ կենդանեաց կամ 'ի դժնեութենէն երկուցեալք և ահաբեկեալք 'ի պաշտօն նոցին դարձան և աստուածս անուանեցին . որպէս առ Վաբերնացիան վիշտոյն պատուեցաւ , առ Ագիաթացիան կրօնողիւղոսն : . . Վայց ամբարշտագոյն զեր զասացեալսս՝ այս էր հեթանոսականացն . ինքն անձին իւրում երկրպագու և պաշտօնատար լեալ . զի որ առ ընկերն մոլորեցաւ աստուածութեան կարծեօք , ինքն իւր ինքեան խոնարհեալ երկրպագէ յիմարաբար . 'ի համեմատութիւն դարձաւ միմեանս մարդիկն՝ որով իւր շուաղեալ գտանէին առ ընկերն , նորին պատճառաւ յարարչութեան աստիճանի զգերազանցեալն հանեալ զնէր , և խեղազարեալ զինքն առարած խոստովանիւր ինել : Այս այսմ օրինակի Վաղդէացւոցն տեսեալ զտիտանեանն զայն վիթխարի և աշխոյժ , վաթանականդեան գոյով ըստ երկայնութեան հասակին , իսկ լայնութեն վեցաբանակս ունելով կանգունս , վասն որոյ զգերամբարձեալն մարմնոյն տրամադրութեամբն՝ աստուա-

ծօրէն իմն պատուով պատուեցին : Եւ սորա խաւար չարապաշտութեանն՝ զբոլոր տիեզերս ընդ իւրե կալեալ կուրացոյց , ըստ իւրաքանչիւր ընդուաց այլաձևերով զնորա զանուն : . . Եւ զոր օրինակ սորա ընդ բարձրութիւն հասակին հիացեալք խաբեցան , վասն այլոց՝ այլով իւր քաջահաճութեանցն պատահմանց 'ի զարմացումն եկեալք աստուածս անուանեցին . . :

Եւ իւրորդ պատճառ կապաշտութեան համարի Զանք երախտագիտութեան մարդկան առ բարերարս իւրեանց և առ երախտաւորս հայրենեաց և հասարակաց . զի յօժարեալք պատուասիրել զյիշատակ այնպիսեաց , 'ի պատկերս և յարձանս զբոլմեցին զկերպարանս նոցա , իբրև եթէ անմահացոյցանել զպատիւ նոցա ընդ երախտեացն կամեցեալ : Եւ զմեծարանան զայն պատուոյն 'ի պաշտօն փոխեալ՝ զաստուածութեան զանունն 'ի նոսա յաւելին . և զոր յառաջն մարդ սոսկ ճանաչէին , յայնմ հետէ աստուած զնա անուանել 'ի դէպ դատեցին : Եւ յօսէս տմեհայն ազինք զնախնիս իւրեանց զտաջինն յիշատակաւ պատուեալ , և յետ այնորիկ աստուածութեան անուամբ՝ փոխանակ և ևս պատուելոյ , նախառեցին իսկապէս : Եւ իսկնիք մեր զԱհազն իւրեանց , որպէս և 'ի Տարօն դաւառ զՎիսանէ և զՎեմետր . հռոմայեցիք զհռոմուլոս . Յոյք զԱրքիոս , զհերակլէս և զայլս յոդունս : — Օտյն հնախոյզ հետազօտութիւն ըստ բանից Աիկելոնի՝ այսպէս հաւատօէ իմաստունն (Վանատ . ԺԴ . 14 .) . Եւրակրօնութեամբ մարդկան եմուտ յաշխարհս . և վասն այնորիկ 'ի կարճոց հնարեցաւ վախճան նոցա : Օրտարաժամս գտլ թախծեալ հայր , վաղամեռիկ լինելոյ որդւոյ իւրոյ արար պատկեր : Եւ զայն ժամու զմեռեալ մարդն՝ այժմ իբրև զաստուած պատուեաց , և աւանդեաց իւրոց հնազանդելոցն խորհուրդս և նուէրս : Եւ զայն ժամանակաւ ձգեալ ամարիիշտ սովորութիւնն , իբրև զօրէնս պահեցաւ , և բռնաւորաց հրամանաւ կարգէին 'ի պաշտօն դրօշեալքն : Օրս յանդիման պատուել ոչ կարէին մարդիկ վասն հեռի բնակելոյ , զբացական տեսիլն զնոյն օրինակ բանդակեցին և զբօշեցին , և յայտնի պատկեր պատուելոյ թա-

գաւորին արարին . զի իբրեւ զմօտաւոր զՀեռաւորն ողորես-
ցեն փութով : Ի յաճախութիւն պաշտաման զանգէտան յեւ
այնորիկ ճարտարին համարձակեաց առատութիւն արուեստ-
գիտութեան : Օ ի նա թերեւս վստան զիշխանին կամեցեալ
զմիտան հաճելոյ , բռնադատեաց արուեստին ածել զնմա-
նութիւնն 'ի գեղեցիկութիւն : Իսկ բազմութիւնն պատրեալ
վստան պատշաճողութեան գործոյն , զայն՝ որ յառաջ քան
զտակաւիկ մի պատուեալ էր մարդն , այժմ պաշտօն համա-
րեցաւ . և այն եղև կենաց 'ի դարանակալութիւն և 'ի զայ-
նութակողութիւն :

Երրորդ պատճառ կոտորաշտութեւն է այլաբանութիւն և քա-
ջութիւն քերթողաց , եթէ քաջութիւն անուանել արժան իցէ .
որոց 'ի կերպարանաւ կերպարանաւ պաճուճեալ զերեւոյթս
բնութեան , անտուտ անձնաւորութիւն և զէմն և արարուածս
կարծեցուցին : Բայտէս . քանզի երկին 'ի վերոյ կայ քան
զայլ ամենայն երկրաւոր արարածս , զնա զերագոյակ որ ստա-
ցին գոլ համեմատալաճ անուամբք կարգացեալ 'Իիսոս , Բ-
րամազդ , և որ ըստ սոցա : Օ շնել հողմոց համարեցան
գործ ահաւոր էակի զոր Բստուած կարգացին հողմոց : Ի
պատմել զյուզումն ծովու և զխաղաղելն՝ զՊոսիդոն զոմն
'ի մէջ մատուցին իշխան ծովու : Բստ այսմ օրինակի այլա-
ձեւեցին զամենայն տարրականքս , նաև զգործս բարոյա-
կանս : Եւ փոխանակ քաղցրանալոյ յայլաբանութիւնս այ-
ստիկ իբրեւ 'ի գիւտս հանձարոյ ևեթ , զհետ գնացեալ
առաջնորդութեան կրից յարեցան 'ի սոսա , և իբրեւ անցնիւր
աստուածոց սկսան զոհս մատուցանել , տօնս կարգել և
ուխտս նուիրել : Բայտի ինչ 'ի հետադատութիւն ծագ-
մանն կոտորաշտութեան , յորմէ հրաժարեցուցանէ զմարդ
ըցս բանին , իմա օրէնքն բնականք :

Երկրորդ մասն պաշտամանոց մերոց առ Բստուած է՝ որ-
դիաբար մեծարանք և հպատակութիւն առ Բստուած հայր և
խնամակալու մարդկութեանս : Օ ի թէպէտ նաև երկիւղն
ծառայական ազգէ մեծարանս և պատիւ առ Բստուած , սա-
կայն առ երկիւղի խուսափելով 'ի պատուհասից , զօգուան
անձին 'ի խորհուրդան ունելով և ոչ զանխառն սէր աստուա-

ծուծեանն : Բն այս գեղեցիկս ասաց Տուղզիոս . « Այ՛նք աստուածաբաշտ՝ որ առ երկիրդի բարեպաշտէ , Բնապակ սէրն որդիական յառաջ գայ 'ի չափոյ իմանալոյ զԲնտուած ճնմարտութեամբ , նոյնպէս և զԸնուծիւն մարդոյ , և յանձն լինելոյ 'ի կամս արարչին : Բանդի հարատակութիւն Բնտուծոյ և ճնմարիտ աստուածաբաշտութիւն է ճանաչել զճնմարտութիւն և գործել ըստ ճանաչմանն . և զի որ ճանաչէ զճնմարտութիւն , բռնադատի 'ի լուսոյ բանին և 'ի ներքին ազգմանէ բնութեանն և յազատ ընտրութենէ կամայն՝ սիրել զԲնտուած , և զարտաւարաշատ՝ հարատակութիւն և զմեծարանս մատուցանել նմա , կալ 'ի սերտ միաբանութեան ընդ Բնտուծոյ , ընդ արարչին , ընդ հօրն . այսինքն 'ի ճանաչել անդ զկատարելութիւնս նորա և զգորութիւն , սիրել զնա սիրով արժանի աստուածային մեծ վայելութեանն՝ յամենայն սրտէ , յամենայն անձնէ և յամենայն զօրութենէ : Հաղազս այսորիկ Վրիտաս փարիսեցոց 'ի դէմս ածէր . Դուք ոչ ճանաչէք զՀայր . զի թէ ճանաչէիք զնա , ոչ բովանդակէիք զաստուածաբաշտութիւն 'ի կեղեանս արտաբինս թափուր 'ի հոգւոյ : Եւ զի ինքն բարոզէր զնորհա հօգւոյն , զսէր , զանկեղծ միամտութիւն , զարդարութիւն , զարիւծութիւն , զբարեխառնութիւն , յորոց 'ի բաց վճարեալ էին փարիսեցիք , վասն որոց ասէր ցնոսա . « Այ՛նք ճանաչէ զՀայր՝ եթէ ոչ ինն » : — Հայտնորդիական սիրոյ անանջըպետ է հարատակութիւն , քաղցր երկիրդ յամենաստեօս և 'ի ծածկագէտ զօրութենէն Բնտուծոյ , որովք յօժարի որ 'ի կատարել արդեամբ զհաճոյականս կամայն Բնտուծոյ , և զգուշանալ 'ի հակառակացն գործոց : Հայտնիկ է սրատուիրանացն պահպանութիւն անթերի , ոչ զի օրէնքն զայն հրամայեն , այլ զի այն է կամքն Բնտուծոյ բարին և հաճոյն և կատարեալն : — Հորդիական 'ի սուրբ սիրոյ աստի մերժեալ են ամենայն հայհոյութիւնք և զազրաբանութիւնք : Հայհոյութիւն է լուսանք ընդդէմ Բնտուծոյ , անդոմնելով զկարողութիւնս նորա , և կամ զխորհուրդս աստուածադիրս արհամարհելով բանութ . ընդ սովին անկանխն անարգութիւնք ընդդէմ սրբոյ և սրբազան իրաց : — Արեւին է

Հայհոյութիւն բանիւ և գրով : Այլ միայն բնական օրէնք , այլ և ամենայն քաղաքական օրէնագրութիւնք պատուհաս ծանունս 'ի վերայ կապեցին ամենայն ազգ Հայհոյութեանց . իբրեւ եղծիչ աստուածաբաշտութեան , որ է առաջին նախ տակ մարդկութեանս :

Այլորդ պայմանս սրբաւոյ մարդոյ առ Ղրտուած է պաշտօնն արտաբին : Սրբ բաղկացեալ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ , զոր պաշտօն հոգին մատուցանէ առ Ղրտուած 'ի ներքոյ , զնոյն սրբաի և մարմինն մատուցանել , որպէս զի յողջոյն 'ի մարդոյն անթերի բոլորական երկրպագութիւն մատուցի առ Ղրտուած : Այլ աստուածատէր սրբաւորան զանձն դատի պաշտօն հարկանել Ղրտուծոյ նաեւ արտաբին երկրպագութեամբ . բանզի այն զեղումն է սրտի որ ոչ հանդարտէ՝ մինչև զ'ի ներքոյ թագուցեալն և արտաբուստ երևեցուցէ : Օյ զոր և է պատճառս յառաջ բերցէ որ զարտաբին պաշտամանց , եթէ իբրեւ օժանդակ զարթուցանելոյ զյօժարութիւնս աստուածաբաշտութեան , և եթէ իբրեւ միաբանական նուէր զոր տօնակից լինելով մարդկանն մատուցեն Ղրտուծոյ . հարկաւ պատուիրէ և պահանջէ զդոյն և ուղիղ ազգեցութիւն բնութեան , իմա օրէնք բնութեան :

Ղրտաբին պաշտօն Ղրտուծոյ կատարի գոհութեամբ բարեացն զորս ընդունիմք , լնլով զպատուիրանս նորա , կանխելով ստէպ յաղօթս . զի աղօթք նշանն էն յուսոյ և յոյսն թարգման բարութեան և կարողութեանն Ղրտուծոյ : Վարձեալ զգուշութեամբ վարելով 'ի բանս որ զՂրտուծոյ , որ է նշան երկիւղածութեան , և երկիւղն է խոստովանութիւն կարողութեանն Ղրտուծոյ : Ի զգուշութեանս ստտ է՝ մի տալապարտ յաճախել 'ի բանս զահաւոր անունն Ղրտուծոյ , մի վարկաբարազի երգնուլ , մի յանդգնագոյնս միտիլ 'ի վէճս զիսկութենէն Ղրտուծոյ , զի յարարածոցս զանսահմանն չափել յառանձնութիւն է : Եւ ևս՝ ոչ միայն 'ի սրտին , այլ և յայտնապէս առաջի մարդկան գովաբանել զՂրտուած . զի ծածկելն է ամօթ համարել , իսկ յայտնի ցուցանելն՝ ոչ միայն վրայութիւն է բարեպաշտութեան , այլ և օրինակ բարեաց

որոց տեսանիցեն : — Վատարումն ամենայնի այսոցիկ է ճիգն անտխեղծ պահելոյ զՀրամանա բնական օրինաց . զի զոր օրինակ արհամարհութիւն հրամանացն Մատուծոյ ծանր նախատինք են , նոյնպէս և հնազանդութիւնն է պաշտօն գերագոյն քան զամենայն ողջակէզս և զգոհս :

Յարդիւնս աստուածապաշտութեան յաշխարհի ամենայն ազգք վայելեն , նոյնպէս և զտուգանս անտեսութեանն օրին . և այսոցիկ ամենայն մարդ վկայէ յանձին իւրում : Վանդի էթէ 'ի բնական ազատութեան 'ի բաց տարագրեացես զերկիւն Մատուծոյ , յայնժամ զգերին 'ի կրից ազատութիւն առձայնեալ , զհաւատարմութիւն և զհամեստութիւն առ ոտն հարեալ , զտկարն զգուեալ , և մարդկութեանն հասանէ կորնել : Յայնժամ 'ի բարդառաձումն քաղաքական ընկերութե ոչ օգնեցէ ' ոչ երկիւղ պատուհասի , և ոչ ոխախից դաշանց հաստատութիւն . զի ուր չիք երկիւղ Մատուծոյ , անդէն դադարեալ է զործածութիւն բանին . և ուր պակաս ատաջնորդութիւն բանին , անդանօր մարդն կորուսեալ զբանախնութիւն՝ առաջնորդի 'ի մարմնոյն և 'ի կրից ըստ անբանիցն տարազու . և այնպէս ամենայն ազգի գազանացն զկիրս յանձին բերեալ , անոք անօգնական անկեալ 'ի թշուառութիւն , կորնի : Մայնչափ է կրօնից և աստուածապաշտութեան ազդեցութիւն 'ի վերայ քաղաքական ընկերութեան և մարդկութեան . զի ուր խաթարեալ է պաշտօն աստուածութեան , անդ և քաղաքական ընկերութիւնն է խռատեալ . և էթէ ուրեք զկերպարանս իմն ունիցի զկրօնից , թէպէտ սուտ , թէպէտ մոլար , նովին չտիով և նոյլ բարեկարգութեանն երևի , ըստ աստիճանին որով խիղճ՝ մտացն զարթուցեալ սկսանի առաջնորդել : Առ որ , ոչ ուրեք , որ կատարեալ աստուածապաշտն է՝ խանգարիչ քաղաքական ընկերութեան լեալ է երբէք և լինիցի . ոչ որ , որ թերացեալն է անտի՝ կարիցէ ձեռն տալ երբէք բարեկարգութեան : Առ իմաստնոյն (Վմաստ . ԺԴ . 25 .) « Մենայն ինչ խառն 'ի խումն , արիւն և սպանութիւն , գողութիւն և նենդութի , տաքանութիւն , անհաւատութիւն , խռովութիւն , երդմատութիւն , աղմկութիւն , բարեաց երախտեաց անյիշա-

տակութիւն , ոգւոյ պղծութիւն , ծննդեան փոփոխումն , աւմուսնութենց անառակութիւն , չնութիւն , գիջութիւն : Օ՛ի անուն կոտցն և պաշտօն՝ ամենայն չարի սկիզբն և սրտաճառք և կատարած է . կամ թէ ուրախ եղեալ մօլին . կամ թէ մարգարէանան ստութիւն . կամ թէ կեան անիրաւութիւն . կամ թէ ՚ի սուտ երդումն վաղվաղէն : Օ՛ի յանշունչ կուռն յուսացեալք՝ երդնուն սուտ , և սրտովի ոչ ունին ակն : Բ՛րդ երկոքեան յիրաւի եկեացեն ՚ի վերայ նոցա . զի չարաչար խորհեցան զԱստուծոյ ունինդիր լեալ կոտցն . և սուտ երդումն ՚ի կուռն՝ արհամարհեալ զարբութիւնն : Օ՛ի ոչ թէ երդնեացն զօրութիւն , այլ մեղուցեալոցն դատաստան հանէ ընդ զլուխ զանիրաւացն յանցանս : Բ՛լ զու Բ՛ստուած մեք քաղցր և ճշմարիտ , երկայնամիտ , և ողորմութեամբ դարմանես զամենայն : Օ՛ի թէ մեղանչեմք , քո եմք , քանզի զիտեմք զզօրութիւն քո . բայց ոչ մեղիցուք՝ քանզի զիտեմք եթէ ՚ի քում հրամանի եմք : Օ՛ի և ճանաչեին իսկ զքեզ՝ բովանդակ արդարութիւն է . և զիտեին զզօրութիւն քո՝ արմատ անմահութեան :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

Պարտք մարդոյ առ անձն իւր :

Լ՛ԵԿԻՐՈՐԻ՝ զկնի բարերար բնութեն Բ՛ստուծոյ , մերձաւորագոյն մարդոյ է անձն իւր . վասն որոյ խնամատ բնութիւնս անկեաց ՚ի մեզ զգութ առ անձինս մեր , զգացումն իմն յօթարական՝ որով զուարճանայ հոգին ՚ի կատարելութիւնս իւր և ջանայ առաւելուլ զնոսին : Թէպէտ և մարդ թուի իմն հաւատարիլ ընդ այլ կենդանիս ՚ի հոգալ զպահպանութիւն անձին իւրոյ , տակայն ոչ իբրեւ զնոսա որովայնին միայն սպաս հարկանելով և զգայութեանցն և եթ ՚ի խնամն փոյթ ՚ի մէջ առեալ , այլ գեր ՚ի վերոյ՝ գերազուանիցն փափաքմամբ , և ապագայ վայելիցն յաւերժից , զառաջնորդութիւն բանին

ունելով իւր ուղեակ: Ասան այնորիկ կայ յաշխարհիս իբրև ազնուական քաղաքացի մեծի այսր քաղաքի աշխարհիս. ամենայն օրէնք են առիթ ուղղութե նորա, և կանոնք առ հաւանել 'ի լրումն փառաբանաց իւրոց: — Այլ քանզի յերկուց շաղկապեալ է մարդ 'ի մասանց 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ, որոց առաջինն գլուխ է և առաջնորդ գործոց նորա, և երկրորդն գործի սատար հոգւոյն կարգեալ 'ի կատարումն կամաց հոգւոյն, վասն որոյ զատաբար և զսարսուռ երկոցուն խօսեսցուք:

Առաջին պարտք անձին առ հոգին է տարրացուցանել 'ի հոգւոյ զկատարեալ կրօնս աստուածապաշտութեան. զի այս է հիմն բարոյական մարդոյ. զայսր ճմարտութիւն թէպէտ յառաջինն ցուցաք, սակայն զկարեւոր ինչ առանձին գիտելիս աստէն առաջի առնել 'ի դէպ է: — Պարտ է մեզ հաստատութեամբ հաւատալ 'ի միտս մեր՝ եթէ զոյ էակ ամենաւկալ սկիզբն, արարիչ ամենայն եղանակաց, ամենիմաց և ազատ, որոյ իշխանութիւն է 'ի վերայ ամենայնի՝ և 'ի վերայ ամենայն մարդոյ. ինքն ամենատես ակն է. նա ինքն յօրէնս բնականս ետ զպատշաճն և զարդար, որոց զկատարումն պաշանջէ, և յանտեսութիւն նոցուն դժկամակէ, և առանց ակնառութեան ըստ օրինացն այնոցիկ ամենակալ իմաստութեան զատէ զամենեսին: Ճմարտութիւն այսոցիկ ամենայնի սկիզբն է արդարութեան գործոց. վասն զի եթէ անժխտելի է լինել Աստուծոյ ամենատես և ամենազնին ակն արդարաւոր, յայտնութիւն ճմարտութեանս այսորիկ շատ է 'ի զգաստութիւն ամէլ զմարդիկ և յուղղութիւն: Օյ թէպէտ իմաստութեամբ է ասացեալ եթէ Որ ինչ քաջափայելուն է՝ այն է և փառաքելին բնութեան. սակայն առժամանակեայքս ամենայն և մօտաւորագոյնք մարմնոյս՝ այնպիսի իմն բնութեամբ յարձակին 'ի վերայ մեր, և զուշ և զուրուշ յափշտակեալ զողանան մարդոյ, զի թէ ոչ յանդիման մտաց մերոց ունիցիմք զամենատես ակնն և զսատակարար հանջ արդարութիւն նորին, առ նմին և զօրէնան ուղիղ շաղաց, անհնարին լինի կալ յուղղութեան՝ դիմելով առ ճմարտան երջանկութիւն: Օյ զգայականքս ամենայն իշխելով 'ի վերայ մտաց և սրտից, անթիւ պատճառս խտոր-

նախ առաջի առնեն ստիպելով զանց առնել զպատշաճակա-
նօրն , այնպէս զի գողցես զիտութեամբ յօժարի մարդն խո-
տորիլ յուղղութենէն՝ հրաժարեալ 'ի վախճանէն առ որ
բնութիւնն կարգեալ է , և որում միտքն վկայեն . վասն որոյ
հարկ է ցանգ առ նմա լինել արդարութենէն կշռոյ հսկելով
'ի վերայ զի մի 'ի պատշաճիցն խոտորիցի մարդն : — Բայ
արթուն առաջնորդութիւն աստուածային երկիւղին եւ թէ
ցանգ ազդեսցէ 'ի սիրտս մարդկան , յայնժամ է տեսանել
զմարդ թեւակոխեալ 'ի հանգէս պանծալի առաքինութեանց ,
և հաստատեալ 'ի կրօնս աստուածապաշտութեան : Բարի-
նութիւն իմա ինձ զբոս Բոտոծոյ քաղաքավարութիւնն և
ոչ զկեղծուպատիրն ձեւացութի' որպէս զի երեւեցի մարդ-
կան ծոմաջան , ժուժկալ , աղօթակաց . այլ բոս տէրունա-
կան բանին՝ մի գիտացէ ձախն զինչ գործէ աջն . մի մնա-
պաշտ աւելորդ գործովք , մի տրտում մարդկան երեւելով 'ի
ծոմաջան նահատակութիւնս . այլ գլուխ մեր օծեալ իւղով
հոգւոյն , և երեսք մեր լուացեալ ջրով սրբութեան , որպէս
զի ծածկապէս երեւիցիմք հօր մերում որ յերկինս է . և
հայրն մեր որ տեսանէ զմեզ 'ի ծածուկ , հասուցէ մեզ
յայտնապէս :

Յետ հաստատելոյ զհոգին յաստուածածանութեան
և յաստուածապաշտութեան , զհետ զայ անհրաժեշտ պարտք
անձին՝ ճանաչելոյ զանձն և զիւրոն . յայտ է ծանօթութիւն
իւրումն բնութե' . յորում տեսանէ մարդ զանձն ոչ յանձնէ
առանձին սկզբնաւորեալ , այլ 'ի գերագոյն պատճառէ , և
ճոխացեալ ձրիւք . և զի չէ ստեղծեալ վասն անձին իւ-
րում , այլ մասն է նմանեաց իւրոց մարդոց , և պարտապան
է օժանդակել նոցա բոս իւրում կարի : Բայ մարդն է հարա-
տակ Բոտոծոյ և սատար պիտոյիցն մարդկութեան : Բայ
ամենայն պարտք հիմնեալ են 'ի վերայ իրաւանց անձին՝ զոր
պահանջէ որ յանձնէ , սպա և ծանօթութիւն այտորիկ
սկիզբն է այլոց ծանօթութեանց : « Եանիր զքեզ » , Բայ
առած իմաստասիրաց հիմն է բարոյական դպրութեան . և
'ի սմանէ աղբերանն այլ գիտութիւնք պատկանեալք առ
ԲՏ և առ մարդ : Բայ առած , ասեն , ոսկեգիր դրոշմեալ

ի տաճար Վեղիքեան Բարդոնի . զորմէ այսպէս խորհրդարանէ Աիկերոն (Տոսկուլ . Ե . 20 .) « Պատուէրն Բարդոնի՝ որով խրատէ զամենայն մարդ ճանաչել զանձն իւր , ոչ կարծեմ եթէ հրամայեացէ զանդամոց մերոց , կամ զհասակէն , կամ զձեռոյն , քանզի ոչ մարմին եմք մեք : Եւ քանզի՝ ծանիր զքեզ սաէ , զայս է իմանալ . Դանիր զհոգի քո . քանզի մարմինն իբրեւ անօթ իմն է հոգւոյ : Արինչ՝ ի հոգւոյ բուսմէ գործի , այն ի քէն գործի » : Ի ծանօթութեան անդ անձին ի միտ առնու մարդ զօրացման բնութեան իւրոց և զգործս յանձնեալս նմա յաշխարհի աստ : — Բայս կարեւորագոյն է առն իւրաքանչիւր ճանաչել զկարողութիւն իւր , և եթէ ցորկայր ձգիցի այն : Ի կարողութեան իւրում իմանայ ազդեցութեամբ բանական լուսոյն՝ եթէ ոչ է պարտ կոյր յարձակմամբ բուռն հարկանել ի գործ ինչ առանց գիտելոյ կանխաւ զկատարած գործոյն այնորիկ , զհանդամանան , և զմիջոցսն ընդ սկզբանն՝ եթէ զուղակչոյցին ընդ կատարածին : Ասան զի եթիւր է ի միջոցն ձեռն արկանել՝ մինչ չե զկատարածն իցէ դիտեալ . նոյնպէս ոչ է պարտ կէտ նպատակի հաստատել՝ մինչ չե ունիցի զմիջոցսն առ ի նոյն պատկանեալ : Եւսե՛լ ի սոյն և զայն . քանզի ճշմարիտն և ուղիւ միշտ զուգընթանան ընդ միմեանս , վասն որոյ պարտք են արդարակորով առն քննել արդար դատաստանաւ և զամենայն զմատուռ գործոց իւրոց՝ եթէ և ամենեքին բերիցին ուղիւ ի նոյն նպատակ : Ի դէպ առ այս ասաց Սենեկա . (լուգթ . 45 .) « Ասան այնր մեղանչեմք , զի զամենայն ինչ որ վասն մատանց կենացն է՝ մանր զննեմք , իսկ միաւ հաղոյն բնաւ ոչ : Ար նետընկէց կամիցի լինել , պարտ է գիտել յոր զնեան ուղղել հանդերձեալ է , և յետ այնորիկ ուղղեալ կռեացէ զիբինն : Արիպեն խորհուրդք մեր , զի չգիտեն յինչ ուղղեալ իցեն : Ար ոչն գիտէ եթէ յոր նաւահանգիստ զիմեալ երթայ , չունի հողմ յաջողակ : Ի հարկէ բաւ զում ինչ դէպքն ի կեանս մեր ներգործեն , զի յանձն եմք ի ձեռս դիպուածոց » :

Ի ճանաչել զանձն ոչ է շատ հասու լինել էութիւն հոգւոյն , իմանալ զկարողութիւնս նորա , զմտացն և զկամացն , այլ և

պարտի խնամով ջանալ հրահանգել զնոսին, — հրահանգ և կատարելու թիւն մարդկային մտաց է՝ կրթութիւն ճանաչելոյ զճմարտին և զբարին, ՝ Քանզի բնաւորութիւն մտաց է ճանաչել, զատել և արամաբանել. վստահ որոյ պարտապան է մարդ զայտոսիկ կարողութիւնս հրահանգել առ ՚ի կարող լինել ուղղութեամբ խտրոց բնոյ մէջ արկանել ճմարտին և ստոյն, բարւոյն և չարին, Այս վստահ այնորիկ պարտի հետաւ մուտ լինել ՚ի հմտութիւն պատճառացն՝ ՚ի սահմանադրութենց, ՚ի գրոց, ՚ի փորձոց, որք են օգտակար քարոզք ճմարտութեանն, բարւոյն և չարին, ՝ Կանօթութիւն այտոցիկ՝ և ամենայն մարդկան առ հասարակ օգտակար է. մի՛ զի մինչ չեւ ուսեալ ուրուք ՚ի միտն եթէ ո՛ր իցէ բարին և ցանկալին, և զինչ չարն և խորշելին, ոչ փափաքէ կամբն զմին և ոչ խորշի ՚ի միւսմէն, Այրկորոյ՝ զի իրաւամբ վերագրի գործն առ տգիտութեամբ գործողն, ցորչափ կարէր և պարտապան էր ուսանել զառ ՚ի յօրինաց հրամայեալն և ինքն չիցէ ուսեալ առ յուլութեան, Օչ յայնժամ համարի կամակար զընդդէմն գործեալ բնական օրինաց, և թերացեալ ՚ի կարեւոր պարտուց իւրոց, որով և զրկի ՚ի վայելից երջանկութեն՝ որ է կէտ կատարածի բանական բնութեանս, Այլումն այսորիկ պարտուց հրահանգելոյ զմիտս, ամենայն մարդոց հարկ ՚ի վերայ կայ ջանալ խեղամեղ և ուսանել զայն ամենայն՝ որ վիճակի իւրում և յանձնառութեանն և սեփականեալ գործոյն պատկանաւորք իցեն. և կամ բնութեանն և յօժարութեան ողւոյն զուգաւորք, Այս զի ոչ ամենայն ինչ ամենայն մարդկան միօրինակ պատշաճական է, ապա ըստ բաշխելոյ բնութեան իւրաքանչիւր զպատկանեալ վիճակն և զյարմարութիւն՝ մէն մի պարտի կրթել առանձինն յայնտիկ զկարողութիւնս հոգւոյն:

Կատարելութիւն կամաց է ՚ի փափաքումն և ՚ի վայելք բարւոյն, և ՚ի խորշումն ՚ի չարէն, Բայ ՚ի փափաքիլ կամացն բարւոյ խմբ, յառաջագոյն միտքն զգացեալ հաւանի և առաջի առնէ կամացն. թերադիր լինի փափաքել ՚ի ձեռս բերել զնոյն. նոյնպէս ևս յորժամ հաստատութեամբ ՚ի վերայ կայ միտքն վստթարութեան իրացն, յայնժամ և կամբն սկսաւ

նի խորշիւ և հեռանալ յայնմանէ : Իմաստասիրեմք աստի՛
եթէ 'ի լինել յանդիման մտաց իմն 'ի պատկեր բարոյ կամ՝
չարի, չէ արժան անդէն երազել կամացն և փափաքել նմին
կամ խորշել 'ի նմանէ, այլ թողուլ զի յառաջագոյն միտքն
հետադառեսցէ քաջ՝ եթէ բարին իցէ ճշմարիտ և գեր 'ի վե-
րոյ առ այլովքն և կարեւորագոյն քան զայլն . նոյնպէս և
կարծեցեալ չարն՝ զուցէ սկիզբն իցէ բարեաց և աղբիւր ցան-
կալեացն կամաց : Իարձեալ և 'ի ստացումն գերագոյն բա-
րոյ՝ եթէ պէտքն պահանջիցեն զանց առնել զմիջնովքն որք
կրճիմն 'ի մէջ արկանիցեն 'ի նոյն : Ի բանից աստի յայտ է
և այս՝ եթէ առ 'ի հասանել 'ի կատարած, հարկ է անցանել
ընդ մէջն . վասն որոյ 'ի ջանայն ուղղել զկաման առ բարին և
առ փափաքելիսն, պարտ է փոյթ 'ի մէջ առնուլ 'ի բաց ան-
ջատել 'ի բնութեանէ զհակառակսն զամենայն, զախտիցն,
ասեմ ժանտ սերմանս : Օ՛հ ոչ միայն պարտ է զմիտսն սուրբ
ունել յախտաւոր 'ի վնասակար խորհրդոց յատարացուցչացն
զհոգին 'ի ճշմարիտ բարոյն, այլ և զկաման հարկ է ունել
ազատ յամենայն ոտնակապից թիւր սովորութեանց, որք
վարակեալ գերեն զհոգին և ցականեցուցանեն նաե զնո-
թիւնս ողջոյն :

Ի հատուցումն պարտուց անձին առ անձն՝ տպաւազինեալ
զհոգին աստուածածանօթութեամբ և ինքնաճանաչութիւն,
պարտ է մնալիլ 'ի քննութիւն երրորդին՝ որ է 'ի կշիռ ունել
զփափաքն, յորում անսխալ օրէնք է զիտել արդարութիւն ամ
իրաց զյարգ և զներքին լաւութիւն և զյոռութիւն : Հայս դի-
տումն յսմի հաստատեալ՝ զիւրին է անստգիւտ 'ի վերայ
կալ ճշմարտութեան իրաց : Ի նյազ փափաք մարդկան յեր-
ջանկութիւն յերիս բովանդակի : Ա, Սէր պատուոյ և համ-
բաւոյ՝ որ արտաքոյ իւր է 'ի միտս և 'ի բերանս օտարաց : Բ,
Փափաք և յօժարութիւն փարթամութեան և մեծութեան՝
որ առ իւր է : Գ, Հանկու թիւն վայելմանց հեշտութեանց՝
որ յանձին իւրում է : Լ, Խրեքին այսորիկ են հետեւութիւնը
մարդկային ընկերական կենաց, ըստ կարօտեալ բնութեանն
և ըստ կենդանական զգայութեանցն : Վ, Ննեսցուք զինչ են
այսորիկ, և ցորվայր օրինաւոր :

Ա. Ս) արդ բանական դէմ եղեալ 'ի նպատակն հասանել յերջանկութի՝ պարտապան է ոչ զանց առնել զիւրք 'ի տա տարացն իւրոց և այլոց երջանկութեան վայելից . արդ առ 'ի վայելել երջանկութեան տատարէ մեծապէս զբարին, զլաւն և զընտիր ունել առ լաւս և յարգել զնոյնս , զի այդ բնորութի առաջնորդէ և այլոց՝ ճանաչել զբարին , զճշմարիտ , որով դիւրագոյնս խորշին յառերեւոյթ բարւոյն . և զի բարին և լաւն եւթէ 'ի նիւթականս և եւթէ 'ի բանաւորս է գովելի , և ոչ ոք՝ ոչ ուրեք յանձն առնուցու երբէք զոր ճանաչէ զբարին յանարգս ունել . ապա անբաժան է 'ի բարւոյն պատիւն և յարգ . վասն որոց և պարտական է ամենայն ոք դիմել առ երջանկութիւն իւր և զհետ զնալ յամենայնի զբարւոյն և ջանալ ունել զպարտուպատշաճ անձին զպատիւն և զյարգ : Բ) այս ոչ եւթէ պէտք իցեն սրահանջել յամենեցունց զյարգութիւն , այլ զի ինքն պարտապան է ջանալ 'ի գործել զբարիս առ որ 'ի բնութենէ յԱստուծոյ կարգեալ է , և զգուշանալ մի տալ սրատճառս նախատ լինելոյ բանական բնութեն յորումեդ զնա Բստուած : Դ) պատիւս այս և յարգ ոչ այլ ինչ է՝ բայց եւթէ տեսողայն և մերձակայից դատաստան մտաց 'ի բարին՝ վասն կատարելութեանց և առաքինութեանց մերոց՝ զորս մարդ բանական սրարտի 'ի գործ դնել : Օ) ի ընդ արդիւնս և ընդ գործս լաւութեան յերկրաւորս՝ եւթէ մարդիկ 'ի բարիք միտս իցեն զմէնջ , արժանի դատին զմեզ երջանկութեան , և ամենայնիւ օժանդակեն հասանել մեզ 'ի նոյն . այսպէս և յառաքինական գործս Բստուած և բարեւելքն կշռեն ըստ արդեանց գործօնելիցն զգովեսան , զպտակն և զերջանկութիւնն յաւիտենական՝ յյայտ վայելել 'ի նոյն : Բ) ապա և առն իւրաքանչիւր պարտք են արդիւնացուցանել յանձին իւրում զլաւութեան ձիրսն առաքինի կենօք , որում արդար յարգ չափեսցի նոյնն ըստ պատշաճի իւրաքանչիւր կենացն և վիճակին :

Պատիւն և մեծարանք՝ յառաջ եկեալ 'ի բնական օրինաց ըստ արդեանց վաստակաւորին՝ օգտակար է և գովելի , գորովք զանց արարեալ՝ ընկերութեանն զեան գործի : Օ) թէ պէտ այր , որոց խիղճ մտացն իցէ սուրբ , և գիտիցէ զաստ-

Թիւն զըպարտութեանցն, և միւթթարեալ կայցէ յԱստուած. սակայն քանզի ինքն քաղաքական կենաց կցորդ է, պարտք են նմա ջանալ 'ի բաց յանձնէ Թօթաթել զարտա մեղադրութեանն, և երեւեցուցանել զանձն արժանաւոր անդամ մարմնայ քաղաքական ընկերութեան. զի մի արդեօք այն 'ի նախաորինս կրթեացի և այլոց, և 'ի զայթակղութիւն տղիտաց լինիցի: Այս վայր աններելի պարտք են: — Այլ և գովելի և արժանաւոր է փափաքումն փառաց՝ և սպասուածիութիւն, յառաջ եկեալ 'ի քաջանուն և 'ի սանձալի գործոց և յօգտակարաց մարդկային ընկերութե, յամենայնի զափառութիւն սաշտելով, և կալով անձնապահ յամբարտաւան անձնահաճութեանէ. զի քաջարութեանցն և առարիւնութեց վարձք է՝ ընդունել զնոյն մինչ չե ինքնին 'ի խնդիր ելեալ: Անզի սպաիւ և մեծարանք օրինակին 'ի ստուեր. Թէ զհետ սնդիս, խուսէ, եթէ զգուշանաս, զհետ գայ: Իսկ ծանծաղամիտ յոյժ են նոքա և անխորհուրդք՝ որք վերագրեն անձանց նշանակա սպասուոյ, և ինքեանք Թերի են յարժանեացն և յարդեանց: Այս առն անմտի գործ է և անգոնելի՝ հնարագիտութեամբ և նենգանօք ճանապարհ հանդերձել պատուոյ անձին, և գեր 'ի վերոյ բարձրանալ առ ոսնհար լինել իշխեցեւոցն: Օյ շրջան բաղդին քանզի ոչ զամենեօին միօրինակ բարձրացուցանէ, վասն որոյ որք 'ի վեր տարեալ լինին՝ պարտին զգոյշ կալ չտալոյ պատճառս աւնարդութեան անձանց աւելորդ պահանջանօքն. և ոչ բարձրացեւոցն՝ մի տարապարտ խռովել ընդ ոչն ելանել ըստ բաղդի 'ի զահս վերամբարձն:

Բ. Անզի կարօտ բնութեան վիճակեցաւ մարդ, և 'ի հայթայթել զպէտան հարկաւորեալ յօրինաց բնութեան. վասն որոյ ջանահնար լինի մարդ հոգալ զպիտոյսն 'ի կազդուրումն անձին: Այլ զի չափ իմն է կարօտութեան պիտոյիցն, ոչ կարելով 'ի կնքել կենացն տանել ընդ իւր զորս շտեմարանեցէ որ, յաղագս որոյ բնական օրէնք Թերադիր լինին կռել զարդար զափն 'ի ստանալն, նոյնպէս և 'ի վայելելն սահմանեն կալ 'ի չափու, զի մի յազահէն և 'ի չապել խտտորիցիմք 'ի սաշաւաճիցն, և 'ի յախտս համակիցիմք: Օսոյն

և Լանատունն ինդրէ 'ի տեառնէ յասեւն . “ Ս'եծութիւն և անանկութիւն մի տար ինձ . այլ կռեա ինձ զարժանն բաւականութեամբ .” Եւ որպէս գեղեցիկս ընտրեաց ասել ոմն՝ “ Օ յաջողութեամբ բախտին ընտրեմ զքաջայարմարն իբրեւ զպատմունձան՝ քան զլայնն և զմեծ . զի կարեորքն կենաց առաւելեալք քան զպատշաճ չափն՝ խափանարարք են և ոչ օգտակարք . Եւ ճոխութիւն տարասրայման իբրեւ ուղղեակ անճոռնի և անհէթթ յաւէտ յընկղմել զնաւն են ձեռնառուք քան 'ի փրկել .”

Գ. Ս'այելք հեշտութեանց մեծապէս զղրդեն զբնութի մարդկան 'ի թողուն անասնձ . այլ որ արդարութեամբ կայ 'ի չափուն , զպարտս բնական օրինացն ընտ . զի զոր օրինակ ցաւ մարմնոյ որ ոչ յօգուտ կարգեալ իցէ՝ բերի 'ի քակտումն կազմածոյ նորին , նոյնպէս և զուարճութիւն երկրաւոր անցեալ ըստ չափ՝ 'ի ցաւ դառնութեան փոխարկի և կթուցանէ զզօրութիւն մարմնոյն , և աղետից բազմաց ներքոյ դրուէ զնոյն , և յիմարեցուցանէ զմիտսն . — Ս'ին 'ի զգայական վայելիցն է ճաշակումն , որ յանցանեւն ըստ չափ՝ անուանի անբարեխառնութիւն , շուայտութիւն , Լ'նասուն կենդանիք շատանան այնու և եթ չափովն՝ որ պէտք իցեն 'ի մերժել 'ի նոցանէ զկարիս սովուն . և են սոքա անվրէպ գաղափար բարեխառնութեան յընտրութիւն քանակին և որակին կերակրոցն և ըմպելեաց , և 'ի խուսել 'ի փնտսակարաց , Եւ միթէ անբան կենդանիք կատարելագոյնք իցեն յայտմ քան զմարդիկ . և բնութիւնս մեր ոչ միայն մերժէ զաւելորդսն և զտարադէսս , այլ և 'ի յաճախեւն փնտսեալ տուժի , և յամենայնի կամի կալ 'ի չափուն . Օ սոյն իմա և վաճառ այլոց վայելիցքնոյ , հանգստեան , շարժման , և որ այլ ևս , յորս զօրաւորացն է ցանկականն հեշտութիւն , զորոյ զօրէնս ուղղութեն և զպատշաճ կանոնսն հարկ է զիտել , առ նմին և զխորշումն յաններեւի անտեղութեանցն . զի որ կարգեալն է սա 'ի պահել զտեսակն , նոյն և ընդ անհրաժեշտ օրինօք սահմանափակ ամփոփեալ է . — Զանկութեանցն ազգ իսկական է կենդանական բնութեանս , և կարեոր մարդումն . զի որ կենդանին է , նա և զգայուն է և ցանկացող . զի այսօրիկ զիրեւաց

ունին : Այսոցիկ ցանկութեանցն հարկ էր լինել 'ի բնութեան , որովք միտէ 'ի բարին և առ կարեորս 'ի պահպանութիւն բնութեան , և զգուշանայ 'ի մօտալուտ արկածից չարեաց : Սակայն յաճախ տգիտութիւն և հակամիտութիւն բնութեանս՝ արտաքս վազեն զօրինօք բնութեան առաւել կամ նուազ քան զպէտան սիրելով , ասելով , յուսալով , երկնելով . և ահա սոքին լինին աղբիւրք կրից չարաց ապականչաց բնութեանս :

Հրահանգք ցանկութեան բովանդակին յերիս , առաջին՝ Վաջ լուսաւորել զմիտս՝ զի մի գհեա ստութեան կրթեացի տգիտութեամբ կամ վրիպակաւ , յորմէ ծագեն կիրք սուտք և անդէպք : Յազազս այսօրիկ՝ սուրբ գիրք զմեզս անուանէ վրիպակ և տգիտութիւն : Այլ քանզի պատճառ առաւելութեան կրից է երեւակայութիւնն , որ անհիմն և տարապայման դատմամբ զայրանայ , լայ , սիրէ , ատէ . այլ ընդ այլոց տեսանէ ըստ սաղբերոյ զգայութեանցն արտաքնոց . այլ և յուրից զիրս և հանգամանս և կերպարանս ստեղծանէ . այնր ազգաւ՝ առ 'ի ոչ պատրիկ յառաջօք տեսլենէն , հարկ է ըստ մարթելոյ 'ի բաց մերժել զցնորս երեւակայութեանն՝ հետազօտելով մանրախտզիւ զիրան : Արկրորդն է՝ Օ մարմնական խառնուածն և զյօժարութիւն հոգւոյն բարեքել աշխատութեամբ , առաքինի սովորութեամբ , և անդրդուելի հրահանգօք՝ յորոց կարգի են հանապազօրեան բարեխառնութիւն , ժուժկալութիւն , սէր համեստութեան , անդու աշխատանք մարմնոյ , փորձ երկայնամիտ համբերութեան հանդուրժել ազեաից աստի կենացս ոգւով արութեան : Այսոքիկ առաջնորդեն 'ի սովորոյթս հաստատունս , որք թէսկտ զառաջինն դժոխքներ համարեացին , այլ 'ի վերջոյ բաղցրանան , զի ժրացուցանեն զմարմին , և զհոգին յանդորր խաղաղութեան հանգուցանեն անցաւ , և 'ի հեծութեան ողբոց զերծ , և յիմաստութիւն զմիտան կրթեն : Արրորդն է՝ Մղօթք սուրբ , ջեռմեռանդն և անհատ , բղխեալ 'ի խորոց սրտին և 'ի սիրոյ պատշաճիցն . որով մաղթեմք ամենահօրէն զօրնութիւն նորա . քանզի ինքն ասաց զոյն՝ « Ենդրեցէք և առնուցուք » : () զտակարութիւն աղօթից ծանուցեալ է և այլ

նու՝ զի ամենայն մարդ 'ի խնդրել անդ ճանաչէ զանձն կարօտ, և խոնարհի առաջի Մատուծոյ, և յամբարտաւան 'ի վիսութեան խորհրդոցն զիջանի ցածնու՝ նահանջելով յետս 'ի մոլորութենէ մտացն՝ որով ընդ կատարելութիւնս բնութե իւրոյ տնքացեալ սրանծայր . սկսանի լինել խոստովան՝ եթէ է արարիչ՝ որոյ բարեհաճոյ կամացն են գործք և ամենայն ձիրք բնութեան զորս յանձին իւրում տեսանէ, ընդ որոյ երախտադէտ մտօք խոնարհեալ առաջի ամենաաւետան՝ և չնորհակալ լինի և փառս տայ նմին, հայցելով 'ի նմանէ զպարգևս բարեաց, և սպառաշէնով ներումն վերականացն . և այս իսկ է որ նուաճէ զամբարտաւանութիւն՝ զդառն արմատ չարեացն ամենայնի . Վրասեցայց ընդ տեսուն, բայց ես հողեմ և մօխիր . — Մովսէսականութիւն այսոցիկ երկից մասանց կարեւորաց 'ի հրահանգս ամենազան ջանկութեանց՝ է լիազոյնս խելամուէլ մարդոյ անձին իւրում . զի պատճառ զանց առնելոյ մարդկան զամենայն կարեւորօքն, և զջանկութիւնան ոչ ունելոյ 'ի չափուն՝ է անհոգն լինել առ 'ի միտ առնուլ եթէ զինչ իցեմք մեք, և զինչ որ շուրջ զմեօք կան . Օ՛ի և անհրնարին իսկ է ղեկավարութիւն բազմայեղանակ այս մարդոյ՝ մինչ չե ծանուցեալ զինչ իցէ մարդն, որում կամովքն կալ ուղղեցոյց, և մինչ չե 'ի բռին կալեալ զսանձ նորա, մինչ չե զյեղափոխ կիրս նորա քաջ սանձակօծեալ, և մինչ չե զանագլխակ զայս մարմին ըստ միոյ միոյ 'ի կրիցն խոնարհեցուցեալ . որոյ ելեալ ըստ չափ, ոչ միայն ստգականեն զքաջողջութիւն մարմնոյն, այլ և զմիտսն մթաղնեալ ցնորեցուցանեն . որ այնուհետեւ զամենայն իրաւունս ուղիղ դատաստանին անարատկառ կոխեն՝ արգարութի՛ զայն վարկուցեալ :

Վիսաւորքն 'ի կրից են, խնդութիւն՝ որ ընթացակից է բնութեան, պատշաճ և արժանի մարդոյ . տակայն զգուշանալ արժան է՝ զի մի տարադէպ և յանպատշաճից յառաջ գայցէ խնդութիւնն . — Տիրութիւն՝ ցեց է ոսկերաց, յազազս որոյ սարս է 'ի բաց հեռացուցանել ըստ մարթելոյ, բաց 'ի պատշաճականէն՝ կարեկից լինելով ընդ միշտս և ընդ մահ նմանեաց մերոց, ևս սուսուէլ մերձաւորաց : Վարեւոր է և ցաւ սրտին 'ի խիղճն մտաց իւրոյ ընդ յանցումն իւր չե :

ղեալ յուղղութենէն : Առեր զի ծագէ տիրութիւն յերկիրդէ մօտալուս չարի , այլ անդ պէտք էն քաջութեան աբիական հոգւոյ՝ անհետ առնել զյարձակումն զայն տիրութեան : — Ահա՛ մօտերիմ՝ անմեկին բարեկամ՝ մարդկային բնութեան , այլ զի մի վրիպեցի՝ սրտաւ է առնութեւր ոճնել միշտ զօրէնան բնութեան , այս է՝ յօժարել միշտ առ ճմարիտ արժանաւորն սիրոյ . խորշիլ մերժիլ յանարգաց յանարժանից , զարտաշա՛ սրտսն առ այս ընու . մի յանապիս կապիլ ՚ի զիւրեղծականս , զի մի ՚ի կորնչել նոցուն մաշեցի տարապարտ տիրութեամբ : — Բաւելութիւն ներհակակիր է սիրոյ , վասն որոյ սրտաւ է ամենայնիւ ՚ի բաց հերքել զայն յընկերութենէ մարդկան . զի ինքն իսկ Վրկիչն ասաց սրտախրանա . « Սիրեցէք զթշնամիս ձեր , բարի արարէք ատելեաց ձերոց » : Բայլ ատել պէտք էն զխոտորումն յուղղութեան ճանապարհէ , զյանցաւորութիւն , քանզի այն զրկէ զմարդիկ յերջանկութենէն յոր կարգեալ էն , նոյնպէս և զկամակոր թշնամին ճմարիտ բարոյն մերոյ յախտեանական երանութեան զտատանայ : — Վախանձ՝ ամբոխումն է հոգւոյ դժնեայ՝ որ զանձն և զայս միանգամայն ալեկոծէ . և իբրեւ ժանգ զերկաթ մաշէ և սպառէ զնախանձաբեկն զայր , որ ընդ յաջողուածս այլոց տագնապի , և անձամբ զանձն սրտաւհատէ : Բայլ բարի է նախանձն՝ յորժամ փափաքէ զհետեւումն այլոցն ուղղութեան՝ զործադրութեամբ ՚ի սեր բարոյն վառեալ բորբոքեալ սրտին . դարձեալ որ ՚ի վրէժինդութիւն զարթուցեալ , ՚ի նախանձ փառացն Բաւուծոյ , կամի զի ամենայն մարդիկ ՚ի զխտութիւն եկեցեկն ճմարտութեան , և ՚ի նոյն զամենայն ճիգն ՚ի զործ արկանէ : — Յոյս՝ թէպէտ և մեղմով ներգործէ , սակայն զգուշանալ արժան է զի մի յերկրայականս և յանստոյգան ձգեցի , և յանհաւրինան վայրապար հաստատեցի , և արթնութիւնն վառեալ յուսոյն ՚ի քուն անյուսութեան ընկղմեցի : — Վրկիւղ՝ անհաշտ թշնամի մարդկային բնութեան և ամենայնիւ անօգուտ զգաստիցն կատարելոյ , որոց հանձար և զգնութիւն ուղիղ առաջնորդիցեն՝ ուսեալ կըռադատել զիրս ընդ վախճանին յոր կարգեալ իցեն . այլ տգիտացն և անուսից կա-

բեորք են 'ի զգուշութիւն, մինչև զգաստացին և լինիցին 'ի միտս : Այլ է և երկիւղ սրտկառանաց և յարգութեան, ընծայեալ առ տեսողն անյայտից և անգործիցն մերոց . յոր ըմբռնեալ՝ խոնարհի յերկրապագութիւն 'ի նկատելն յամենայնի անձին զտկարութիւն և զոչնչութիւն և զնորա անբաւ զօրութիւն : — Բարկութիւն է բուն բերումն հոգւոյն, զոր պարտ է սանձակոծել, զի զահալէժ յարձակումն է բնութեան, զոր 'ի թողուն աղատ, անզերծ մատնի 'ի վախալարեաց : Իսկ բարկութիւն տանձեալ՝ գործի է կարևոր և զաւազան յուղղութիւն անզգաստից : — Առանդն վրէժխնդրութեան զուգակիր է բարկութեան, խոտան է սա և անգոմնելի՝ յորժամ արտաքոյ ելանէ օրինաւոր սահմանին, և չէ առաջնորդեալ 'ի բանէն : Այսոքիկ 'ի համառօտն յիշատակութիւնք զիրից :

Չորրորդ պարտք մարդոյ 'ի հրահանգս հոգւոյն՝ 'ի լրումն պարտուց առ անձն, է աշակերտութիւնն 'ի մարգս ուսմանց և աշխատասիրութիւնն յարհեստս : (Ժ) Այլտ և ոչ ամենայն ումեք միօրինակ իցեն հարկաւոր այդորիկ, այլ առհասարակ համօրէն մարդկութեանս պիտանի են . և մէն մի 'ի սոցանէ ըստ պատշաճեալ պիտոյիցն անձնիւր վիճակի կարևոր, զի սովին ընկերութեանն պէտք յարգարին, և ուղղութեանն ճանապարհ հորդի դիւրագնաց բազմաց, և սոցիտութեանն քօղ պատառի 'ի մտաց՝ առ 'ի տեսանել ամենեցուն անպատրուակ զչաւիղն անխտոր, և ընդ այն առաջնորդել անձանց : () Գտակարութիւն զիտութեանց և արհեստից վրկայեալ է միաձայնութեամբ յամենայն մարդոյ և յամենայն ժամանակի . ոչ միայն 'ի պէտս սակաւօրեաց երկրաւոր կենացս, այլ և յառաջնորդութիւն 'ի յաւիտենական երջանկութիւն հանդերձելոյ աշխարհին : Ապա և ըստ չափու լինելոյ շահաւոր մարդկութեանս զիտութեանցն և արուեստից՝ պահանջիմք ևս մտադիւրագոյն աշակերտիլ 'ի նոսին : — Այսպէս յայտնի ամենեցուն գոլով կարևորութիւն զիտութեանց և արուեստից, զինչ զինչդիրն զայն համարիցիմք յուղեալ երբեմն՝ յոմանց 'ի մարդկանէ : Արպէս և Ախնիկեանն այն՝ Վիողինէս ջան 'ի գործ արկանէր ջնջել 'ի մի-

ջոյ ոչ միայն զգարուածիւն, այլև զարհեստս զխովին, և վա-
րել զմարդիկ մերկս և անարդս և պարսպորդս յանձառս և
յանտառս, իբրու զճոկս զազանաց առնել անդէն զընակու-
ածիւն: — Այս երկմտութիւն՝ է շփոթութիւն իմն մտաց
ծագեալ ՚ի տգիտանալոյ կալ ՚ի կարեւոր սահմանին զիտու-
թեան: Օ՛հ որք թերի ՚ի կարեւոր զիտութենէն գորով՝ տը-
գիտաբար իմաստասիրել կարծեցին, ուրեք անօգուտ՝ և բա-
զում ուրեք փնասակար ցուցին լինել ուսումն իւրեանց և ար-
հեստք: այլ այդ փնաս ոչ ՚ի զիտութենէն է, այլ զարձեալ
՚ի տգիտութենէն, զի ոչ որպէս պարտն է՝ լեալ են նոքա հե-
տամուտք զիտութեանն, վասն որոյ և յանուսումնութեան
իւրեանց մոլորեալ և մոլորեցուցեալ զնմանիս իւրեանց զտը-
գէտս: — Ապաստ և օգուտ զիտութեանց և արհեստից բո-
վանդակին յերկուս: առաջին՝ զի լուսագոյն է և ցփնկալի և
օգտակար բնակել ՚ի լոյս քան ՚ի խաւարի: Արկորդ՝ զի
անհնարին է լինել քաղաքականութեան՝ վայելեալան բա-
նաւորի, որում անկ իցէ առաջնորդիլ ՚ի լուսոյ բանին, ա-
ռանց հետամտութեան զիտութեանց և արուեստից: Այ-
զի ուր բազմամարդութիւն է, անդէն հարկ է զիտութեանց
և արուեստից լինել բարգաւաճանք: — Այս վայր առա-
ջեալքս են բովանդակութիւնք պարտուց մարդոյ առ անձն
պատշաճականքն հոգւոյն:

ԳՎ ՄԻՍ ԺԵ:

Պարտք մարդոյ առ անձն ըստ հանգամանաց մարմնոյ:

112 միայն անստղիւտ ՚ի խղճին լինելն է պարտք մարդոյ,
այլ և ընդ անձին իւրում՝ բարեկամ սերտ երևել: յոր ինչ
հասանէ ձեռն իւր ՚ի նպաստել, նախ անձին հոգասցէ,
Իճութեամբ սիրեմք մեք զանձինս մեր, այլ և ՚ի սէր բա-
րեկամական սիրել զնոյն պահանջիմք ՚ի բնութենէն. և այս

է խնտանոց՝ ոչ միայն սիրել, այլ և իբրեւ մտերիմ բարեկամ մի տալ նմին ձեռն օգնականութեան։ Արեւին ազդեցութիւն է բնութեանս, իսկ բարեկամանալն է բնորոտ թիւն դատաւ տանի մտայն։ Արջանկութիւն մարդոց բաղկացելոյ՝ ի հոգւոյ և ի մարմնոց բովանդակի յայս. պահել անարատ և զերկաքանչիւրսն, և մի տալ սրատճառս փնտսելոյ միտմն։ Յետ պահպանութեան և կատարելութեան հոգւոյ, ի մարմնականն առաջին պարտք են ջանալ ի կատարելութիւն մարմնոցս մեկոյ ըստ չափոյ պահանջելոյ ի մէնջ օրինայն բնութեւ և ըստ շնորհելոյ նորա կարգաց. զի կատարելութիւնը մարմնոցն պարտին զհետ գնալ կատարելութեանց հոգւոյն. նոյն պէս և ի յաջողութեան. — Ատարելութիւնը մարմնոցն բովանդակին յայտտիկ՝ շարժումն, անդորրութիւն, բարեչափ զուգախառնութիւն աշխատութեանն և հանգստեան՝ որովք ի յաջողութեան վայելէ և լինի պատկանաւոր ի սպասարկութեան հոգւոյն։ Իսկ ղեզիւթութիւն և ախտից յորովութիւն՝ որք կրթին ի տկարացուցանել զմարմնն և կասեցուցանեն զնա ի սպաս հարկանելոյ հոգւոյն, այն ամենայն են հակառակ պարտուց մեկոյ և խափանարարք կատարելութեանց մարմնոցն։

Արութիւն և հանապազորդ բարեկարգեալ աշխատութիւն կարեւորք են ի պահպանութիւն և ի քաջողութիւն մարմնոց, որովք զօրանան մկանունք և ջիւղք, և ինքն այնուարիանայ զգէմ ունել և յաղթանակել չարեաց բնութեան։ Աթէ և յօրինաց բնութեան բռնադատիցիմք ի սոյն՝ ոչ որ յերկուսացի, զիտելով զի յօրինաց բնութեան հրամայիմք օգնել անձանց։ Ի չորս գլուխս ամփոփի այս պարտք. Ա. Ատտակիլ ի ստացումն ընչից ի դարման կենաց։ Ատն որոյ աղքատն և կարօտեալ որ յաշխատութիւն բաւական իցէ և դատարկ կայցէ, այն մեղք են նմա ընդգէմ օրինաց բնութեան։ Աթէ պահանջեն իրաւունք մարդկութեան ջանալ ըստ մարմնելոյ վասն ձեռն տալոյ կարօտելոյ, ոչ սպաքէն ևս առաւել պարտ իցէ աշխատել վասն անձանց մեկոյ։ Անկունք ծնանին աշխույժք և եռանդատք, գործօնեայք և օրինակին զնմանութիւն յանձինս կերպարանողք. այլ եթէ ի

դատարկութիւն զնոսա սնուցանիցես, յայնժամ ստիպեալք
 'ի հարկէ կարօտութեան և 'ի սովոյ հայծայծել զպէտան
 ուտտի և է, բուռն հարկանէն 'ի գողութիւն, 'ի նենգութի
 և 'ի յափշտակութիւն: — Բ. յդ դատարկութիւն քակտէ
 զմարմինն քաղաքական և զաշխոյժս հանճարոյ մարդկանն
 չիջուցանէ: Բ. յդ եղծանէ զօրէնս և տապալէ զթագաւորու-
 թիւնս. և զմարդ բանաւոր և զթատէր փոխէ 'ի դաղան ա-
 րիւնախիանձ և վարատող: Բ. Խնամով պահպանել զօր ու-
 նի: Բ. Երհականն սորին անխնամ անհոգութիւն՝ է ակտ դի-
 մամարս երջանկութեանս մերում և պատճառ աղէտից, զի
 օր շուայլին և վատնէ զստացուածսն, հուսկ ուրեմն անկեալ
 յանցուտութիւն, առ ոսն հարկանէ զպատիւն, զարդարու-
 թիւն և զհաւատս, և շահափաճառ զանդգամութիւնն հա-
 մարի: Գ. Չափաւորութիւն 'ի փափաքումն ընչից: Բ. Բախ զի
 օրէնքն բնական սահմանէ 'ի հասարակաց բաժնէ առնուլ
 զպէտան այնչափ՝ որչափ 'ի ընու զկարեւոր պէտան 'ի պահ-
 պանութիւն անձին իցեն պէտք: Բ. յետ այնորիկ՝ զի ցան-
 կութիւն անչափին տաղնապեալ խռովէ զհոգին, յանիրա-
 ւութիւն ձկտեցուցանէ զմիտան, բառնայ զհանգիստան 'ի սըր-
 տէն. այնպիսոյն անդորրութիւն և ոչ ուտտեք է. չունի զօր
 բարեկամ. անթիւք են նորա թշնամիք, դարանակալք. նա և
 աղգականք, մերձաւորք և որդիք երազահաս մահու նորա
 սպասեն: Բ. յսպէս օր զակն յինչն հաստատեալ է 'ի յող-
 վել զնոսա, ոչ 'ի կեանս և ոչ զկնի մահուն երբէք խիք առ-
 ցէ զճաշակ հանգստեան վայելից: Գ. Օ մէջն ունել զաղա-
 հութեան և զշուայլութեան. զի և երկոքին վհատեցուցանեն
 զոգին, հիւծեն և կենդանւոյն 'ի կորուստ անդարձ յուղար-
 կեն զայր:

Երկրորդ պարտք 'ի մարմնականս և կատարումն առաջնոյն
 է պահպանութեան կենացն փոյթ: () րէնք բնութեան բղ-
 սոյն պարտ 'ի վերայ դնէ մեզ. թէպէտ և զստան արք յա-
 նուանեալ իմաստաւորս՝ որք ընդ երկմտութեամբ արկին բղ-
 սոյն ճանարտութիւն: Բ. ստուած է պարզեալաւ կենաց և իշ-
 խան բնութեան, ընդ այս ոչ օր երկմտէ. այլ մեք աստեն
 զազգումն բնութե՝ հետազօտեացուք: Բ. մենայն մարդ զգայ

յանձին իւրում յօժարամեութիւնս և ճիգն 'ի կեալ անխորձ, անփնաս . և ահաբեկ սասանի 'ի ձայն և 'ի նշան մահու . հնարի խուսել 'ի ցաւոյ և 'ի հիւանդութեց . և ոչ միայն խնդրե պատապարիլ յերեսաց մահաբեր արկածից, այլ և զմայլիլ յօրինաւոր բերկրութիւնս : Ապա որ զինչ և է փնաս հասուցեալ առ մարմինն կամ առ բնութիւնս ողջոյն, յանցումն է ընդդէմ բնութեան, նա և արարչի բնութեան զխովին : Բայց այս եթէ իցէ կամակար մտօք չարիս անձին խնդրելով, և կամ եթէ յախտից և 'ի թիւր սովորութեանց յառաջ գայցէ, յամենայնի է անխրաւութիւն ընդդէմ բնութե և զոր կանքս Վողտուել զանձն, միւսել զսուրն ընդ սիրան, դահալէժ հօտիլ 'ի վիհս առ գառն տխրութեան կամ առ տաղաւութեան 'ի կենաց, են անձնասպանութիւնք կատարեալք . նոյնպէս և ազդեցեալքն 'ի շուայտութեանց, 'ի մեղկութեց, յանինաց վատտակելոյ, և յայլոցն յամենայնէ : Ս 'ի որ զընդդէմ գործեն օրինաց բնութե՝ զգիտումն ունեւել և կամ անտես զկարեոր զգուշութիւն առնելով, յամենայնի գտանին յանցաւոր առաջի դատաւորի բնութեանս :

Այսպսպէս պատուէրն բնական օրինաց անգստին անկեալ է 'ի սիրտ ամենայն մարդոյ չլինել անձնասպան, զոր մարթ է հաւատաւել չարիւք . Առաջին՝ զի անձնասպանութիւնն է գործ ապստամբութեան յարարչէ բնութեանս . մեք աւանդապահ եմք կենաց մերոց և ոչ ինքնիշխան տեարք, զոր տուեալ է մեզ հասուցանել զնոյն յիւր վախճանն կարգեալ յԱստուծոյ, ապա պարտապան եմք հասուցանել զայն տուողին երբ և առնուլ կամիցի : Յաղազս որոյ՝ որ որ զիւրովին գնացէ, անխրաւէ յորէնս աւանդապահութեանն՝ և վրէժս տայ զգողոյ և զխորոյի . — Արկրորդ՝ զի անձնասպանութիւնն է գործ անարդութե ընդդէմ արժանեաց բնութեանս մերոյ . զի որ որ չհանդուրժեալ դառնութեան վշտացն մտաբերէ յեղեռն պատահելոյ անձին, կորուսանէ զարդիւնս արութեանն՝ որ է 'ի թուփկալութեան աղէտիցն . Ճմարիտ ծանօթութիւն անձին և իսկական արութիւնն հաստատեալ կայ 'ի համբերելն, և ոչ յանխորհուրդ զիմե ի մահ անձին : — Արորդ՝ անձնասպանութիւնն է անխրաւութիւն ընդ-

դէմ ընկերութեան . մարդ 'ի բնութենէ ընկերական է , և ընկերութիւնն հաստատեալ է 'ի փոխադարձ իրաւունս և 'ի պարտոս . արդ անձնաստպանն անխրաւի առ ընկերութիւնն՝ ոչ հատուցանելով նմին զպարտա իւր : — Զորորդ՝ մարդ պարտապան է սիրել զմարդ իբրեւ զանձն , և զինքն իբրեւ զայլ մարդիկ . և զի 'ի սիրոյ արդարութեան բռնադատիմք չստանանել զոր , ապա ուրեմն և ոչ զանձն . զի նոյն իրաւունք են մեր և ընկերին . զի և անձինք մեր են մասն մի ընկերութե : Իսլանդականութիւն այսոցիկ ամենայնի այն է , զի մեք կամք միշտ հպատակք ընդ ձեռամբ Բստուծոյ . և “ Օր օրինակ , ասէ Լ ակտանախոս , (ծ . 18 .) ոչ մերով ինչ կամաւ եկաք 'ի կեանս յայս , նոյնպէս և 'ի մարմնոյ աստի՝ որ 'ի պահպանութիւն տուաւ մեզ՝ նորայն հրամանօք պարտ է մեկնել , որ զմեզ յայտ փակեաց 'ի մարմնի իբրեւ բնակիչս , մինչև երանելոյ տացէ հրամանն : Իսկ Պղատոն իբր դատաստանաւ վարի ընդ անձնաստպանս . “ Բնարդանօք , ասէ , պարտ է հոգոյ տալ՝ որ զանձն իւր 'ի կենաց աստի բռնի հանցէ 'ի բաց , ոչ դատաստանաւ ինչ քաղաքի , ոչ դառն և անխուսելի բախտիւ , . . . այլ առ վատութեան և առ վեհերոտ բարուցն յանարժանսն մտարերեալ : ” () րէնք էին առ Լքրայեցիս լծաւ զել զանձնաստպանս մինչև 'ի մուտս արեւու . ըստ Զոլսեպոսի (Գ . 25 . յղ . պար . Հր .) : Լք ըստ Հեղեսիպպոսի , () րէնք այլ և այլ ազանց հրամայէին՝ առանց թաղման թողուլ 'ի բացի զորս անձին առնիցեն : Լք Բթենացիք՝ զաջոյ ձեռն հատանէին զկամաւոր մեռելոցն : Բ Հռովմայեցիս՝ որ զանձն կախեալ սպանանէր , անթաղ ընկեցեալ մնայր : Լք չեն ինչ զարմանք , զի ոչ կարացեալ վասն անարժան զործոյն պատու հասել զկենդանին , զմեռեալն պատժէին : Պտղոմէոս արքայ հրամայեաց կախել զգիական Լրէոմենեայ՝ որ անձին արարեալ էր : Լք թէպէտ գէշն այն ապականեալ ոչ ինչ զգայ , այլ խտտութիւնն այն պատուհասին՝ ըննի 'ի խրատ կենդանեաց : Բ Եւ ինչ է զործ քաժամարտիկ զօրականաց՝ որք ընդդէմ խիզախեն հարուածոց թշնամեաց : Բ անգի այր 'ի պատերազմին 'ի խրախուսել իւրում , ոչ զանձին՝ այլ զթշնամոյն նիւթել հնարի զմահ . հարկանէ մարտնչի վասն փառաց , 'ի

կէիս զնէ զանձն առ 'ի փրկել զկեանս քաղաքացեաց իւրոց
 և պատրաստել նոցա զխաղաղութիւն և զանդորրութիւն :
 Եւ ի նոսա զանձնատարանութեան . զի նոքա արութեամբ պա-
 տրապարեցին զաստուածաբաշտութեան կրօնն և զհայրենի
 աշխարհն . քանզի տալ 'ի մահ զկեանս 'ի փրկանս հասարա-
 կաց՝ մեծ է և հոյակապ , և օրինաց բնութեան պատկ չնաչ-
 խարհիկ . վասն զի և համօրէն ազգ մարդկան յրնկերական
 դաշինս գրաւական դնեն զկեանս վասն հայրենեաց , և ամե-
 նայն զօրական վասն թագաւորի . և առ ամենայն մարդ գո-
 վութեամբ է հռչակեալ 'ի կէիս զնէ զանձն վասն ծնողաց ,
 հայրենեաց և բարեկամաց . և այսորիկ իրաւունք են օգնա-
 կանութեան պարտուց առ ընկերս :

Եւ թէ որ հարցանիցէ . Պատարադէլ զանձն 'ի փրկանս այ-
 լոց իցէ՞ օրէն : Պատասխանին այս է . () Եւն է զօրծէլ զայդ
 ցորչափ ոչ յառաջ զայ անտի վնաս 'ի տուգանս այլոց ուրուք .
 վասն զի բարեկամութիւնն է մասն օրինաց բնութեան , և
 է զօդ միութեան ազգի մարդկան : Եւ Եւանել՝ զի մի մեռցի
 այլ որ , զայս արդարութիւն ոչ պահանջէ . զի 'ի կէիսն ար-
 զարութեան հաւասար ծանրանոց երկուստեք՝ միում ումեք
 կորուսանել զկեանս . այլ բարեկամութիւն ամուր պարիսպ
 ընկերութեան քաջայաղթ պայծառանոց անդէն . վասն որոյ
 զսոյն թողացուցանեն օրէնք բնութեան , այլ ոչ հրամայեն :
 Եւ թէ և արիական գործ տալ զանձն վասն բարեկամի , այլ
 ոչ է պարտք հարկեցուցիլ :

Արդեւ ընդ մեղադրութեամբ է անձնատարանութի , նոյն-
 պէս և ընդ սողտանօք է հակառակն նորին տաղապայման
 երկիրդ 'ի մահուանէ և տարփանք հեշտութեան կենցաղոցս ,
 զի և այսորիկ զմարդ օտարացուցանեն 'ի վախճանէն իւրմէ
 զիմեղոյ 'ի յախտե՛նական երանութիւնն՝ առ որ կարգեալ է
 մարդ 'ի բնութենէ : Եւ զինչ այլ աշխարհի կենցաղ՝ քան
 զմուսնալն զվերջին զիւր վախճան , և կապեալ 'ի սէր ան-
 ցաւորաց և սնտեաց՝ հանապազօր մեռանել յերկիրդէ և 'ի
 կոտորածանաց 'ի դուղնաբեայս : Եւ յիս է սահման մարդոյ .
 այլ արիական աշխոյժ յուսով հանդերձեալն , և աներկիրդ

անցանէլ ընդ ամենայն փորունս, նա և ընդ մեծամեծս որբ անբաժք իցեն 'ի կենաց աշխարհիս * :

* Առ Հնգիկս յաճախեալ էր գործ անձնապանութեան . կանայք ալիք բոցակէզ անշնչանային 'ի խորշիս փայտակաւոյ արանց իւրեանց : Նոյնպէս և մերկիմատաակէ նոցա հասեալ 'ի սահմանեալ տիս ծերութեան՝ գահավէժ լինէին 'ի բոցահրատ վիհ բորբոքեալ : Կեղաք հին բնակիչք Սպանիոյ զիւրս վին գնային 'ի ծանրանալ աղեաց նոցա : Բազումք 'ի հնոց աղցաց 'ի ճենճէրս մարդազոհից անօրինէին առ բազնովք իւրեանց : Առ Քիւայիս սոփորութիւն էր, յալիս ծերութեան տաղակացեալ ուրուք 'ի կենաց՝ հրամանաւ դատաւորի գեղակուր կորնչէր : Ո՞րչ ցիտէ և 'ի նախնիս մեր 'ի գարս ինչ միջին ժամանակաց զանձնապանութիւնս որբ գործէին ազատ կամք . որպէս 'ի մահուն Արտաշէսի արքայի բազում կամաւոր մահունք լինէին 'ի սպաս թագաւորին : Եւ 'ի հեթանոս ազնւոս արքա կանաւորք անձամբ անձին գահի՞ճ կանգնեցան . այսպէս Անիւրազ, Դիմաթեռնէս, Աստան, Բրուտոս, Աստիոս, և այլք յորովք . որք արհաւրք ամալք և աշխարհակուցեալք մաաշէին 'ի գործ գառնութեանն . որոց խիղճ վկայէր և անգուլ բողբոքէր՝ եթէ զրնգ զէմն գործեն օրինաց բնութեան : Անցոյց զմեղե գնութեամբ ամենայն անձնապանից Եդէսիսս, որ զմարդ սարտապան գրէր առնել անձին . և զայն յերկար բանիւք բաժաղանաց հեղուր յախանն լսողաց՝ խռոսներամ ծովա մաց կորնչել, զի ոչ ինչ ակն ունէր հանգերմէլոց բարութեանցն հասանել . վասն որոյ և անձին իւրում առեցեալ գլխովին, ինգրէր զկորուստ իւր : Ոչ այսպէս տարազեալ օրինակաւ փափաքէր առաքելալ ելանել 'ի մարմնոյ և ընդ Քրիստոսի լինել : Ոչ և վկայք՝ որք յուսով յաւերժից կենացն ճեպեալք, ոչ երկնէին 'ի խոշտանգանաց . զի չարիքն այնոյիկ որք 'ի մեծագոյնն առաջ նորդեն բարիս, ոչ են չարիք, այլ անեղ բարեացն առիւթք : — Արքայեցիք ամալք զերծ 'ի սոգտանաց անձնապանութեան համարէին եթէ որ քաջութեամբ ելանել յաշխարհէ լուսագոյն համարէր, քան զկալն 'ի վասնգի թըշնամանելոյ զԱստուած : Հաւատային եթէ Աստուած է տէր կենաց և մահու, բոլոյ առնին՝ ուր ծանր փառնգ 'ի վերայ կալցէ, արձակէ զմեզ Աստուած յօրինաց անտի : Առ այս 'ի մէջ առնութն զօրինակն Սամբուսի՝ որ տեսանէր զնախասինս աստուածապաշտութեան յանձին իւրում, և Սաւուղայ՝ որ 'ի ստերն իւր յեցեալ զտաւեցաւ 'ի կենաց՝ զի մի ծանակ լիցի թշնամեաց Աստուծոյ, և զօգեցաւ 'ի Դաւթէ : Նոյնպէս և Հուսրի Երուսաղէմացոյ : — Էն և 'ի քրիստոնեայո՝ որք անձամբ զանձինս մատնեցին 'ի գիրկս մահու, զի մի 'ի տանջանսն տաղնապէսցին ուրանալ զՔրիստոս : Նոյնպէս և կուսանք օմանք առ զերծանելոյ 'ի վասնգէ կորստեան պարկեշտութեանն՝ մահու մատնեցին զանձինս, զորս ընդ սուրբս համարի Եկեղեցին : (Յաղագս սոցա արժան է յակն արկանել զոր ինչ գրեն մեծն Օգոստինոս (յԷ . քաղարին Աստուծոյ ԳԼ . 26 .) և Ոսկերերան (Գաղա . Ա . 4 .) լնդ սոսա յաւեա զարմանալ և քան հետեւել :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Զինէ Հարկն իցէ :

Ի ՀԱՅԷԼ, օրինաց բնութեան 'ի վերայ մեր յամենայնի՝ անհրաժեշտ պարտա 'ի վերայ գնելով հպատակել նմին ինքեան անպատճառ, 'ի մեջ մատեաւ Հարկն բռնադատեալ զմարդիկ զանցանել զօրինօր, եթէ կամայ եթէ ակամայ ըզհետ գնալ ինքեան հարկին. մինչև յառակս լինել ասել՝ եթէ Հարկն լուծանէ զօրէնս : ԲԱ քանզի մարդիկ յամենայնի հնարին և առանց հարկի զլուծումն այնոցիկ օրինաց, վասն որոյ արդ մատիցուք 'ի խոյզ առ 'ի զատանել զձմարիան հարկ 'ի ստոյն, և զայլն :

Հարկն է վիճակ մարդոյ՝ յորում ծանր վտանգ 'ի վերայ հասեալ զերծ կացուցանէ զնա 'ի հնազանդեաց օրինաց : Յայտ է 'ի սահմանէ ասալ՝ եթէ ուր ահարկութի է վտանգի, անդ միայն օրէնքն տեղի տան հարկին : Բարդ խնդիր է եթէ որք 'ի վտանգաց զօրեացեն 'ի լուծումն օրինաց : Ախ եթէ վերահաս վտանգն սպառնացի կենացն, յայնժամ անսահման է վտանգն. իսկ եթէ չգուցէ վտանգ կենաց, յայնժամ ըստ ծանրութեան ահարկութեանն է և հարկն մեծ կամ փոքր : Ըստ այսմ եթէպէտ և անսահման վտանգաւ հարկ ծանր 'ի վերայ հասեալ էր վկայիցն Քրիստոսի՝ կամ յանձն առնուլ զդժնդակ տանջանան, և կամ ուրանալ զՏէր. բայց սակայն երկուստեք էր նոյն ծանրութիւն հարկին կամ յանձն առնուլ զժնդակ տանջանօք զմահ մարմնոյ, և կամ զյառիտենից զմահն հոգւոյ. և զի մահ մարմնոյ թեթեւագոյն է քան ըզհոգւոյն, վասն որոյ հարկ էր մնալ յօրէնս Տեառն յանձն առեալ զկորուստն մարմնաւոր կենաց, — Արքիւն պատճառ զօրանալոյ հարկին քան զօրէնան՝ է լինելն Բոտոծոյ ինքնիշխան տէր կենաց մերոց, որ սահմանեաց զօրէնս 'ի սրահարկութի նորին. արդ յորժամ 'ի գէպս ինչ օրէնքն բերիցին 'ի ծանր վնաս կենացն, անդանօր տեղի տան օրէնք. զի օրէնք

վասն մարդոյ եղև, և ոչ մարդ վասն օրինաց. բայց յայնցանէ զօրովք զանցառու թիւնն ուղղակի ընդդէմ միցի փառայն Մատուծոյ: — Վանիւիւ յանձն առնու կորնչել 'ի զուբն առիծուց առ 'ի փառաւորել զմի միայն զճմարխան Մատուծ. ոչ էր հնար վերագոյն դնել զսէր անձին քան զճմարտութեանն, զի այնու սէր անձին սրատճառս տայր արհամարհու թեանն Մատուծոյ: Բայց ոչ այնպէս Վաւթի յորժամ քաղցեաւ ինքն և որք ընդ նմա էին. զի անաշման էր վտանգ կորուսանելոյ զկեանսն 'ի հալածական փախստեան իւրում եթէ ոչ ուտէր 'ի հացէ անտի նուիրելոյ. իսկ 'ի լուծանել զօրէնսն, ոչ առ արհամարհու թեան օրինաց, փոքրագոյն էր օրէնքն չուտելոյ 'ի հացէ անտի առաջաւորութեան քան զօրէնս պահպանութեան կենացն, ապա յերկուց օրինաց զփութմբն անտեսս արար: Օչ մեծ պարտք էին Վաւթի պահել զկեանսն քան զչուտելն 'ի հացից անտի. և Վանիւիւ մեծ պարտք էին չուրանալ զՄատուծ քան զհոգս պահպանութեան կենացն: Բայց է յօրինակացս՝ զի հարկն յորժամ բռնադատէ լուծանել զօրէնս, ինքն ոչ է պատարց քան զօրէնսն. այլ ծանրագոյն օրէնք թեթեալութիւնն ընդդէմ ելեալ ինքն կայ փոխանակ նոցուն. քանզի օրէնք ճանաչին 'ի վախճանէն լինել արդար և ուղիղ. ապա և հարկն յորժամ բռնադատէ, պահանջէ ուղղութեամբ զկատարումն գործոյն, յօրինաց անտի առնու և ինքն զիրաւունս բռնադատութեն: Սկսան որոյ հարկ ինչ ստիպողական եթէ չիցէ առեալ յօրինաց՝ անիրաւ է և անգոր 'ի լուծանել զօրէնսն որչափ և թեթեալոյնք իցեն:

Հարկն ծանր զանազանի յօրինաց այսու՝ զի հարկն յաւախս առեալ լինի 'ի բնական օրինաց, որում ոչ կարեն կալ ընդդէմ օրէնք դրականք զպարտուպատշաճ պարտսն հրամայելով. զի հարկն հաստատեալ 'ի բնական օրէնսն՝ որ յիրաւունս իւր անյեղ ի է և ցանց բնականից ընդ մարդոյն, այնչափ զի չկարէ մարդ թէ և կամիցի 'ի բաց հանել զանձն 'ի բռնադատիչ հարկէ այսի: Սարդոյ կարեւոր նպատակ է 'ի բնութեանն օրինադրեալ ջանալ 'ի պահպանութիւն իւր. և իշխանութիւն դրական օրինաց ոչ կարէ պահանջել 'ի

մարդկանէ, զկատարումն անվրէպ՝ մինչև 'ի յօժարեցուցանել զնա 'ի մահ, քան զգրախեց մի թոյլ առնել զօրինօք անցանել. զի զրական օրէնք յամենայնի 'ի ներքոյ են օրինաց բնութեան և ստորև քան զնոյն: — Արատակ օրինաց է լինել սատար անարատ պահպանութեան և յաջողութեան մարդկան ըստ պայմանի բնութեանն: Այսն որոյ 'ի սահմանեալ օրէնս եթէ իցէ ինչ քակտիչ մարդկային բնութեան կամ պատճառ փնտուց, և կամ եթէ զանցանիցէ քան զբաւականութիւն մեր, օրէնքդ այդոքիկ ոչ բռնադատեն զմարդ 'ի պահպանութիւն: Այս հարկն ոչ է ըստ հաճոյս 'ի զանցառութիւն օրինաց. այլ միայն ուր երևիցի աւելորդ խտտութիւն արտաքոյ օրինաց բնութեան, անդանօր իրաւունք են դնել չափ օրինացն. և այս պատահէ յօրէնան հրամայականս յորժամ զանցանիցէ քան զսահման բնութեան: Քանզի վախճան օրէնադրին օրէնադրութեան և իշխեցեալոցն յանձնատութեան է անդորրութիւն հասարակաց. ապա որ զանցանէ քան զկար բնութեան, այն և ոչ կարէ շնորհել զանդորրութիւն: — Իսկ օրէնք հրաժարականք միշտ պահանջեն զկատարումն, քանզի այսօրիկ են պարտք առ Աստուած, առ անձինս և առ ընկերս: Անտեսութիւն պարտուցն առ Աստուած բերի 'ի նախատինա Աստուծոյ, և զի անլուծանելի է հարկ հրաժարել յայնմ յամենայնէ՝ որ լինի յարհամարհութիւն Աստուծոյ, վասն որոյ և ոչ կարէ լինել յայնմ հարկ անսահման՝ բռնադատիչ պակասելոյ 'ի պարտուցս: — Այս այսմ են և ամենայն հրաժարականքն կարգեալք 'ի բարին անձանց մերոց և կամ մերձաւորաց, վասն զի 'ի զանց առնել զհրաժարական հրամանաւն՝ բերիմք 'ի փնաս անձանց և ընկերաց և մեղանչեմք ընդդէմ օրինաց բնութեան: — Այս ստացելոցս ոչ արդարացի երբէք որ բռնադատեալ 'ի հարկէ հայհոյեցէ զԱստուած, զոհեցէ զբոլելոց, սուտ երդնուցու, կամ փնասեցէ ընկերին և անձին որով և իցէ ճանապարհաւ. զի իրաւունք բնութեան բողոքեն միշտ ընդդէմ այսօրիկ: — Պարտք պահպանութեան և խնամոց անձին 'ի պահանջել անսահման հարկին կարէ անտեսել զսահմանեալ օրինօք, եթէ չիցէ 'ի պաշտպանութիւն գերագոյնին քան զանձն, այն

ինքն է պաշտօնն **Բ**արուծոյ . զի եթէ 'ի խնայել անձին անարդէացի **Բ**արուած , առ ոտն հարկանի և բնական օրէնք յորմէ երանել երբէք ուրեք ոչ է հնարաւոր :

է՛յ ետ արարդէլոյ զօրէնս բռնադատութեան անսահման հարկին , արդ առաջի արասցուք զդէպս զժուարալուծս քակելով զինձիւն . զի բազում ուրեք զայլ ինչ օրէնք հրամայեն , և դէպքն ըստ զուգընթաց սարսազայիցն այլազգ բռնադատեն դործել . յորս պարտ է ճանաչել յորվայր պահանջիցեն օրէնք , և յորչափ հարկն իրաւացի առնիցէ թոյլ :

Ինչդիր է առ օրէնագէտս . **Ի**ցէ՛ օրէն հատանել ումեք զմին յանդամոց իւրոց վասն կենացն սահպանութեան : — **է**յայտ է զի հարկն կորուսանելոյ կամ զմի յանդամոցն և կամ զըրկելոյ 'ի կենաց , ամբասիր առնէ զայր 'ի հատումն միոյ յանդամոցն . քանզի ընդհանուր օրէնք են ընտրել յերկուց չարեաց զփոքրագոյնն , ընտրելի է յաւէտ զմի յանդամոցն կորուսանել քան 'ի կենաց անկանել : **(Գ)** Կէտ մեք չեմք տեսարք կենաց մերոց , և արդելեալ է նա և 'ի բնական օրինաց խելել զմեզ հատմամբ անդամոց ինչ , սակայն լոյս բանին մեզ թերադիր լինի յանձնառութեամբ փոքու վնասոյ զերծուցանել զանձինս 'ի ծանրագունէն * :

Ինչդիր է դարձեալ . **(Ը)** րէն իցէ 'ի յետին կարօտութեան պէտս 'ի մահահրաւէր սովու ուտել զմիս մարդկեղէն : — **Բ**այ՛ անուշտ զղումն , դառնութիւն յուսահատ խորհրդոց ուտելոյ զմիս մեռելոյ մարդոյ սոսկումն է մտաց , և յիշատակն անգամ լոկ , բայց հարկ սահպանութեան կենաց բռնադատէ զլոյս բանին տեղի տալ բնութեան , կերակրիլ մարդկեղէն մարմնով : **Բ**այլ ոչ երբէք զիրաւունս 'ի ձեռս տայ մար-

* Առ այսու ինչդիր է զժուարակնձիւն՝ թէ արդեօք թողցուցանեն օրէնք , կամ ընդդէմ դործիցէ պատշաճ պարտուց՝ որ յերկուսեք յայտմ վրասանգի առաւել ընտրեացէ մեռանել , քան տանել զժնդակ ցաւոց հատմանն . մանաւանդ զի թէ չիցէ հաւաստի յետին բժշկութիւնն յետ կրկնոց զայն վիշտս ցաւոց : Զի բազում այն է՝ ուր ընթացակից եղեալ ծերութիւն , տկարութիւն մարմնոյ , ախտակրութեանն հանգամամբ , բժշկաց տարածուցնութիւն . վերահատին թերութիւն , նուաճեն զգորտութիւն հոգւոյ , և անբաւական կացուցանեն այնց ազեւոյց : Զայսոցիկ ընտրութիւն իւրաքանչիւր զի պուածք ունին պատշաճարար կարգաւորել . քանզի և իրաւագէտք քաջք միտալ 'ի բազում խոյզս բանից՝ չունին 'ի վերայ բերել զհաւաստին :

դոյ բնութիւնն յօշատել զկենդանին, մտաբերել 'ի սպանութիւն ընկերին, կորզել զկեանս այլում առ 'ի պահպանել զիւրն. այս օրէնք հրաժարական և բնութեան անսփոփոխ կայ և հաստատուն: — Յիշատակ այսորիկ դառն է և առ ամենայն ազգս անդստին 'ի սկզբանէ, մինչ զի 'ի մեծ պատուհաս՝ սպանալ Մատուծոյ առ ազգն խորայելի զաղեկէր յախրանս առ անգութ սովուն տազնասկոյ: — Մշաղելի անցք եօթանց ոմանց անդղիացոց և դատաստանն եղեալ զնոցանէ յայտ առնէ զեղեոն գործոյ սպանութեան. քանզի վարեալ սոցա տարադէմ 'ի ծոցս ուկիանու յերեսաց բռնաշունչ հողմոց, և 'ի վտանգել նոցա 'ի սովէ, մտաբերեցին յեղեոն՝ զի վիճակս արկեալ 'ի վերայ անձանց, և ում և ելցէ նշանն մահահոտ, նա լիցի կերակուր ընկերայն: Մյսպիսի խժական կերակրովք հասեալք 'ի ցամաք մնացելոցն. և իբրեւ 'ի վեր ել գործն, նոքին սարեալքն դատեցան մարդատանք յատենէն արդարութեան: Վանգի 'ի բնութենէ օրինաց չունէին նորա իրաւունս 'ի վերայ կենաց իւրեանց նոյնաբն և օտարին. այլ 'ի վիճակարկութեանն գոյով անստոյգ վիճակին՝ կրկնակի մեղան, ընդդէմ կենաց անձանց և ընդդէմ կենաց ընկերացն: Օր մէն մի պահպանութեան կենաց անձին պարտական է. որք հաւանելով ընդ վիճակընկեցութիւնն, յանձն առին զանձնասպանութն ոճիրս. նոյնպէս և մտաբերեցին 'ի սպանութիւն ընկերին՝ թողեալ ընտրութեան վիճակին զգործադրութիւն սպանութեանն: Հաւաստի է դարձեալ անօրինութիւն այսր վիճակընկեցութեն 'ի զգացմանէն զոր բնութիւնն տնկեալ է 'ի մեզ. զի ամենայն որ յօժարի սարկեցուցանել զկեանս իւր 'ի մահուանէ ձեռն տալով այլում ումեք՝ թէ և իցէ վտանգաւ կենաց. քանզի զգայ իմն վստահութիւն յանձին եթէ որ զանձն արկանէ յայն վտանգ, զիտիցէ պաշտպան կալ կենաց անձին և իւրումն միանգամայն: Բայց ամին հակառակ ամենայն այր մտացի 'ի տեսանել զայլ որ՝ զի մտաբերէ յանձնասպանութիւն առ 'ի զկեանս սարկեցուցանել ընկերին, ոչ յանձն տունու. առեայ և զխորհելն անգամ եթէ այլ որ անձին արացէ, զի ես յարիւն նորա կեցից. այլ ասէ՝ եթէ կայ ինձ

մեռանել մեռայց, բայց մի տեսից զայլ որ յեղեռն անձնասպանութեան մտաբերեալ զի ես կեցից, զի այնպիսի կեանք դառն է ինձ քան զմահ։ Բ՛հա ՚ի վիճակընկեցութեան անդ զայս բնական սոսկումն բնութեան արհամարհեալ, մեղութեալ են ընդդէմ բնական օրինաց։

Բ՛այլ է ինդիր երբորդ. Բ՛նաւաբեկութեան եթէ ոմն ապաստանեալ ՚ի տախտակ մի, կամ ոմանց ՚ի մակոյկ փոքր, կարող իցեն մերժել ՚ի բաց զհետոյ եկեալն զի մի ամենեքին կորիցեն միահաղցն։ — Բ՛րդար իրաւամբ. մի՛ զի որք յառաջն զբաւեցին զտախտակն կամ զմակոյկն զայն՝ նորա են տեարք իրացն և ոչ որ կարէ հանել զայնս ՚ի նոցանէ թէպէտ և իցեն ՚ի հաւատար վտանգի. և երկրորդ՝ զի թէ ընկալցին զնոսա ընդ իւրեանս, յայնժամ կորնլին և ինքեանք ընդ այլոցն։ Բ՛ասն որոյ և յետոյ եկեալքն անիրաւին կրկնակի, ՚ի յափշտակելն և ՚ի լինելն պատճառ մահու նոցա՝։

Բ՛ն որք ըստ փոխել պայմանացն յաւելուն և զանազանութիւնս, ասել. Բ՛թէ ՚ի կուտել բազմաց համանգամայն ՚ի մակոյկ անդր և ՚ի վտանգիլ կրոյն, մարթի արկանել վիճակս, և այնպէս ՚ի բաց ՚ի մակուկէն արկանել զվիճակեալն ՚ի վրտանդ մահու։ Բ՛ս թէ որ ընդդէմ դարձցի վիճակընկեցութեանն խիթացեալ յելից իրացն, զնոյն ինքն մատնել արժանապէս յանդունդս անդ։ Բ՛արձեալ և կարծիս ՚ի միջառնուն ոմանք ՚ի բաց հանել ՚ի վիճակընկեցութեանէն զտէր մակուկին զի ինքն է պատճառ փրկութեան այլոցն, դարձեալ եթէ զուցէ որ ՚ի նոսա գերազոյն իշխանութեամբ և արդեամբ, զի կեանք նորա կարեւոր է հասարակաց։ Բ՛այց պարտ է զատանել զիմաստասիրական զննութիւնս և զգիւ-

1 Ըստ օրինացս ՚ի բազում գեպս մարթ է լուծանել զինձիւն երկմտութեան. զոր օրինակ՝ եթէ զորաց ՚ի խուսափել և յանկանել ՚ի պատնէշ ՚ի խուժել թշնամոյն, փակեցեն զգրունան թողով արտաքոյ զհետամնացսն։ — Յայտմ քննել արժան է եթէ իցէ հարկն անասման, կամ թէ հեռի և հնարաւոր դարմանոյ։ Յայս զննութիւն մարդասիրութեան մեծագէտ գովութիւն յանձին տարաւ Գարեհ արքայ Պարոյից ՚ի փախել յերեսաց Աղեքսանդրի և ՚ի տալ ոմանց խորհուրդ քակել զկամուրջ Գալլ գետոյ զի մի հասցէ թշնամին, թէպէտ և կէտք ՚ի զօրացն մտանկային ՚ի սուր նորա։ Կա ըստ արժանի պրկութեանն ետ պատասխանի։ Մանաւանդ եթէ ճանապարհ հորդեցից հետամնաց, և ոչ զհետամնացն մտանկայից։

ցազնական առաքինական գործս 'ի գործոյն պահանջերոյ յօրինաց բնութեան : Ասան զի ըստ օրինաց բնութեան 'ի հաւատարութեան վտանգին՝ փրկանք անձին է միշտ առաջին քան զայլոյն , մանաւանդ ուր վերահաս վտանգն իցէ անսահման , որպէս է յայս դէպ յարկանելն 'ի բաց 'ի մակուկէն : Վանգի բնութին որ ստեղծեալ խորշի յազեալոյ մահու , 'ի վերահաս վտանգին և 'ի տկարանալ զօրութեանն առ բազումս , ոչ կարէ այնուհետեւ և ոչ պարտի խոկալ զայլոյ՝ յանձն առեալ զկորուստ անձին , որովհետեւ օրէնք բնութե կարգեալ են 'ի սկզբանն 'ի պահպանութիւն անձին իւրաքանչիւր , և 'ի նմանութենէն պարտք 'ի վերայ հասանեն հոգալ և զայլոյ . քանզի 'ի բնութեան ամենայն ինչ պարտին բերիլ առ իւրեանց վախճան , ապա 'ի ընեւ անսահման վրտանդի կորստեան կենաց անձին , է արտաքոյ օրինաց բնութեան առնուլ յանձն զկորուստ անձին առ 'ի զայլ որ տարեցուցանել : — Սակայն յանխորշելի վտանգսն՝ զիւցազնական առաքինութիւն բերեալ յանձին պատարագել զկեանս զի այլք տարեցին , այդ է առաքինանալ 'ի վեր քան զօրէնան . որպիսի է՝ զօրականաց ոմանց մատնել զանձինս վասն կենաց [Թազաւորին , և այլն : Վայց եթէ ճշդիւ քննեցես զիրան , գտանես զի և այս ոչ է արտաքոյ օրինաց բնութեան և ոչ կորուստ անձին , այլ մանաւանդ է լրումն բնական օրինաց 'ի վերագոյն աստիճանի . քանզի նորա ամենեքին որք զնեն զանձինս յանսահման վտանգ կորստեան կենաց վասն փրկութեան այլոց , ոչ եթէ այնու բերիցին 'ի կորուստ անձանց , այլ ունին 'ի միտս իւրեանց զանմահութիւն հոգեոյ իւրեանց , և գիտեն զի այնու յանձնառութեամբ՝ 'ի սէր այլոց նմանեաց իւրեանց , [Եւպէտ զրկին յաղցաւոր աստի կենաց , բայց փոխանակ այնորիկ յանմահական կեանսն մեծապէս փառաւորին : Յայս յոյս հաստատեալ , որ և է ճշմարիտ ամենայնիւ , մտադիւր յօժարին տալ զանձինս վասն այլոց , մանաւանդ վասն [Թազաւորաց և այնպիսի արանց՝ որոց երկարութիւն ամաց 'ի վերայ երկրի է կարեւոր վասն փրկութե հասարակաց կամ բազմութեան : — Վստայէս ևս 'ի պահանջել Ղստուծոյ 'ի մէջ տալ զկեանս մեր վասն իւր և մի յու-

բառաւ զալ 'ի ճշմարտութենէն, ոչ եթէ հրամայիցէ զընդ-
դէմն բնական օրինաց՝ զոր ինքն հաստատեաց, այլ զի 'ի զըր-
կել զանձինս մեր յաղցաւորէն 'ի փառս իւր, նա մեզ զա-
նանցն խոստանայ, և այնպէս ոչ եթէ 'ի կենաց անկանխմբ
մահաւորն այնու, այլ ևս լաւագոյն կենաց հասանեմբ, որով
և 'ի գերագոյն աստիճանի 'ի սրահարմութիւն անձանց մե-
րոյ ինտամ կալեալ գտանխմբ, և 'ի վեր քան զօրէնսն լեալք
օրինապահ՝:

Զորորդ խնդիր առաջի լինի այս. I. փախչել ուրուք յե-
րեսաց սրոյ և մահու՝ օրէն իցէ նմա զյառաջոյ կացեալն և
զխափանարար ճանապարհին առաթուր հարկանել և սար-
նանել՝ զի ինքն ապրեացի: — O. այս պարտ է ըստ պարա-
գայիցն կշռել. արդ յայդմ արդարացի որ՝ եթէ գործն ան-
ուղղակի ըստ բերել անսահման հարկին լինիցի. ապա թէ
ոչ՝ փնտնն ուղղակի կանուխ դիտեալ՝ աններելի է և միշտ
պարտաւոր: II. ըստ այսմ զանազանութեանս փախուցեալ որ
յերեսաց սխերիմ թշնամոյ, և այլ որ ընդ առաջ ելեալ 'ի
նրբախողոցս և գիտացեալ զիրան, ոչ տայցէ տեղի՝ ոչ ինչ հո-
գալով զվտանգէ նորա, մարթ է յայնժամ հարկանել, ան-
ցանել զնախա: III. նմանագոյն դէպք՝ ոչ եթէ տան զիրա-
ւունս, այլ զի հարկն անսահման և վտանդին ծանրութիւն
առնեն անմեղադիր զհարկաւորեալն յայն տագնապ եթէ
հարեալ իցէ յոչ կամս: — IV. է՝ եթէ որ անզգամութիւն
ընկճեալ կրճիմն արկցէ ճանապարհի փախտեանս ուրուք
յերեսաց թշնամեաց. զի յայնժամ օրէն է և իրաւունք հար-
կանել բանութեամբ՝ և վանել զնա 'ի տեղւոյն, և անար-
գել բանալ ճանապարհ:

Հինգերորդ խնդիր. I. յետին կարօտութեան և 'ի յան-
սահման հարկի, օրէն իցէ վարել 'ի գործ ոչ զիւրան. որպէս
թէ 'ի սովու, 'ի ցրտի, կամ 'ի վտանգս նաւարեկութեան՝
կորուսանել ծովամաց զվաճառան որ 'ի նաւուն զի ինքեանք
ապրեացին: — II. քանզի թէպէտ չէ օրէն օտարին ըն-
չաք ճոխանալ, բայց հարկն յետին զամենայն ինչ դնէ հա-
տարակաց. այս առած է ընդհանուր, որով 'ի պակասել հնա-
րից և 'ի տկարանալ ճարտարմտութեան, թոյլ առնեն օ-

բէնք ուտել 'ի սովու զվաստակս այլոց, ազանել 'ի սառնամանակէն սրահու զձորձս որոյ գուցեն երկու, 'ի նաւարեկութեամբ 'ի ծով զկարասին զի ինքեանք ապրեցին : Սխայն է թէ ըստ մարթեոյ արժան է առնել զհատուցումն առ տեսարս իրացն իւրաքանչիւր, զի մի 'ի գողոնս համարեցին առեալքն 'ի պէտս : — Այսպիսի սրատահարաց ոչ է մարթ տահմանել թիւ և զիտել զբազմադէմ պարագայիցն զուգընթացութի, միայն զսակաւս 'ի բազմաց նշանակեցաք աստէն, զի ըստ սոցուն և զայլոցն դատել զիւր ընդիցի :

ԳԼՈՒԽ ԺԿ.

Պարոք մարդոյ առ նմանիս իւր և բնական հաւատարութիւն :

ԵՄԱՆ էն մարդիկ բնութեամբ միմեանց, 'ի մի և 'ի նոյն օրէնս ծնանին և 'ի նոյն իրաւունս կան. ամենեքին էն տկարք և կարօտք. նոյն իրաւունք էն ամենեցուն և նոյն պարտք օգնելոյ միմեանց փոխանակաւ : Այս նմանութիւն բնութեան և հաւատարութիւն իրաւանց և պիտոյից կցորդեն զմարդիկ սերտիւ ընդ միմեանս : Այսոքիկ իրաւունք և պարտք քաջածանօթ էն ամենեցուն 'ի սիրտս և 'ի միտս իւրաքանչիւր անդատին 'ի բնութենէ, միայն թէ չիցէ ապականեալ, կամ կանուխ դրաւեալ 'ի մոլար կարծեաց : — Սարդ որ յանմարդի անապատի 'ի տեսանել յանկարծ զնման իւր՝ սիրտ նորա խայտայ յանձին մերձենալ և կենցաղակից ընել ընդ նման : Սովին բնութիւնն ինքնին վկայէ եթէ մարդ ծնեալ է վասն մարդոյ, և յաստիս ըստ առաւելութեան բարեկամութեան և սերտ կցորդութեան է և երջանկութի մարդոյ : — Պարձեալ տեսեալ մեր զոր յաղէտս դժնդակս, աղէտակից ընիմք, կարեկցիմք ընդ վիշտան և ընդ հեծութիւնս, և ըզգամք յանձինս մեր եթէ մարդ եղև վասն մարդոյ, զի թէ բնականն 'ի մեզ բնութիւն այջափ խանդաղատի, որչափ ևս առաւել բանականն : — Այսոքիկ էն հաւատարիք շահուն

որ լինի յօգնելոյ միմեանց, քանզի պատշաճագոյնն 'ի կեն-
ցաղումն 'ի կարճել զչարիս և 'ի վայելս բարեաց, է անկեղծ
սերտ բարեկամութիւն մարդկան առ իրեարս: Այս բարե-
կամութիւն վախճան առնէ ամենայն շարեաց, և ինու զմար-
դիկ արգասեօք բարեաց ըստ տանելոյ բնութեան: Արամիս
լսել զբարբառել բնութեանն զարդարն և զպարզ, լուր. յոր-
ժամ մարդիկ ըստ զրգուութեան կրից անկղիտացեալ 'ի չա-
րիս, և չուրջ առեալ անիրաւութիւնք, դաք, մարտամբօխք,
ամենեքին յոգիս աստատան իբրև 'ի յորդախաղաց ջուրց
պաշարեալք կան յաղէտս տարակուսի, և մասնին 'ի դառն
վիշտս, յայնժամ փութացեալք 'ի ճողալրել զանձինս յաղե-
տից՝ է տեսանել զնոսա չուրջ ընթացեալս, խաղապտտեալս
զմիմեամբ մնալ թելով զձեռնատուութիւն և զնպաստ իրերաց:
Այս անկակից է 'ի մեզ 'ի բնութեան մերում, 'ի կարօտու-
թեան աստատան ելանել միմեանց: Այս ան զի բնութիւնս
սիրէ զնմանիս իւր, և է ընդասուն և ոչ վայրագ, կարօտ է
ձեռին օգնականի յամենայն պէտս իւր, 'ի հաղորդակցութե
զմայլի, զուարճանայ. արդ այս ամենայն առանց ընկերութե
ոչ լինի:

Այս հաւասարութիւն բնութեան է և 'ի բարոյական վի-
ճակի 'ի պատշաճոս նոյն գորոյ և ամենեցուն բնութե՝ նուա-
տից և վեհագունից. զոր օրինակ 'ի բարեկարգ հասարակա-
պետութեան և ամենայն քաղաքացի միօրինակ ազատ է՝ ազ-
քան և մեծատուն: Օյ եթէ նոյն բնութիւն է յամենե-
սին, ապա և պարտք և իրաւունք նոյն են և ամենեցուն: Ի
կռութենէ աստի ուղիղ բանիւ յառաջ զայ կանոն հաստա-
տուն, եթէ՝ Սարգկային գործողութիւն յամենայն մարդիկ
պարտի լինել միօրինակ և միաձայն ընդ ողջոյն շրջան կենաց
առն իւրաքանչիւր: Վանզի 'ի գործել մարդկան ըստ բնու-
թեան և ըստ ուղիղ պայծառ լուսոյ բանին, ունին զմի և ըզ-
նոյն սկիզբն ամենեքին և զնոյն վախճան. որովհետեւ պէտք
բնութեանն է նոյն յամենեւին, ընթացք կենաց ամենեցուն
բերին 'ի մի և 'ի նոյն նպատակ յերջանկութիւն, ապա և
ճանապարհն ընդ որ յառաջեն պարտի լինել նոյն, այսինքն
միաբանական քաղաքական ընկերութեան կենցաղ՝ որ յա-

Ջողէ միայն համակամ՝ և համաշունչ նահատակելով՝ ի գործս:

Բայց խմատատարական զննութենէ աստի՝ են և այլք զիւրիմաց պատճառք՝ ի հաւատարմ բնական հաւատարութե մարդկան ընդ իրեարս՝ և է. ամենայն մարդիկ սերեցան ի միոյ սկզբնէ նախահօրէն մարդկան, ամենայն մարմինք ունին զնոյն կազմութիւն: Եւ մուտ է ամենեցուն յաշխարհս՝ եթէ աղքատ որ իցէ և եթէ մեծատուն, և մի ելք հասարակաց. մերկ մտանէ ամենայն մարդ յաշխարհս, և մերկանդամ անդէն ի հող դառնայ. մտանէ մերկ յարգանդէ և ելցէ մերկ յաշխարհէս. ոչ որ այլազգ սկիզբն կալաւ ընկերոյ, եթէ ի ծնունդն հայկցիս մարդկան, ամենեքին նման են. թէ ի մտունդն՝ նոյն, թէ ի տիտոյն փոփոխմունս՝ նոյն է, և յամենայնի ընդ մի և նոյն օրինօք պարաւանդի:

Զայս սկիզբն բնական հաւատարութեան են բազմադէմ կարեւոր ճշմարտութիւնք՝ որոց տեղեկութիւնն անհրաժեշտ օրինօք պահանջի առ ի կալ յիրաւունս բնութեան անխտոր: Զորոց առաջին է.՝ Օր ինչ կամիք թէ արատցեն ձեզ մարդիկ, և դուք արարէք նոցա նոյնպէս: Եւ ասն զի եթէ որ յայլոց խնդրէ զնպատակ և զձեռնառութիւն այլոց յամենայնի, և ինքն խորշի օգնել ի կարիս այլոց, ածէ ի մէջ անհաւատարութիւն՝ որ է ընդդէմ օրինաց հաւատարութեան բնութեան. այսու բառնի խաղաղութի, և դադարի օգուտն հասարակաց, և վախճան առնու յառաջագիմութիւն մարդկութեանն: Եւ յայնպիսի խնդրէ հրամայել ամենեցուն, բայց ոչ որ յանձն առնու հպատակել այնպիսութեան: Օրոյն զայդ գործ խորագոյնս զննեալ՝ գտանեմք լինել անտեղի զիւր իրաւունս միայն ի գործ արկանել, և յամենայնի զառ ի յայլոց զկատարութեան պահանջել. իսկ ի պահուն հատուցանելոյ առ իրաւունս այլոց զպարտս իւր՝ թողու և ի բաց ելանել: Եւս գործ է զիւրեւոյ մտաց: — Եւ այս պատշաճագոյն է ասել ըստ խմատատարելոյ որումն. Օր օրինակ ի հիւսուածս որմնոց բարձի թողի առնեն զքար խորտափորս որ ոչ կարէ կալ ի կարգին, և զի որձաքար է ոչ ևս հատանի, ոչ ողորկի, և ի յօգուածս որմնոյն ոչ պատշաճի. նոյնպէս են և արք այսպիսիք ամբարհաւաճքն և ան

յազք՝ որք բնաւորեալ խստութեամբն և վայրագութեամբ զլանան զկարեւորան այլոց, և ինքեանք լցեալք աւելորդօք՝ զախտան և զկիրս իւրեանց տաժէն. զորք ծանր են աշխարհի և առեցեալք: Բ.Ղ որչափ խոնարհի որք առ նմանիսն, այնչափ առաւել զզօզ ընկերութեանն հաստատէ. վասն որոյ զհիմն այսորիկ ճմարտութեան արկ ինքն Տէրն մեր. որ և ՚ի հակառակէն ցուցանի՝ եթէ Օ. որ ինչ ոչն կամիք, և զուք մի առնիցէք: — Բ. այստիկ իբրեւ կանոն և սկիզբն բնական օրինաց արժան է յաւելլուլ՝ եթէ որք չունի առանձին իմն իրաւունս առ ՚ի պահանջել զառաւելագոյնն, ոչ կարէ պահանջել յայլոց զաւելին:

Երկրորդ ճմարտութիւն զհետ եկեալ բնական հաւասարութեան է, զիտել զչափ տարոյ իւրաքանչիւրոց զիւր իրաւունս, որոյ կանոն է այս. Բ. սա արդեանցն և ըստ վաստակոց կռուել իւրաքանչիւրոց զփոխարէնն և ոչ աւելի: Օ. ի եթէ այս ուղիղ կարգ առ սոն հարցի, և իրաւունքն եղծանիցի, լինի զբեւումն և նախատինք և սոնհարութիւն իրաւանց: Ար ինչ հասարակաց է՝ ՚ի բաժինս հաւասարս բաշխի առ ամենեւին, և կամ առանց բաժանելոյ՝ հաւասարորդքն իրաւանց վայելեն ՚ի նոսին հաւասարութեամբ. այս է օրինակ պահպանութեան հաւասարութեան: Իսկ եթէ ոչ բաժանի և ոչ ՚ի վար արկանի հաւասարութեամբ, մարթ է վայելել ՚ի նմին փոխանակաւ, և կամ հանել մասն զայն միումն վիճակաւ:

Երրորդ՝ Պէտք բնական հաւասարութեան և պարտք ըզգուշութեան կարոյ ՚ի նմին՝ զառաջս առնու անհնարին չարեաց ամբարտաւանութեան, որով յամենայն յաշխարհս և ՚ի քաղաքս ոմանք մոռացեալ զօրէնս բնական հաւասարութեան, զեր ՚ի վերոյ համարին զանձինս առ այլովք՝ առանց ինչ օրինաւոր պատճառի, և նովին հնարս հնարին բռնանալ և տիրել ՚ի վերայ բազմաց: — Բ. յս խեղաթիւր մոլութիւն հակառակ է ազնուութեան բանական բնութեան մարդոյն, որ յառաքինանալն ընտիր ընտիր վաստակովք՝ ճանաչէ եթէ այն է պարտք կատարելութեան բնութեան առն առն ըստ իւրաքանչիւր կարողութեան յերջանկութիւն անձին և հա-

տարակաց վաստակել, առանց յենլոյ 'ի սուտ կարծիս համարել զանձն գերագոյն իմն ստեղծուած առ այլովքն 'ի մարդկանէ, որով եղծանի բնական հաւատարութիւն, և առ ոտն հարկանի արդարութիւն: — Առ եթէ ամենայն որ 'ի միտ առեալ զպէսս բնական հաւատարութեան, կալցի զանձն 'ի չափու, ճանաչելով և զամենայն մարդ իբրեւ զանձն իւր ազատ և յանմահութիւն կարգեալ, և մի պարծանս և զփառաց առաւելութիւն խնդրիցէ առ ընկերաւն, անդէն հաստնէ մտանել 'ի դարն ոսկեղէն ստուերադրեալն, մանաւանդ թէ ցանկացեալն 'ի քերթողաց: — Այլ թէ որ այսմ ճշմարտութեան լիազոյնս խելամոռեցէ, յայնժամ ինքնին զհետ բերէ լինել գործ անարժան արհամարհել զմարդ որ եթէ բանիւ և եթէ գործով, եթէ ևս ակնարկութեամբ տմարդի բարութ, որովք աղմկին ընկերութիւնք, և գործողք այսոցիկ անպատշաճութեանց դատին յանցաւորք և ոտնհարութ օրինաց բնութեան: Արեւ որք անիրաւին ընդդէմ օրինացս, և ահարկութեամբ, սպառնալօք, զբարարտութեամբ փնտսեն այլոց յինչսն կամ 'ի պատիւան, այնպիսիքն նա և ինքնին ի մանան եթէ հալածիչ են արդարոց այնոքիւք գործովք իւրեանց. բայց և այնպէս առաւել զհետ գնան կրից իւրեանց, նախանձու, չարակնութեան, ամբարտաւանութե քան ուղիւթեան. զի 'ի կուրութիւն մտաց ըմբռնեալք ելանեն արտաքոյ յուղիղ ճանապարհէն, ընդ որ միայն կարէին հաստնել փափաքանաց իւրեանց յերջանկութիւն, և անձամբ զանձինս մատնեն 'ի թշուառութիւն:

Իսկանդակութիւն այսոցիկ ամենայնի ասացելոցս է՝ եթէ Հիմն գործոց մերոց պատշաճականաց առ այլ՝ է հաւատարութիւն բնութեան, որում զհետ գնաց և սէր բարեկամութեան. և զի հաւատարութիւն բնութեան հաւատար լրումն պարտուց պահանջէ, ապա որով չափով յօժարի մարդ առ անձն իւր, նովին պարտի բերիլ և առ ընկերն: — Այս սիրոյ են երկու աստիճանք, առաջինն է արդարութիւն, երկրորդն է բարեբարութիւն և բարեմարդութիւն, զորս 'ի կարգ անկեալ բանիւս ցուցցուք: — Առաջինն պարտ 'ի վերայ դնէ չառնել ինչ յորոց պատճառեցցին փնտք այլոց. երկրորդն

ստատար լինի յերջանկութիւն և 'ի կատարելութիւն այլոց : Ընաջինքն կատարեալ պարտք են, երկրորդքն անկատար . զսոռաջինն պահանջիմք պաշտել անվրէպ, և 'ի պահասելն տուժիմք . յերկրորդն յօժարիմք յառատութենէ սրտից մերոց, և իւրաքանչիւր ոք ըստ առաքինասէր բարութն յաճախել 'ի սոյն :

Եւթն այսպէս հաւատարութիւն է 'ի մէջ մարդկան ըստ օրինաց բնութեն, ընդէր ապա իրաւունք և պարտք ոչ բաշխիցին հաւատար — Յորչափ չէին 'ի միջի եկամուտ կարգք բաղաբականք և դաշինք, այսու հաւատարութիւն միօրինակ կցորդէին մարդիկ ընդ միմեանս՝ գոլով նո՛ւ մարդ տէր անձին և կարողութեցն և գործոցն : Եւ այց առ կարօտութե մարդկան ձեռնտուութեան միմեանց, և առ 'ի նուաճել զանիրաւն 'ի մարդկանէ որ ընդդէմ հաւատարութե բնութեան անկղիտաւնալ 'ի չարիս յօժարէին, հաստատեցան քաղաքական ընկերութիւնք, յորս մին կամ բազումք միաբանութեամբ յանձինս ընկալան զինամս հսկելոց 'ի վերայ հաւատարութեան բնութեան, և այսու առին զիշխանութիւն լինելոց հրամանահան 'ի վերայ այլոց, և հպատակեալքն նոցուն նուաճեցան 'ի հնազանդութիւն . աստի յայսմանէ 'ի վեր երեւեցաւ խորոց անջրպետութեան ընդ իշխեցողս և ընդ իշխեցեալս, որով և թուեցաւ քակտեալ և եղծեալ հաւատարութիւն բնութեան :

Եւս եկամուտ անհաւատարութիւն պատճառս ետ բաժանելոց մարդկան 'ի միմեանց յայլ և այլ դասս ըստ պատուոյն և ըստ իշխանութեան այնպէս զանազանեալս 'ի միմեանց, մինչև համարել զմիմեանս օտար ամենեւին բնութեան պատահեալս և յայլազգի շաւիղս երթալ օրինադրեալս 'ի բնութենէ : — Եւ սկզբանն 'ի վերայ օրինաց բնութեանս հիմնեցաւ այս անհաւատարութիւն . քանզի զառաջինն 'ի վիճակի տանուտէրութեան իւրաքանչիւր տանուտէր 'ի գործ արկանէր զիշխանութիւն իւր 'ի վերայ կնաջն և որդւոց առ 'ի իննամ ունել միօրինակ պիտոյից նոցա՝ հաւատացելոց նմա 'ի բնութենէ : Եւ ապա և զայս յաւետ պարտ է անուանել իննամակալութիւն հաւատար

[Թեան բնութեան՝ քան եթէ անհաւատարութիւն։ Մայց
 իբրեւ աճեցեալ մարդկան խմբեցան 'ի քաղաքս, 'ի ժողո-
 վուրդս և յազգս, առաւել ևս աճեցին խտրոցք ընդ իշխողն
 և ընդ իշխեցեալ, յորս բազմօրինակ կարգեցան վիճակք
 մարդկան, ըստ այսոցիկ և օրինադրութիւնք հաստատեցան
 քաղաքականք, և մարդիկն՝ սկսան 'ի պատիւ և յիշխանութի
 զաւս արձակել ըստ բազդին տնտեսելոյ և ըստ յաջողելոյ
 ճարտարմտութեանն։ Այլ և այս ամենայն աստիճանք քա-
 ղաքական ընկերութեան՝ եթէ կռեցութիւն ուղիղ մտօք, են
 ինստմակարութիւնք 'ի պահպանութիւն հաւատարութեան
 բնութեան, և յօրինաց բնութեան սահմանեալք, միայն ե-
 թէ ոչ եղծանիցին մարդիկն իշխանութեամբ և պատուով՝
 յոր բարձրանան։ Վանզի հաւատարութիւն բնութեան լի-
 նի յընկերութեան, և ընկերութիւն մարդկան ոչ կարէ կալ
 առանց օգնելոյ միմեանց, և զօրաւորացն ձեռն տալոյ տկա-
 րաց, յորմէ ինքնին ծագէ իշխանութիւն և հպատակութիւն
 առ 'ի պահպանել զհաւատարութիւն բնութեան։ II ամն ո-
 լոյ որ որ մտանէ 'ի քաղաքական ընկերութիւն, ոչ եթէ կո-
 րուսանէ զիրաւունս բնութեան, այլ առ 'ի ոչ կորուսանել,
 յանձնէ զնոյն 'ի ձեռս իշխանութեանն որ անդ, և ինքն առ-
 վայելել 'ի խաղաղութեւն ընդ հովանաւորութեամբ իշխանու-
 թեանն, յանձն առնու կալ հպատակ ամենայն օրինաց այնր
 իշխանութեան հաւատարմութեամբ։ — Արդ յայտ է եթէ
 ամենայն անհաւատարութիւն որ ընդ մէջ քաղաքացեաց յա-
 ռաջ գան 'ի տնտեսելոյ պետութեանն՝ ոմանց 'ի բնակչաց
 քաղաքին կարգելով 'ի զործակալութիւն և 'ի ինստմ հա-
 տարակաց, և կամ 'ի ճոխութե' զոր ոմանք ճարտարամտեալ
 և կամ 'ի յաջողելոյ բազդին ստացան։ Մայց այսօրիկ եկա-
 մուտ զանազանութիւնք վիճակաց չկարեն ինչ սանտնել և
 խախտել զընական հաւատարութիւն բնութեան։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Կատարեալ և անպայման պարտք չփասել ընկերին :

§ 8 խօսելոյ զհաւատարութենէ բնութեան և զիրաւանց նորա, արդ տեսցուք զկատարումն գործոցն : Արդես անձնապահ լինի որ, ուսեալ յօրինաց բնութեան, զի մի կրեսցէ փնասս յումեքէ, և ընդդէմ փնասողին բողոքէ և պահանջէ տուգանել զփնասն, այսպէս և 'ի նոյն օրինաց բռնադատի չառնել ումեք չար. և եթէ ուրեք լինիցի՝ հատուցանել անդէն զսակ փնասուն :

§ 9 երկուց այսոցիկ պարտուց առաջինն՝ չփասել այլում, յաւէտ ընդհանուր է և առաւել զիւրին և հարկաւոր : Այդհանուր է՝ զի և ամենայն մարդ որ 'ի տիեզերիս զսոյն պահանջէ, և ոչ որ հրաժարեցուցանէ զանձն 'ի պարտուցս : Գիւրին է, վասն զի առաւել հեշտ է չառնել ինչ քան զկատարումն գործոց իրիւր : Հարկաւոր է՝ զի առանց այնոր ոչ կարէ կալ հաստատուն ընկերութիւն մարդոյ, այլ հանազազորդ յաղէտս և 'ի պատերազմունս մնայ սրաշարեալ : Վասն զի մարդ 'ի բնական և 'ի բանական դատմանն իրաւանց բերի 'ի պահպանութիւն անձին, այնր ազազաւ զինի ընդդէմ զարանակալի բարւոյն իւրոյ, և ստտի կոխք, ռիսակալութիւնք, նենգք և վտանգք բազմադիմիւր : — Այլ եթէ բնական է մարդոց խորշել 'ի չարէ, նոյնպէս ևս բնական է չառնել այլում չար. զի զոր խնդրեմք անձանց մերոց, պարտիմք խնդրել զնոյն և վասն ընկերաց, վասն զի հաւատար բնութեան ևմք վիճակեալ : Այնպէս դարձեալ բնական է խափանել զվերահաս չարիս այլոց : Բնական է դարձեալ բարերարել այլոց ըստ կարի. զի ընկերութիւն մարդկային ոչ կարէ կալ առանց փոխադարձ օգնականութեան իրերաց և լինելոյ զօրավիզն 'ի վիշտս վտանգի միմեանց : Ի դէպ առ այս խնատատիրեաց Սենեկա (34. բարկ. Բ. 31.) «Նարժան է գործել զեան հայրենեաց, ապա և իւրաքանչիւր քաղաքա-

ցւոյ . քանզի անցնիւր նորա մասն են հայրենեաց . եթէ զընդհանուրն մեծարել իցէ օրէնս, մասունք նորա են սուրբք . ապա և մարդոց հասուցանել չարիս չէ իրաւ, քանզի և դա քաղաքացի է 'ի մեծի այդր քաղաքի : Եթէ մտաբերիցէն 'ի չարիս ձեռք վասն ոտից, աչք վասն ձեռաց . այլ ամենայն անդամքն ընդ իրեարս կան միաձայնութեամբ, որպէս զի իւրաքանչիւր նորա սրահարանեացին . սոյնպէս և մարդիկ ինայնէն յիրեարս, վասն զի ծնեալ եմք յաղագս իրերաց : Եւհնարին է ընկերութեանն լինել ազատ առանց սիրոյ և սրահարանութեան մասանցն :

Օհետ զայ այսր երկրորդ կատարեալ և անարցման պարագ հասուցանելոյ զփնտան ներգործեալ՝ ըստ մարմելոյ : Օի որ արդելու զգործս չարեաց, յայտ է զի սրահանջէ և զհասուցումն գործելոյն չարեաց, քանզի եթէ ոչ հասուցի փոխարէն փնտսոցն գործելոյ, յայնժամ այլք զիրաւունս սրահանջելոյն 'ի ձեռն առեալ՝ յարուցանեն զաղմուկ շփոթի մեծապէս : Երկրորդս և փնտսոցն ոչ առաջանեալ և ոչ իրատեալ զգուշանալ 'ի փնտսելոյ, այնուհետեւ յառաւել մեծագոյն միտ չարիս, և յանկողնաւոց 'ի ծանրագոյն ևս անօրէնութիւնս անարգել : — Հասուցումն իմա փնտսոցն 'ի մէջ սրատնաւելոց այլոց՝ լինելով զուգընթաց երկոյ այսոցիկ սրամանաց : Ե. Եթէ փնտան այն 'ի բնական և կամ 'ի դրական օրինաց իցէ արդելեալ : Բ. Եթէ գործն յորմէ չարիքն յառաջ եկին եղև 'ի մեր ձեռս, և յօժարութեամբ կտանց մերոց : Գ. Եթէ փնտսեալն չիցէ հաւանեալ ընդ իրն :

Ոչնայ և ամենայն զեանս, կամ աւերած, կամ նուազութիւն ստացելոցն իրաց և կամ խափանումն այնոցիկ զորս մարմ էր ստանալ բնական և քաղաքական իրաւամբք, նա և ամենայն անտեսութիւն և արհամարհութիւն պաշտաման, պատուոյ և որպիսի և է կատարեալ պարտուց : Ի միտ առնումք 'ի սահմանէ ստաի՝ եթէ կատարեալ պարտք են զգուշանալ 'ի փնտսելոյ ումեք՝ ոչ միայն ըստ մարմնոյն և ըստ մարմնականացն, այլ և ըստ հոգւոյն և ըստ կարողութեանց նորա : — Ըստ այսմ՝ միտք կարողութիւն է հոգւոյ, սպաս և գործէ որ փնտս ծանր և յանցանէ ընդդէմ բնական օրի-

նայ՝ եթէ զանաորձ մանուկ բաղմադէմ՝ ցնորիւք վարակեցուցանէ, և կանխակալ վրիպակօք զմիտս նորա ցանգապատեալ՝ ոչ ևս թողու նայել ՚ի ճշմարտութիւնն, այլ տայ արհամարհել զուղղութեամբ։ Վճնդակ է դարձեալ խեղադիւրեւն զկամս և ապականել՝ ուսուցանելով զհետ գնալ հեշտախտութեանց, նոյնպէս և որք բանիւք անօրէնութե և չար օրինակօք ՚ի թմբբութիւն զհոգին արկանեն և զակատեն ՚ի մեղս։ Այս այն զի էր նոցա սարսք անհրաժեշտք ջանալ զամենայն մարդ հրաժարեցուցանել յախտից և առաջնորդել ՚ի ճանապարհն ուղղութեան*։ Հասակ մանկութեան զխրախար է, և իբրեւ մոմ լուծանի ՚ի ջեռնուլ ոգւոյն, և ստունդանէ զհրահանգօք, և թշնամի վարկանի անձին զխրատիչս իւր յուղղութիւն։

Հայտ է լինել կատարեալ պարտուց փնասելոյ զոր և ըստ մարմնոյ, վասն զի և մարմին բաղկացու մասն է մարդոյ. ապա փնասն մարմնոյ են զանք, խարանք, խոցուածք, կրտաւորումն, ծայրատումն, խոշտանգանք սովու, ծարաւու, կապանաց, տանջանաց, յափշտակութիւն պարենից և դարմանոյ կենացն, և որ այլն ևս՝ որովք մարմինն վշտագնի։ Այս է ընդգէմ օրինաց բնութեան այսոցիկ ամենայնի ներգործութիւն։ Հաղագս այնորիկ ՚ի հնումն օրինադիր լինէր Մատուած առ Աբրայեցիս՝ փնասողացն մարմնոյն հասուցումն առնել տալով կրել յանձին զնոյն՝ որով փնասեաց որ այլում. որպէս զի ուսցին զգուշանալ ՚ի փնասելոյ այլոյ՝ որպէս անձանց։ Այս արդար հասուցումն եղև յօրէնս նաև բաղմաց հին ազգաց, զի այսու զընկերին փնաս անձանց համարեալ զգուշացին։

Վանդի մարդ կարգեալ է առ վախճան, և զրկումն անտի

* Զգառնութիւն իրացս քաջ զիտէր Գիտնեմիտս բանակալ Սիկիւրոյ. որոյ ծանուցեալ էթէ թշնամի իւր Գիտն հանդերձի խաղալ ՚ի վերայ իւր ծանր սպայիւք, կամեցեալ հարկանել զնա ՚ի սիրտ, հրաման ետ, ըստ պատմելոյ Կուռ. Նեպոսի, անուցանել զորդի նորա ՚ի մեղկութեան գրգանս։ Զի մինչ չև յարունս հասեալ մանկան՝ կանայք պոռնիկք շուրջ տաեալ զնովալ ՚ի գինեքրուս և ՚ի խրախումս յիմարեցուցանէին զնա։ Մինչև այնպէս ՚ի ցնորս և ՚ի մտածափութիւն անկաւ, զի յորժամ հայր նորա Գիտն ամբառնայր յաթոս արքայութեանն, սա ՚ի վերնայարկաց ապարանիցն դահափթեալ սատակեր։ Այս գործ է խեղամիտ հրահանգութեանն։

է փնտս . և պատիւն է մին 'ի ցանկալի վախճանական վայելից , զոր և յատիւս ամենայն որ ժառանգէ ըստ արդեանց և ըստ բնութեան : Ապա հարկաւ պարտք են մի փնտսել ուրուք պատուոյ զրպարտութեամբ , բանիւք կամ զործովք նախատանաց , զի է անիրաւութիւն զրկել զոր 'ի վախճանէն՝ յոր կարգեալ է բնութիւնն . և է յոյժ ծանր փնտսն եթէ զրկումն իցէ յաւիտենական պատուոյն : Ասն որոյ ծանր և դժնդակ է փնտս պատուոյ՝ զողանալ զգգաստութիւն պարկեշտութեան ուրուք փաղաքուշ բանիւք կամ պատրանօք , նա թէ և բռնութեամբ . զի և առաջի աշխարհի անպատիւ առնել զայր կամ զտուն՝ յոյժ 'ի խոր խոցէ զսիրտս . քանզի գողով 'ի բնութեան , յԱտուծոյ կարգեալ 'ի պատիւ , ոչ յանձն առնուն կորուսանել զնոյն նա և յաշխարհի առաջի մարդկան . նա թէ և 'ի սէր յաւիտենական պատուոյն ինքեանք յանձն առնուցուն սիրել զանարգանս , բայց որ պատճառէ զնոյն միշտ է յանցաւոր՝ զի զողանայ զպատիւ այլոյ :

Յորոյ ասացարս է իմանալ եթէ փնտս ներգործի յայլս ներքուստ , իմա խորհելով և հնարս հնարելով 'ի միտսն 'ի փնտս ընկերին , և արտաքուստ բանիւք և զործովք : Ասն այնորիկ ասելութիւն , արհամարհութիւն , նախանձ , և որ այլ ևս անդոսնելի կիրք 'ի մարդն՝ են հակառակ օրինաց բնութեան . ապա և յայտմ ամենայնէ հրամայեն օրէնք բնութե՝ զգուշանալ , և որ որ 'ի մին յայտսիկ անկեալ գտանի՝ զործէ ընդդէմ բնական հաւատարմութեան և օրինաց : Այլ զի արարիչն բնութեանս է սրտագէտ , վասն որոյ մեղանէ որ յօրէնս նորա 'ի բերելն հակառակ պատուիրանացն ոչ միայն զործով , այլ և միայն խորհրդով : Այնպէս մեղանէ յօրէնս բնութեան որ ռիս ընդ ընկերն ունիցի . զի խղէ զսէրն զօդն կատարման ընկերութեան մարդկան , և ջանայ խախտել զսկիզբն բնական օրինաց : Այս արդապա և տէրն մեր դատեցաւ պարտաւոր գեհէնի և պատժոյ զարհամարհողն ընկերին նա և բանիւ լոկով :

Վննայն չարիք և փնտք հասուցեալք առ մարդիկ՝ կամ 'ի կամաց լինի և 'ի յօժարամոտութենէ , և կամ առ հեղգութեան և կամ առ անզգաստութեան . որ է զի մեծ է ,

և է զի փոքր և կամ ներքի* : Այս է հաւատալի՝ եթէ որ
որ յօժարութեամբ կամաց և խորհրդով զեան գործէ ու-
մեք, պարտապան է՝ ի հատուցումն զուգաշափ : Իսկ ի գէպն
լեարս յանհոգութենէ՝ այսպէս պարտ է առնել ընտրութի.
կամ զիւրին էր զգուշութիւնն և կամ դժուարին. եթէ էր
գիւրին, ապա որ անհոգացան պարտապան է ի հատու-
ցումն. զի այս աններելի պարտք են ընկերութեան, կալ ար-
թուն, մի զոր զգուշել, և մի պատճառ տալ փնասու ումեք :
Իսկ եթէ դժուարին էր, պարտապան է ցայն վայր՝ ցորչափ
զգուշութիւնն էր ի հարկէ, թէպէտ և ծանու վշտօք. զի
օգուան որ ի նմանէ առաւելու քան զվշտակրութիւնն, և
փնասն կրթի ի տուգանս մարդկութեանս : — Վիպուածքն
ակամայք յայտ է զի ոչ դատեն յանցաւոր զփնասապարան.
զի որ պատճառն եղև փնասուն ոչ յօժարեաց և ոչ մտաբե-
րեաց, այլ գէպքն այնպէս տնօրինեցին զիրան ընդդէմ կա-
մաց իւրոց : Այլ թէպէտ յանցաւորութիւն ի դիմամարտու-
թենէ կամացն և ի յօժարութենէ չափի, և անակնկալ դի-
պուածն պատահար է՝ և ոչ զոր փնասապարտ կացուցանէ,
տակայն եթէ ի դիպուածն այն գուցեն փնաք՝ զորս պարտ
իցէ ումեք տուգանել, յայնժամ սահմանեն օրէնք արդարու-
թեան եթէ զակամայիցն զփնասս պարտի տուգանել նա որ
պատճառն եղև փնասուն, ոչ իբրև յանցաւոր. զի ով որ հա-
մարս տայցէ զգիպուածոց, այլ զի փնաքն նմա համարին որ
եկաց պատճառ, որպէս և զշահուց է առել, քանզի եթէ
ինքն ոչ էր՝ փնասն այն ոչ պատահէր. ապա անիրաւ է ի նո-
րա սակա փնասիլ այլոց. ապա հարկ իսկ է հատուցանել և
զփնասս ակամայիցն : — () րինակ իմն. եթէ ես ի ձեռն ա-
ռեալ զանօթ յախճապակի զբարեկամին իմոյ՝, մինչդեռ վեր
ի վայր յաժեցուցեալ հայիցիմ, յեղակարծումն սահեալ ի
ձեռաց իմոց խորտակեցի : Ահա աստէն վերագրի յիս փնասն,

* Ըստ այսոցիկ զանազանութեանց յերկու արտօնի յանցանք յիրաւագիտու-
թեան. ծանր, թեթեւ, ներքի : Առաջինն է որ խնամք գործիցի, զիտու-
թեամբ և արհամարհութեամբ օրինացն : Երկրորդն թեթեւ՝ զի պարագայքն
և հեռուութիւնն ոչ ծանր լինչ փնասս բերեն հաւարակաց, առ զանպատշա-
ճութիւն գործոցն յանդիման կացուցանեն : Իսկ ներքի՝ զոր չառնելն
լաւագոյն էր քան գառնելն :

Թէպէտ պատահարք էին իրքն. այլ զի յիմ ձեռն փնասեցաւ, և յիմ ձեռն պարտ է լինել և հատուցումն փնասուն:

Այդ տեսցուք և զկարգ հատուցման փնասուցն ուր բազումք իցեն կցորդք 'ի գործ փնասուն, և է. Արք իշխանութեամբ և զօրութեամբ և կամ այլով բռնութեամբ ստիպեցին զոր 'ի չարիս, նորին իսկ պատուիրողքն են նախ քան զամենեւին պարտապանք 'ի հատուցումն, զի նորա են առջին պատճառք փնասուն. իսկ 'ի մօտոյ գործողքն են գործի և եթ, և գործողն նախկին գործէ 'ի ձեռն առեալ զգործիս, և գործն յինքն ելանէ: Օ այս այսպէս սահմանէ և հին իրաւագիտութիւնն (Ն. ԺԲ.) «Արա է փնասն՝ որ հրամայէ գործել, իսկ այնմ, որոյ հնազանդել պարտք են՝ չեն ինչ մեղք»: Իսկ եթէ գործողն կամակարութեամբ յօժարամտէ 'ի գործ, առանց արտաքին թելադրութեան կամ բռնութեան, յայնժամ ինքն է գործողն, վասն որոյ և 'ի նա փնասն ելանէ. ըստ այսմ համեմատութեան և գործակիցքն են մասնակիցք և պատահասին: — Այլ է բազումք գտան հազորդք 'ի գործն, և ամենեքին նորա պարտապան են 'ի հատուցումն փնասուն՝ հանգանակելով 'ի մէջ իւրեանց ըստ չափուն որով եղեն մասնակիցք 'ի նոյն: — () Երկուսի իմն. աւագակք երեք յարձակեալք 'ի վերայ միոյ առն՝ 'ի վերս սաստիկս հարին զնա, յորոյ 'ի միոյն և եթ հարուածոց մեռանէր. բայց սպանութիւնն համարի գործ երեցունց միանգամայն, զի միաբանք էին 'ի գործն դառնութեան: — Այլ է յօրինակէս եթէ իւրաքանչիւր նորա առանձինն զատաբար խորհեցին և յարձակեցին 'ի վերայ առն, և ըստ զիսպաց գտցին անդէն 'ի միասին 'ի գործն: Այսպէս արք երեք առանց զիտելոյ զխորհուրդս միմեանց՝ 'ի մի և 'ի նոյն ժամու հուր հարին զաամբ միով 'ի կողմանց կողմանց նորա. յայսմ երեքին մի առ մի զատաբար 'ի հատուցումն բոլոր փնասուցն են պարտապանք. զի եթ չլինէին երկուք այլքն, և մին միայնակ ազդէր զնոյն փնաս. վասն որոյ այդ չէ գործակցութի, այլ ինքնուրոյն փնասակարութի, զի մէն մի առանց գործակցութեան յօժարեալ էին 'ի գործն, և ըստ զիսպաց գտան 'ի միասին: Հայտարարիս այլ և այլ դէպք պատճառս ետուն օրէնագիտաց լինել 'ի զա-

նազան կարծիս, յորոց ողբագոյնն է՝ զի 'ի գործակցութեանցս, յանցաւորն, ըստ իշխանութեանն ըստ ազատութեան և ինքնակամ ընտրութեան նախ առաջին պարտապան է 'ի հատուցումն. իսկ որ ընդ իշխանութեամբ է և կամակատար այլում իբրեւ գործի, և սա յետ առաջնոյն է պարտապան: Իսկ 'ի գիպուածս յորս մէն մի պարտապան էն առանձինն անթել ըի հատուցմանն, յետ զարդար զհատուցումն առնելոյ առ տէրն փնատուն, զայն ամենայն պարտին հատուցանել իշխանութեանն 'ի պատիժ յանցաւորութեան իւրեանց: Ըսող զայն՝ զի ամենայն փնատապարտ 'ի քաղաքական ընկերութեան կրկնակի յանցանէ, մի առ այրն որում փնատեաց՝ որում պարտապան է հատուցանել զտակ փնատուն. երկրորդ առ օրէնս և առ պետութիւնն որ արգել օրինօք զգործս չարութեան, վասն որոյ և նմա պարտապան է հատուցանել զչափ հրամայեալ տուգանոցն: Եւ առջին հատուցումն է 'ի լրումն արգարութեան, երկրորդն 'ի խրատ յանցաւորին. առաջինն է փոխարինութիւն և երկրորդն պատիժ:

Հատուցումն ոչ բաւէ յամենայնի ընդ զփնատն. զոր օրի նակ 'ի սպանութեան՝ թէ և օրինօք փոխարինութեան մեռցի սպանողն, զինչ օգուտ անտի տարապարտ սպանելոյն և մեռնաւորոցն նորա: Այլ է զողտցի որ զգգաստութիւն ուրօք, որպէս բաւեացէ 'ի հատուցումն այնորիկ. — Օ կնձիւրս քայտսիկ այսպէս լուծանեն օրէնք. 'ի սպանութեան ուրօք՝ պարտապան է սպանողն հատուցանել զծախս բժշկին և զգարմանոցն և զայլ ամենայն զյանձնառութիւնս սպանելոյն կատարեալ պարտութ ֆօր, մօր և որդւոյ և այլն. այլ ոչ և զորս անկատար պարտութ յանձին կալեալ էր: Այլ քան զի կեննք սպանելոյն անգին է և նուիրական և անազարտելի՝ ըստ սահմանելոյ օրինաց բնութեան, և չմարթի փոխանակել ինչ ընդ կենացն, վասն այնորիկ բնական և քաղաքական օրէնք հրամայեն խզել զկեանս սպանողին: Իսկ եթէ սպանութիւնն իցէ ակամայ՝ այլ յանդգաստութեանէ և առանց զգուշութեան որում պարտապան էր, զարձեալ դատի իբրեւ մարդաստան ամենայն խտութեամբ: Օ որ օրինակ է թէ, զօրական որ առ 'ի փորձ արձակեալ զհրացան 'ի վայրն

յորում ճանապարհորդաց իցեն անցք, և հարեալ տպանցի զոր, պարտապան է 'ի հատուցումն փնասուցն ամենայնի: Ամա թէ այր որ յանտառի հատանիցէ մայրի, և առանց ազդ առնելոյ արկցէ զերկնաբերձ բռնա մայրեայն 'ի ճանապարհ անդր և տպանցի զմին յանցաւորացն: Բացի առանց ազդ առնելոյ, վասն զի թէ աղաղակէր յառաջնմէ, և անցաւորն ոչ զգուշանայր, յայնժամ փնասելոյն լինէր մեղն՝ զի ազգարարութեանն չկամեցաւ միտ դնել և գողցէս կամաւորութեամբ մատնեաց զանձն:

Ար որ խեղեաց զոր՝ պարտապան է 'ի հատուցումն ծախուցն և փնասուց, և տուժել զգեան շահու վաստակոց նորա դազարելոց առ խեղութեանն: Այլ ըստ իւրաքանչիւր վիճակի փնասելոյն կշռի և չափ տուգանացն. զոր օրինակ՝ եթէ երիտասարդ ծաղկահասակ խեղեսցի 'ի չարութենէ ուրուք՝ և ըստ աշխարհի օրինաց լինիցի անպիտան, կործանումն տան իւրոյ, և անձին իւրոյ վիշտ, քանի՞օն սաստիկ ունի պահանջել զտոյժ փնասուն իւրոյ: Բայտ այսմ օրինակի որչափ ծանր իցէ փնասն, և աղէտաբեր հետեութիւնն, նոյնչափ և առաւելու հատուցումն տուգանացն 'ի վերայ փնաստպարտին՝: — Բրժան է յուշ ածել և զայն՝ զի 'ի հատուցումն փնասուն ոչ եթէ զգուգաչափ տուգանան խեղութեան անդամոյն հրաւայիցեն օրէնք, քանզի զայդ առնել անհնարին է, որովհետեւ յարգ իւրաքանչիւր անդամոյն առ տէր իւր անգին է, այլ միայն զփնասուցն պատճառելոց 'ի խեղութենէ անտի: Օրոյ զչափն տահմանեն օրէնք ըստ պարագայից ժամանակին, տեղւոյն, վիճակի փնասելոյն և ըստ այլոց հանգամանաց դիպացն:

Բայր կամ կին շնացեալ պարտապան է հատուցանել լծակցին իւրում, ոչ միայն զծախս պարենից զորս ծախեաց յօտաւածին որդիս, այլ և տուժել զփնասն օրինաւոր որդւոյ՝ երբ և խորթն զակն դնիցեն մօտնել 'ի ժառանգութիւն՝ օրի-

* Առ հռովմայեցիս օրէնք էին, զի 'ի խեղել արկին՝ չարութենէ օտարի օւմեք, պարտ էր փնասողին հատուցանել տեառն արկին զփնասն որ 'ի խափանածոյ արկին 'ի սպասահարկութենէ, և ըստ տգեղութեան և վերայն՝ օրով ոչ ևս վաճառէր ըստ կարեւոր գնոյն:

նաւոր որդւոյն : Սաղէս և յայլ ամենայն զէպս ամուսնու-
թեան կարգաց զանցանողն ըստ օրէնան է պարտական 'ի հա-
տուցումն փնասուցն , զորոց և յաստուածային օրէնան է տե-
տանել զսահմանադրութիւնս պարտուցն :

Վողոց պարտք են դարձուցանել զգողոնն կամ զհաւատա-
րակիւնն հանդերձ ամենայն յաւելուածովն և տուգանօք դա-
դարելոց շահուն և փնասուն 'ի պատճառս կորստեան տա-
ցուածոցն : Թէ կորեաւ զողոնն , պարտ է հատուցանել ըզ-
զինն ըստ բարձրագոյն տակին . և եթէ ինքն ոչ եհաս 'ի
հատուցանել , պարտապան գրին 'ի նոյն սերունդք նորա : Վիե-
րայ այսորիկ տուգանացն՝ պարտապան են զողք կրել և զպա-
տահան հրամայեալ յօրինաց , զի գողանալով իւրեանց յան-
ցեան ընդդէմ՝ օրինաց և ընկերութեան , որոց արդար հա-
տուցումն լինի պատժովն . և խոշտանգանօքն խելամտէն ե-
թէ չար է յաւակնել ընդդէմ՝ իրաւանց , և պատճառ փնա-
սուց անձին : Այլ եթէ որ ինչ անիրաւ է և անպատշաճ՝ ոչ
կարէ լինել օգտաբեր : Բայցափ ինչ առ տեղեաւս սող-
բանիւք առ 'ի ցուցանել զկատարեալ պարտս փնասելոց ըն-
կերին և կալոց 'ի հաւասարութեան բնութեան :

ԳԼՈՒԽ ԺԺ.

Պատասխարութիւն անձին ընդդէմ՝ հարստահարողաց :

ԲՆՈՒԹԻՒՆՍ քանական անձնասէր և ընկերասէր , ցորչափ
կայ հպատակ պատշաճիցն՝ վայելէ յանդորր խաղաղութե-
յայնժամ և ընկերութիւնն մարդկային քաղցր է և ցանկա-
լի : Բայց եթէ դք կամ ոմանք կամիցին վաղել ըստ օրէնան ,
յայնժամ զիրաւունս այլոց տայ բնութիւն զինուորիլ 'ի պա-
տրարարութիւն անձանց և 'ի փրկութիւն , այլ ոչ բնառ 'ի
քէն վրէժիմնորութեան . զի ռխակալութիւն արտաքոյ է օրի-
նաց բնութիւն : — Սարդոյ լաւագոյն քան զամենայն է կեանք
իւր , ստացուածք և պերճութիւնք առանց կենաց ոչ ինչ են .

վասն որոյ և կորուստ նորա յոյժ ծանր է, և մեք զամենայն փոյթ և զապուրջ զգուշութիւն 'ի գործ արկանեմք 'ի պահս պանութիւն կենաց, մինչև առ զերծուցանել զնա յօտարին բռնութենէ՝ բառնալ զկեանս թշնամեցն թոյլ մեզ լինի 'ի բնութենէ։ Բայց զի մի հարկն պատսպարութեան անձին փոխեսցի 'ի վրէժխնդրութիւն, աեսցուք զլանազանութիւն կռութեան դատաստանին։

Բայ անստերիւր հրաման է բնական օրինաց՝ եթէ 'ի մրցել պարտուց անձին ընդ պարտուց ընկերին, յորոց զմիոն հարկ իցէ զանց առնել, պարտ է լցուցանել զպարտս անձին՝ զանց արարեալ զպարտութեամբ որ առ ընկերն։ Բայց պարտք իմանամք աստէն զկատարեալն և զանհրաժարելին յերկուս տեք։ — Բայ որ յանիրաւի զէն վերացուցեալ սպանանել զնա, ուր չիցէ հնար խուսելոյ յառաջոյ նորա և կամ կատեցուցանելոյ զնա 'ի խորհրդոյն, այնպէս զի հարկ 'ի վերայ կայցէ կամ անկանիլ 'ի սրոյ նորա և կամ զօրանալ հարկանել զնա ինքն։ Իմպէստ ամենայն որ պարտապան է մի ու մեք փնտել, այլ մանաւանդ ջանալ յօգուտ ամենեցուն, բայց և զանձն պատսպարել յարկածից հրամայի 'ի բնութէ և զի յայտմ առանց փնտելոյ թշնամեցս ոչ կարեմ զերծուցանել 'ի մահուանէ զանձն իմ, և զի առաջին է 'ի պարտս պահպանութիւն անձին, ապա իրօտամբ պարտիմ սպանանել զյարձակոյն 'ի վերայ իմ, զի կեանք մեր առանդ է մեզ յԵստուծոյ, մինչև նա ինքն որ ետն դարձեալ պահանջեսցէ և կամ մեզուցեալ ընդդէմ օրինաց, պահանջեսցեն իրաւունք զբարձումն կենաց յինչն։ Բայ մարդ որ չունի իշխանութի 'ի վերայ կենաց մերոց, վասն որոյ որ տարանպարտուց յարձակի 'ի վերայ մեր բռնութեամբ, արժան է զի վանեսցի յօրինաց բնութեան և 'ի մէնջ, և զբռնութեան իւրոյ զվրէժն լուծցէ ինքն արժանահաս մահուն իւրով։

Երկրորդ վիճակի մարդկային ընկերութեան անանջատ է մանջկենաւորութիւն և վայելք անդորրութեան, որոյ 'ի վեր գովէն, մինչև ոչ լուեսցէ պատճառն խռովութեանն, ոչ ևս այլ հանդարտէ բնութիւնն։ Բայց եթէ որ անհոգացեալ զդէմ ունել բռնութեանն և սպանցի, անիրաւի յանձն իւր,

որ է ընդդէմ բնութեան օրինաց և հակառակ մշտնջենաւորութեանս մերոյ։ Արու՛մ զհետ դայ և այն՝ զի՛ ի վերջին հարկի և եթ ընի թոյլ սուր վերացուցանել ընդդէմ ընկերին։ Ի վիճակի բնութեան, այս ինքն մենակեաց կենաց, ուր ոչ օգնականք են և ոչ հրամայողք, և ոչ հպատակք կամակատարք, որպէս ՚ի լեառն ուրեք, կամ յանտառի, ՚ի դաշտի, եթէ թշնամի դք կամ աւազակ ընդդէմ ելցէ, յայնժամ իշխան է դք հարկանել և սպանանել առանց ինչ ընդ միտս ածելոյ։ Աս եթէ և զառաջինն ՚ի կապտել և եթ ՚ի վերաց հասեալ իցէ թշնամին, և կամ ՚ի խոշտանգել, սակայն և այնպէս թոյլ է քեզ մահու տապաւնտ արկանել զնա, զի ոչ գիտես եթէ զինչ յետ այնորիկ արասցէ, մանաւանդ յետ զնաթափ առնելոյն զքեզ։ Ասան որոյ յամայի վայրս, որ լատ իրաւագիտաց՝ ՚ի վիճակի բնութեան, իրաւունք են ու մեք բռնանալ վանել զթշնամին, մինչև կամ խոնարհեացի նա և ՚ի հաշտութիւն և ՚ի նուաճութիւն զիջանիցի, և կամ մահուն իւրով լուծցէ զվրէժ անզգամութեանն։ Քանզի չիք որ խաղաղարար որ դատ արասցէ ընդ մէջ երկոցուն նոցա, վասն որոյ օրէնք բնութեան իրաւունս տան հարստահարելոյն կամ փախտեամբ ճողոպրել զանձն, և կամ սրատերազմեալ վատթարել զհակառակորդն։ — Այց ՚ի քաղաքական վիճակի, ուր միաբանութիւն է անդորր կենակցութեան ընդ խնամօք իշխանութեան, անդանօր ոչ ումեք են իրաւունք բռնութեամբ վանել զբռնութիւն, այլ սրատ է յիշխանութիւն անդր ՚ի վեր հանել զբանն՝ զի նա հատուցէ կռեալ իւրաքանչիւր լատ զործոյն, միայն զանգէն սրատսարաւութիւն սրահեալ անձին։ Այստեղիկ զտեղւոյն. այլ և զժամանակէն ընդհանուր վարդապետութիւն է օրէնագիտաց՝ եթէ իրաւունք են ումեք յօրէնս բնութեան զէն ՚ի ձեռին խիզախել ընդդէմ թշնամոյն եթէ վերահաս իցէ վտանգն, յորում ոչ եթէ կարծիք, այլ յայտնի սպառնալիք ահարկութեթշնամոյն առ դուրս հասեալ իցեն, և չուցէ ժամ զիպող բողբել առ իշխանութիւն և կամ միաւրջ ձեռին օգնականի՝

* Ըստ այսոցիկ սկզբանց լուծանին և ամենայն խնդիրք՝ զորս ՚ի մէջ մատուցանեն օրէնագիտոյ, որպէս է և այս։ Արդեօք իցէ օրէն զդէմ ունել բըս։

(Թ) Եւ պէտ ուսանիմք 'ի բնութենէ ցանց պահէլ անխղճի զօղ խաղաղութեանն ընդ նմանիս մեր, և ամենայն մարդ 'ի ներքին ազդեցութենէ խղճի մտացն վարդապետի 'ի խաղաղասիրութիւն, սակայն մարդ անգստին կորուսեալ զուղիղ դատաստան մտաց, և պակասեալ 'ի կարողութենէ խորհեցոյ յամենայնի զսկիզբն զործոց իւրոց, զմէջն և զվախճան, և այնու յանխորհուրդս հակամիտեալ 'ի խնամս չարին, և առանց առաջնորդելոյ յուղղադատութենէ, 'ի կարծեւն ընդ զօրէնս ուղիղ անձնասիրութեւ, զհետ անդի քակտել զգեղեցիկ շաղկապն ընկերութեան նա և փնտռանձին. վասն որոյ և բնութիւնս զիրաւունս 'ի ձեռս տայ ամենեցուն լինել անձնապահ յորդայնից չարախոհաց, Եւ այսպէս ամենայն պետութիւնք ամրացուցանեն զսահմանս իւրեանց պարսպօք, ամրօք, դաշամքք, պաշարօք: Բնայն տանուաւր հսկէ զիշերի 'ի տան իւրում ընդդէմ զօղոց, Եւ այսպէս ըստ առաջնորդելոյ օրինաց լինին նախաժաման պատրաստութիւնք՝ մինչ դեռ ոչ գուցեն ուստեք հարկադիր պատճառք ձեռն 'ի զէն ձգելոյ: Բայց զգուշութեանս այսմիկ ոչ է պարտ անցանել ըստ սահման. ընդ իւթ կասկածանայ զինու վառի, և չե զփնասն ընկալեալ զվրէժ խնդրել, և ընդ կասկած երկիւղի սպանանել զոր: — Զէ իրաւացի երկիւղիւ եթէ գուցէ մերձաւորն հզօրացի քան զմեզ, նիւթէլ նմա չարիս. մանաւանդ եթէ յաջողուած նորա իցեն արգասիք անմեղ ճարտարամտութեան նորա և կամ չնորհ բաղդին առանց զգուշելոյ զոր: Արդ ընդ յաջողուածն մաշիլ նախանձարեկ՝ է խորհուրդ դաւաճան մտաց, արժանի ջնջելոյ յընկերութենէ մարդկան 'ի ձեռն արդարասիրաց: Եւ զի հալածեն զխաղաղութիւն՝ ոչ որք զառաջինն ձեռն 'ի զէն տանին, այլ որք 'ի ժամանակի խաղաղութեան զմեքե-

նութեամբ մերտաի, ցնորելոյ որ յարձակիցի 'ի վերայ մեր սպանանել զմեզ: — Արդ ամենայնի լուծումն է այս. Բնդդէմ ամենայն յարձակմանց՝ յորս ծանր վտանգ ընդ առաջ մեզ լինի ուսանց մերոց ինչ յանցանաց, մարթ է 'ի գործ արկանել զմեր իրաւունս, և թէ ցնորուալք իցեն կամ արբեալք, կամ կարծեալ զայլս հարկանել՝ կամիցին պատահել մեզ: Զի մեք ունիմք զիրաւունս զայս ոչ զի անիրաւ և յարձակոյն 'ի մեր վերայ, ալ զի իրաւունք են մեզ ազատել զանձինս յամենայն վտանգաց:

նայս աղետից լարեն մերձաւորին: — Այլ է նենգութիւն լինելն նախատես և զառաջս առնուլ զչարեաց, գիտել եթէ որք մեծանան, մանաւանդ խորամանկքն բարոյիւք, հնար է նոցա չարեաց լինել գտակք, վասն այնորիկ ունել արթուն հսկողութիւն, որ և է առաքինութիւն: Վանդի և այսորիկ են ձիրք բնութեանս՝ ոչ միայն զիւրն հոգալ, այլ և զայլոցն խորագոյնս գիտել, զի ըստ պէտտ գտցի սրատրաստ առնուլ զառաջս փնասուց: Արթնութիւնն է գովելի և կարեւոր, այլ անտեղի է յաւելուլ 'ի կասկածանոն զսրարութիւն, ասել՝ եթէ քանզի ձեռնհաս է գործել զչարիս, ապա նիւթ է նա զչարիս, ապա և մեք աճապարեսցուք չրջել 'ի զլուխ նորա զչարիս իւր: Այլ ուր 'ի քաջածանօթ նշանայն յայտնագոյն իցէ նիւթել նորա չարիս, յայնժամ օրէնք բնութեան թոյլ առնեն մեզ զառաջս առնուլ խոչ ընդ դէմ արկանելով յարձակելոյ նորա 'ի վերայ մեր: Սխայն՝ եթէ լիպցէ ուստեք յոյս ամոքելոյ զնա ողորով, յայնժամ ոչ միայն առնուլ զառաջս է օրէն, և զհնարս նորա վատթարել, այլ և հարկանել սատակել զայնպիսին՝ զփնասակարն հասարակաց մարդկութեան: Օայս գեղեցիկ խմաստասիրեաց Վիմսութենէս 'ի Փիլիպպեան ատենախօսութիւնան, (Գ.) ատէ. « Ամենայն որ դարանի ինձ և հնարի թակարդել զիս, 'ի ժամուն յորում զպատրաստութեամբ դեգերի, ոչ 'ի մարտ ընդդէմ ինձ ելեալ իցէ. թէպէտ տակաւին ոչ արդընկէց լինի և ոչ նեւորնկէց: — Զընկերութեան 'ի քաղաքի ոչ այսչափ ընդարձակութիւն է. զի չէ որ իշխան կանխել զդարանակալութեամբ ոտիսին. նա և յանիրաւել թշնամւոյն ազգի ազգի փնասուք, չեն իրաւունք ումեք վրէժխնդիր յառնել ինքնին, այլ պարտ է զիրաւունս ինդրել յիշխանութենէն կարգելոյ: Այս առաւել եթէ յարձակողն և յարձակեալն և երկօքին իցեն քաղաքակիցք և զնոյն իրաւունս ունիցին և զնոյն պարտս, ընդ նովին իշխանութեամբ հպատակեալք: Ասան որոյ յոր և է դէպս անիրաւութեանց, մեքենայելոյ չարեաց՝ չունի որ իրաւունս զնուք զառաջս առնոյ զթշնամւոյն, այլ պարտ է բողոք բառնալ առ իշխանութիւնն որ յանձին կալեալ է ինամ ունել հասարակաց:

Բայց եթէ յեղակարծ յարձակիցի թշնամին, և անձկութիւն ժամուն ոչ ներկիցէ՝ ի վեր հանել զիրան ի դատաւորն, յայնժամ մարթ է բռնութեամբ վանել զբռնութիւն և բոտ սահմանի բնութեան հոգալ զանդորրութիւն անձին։ Բայ միայն ապ իրաւունս ձեռն ի գէն ձգել ի քաղաքի։ Բայր աղագաւ ի քաղաքական ընկերութեան ժամանակ իրաւացի պատասխարութեան անձին յոյժ համառօտ է՝ սկըռեալ յանկարծօտս յերեւել թշնամոյն և ձգեալ մինչև յընկճել նորա և յանդորր ելանել մեր․ իսկ զարդար վրէժ իրնդրութիւնն և զապագայ պատասխարութիւնն պարտ է յանձն առնել ի դատաւորս։

Եւ պատասխարութեան կենաց իցէ ինչ այլ զուգահաւատար կենաց, զոր իցէ օրէն մերժել յանձնէ մահութեան։ — Ի միտս մարդկան բոտ բազմաց օրէնագիտաց՝ այն, և է պատասխարութիւն պատուոյն։ Բայց ուղղագոյն ևս է և վախճանին օրինաց բնութեան զուգակիւ, ասել՝ եթէ ոչ ինչ է այլ որ հաւատարեցի պատասխարութեան կենաց։ Վանդի թէպէտ և մեծ ինչ է պատիւն և ընդ կենաց հանգիստական, բայց ոչ որ երբէք կարէ հանել յայլմէ զճշմարտան պատիւ առ որ բերի բնութիւնն և զոր ոչ կամի կորուսանել․ զի պատիւն այն ոչ է երկրաւոր, նիւթական, որպէս համարին վրիպակաւ վրէժինդիրքն մնտի պատուոյն․ որք թէպէտ առաջնորդին ի բնութենէ ցանկալ ոչ կորուսանել զպատիւն, այլ խաբեալ են և զառ աչս պատիւն ունին ի տեղի ճշմարտին։ Սակայն երկրաւորքս ամենայն կարծեալքն պատիւք՝ ստուերք և եթէ են ճշմարտին, և վասն այնորիկ երբէք ոչ յագեցուցանեն զսիրտ․ և անկէլոյն յանիրաւի յայնոցիկ պատուոյ ոչ վնասեն այնպէս մինչև հաւատարել կենաց։ Օ՛ր վնասքն այնորիկ ամենայն ժամանակաւորք են․ այլ և առիթք առաւելութեան յաւիտեանականին՝ եթէ որ զիտացէ ուղղել առ վախճանն զգործս իւր, նա և զանպատուութիւնն իսկ զայնտակ։ Բայ զիսորդ իցէ անարժան փոխարէն առ ժամանակեաց անպատուութեն կրելոյ ի թշնամոյն, զրկել զնա ի կենաց և ի յաւիտեանական պատուոյն․ զի եթէ թողուիր զնա ի կենաց,

թերևս յապաշաւ եկեալ ընդ անիրաւութիւնն գործեալ
 ողջէր : — Իսկ եթէ առանց 'ի խորոց զիրան բնեկոյ՝ առ
 աշա երեւեալ ծանր անպատուութեանց անցաւորաց դատի-
 ցիմք 'ի դէպ փոխարինել զմահ, յայնժամ ևս առաւել մեծ
 պարտ էր համարել զօրինակն չար տուեալ առ տղէտս և
 առ մանկունս, որով նոքա ոչ եթէ միայն յանպատուութիւն
 առաջի մարդկան իջանեն, այլ և զրկին 'ի վախճանէն իւր-
 եանց և մատնին 'ի մահն յախտեանական : Եւ այսպէս պարտ
 էր դատապարտել 'ի մահ զբազումս 'ի մարդկանէ վասն ան-
 պատուեկոյ նոցա զայլս և վասն սպանանեկոյ զնոսա հոգւով :
 () րէնք բնութեան զայդ ոչ ուսուցանեն : այլ ամենայն մը
 տաւոր չարեաց զփոխարենն 'ի վախճանի կեանաց իւրաքան-
 չիւրոց հատուցել ինքն արգարն դատաւոր : Իսկ և աստէն
 բոտ չափու անպատուութեանն և զրկողութեանն եղեկոյ ա-
 ռաջի մարդկան, պարտի անպատուողն տուգանել զփնասն :
 այլ և կրել զպատուհասն 'ի քաղաքական օրինաց բոտ սահ-
 մանեկոյն, զի փնասն այն մասին՝ զրի ողջոյն ընկերութեանն,
 և անպատուութիւնն լինի նմին ինքեան ընկերութեան :
 դարձեալ զի և առ 'ի զգուշութի կարգեալ են պատուհասքն
 'ի քաղաքական օրինաց : — Եւ և յերկուս ազգս մարթ և
 զատանել զանպատուութիւնն : առերեւոյթ և յայտնի : Եւ
 առջնոյ ազգի են՝ արհամարհութիւնքն բանիւք, ծաղր,
 զրպարտութիւն, յորոց ոչ ինչ փնաս կրէ անպատուեալն : և
 թէպէտ առ ժամն թուիցի անարգեալ, բայց մարթի նա և
 յայտմ աշխարհի յայտնի լինել ճշմարտութեանն և 'ի զլուսի
 զրպարտչին դառնալ ողջոյն անարգանքն : Եւ երկրորդին
 են գործքն անարգութեան յոր ըմբռնին յոչկամս անձինք
 օրինապահք 'ի ձեռս անօրինաց : յորս զխաւորագոյնն և
 կորուստն կուսական զգաստութեան, և անարատութեան
 առնակնոջ : Եւ թէպէտ բոտ սրբոյն () զոստինոսի, յայն-
 պիսի դէպս կորուսանէ կինն և ոչ ինչ յանարատութեանն,
 միայն զի անարատ մնասցէ սիրտն, սակայն յոյժ յանարգու-
 թիւն իջանէ բնութիւնն անարժան յիշատակաւ չարեացն
 որ յանձն իւր կրեաց, և զպարծանսն անարատութեան կո-
 ըոյս յընկերութեան մարդկան : Եւ յայնպէս մեծ է անպատու-

ութիւնս այս, զի Մատուած յօրէնս խորայելեան նաև յիրաւունս այլ և այլ ազգաց մահ սպառնացեալ է ՚ի պատուհաս և առ ՚ի զգուշութիւն չարագործաց յանդգնելոց յայսպիսի եղևոն անօրէնութեան :

Սոց արդ հետազօտել եթէ ՚ի պատարարութիւն անձին արժան իցէ հարկանել զյափշտակողս ընդից . զի ստացուածք պարէնք են կենաց, որոց ՚ի կորզել ՚ի մէջ յանիրաւի և կեանքս մեր մահու չափ տազնապի : — Աորուստ ստացուածոցն ՚ի բնական օրէնս ոչ տայ զիրաւունս հարկանելոց, բայց ըստ վերոգրելոցս՝ Նորհեալ է այդ ՚ի բնական վիճակի, զի ոչ գիտես եթէ երուզակն յարձակեալ ՚ի վերայ քո խոնացեցէ կենաց քոց . իսկ ՚ի քաղաքականն ոչ ևս : Բայց պարտ է զանազանութիւն իմն այսպիսի ընդ մէջ արկանել, զի եթէ և ՚ի քաղաքին անժամ ՚ի վերայ հասեալ գողոցն և զու անպատարար, և իցէ վտանգ սպանութեան անձինդ, համարիս զու յայնժամ ՚ի բնական վիճակի . վստն որոց և ՚ի սուրբ զիրս հրաման տայ սպանանել զգող զիւերոց (Արց. Ի. 2.) « Եթէ յակն գտանիցի գող և խոցեալ մեռցի, չէ այն նմա (սպանողին) ՚ի սպանութիւն . ապա թէ արեն ՚ի վերայ նորա ծագիցէ, մահապարտ է (սպանողն), փոխարեն մեռցի . ապա թէ ոչ ինչ գտանիցի նորա՝ վաճառեցի փոխանակ գողութեանն իւրոց » : Ե. յսպէս ունի և Սողոմ յօրէնս իւր առ Ե. թէնացիս ըստ յառաջ բերելոց Վիմու. թէնեայ . « Եթէ որ ՚ի տուէ յիսուն դիզրաքմա գողանայցէ, պարտ է հանել զնա յատեան դատաստանի մետատանիցն . իսկ եթէ զիւերի գողանայցէ, արժան է սպանանել զնա, և ՚ի հարածեն խոցել . և թէ կամք իցեն՝ հանել ՚ի դատատան մետատանիցն » : Ե. յսպէս և Պղատն . (Յդ. օրինաց.) « Որ որ զիւերայն սպանանէ զգողն զմեռալն ՚ի տուն իւր, անպարտ է » : Ե. յսպէս ունէին և նախնի Վաղդիացիք . « Վաղն կալեալ զիւերի ՚ի պահու գողութեան, մինչ ընդ իւր տանիցի զգողոն և անդ սպանցի, ոչ մնայ տեղի բրթմըն ջանաց սպանութեան վստն այդր » : Վարձեալ և երկոտտան տախտակքն հռովմայեցոց . « Եթէ որ զիւերայն զսպանայցէ՝ և ՚ի նմին սպանցի, արդարութեամբ սպանու » :

Լ՝ յորիկ ամենայն եթէ 'ի մովսիսեան գրոց ունիցին զծագումն, և եթէ 'ի մարդկային հանձարոյն ընտրութենէ, յանվրէպ յարդարութիւն հաստատեալ են. վասն զի 'ի տուն ջեան զիւրին է ունել զգողն, և ոչ է վտանգ կորստեան կէնայ. բայց 'ի զիւերի մինչդեռ 'ի քուն հանգուցեալ կան առ մենեքին, իբրեւ 'ի վիճակի բնութեան հասանէ գողն. և հարստահարեալն յայնժամ է 'ի վտանգի մահու, վասն որոյ և է նմա օրէն պաշտպանել անձին տղանունելով զգողն:

ԳԼՈՒԽ Ի.

Յազգաց անկատար պարտուց, յորս առաջին է խորեմարգութիւն:

ԱՐԱԿԵՍ զի ընկերութիւնն կացցէ անվրէպ յօրէնս բնութեան, լէ շատ մարդկանն չառնելն ումեք չար, որ է հեռի առնել զպատճառս ատելութեան, այլ և կարեւոր է օգտանալութեամբ առ իրեարս ցուցանել զկցորդութիւն սիրոյ մարդկութեանս ոչ միայն առ մերձաւորս, այլ նա և ընդ ամենայն մարդկան. նա եթէ հնար ինչ իցէ, և ընդ թշնամիս անգամ համբոյր խաղաղութիւն հաստատել: Օտոյն ճմարտութիւն ծանեաւ և Պղատոն ըստ ասելոյ Արիստոտի (Յգ. պատշաճից Ը. 7.) « Այ մեզ միայնոյ ծնաք, այլ մասն ինչ ծագման մերոյ հայրենեաց է անկ, և մասն ինչ բարեկամաց. վասն որոյ հաճոյ թուի ասել Սոյիկեանց՝ թէ ծնունդք երկրի բովանդակ 'ի պէտս մարդկան արարան, իսկ մարդիկ ծնան վասն մարդկան, որպէս զի միմեանց և այլոց օգտամատոյց լինել մարթասցին: Յայտ պարտ է մեզ զհետ երթալ առաջնորդութեան բնութեան, և զհասարակացն օգուտ մատակարարել փոփոխ պաշտամամբք առիւ և արով. նա և արհեստիւ, աշխատութեամբ և կամ գոյիւք ընչից զօղել 'ի միաբանութիւն զմարդիկ: Բայց և Աեւեկա (Թղթ. Գ. 5.) « Բնդամբ եմք մեծի մարմնոյ. բնութիւնն ազգակիցս արար զմեզ, զի 'ի նոցունց և 'ի նոսին

ծնաւ զմեզ : Աս զսէրն փոխադարձ տպացոյց 'ի մեզ և եղ ընկերասէրս , սա արար զնոյն իրաւացի և արդար : Աստ նոյն կազմութեանն՝ դժնդակ է փնտել քան փնտսիլ , և ըստ նորայն իշխանութեան կազմ վառեալ են ձեռք յօգնութիւն : Այս ցանգ կայ ամենեցուն 'ի բերան և 'ի սիրտ . Սարդ եմ , և զմարդկայինս ոչ օտար համարիմ յինէն , — Հիմն այսոցիկ պարտուց է սէրն որ է կարողութիւն հոգւոյ հզօր և սատար երջանկութեան նորա , յորմէ բռնադատիմք օգնել սիրեցելոյն առաւել քան զպարտս մեր վասն բարւոյ նորա և երջանկութեան : Այլ քանզի այս սէր հրամայէ մեզ օգնել այլում առանց փնտսու անձին , յորում և ինքն բերկրի , որ և կոչի մարդասիրութիւն . և աստի ծագէ բարեբարութեան առաքինութիւն՝ որ յաւելու 'ի մարդասիրութիւնն առաւելագոյն իմն ուժգնութիւն , յանձն առնուլ և զղոյզն ինչ փնտս 'ի մարդասիրելն : Այլ աստի 'ի միտ առնումք է թէ կրկին են անկատար պարտք , մարդասիրութեան՝ որ է բարեմարդութիւն , և բարեբարութիւն : Արկաքանդիւրն իսկ կարևոր մարդկութեանս ըստ բազմազեմ պիտոյիցն որոց կարօտիմք :

Ակիզեն այսր պարտուց է նոյն ինքն սկիզբն անձնասիրութեան որ կարօտի յամենայնի ձեռնառուութեան այլոց , և բերի ինքնին սիրել զընկերան իբրև զանձն : Ազգացս որոց՝ որոց միանգամ տեսանեմք կարօտեալ զընութիւնս մեր , և ցանկամք գտանել յայլոց զձեռնառուութիւն , զնոյն նովին չափով պարտապան եմք առնել ընկերին , թէ և ոչ թուիցի իբրև անհրաժեշտ , այլ ինքնակամ : Օ՛ր սկիզբն անշարժ զոր 'ի վեր անդր հաստատեցաք՝ եթէ մարդ պարտապան է սիրել զընկերն իբրև զանձն , և ոչ առնել ընկերին զոր ոչն կամի կրել , անտի բղխէ և սկիզբնս այս անկատար պարտուց՝ Ղենել ընկերին զայն ամենայն զորս փափաքէր ինքն ընդունել յայլոց :

Աստ այսմ տեսութեան մարթ է սահմանել զբարեմարդութիւնն՝ Արեւիցութիւն հոգւոյ ընդ աղէտս օտարին : Այրա 'ի բարեմարդութեան է սէր , օգնութիւն , պատասխարութիւն , մխիթարութիւն վշտացելոց , և այլ ամենայն ըն-

կերտելը առաքինութիւնք : Բարեմարդութիւն է ծնունդ բնութեան , և է նոյն ինքն բարութիւն՝ հաղորդել կարօտելոց զինքն և զիւրան :

Բարեմարդութեան առաջին պարտք են՝ օգնել օտարի յայն ամենայն՝ յորս ոչ ինչ վնաս հասանէ անձին : Օգրոյ զներհակն արժան է իրաւամբ անուանել պղնձի աղիւս , որ ունելով կարողութիւն ՚ի ձեռին ոչ օգնէ կարօտելոցն խորհրդովք կամ գործովք : () Գնութիւնքն բարեմարդութեան նորին խի գործքն ուղարմութեան՝ ժողովել զօտարս , արբուցանել զծարաւեալս , կերակրել զքաղցեալս . այսորիկ են զիւրինք ՚ի գործել , և թեթեւ ՚ի ծախան . մանաւանդ առ համեմատութեամբ վշտաց կարօտելոցն՝ որ ոգեւոպառ տաղնապի : Որ զսորումք զանց առնէ , մարդասեւաց է և անկարեկիր : Իսկ Բնեացիս ՚ի նշովս էր այր՝ որ մոլորելոցն ոչ ցուցանէր ճանապարհ : — Չափ պարտուցս է այս : Որ չափ որ առաւելեալ է ճոխութիւն , այնչափ առաւել պարտք են նմա օգնել ՚ի պէտս կարօտելոց՝ ըստ երկուց պատճառաց . առաջին՝ քանզի մարդիկ են հաւասարք բնութեամբ և միօրինակ կարօտ պիտոյից , և յարգ ճոխութեանն է կարգումն նորա ՚ի ինու զպէտս , ապա առ որ յաճախեալ են ճոխութիւնք առաւել քան զպէտս կարեւորս ՚ի պահպանութիւն կենաց , յաւելուն ՚ի վերայ նորա և պարտք անհրաժեշտք մատակարարել այլոց կարօտ եղելոց . իբրեւ զի բնութիւնն և զմասն պարենին կարօտելոցն յաւանդ եղեալ է առ մեծատունն . զի նոյն են և երկոցուն բնութիւն , նոյն և պէտք կարօտութեան , միայն պարենքն լցուցիչ պիտոյից նոցա ժողովեալ առ մին : Արկրորդ պատճառ՝ զի այնու պահեսցի ընկերութիւն մարդկային ՚ի խաղաղութեան և ՚ի ջանս առաքինի երկոց . վասն զի եթէ ամենայն մարդ ունիցի զիւր պէտսն , յայնժամ թաղաւորէ անդորրութիւն . և ՚ի տարազրեւ յընկերութենէ հեծութիւն դառն աղքատութեան , տարազրին և ամենայն չարեաց գործոց արմատք դառինք . քանզի ուր ծանր աղքատութիւն է , անդ և ամենայն չարեաց ծնունդք :

Բարեմարդութեան երկրորդ պարտք են զիտել զորպէսն

և զորքան, որ անձանօթն է բաղմնաց. վասն որոյ պարտ է ուշի ուշով պարտապել 'ի հետազօտութեան այսոցիկ: Երբեակ են տահմանք վիճակի կենաց մարդոց առ 'ի զարման պիտոյիցն. Ա, Բաւեղութեամբ ունել զգոյսն. Բ, Բարեկեցութեամբ. Գ, Բաւականութեամբ: Երբեք են և տահմանք կարօտութեան Սովորական, Նշանք և Տաղնապող, — Ըրդ որ առաւելութեամբ ունի՝ յորժամ ընդ առաջ լինի նմա այր 'ի սովորական կարօտութեան, պարտի ձեռն տալ. ևս առաւել ծանր և տաղնապող կարօտութեանց: Իսկ որ 'ի բարեկեցութե է, պարտք նորա են օգնել ծանր և տաղնապող կարօտութեանց: Բայց որ զբաւականն միայն ունի տաղնապողին և եթ ձեռն տալ բռնազատի: Ըյս բաժանմունք 'ի տեսական խորհրդեան, իբրեւ զի զանցառութն այսոցիկ տեսութեանց դատարարտին յօրինաց բնութեան. այլ ազնուական բարեմարդութեան անկաւորն է յամենայնի ձեռն տալ ստորնազունին քան զինքն:

Ի պարտս բարեմարդութեան ոչ իշխեն օրէնք քաղաքականք. քանզի զառն ասն կարողութիւն իւրաքանչիւր, մէն մի ինքն միայն գիտէ, և պարտի ըստ բնական օրինացն և ըստ վիպելոյ խղճի մտացն առատաձեռնել: Բայց 'ի գէպ առայ Սենեկա. « Եթէ զործք և պարտք բարեմարդութեան ներքոյ զրաւելին իշխանութեան պատարանադիր օրինաց, ոչ բաւելին դատարարք առնել իրաւունս մերժելոցն ամենեցուն յողորմութենէ, և որոց դժուարին էր տալ ողորմութիւն. յազազս որոյ միայն մտացն խիղճ և հոգւոյն ազնուականութիւն գերազա՛հ դատարարք են իրացս այսոցիկ. » Ըրժան է զիտել և զայս՝ զի պարտք բարեմարդութեան 'ի տաղնապող կարօտութեան աղքատացելոյ՝ է կատարեալ և անհրաժեշտ: Երբեւ զի եթէ որ տաղնապետ 'ի բռն հարկէ կարօտութեանն՝ խնդրեացէ յումեքէ օժանդակութիւն, և 'ի նմանէ մերժեացի 'ի բաց. յայնժամ կարէ սա իրաւամբ զօրանալ, բռն առնել և հանել 'ի նմանէ զիւրն զրելին իւր առ 'ի ընդ և եթ զտաղնապող կարօտութիւնն: Ս'ան զի 'ի սաստկանալ բռն հարկի զօրանաց իրաւունք հաւասարութեան բնութեան, և անդ դադարին իմ և քո:

Վանդի պարտք բարեմարդութեան են անխտիր առ առ մենայն մարդիկ ըստ օրինաց բնութեան, իբր զի և ամենեքին են հաղորդ մի և նոյն բնութեան, և նոյն պէտք կարօտութե են ամենեցուն, ապա և թշնամոյն հոգալ զպէտոն պարտք են, ցորչափ այսու ոչ զօրանան նորա զինել ընդդէմ մեր, և ցորչափ անախ ոչ ինչ տոյժ փաստաց լինի մեզ, Եւ այնչափ առաւել շքեղ բնծայի բարեմարդութի, որչափ մեծ է հատուցումն երախտեաց ընդ սխութիւն թշնամութեանն: Հաստիչն բնութեան և կատարին օրինաց Վրիստոս պատուիրեաց զսոյն իւրոյն (Ղ. 2. 35.) «Արեցէք զթշնամիս ձեր, և բարի արարէք՝ ատելեաց ձերոց և տուք փոխ ուստի ոչ ակն ունիցիք առնուլ, և եղիցին վարձք ձեր բազում, և եղիջիք որդիք բարձրելոյ, զի նա քաղցր է ՚ի վերայ չարաց և ապաշնորհաց», (Մատ. Է. 45) «Օ ի զարեգակն իւր ծագէ ՚ի վերայ չարաց և բարեաց, և ածէ անձրև ՚ի վերայ արդարոց և մեղաւորաց», Օչար զանաւրիսեղծ վարդապետութեան զհիմն և զարածաւ ծանեաւ Սոկրատ և բնական լուսով մտացն, հայեցեալ զի նոյն բնութիւն է յամենայն մարդ, և չէ ինչ պատճառ վաւերոյ ուխտութեամբ ընդ իրեարս. այնք աղազաւ ջան ՚ի գործ արկանէր բառնալ ՚ի կարծեաց ռամկին զխեղածիւր խրատն՝ եթէ բարեկամաց պարտ է առնել բարիս, և չարակամաց հատուցանել չարիս:

ԳԼՈՒԽ Խ.

Բարերարութիւն:

ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ազնուական իմն է առարխութիւն, յորում յաւետ երևի պատկերն լինել մարդոյն Վստուծոյ, զոր մարթ է սահմանել: Բարերարութիւնն է գործ օգտակար այլում՝ մատուցեալ նմա առանց ակնկալութեան յետագարձի: Սահման բարերարութեանն ցուցանէ՝ եթէ այդ

ձրի երախտիք պարտի լինել օգտակար մարմնոյ և հոգւոյ պարզեւառութիւն, ոչ ինչ զեան կամ խափան լինելով յառաջատուութեան բարեաց 'ի քաղաքական մարմնի: Հարազատոյ այն ամենայն պարզեք, կտակք, կարգաւորութիւնք որք նուազեն զճարտարութիւն մարդկան, և շիջուցանեն զոգի աշխոյժ եռանդան, որք հեղզս և ցանկատէրս առնեն ըզմարդիկ, և որք ձեռն տան 'ի զեղխութիւն և 'ի խրախուճ և յամենայն անկարգութիւնս, այն ամենայն ասեմ ոչ միայն բարերարութիւնք և երախտիք չեն, այլ և չարեաց հնարազիտութիւնք: — Դարերարութիւնն է առաքինութիւն իմն բարոյական առաջնորդեալ 'ի զգոնութենէ, որ 'ի Հունաց անուանէր Զափ բարւոք. այսինքն քաջ զուգաւորութիւն գործոյն ընդ չափուն: Ատինք ասէին Սի ինչ կարի: Բնմեզ ճշմարտեալ է եթէ կատարեալ բարերարութիւն կայ 'ի միջոցին: Բանգի այս օրէնք են բարերարութեան՝ ոչ զանձն փնասել 'ի տալն յոյժ, և կարօտել օգնութեան այլոց. ոչ այլոց փնասել տալովն կարի առաւելութիւն, և զյարգ երախտեացն անգոսնեալ. դարձեալ և մի յանարժանոն մտտակարարել և զանձն առնել պարտաւոր չարեաց նոցա:

Բնայն տանուաւեառն ընտանիք են, և ինքն կրկին պարտս յանձին կալեալ է՝ ինամ ունել նոքօք ազգատոհմին. առաջինն է կարգեալ 'ի բնութենէ, երկրորդն 'ի կարգաւորելոյ անձին: Արդիքն, թոռունք և այլ ամենայն սերունդք, և նոքա կրկին իրաւունս ունին ընդունելոյ զօգնականութիւն. մի՛ հասարակաց ըստ կարգի բնութեանն, և երկրորդ առանձնական յանցնիւր գործոյն կռեալ: Արյնպէս և մերձաւորքն կողմնականք ունին կրկին իրաւունս զհասարակացն և զառանձնական: Հայս ամենայն վիճակս առաջին իրաւունք են՝ լինել բաժանորդ հասարակաց ինամոյ համօրէն ընկերութեան. և երկրորդ՝ ինամ ունել պիտոյից անձին առանց առթելոյ տուգանս ումեք և առանց ստնանելոյ կարգին հասարակաց: Եւս բարերարութեան կարգ յառանին ընկերութե:

Հայրենեաց իրաւունք են երբակի առ ընդունել երախտիս յիրեան քաղաքացեաց. առաջին՝ 'ի բնական պարտույ մարդոյ. երկրորդ՝ 'ի սերտ զուգաւորութենէ 'ի մի ժողով

քաղաքախումբ. երբորդ՝ 'ի սարաուց երախտագիտութե, Վնումբ 'ի միտ յայտոցիկ՝ եթէ անիրաւի որ առ հայրենիս 'ի տալ ձեռն օտարի որով և իցէ օրինակաւ 'ի փաստ հայրենեաց և հասարակաց, որով առ ռան հարկանի իրաւունքն բնութեան: Վսրա և նախադատութե զօտարն քան զընտաւնիս և քան զհայրենիս է յանցումն նախ ընդդէմ՝ օրինաց բնութեան, և երկրորդ ընդդէմ՝ իրաւանց պետութեան, յոր ժամ հայրենիքն և ընտանիք 'ի նոյն պէտա կարօտութեան իցեն ընդ օտարին. զի որոց մասն եմք և յորոց ձեռն օգնականութեան ընկալեալ պահպանիմք, ապա և իրաւամբ պահանջիմք 'ի նոցանէ ցուցանել զփոյթ ինամոց մերոց առ ինքեանս, վասն որոց և ըստ բնական օրինաց՝ առանին իրաւանց 'ի հատուցումն՝ նախկին պահանջիմք քան զայլոց ազգատոհմացն, և հայրենեաց իրաւանց 'ի լրումն առաւելութե բռնադատիմք քան զօտարացն և զարտաքնոց: Վսլ է եթէ ընտանիք և հայրենիք առաւել 'ի դիւրութեան և 'ի բարութեան կայցեն քան զօտարն և զարտարինս. զի յայն ժամ մարթ է առանց առանին փաստ՝ ձեռն օգնութեան մատուցանել արտաքնոց: — Վսցար եթէ հայրենեաց երբեակ իրաւունք են զորս պահանջէ 'ի քաղաքացեաց իւրոց. 'ի բնական սարաուց, 'ի զուգաւորութենէ քաղաքակցաց և յերախտագիտութենէ. ապա իրաւունք են առել՝ եթէ ամենայն քաղաքակիցք և հայրենակիցք 'ի մի մարմին զօղեալք են, վայելք բարեացն հասարակաց է 'ի մէջ նոցա, օգտութիւն և փաստ միումն է և ամենեւորն, ապա և ամենեւորն նոցա պարտ է հայրենասէրս լինել և ազգասէրս: Վայց ոչ եթէ նենգանօք յափշտակել զօտարին անկ իցէ յանկարդ սէր հայրենեաց, և թշնամութեամբ զրգուել ընդ շրջակայ ազգս, որպէս ոմն թիւր օրինօք իմաստասիրել իմն յառակնեցաւ՝ եթէ Որ 'ի սէր հայրենեացն վառի, զնոյն վառումն տաւելութեամբն առ օտար ազգս ցոլացուցանէ: Վսա, զայդ ոչ առէ այր ողջամիտ՝ թէ և 'ի բնական լուսոյն և եթ առաջ նորդեացի: Վսլ հայրենասէրս իմանումք և ազգասէրս զայր որ 'ի հասարակաց փնտռուն խորշեացի, և որ զգուշանացի, զի մի զանձինն ինդրելով՝ ազարտեացէ զհասարակացն:

Ըստ թիւ ոչ առեւաթեանք բերիլ ընդ այլս, կարծեալ օգնել հայրենեաց, և քակտել զընտթիւնս՝ արտաքոյ սահմանի արդարութեան և առաքինութեան:

Բարերարութեան երախտեաց երկու ազգք են, առաջին մնայունքն և երկրորդ արագալախճանք: Յառաջնոց կարգի են խոհական օրէնք ազգի և ժողովրդեան՝ զոր յառաջն չունէր. կենցաղօգուտ արհեստք, հնարագիտութիւնք օգտակարք, վարժարանք ուսմանց, կրթարանք արուեստից, ձեմարանք գիտութեան և հրահանգաց, արահետ ճանապարհք, կամուրջք և այլ նմանագոյնք՝ ցանկ հաստատունք և միշտ օգտակարք: Երկրորդ կարգի են առժամեան և եթ ձեռնտուութիւնք, զոր յատուկ անուամբ ողորմութիւն անուանեմք: Յայտ է զի առաջինքն բազմօր գեր ՚ի վերոյ են քան զյետինս. այնպէս զի յակնարկել անդ ՚ի մեծագործութիւն նախնեաց մերոց ըստ գլխոյ գլխոյ, գերազանց գտանեմք զաշխարհային վաստակս թագաւորացն Տրդատոյ, Առաքայտոյ և նմանեացն, քան զաղքատասէր զթութիւնս Ղազարոյ ողորմածի. զի սորայս զութ և խնամք առօրեայք էին և ամիսփեայք ՚ի սակաւս, իսկ առաջնոցն յաւերժ արձանագրեալք ընդ դարս, և համօրէն ազգիս իմարդոմնոց օճան բարեաց անեղծականս: — Հետ այսպէս հետազօտելոյ զիսկութիւնս բարերարութեանն, եկեսցուք ՚ի կանոնսն և ՚ի կատարումն:

Երկրորդ երբեակ կանոնս և զգուշութիւնս սահմանեաց բարերարութեան. Քաջին՝ զի երախտիքն բարեաց մի լիցին վաստակար ոչ տուողին և ոչ առողին: Երկրորդ՝ զի այր իւրաքանչիւր բարերարեացէ ըստ իւրումն կարողութեան և մի զայլոցն տացէ որ ոչ իւր իցէ: Երկրորդն՝ առ արժանաւորսն երախտել: — Բայց առ ՚ի զհետ երթալ ընտթեան անթիւս կարգօք, սկիզբն բարերարութեանն սկստ է ընել ՚ի կարեւոր ազգականացն, և յետ այնորիկ տարածել զիւր նստմն առ հեռաւորսն. անտի սպաս առ բարեկամս, առ ծանօթս, սարս և առ անծանօթս: Իմպէտ իշխան է որ չընել զընական զայս կարգ, ըստ պահանջել անակնկալ գիտացն, յորս իցէ հարկ առաւել երախտել օտարաց քան ընտանեաց: — Եւ որ խնդրէ իմանալ զստուգութիւն երախտեաց

ուրուք, երիս ինչս արժան է նկատել. Ա. Օ ընտ.թիւն է. րախտեացն, մեծ իցէ եթէ դոյզն իմն. արտաքոյ կարգի է. թէ ըստ կարգի. դիւրին էթէ դժուարին: Բ. Սիտ դնել 'ի պարագայս գործողութեանցն. զի ըստ զանազանութեան պարագայիցն աճէ և նուազէ արդիւնք բարերարութեանն: Գ. Բարերարութեան անտի լրտեսել զսիրտ բարերարին. 'ի սիրոյ արդեօք արար' եթէ վասն օգտի կամ դիւրութեան անձին, և որ այլն ևս: Վ. Բանգի երեք ազգք են և երախտաւորաց. են որք բարիս աւան են 'ի բարիս և յանկեղծ սրտէ. այլք առ անբարհաւաճութեան և զերկրպագուս խմբելոյ. յորմէ ևս առ շահս օգտի անձանց, որպէս որք զեռեղեն 'ի վաշխս զարծամ իւրեանց:

Հաղագս բարերարութեան՝ արդարակորով խմաստաւորութեամբ աւանդեաց Սենեկա ճոխ և օգտակար վարդապետութիւն յեօթն դիրս, զոր ցանկալի էր մեզ եթէ էր հնար ամփոփել աստանօր: Բ. Ե. Սիւրբ Սիւրբեանն պատշաճից զրոյն ինչ ինչ 'ի յուշ բերցուք 'ի կարեւորացն: (Վերջ Ա. Ժ. Գ.)

Ժամ է այսուհետեւ ասել ըստ խոստացելոյ կարգիս՝ յաղագս բարերարութեան և առատաձեռնութեան, քան զոր չիք ինչ յանկաւորագոյն ընտ.թեան մարդոյ. սակայն և սատ բազում զգուշութեան պէտք են: Վ. Բանգի նախ զառաջինն պէտք են հայել զի մի 'ի փնաս լինիցի բարերարութիւնն եթէ այնոցիկ որոց մարդասիրելն կարծեմք՝ և եթէ այլոց. երկրորդ՝ զի մի առաւելագոյն իցէ մարդասիրութիւնն քան ըզկար զօրութեան. և երրորդ՝ զի ըստ արժանեաց իւրաքանչիւր լինիցի: Վ. Բանգի այս հիմն է արդարութեան՝ յոր արժան է և զամենայն վերածել. վասն զի որք միանգամ չնորհ այնպիսի աւան են ումեք, ուստի փնաս հասանիցէ նմա փոխանակ օգտի, ոչ բարերարս և ոչ պարգեւատուս արժան է հաւմարել զնոսա, այլ մարդահաճոյս փնատակարս: Ե. որք ումանց փնատեն զի այլոց բարերարեացեն, 'ի նմին անիրաւութեան են, որպէս այն թէ զօտարինն յիւրեանս ձգիցեն: Բ. Իսկ որք մարդասիրագոյն կամին լինել քան զարժանն, նախ այնու իսկ յանցանեն՝ զի անիրաւին առ մերձաւորս. վասն զի որչափ ինչ 'ի սոսա մատակարարել և թողուլ էր իրաւա-

ցի, փոխանցեն զնոյն առ օտարս: Աւ է յայդպիսում առա-
տաձեռնութեան բազում անգամ զօշոքաղութիւն և կեղե-
քումն անիրաւ, որպէս զի ունիցին ինչս բաւական 'ի սրբ-
զեալաշուութիւն: . . . Վարձեալ ինդրեղին է զի 'ի բարե-
րարութեան լինիցի ընտրութիւն արժանաւորութեան. և
յայտմասին սարտ է հայել 'ի բարս նորա ում բարերա-
բեմքն և 'ի սիրտ նորա 'ի մեր կոյս, և 'ի կենաց կցորդութի
և 'ի քաղաքաւարութիւն և 'ի ծառայութիւնս նորա առա-
ջինս վասն մերոյ օգտի: Արդ ըղձալի է զի այս ամենայն միա-
համուռ գացին, ապա թէ ոչ յորովագոյն և հարկեցուցիչ
պատճառք կայցեն 'ի միջի: — Այնչափ առաւելու յարգ
երախտեաց՝ որչափ ինդութեամբ կատարեսցի և հոգւոյն ե-
ռանդեամբ, 'ի սիրոյ և յառատութենէ. վասն զի օտոյգ է ա-
ռածն՝ եթէ Ար երազ տայ կրկին տայ:

Արձազանք ազնուական առաքինութեանս է շնորհնկալ
երախտազիտութիւն, որով ընդունողն երախտեաց երախ-
տապարտս զանձն դաւանե, բարերարին իւրում, և յամե-
նայնի գուն գործէ ըստ մարթելոյ կռել զփոխարէն բարեացն
ըստ չափոյ սիրոյն և ըստ ազնուական մտացն՝ առաւելութի
իսկ. զի բարերարութեան երախտեաց զօր և է մեծամեծ
հատուցմունս զրէ արժանի՝ առնել ըստ ձեռնհասն լինելոյ:
Օտոյն օրինակ տայր պատուէր Օրադաշտ մոգ (ըստ յա-
ռաջ բերելոյ հնախօսաց), «Պատուէրք են՝ զի թէ որ բա-
րիս արասցէ ումք, բարերարելոյն հարկ 'ի վերայ կայցէ հա-
տուցանել ըստ մարթելոյն 'ի նոյն չափ: — Այլ այն չեն ե-
րախտիք՝ եթէ որ ումք փնտսիցէ, և առ նմին իրբե որ ա-
ռատապարզ և վախճան փնտսուցն առնիցէ: Վանդի այն
սիրին յանցեալ 'ի փնտսելն, և զյանցումն հանդերձ փնտ-
սութն կարճել ջանացաւ. այլ և տակաւին պահանջի կրել
յանձին զվրէժ տուգանացն առաջնոյ օրինազանցութեանն
իւրոյ, և ոչ թէ իբրեւ բարերար զշնորհակալիս ընդունել՝
վասն այն զի ոչ մինչև ցվախճան հատոյց զւարիսն:

Սակայն երախտազիտութիւն փոխարէն հատուցումն սրա-
տուց եղան 'ի վերայ երախտաւորելոյն 'ի բնական օրինաց.
զի 'ի բնութեան որպէս 'ի նիւթականս, նոյնպէս և յան-

նիւթ մն 'ի հաւատարակչութեան կալ պահանջիմք . առանց
 փոխարինի արդարութիւն նուազեալ երևի . բարերարն [Թէ-
 րէտ զփոխարինութիւն բարերարութեանն ոչ պահանջէ ,
 այլ երախտաւորելոյն պարտք էն շնորհակալութիւնս առնել .
 քանզի առանց առնելոյ զհատուցումն վայելել 'ի բարիս՝ ար-
 տաբոյ է արդարութեան , վասն որոյ ե[թէ անձեռնհաս է որ
 'ի հատուցումն , պարտի գտնեալ 'ի ճանաչման իւրում և շնորհ-
 ընկալ բանիւքն , խոստովանութեամբ երախտեացն զոր ըն-
 կալու ցուցանել՝ ե[թէ ինքն կայ յօրէնս բնութեան , և զոր
 տկարանայ զործովք , կատարէ սրտին փափաքանօք : Այլ զի
 անշնորհակալութեայ յար յանցանել ընդդէմ օրինաց բնութեան ,
 յայտ է և անտի , զի անձն բարերար որչափ և մտադիր և
 ինքնայօժար առատաձեռնեալ իցէ զբարութիւնն , ամե-
 նեկն ոչ մի ինչ փոխարինի մնալով , սակայն և այնտէս ցաւէ
 'ի սրտին իբր սարջանալով իմն յանձին՝ նա և յոչ կամն իւր ,
 զի զոր իբրև առ արժանաւոր որ և առ կարօսն բարեաց յօ-
 ժարամտեաց երախտել , վասնեալ է զնոյնս 'ի ծոցս անդգա-
 մաց : Այլ ե[թէ այնորիկ ցոյցք երախտագիտութեան առա-
 լելութիւն իմն պատուոյ տայցեն բարերարին , այլ զի լոյսն
 բնական անկեալ է 'ի միտս զճշմարտութիւնն՝ ե[թէ որ պա-
 կասի յերախտագէտն լինելոյ՝ ոչ կայ 'ի բնութեան օրէնսն ,
 և յանդէպս և յանարժանս ծախէ զբարինս . վասն որոյ և
 բարերարել առ այնտիսին է հողմոյ տալ զբարինս և կորու-
 տանել : — Այլ ե[թէ չէր երախտագիտութիւն և շնորհակալու-
 թիւն 'ի վերայ երկրի , տարազիր լինէր յաշխարհէ դու[թ և
 ձեռնառութիւն . զի բնութիւնն ճանաչէ զայրն անշնորհա-
 կալութիւնսն ատեցողս բարւոյն եղելոյ նմին , որում զհետ բե-
 րէ՝ ե[թէ՛նա չէր կարօտ բարւոյն այնորիկ՝ որովք ինքն օժան-
 դակել նմին կարծէր , սորա և զգուշանայ այնուհետեւ 'ի բա-
 րերարելոյ , իբր զի 'ի փորձոյ 'ի վերայ հասանէ ե[թէ չեն բա-
 րիք այնորիկ՝ որովք ինքն համարի բարերարել : — Այլ ե-
 րախտընկալ պարտապան է նմանել անդոյ բեղմնաւորաց՝ որք
 առաւելութեամբ հատուցանեն մշակին քան զոր ընկալան :
 Այսն այսորիկ՝ և բարերարութիւնք 'ի կրկին ազգս զատա-
 նին , առաջին՝ առնել բարիս . երկրորդն՝ առնել հատուցումն

լնկալեալ բարեացն: Արախտել այլոյ՝ ուր չգուցէ կարօտու թիւն ծանր, այդ 'ի մեր ձեռս է: այլ շնորհակալու միտս ունել, և ըստ ձեռնհաս գորոյն փութալ 'ի հաստուցումն երախտեացն, այդոքիկ պարտք են բանաւոր մարդոյ: — Օտաւ ջին և նախապատիւ երախտիս ընդունիմք յԱստուծոյ, զի նովաւ կեամք, շարժիմք, վայելեմք 'ի բարութիւնս կենցաղոյս, և 'ի նմանն ակն ունիմք գտանել զամենայն վայելս երջանկութեան մերոյ: ապա և առաջին պարտք երախտագիտութեան մերոյ ուղղի առ նա ինքն արարիչն, որով պարտապան եմք սիրել զնա իբրև զՏայր մեր, և զմարդիկն իբրև զեղբարս մեր՝ զի որդիք նորա են: Յետ Աստուծոյ մեր ձաւոր են մեզ ծնողք մեր, ըստ նմին և առ նոսա պարտիմք ուղղել զերախտագիտութիւն մեր: Օ երբորդ տեղի ունին՝ մանաւանդ եթէ յետ Աստուծոյ զերկրորդն, որք փոխանակ ծնողաց հայրաբար իննամեք զգուէցին զմեզ՝ զաստիարակքն և վարժապետք: զի եթէ նոքա զգոն ետուն մեզ, տքա զբարիք գոն: Յետ երկոց այսոցիկ զլսոց ուղղել օրէն է զնուէր երախտագիտութեանս մերոյ առ ամենայն մարդ որ անձանց մերոց և կամ հասարակաց եղեն պատճառք օգտութեանց:

Դժնեաց զիմամարտ զեղեցիկ առաքինութեանս է ապերախտութիւն, ախտ չար՝ որ քակտէ 'ի միմեանց զամենայն մարդիկ: Ապերախտութիւն է անտես զերախտեօքն առնել, կամ չարաչար վայելել յլնկալեալ բարիսն առանց փոխադարձի: (Թ)էպէտ և ապերախտութիւնն ինքնին ոչ թուի լինել անիրաւ, ակնարկեալ 'ի պահանջումն բարերարին՝ որ յանկատար պարտուց եկն 'ի բարերարել, ուստի և զարկ կատարեալ իրաւամբք պահանջել զհաստուցումն. տակայն նոքին իսկ բարիքն՝ զորս ընկալաւ որ, բողբեն 'ի միտս և 'ի սիրտս երախտաւորելոյն բնական իմն ազգմամբ՝ եթէ լեբ խոստովան զընդունելութիւն բարոյն, և 'ի հաստուցումն ըստ քո ձեռին բաւականի փութաւ. և այնպէս բաւան է 'ի միտս մեր այս ազգումն ներքին, զի այսր ապերախտութեան յիշատակ յաւէտ ատելի է քան զնոյն ինքն զանկրաւութեան զգործն: Այսն զի լինելն մարդոց ընկերական և հաղորդական, այս գորով հիմն մարդկութեան և սկիզբն ամենայն բա-

բեայ՝ նա և վախճանական երջանկով թեան նորա, և ասլե-
րախան երախտամուտայ զներհակման գործելով հաղորդա-
կան բնութեանս, այնու բերի նա ի քակտումն բնութեան
հաստատելոյ յԱ՛ջտուծոյ, և այնպէս թէպէտ և բարեբարն
լուսնիցի իրաւունս սրահանջել ինչ ՚ի նմանէ, այլ ինքն մե-
ծապէս անիրաւի ընդդէմ օրինադրին բնութեան. վասն ո-
րոյ թէ և ոչ ինչ արկած չարութեան գուցէ ՚ի սիրտ ասլե-
րախտին, այլ ինքն անիրաւ է, նա և զժնդակագոյն քան զա-
նիրաւն է և անարժան ամենայն բարութեան: Այս գործ
խեղաթիւ է սեփական բարձրացոյն առն և ամբարհաւած
տնեացելոյ, որ կարծէ պարտք լինել այլոց երախտել ին-
քեան. զարձեալ և ասլուշ արանց և անզգայացելոյ՝ որք
ոչ իմանան եթէ երբեք ուրեք երախտիք եղեալ իցեն առ
նոսա:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Բարեկամութիւն:

ՅԱՆԿԱՏԱՐ պարտա մարդկանս առ միմեանս՝ իրաւամբք
յուեւել արժան է և զկցորդութիւն բարեկամութեան, ո-
րով իբրեւ ՚ի մի հոգի սիրով կապին ընդ միմեանս. ոչ միայն
առ լցուցանել փոխադարձ հաղորդութեամբ զպէտա կարօ-
տութեանն, այլ զի յօժարակամ միաւորութեամբն ՚ի սրտէ՝
յարդիւնա սիրոյն վայելեացեն՝ միայն վասն բարւոյ միմեանց
սիրելով զիրեարս. և զոր ցանկաց որ վասն անձին, նուիրե-
լով զնոյն բովանդակ ընկերին: — Արդիւնք բարեկամութե-
ն ՚ի մարդկայինս ընկերութեան սննդաւ են. մի՛ փոխադարձ
օգնութեամբն, որով մարդիկ սատար լինին բարւոյն հաստ-
ակաց. և երկրորդ՝ զի այնու սէրն միաբանական ցանգ յա-
ւերժանայ յաշխարհի: — Այլ թէպէտ բարեկամութիւնն
յընդհանուրս ծառայեալ թուի առ ամենայն ազգս, այլ առ
՚ի ճշգիւ կալ ՚ի ճշմարտութեանն պարտ է խափր զնել ընդ
բարեկամութիւն և ընդ դաշինս, որք թէ և յոլով ուրեք

տեանին ընդ իրեարս զոյգ, այլ յիսկու թէ զտանին 'ի մի մեանց. նախ այնու՝ զի 'ի բարեկամութեան փոխադարձ է սէրն, իսկ 'ի դաշինս ոչ միշտ նայուէս: Արկրորդ՝ զի բարեկամութիւն ոչ 'ի հարկէ պարտուց կապէ զմարդիկ ընդ մի մեանս, այլ ծնունդ է կատարեալ պարտուց մարդկան առ իրեարս: Աստ այսմ՝ կցորդութիւնք ազգականութեան, խնամութեան, գործակալութեանց, վաճառականութեանց, պատճառս տան բարեկամութեան: Այս կցորդութիւն բարեկամութեան է բնական և հարկաւոր 'ի մարդկային ընկերութեան, վասն որոյ և կայ 'ի բնական օրէնսն:

Բարեկամութիւն է զօդ միութեան փոխադարձ սիրոյ ընդ մէջ երկուց մարդոյ առ միմեանս: Արկին պատճառք են սիրոյ, ըստ նմին և բարեկամութեան երկու ազգք են. Առաջին է նոյն իսկ սկիզբն բնական օրինաց, այս է յօժարամտել մարդոյ առ Աստուած և առ ընկերն. երկրորդն է դիտումն կամ վախճան բնական օրինաց, այսինքն է երջանկութիւն մարդկութեանս: Այլ թէ բարեկամութիւն թերի գացի 'ի սկիզբն իւր, 'ի զօրութենէ անտի ասեմ որով տատարեն մարդիկ միմեանց 'ի խնդրել և գտանել զբարին ծայրագոյն, յայն ժամ գտանի հաստատեալ 'ի պատճառս կարկատունս յառաջ եկեալս յանձնասիրութենէ: Արաւս որք սիրեացեն զբարեկանս իւրեանց առանց սիրոյ ծայրագոյն բարւոյն, միայն վասն կարծեցելոյ արդեանց նոցա, կամ 'ի փախաւանաց երախտելոյ նոցա, գտեալ 'ի կցորդութեան անդ բարեկամութեան փառս իմն կամ զիւրութիւն անձանց և քաղցրութիւն, ոչ է այն բարեկամութիւն ճշմարիտ, և է արագավախճան: Այլ ճշմարիտ բարեկամութիւն է 'ի փոխադարձ սէր միմեանց սգւով միութեան ընդ ծայրագոյն բարւոյն, ոչ խնդրելով ինչ զանձանց բարիս, այլ ակն եղեալ 'ի բարին հասարակաց. և այսր հասարակաց բարւոյն վայելից նոքին միայն լինին ժառանգորդք՝ որք 'ի սէր ուղիղ բարեկամութեան փափաքիցեն այնմ վասն այլոց, և զոր հնարաւորն է սոռնիցեն յօժանդակութիւն այլոց զի բաժանորդ գացին այնմ: Այսպիսի ճշմարիտ կատանօք բարեկամութեան սիրոյ միացեալքն ընդ միմեանս խնդրեն զբարին և զօգուտ սիրելեաց իւրեանց,

և զանոց առնեն զամենայնիւ որ արտաքոյ է բարեկամութեն .
և առաւելագոյն յօժարութեամբ ձօնեն զինչ՝ նա և զկեանս
իւրեանց զխովին վասն բարեկամաց իւրեանց՝ թէ հարկն
երբէք յայն բռնադատեսցէ : Այս թերի գտանին յայտպի-
տեսց յառաքինական գործոց ուղղութեան՝ որք վասն օգտի
անձանց սիրեսցեն զբարեկամս իւրեանց :

Բայ ճշմարիտ բարեկամութիւն որ հաստատեալն է ՚ի
սկզբունս բնական օրինաց ոչ միշտ գտանի անխառն ՚ի բա-
րեկամութենէ անձնասիրութեան . այլ և ՚ի խառնութեան
անդ մերթ ճշմարիտն զօրանաց բարեկամութիւն , և է եր-
բէք զի իշխէ անձնասիրութեանն թերագրութիւն : Այս որ-
չափ նշաւակ է որ այլայլութեանց կրից , նովին չափով զսուրբ
սէրն բարեկամութեան ազօտացուցանէ յանձին . այլ մեր
աստէն զանխառն և զյատակն հետազօտեմք , որպիսի ինչ
ինդրեն օրէնք բնականք :

Այս խեղամտելոյ իսկութեան բարեկամութեանն՝ զիւ-
րագոյն է ՚ի միտ առնուլ եթէ խորոց մեծ է ընդ բարեկա-
մութիւն և ընդ պատուիրան սիրոյն զոր ընկալաք յօրինաց
բնութեան սիրելոյ զմիմեանս : Ամսգի պատուիրան սիրոյն
ոչ է ՚ի փոխադարձ սէր սիրելոյն . զի եթէ և նա ոչ սիրես-
ցէ , կամ թէ ատեսցէ ևս , տակաւին օրէնք սիրոյ պատուի-
րեն սիրել զմիմեանս , նա և զնոյն ինքն զատեցողն : Իսկ բա-
րեկամութիւն սահմանեալ է յանդրադարձութիւն սիրոյն , և
չէ պատուիրանսս հրամայեալ ումք ՚ի մարդկանէ . այլ եր-
կուսեք յօժարամտեալք առ միմեանս հաստատի զօր բա-
րեկամութեանն ՚ի միջի . վասն որոյ ոչ օրէնք այլ զուղին
թացութիւն խորհրդոյ և գործոց զգոյն ծնանին , յորոց վե-
րայ յետոյ ուրեմն օրէնք բնութե՛ն զպատշաճն առնուն հրա-
մայելի — Բայ այսր կարեւոր մտախոհութեան , բարեկամու-
թիւնք բազմոգին ՚ի մէջ նոցա՝ որք ընդեւացեալք ընդ մի-
մեանս ՚ի յանգութեանէ պիտոյից գործոյն , զբարեկամութե՛ն
գողցես կռեն զգառն . առ որ մեծապէս սատարէ հաւատա-
րութիւն տիոյն , սովորութեանց , բնաւորութեանց , կար-
ծեաց և որ այլ ևս : Այս գժուարին է հաստել բարեկա-
մութիւն յորս խորոց մեծ իցէ ընդ տիան և յայն ամենայն .

զի զուգաձայնութիւն և ազատութիւն առաջին զօրք են բարեկամութեան:

Արդարեւ չէ հրամայեալ բարեկամութեանն զօր, սակայն բովանդակի լրիւն 'ի պատուիրան սիրոյն. զի հրամանն ընկերսիրութեան է առ սոսնայն մարդ, ապա և պարտ 'ի վերայ եղեալ է նոցա սիրել զմիմեանս. յորժամ և յերկուց կողմանց փութայցեն 'ի լրումն պատուիրանին, անդէն հաստատի բարեկամութիւն: Վրանջի հասարակաց պարտքն սիրոյ՝ անձուկ յօդիւ լծորդէ զմարդիկ ընդ իրեարս, յորմէ 'ի վերայ գայ յանդութիւն առ իրեարս ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից. յառաւելու և յաճել սերտ մտերմութեան նոցա սկսանի խորհրդակից բարեկամութիւն: — Ի հետաքննել զսկիզուն բարեկամութեան, զսանեմք 'ի նմա զերկուս կարեոր նշանակա, զիննէն փոխադարձ և ազատ: Փոխադարձ է՝ զի ոչ կարէ կալ մինւե ոչ յերկուց կողմանց փոխանակա ազգեսցի 'ի սիրտ. և ազատ է՝ զի ոչ ինչ բռնադատութիւն կրէ՝ կցորդիլ ընդ նոսա՝ որք ոչ ունիցին զհանգամանս ճշմարիտ բարեկամի: Այսօրիկ երկորին հանգամանք բարեկամութեան ուսուցանեն մարդկան, չինել ձեռնամուխ, և խորշել ևս 'ի կարծեցեալ բարեկամութեանց, յորս ոչ մի ինչ է արդիւնք բարեաց, նա և վնասակար իսկ անձանց: — Վրակտի բարեկամութիւն եթէ մին 'ի բարեկամացն գնայցէ ընդ շաւիղ խեղաթիւր. վասն զի յազարտել միոյն զսրբութիւն բարեկամութեանն առ ոխտաղբութեան և կամ զանարժանս ինչ խնդրելով, ազատ է միւս կողմն անտեսել և թողուլ զգալիասեան յարդեանց բարեկամութեան խղելով ըզբարեկամութիւնն՝ առանց փոխելոյ յատելութիւն: Այս պարտի զրկեան զգոյշ կալ 'ի յաւելոյ պատճառս, զի մի քակտումն բարեկամութեանն փոխեսցի յատելութիւն, զի սէրն մարդկութեան պահեսցի անշէջ, յորմէ ցրտանալ ումեք օրէն ոչ է:

Այսօրիկ են հանգամանք բարեկամութեան, այս է՝ զի ազատօրէն շաղկապի, ինքնին ընտրութեամբ խզի, 'ի փոխադարձ սէր երկուց կողմանց հաստատուն կայ. այսօրիկ, աւետ, յայնանպոյնս երեւցուցանեն՝ եթէ անմարթ է յայս

անուն անուանել զսէրն զայն բանաւոր որ զայր և զկին լծոր-
դեալ միաւորէ ընդ իրեարս, և ոչ զկասն զայն սիրոյն ծնո-
ղացն ընդ որդւոց: Այլ թէպէտ ճշմարիտ է եթէ այր և կին
փոխադարձ ընտրութեամբ կապին 'ի սէր միմեանց, և աղա-
տութեամբ է յանձնառութիւն միաւորութեան իւրեանց,
սակայն ընդ կնքել միութեան ամուսնութեանն՝ ոչ ևս այլ
լուծանել կարէ: Տարբերի այս և 'ի սիրոյ որ 'ի մէջ որդւոց
և ծնողաց՝ որ ոչ է փոխադարձ յամենայնի: զի 'ի մանկուս
չէ բանական կատարեալ սէր, և այլ յորով հանգամանք զա-
տանէն զնոյն 'ի բարեկամական սիրոյ: — Համուցեալ ցայս-
վայր զհիմն և զհանգամանս բարեկամութեան, առաջի ա-
րտայուք տակաւուք և զսարսոս բարեկամութեան ըստ սահ-
մանելոյ բնական օրինաց:

Առաջին պարտք բարեկամաց են առ միմեանս՝ երկուս-
տեք օգնական լինել իրերաց. զի որպէս փոխադարձ է բա-
րեկամութիւն, նոյնպէս և ձեռնառութիւնն պարտի լինել
յերկուց կողմանց: Բարեկամն, ըստ տակելոյ հնոց խնայտա-
սիրաց, է միւս ես. քանզի 'ի մէջ բարեկամաց յամենայնի
հաւատարմութիւն է, և վասն այնորիկ պարտիմք զայն սէր և
զօժարամտութիւն ունել առ բարեկամս, զոր ինչ ունիմք
առ անձինս մեր, և ըստ պէտս ընձեռել զօգնութիւնն զայն՝
զոր առ մեզ ինքեանս մատուցանեմք: Այլ ոչ զիտէ զՎաս-
թի և զՀովնաթանու, կամ զՎամանի և զՓիթիայ բարե-
կամութեանց ազնուական կցորդութիւն. յորոյ 'ի փառս միայն
բաժանորդէր և ընկերն. և 'ի մահ միոյն ցանկալի էր երկրոր-
դին տալ զանձն ընդ նորա: Այլ զգուշութեան պէտք են՝ զի
միտրդեօք սիրոյն և բարեկամութեանն յանտեղիսն թիւ-
րեացի, և փոխանակ օժանդակելոյ կարօտութեւ պիտոյից մի-
մեանց՝ սատար ախտիցն մատուցի: Այսպէս երբեմն մին 'ի
բարեկամացն Պերիկղեայ աղաչէր զնա երգնուլ սուտ 'ի նը-
սրատ իւր: Այց քաջութեւ խորհրդով ետ պատասխանի Պե-
րիկղէս. Բարեկամ եմ քեզ, այլ մինչև 'ի սեղանս: Օյ որ
հրապուրէ 'ի յանցանս, ոչ ևս այնուհետև է նա բարեկամ:

Երկրորդ պարտք են բարեկամաց լինել անկեղծ և ան-
խաբդախ առ իրեարս, նա և 'ի խորհուրդս և 'ի խրատս:

Այր զգօն՝ ուր և հարցանիցի, զարժանին սննձին իւրում տայ զպատասխանին . իսկ առ բարեկամն պարտապան է առաւելագունին, ազդել և ուսուցանել զամենայն զոր ինչ կարեւոր դատիցի մինչ չե հարցեալ ինչ իցէ 'ի նմանէ : Ասկայն և 'ի դմին արտափայլէ հանճար և զգօնութիւն առն իւրաքանչիւր : Ասան զի անձնասիրութիւն տկար՝ ընդ ազգեցութիւն խրատուց գրգռի, կալ զնա իբրեւ զբիւր ական յոր հպեւն չէ դիւրին . այս է ապատումն 'ի խոհական հնարս բարեկամին, ծանուցանել ընկերին զվրիպական ճարտար հնարագիտութեամբ, զիտելով զպատշաճ տեղին, զժամանակն և զայլ ամենայն կարեւորան առ 'ի բուժել և ոչ 'ի խոցել . քանզի բազում այն է՝ զի տարադէպ ազգաբարութիւնք քակտեցին զհաստատուն կարծեալ բարեկամութիւնս : Հանդերձ այսու և զայն զիտել արժան է՝ եթէ չիք յաշխարհի առանց թերութեան այր . լուազոյննա է՝ որոյ նուազ իցեն թերութիւնք . յազազս որոյ պակասութեանցն որք 'ի բնաւորական խառնուածոյն 'ի վեր երեւին 'ի բարս և 'ի գնացս, կամ որք զոյզն իմն են, պարտ է տանել համբերութեամբ որպէս զի այլոցն կարեւորաց պատկանաւոր դարմանան մատուցանել լինիցի հնար :

Արորդ պարտք են՝ պահել հաստատուն զբարեկամութիւն . զի թէ զօր կատարման բարեկամութեանն է հաճութիւնն՝ որով մարդիկ յօժարամտեն առ միմեանս, ապա և հարկ 'ի վերայ կայ պատկառ կալ այնմ ամենայնի՝ որք զայդ յօժարամտութիւն գիտասցեն պահել հաստատուն 'ի հոգւոջ : Ասան որոյ պէտք են զգուշանալ չտալ ընկերին պատճառս վշտաց . մի տարադէպ ընդդէմ կազ բանից նորա . մի տարաժամու տխրութիւն հարկանել զօրտ նորա յառաջ բերութեամբ աղետից . մի մըցել ընդդէմ կամաց նորա՝ ուր չգուցեն ինչ վնասք . չպահանջել 'ի նմանէ աւելին քան զարժանն, այլ յամենայնի յաջող եւս պատրաստել նմա՝ որչափ հնար և օրէն իցէ, զի այս իսկ է զործ բարեկամութեան :

Զորորդ՝ յովով ուրեք դէպ լինի սպրդել տարաձայնութեան 'ի մէջ բարեկամաց . նա և երբեմն զժկամակութե և գժտութեան : Հայտմ են պարտք երկաքանչիւր կողման

պահել թագուն զիրան յօտարաց, զի մի բանաարկու թիւնք 'ի վեր երևեացին, և անսխառնառ լուծցեն զբարեկամութիւն. և որչափ հնար իցէ ջանալ անհետ առնել զսխառնառ տա-
րածայնութեանցն, և զարձեալ 'ի համբոյր հաշտութեան միանալ: Եւ քանզի իղձ նախապատուութեան առաջին խա-
փանարար է բարեկամութեան, վասն որոյ որ 'ի կիրք պա-
տուասիրութեան կայ՝ ոչ կարէ յօղիլ 'ի սէր ճշմարիտ բա-
րեկամութեան ընդ ումեք. զի 'ի բարեկամաց միջի պարտ է երկաքանչիւր կողմննն առաջին լինել՝ հրաժարել 'ի կարծե-
ցեալ պատուոյ այտի, և մատուցանել զայն ընկերին: Չիք
ինչ քան զայն հեշտական՝ երբ 'ի միջոյ երկուց բարեկամաց
'ի բաց փարատեացի մատախուղ գժտութեանցն՝ ծագելով լու-
սոյն խաղաղութեան: Երիտտիպապոս գժտեալ երբեմն ընդ
Եսթինէսի, և հարցեալ յումեմէ: Եւ է բարեկամութիւն
ձեր, Եստ պատասխանի. Ի քուն կայ, այլ ես վաղվաղակի
զարթուցից զնա: — Օ ճշմարիտ բարեկամութիւն 'ի մէջ
ճշմարտասէր և ուղղախոհ անձանց և եթ մարթ է գտանել,
որք զիտիցեն կռել զամենայն ըստ բնական օրինաց սահմա-
նելոյն, և վերահասու իցեն ամենայնիւ տկարութեան բնու-
թեանս մերում: Եւ ամենայն բարեկամութիւնք երևեալք
'ի մարդիկ՝ ստուերք և եթ են բարեկամութեան, յորս թա-
գուցեալ կան կիրք վրիպակ անձնասիրութեան, և գործեն
ընդ քողով բարեկամութեան:

ԻՐԱՆԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԳՐԱԽԱՆ ԻՐԱՌՈՒՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Սկիզբն ասացութեան :

ԳՐԱԽԱՆՔ արդարութեան են այսորիկ . չմտնել ու մեք չար և հատուցանել իւրաքանչիւրոց զիւրն . զառաջին մասն այսորիկ պարտուց արդարութեան կարծեմ՝ ցուցաք 'ի հա մասօսն ըստ բաւականին 'ի պարզէն ցայսվայր զսկիզբն բնական օրինաց , առաջի արարեալ զպարտս մեր յայնմ և զկարեոր զգուշութիւն և զկատարեալ և զանկատար զիրաւունս ըստ երրակի յանգութեան մերոյ առ Մատուած , առ անձինս մեր և առ այլ մարդիկ , Մըդ խօսեցցուք և զերկրորդէն տալ լոյ իւրաքանչիւրոց զիւրն , այս է իրաւունքն գրաւական , Վանգի եթէ ամենայն մարդոյ իրաւունք են՝ հարկաւորեալ 'ի կարեաց բնութեան , ստանալ և սեփհականել անձին ըզկարեւորսն 'ի պէտս կենացն . զհետ զայ այսմ միւս այլ իրաւունք բնութեան՝ մերթել 'ի բաց զայրն որ մտարերիցէ՝ կոր ղել զայն յանձնէն : Մյա և 'ի բնական իրաւանց հասանել պարտք 'ի վերայ ամենեցուն հասարակաց՝ զարձուցանել զամենայն ինչ 'ի տեսարս իւրեանց :

Հետուծոյ հրամայեցաք առ 'ի ընու զկարիս բնութեան գործել և պահել . այս էտ պատճառս գրաւական իրաւանց , զի յոր վաստակի ոք 'ի պէտս անձին , զայն անձին սեփհա-

կանեալ՝ մերժէ զամենայն մարդ իրաւամբ միւել ձեռն յիրանանդ : Նմանի մարդ յիրաւունս վարելոյ 'ի զործ զամենայն որ նմա լինիցին սատար 'ի պահպանութիւն կենացն և 'ի բարօրութիւն . վասն որոյ և երկիր ամենայն բաժին և ժառանգութիւն է ամենայն մարդկան առ հասարակ, և օրէնք են մարդոյ կեալ յերկրի և վայելել մինչև ցվախճանն կենացն : Աստի և իրաւունք են նմա ունել զիւր բաժին և վաստակել 'ի նմին, և վաստակովք ձեռին իւրոյ կեցուցանել զանձն, զգուշացեալ միանգամայն և 'ի յաղշտակելոյ զայլոցն ընդ պատրուակաւ զբաւման բաժնին իւրոյ :

Եթէ մի միայն լինէր մարդ յաշխարհի, զոր օրինակ եղև Միսայիլ առ ժամանակ մի, ոչ ինչ տեղի գտանէին պէտք սեփհականելոյ ինչ անձին : Եւ 'ի բազմանալ մարդկան 'ի վերայ երկրի եղև հարկ անհրաժեշտ հոգալ առն իւրաքանչիւր զիւր պէտս, և զնոյն անձին իւրում սեփհականութեամբ ունել՝ յոր այլ ոք մի հուպ լիցի : Սակայն քանզի զառաջինն սակաւ էին մարդիկն, վասն այնորիկ և հաւասարութեամբ վարէին յաճախ 'ի պէտան . այս ինքն զմի և զնոյն իր վարել ամենայն ոք 'ի պէտս իւր որպէս և զիարդ գէպքն պահանջէին : Յայս հաւասարութիւն՝ էր ինչ անտերունչ վարեալ, և էր ինչ հասարակաց : Կտերունչն է՝ զի բազումք վարէին նովին, այլ և ոչ միոյ ուրուք 'ի նոցանէ էր այն սեփհական, և ոչ բազմաց 'ի միասին : Հասարակացն է՝ զոր ստանալ իրաւունք էին բազմաց 'ի միասին : Ախիկինն էր անտերունչ հաւասարութիւն . և էր այս վիճակն բնական յոր եղ Միսայիլ զմարդ յերկիր 'ի վայելս աստեացս : Իսկ հասարակաց ստացութիւնն է երկրորդ՝ յետոյ ժամանակաւ եկամուտ, և է այս սեփհականութիւն ընկերական՝ որով ստանան իրաւունս ունելոյ զնոյն ինքեանց առանձին, 'ի բոց հանեալ զայլ մարդիկն չվարել զնոյն : Եւ սեփհականութիւն եթէ անձին առանձին լինիցի՝ յայնժամ է յատուկ սեփհականութիւն : Իրաւունք և կիրաւութիւն հասարակաց ստացութե և յատուկ սեփհականութեան են հաւասարք . այլ մեք առջուք խօսել զյատուկ սեփհականութենէն, յորում և հասարակացն ցուցանի, զի բազմութիւնն 'ի բարոյական միտս

հաւաքաբար համարի մի միայն անձն : Ար ինչ այլ զանազա-
նութիւն է 'ի հասարակաց ստացութեան՝ ըստ տեղւոյն նշա-
նակեացուք և զայն :

Ի բանից աստի զիւրին է խելամտել եթէ սեփհականու-
թիւնն միշտ 'ի բաց մերթէ զօտարս , և եթէ ուր միայնու-
թիւն է՝ անդ սեփհականութիւն և ոչ մի , զի ոչ զոր ունի
հանգիպոյ յորմէ 'ի բաց հանցէ զիւրն և անձին միայնոյ
գրաւեսցէ . անգէն ամենայն ինչ անտերունչ է , և թէպէտ
'ի միայնութեան անդ իշխէ մարդն 'ի վերայ ամենայնի տի-
րաբար , այլ ոչ սեփհականութեամբ : Այլ եթէ բանիս կարգ
իցէ ասել , սեփհականութիւն է այն զոր մարդ ստանայ ան-
ձին իւրում աշխատութեամբ և ծանու երկօք : Այսմ զա-
ռաջինն վայելէր անտերունչ 'ի բարիս գրախախն . յընկերա-
նալ նմա կնոջն՝ եմուտ յաշխարհ անտերունչ հաւատարու-
թիւն , այս հաւատարութիւն ձգեցաւ յիրս իրս և առ առաջ-
նովք սերնդովք նորա , յորում ամենայն ինչ էր հասարա-
կաց : Այլ յորժամ սկսան վաստակովք ձեռաց իւրեանց
դատարաստել զպէտս իւրեանց , անդանօր սկսաւ ստացու-
թիւ հասարակաց , նա և առանձինն . այնպէս զի յառաջին ժամա-
նակն էր ինչ զոր յանտերունչ հաւատարութեան 'ի վար-
արկանէին , զայլն 'ի հասարակաց ստացութեան , և դար-
ձեալ մէն մի զիւր վաստակս ձեռին իւրոյ ունէր 'ի յատուկ
սեփհականութեան : Ի բնական այս կարգ վարելով մարդ-
կանն խրատեալք յօրինաց բնութեան , գտան լեալք դաշնա-
ւորք 'ի մէջ իւրեանց եթէ զոր նախկին որ 'ի ձեռս բերէ և
յոր վաստակի՝ այն նմա է սեփհական , և ոչ որ կարացէ պա-
հանջել ինչ 'ի նմանէ կամ ամբօխել զնա վասն այնորիկ :
Այսպէս ամենայն մարդ զանձինն հագացեալ , այն ամենայն
որ յառաջն յանտերունչ հաւատարութեան էին՝ յայնմ հե-
տէ գտան յանձնեալք առ տեարս իւրեանց , և բաժանեալ
երկիրն 'ի գերդաստանս , և փոխեալ 'ի սեփհականութիւն :
Այսպէս 'ի բնութեան խրատեցան մարդիկ և իբրեւ 'ի
դաշն ընդ միմեանս մտեալք համարեցան՝ եթէ իւրաքանչիւր
որ սեփհականեցէ անձին զկալուածսն և զստացուածսն զորս
կալցի . իսկ յորս ոչ որ մերձեցի , այն յանտերունչ հաւա-

սարութեան կայցէ : Այս ահա ըստ այսմ՝ օրինակի բաշխումն և սեփհականութիւն հասարակաց իրաց անդէն՝ ի նախկին դարս անդ համանգամայն եմուտ յաշխարհ :

Այս սեփհականութիւն և յատուկ ստացու թիւն զատուցանէ զմարդ յանասուն կենդանեաց . զի անասնոց է գործ անխտիր ճարակիլ և մակաղիլ յո և հանդիպեացի : Ասկ մարդոյ բանականի , որ ազատն է և աւեր իւրոյն իրաւանց , սրբաւ և սրատշաճ է ունել սեփհական անձին առանձին զկարեւոր պէտս դարմանոյ իւրոյ մննդեանն և պատասարութեն , զոր և ահա ինքնին բնութիւն ուսուցեալ է նմա : Ապա թէ ոչ իբրեւ զվսհմակս անասնոց հարկ ի վերայ կայր նոցա յարխուլ հարկանել , յարձակել զմիմեանս կոտորել , կորզել ի ձեռաց միմեանց զպատրաստեալ պարէնս անձանց իւրեանց : Այլ Աստուած հանձար և խնայտութիւն ետ մարդկան հոգալ զպէտս անձին , վաստակել և ի վաստակս ձեռին իւրոյ վայելել անգորր կենօք : — Վարձեալ զի եթէ մարդիկ յօժարէին կեալ յանտերունչ հաւասարութեան , յիրաւունս կորզելոյ ի պէտս անձանց զոր ինչ և կարացեն բերել ի ձեռս , ոչ ևս արտափայլէին հրաշալի ձիրք մարդկան . զի ոչ որ յանձն առնոյր հանձարել ինչ ի հրաշակերտաց , ոչ կարելոյ յապահով լինել ի պահպանութիւն և ի գործածութիւն արուեստակերտին իւրոյ . ոչ ևս ծաղկէին ամենայն ազգի ուսմունք և գիտութիւն , ոչ ևս վաճառաշահութեան արդասիք , ոչ ևս ազգաց և թագաւորութեանց պերճութիւն , այնպէս զի թուէր կորնչել բանականութեան մարդոյ . վասն որոյ և անհնարին է գլխովին կեալ մարդոյ յանտերունչ հաւասարութեան՝ թէ և մտադիւր ինքնակամ ընտրեցէ զնոյն վիճակ կենաց . քանզի ամենայն ազգի օգտութեանց աղբիւր և երջանկութեան , եթէ յաշխարհի և եթէ անմահական կենաց այս է՝ կալ յիրաւունս սեփհական ստացութեան և յանբոյթ յարդար գրաւականութեան : — Անկասար իմն յարացոյց է տեսանել բազդատութեամբ՝ ի Սպարտացիս և յԱթենացիս : Սպարտացոց զրեթէ այս էին օրէնք՝ հաստատել յիրեանս զանտերունչ հաւասարութիւնն . կերակուր նոցա էր հասարակաց ի միտին և միաձե . տունք նոցա և հանդերձր

վայրենի էին և անհարձք. և քանզի աւելորդ լինէր առ նոսա արուեստից աշակերտութիւն, այնր աղազաւ տարազիր էր յերկրէն Սպարտացոց դպրութիւնք և արուեստք և վաճառականութիւնք, նա և ինքն մարդկութիւնն: Այլ դազանային կենօք հարկանէին զսահմանակիցս, և միշտ յարիւն և ՚ի սուր մտաբերէին: Այս արդիւնք էին օրինացն իկուրգասի: Իսկ Սողոմ սահմանակցաց նոցա լ'թեւացոց հրաման ետ հպատակել արուեստից, դպրութեանց, վաճառաշութեանց, և առհասարակ ամենայն հնարագիտութեանց՝ որովք զարդարի և ճոխանայ ազգ մարդկան: Այնր աղազաւ մինչև ցայսօր ժամանակի շատ է տալ և եթ զանուն լ'թեւացոցն, և իմանալ զազնուականութիւն: — Այլ որդ' բնական է մարդոց կեանքն ընկերասէր. օգնել նմանց իւրում բերկրութիւն է մտացն. և առաքինութիւն եղբայրիրութեան անկակից է բնական օրինաց, զոր ցուցաբլով. սակայն եթէ լինէր յաշտարհի անտերունչ հաւատարութիւն, ոչ ինչ յայդցանէ տեղի գտանէր առ մարդիկ. անդ թաղաւորէր կեանք անձաշակ ՚ի վայելից առաքինութեան՝ որ արտաբայ է մարդկային բնութեան*:

Օ սկզբնաւորութենէ գրաւականութեան, զորմէ ցայս վայր խօսեցաք, ոչ պակասեցին մատենագիրք՝ որոց ախորժեքի դատեալ եղև այլ և այլ մտացածին օրինակօք բացարեւ, յորս և կամակարութեամբ պնդեալ կալ իբրև յու-

* Զանաւորունչ տաացութիւնն սովորեցին բերթողք օրինակել ՚ի դար ուկեղեն, և թագաւոր այնր ժամանակի զՍասունես կամ զՎանոս զոմն ըստեղծին հայր աստուածոց, առ որով հասարակաց էր ամենայն ինչ. ոչ որ ռնէր և ոչ ինչ. երկիրն լինին բուսուցանէր զամենայն միջոս և զբանջարս և զարմախ: Ոչ որ էր որ ՚ի վաստակս ձեռաց աշխատէր. անդ օգոց խօսու թիւն զայր բնու. անտի վիշաք և տառապանք ամենին տարագիր էին. կէթին մարդիկ ՚ի զուարճալից անգործ գատարկութեան, մանաւանդ եթէ յալն հոգեւտ պղերգութեան: Գարուն մշաազուարճ էր առ նոսա, և ծագկանց բուրուան յաւերժական. գետք կաթն խոխովէին, և երկին նեկտար անուշաբուրուան յաւերժական: Այս մտացածին յորինում քերթողական՝ բար ցոյէր նոցա ՚ի վերուստ: Այս մտացածին զուրուագրութիւնն, և յեղեմական պատմութենէն առնոյր ըստ մասին զուրուագրութիւնն, և յապարհ ՚ի քաղցր յիշատակ իրացն անցելոց, որք թէն իսկապէս անպիտան մասամբ ՚ի քաղցր յիշատակէ յանցանել ժամանակաց մտացանք լինին որ ՚ի և անպարտ իցեն, սակայն զի յանցանել ժամանակաց մտացանք լինին որ ՚ի նոսա անշահութիւնք, և միայն կարծեցեալ քաղցրութիւնն մեծ իմն թուի որոց յիշատակեցեն. թող և զբանաստեղծական աշխուժին վառումն՝ որ զամենայն յանկալիս կատարեալս կերպարանէ:

զիզ տեսութիւնս . այլ զընականն և զպարզ մեք ընտրեալ
կալաք : () Ի մարդ բանական 'ի զարթնուլ բանականութեն
անդէն սկսանի ճանաչել զհարկն հոգարց զպէտս կարեաց
իւրոց . բնական լոյսն որ է 'ի նմա ազգի 'ի միտս նորա ժո
ղովել և սեփհականել անձին զկարեւորսն վասն իւր և իւ
րոյն . և ոչ իւր յանձն առնու կալ յանտերունչ հաւատա
րութեան : Եւ այսպէս յառաջ քան զըսուոն հարկանել զայլ
ամենայն ազգի ճարտարութենէ , զհետ լինի պատրաստել
որ ինչ 'ի պատարարութիւն անձին պէտք իցեն . և զոյն
համարի իրաւունս՝ զի և այլք արասցեն առանց զրկելոյ զմի
մեանս յիրաւանց վաստակոց ձեռացն և ճարտարութեան
մտացն , և կամ յայնոցիկ բարեաց զորս ըստ բազդի 'ի
ձեռս բերեալ իցեն : Եւ այս սեփհականութիւն է 'ի բնա
կան իրաւանց ազդեցեալ յարդար դատաստան մտաց բա
նաւորացն , յոր նա և 'ի խղճէն բռնադատի ամենայն որ
զոր և անհնար է ումեք պատրուակել այլազգ ինչ 'ի քմաց
խորհելով՝ խաբել զանձն կամեցեալ : Եւ զառաջին տեղին
ունի 'ի գրաւականութեան , և է՝ իրաւունք 'ի բռին ունե
լոյ զինն , և ըստ կամս անօրինելոյ զնոյն , 'ի բաց հանեալ
անտի զօտարս : — Պատկանուոր առ 'ի սոյն զրեաց Վիկե
րոն (Յղ . պաշճ . Ը . 7 .) « Երգարութեան գործ է . . . զհա
տարակացն իբրեւ հասարակաց 'ի կիր արկանել , և զառանձ
նականն իբրեւ զիւրս ինչ : Իսկ առանձնական 'ի բնէ կայ և
ոչ ինչ . այլ կամ վաղեմի գրաւականութեամբ , որպէս որք
երբեմն գրաւեալ կալան զանգործ վայրս , կամ յաղթու
թեամբ՝ որպէս որք պատերազմաւ տիրեցին , և կամ օրինօք
գաշամբ , պայմանաւ և վիճակաւ . . . Եւ անդ քանզի այր իւ
րաքանչիւր իւրացուցանէ զայս ինչ և զայն , որ 'ի բնէ հա
տարակացն էր , որ ինչ առն առն հանդիպի՝ զայն պինդ կալի
իւրաքանչիւր որ . և յիրաց անտի գրաւելոյ թէ այլ որ խն
դրէ ինչ անձին , խանգարէ զիրաւունս մարդկային ընկերու
թեան , »

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հանգամանք Ստացութեան :

ՍՆՏԻՑՈՒՔ աւանդել զայլ և այլ եղանակս որովք կատարի ստացութիւն և սեփհականութիւն : Բաժանի ստացութիւնն 'ի Սկզբնական և Բճանցական : Բաժինն այն է՝ զի որ ինչ յառաջն չէր և ոչ ումեք, այնուհետեւ զրաւի ընդ միոյն իրաւամբ . իսկ ածանցականը են անցեալքն 'ի ստացողէ 'ի միւս այլ : Սարթ է ևս անուանել զսոսին Բնական և Վաղաքական . բնականն՝ ոչ էր ումեք և անկաւ 'ի ձեռս ուրոք . և քաղաքական՝ որ 'ի տեսունէ փոխի յայլ տէր . առաջինն լինի 'ի բնական վիճակի, երկրորդն 'ի քաղաքականն միայն, — Նրկուք այսորիկ առաջին բաժանմունք են ստացութեան, որք դարձեալ և յինքեանս բաժանին, զորս կարեւոր է զբոլմել քաջ 'ի միտս : — Բացուք արդ նախ 'ի քննել զբնականն :

Ստանէ որ յիրաւունս սեփհականութեան ըստ բնական կարգի զրաւելով զիր ինչ հաստատուն և կամ զչարժուն որ չէր ուրուք . իմա, չեւ էր ուրուք 'ի վար արկեալ 'ի վերայնուրա զիրաւունս ստացութեան . կամ եթէ լեալ էր երբեմն և ապա լքեալ անտես արարեալ, որպէս այն՝ եթէ ոչ ումեք երբեք իցէ սեփհականեալ : Բրդքանդի ոչ ումեք իրաւունք են մերժել զոր յիրայն որ չիցէ և ոչ ուրուք, ապա այն ինչ որ ոչ է ումեք՝ լինի նորա որ զառաջինն յիւր սեփհականութիւն զրաւեաց . զի եթէ ցորձաւի չէր որ զրաւող այնմ, չէր ուրուք, ապա յորժամ 'ի մէջ եկն զրաւողն և սեփհականաց անձին, այն նորա է :

Ըստ օրէնագիտաց զրաւումն կատարի մտօք և մարմնով . այսինքն 'ի հաստատութիւն սեփհականութեան իրիք՝ նախ պարտի յօժարիլ մտօք առ 'ի սեփհականեւ անձին իւրում զիրն զայն, և երկրորդ հպել այնմ . առեալ տանել, կամ եթէ անշարժ ինչ իցէ զբոլմել 'ի վերայ զնշան իւր և կամ

զինիք, և կամ հանգոյն իմն այլազգ յայտարարութեամբ ծանուցանել. դարձեալ զգուշանալ՝ զի մի յիրաւունս ստացութեանն անիրաւ զիւտք խառնեացին*։ Բայ զրութիւն նշանակին է՝ ի պատասպարութիւն իրին յօտարաց և ի հաւատարմութիւն իրաւանց ստացողին, որով յայտ առնէ ամենեցուն ստացողն զգրաւել իւր զայն, յորմէ և անդր ոչ որ կարէ խափանել զնա ի վայելիցն. մանաւանդ եթէ պարտապան գտանին օգնական լինել և կուտակից իրաւանց նախ։ Բայ եթէ երկուք ոմանք հառնանգամայն ի ստացումն իրիք յօժարիցին, ի ցուցանել նոցա երկոցուն հաւասար իրաւունս, և ոչ մին կարէ մերժել զընկերն, այլ զուգաշփ պարտի լինել անդէն բաժին ստացութեան երկոցուն նոցա։

Եւ զրաւումն արձակաւայր տեղոյ է յօրէնս հաստատ. նոց, զոր ցայն վայր չէր ուրուք սեփհականեալ, յայնմ հետէ տէր է երկրին գտողն և զրաւողն։ Բայ եթէ ի տարած վայր՝ այլ և այլ անձինք ի զանազան կողմանց մատիցեն ի գրաւումն, յայնժամ առ ի լինել արդար և անխռով ստացումն, պարտ է ի հաւասար մատունս զերկիրն բաժանել, նա և ըստ բաղմութեան և նուազութեան իւրաքանչիւր գերդաստանացն մեծ կամ փոքր մասն հանել միոյ միոյ։ Վրն նեցուք արդ առանձինն զազգս բնական ստացութեանց։

Ա. Բնայն ազգք որսորդութեանց երէնց, ձկանց, հաւուց և որ այլն ևս, են բնական ստացութիւնք. զորս մարթ է առնել ոչ միայն յանաւարատս և ի զատարկաւայրս, այլ և ի տեղիս տիրացեալս յօտարաց, միայն եթէ օրէնք քաղաքականք չիցեն այլազգ ինչ սահմանեալ։ Վանգի վայրի

* Պատմէ Պլուտարքոս ի հելլենական անուանեալ խնդիրսն (1.) օրինակին բնական ստացութեան ընդ խնդրով անկեալ։ Խաղցիացիք և Անգրիացիք գաղթականս յգիշին գնալ տեղի բնակութեան գտանել ի Թրակիա։ Երկոքին ևս ակնեզին յԱլիանդոն քաղաք։ Տեսեալ Անգրիացւոց զխաղցիացիս ժամանեալս մաս ի գուռն քաղաքին, և զինքեանս յետամնացս, ի բացուտ նեարնկէց եղեալ հարին զգուռն քաղաքին, պնդելով այնու՝ եթէ նախ ինքեանք հասեալ կարան զքաղաքն։ Եւ այնժամ Սամիացիք և Պարոսացիք կացեալք իրաւարար, ետուն Խաղցիացւոց զիրաւունս՝ որք յառաջ ժամանեցին։ — Սակայն բոտ առաջնորդելոյ բնական օրինաց՝ պարտ էր նոցա բաժանել զքաղաքն ի մէջ երկոցունց. վասն զի և երկոքին միանգամայն բնորեալ էին ի միտս իրեանց զգրաւումն քաղաքին, իսկ յառաջ ժամանեն պատահումն էր և յաջողած ճանապարհին։

կենդանիք, որպէս և ձկունք և Թռչունք անատերունք են .
որպէս և տեղի բնակութեան նոցա անապատք, ծովք, օդք
յանտերունչ հաւատարութեան են . արդ զոր ինչ որ 'ի տ
շանէ զառաջինն ունի, մինչ չե այլոյ ուրուք յինքն գրա
ւեալ, ինքն է տէր այնորիկ իւ ազգերոյ օրինացն բնութեան* .

Արտորդական կենդանիք ցամաքայինքն, օդայինք և լու-
ղականք 'ի սկզբանե ցայսօր միշտ լեալք են յանտերունչ
Հաստարութեան . ոչ ինչ արգել բնական օրէնք զնեն
յորտորդութիւն նոցուն : Այլ քաղաքական օրէնք չափ և
սրայման եղեալ ամենայն զօրծոց մարդկան , զաստիճանս և
կարգս 'ի մէջ մարդկան և 'ի գործս նոցա սահմանեալ , պէս
պէս իրաւունս սահմանեցին , և 'ի կողմանս կողմանս 'ի ծո-
վու և 'ի ցամաքի արգելին զորտորդութիւն օտարաց : Վար-
ձեալ և քաղաքական իշխանութիւնն ազգի ազգի օրինօք և
կարգօք զօգուտն Հաստարակաց մարդկութեան նկատեալ ,
ընդ ամենայն տեղիս արգել զորտորդութիւնն 'ի նշանակեալ
ինչ վայրաց , կամ միլիճակաց ինչ մարդկան և կամ 'ի ժա-
մանակս ինչ տարւոյն : Այսպէս 'ի նշանակեալ ինչ վայրս .
զի ուրեք զտեղիս ինչ յարգունիս գրաւեցին , կամ բնկերու-
թեան որտորդաց . այսպէս Արուանդ արքայ տնկեաց զան-
տառն ծննդոց ցանգապատ ամրացուցեալ զնա , և Խոսրով
Բ. զտաճար մայրի և զխոսրովակերտ սարսափով սրատեալս ,
և ինքեանց միայն սեփականեցին զվայրսն , և զզուարձու-
թիւն որոյն որ 'ի նոսա : Վարձեալ 'ի ժամանակս ինչ և

[illegible]

յեղանակս արգելին զորսորդութիւն յորում կենդանեաց ծնունդք արձակին . սովին խնայեցին 'ի սերունդս նոցա, զի մի սպառեցին յանխորհուրդ մարդկանէ, որք միայն զառօրեայն և զիւրեանցն զիտեն խորհել: Այլ թողացուցին ևս ամենայն մարդկան յորսորդութիւնս մտել 'ի շահուն սակս, զի մի առ յոյժ յաճախել որսողաց սպառեցին կենդանիքն, և մարդիկն կապեցին 'ի վայելից նոցուն:

Բ. Այլ ևս եղանակ բնական ստացութեան է գիւտն. զի որ ինչ չեւ անկեալ է ուրուք 'ի ձեռս, կամ է 'ի բաց լքեալ յումեքէ խորհրդով ոչ ևս ստանալոյ, եթէ շարժուն ինչ և եթէ հաստատուն, նորա է այն որ նախ առաջին զբտանէ և խորհրդով սեփհականելոյ յանձն գրաւէ: Առաքոյ պսորիկ, թէպէտ և կորուսեալ իցէ ինչ և անտէր, անհնար է գրաւել զայն ումք յիւր ստացութիւն, եթէ ոչ իբր 'ի պատուհաս կորզեալ իցէ իրն 'ի տեսանէ իւրմէ. քանզի ոչ որ կորուսանէ զիրաւունս դարձուցանելոյ յինքն որ ինչ իւրն է, մինչև ոչ հրաժարեցի անտի յայտնապէս կամ լռելայն: — Աստ խնաստասիրելոյ հռովմայեցի օրէնսգիտաց, վայրի կենդանիք յետ զերծանելոյ 'ի ձեռաց ստացողաց իւրեանց, կան յազատութեան իւրեանց՝ զոր ունէին 'ի բնութենէն. և որ որ յայնմհետէ ունիցի կամ որսացէ զնոսա, իւր են նոքին: Այսպէս օրինադրի 'ի սահմանադրութիւնս՝ յուստինիանոսի. (Բ. Ժ.) “ Օր ինչ և ունիցիս, ցայն վայր քո են՝ ցոր վայր կան ընդ քով սահպանութեամբ. իսկ յորժամ ըստ սահպանութիւն քո արտաքս վաղեսցեն, և յիւրեանց 'ի բնական ազատութիւն ելցեն, յայնմ հետէ ոչ ևս քո են, այլ զրաւողին զնոսա. զի նա զբնական ազատութիւնն գտանէ երբ խուսեցի 'ի քոց աչացն: ” Ասցց զխուսելն յաչաց իմանամք, երբ անյոյս լեալ տեսանն յունելոյ զնա, ոչ ևս սնդեցի զհետհամարելով զնա կորուսեալ անհետ և կամ մեռեալ: — Այլ

* Օրէնք էին առ Ստացիրացիս 'ի Մակեդոնիա, և առ Բիբլիացիս յԱգիոստոս՝ եթէ ջոր ոչն եզիր մի բառնար: Չսոյն օրէնս եթէ իմանալ արժան իցէ վասն իրաց տարաց՝ որոց գուցեն տեարք, արդար է և հանձարեզ. սակայն ըստ անհարկելոյ հնագէտ օրէնսգիտաց՝ ընդդէմ գիւտի հրամայեն օրէնքդ:

երբէք գտանել 'ի պարանոցս կորուսելոց անասնոց անրոց և մանեկաց, որովք 'ի յայտ գաց լինել նոցա փախստական, զորս հարկ է դարձուցանել առ տեարս իւրեանց կալով 'ի բնական արդարութեան օրէնսն՝ այսպիսի իմն սահման հաստատեալ, ի՞նչ է վայրագ է անասունն և կատաղի, իրաւունք են որ տալ և ստանալ զնա ում և հանդիպեսցի. զի նա վայրագութեամբն յանտերունչ ազատութիւն ելեալ է, և որ նուաճէ՝ զվայրագութիւն նորա և ունի իւրովն անարարութիւն, ստանայ իրաւունս սեփհականելոց անձին զգազանն։ Այս է թէ բնդերացեալք իցեն և ըստ զիսաց կորուսեալ, զայն պիտին պարտ է դարձուցանել առ տեարս իւրեանց։

Գ. Եւ մասն ստացութեան և զիւտ գանձուն. իմա ընչից և այլոց ծանրագին իրաց եղելոց ուրեք 'ի պահեստի 'ի վաղ ժամանակաց, զորոց զտէրն ոչ որ զիսիցէ։ Կարենոր պայման յայտ է լինելն անձանսթ տեառն գանձուն գտելոց, Վանդի է թէ որ՝ զթագուցեալն այլում առ սարեցուցանել յարչաւանաց հրոսակաց, գտանիցէ, այն չէ գանձ. և որ գտանէ և բառնայ՝ զի տէրն հեռացեալ և ծածկեալ է առ ժամն զերեսս իւր, զող է բարձոյն ընչիցն այնոցիկ, և արդար իրաւամբ պարտի հատուցանել զվրէժ և գտուգանս զօղութեանն։ Այլ ժառանգութիւն զիւտոց գանձուն, որ ոչ իցէ ումեք, սահմանի ըստ բնական օրինաց. և տէր գանձուն նա է որ եզիտն. քանզի մինչդեռ անյայտ էր գանձն կայր յանտերունչ հաւասարութեան, և որ եզիտն զնա՝ իրաւամբ զրաւեսց զանտեսեալ ինչն զայնոսիկ։ Ամենաժողով մատեանն օրինաց սահմանէ զայն այսպէս. (Գիրք ԽԱ.) «Վանձ է հին աւանդ ընչից անյիշատակ, որ է թէ իցէ այլում՝ նորա է որ եզիտն զայն։ Այս թէ ոչ է թէ որ 'ի շահու սակս կամ առ երկիւղի, և կամ վասն պահպանութեան ծածկեալ իցէ ընդ հողով, այն չէ գանձ. »

Ինչդիր է, զի թէպէտ բնական օրէնք տան զգանձ գտողի

որ է անտեղի. զի է թէ զոր ոչն եզիր չունիցիս իրաւունս բառնալոյ, սպա և բնաւ չմարթի լինել նա և ստացութիւն բնական՝ ոչ յորս և ոչ այլ որով և իցէ օրինակաւ։ Չգիտեմ որպէս և Սողոմ պատուիրեաց զայն Աթենացոց կարծեմ զայդ առեալ և նորա 'ի Բիբլիացոց, և յուրիկ միտս հրամայեալ իւրոցն. այս ինքն՝ մի հպել յայն որոյ տէրն թէ և իցէ յայնոսիկ, այլ զի բին է գտանել։

զանձուն, բայց 'ի քաղաքական ընկերութեան գտողն զանձուն, իցէ՝ պարտապան ծանուցանել իշխանութեան եթէ եզիտ 'ի տան իւրում զանձ վաղէմի: — Ի դմին ընտրելի գատեցաւ ասել՝ եթէ գտեալ 'ի կալուածի մերում զանձ վաղէմի՝ քանզի մեր է այն, չէ ինչ հարկ 'ի վեր հանել զբանն, այլ պահել և վայելել 'ի նմին: Բայ է՝ եթէ որ յաղթա հարիչ փաստիւք ցուցէ եթէ իւր է զանձն և զի հարք իւր թաղուցեալ իցեն անդէն: — Բնարկեցուք 'ի սովորութիւնս և յօրէնս ազգաց: Յօրէնս նախնեաց հայոց այսպէս սահմանի: « Եթէ որ զանձ գտցէ 'ի հայրենի կալուած իւր թաղեալ ընդ հողով, ոսկի և արծաթ, եթէ վն այդ զանձու յայտնի լինիցի՝ թէ զանձն այն էր առաջնոց թաղաւորաց, յարքունիս հարկ է դնալ զանձուն այնմիկ. և որում եզիտ զզանձն զայն՝ պարտ է տաամուրդս տալ որոյ 'ի հայրենի կալուածն գտաւ: Բայ է՝ 'ի յայտ գացցէ թէ այդ զանձ ազատի ուրումն էր, կամ առն նախարարի. և այլն յորոյ 'ի կալուածն գտաւ այն զանձ՝ ժառանգ է նորա, կամ յաջորդ օրինաւոր, յայնժամ զանձն այն ելանէ 'ի տէր կալուածոյն յորում զանձն գտաւ. և 'ի զանձուէ այտի տաաներորդ մասն յարքունիս երթիցէ: — Բայ հառմայեցիս յամենաժողով օրինաց մատենին (ԽԱ.) այս օրէնք էին: Օրինութէ զանձ որ գտցէ յիւր յատուկ կալուածն առանց իրիք նենդութեան, գտողին է ժառանգութիւնն: Իսկ եթէ յայլ կալուած գտցի յառանձնական կամ 'ի հատարակաց, կէսն գտողին է և այլ կէսն տեառն տեղւոյն, կամ պետութեան: Բայ է՝ նենդանօք և խարդախելով գտցին իրքն յօտարի կալուած, բովանդակ տեառն է, և գտանողն պատուհասի իբրեւ զօտարատեսու: — Սովորութիւն էր առ Երբայեցիս, որպէս ուսանիմք 'ի տէրունական առակացն յաւետարանին, զզանձն գտեալ 'ի կալուածս կամ յազարակի տալ նմին ինքեան տեառն տեղւոյն: — Բայժմ յամենայն ազգս օրէնք են հանել մասն և պետութեան որ է ընդ հանութ ինտանակալ երկրին: »

* Պատան 'ի ԽԱ, գիրս օրինաց ոչ 'ի գէպ համարէր տալ զզանձն գտողին՝ թէ և չիցէ յայտնի տէր գտեցոյ զանձուն. այլ պատգամ հարցանել

Գ. Բնական ստացութիւն համարին օրէնագէտը զի պատերազմի գրաւումն . քանզի զիրս թշնամեաց՝ զկալեալս 'ի մարտի, համարին ունողին ըստ ազգային իրաւանց, համարեալ՝ զամենայն աւարս 'ի պատերազմի յանտերունչ հաւասարութեան . և զի օրէն է գրաւել զիրս որ չիցեն ուրուք, վասն որոյ աւարքն այնորիկ զրին 'ի ստացուածս նորա որ զայնս կալաւ զառաջինն : Ս իճակ պատերազմին առնէ ազատ յամենայն պարտուց մեծարանաց և զգուշութեան առ թընհամին, և է օրէն ձեռն արկանել և յափշտակել զամենայն զոյս թշնամոյն, ցորչափ ոչ այլ ազգ ինչ հրամայեացեն պարտք բարեմարդութեան : Ն ըստ երկարեալ ձգել պատերազմին՝ ամենայն ստացուածք թշնամոյն համարին իբրեւանտերունչ և 'ի սպառ բարձի թողի . որով և զոր ինչ կորչէ որ 'ի թշնամոյն՝ այն իւր է, եթէ չիցէ այլոյ ուրուք գրաւեալ զնոյն յառաջագոյն : Ր քօման է զիտել և զայս, զի սեփհականութիւն չէ հաւաստեալ մինչև չիցէ հրաժարեալ թշնամոյ պարտելոյ յիրաւանց ստացութեան իւրոյ : Ր յս իրաւունք բնական ստացութեան է նա և 'ի վերայ անձին թշնամոյն պարտելոյ 'ի պատերազմի 'ի լինել նորա ձերբալիալ . յայնժամ յաղթողն ունի իրաւունս լինելոյ օրինադիր և նմա . զի գրաւողն առաջին ոչ պարտի ինդրել հաւանութիւն յիրեն զոր գրաւէ :

ԳՒՂՈՒԽ Գ.

Պատահական Ստացութիւն :

ՍՏԱՅՈՒԱԾԷ և արարք յար 'ի փոփոխութեան են յաչել և 'ի նուազել . և զի նուազումն ոչ է ստացութիւն,

'ի զեզփեան հարցունք, և ըստ այնմ . ում գրողեալն հրամայեացէ՝ տալ նմին : Եւ Ապողոմբիոս ոմն՝ խնատասէր հեղինացի, ասէր . Քանզի զիւտ գանձուն են շնորհք երկնային, վասն որոյ պարտ է տալ առն՝ զոր պատգամախօսութիւնք գտաւեցեն լաւագոյն քան զայլ ամենայն մարգիկ :

այլ տուգանք, վասն որոյ և պատահական ստացութիւնն յաճումն և եթ սահմանի : Դձումն ստացութեան լինի կամ անդուստ 'ի բնութենէ աճելով իրին 'ի ներքուստ և արտաքուստ, կամ մարդկային հնարագիտութեամբ, և կամ համանգամայն զուգընթանալով մարդկային և արտաքին ներգործութեանց . և այսպէս երեք ազգք են պատահական ստացութեանց (Նաական, Արհեստական և Խառն : Խնամովք բնութեան աճեն սերունդք կենդանեաց . 'ի նորայն ազգեցութենէ պատահեն ողողմունք, աճեն և նուազեն կալուածք մեր : Արհեստականաւ աճեն ստացուածք որ զինչ և է օրինակաւ հնարագիտութեամբ մարդկան : Խակառն լինի աճումն յարգաւանդութիւն և 'ի պտղաբերութիւն անդաստանաց և յայլն ամենայն յորս բնութիւն և արուեստ միանգամայն ներգործեն :

Նաական պատահումն ստացութեան այն է՝ յորժամ 'ի յիրսն անդ լինի արտադրութիւն բնական . և է այն առաւելութիւն պատահական տեառն իրին, և օտարի ուրուք չեն իրաւունք 'ի վերայ այնր, զի աճումն այն պատահական ոչ է յանտերունչ հաւասարութեան, այլ 'ի ձեռս ստացողին : Այսպս բնական պատահման ստացութիւն լինի հնգիւք օրինակօք . ծննդեամբ կենդանեաց, աւազակոյտ բարձրանալով կղզեաց, լնլով գետափանց, բռնութեամբ գետոց, և փոփոխութեամբ յատակի գետոց : Ե. Օծննդոց կենդանեաց ամենն ին ոչ որ երկմտեսցի ասել՝ եթէ ստացումն է տեառն կենդանւոյն, զի իբրեւ զերկիրն է յորում բերքն տեառն աճեն թէպէտ և ինքնին միայն 'ի ցօղոյ երկնից ու ոռգեսցի : Բ. Աղզին անբնակ 'ի մէջ գետոց է յանտերունչ հաւասարութեան, այլ ոչ նոյնպէս և կղզիքն որ 'ի ծովու, զի տեառն ծովուն է և կղզին որ 'ի նմա : Վասն որոյ ըստ բնական օրինաց կղզի 'ի վեր երևեալ 'ի գետն, նորա է որոյ իցէ կալուած 'ի գետափն մերձակայ : Խակ եթէ 'ի միջոցի գետոյն հանդիպեսցի կղզին, յայնժամ բաժանի ստացութիւն նորին ընդ մէջ երկուց բնակչացն՝ որք առ երկոքումք գետափամբքն իցեն : Այս եթէ առ կալուածովք բազմաց երկայնեալ իցէ կղզին, հաւասարութեամբ բաշխեն զնոյն 'ի

մէջ իւրաքանչիւր տեարցն : Ի քաղաքական օրէնս արդ յարբունիս զբաւեն զնորոգ երևեալ կղզիս : Դ. Ի ընու յարբունիս թանձրացեալ առ սակաւ սակաւ և զաղ միոյ գետափանն թանձրացեալ առ սակաւ սակաւ և զաղ տաքար կերեալ 'ի հանդիպոյ , յաւելուածն այն գետնոյն 'ի տէր կալուածոյն ակնարկէ . նոյնպէս և նուազումն միւսոյ կողման է 'ի փնաս տեառն այնր կալուածոյն : Դ. Ի բռնութենէ գետոյ հատեալ մասին գետնոյ ուրուք յաւելու 'ի միւս կողմն . յայնժամ տէր գետնոյն հատելոյ՝ եթէ ոչ վաղ վաղակի բողոք բարցցէ և ցուցցէ զիրաւունս իւր մինչև ցտհմանեալ իմն չափ ժամանակի ըստ նշանակելոյ իւրաքանչիւր ազգացն օրինաց , միայ կապուտ յիրաւանց իւրոց : Ե. Յորժամ փոփոխին յատակք գետոյ 'ի փոխել զընթացս իւրեանց , յայսմ իրաւացին այն է՝ որոց ընդ երկիրն պատառեալ անցանէ , ժառանգել նոցա զցամաքեալ յատակ գետոյն , զայս այսպէս և քաղաքական օրէնք սահմանեն :

Բ. Տեստական պատահումն է երբ աճեն սեփհական ըստացուածք 'ի ձեռն ճարտարութեան մարդկան , զոր մարթ է անուանել զուգադրութիւն . իբր զի ընդ ստացուածոյն գործ ճարտարութեանն կան միացեալ , այնպէս՝ զի բաժաւ նումն նոցուն 'ի միմեանց պատճառէ եղծումն ստացուածոյն . այսպիսի են զրել 'ի վերայ թղթոյ այլոյ , նկարելն , կերտուած , անկուած , մածուցումն . այս աժեհայն 'ի վերայ ստացուածոյ այլում ումք : Յայտարիկ ընդհանուր կանոն է . եթէ հնար իցէ բաժանել զիրան զուգադրեալս , պարտ է զարձուցանել զմէն մի առ իւրաքանչիւր տեարս իւրեանց : Իսկ եթէ անհնար իցէ բաժանումն , յայնժամ իրն այն լինի հատարակաց . և որոց էր ստացուածն՝ կարէ յինքն առնուլ զզուգադրեալն , և զայլոցն հատուցանել ըստ չափուն զոր յաւելին նոքա 'ի ստացուածն . վասն զի ընդհանուր առած է յիրաւագիտութեան՝ եթէ պատահական յաւելուածք անկանին տեառն ենթակայ նիւթոյն : Բ. յս կանոն է յորժամ 'ի բարիոք մտաց և կամ 'ի դիպուածոյ լինիցի զուգադրութիւնն . ապա թէ նենգութիւն գտանիցի 'ի գործն , որպէս եթէ զօտարին կորզել հնարելով , 'ի պատահաս նենգութեանն պարտադրոյ արձակեն օրէնք զնենգագործն : —

Եթէ ենթակայն զուգախառնութեանն յոչ ինչ արժէ առ
համեմատութեամբ ծանրագին վերագիր յաւելածոյն,
յայնժամ իրաւունք ստացմանն ոչ ևս տեւան ենթակային
է, այլ վերագիր մնաին: Բայտ այսմ ակն պատուական ազու-
ցեալ յոսկի մատանուց, թէպէտ ենթակայն զուգախառ-
նութեանն է ոսկին, բայց ակն վերագիր յանչափս առաւել-
ութեամբ գոյով մեծագին քան զենթակայն, մատանին
անկանի տեւան տեւանն: Այնպէս և նկար քաջարուեստ
տալուորեալ 'ի վերայ կտաւոյ, նկարողին է իրաւունք ստա-
ցութեանն. զրութի ճառի 'ի վերայ թղթոյ օտարի, զրողն
ճառին ունի զիրաւունս ստացութեան: Օր խնամաբ օրի-
նացն են՝ եթէ յիւս զուգախառնեալս պատուականագոյն
մասն զնուաղն յինքն տանի. և քանզի արդասիր հանձարոյն
և արհեստին անհամեմատ չափու գեր 'ի վեր են քան զեն-
թակայն, վասն որոյ իրաւունք են տալ յօրինուածոյն զատու-
րակայն: Առիցուք արդ զգէսս:

Բազում ուրեք ըստ բերել պարագայից՝ պէտք լինի կանգ-
նել ումեք տուն 'ի կալուած օտարի. կամ 'ի սեփհական
վիճակին կանգնել տուն նիւթով որ ոչ իւր իցեն: Եթէ
բարեօք ինչ մտօք զործեալ իցեն այսորիկ, որ յանձն առ-
նու հատուցանել զվնաս միւսոյ կողմանն, վայելէ յարդիւնս.
Իսկ եթէ ոչ յանձն առնուցու միւս կողմն զփոփոխութիւնն
եղեալ յիւր ստացուածն, յայնժամ հարկ 'ի վերայ կայ
քակել զտունն և առնուլ իւրաքանչիւր զիւր մասն և 'ի բաց
ելանել: Եւ որ պատճառ եկաց զործոյն՝ տուեալ զվնասն:
Եւ որ նենգութեամբ յերկիր օտար կանգնէ զչինուած,
տնիկ զծառատունի, այն ամենայն անցանէն 'ի ստացուածս
տեւան գեանոյն, և ինքն ոչ ինչ կարէ պահանջել հատու-
ցումն իւրոց ծախուցն: Օտոյն այսպէս սահմանեաց և
Հոռտինիանոս յիւր սահմանադրութիւնն: (Բ. Ե. 30.)
Եթէ որ 'ի կալուած օտարի յիւրոց նիւթոյ տուն կանգ-
նեացէ, նորա է տունն որոյ գեանին իցէ: Եւ Բայտ այսմ օրէնք
էին առ նախնի Հոռտմայեցիս՝ եթէ որ զինչ և զրեացէ որ
'ի վերայ թղթոյ օտարի, տէր թղթոյն լինի ստացող զրուա-
ծոյն: Ասկայն իրաւունք զդոյն ոչ տան. քանզի զրութիւնն

միշտ գեր 'ի վերոյ է քան զթուղթն կամ զմագաղաթ, և արգարութիւն չնորհէ զթուղթն տեառն զրուածոյն, պահանջելով 'ի նմանէ զգին թղթոյն. և խտրոյ մեծ է ընդ շինուածն և ընդ զրութիւն, ընդ թուղթն և ընդ գեալին, զոր հաւատարել համարէին օրէնագէտքն հռովմայեցոյ: Վարձեալ զի 'ի կորուսանել զթուղթն, առեալ զգին նորա՝ զարձեալ ստանաւ ինձ թուղթ. այլ զրուածն անգին է և անգիւտ: Օսոյն ասել օրէն է և զկտաւոյն եթէ անցանէ 'ի նկարին, վասն զի արգասիք արուեստին գեր 'ի վերոյ է քան զպատառ կտաւոյն. բայց եթէ նկարն իցէ յորմն, յայնժամ պատկերն մասն համարի օրմոյն: Վստպէս և 'ի յորով այլ գէսս ըստ վերագոյն նշանակելոյս, նուազն զհետ գնաց բազմին զարդար զհատուցումն պահանջելով:

Վրի 'ի կարգս յարհեստական զուգադրութեան և խառնուրդ այլ և այլ վաճառուց ընդ միմեանս, զոր օրինակ ընտիր ցորեան ընդ անարգին, իւղ ազնիւ ընդ վատթարին և այլք բազումք խառնմանցն ազգք, զորս պարտ է բաժանել յերկուս ըստ չափու առաւելութեան և նուազութեան գնոյն համեմատեալ զգին խառնուածոյն, և ըստ այնմ միոյ կողմանն տալով նուազագոյն քան զառաջինն յազնուանալ վաճառոյն, նոյնպէս և միւսոյ կողմանն բազմաքանակ ըստ նուաստանալոյ ազնուութեան խրումն մատն: Սակ եթէ որ նենգութեամբ գործեացէ զիրար, գատապարտ գտանի 'ի հատուցումն գնոյ ազնուագունին զոր ասականեաց խառնելովն:

Խառն պատահական ստացումն է զուգընթացութիւն բնականին ընդ արհեստին, յորս են սերմանացանութիւն, տնկադործութիւն, Վմենայն ծառատունկք և սերմանացանութիւնք համարին մասն գեանոյն յորում գտանին. ընդ նոսին և շառաւիղքն և օտքն ընդ բնոյն մի բոլոր համարին ընդ գեանոյն յոր բուսեալ են: Սակ եթէ օտար որ վրիպակաւ տնկեացէ և սերմանեացէ 'ի կալուած որ ոչ իւր իցէ, զծախս տնկոյն և սերմանոյն առնու 'ի տեառնէ կալուածոյն, իսկ պողաբերութիւնն և արդիւնք մնան 'ի տէր կալուածոյն: — Եթէ 'ի սահմանակցութեան երկուց կալուածոց

գտցի ծառ, և ընդ խնդրով անկցի ելժէ որոյ կողմանն իցէ, օրէնք էին առ Հռովմայեցիս որոշել զգոյն նայելով յարմատսն ծառոյն. և յոր կողմն ծառալեալ երեւէր, այնր անդաստանի էր և ծառն: Բայց արդի օրէնք իրաւամբ համարին այնր կողման յոր տնկեալ կայցէ. միայն զի իրաւունք են միւսոյ կողմանն ժողովել զարդիւնս ոստոցն այնոցիկ՝ որք տարածեալ ՚ի վերայ իւրումն կալուածոյն իցեն և խտիանիցեն զերկիրն:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Քաղաքական Ստացութիւն:

Բն ՚ի ընդ զկարօտութիւն բնութեանն չէ շատ ստացութիւնն բնական, այլ մարդիկ ընկերականք կարօտին հանապաղ ձեռնառութեան միմեանց, որք և բազմահնար իւրեանց ճարտարութեամբ գիտեն ընդ փոխօխ զպէտս իրերաց. աստի ծագէ այլ իմն ազգ ստացութեան որ կոչի ածանցական կամ քաղաքական, զի լինի տալով և առնելով ՚ի միմեանց և այն յընկերութե. վնջ և այս մասն ստացութեն առանձինն կոչի Քաղաքական օրէնք: Բայ ազգ ստացութե յաճախ յոյժ ՚ի զործ ածի և ՚ի բազում յեղանակս: Ի զործադրութի քաղաքական ստացութեան միշտ պարտին երեւել երկուց կողմանց՝ մին ՚ի տալ, և միւսն յառնուլ, և յերկուսին իսկ ազատ կամաց հաճութիւն, որով լիցի ստացումն օրինաւոր. զի ուր բռնութիւն է, անդ չէ ստացութիւն: Քանզի ստացութիւնն քաղաքական է ազգ իմն դաշանց. և դաշն իսկ ինքնին զլիովին մասն է սորա. և դաշն չմարթի լինել՝ ուր կամաց ազատ հաւանութիւն չկայցէ նա և յերկուսին կողմանս: Աման յայլ որ անցուցանելոյ զիմ ինչ՝ հարկ է զի ես ազատութեան կամօք յօժարիցիմ ՚ի դոյն, ապա թէ ոչ՝ հանել յինչն զնոյն յոչ կամ իմ յափշտակութիւն է: Երեսպէս և որ առնուն՝ պարտի յօժարակամ հաւանել յընդունելութիւն նորին: Բայ է ասելն ամենաժո-

զով օրինաց մատենին (ԽԴ. Է.) « Եթէ վաճառումն իցէ, եթէ պարգև, եթէ վարձ, և որ ինչ այլ պատճառ առնելոյ զինն, մինչ չե յօժարեալ երկուստեք՝ չմարթի սկսելոյն զալ՝ ի կատարումն: » — Երբեք մտանել ուրուք ՚ի ժառանգութիւն առանց զիտելոյ. այլ անդէն օրէնք յառաջ մատչին փոխանակ նորա, և զթողեալն նմա զժառանգութիւն սեպհականեն. զի և իրաւունք իշխեն ՚ի վերայ կամաց և յօժարութեան, որք պարտին զհետ զնալ իրաւանց յամենայնի, մանաւանդ ուր յօգուտ անձին իցէ: Եւ ուր իրաւունքն իցեն ՚ի ընդ զպարտս արդարութեան, անդ կամքն բռնադատեալ է զնալ զհետ, և զսկամայն առնել կամաւոր, զիտելով՝ եթէ ապախտ առնել զարդարութեամբ է չարիս կուտել ՚ի զլուխ անձին իւրոյ: — Եւ քանզի յընկերութե մարդկան ստացութիւնք և այլ ամենայն գործք արտաքին նշանովք գործին, հարկ է զի և ՚ի տալ անդ և յառնուլ երկաքանչիւր կողմանք յուցցեն և արտաքուստ զնշան կամակցութեանն իւրեանց կամ շարժմամբ զլից ՚ի նշան հաւանութե, կամ բան տալով բերանով և զրով, և ՚ի կարեւոր պէտս առաջի դատաւորական իշխանութեան առնելով զնոյն: »

Արկին ազգք են տալոյ՝ հարկաւոր և Կամաւոր. հարկաւոր է երբ անհրաժեշտ իցէ պարտքն տալոյ, որպէս յանձատել ընկերաց ՚ի դաշնակից գործոյ ինչ՝ զանջատելոյն զմասն դարձուցանել ՚ի նա հարկ է բնական. նոյնպէս է և պարտք զգրաւ ուրուք տալոյ անդրէն ՚ի տէր իւր: Կամաւոր է երբ կատարեցի կամակցութեամբ և երկոցունց կողմանց, որպէս է վաճառելն, զնելն և վարձելն և այլ այսպիսիք: — Եւ դարձեալ տուչութիւն Բջատ և Բնդ պայմանաւ, եթէ իցէ ազատ տալն, զկնի տալոյն ոչ ևս այլ մնայ իշխանութի ՚ի տուողն ՚ի վերայ իրայն զոր ետ: Եւ եթէ իցէ պայման ՚ի տալն, առողին ևս իշխանութիւն լինի սահմանափակ. որպէս և ՚ի դաշնադրութեան, ՚ի վաճառելն պայմանաւ, կամ ՚ի տալն զվայելս կիրաւութեանն միայն, կամ ժամանակ տահմանելով յետադարձին. բազում դէպք են ՚ի պայմանաւ տուչութիւնս: — Երբորդ բաժանումն է ՚ի տուչութե

Վերկայ և Վարդայ . Վերկայ է՝ յորժամ որ զտէրութիւն ստացութեան իւրոյ ՚ի կենդանութեան իւրում փոխադրէ յայլ որ . և Վարդայ՝ ՚ի կացուցանել զոր ժառանգ դոյիցն յետ մահուն իւրում : Օայս ստղագայ տուչութիւնն մարթ է զատանել ՚ի ստոյգ . և ՚ի պատշաճական : Հորժամ որ որոշակի տնօրինէ վասն մատակարարութեան ընչից իւրոյ , այն է տուչութիւն ստոյգ . այլ եթէ նա ոչ ինչ աւանդեաց կտակաւ , բայց մարթ իցէ զուշակել զկամս վախճանելոյն , այս կոչի տուչութիւն պատշաճական :

Հայտտիկ յերեսին բաժանմունս տուրեւառից բովանդակին ամենայն գործք մարդկան որ ՚ի քաղաքական ընկերութեան , զի որպէս ստացաք ՚ի վեր անդր , այս մասն գրաւական իրաւանց է կոչեցեալն քաղաքական օրէնք . որ և սահմանի Վանսն գործոց մարդկան որ ընդ իրեարս ՚ի քաղաքական ընկերութեան՝ առաջնորդեալք ՚ի քաղաքապետական իշխանութենէ ըստ սկզբանց բնական օրինաց :

Հարդար ստացութիւն իրաց պարտ է ցուցանել և զիրաւունս սեփհականութեանն գրով կամ բանիւ , և կամ այլով իմն յայտարար նշանաւ , որով կարող լիցի ՚ի բաց հանել զայլ ամենայն մարդ յիրաւանց ձեռներէց լինելոյ յիրանդ : — Արկին է ստացումն նիւթական և աննիւթական . Ղաւջինն է՝ գրաւումն իրացն որ ընդ կշռով և ընդ չափով անկանիցի : Ղննիւթականն է՝ ստացումն իրաւանց ժառանգութեանն և բաժնի :

Տուչութիւն անուանեմք զաւանդելն ուրուք այլում զիրաւունս իւր , և կամ զստացուած օրինաւոր իրաւամբ . զոր ՚ի տալն բացակային ծանուցանէ զկամս իւր բանիւք կամ գրով , իսկ յանդիման կացելոյն ձեռամբ կամ նշանաւ իւրք* : Իրաւունքն տալոյ զիւրն այլում յառաջ զայ յիրաւանց վաւելոյ ՚ի գործ զիւրն ըստ հաճոյս , զտուեալս ինքեան ՚ի բնութենէ և յարդարութենէ օրինաց : Հայտ է ՚ի կարգէ ստաի բանիցս եթէ միայն զիւրն կարէ տալ որ յօտարի , և ոչ զայլոյ , և ոչ ևս զյանձնեալն ինքեան ՚ի սահմանա-

* Օրենդէաք Հռոմայեցւոց դձեռամբ տալն անուանէին Brevi manu . Կարճ ձեռամբ : Իսկ զնշանակաւ տալն Longa manu . Կրիսայն ձեռամբ :

Թիւն : Բայ և թագաւորք և իշխանք և ամենայն խնամաւ
կալք հասարակաց ստացուածոց, ընդդէմ գործեն բնու-
թեան օրինաց եթէ երբէք զմտաւ ածեն վաճառել այլոց
օտարի կամ ընծայել զիրաւունս իշխանութեան իւրեանց և
կամ զինն 'ի ստացուածոց անտի . զի նոքա թէպէտ և պատ-
ւոյ անուամբ ինքնիշխան տեսարք կոչուին, այլ աւանդադա՜հ
և եթէ են աշխարհին և կամ ստացուածոցն՝ որ հաւատա-
ցեալ է նոցա 'ի Ժողովրդէնէ կամ զոր ստացեալ են 'ի հայ-
րենի Ժառանգութենէ :

Կարեւոր պայման տուլովեան և ստացման է 'ի բնական
օրէնն վարումն կատարեալ բանիւ . զի ուր ոչն է գործա-
ծութիւն բանի , անդ ոչ կարէ գտանել ազատութիւն կա-
մաց և ծանօթութիւն իրաւանց : Բայ քաղաքական օրէնք
առ 'ի ոչ զրկել զանտիւն և զպակասամիտս յիրաւանց իւ-
րեանց , կարգաւորելով զազդումն բնական օրինաց , թէպէտ
ոչ տան 'ի ձեռս նոցա զազատ կիրառութիւն ստացուածոց
և իշխանութեանց իւրեանց , այլ և ոչ զրկեն զնոսա յիրա-
ւանցն , կացեալ պաշտպան նոցայոցն մինչև հասանել նոցա
'ի չափ և կամ լինել 'ի միտս : Բայ առ 'ի յայտ առնել զի-
րաւունս նոցա յամենայնի 'ի վերայ իւրեանց գոյիցն , մինչ-
և հասեալ իցէ նոցա 'ի տիւն բանականութեան՝ անուա-
նէ զիրաւունս նոցա Կրաւունք առ իրն . իբր զի նոցա են
իրքն , այլ ինքեանք չունին իշխանութիւն ազատ գործա-
ծութեան իրացն : Բայ 'ի լրութեան հասակի նոցա յանձնէ
զգոյն 'ի լրութի ազատ իշխանութիւն նոցա՝ անուանելով
յայնմհեալ զիրաւունս նոցա Կրաւունք յիրն : Բայ այսպէս
նաեւ յառաջ քան զծնանել մանկան , սկսանի վայելել յի-
րաւունսն իւր առ իրն , և ոչ որ կարէ անտէրունչ զինչս և
զիրաւունս նոցա համարել , և առանց անիրաւելոյ ձեռն 'ի
նոսա միւսել :

Ինի տուլովի վասն արդարացի հասուցման , 'ի չնորհս ,
և 'ի նպատտ կարօտութեան . յայտոսիկ իրաւունք Ժառան-
գութեանն փոխադրի 'ի տուողէն յընդունողն . իսկ յայլ
ազգի տուլովիւնս ոչ փոխի իշխանութիւն գոյիցն . որպի-
սիք են անօթատուութիւն , տւանդ , փոխատուութի . որք

էն առժամանակեայ վայելք յիրս օտարի : Վարձեալ անկա-
տար է տուչութիւնն եթէ իցէ 'ի լրումն պարտուցն :

Ի տուչութեան և 'ի ստացման էն տէրութիւնք կրկին՝
լրացեալ և թերացեալ : Ըրացեալ է՝ երբ որ ինքնիշխան տէր
է իրացն ըստ ամենայն հանգամանայ : Թերացեալ է իշխա-
նութիւնն եթէ ընդ մէջ երկուց տէրանց անհաւատար բաշ-
խեալ իցէ : միոյն տալով զիշխանութիւն միայն 'ի վայելել,
և միւսոյն առ ուղղել և եթ և առաջնորդել :

Գ Լ ՈՒ Խ Ե .

Յաղագս Վաշանց :

Ի ՏՈՒՉՈՒԹԵԱՆ և յընդունելութեան , զի մի ինչ վտանգ
հասցէ գործերց ինչ ընդդէմ արդարութեան , սովորութի
կալան խոստումն առնուլ 'ի միմեանց և տալ , և այս է ահա
անուանեալն Վաշն . և ողջոյն իսկ քաղաքական գործողու-
թիւնք կատարին դաւամբք :

Վաշն է՝ երկուց կամ բազմաց միակամ ընտրութիւն 'ի մի
և 'ի նոյն գործ . կամ ըստ Աիկերոնի՝ Յոր միաբանին կող-
մանքն երկոքին : Արկիողմեան անուանի դաշն եթէ յաւե-
լուցու պարտս և 'ի վերայ երկոցուն կողմանցն . իսկ եթէ զմի
կողմն և եթ զնիցէ պարտապան , միակողմեան անուանի և
խոստումնն : Վազում ազգ է դաշանց՝ հարկադիր և Ղլատիւ-
Սոսկ և Ղտենական . Ղնպայման և Պայմանաւոր . Ղժամեան
և Ղնժամանակ : — հարկադիր դաշն է՝ յորում նոր պարտք
յաւելուն յառաջին դաշնն 'ի մին 'ի կողմանցն կամ յերկոսին
միանգամայն : Ղլատիւ էն դաշինքն յորս 'ի բաց բառան
պարտքն յանձն առեալք յառաջնմէ : — Սոսկ է դաշն՝ երբ
դաշնաւորքն առանձինն դաշնաւորեալք յերկուստեք՝ ջանան
'ի կատարումն , առանց զոր արտաբուստ 'ի ներքս խառնելոյ :
Իսկ ատենականն է՝ երբ քաղաքական իշխանութեամբ
կնքի դաշնաւորութիւնն . և զատաւորական իշանութիւնն
հսկէ 'ի վերայ՝ առ անվրէպ գործադրութիւն դաշինն : —

Մարցման է դաշն՝ յորում ամենայն մատամբ զլրումն պահանջէ՝ դաշնաւորն գործոյն դաշնաւորելոյ, ոչ ինչ զխափահածոյից խորհելով և կամ զգլխաւորութեանց ակն առեալ, իսկ արցմանաւորն է՝ երբ ըստ փոփոխելոյ զխաղացն փոփոխել և զմատունս կատարման պարտուցն յանձն առնուն, — Մեծամեան է դաշնաւորութիւնն՝ եթէ ՚ի չարի իմն ժամանակի կատարելացին պարտք դաշնաւորութեանն, որով և վախճան լինի դաշինն։ Մեծամանակ է՝ եթէ չիցէ տահմանեալ իմն չարի ժամանակի դաշնայն, և դաշնաւորն ունիցի ընդհանուր իշխանութիւն պահանջելոյ ցանկ զկատարումն ուխտի դաշնայն։

Նիմն դաշնաւորութեանց մարդկան է հաւատարմութիւն առեալ ՚ի բնական օրինաց՝ առնել որպէս ինքն կամի զի աւրացեն այլք ինքեան. և այս սկիզբն զըռմեալ ՚ի սիրտս ամենայն բանաւորի՝ զանցառուն դատաւարատ կացուցանել յառեակն Մատուծոյ և ՚ի խղճի մարդկան. վասն որոյ և ամենայն որ մարդ խոստովանի լինել ՚ի հաւատարմութեան և յողջութեան երջանկութիւն, և յանհաւատարմութեան և ՚ի խեղադիւր գնացս թշուառութիւն. զի որ զրոյթի խոստմանն և ոչ կայ ՚ի հաւատարմութեանն, նախ զանձն մատնէ ՚ի թշուառութիւն զրկեալ յամենայն օգնականութենէ մարդկան, և ապա այլոց ևս աղետից լինի պատճառ, վասն այնորիկ լինի և ինքն արժանի պատուհասի, զի ընդդէմ օրինաց բնութեան մարտ յարդարէ խոչ ընդդէմ լեալ բնութեան հասուցանելոյ զմարդիկ առ վախճան իւրեանց առ որ իցենն կարգեալ։ Մնայէս հաստատուն է այս սկիզբն հաւատարմութեան, զի և առանց հասու լինելոյ մարդկան անուսից զպատճառայն, պահանջեն ՚ի միմեանց կալ ՚ի նոյն հաստատուն, և ՚ի զլուխ դաւաճանայն ծանր կապեն պատուհաս։ Օր բնութիւնն ինքնին զրդէ զմարդիկ՝ ձեռն տալ միմեանց կամիլ զբարիս անձին և նմանեաց իւրոց, և այնպէս հաստանել յերջանկութիւն իւր յաշխարհի ՚ի խաղաղ վայելա ընկերութեան, և ՚ի մահուն յանմահական կենաց։

Դաշնաւորքն պարտս առնուն զանձամբ, և երկոքին կողմանքն ստանան իրաւունս ՚ի վերայ միմեանց պահանջելոյ

զ լրումն խոստմանցն : Այդ որ որ թերի գտցի 'ի կատարումն դաշանցն , յանցանէ ընդդէմ արդարութեան և ընկերութե , զի 'ի բառնալ վտարհութեանն որ 'ի վերայ միմեանց , քակտի ընկերութիւնն : Այլ քանզի մարդիկ յաճախ կորուսանելով զուղիղն դատաստան մտաց՝ ոչ երկնչին 'ի դրժելոյ դաշանցն , վասն որոյ ընկալեալ սովորութիւն է հաստատել զդաշնս զրովք կամ նշանակօք , նա ևս վկայիւք : Քայց է և այս օգուտ 'ի զրուածսն քան 'ի բանն , զի զիրն կայ մնաց անփոփոխ , և դժուարին է փոփոխել զիմաստս զրոյն . այլ բանն լոկ անկեալ 'ի մտաց , նա և յոչ կամս պատճառ լինի այլայլելոյ իմաստից դաշանցն : Ասան որոյ և մեծապէս հաստատուն է դաշն , վաւերական թղթովք կապեալ , քան բանիւք վկայից հաւատտեալ : Այլպէս և սարտք մարդոյ 'ի գործադրութիւն դաշանցն յամենայնի նոյն են՝ եթէ իցէ ակնարկութիւն և եթէ կապեալ , կամ բանիւ լոկով , կամ վկայիւք և կամ վաւերական թղթովք և կնքովք . և բնական օրէնք յայտարի միշտ զկատարումն անթերի պահանջեն ընկալեալ դաշնն , բայց 'ի քաղաքական դատս զի մի ինչ վրիպակ գործեսցի , առանց արտաքին յայտնի նշանաց՝ ոչ ինչ որոշումն առնեն , և մինչև ոչ տեսցեն զվաւերական զրուածս դաշնաւորաց , ոչ հատանեն զվճիռն : Քանզի զրուածքն վաւերական խոստովանութիւն է անձին կալոյ 'ի դաշն , և զի մարդոյ վկայութիւն ընդդէմ անձին իւրոյ հաստատուն է քան զվկայութիւնս այլոցն ամենեցուն , զի ոչ որ յանձն առնու ստութեամբ 'ի չարիս ամբաստանել զանձն . և զիրն դաշանց է վկայութի ընդդէմ անձին , վասն որոյ քան զամենայն ինչ արժանա հաւատ է 'ի դատս վաւերական զրուածն դաշանց :

Այլ զի դաշնն է միակամ ընտրութիւն 'ի մի և 'ի նոյն գործ , և առաջնորդ կամայն է միտքն . ապա որոց միտք պաւ կառ իցեն 'ի կատարեալ դատմանէ , ոչ ունին իրաւունս մտա նելոյ 'ի դաշն . որպիսիք են մանկունք , յիմարք , արբեալք և ցնորեալք , և ամենեքին նոքա որք ոչ կարեն առնել ընտրութիւն լաւագունին : Աստի յայտ է լինել անվաւեր դաշանցն կռելոց առ տգիտութե՝ որ անյաղթելի իցէ և անբոս գիւտ , և կամ եթէ մի կողմն զայլ ինչ իմանայցէ , և միւսն

այլ յոր և իմաստնոց հնար է վերաբերել : Վարձեալ 'ի բռնութեան և յերկիրդի ոչ է միակամ ընտրութիւն , վասն որոյ դաշնաւորն բռնադատեալ ազատ է 'ի խոտամանէն . այս պէս է խոտաումն տուեալ առ գողն և հաղկահար : Բայ եթէ բռնադատողն ունիցի իրաւունս պահանջելոյ , այն ոչ համարի բռնադատութիւն , զի այնու ստիպեալ է զգործնաւորն մատչել 'ի լրումն պարտուցն իւրոց : Բնական է և դաշն կուեալ 'ի ձեռն օտարի՝ իբրև միջնորդի յանուն դաշնաւորի , որ իցէ անձանսթ եղելոցն . և այս որով և է պայմանաւ . զի ոչ է ընդ դաշնակցին և ոչ յանուն նորա , այլ առանց գիտութեան նորա և խաբէութեամբ :

Պակասի դարձեալ միակամ ընտրութիւնն՝ եթէ ազատակամ եկեալ 'ի դաշնաւորութիւն երկոցունց կողմանցն , և մի կողմն ոչ ընկալցի զխոտաումն , եթէ երկկողմեան իցէ գողնն և եթէ միակողմեան . ուստի ոչ որ պարտաւորան դատի 'ի լրումն խոտամանն՝ եթէ ընկերն ոչ գողի հաւան : Բայ եթէ և երդմամբ հաստատեալ իցէ , ազատ է յերդմանէն , զի ոչ է անդէն միակամ ընտրութիւն . զի երդումն է առ հաստատութիւն խոտամանն , և եթէ խոտաումն ոչ է ընկալեալ , և է անգոր , ապա և երդումն ոչ ինչ պարտս 'ի վերայ յաւելու կարէ , ուր թերի են մասունք դաշնադրութեանն :

Հասացելոցս ցայս վայր հաւատով՝ եթէ դաշինք են կարգեալք 'ի դիրութիւն ընկերական կենաց մարդկան . և եթէ ընկերական կեանք ցայն վայր գովելի են՝ ցորչափ յուղութիւն կարգեալ իցեն 'ի սահմանի օրինաց բնութեան : Բայ և այլ ամենայն ընկերութիւնք որք այլազգ ինչ քան զայն խոկայցեն , յեղծումն և յապականութիւն կարգեալ են նոքին 'ի փաստ անձանց և այլոց և բնութեան . մանաւանդ եթէ նմին ինքեան Բնութեայ ընդդէմ ձեռն ամբարձեալ թուին , տհաճք ընդ իմաստութիւնն Բնութեայ որ զամենայն ինչ 'ի սահմանադրեալ յօրէնս հաստեաց , ինքն միայն գորով տէր օրինաց և բնութեան : Հաղագս որոյ ամենայն դաշինք և խոտամանք կապեալք արտաբոյ սահմանին բնական օրինաց 'ի չարիս և 'ի փաստ այլոյ , անգորք են . և պահպանողքն այնպիսի դաշանց պատժապարտք զրին և դատապարտք նա և յօրինաց բնութեան :

Գ Լ ՈՒ Խ Օ . Զ .

Զրի Դաշնաւորութիւնք :

Ի ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ընկերութեան ամենայն դաշանց սկիզբն
 և վախճանն է պարտքն կատարեալ, զի 'ի զնեւն և 'ի վաճա
 ռել և յայլ ամենայն ազգս փոխանակութեանց, 'ի մին եր
 կուց դաշնաւորաց է կատարեալ իրաւունք, և 'ի միւսն կատա
 րեալ պարտք հասուցանելոյ երկուստեք զհամալսալին : Եւ այ
 են և անկատար պարտուց դաշնաւորութիւնք որք և ձրիք
 անուանին, որպիսի են յանօթն տալ, յաւանդ զնել, ինա
 մակալ լինել, պարգևս բաշխել, և որ այլ ևս . Թէպէտ և
 այսոքիկ սկսանին յանկատար պարտուց, բայց 'ի կատարեալն
 աւարտին . յայտօրիկ միւսմ կողմանն է շահն և կատարեալ
 իրաւունքն, իսկ միւսումն ինսամատարութիւնն որ 'ի մարդա
 սիրութենէ և յանկատար պարտուց : — Ե. Պարգևն է տու
 լութիւն առանց փոխարկնութեան, և է 'ի սահմանի բնա
 կան օրինաց՝ ամենայնիւ ընդաբոյս մարդոց բարի առնել
 նմանեաց իւրոց ըստ նմանութեան արարչին : Ի վերայ սո
 րա յաւելան բազում կարգք 'ի քաղաքական օրէնս : Պար
 գևատուն կապտէ զանձն յիրաւանցն զոր ունի 'ի վերայ
 տաացուածոց իւրոց 'ի շնորհեւն զնոյն այլում ձրի, առաջի
 առնելով նմա զպարգևն, և կամ զբացակայն գրովք յանձն
 արարեալ յիշխանութիւն նորա : Բ. այս շատ է գիտել ըն
 դունողին՝ եթէ պարգևեցան նմա իբրն, և եթէ ինքն իշխան
 է վարել զնոյն յիւր 'ի գործ, Թէպէտ և ոչ հպեացի յիրան
 անդ : Պարգևատուութիւնն եղեալ ըստ պայմանի բնական
 օրինաց՝ հաստատուն է և անփոփոխ : Բ. յս յաշխարհի ընդ
 ամենայն Ժամանակս և 'ի տեղիս կալեալ սովորութիւն է
 ուսեալ 'ի բնութենէ : Բ. յլ է երբեք զի կարեւոր պատճառք
 պայմանս իմն լռելեայն 'ի մէջ արկեալ խտրանեն և կամ
 այլայլեն զպարգևատուութիւնն : Ե. Ի՞նժեղեն ասկերպի .

տութիւն պարգեւատուին, լեալ դարանակալ կենաց կամ պատուոյ պարգեւատուին, կամ ծանր տուգանս հասուցեալ նմին կամակար, և կամ 'ի ծանր աղէտս վշտաց պարգեւատուին ոչ կամեցեալ օթանդակել: Բ. Աթէ յետ պարգեւատուութեանն անակնկալ որդիք ծնցին նմա, և ինքն եթէ բովանդակ պարգեւեալ իցէ զինչա իւր և կամ ըստ առաւել լազոյն մասին. յայս դէպս մարթ է իմաստասիրել՝ զի եթէ էին նորա որդիք, ոչ ընդդէմ օրինաց բնութեան պարգեւայլոց բաշխէր. և զի լռելեայն իմանի պայման՝ եթէ 'ի ստա նալ արդիւ, եղծցի դաշն պարգեւատուութեն. զի 'ի պարգեւէն համարէր եթէ ոչ ևս լինիցին ինքեան որդիք: Գ. Աթէ պարգեւատուն չիցէ պահեալ զմասն ժառանգութի որդւոց իւրոց զորս ունէր. որոց զկարեւոր մասն ժառանգութեանն հարկ է դարձուցանել յետս:

Արկմտութիւն 'ի միտս ծագեցաւ ոմանց ընդ լինել պարգեւատուութեանն արդիւնք օրինաց բնութեան: Այլ զիւրաւ լուծանի տարակոյսն զմտաւ ածեալ՝ եթէ է յօրինաց բնութեան վարել 'ի գործ զիւրոն զամենայն յոր պէտս իբաց և կամիցի. և զինչ այլ ազնուագոյն քան զգործն երախտեաց, զբարին զոր կամի որ անձին, կամել և այլոց. որով յաւէտ ևս 'ի սերտ բարեկամութիւն զօղին մարդիկ: Բ. տուածաշնորհ է այս առաքինութիւն, լինել գործակից Աստուծոյ. զի նա ստեղծ և պահպանէ, այլ և սա 'ի պահպանութիւն բանաւոր ստեղծուածոց նորա ձեռն տայ, որով գտանի լեալ գործակից նմին ինքեան Աստուծոյ, — Ասկայն և յայս պարտ է միշտ խոհականութեամբ գործել. մի առաւել քան զկարն կարծեալ առաքինանալ անձին զկարեւոր պէտսն այլոց մատակարարել, մինչև և ինքն այլոց լինել ձեռին օգնականութեան կարօտ. դարձեալ մի յումպէտս առատաձեռնեալ ծուրոց և պորտաբուծից, առաւել ևս զնոսա 'ի պղերպութիւն և 'ի զեղխութիւն յօթարեցուցանել, Ս'ի դարձեալ արտորուակ զխոհականութիւնն առեալ ժլատ երևել՝ ոչ ձեռն կարօտեցոյ կարկառեալ:

Բ. Անօթատուութիւն է չնորհել այլում զկիրառութի իբաց մերոց ձրի, դաշամբ դարձուցանելոյ անդրէն 'ի ընտ

պիտոյից : Ահա 'ի կողմանէ անօթատուին տալն յանօթ է պարտք անկատար . այլ յետ տալոյն կատարեալ իրաւունք են նորա 'ի վերայ իրաց իւրոց : Այստ 'ի մանուշան 'ի սերտ բարեկամաց միջի միայն խոտմամբ բանից տան և աւնուն յանօթ 'ի միմեանց . բայց 'ի մեծամեծս և 'ի կարեւորս հարկ է թղթովք դաշանց հաստատել, զի մի 'ի կորուսանել ու մեք զուղիղ դատաստան մտայն, կարտոյէ անիրաւիլ . դորձեալ քանզի մահկանացու եմք և անգէտ վերահաս ժամու մահուան մերոց, եթէ երբեք հատանիցէ վախճան միումն, մի ինչ հակառակութիւն ծագեցիք ընդ ժառանգս վախճանողին՝ անհաւատացեալ բանից միմեանց : — Անօթատուին պարտք են : Ե. Սկսել զիրան յանօթ առեալ յայլ ինչ պէտս զորմէ անգէտ իցէ անօթատուն . քանզի նմ նենց յիրաւունս օտարի՝ է 'ի համարի գողութեան, և է զրկումն և անիրաւութիւն : Բ. Ա ընու սահմանեալ ժամանակին կամ պիտոյիցն վասն որոց էառն, պարտ է անդէն դարձուցանել յետս առ տէր իւր անեղծ, զի գառեալն յանօթ խաթարել յանգոյշս, է անիրաւիլ ընդդէմ բարերարութեան : Դ. Աթէ առեալն յանօթ ապականեցի կամ խանգարեցի կամ կորիցէ վրիպանօք իմն դիպաց, պարտ է հատուցանել տեառնն զփասն եղեալ . այլ եթէ իրն յանօթ առեալ վատ թարացի ինքնին երկարութեամբ ժամանակին կամ կիրառութեանն, առանց տալոյ պատճառս անօթատուին, 'ի տէր անդր ելանէ փասն այն . զի անխորշելի արկածից ոչ որ հրամայէ : Բայց եթէ անօթատուն նենգանօք յանօթ տացէ ինչ մի փնտասկար կամ զանարգն, յորմէ փնաս անօթատուին լինիցի, ինքն նենգագործն պարտապան է 'ի հատուցումն տուգանացն ողջոյն, պատճառելոց 'ի խաբկանաց անտի : Վանզի այս ընդհանուր կանոն է բանաւոր բնութեան՝ լի նել վախճան ամենայն գործոց յարդար հատուցման . ոչ որ որ փնասէ՝ ինքն անպատիժ զերծցի երբեք . և եթէ այս ընդհանուր ստուգեալ է, ստուգագոյնս ևս 'ի փոխարինութիւն պատրուակեալ բարերարութեանն լինիցի . զի ո՞րք չարս նենգ դաւաճան իբրեւ զայր որ ընդ կերպարանօք երախտեաց չարիս մեքենայել հնարիցէ :

Գ. Մանդին է՝ որով զմեր ինչ յանձն առնեմք՝ ի հաւա-
տարմութիւն ուրաք, զգուշանալ պահպանութեան նորուն,
Եւ այս է գործ բարեմարդութեան հսկել ի պահպանու-
թիւն ստացուածոց մերձաւորին. զի անկատար են իրաւունք
պահանջել յօտարաց զինսման պահպանութեան մերոց ըն-
կոյ. անկատար է և պարտք նորա առնուլ յանձն զնայն մի-
այն առ բարեմարդութեան. այլ յետ յանձնառութեան
նորա, անկատար իրաւունքն այն և պարտք փոխարկին ի կա-
տարեալն : Եւ իրական է զաշնաւորութիւնս և արժանա-
հաւատ, որով աւանդատուն պատասխարի ի մտերմութիւն
և ի սէր աւանդառուին. և չիք ինչ գործ առաւել խոտան-
քան զայն՝ զի ոք պատճառս առնուցու պատրութե՝ զգործս
ձեռնառութեան բարեկամական սիրոյ : Մենայն բարե-
բարութիւնք են ծնունդք բարեկամութեան, զոր շահա-
խնդրութիւն և պէտք բնութեանս տան զրել ի կատարեալ
պարտս : Սովորութիւն տալոյ յաւանդ յառաջ գայ ի կրկին
բարեկամութեանց. յընդհանրոյն՝ որ է ի մէջ ամենայն
բանաւոր մարդոց, և յառանձնականէն որ սերտեալն է ընդ
մէջ երկուց սիրելեաց : Եւ յսր աղաքաւ օրէնք և ամենայն
գողցես ժողովուրդք դատին նենգագործ և անօրէն զայր՝ որ
խորդախէ յաւանդն, կամ հնարի ոչ ևս դարձուցանել զնոյն
առ տէր իւր. զի ի բառնալ հաւատարմութեանն յընկե-
րութենէ, բանական բնութիւնն ի գազանային փոխի բարս՝
ի գործոցն ըստ արժանւոյն ընկալեալ զանուանակոչութիւն՝
զի ակն եղեալ է յափշտակել զայլոցն :

Մանդառուն պարտապան է ըստ զօրութեան դաշինն և
օրինաց բարեկամութեան, հսկել իննամով ի պահպանու-
թիւն իրացն աւանդելոց այնպէս՝ որպէս իւրոցն սեփական
ստացուածոց : Ս. ան որոյ էթէ անտեսելով ազարտէ զա-
ւանդն, կամ պատճառս տայ կորստեան նորուն, պարտա-
պան դատի իրաւամբ ի հատուցումն վնասուն : Բ. Պարտ է
անյապաղ դարձուցանել զաւանդն, երբ և ինդրեցէ զայն
տէր նորա : Բայց քանզի ընդաբոյս է բարեկամութեան օգ-
նել, և աւանդապահս լինել՝ է արգասիք բարեկամութեան,
վասն որոյ յանձն է ի զգոնութիւն աւանդապահին չղար-

ձուցանել զաւանդն՝ երբ ծանօցէ լինել նմա այն փաստարար։
Օր օրինակ եթէ ուրուք տուեալ ցբարեկամ իւր յաւանդ
 'ի պահեստ զարկող ոսկւոյ, չէ արժան դարձուցանել յետս
 թէ և խնդրեաց է զայն, երբ վառեալ իցէ յետանդն անմիա
 խաղարկութեանց և շուայտութեանց, զի մի վատնեցէ
 զայնս յումարէտս, և մի լինիցի այնու պատճառ չարեաց ան
 ձին և այլոց։ **Յ**այսպիսի վտանգս փաստուց բարեկամին ոչ
 մի ինչ փոյթ յանձին ցուցանել, և առ զերծանել 'ի տառա
 պեցուցիչ թախանձանաց բարեկամին՝ դարձուցանել յետս
 զաւանդ, այս է յայտնել զանձն թշնամի բարեկամին և
 մատնառու։ **Վ**արձուցանել զաւանդն, ասէ **Ս**ենեկա, լաւ
 է. այլ ոչ եթէ միշտ դարձուցից, և ոչ ուր և հանդիպեա
 ցի. մինչ զի է ուրեք, յոր ոչ ինչ խտիր է ընդ ժխտելն և
 ընդ տալ 'ի փնաս նորա։ Հարկ է միտ դնել յօգուտ նորա
 որում տալ կամիցիմ, և այնպէս չտալ զաւանդն եթէ փնա
 սի յայնմանէ. **Բ**այսպէս և **Վ**իկերոն. (34. պտշՃ. Գ. 18.)
Ըի արժան դարձուցանել միշտ զաւանդն. եթէ որ զսու
 սեր եղ առ քեզ 'ի պահեստի մինչդեռ առողջն էր մտօք, և
 'ի ցնորեալ պահուն խնդրեցէ. տալն է յանցումն, և չտալն
 արդարութիւն։ **Օ**րնչ արդեօք. եթէ որ արծաթ յաւանդ
 եղեալ առ քեզ, մարտիւ յարիցէ 'ի վերայ հայրենեաց,
 տացէս նմա զաւանդն. չեմ ես խիբ յայդ կարծիս. զի այ
 նու գործես ընդդէմ պետութեան հասարակաց՝ որ քեզ ան
 կրչիւ սիրելին է։

Բանդ է նախրական և մարդասէր կարեկցութե՝ յանձ
 նառութիւն պահպանութե անձին բարեկամին, կամ որդ
 ւոց նորա կամ կնոջն և ընտանեաց, տուեալ նոցա վանս և
 պատասպարելով զնոսա 'ի չարեաց։ **Դ**էպէտ զայսմանէ օրէնք
 բնականք և քաղաքականք ոչ ինչ յիշատակէն հրամանաւ,
 սակայն բնութիւնն ինքնին թելադրէ զհանգամանս գոր
 ծոյս 'ի սիրտս մեր։ **Օ**չոյն սովորութիւն, ցուցանել զգութ
 իննամոց 'ի ծանր վտանգ վշտացելոյն, աստուածայնագոյն
 իմն համարեցան ամենայն ազինք, և անժխտելի նա և թշուա
 մեաց անդամ։ **Բ**այսպէս **Վ**սերքսէս արքայ **Պ**արսից ընկա
 լաւ զ**Դ**էմիստոկղէս զգաւաճանեալն 'ի քաղաքակցաց իւրոց

Լ՝ թէնացուոյ . թէպէտ և նոքին խակ Պարսիկք յառաջն վա-
նեալ էին դժնդակ մարտիւ 'ի լի միատողեաց :

Դ. Խնամակալութիւնն ևս է դաշն ձրի, որ է յանձնա-
ռութիւն հոգոյ այլում առանց ակնկալութեան փոխա-
րինի անվարձ ամենեւին, միայն 'ի սիրոյ բարեկամութեան
բերեալ 'ի գործ . և է խակ արդիւնք օրինաց բարեկա-
մութեան՝ յօժարեցուցանել զայր տալ ձեռն օգնականութեան
ամենայն մարդոյ, որպէս վասն անձին յայլոյ ցան-
կայ որ գտանել : Բայց քանզի այսպիսի սէր բարեկամական
ոչ է գտանել յամենայն սիրտս, վասն որոյ հարկ եղև դաշ-
նաւորութեամբ յանձն առնել ումք յօժարելոյ խնամել
ձրի զպէտս մեր, զի մինչև ցլախճան սահմանեալ ժամա-
նակին հաստատուն կացցէ 'ի խնամակալութեանն : Լ՝ թէ
էր զիւրափոփոխ միտք մարդկան, սարտ էր շատ համարել
զարդ խոստումն բանից և զմատուցումն աջոյ հաւանութե
'ի յանձնառութիւն խնամակալութեանն : Լ՝ զի այս գեր
'ի վերոյ է և նուիրական քան զամենայն գործս մարդկային
ընկերութեան, ապա յոյժ գժպհի գործ է վատշուէր առն
ընդ պատրուակաւ խնամ ունելոյ տառապելոյ ուրուք 'ի
ծուփս, կամովին խաբէութեամբ նիւթել նմա չարիս : —
Լ՝ յանի հռովմայեցիք, իբր զկատարումն աստուածանուէր
ուխտից, հսկէին յանթերի կատարումն այսր դաշնաց . և ոչ
միայն զնենգագործս 'ի խնամակալութեան յանձնառութե
գատէին պատժապարտս, այլ նա և զնոսա որք սղերգու-
թեամբ յանհոգս վաստակէին 'ի նոյն : Լ՝ դէպ առ այս ասէ
Արեւոյն ('ի ճառն Սեբս . հռով .) « Դ՝ առանձնական գործս
եթէ որ զյանձնեալն նմա 'ի խնամակալութիւն, ոչ միայն
յորժամ չարութեամբ յիւր շահ և 'ի զիւրութիւն վա-
րեցէ, այլ և հեղգագոյնս, զայնպիսին մեծաց յանցանաց
սարտաւոր դատէին նախնիք . յորոյ վերայ ոչ միայն սղեր-
գութեան, այլ և գողութեան դատաստան է . . . պատճառ
դժնդակ երևելոյ յանցուածոյս է՝ զի զերկուս նուիրական
իրս եղծանէ՝ զբարեկամութիւն և զհաւատարմութիւն :
Բանզի ոչ որ օտարի երբէք յանձն արասցէ զիրս իւր, բայց
միայն բարեկամին . և զոր հաւատարմն կարծէ նմա և եթ

Հաւատայ : Այս անգգամ է նա՝ որ զըսարեկամութիւնն խզէ, և զեան գործէ առն, որ ոչն արդեօք տուժէր եթէ չէր հաւատացեալ նմա ։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Դաշնաւորութիւն տուրեառիկ :

ԱԵՓՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ իրաց կարեւոր 'ի պահպանութիւն կենաց՝ թերանայր ընդ յամենայնի զպէտս բազմակարօտ բնութեանս, որով ստիպէին մարդիկ խնդրել յայլոց որ ինչ պակասէրն անձանց յազգս ազգս իրաց, փոխարինելով նոցա ընդ այնոցիկ զայլ՝ որ ինքեանց աւելորդ էին և յայլոց խնդրեալ. այս եղև սկիզբն տուրեառիկ դաշնաւորութեան : Այլ զայս նոքա եւթ կարէին առնել՝ որոց էին ստացուածք. իսկ այլք որք էին զուրկ և յամենայն գոյից, և ոչ հատանէր ձեռն նոցա 'ի տալ և առնուլ, 'ի հարկէ բռնադատութեան պահպանութեան կենաց հնարեցին զվաստակս ձեռաց իւրեանց փոխանակել ընդ գոյից այլոց, յանձին կաշեալ ոմանց վաստակել 'ի դրօնս մեծատանցն, և այլոց 'ի ձեռակերտական արուեստս և հանձարոյ տքնեալք : Այսպէս սկիզբն աւարին մարդիկ 'ի տուրեառս, 'ի զինս, 'ի վարձահատութիւնս, 'ի շահավաճառս. յայտոսիկ իբրև 'ի մի դաշն կապեցան և ամենայն աշխարհի բնակիչք փոփոխ ընդ զպէտս անձանց և իրերաց : Աստարեալ իրաւամբ ջան 'ի գործ եղեալ 'ի խնամս անձանց, հարատակեցին և կատարեալ պարտուց 'ի ընդ զկարօտութիւն իրերաց : — () Ընդհաղէտք սովորեցին զազգս տուրեառիկ դաշնաւորութեանց ամփոփել 'ի չորս յայտոսիկ. Տամ զի տացես. Առնեմ զի արասցես. Տամ զի արասցես. Առնեմ զի տացես : Ար է փոխանակութիւն գործոց և տուլութեանց զուգակշռեալ. իր ընդ իրի, գործ ընդ գործոյ, իր ընդ գործոյ, գործ ընդ իրի :

Ա. Առաջինն 'ի դաշնացս է ժամանակակից մարդկային

բնութեանս և հիմն այլոցն սմեհայնի, ազդեցեալ 'ի բնական օրինաց. և է փոխանակութիւն իրաց մերոց ընդ այլոցն: Յառաջին դարս աշխարհի այս միայն էր ծանուցեալ առ մարդիկ, զաւելորդս իւրեանց տալով միմեանց ընդին զսէտնս. այս է ասելն՝ տամ զի տացես: Ասե ցայսօր ժամանակի բազումք յանոպայ ազգաց այսպէս առնեն զհաստիւնս իւրեանց 'ի միջոցս Վիլիկոյ, առ (ձ)աթարս, առ Աբոնիացիս և յայլ աշխարհս հեռաւորս: — Ա փոխանակութեան պարտ է հաւատարաւութիւն երկուստեք յարգի իրացն զորս տան միմեանց փոխանակելով. զի արդարութիւն փոխանակութեան դաշանցն է՝ մի փնտսել միոյ 'ի կողմանցն անհաւատարկութեամբ՝ նուազելով զստացուածս միոյն: Առ ուր յաւախութիւն է իրաց ինչ, անդ նուազութիւն է յարգի նորոն քան այլոյ իրիք, որ թէպէտեւ նուաստ իցէ՝ այլ սակաւազիւտ իցէ անդին և խնդրեալ յամենեցուն: Վիտելարժան է և զայս՝ եթէ 'ի պարզ փոխանակութեան ուր չգտցէ նենգութիւն և բռնութիւն կամ տգիտութիւն, թէ և անհաւատարմ իցեն և անհամեմատք 'ի չափսն գնոցն, այլ դաշնաւորութիւնն համարի արդար՝ զի զրի 'ի կարգս փոխադարձ պարզեւատուութեան. այս այնպէս է՝ որպէս եթէ որ 'ի գնէն արծաթով, ինքնայօժար կամիցի առատածեանել՝ բազմապատիկ հատուցանելով քան զգինն սահմանեալ: Այսմ յարացոյց իրաւագէտք յառաջ բերեն 'ի հոմերական զրոցն զփոխանակութիւն զինուոյ Վրաւկոսի ընդ Վիտմիդեայ. զի Վրաւկոս տայր զէնս ոսկեղէնս հարիւրեզեանս, և ինքն առնոյր 'ի նմանէ զէնս պողպատեայս իննեզեան զընոց: Փոխանակութիւնս էր արդար, զի թէպէտ ըստ գնոցն էին անհաւատարմ, այլ ըստ ընտրութեան փոխանակողացն գործն էր ուղղադատ. զի ոչ ըստ արդար գնոցն, այլ ըստ հաւոյնց երկաքանչիւր կողմանցն հաստատեցաւ դաշնաւորութիւնն: — Աստանօր խուզողական իմն խնդիր ընդ մէջ անկանի. արդեօք յատենական բնութեան դատիցի իրաւացի փոխանակութիւնն զոր արար ճակոբ ընդ Աստայ՝ տալ զչիկաթանն, և առնուլ զանդրանիկութիւնն: — (Թէպէտ ծանու ստգտանաց մեղապարտ դատի Աստու, որ զատուածա

Հնորհ զանդրանկու թիւնն համարեցաւ խոտան, և վասն այսու ըիկ իրաւացի է պիղծ կոչել զնա առաքելոցն. այլ ոչ դոյզն արդեօք տեղի մեղադրութեան ունէր և Ճակոր՝ եթէ հաւ տաստութեամբ այն էին միտք նորա պատրել զեղբայրն պատ ճառս առեալ զքաղց նորա, և կատարել ՚ի նմանէ զանդրանկութեան նախապատուութիւնն: Բայլ զի Ճակոր անդէն իբրեւ խաղոյ ինչ գործ գնէր զանդրանկութիւն եղբօրն, ոչ ինչ կատկած ՚ի մօտի ունելով՝ եթէ այնու ինքն յայնմ հետէ անդրանիկ կոչուցի, և այնպէս նա և ՚ի հօրէն իւրմէ ծանիցի: Սովին Ճակոր արդարանայր. այլ ինքն Բստուած որ զերի կամուճա քննէ, զիտէր զմիտս Լսաւայ՝ զի ոչ էր ուղիղ, վասն որոյ դատեաց զնա ըստ մտաց նորա: Բայտ անգիտութեան գործն լինել Ճակորայ և անտի իսկ յայտ է, զի ինքն յետ այնորիկ մոռացեալ անտես արար զայնու, ոչ յայտնեաց հօրն զեղեալն, և երբէք ոչ պահանջեաց զգնեալ իրաւունս անդրանկութեանն: Բայլ Բստուած էր անդէն որ զամենայն կարգէր ըստ կամն իւր առն առն փոխարինելով ըստ գործոց:

Բ. Կժուարութիւնն փոխանակելոյ ըստ պէտս զկարեւորս, եթէ վասն ոչ գտանելոյ և երկուստեք խնդրեալքն ՚ի փոխանակութիւն առ միմեանս, և եթէ վասն Կժուարին լինելոյ հաւատարել ՚ի չափան զփոխանակելիս, յորդոր եղև մարդ կանն ճարտարել զգիւտս զրամոց, աստի սկիզբն կալաւ դաշ նաւորութիւն վաճառաշահութեան, և զիւրացաւ յոյժ տուրեաւ փոխանակութիւն ամենայն իրաց: Բայդ այնուհետեւ գնելով և վաճառելով փոխադրի ստացուածն ՚ի ստացողէ յայլ ստացող. վասն որոյ հարկ է վաճառողին և գնողին բոլանդակ հասու լինել յարդի իրացն վաճառելեաց: Սաճառողին են պարտք ամենայնիւ հրաժեշտ տալ ՚ի նենգութեց, և տալ տեղի գնողին՝ քննել զվաճառն որպէս զիարդ հաճոյ իցէ նմա: Բայ եթէ երբէք գնողն անբաւական գտցի քննել զիրան, հարկ է վաճառողին ծանուցանել նմա զորպէսն ըստ ամենայն հանգամանաց, և մի զանարգն իբրեւ զազնիւ նենգանօք առաջի առնել. այնպէս զի հաւատարեսցի արդարապէս զինն ընդ վաճառուց: Այնպէս են պարտք և գնողին զգուշանալ յայնմ ամենայնէ որք՝ խուիցեն զվաճառողն, և

փնտրիցեն նմա • մի խոտել անարգանօք զվաճառ նորա ստու-
թեան բանիւք, և զգինն նուազեցուցանել քան զարդար հա-
տուցմանն • մի զհատուցումն անդր քան զժամագրութիւնն
անագանել • մի առ 'ի շահել ինքնություն 'ի մենավաճառու-
եթեանն խափանել այլոց գնել զթերս ինչ առանձին, զի
զամենայն առ ինքն ժողովեալ և ապա ծանրագնի վաճա-
ռեսցէ նոցա • — Յաղագս այսորիկ իրաւունք են յայսմ դաշ-
նաւորութեան առնել զհատուցումն ընդ ամենայն փնտուց,
եթէ 'ի նենգութենէ իցէ գործն, եթէ 'ի բռնութենէ, և
եթէ 'ի վրիպակէ • յայսմ ամենայնի, իմա եթէ իցէ տոյժ
ծանր • ապա՝ եթէ ոչ զդոյզն փնտս պարտ է գրել զխաւածոյ
և մարդկային տկարութեան • նոյնպէս լինի և հատուցումն
վրիպակին՝ եթէ իցէ անյաղթելի և յոգեամաց • Բայց եթէ
որ առանց լիազոյնս քննելոյ և տեսանելոյ զիրան, յինքն առ-
նուցու հատուցեալ զգինն, յայնժամ փնտս վրիպակին նմին
ինքեան սխալողին համարի, միայն եթէ ոչ իցէ նենգութի
'ի վաճառողն • վասն զի եթէ ոչ հեղգանայր 'ի քննելն, ապա
վրիպէր և փնտսէր ոչ •

Ի բանայ դաշնաւորութիւն վաճառաշահութեան երբ
յերկուց կողմանց հաւանութիւնն լրիւ հաստատի • զի ոչ
հատուցումն գնոյն, այլ դաշնաւորութիւնն զրով կամ ան-
գիր կատարէ զվաճառութիւն • վասն զի իսկութիւն դաշնանցն
է հաւանութի երկուստեք • Եւ այնր աղագաւ եթէ գնեալ
իրն և չե անցեալ չէ ձեռամբ ստացողին՝ կորիցէ կամ վատ-
նեսցի անախակալ իւրք պատահարաւ, որում վաճառողն ան-
մասն իցէ, գնողին է փնտսն, որ է տէր իրացն վատնելոյ • զի
յետ կնքելոյ դաշնաւորութեանն որպիսի ինչ յաջողուած
և կամ արկածք գտանիցեն զիրան, երանեն ամենայն 'ի գնող
անդր, աւանդապահ և եթէ այնուհետեւ համարելով վաճա-
ռողին, և ոչ յայլ ինչ պարտապան՝ բաց 'ի հաւատարիմ
պահպանութենէ • Բայց այսմ եթէ գնեցեր հարիւր մար-
ձիթոյ, և չե տարեալ զայնս 'ի շտեմարանս քո, և չե արա-
րեալ զհատուցումն գնոյն, ահա սասանութիւն գեանի կոր-
ծանեսցէ զտունն յորում էր ձէթն, որ հեղեալ վատնեսցի
ծառալեալ ընդ գետինն • յայնժամ քո է կորուստն, և պար-

տապան ես 'ի հատուցումն զնոյն դաշնաւորելոյ . զի սրպէս աճումն , նոյնպէս և փնասն 'ի քեզ հայի : Այս ամենայն ըստ բնական օրինացն թելադրելոյ . զի յիւրաքանչիւր դաշնաւորութե՛ն են բազմադիմի սարազայք զուգակիցք՝ որովք փոփոխին և յեղանակք գործադրութեանց :

Ի դաշնաւորութեան վաճառաշահութեան բազմադէմ սարազայք այլայլեն զհանգամանս դաշինն : Առաջինն է՝ ժամադրութիւն աւուր, զի մարթ է դաշնակցաց զնել բան ընդ միմեանս այսպէս . մինչև ցայս ինչ օր եթէ ոչ գացի որ որ յաւելուցու 'ի զինն , յայնժամ լինիցի կնքեալ դաշնադրութիւնն : Արդորդ՝ լուծանել զդաշն եթէ ոչ հատուցանիցէ դաշնակիցն մինչև ցժամանակակեան : Արդորդ՝ պաշտպանութի՛ն , որով վաճառոյն երաշխէ պատսպարել զնո զին , և յաղթահարել զոմ՝ օտար սահանջմունս 'ի վերայ իրացն վաճառելոյ եթէ երբէք հանդիպեսցին :

Եւ և վաճառաշահութիւնք բազդի . զոր օրինակ՝ ձմեռայնի կանխաւ զնել զհանդերձեալ զինին , զձեթ և զայլ արմախ անդաստանին , զորս ստղաբերեացէ յառաջիկայ ամառան : Այս դաշնադրութիւն բազդի է իրաւացի՝ եթէ երկուստեք իցեն հաւասարք պատճառքն հաւանեցուցիչք , և արայմանքն անտաղիւտք . այլադք՝ ոչ ևս տեղի ունի դաշնն : Ասոն որոյ կարեւոր հանգամանք 'ի բազդի դաշինս են . Ա, զի և ոչ մին 'ի կողմանց գիտացէ զչափ իրացն՝ յորոց վերայ դաշնն կնքի . Բ, զի յետ ստուգելոյ իրացն՝ չեն իրաւունք և ոչ միոյ կողմանն բողբ ունել ընդ դերն ելանել յուսոյն իւրոյ . զի դաշնն հաստատեալ էր 'ի վերայ բազդի որ անհաւատփն է , և ընդ վրիպել զուշակութեանն իւրաքանչիւր որ սարտի անձին մեզ զնել զի վրիպեցաւ 'ի կարծիսն : — Հայտ է համբաւեալ անցն երիտասարդաց ոմանց՝ Սեփ. սացւոց՝ որք սակ արկին զցանցոյն որսորդաց Արվացւոց որ զինչ և ձգեսցեն ձիւունս , և մինչ մնային տեսանել զձիւունս արկեալս 'ի ցամաք 'ի զին խոտացեալ դրամոց իւրեանց , զբազմահաշակն ստացան զոսկի եռոտանի , զսպողոնեան գեանակոչ պատգամախօսութեան զօրատուանդանն :

Ի դաշնաւորութե՛ն վաճառաշահութե՛ն է խնդիր կարեւոր

այսպիսի, եթէ որ այն իրք իցեն զորս իրաւամբ և ըստ պատշաճի՝ ի դէպ իցէ գնել և վաճառել: — Կնդհանուր կանոն առաջնորդեալ յօրինաց բնութեան է այս, որ ինչ ի պատասպարութիւն և ի խաղաղ վայելս կենաց իցեն ձեռնառուք, և զորս մարթ իցէ ի ձեռս բերել առանց խուելոյ զայլս, և զգուելոյ զնոսա և կամ զրկելոյ ի վայելոց իւրեանց և յիրաւանց ազատութեան. միով բանիւ այն ամենայն որ իցէ ի դիւրութիւն վաճառողին և գնողին միանգամայն, առանց փնասելոյ և օտարաց: Հռովմայեցիք վաճառէին զորդիս, որպէս առնեն ցարդ ազգք բարբարոսաց. նոյնպէս և զայլ ամենայն զմարդիկ օտար՝ որոց իրբն էրէոյ յորս ելեալ և ի պատերազմ, ունին զնոսա և վաճառեն. այլ այս ամենայն դատաւարարեալ է ի բնական օրինաց, և է զործ անարժան մարդկութեան: Արծէին նոքա զորդիս լինել յատուկ իւրեանց ստացուածս. նոյնպէս և զօտարս համարէին զարդինս վաստակոց իւրեանց. կուրացեալք ամենեւին, և ոչ կարացեալ ի նմանութենէ՝ յանձանց իւրեանց կռել և ի միտ առնուլ եթէ մարդ անձնիշխան է և կարգեալ ի վայելս. և զի զոր անձին կամի պարտի զնոյն կամիլ և այլոց:

Գ. Տալն ի վարձու և ունել է երրորդ ազգ զաշխարհութեան աուրեւառից, որ է կիրառութիւն ստացուածոցն այլոց փոխանակեալ ընդ զաշխարհեալ գնոյ մինչև ցժամանակակէան տահմանեալ, և ըստ ներելոյ պայմանայն հաստատելոյ: Ըստ օրինաց բնութեան բննելով զսոյն, վարձաւորութիւնն է վաճառաշահութիւն. զի յիրաւունս բնութեան ամենայն փոխփոխութիւն յարգի իրաց է, և պարտի կռիլ վաճառումն և գնումն. և այն զի տալն ի վարձու և առնուլ է փոխանակութիւն նոյն իսկ յարգի. ապա որ ինչ օրէնք են արդարութեան զգնելոյ և զվաճառելոյ, նոյն են և ի վարձաւորութեան, գնել զուզաչափ յերկուց կողմանց զիրոն՝ զտուեալն ի կիրառութիւն, և զվարձն փոխանակեալ ընդ այնր կիրառութեան:

Ս. արթ է տալ և առնուլ ի վարձ զիրս և զաշխատութիւնս: Իլք են տունք, անդաստանք, ծառք, նաւք, հանդերձք, և որ այլ ևս կահք և ստացուածք: Վշխատութիւնք

են վաստակք ձեռաց, երկրագործութեան, որսորդութեան, նաւարկութեան և ամենայն ազգի կենցաղօգուտ արհեստից առհասարակ :

II) արթ է վարձել և զարուեստս մտաց, զատենախօսի, զուսուցի, զքերթողի և զգօրաւարի : III) արձաւորութիւն այսոցիկ ամենայնի չեն արտաքոյ օրինաց բնութեան, զի այս հրաման է օրինաց բնութեան, ընդ մարդկան փոփոխակի զպէտս կարօտութեան իրերաց : — IV) դաշնաւորութեան վարձաւորութեան որպէս յայտնի տեսաւ՝ կիրառութիւնն իրաց կամ գործոց է որ վաճառի 'ի զին տակ արկեալ վարձուն . ապա յայտ է զի յայտմ վաճառողն, այս ինքն է տուողն 'ի վարձու, մինչև ոչ յանձնեսցէ վարձողին 'ի ձեռս զիրս իւր կամ զվաստակս ձեռաց և մտաց իւրոց յազատ կիրառութիւնորին, դաշնաւորութիւնն ոչ կատարի . և թէ և ժամանակն դաշնաւորութեանն լցցի, այլ վարձողն ազատ է 'ի հատուցանելոյ զխոստացեալ վարձն : V) յապէս II) ետտաք արքայ Ազիպատի 'ի վարձու զերկիրն տուեալ ժողովրդեան, 'ի զի զանալ՝ Աեղոս զետոյ և յողողել զչրջակայ անդատանս, որոց պակասէին չափք տարածութեան վարձեալ գետնոյն, քանզի կիրառութիւն նոցուն դադարէր, ըստ նմին համարոյ հրամայէր նուազեցուցանել զտակ հարկին և զվարձուցն : VI) ստ այտմ և վարձողին պարտք են հատուցանել 'ի ժամանակեալ պահուն զդաշնաւորեալ զվարձն . և զիրն զոր էառ 'ի վարձու՝ ողջ անդրէն դարձուցանել, և զառ 'ի յիւրմէ զփասն տուծել հաւատարմութեամբ . դարձեալ մի թոզուլ յառաջ քան զլրումն սահմանեալ ժամանակին զիրն կալեալ 'ի վարձու : VII) է և թէ արդարացի պատճառք 'ի վերայ կայցեն . որպէս՝ արշաւանք թշնամեաց, հրդեհք, և որ այլ ևս աղէտք ծանուցի : VIII) յայտմ ամենայնի ընդհանուր արդար կանոն է չափել զարդարն յանձնէ, և զոր անձին չկամի՝ մի զայն և այլոց առնել :

IX) նդիր 'ի մէջ մատուցին օրէնք, որով չափով պարտ իցէ սահմանել զտակ վարձուց իրացն կամ աշխատութեանց տուելոց 'ի վարձու : — X) անոն այսորիկ միօրինակ է ընդ ամենայն տեղիս . վարձն իրաց տուելոց 'ի փոխ է համեմատ զը-

նոյ իրացն , և 'ի նուազութեան նոցուն չափ վարձուցն է ըստ առաւելութեան յարգանացն . և յամենայնի չափ արդարադատ այսր վարձու է արդարութիւնն ինքնին՝ որ ըստ առաջնորդութեան անտխալ բանին պայմանէ զիրոյ , իրաւութիւն զմեզ մի զկարօտութիւն հարկի ուրոք պատճառս առեալ բռնանալ , վարձս քան զչափն առաւել պահանջելով , որ է ընդգէմ ազատութե՛ դաշնաւորին . փոխանակ ձեռն փոխականութեան մատուցանելոյ , որպէս պահանջիմք 'ի բնութենէ , տալ տուգանել ընկերին , և 'ի տուգանս նորա վայելել :

Գ . Ի կարգս դաշնաւորութեան տուրեւաւից է և ընկերութիւնն , յորում երկու կամ բազումք համանգամայն հանգանակեն վաճառս , կամ վաստակս և կամ ինչ . և ըստ հաճեմատութեան զլիցոյն և ըստ հանգամանաց դաշնաւորութեան բաշխեն յիրեանս զօգուտն և զվնաս* : Ըստ է իսկութիւն դաշնաւորութեանս՝ ամենայն մասանց ընկերութեանն հաւասարել 'ի շահն և 'ի վնաս ըստ համեմատութեան զլիցոյն արկելոյ 'ի հանգանակ , և զի ոչ որ 'ի դաշնաւորաց առ ճարտարութեան կամ բռնութեամբ առաւելուցու 'ի մասն օգտին , և մի որ դարձեալ առաւել քան զայլն վնասեցի : Օ այս այսպէս իմա՝ 'ի լինել հաւասարութիւն իրաւանց 'ի մէջ նոցա : Արոց շահ և վնաս է բաժանեալ 'ի վերոյ նոցա երկրաչափական համեմատութեամբ . այս ինքն ըստ համեմատութեան իւրաքանչիւր զլիցոյ : () Ինակ իմն . հանգանակեաց Ըրչակ տասն մասունս և Սմբատ երեսուն . արդ եթէ շահն բովանդակ իցէ հարիւր քսան , ելանէ բաժին Ըրչակաց երեսուն , և Սմբատաց իննսուն . վասն զի ըստ երկրաչափական համեմատութեանց՝ որպէս է տասն առ երեսուն , նոյնպէս համեմատի և երեսուն առ իննսուն , լինելով երրորդ մասն և յերկուսին 'ի համեմատութիւն եկեալ ընդ սմբոյ ջին . այսպէս հաւասարութեամբ տուժեն նոքա

* Մարմ է ընդարձակագոյնս առնուլ զգալն ընկերութեան . զի և ամենայն գալինք 'ի մէջ երկուց է ընկերութիւն . առհմայինքն ստուանութեանց , առանին բնականցութեանց . ազգայինքն , քաղաքախումբ բնակութիւնք , դաշնաւորութիւնք ժողովրդոց ընդ իրեարս , ամենայն այսոքիկ են գալինք ընկերակնք : Այլ մեր աստէն զընկերութիւնն առնումք յանձուկ մաս :

և զմնասն: — Բայտ հանգանակութիւն է ոչ միայն ստացուածոց, այլ և վաստակոց: մին զինչսն կամ զերկիր հանգանակէ, և միւսն զաշխատութիւն իւր: որոց զհամեմատութեն չտիւնն ըստ պատշաճողութեանն՝ որպէս ինչ թերազրէ ուղղադատ կռութիւն մտաց: Ոմն հանգանակէ դահեկանս հազար, երկրորդն անասունս, և երրորդն զաշխատութիւն իւր, և դաշնաւորին պատշաճական իմն համեմատութիւն՝ ի մէջ իւրեանց սահմանեալ. և ըստ նմին համեմատութեան բաշխեն զօգուտն և զմնասն:

Ենիքաւ է դաշնաւորութիւնն յորում զինչսն միայն հանգանակեն առ ոչ ինչ զաշխատութիւնն գրեալ, կամ բռնութիւն ի գործ արկանելով և կամ զտգիտութիւն վաստակողին առեալ ինքեանց գործի չարութեան. իբր զի աշխատոյն ի գլուխ կացեալ է գործոյ և զի ոչ բաւէին ինչքնաւորս սակաւք, ձեռն տան նմա դաշնաւորեալք յընկերութիւն բաժանելով զշահն ի հաւասար մասունս ըստ համեմատութեան գլխոյն զոր եղին իւրաքանչիւրն, առանց ի հաշիւ արկանելոյ զվաստակա աշխատելոյն: Վաշինք այսպիսիք զանուն և եթ տանին՝ պակասեալք յիսկութենէն. վասն զի զկողմն տկար առնուն գործի անիրաւ շահու իւրեանց՝ անխիղճ նենգելով առն, որ ի հարկէ պիտոյիցն հաւանի՝ զրկելով զանձն յարդար մասնէ շահուն որ ինքեան էր անկ. և ոչ եթէ ազատութեամբ կամայն, թէպէտ և այնպէս կարծիցի առ աշխատանք:

Ի նախաւարդելոցս ցայս վայր տուրեւտիկ դաշնաւորութեանց ամբողջին կանոնքս: Ա, Օ ի դաշնաւորութիւն է յազատ ձայնակցութիւն կողմանցն երկոցուն, ոչ մի ինչ սրատձառ զօրեցեւ բնաւ՝ եթէ ի մի կողմն պակասիցի անխափան ազատութիւն, զիջեալ նորա բռնադատեալ իմն յաժարամտութեամբ: Բ, Վաշնաւորութիւն կնքի ի վերոյ սրատձառականացն իրաց և գործոյ, որք ոչ բերիցին ի խանդարումն սրատուց մերոց առ Բատուած, առ անձինս մեր և առ ընկերս: Գ, Համեմայն դաշինս անխափառ պահեսցի հաւասարութիւն իրաւանց՝ առանց նենգութեան և բռնութեան, որ և է դոյզն անհաւասարութիւն ձեռնհաս է բախել զդաշին:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Վին իրաց և Վիրաւութիւն գրամոյ :

ՏՈՒՐԵՒԱՌԻԿ զաշնաւորութեանն առ 'ի լինել արդար՝ պարտ է 'ի համեմատութիւն ածել զիրս ընդ միմեանս , ոչ ըստ ուսումնական չափմանցն ըստ լայնութեան , ըստ երկայնութեան և ըստ խորութեան , այլ խնստասիրական զըննութեամբ ըստ օգտութեանն որով չափով ընուն զպէտտմեր . և ըստ այսմ անուանին համաչափ և նոյնակշիւ ընդ միմեանս այնոքիկ՝ որք ըստ երևութին են ամենեկին անհամեմատք և անբաղդատք . նոյնպէս և նոյնասեռքն ըստ երևութին և նմանք՝ դատին օտարք և անկշիւք : Բայ զըննութիւն յարգի իրաց ըստ օգտութեան նոցա 'ի կեանս մեր կոչի Վին հատանել իրաց . վասն որոյ և զինն սահմանի՝ չարդ իրաց և գործոյ 'ի կիր արկելոց 'ի մարդկանէ , համեմատեալ պիտոյից կենացն , Բաժանի զինն 'ի ներքին և 'ի կրեալ :

Բաժինն է յիրս և 'ի գործս , որով յարգեալ իրքն այնոքիկ և գործք լինին սատար օգտի մերոյ և փափաքանոց . երկրորդն է զինն զրամոյ՝ որով իբրեւ 'ի կշիռս անկանին ամենայն ինչք որ 'ի վաճառ ելանեն , և զրամն լինի միջնորդ համեմատական 'ի մէջ երկուց իրաց , որով ճանաչին յարգք իրաց 'ի չափոյ զրամոյն՝ որոց մէն մի իրաց համեմատին կըշիւղադատեալք ըստ երկրաչափական առածին . Որք նոյն են ընդ միում երրորդին , նոյն են ընդ միմեանս :

Վինն իրաց , որպէս տեսաք ցայս վայր՝ է յարգ նոցուն ըստ կարեւորութեանն որ 'ի պէտսն , 'ի դիւրութիւնն , և յօգտութիւնս կենաց , վասն այնորիկ և իրքն որք յոչ ինչ պէտտ են , և ոչ զինք են նոցուն . իսկ կարեւորացն , որք ենն և 'ի բազմաց խնդրեալք և սակաւագիւտք , որչափ առաւել իցեն պէտք , նոյնչափ առաւելու և զինք նոցուն : Ինչ կա-

րեորութեանն նուազութիւնն 'ի մջ եկեալ յաւելու 'ի զինն . քանզի որ կարեւորն է խնդրի յամենեցունց, բայց եթէ կարեւորն այն առատութեամբ լի գտանի և յամենայն տեղիս, կարեւորն լինել նորուն սոսկ ոչ ինչ յաւելուածն առնէ զնոց . ահա ջուր մին 'ի կարեւորագոյնից 'ի կենդանութիւն մարդոյ, այլ զի յրնդհանուրս տիեալ է, ոչ սահմանի ընդ զնով: Բայց եթէ 'ի կարեւորութիւնն իցէ և նուազութիւն, յայնժամ պէտքն հարկ առնէ սահմանել այնր և զին, զի որ կամիցի առնուլ և վարել զնոյն 'ի պէտելիւր, տացէ ընդ այն զայլ ինչ հաւատարաշարի գնով . այսով կարեւորն այն իր բաժանի առ ամենեւին, որով և ամենեցուն ընուն պէտք . որում եթէ ոչ էր սահմանեալ իմն զին, սակաւն այն իր կարեւոր' ոչ լինէր բաւական ամենեցուն, զի որք զառաջինն 'ի ձեռս բերէին զիրն՝ առեալ 'ի բաց տանէին ողջոյն, զի ոչ ինչ 'ի փոխարինել պահանջէր որ 'ի նոցանէ, և այնպէս այլքն ամենեւին մնային զրկեալք յայնմանն: Բայս այսպիսի իմն բնական տրամաբարութեամբ նմ ինչ կարեւոր բաժանի առ ամենեւին . վասն որոյ և ըստ յաւետ նուազելոյ կարեւորին այնորիկ, այնչափ առաւել լինի մեծագնի, որով իւրաքանչիւր որ նուազ իմն մասամբ շատանայ՝ ոչ բաւելով կարողութեանն 'ի հատուցումն առաւելագունին: Բայ ահա այսպէս յամենայնի առաւելութիւնն պիտոյից և նուազութիւն իրին կանոն է և չափ յարգի և զնոց նմ իրաց, — Բայսպէս և ամենայն իրք որք 'ի զուարճութիւն և եթէ կարգեալք են և 'ի զարդ, ըստ հաճոյից մարդկան և ըստ կարծեաց լինին մեծագինք և կամ զիւրազինք . զի յորոց բազումք կամին ունել, առաւելուն այնոցիկ զինք, զի այր այր սակաւուն շատացի, կամ որ առաւելեալն է ճոխութեամբ, 'ի զրաւելն զայն 'ի զբօսանս անձին, 'ի յաճախութենէ ընչից իւրոց յորով ինչ արտաքս տացէ, առ 'ի ընուլ այնու ըզկարեւոր պէտս այլոց . զի մի ամենեւին կորնչիցի հաւատարութիւնն, ոմանց 'ի մարդկանէ յղփացեալք 'ի լիութե, և այլոց տուայտեալք 'ի կարօտութեան: Բայս մեծապէս խնամ կալեալ յայժմեան ժամանակիս 'ի կրթեալ աղինս, հնարեն բազում ինչ ճարտարութեամբ առ 'ի զուարճութիւն, որոց

ի գին յորով դրամն ծախեն ճոխքն 'ի կարօտեալ քաղաքա-
կիցս իւրեանց : Այլ զի յարդ իրաց կարգելոյ 'ի զուարճութի
և եթէ են ըստ ընտրութեան ախորժակաց , վասն որոյ որ ինչ
յազգս ուրեք անպիտանք համարին և խոտան , այլուր 'ի
սրտուականս են և մեծագին , նոյնպէս և 'ի ժամանակս
ժամանակս փոփոխին յարդ այնպիսեաց : — Այս ամենայն ,
եթէ կարեւորքն 'ի պէտս և եթէ պատրաստեալքն 'ի զիւ-
րութիւն , որոյ չիցեն պէտք՝ առ նոսա յոյնչ համարի են ,
այլ որոյ կարօտինն՝ ըստ չափու կարօտութեան նոցա մեծա-
զինք են : Աժկութիւն բազմաջան արուեստ է և բազմա-
զէմ օգտութեամբ լի , մինչև ընդ կենաց համեմատել , այն է
նորա գին , և այլ ինչ գին սահմանել նմին անմարթ է . այլ
յաչա առողջ մարդոյ յոչ ինչ գրին՝ եթէ և Հիփոկրատէս և
Վաղինոս իւրեանց խորամուխ հմտութեամբ մատիցեն՝ առա-
ջի առնել նմա զարուեստ իւրեանց . բայց ուր ախտք և հի-
ւանդութիւնք տանջեն զայր , անդ առաջի նորա և դոյզն տե-
ղեկութիւն բժշկականին մեծապէս յարգի :

Այլ և զայս արժան է 'ի միտ առնուլ՝ զի են և բազում
կրք կարեւորք և շահաբերք , որոյ ոչ է մարթ սահմանել
չափ և բաժանել 'ի մատուցա , կամ 'ի վերաց նոցա գին հա-
տանել , զի են հասարակաց և անսահմանափակք . ըստ այսմ
է օգ , երկին , արեգականն ջերմութիւն և լոյս , մարմինք
երկնաւորք , ընդարձակութիւն ծովու . և են այսորիկ միշտ
յանտերունչ հաւասարութեան , յորս վայելեն ամենեւին
առհասարակ , առանց երբեք սրակասելոյ ումեք : — Վար-
ձեալ են և այլք գործք և ներգործութիւնք , զորս հարկ է
ըստ աստուածային և կամ ըստ մարդկային աննահանջելի
օրինաց կատարել առանց ակնկալութեան վարձուց : Այս-
պէս են ամենայն նուիրական ներգործութիւնք աստուա-
ծային պաշտամանց , որ ըստ աստուածադիր սահմանադրու-
թեանց են զուգընթաց ընդ գերբնական ազդեցութեանց .
արձակումն մեղաց 'ի խորհրդական խոստովանութեան , մա-
տակարարութիւն խորհրդոց , և որք ըստ սոցանէ , զորոց գին
հաստանել և 'ի վաճառ արկանել ամբարշտութիւն է աննե-
րելի : Օտոյն իմա և վասն ամենայն տուչութեանց և նշա-

նսկաց պատուոյ ընծայելոց 'ի հանդիսական վկայութիւն և 'ի փոխարէն արդեանց և վաստակոց ուրուք, կամ զիտութեանն և երախտեաց : Օրս եթէ որ առատաձեռնեաց ակնկալութեամբ շահու այնպիսեաց՝ որոց ոչ արդիւնք ինչ իցեն և ոչ գիտութիւնք կամ արժանիք, զընդդէմն գործէ պատշաճից . մի՛ նախատինա եղեալ պատուոյ աւագութեանն վաճառեալ զնոյն դրամով . և երկրորդ՝ բազում այն է զի անարժանք ոմանք խօթասիրաբ ամբարձեալք յաւագութի, գործեն զեան հասարակաց մեծագէտ : Ինդ սովին ծանուստգտանօք են դատաւորք՝ որք իբրե 'ի վաճառ հանեալ զորոշումն դատաստանի, յաւէտ դրամոցն ձայնից ունին մատուցանեն, քան արդար սրտաճառաց : Կանայք որք գնոյ վաճառեն զզգաստութի իւրեանց . փաստաբանք կաշառակործք, աւագակր որք 'ի վաճառ հանեն զկեանս մարդկան առ 'ի շորհէլ նոցա զնոյն . մատենագիրք որ 'ի սէր դարովելի շահու ճարտարեն և գրեն յարձանացուցանել զստութիւն . այն զի պարտ էր նոցա 'ի ջատագովութիւն ճմարտութեան 'ի կիր արկանել զիմաստութիւն իւրեանց, որում զուգակիւ գին ոչ է յաշտարհի : — Ի հոռվմէական օրէնս բառ նշանակելոյ յամենաթողով մատենին (Ա . ԺԳ), օրէնագէտք և իմաստասէրք ոչ կարելին պահանջել ռոճիկս կամ վարձս վաստակոյ իւրեանց որ առ այլ :

Երկրորդ արկանել 'ի քնին և զօճայնամատութիւն մարդկանն և զայլն, որ բազմօք այլայլեն զգինս իրաց : Օրափառութիւն մարդկան տայ նոցա կարծիս 'ի մօի գնել եթէ որ ինչ առ սակաւս գտանի՝ այն է մեծագին, և ընդհակառակն՝ եթէ իցէ խոտան և գիւրագին որ առ բազումս է : Ինուագին գրեն զայն՝ յոր սակաւուց է վայելել . և եթէպէտ դժուարակիր իցէ պահպանութիւնն, այլ զի նովին գեր 'ի վեր համարին ինքեանք առ այլովք, զայն համարին ինքեանց նշանակ մեծութեան : Երրդ խնդրեն ձմեւանի, և զիւրաբանիւր արդիւնս երկրի ցանկան ունել երբ չիցէ ժամանակ արդեանցն . այսպէս ամենայն օժանդակքն 'ի սնունդ և 'ի պատապարտութիւն կենաց, յառատանալն անտես լինին 'ի զրափառաց, և 'ի նուագելն խնդրին մեծագնոյ : Իստ սովին

է՛հա գնալով խեղաղիւր յօժարութեան մարդկան, ծանրաբեռն աւագութիւնք յարդին՝ զի սակաւք են ուր ունին զայնս. ազնուական համարին գործք ուրք ՚ի ձեռս են սակաւոց, և ՚ի ծաւալելն առ բազումս՝ այնուհետեւ խոտանք են. այսոքիկ են յարգք իրաց յունայնամտութենէ, յառաջ եկեալք ։

Բայն է իմաստութիւն՝ ոչ ՚ի սնտոի կարծիս յենուլ, այլ զատել զամենայն ինչ ըստ խկութեան յարդի նոցա՝ որ ներքին է ՚ի նոսա և ծածկեալ. նա և չափել զօգուտն որ անախ. այս ինքն զիրն որպէս և են ճանաչել, և զահն որ ՚ի նոցանէ խնդրել ։

Չեռագործաց արուեստին գինք հատանին ըստ սակաւագիւտն լինելոյ, և ևս առաւել ըստ ճարտարարուեստ յորինուածոյն. մինչև բազում այն է՝ զի շատ է զանուն և եթ աւրուեստագիտին յիշել, և մեծագնոյ զձեռագործն վաճառել ։

Վարձեալ է զի մեծագին համարին առ մեծութեան անուան նախկին ստացողին, իբրև եթէ մեծախառութիւն անուան ստացողին իցէ անցեալ ՚ի ստացուած անդր ։

Յիշատակի առ նախնիս՝ եթէ ոմն գնեաց երկոց հազարաց դահեկանաց զխեցիկանթ եղ Նպիկտիտոսի իմաստասիրի ։ — Վարձեալ առաւելու զգին իրաց և գործոց՝ վաստակն գործաւորաց ծախեալ ընդ երկար ՚ի նոսին, սակաւութի կարողացն ՚ի գործել զիմն ճարտարարուեստ, մեծանուն համբաւ գործողին, օգուտն, և այլ պարագայք բազմաղիմիք ։

Սակայն որպէս յառաջն ստացաք, ըստ նմին հաւաստեալ է և բան Սենեկա իմաստասիրի՝ եթէ « Նն բազում իբք որ յոյժ առաւել արժեն քան զհատուցեալ վասն նոցա զգինան ։ Վնեա՛, ասէ, ՚ի բժշկէն զանդին զկեանս և զքաջողութիւնդ, ՚ի վարժապետէ զազատական ուսմունսն և զհոգւոյ խնամսն. և ընդ այսոցիկ զինչ հատուցես » ։ — Նն և գինք յօժարութեան, զի որ մեծագին համարի զիմն վասն իրիք պատճառի, զոր այլք ոչ յարգեն, զոր օրինակ են հնութիւնք, յիշատակք և ձեռագործք աշխատասիրեալք ինքնակամ. այսպիսեաց գին սահմանի ըստ յօժարակամ ընտրութեան ստացողին ։

Յայս վայր յընդհանուրս զգնոյ և զպատճառաց առաւելութեան և նուազութեան նոցուն. արդ ՚ի քնին տոյութք

եթէ որպէս լինիցի արդարութեամբ զին հասանել զիրաց ,
 Ի վիճակի բնութեան իշխան է իւրաքանչիւր որ զին հասա-
 նել որպէս և կամիցի ստացուածոց իւրոց . և այլ որ յօժա-
 րեալ 'ի գնել զօտարին ինչ պարտի յանձն առնուլ հասու-
 ցանել զսահմանեալ 'ի նմանէ չափ գնոյն , և կամ իրաւախոհ
 լինել ընդ նմա . այլազգ անհնարին է առնուլ զօտարին 'ի
 ձեռանէ նորա : Եւկայն ոչ այդպէս է և 'ի քաղաքական բն-
 կերութեան . զի ոչ ումեք է թող ինքնախոհ սահմանել
 զգինս իրաց վաճառելեաց , այլ յառաջնորդական իշխանու-
 թեանէ սահմանի չափ ամենայնի կրկին օրինակաւ . կամ յօ-
 րինաց անտի կարգերոց , և կամ հասարակաց հաւանութիւն .
 առաջինն կոչի օրինաւոր զին . երկրորդն՝ հասարակաց կամ
 սովորական զին : () Օրինաւորն միշտ զուգաձայն դատի ար-
 դարութեան , մինչև չիցէ ներհականն յայտնադէս հաւա-
 տեալ . վասն որոց և նուազ իմն խտտութեան անտի յանկրա-
 ւութիւն գրի : Իսկ հասարակացն զին՝ որ ոչ է հրամայեալ
 յօրինաց , ոչ այնչափ ճշդիւ հաստատուն է , զի ըստ պարա-
 զայիցն փոխելոց մարթ է յաւելուլ 'ի զինն կամ նուազել :
 Հռովմէական օրէնագէտք զայս զին հասարակաց բաշխեցին
 յերկա աստիճանս ստորին , միջին , բարձր . կալով յերկա
 յայտնիկ աստիճանս՝ դաշնն արդար է և յամենեցունց բնա-
 լեալ : Իսկ սահմանել զչափ նուազութեան և առաւելութեան
 գնոյն չէ ինչ զիւրին . զայս և եթ մարթ է ասել՝ եթէ ար-
 դար զին իրաց իւրաքանչիւր այն է յոր ազատ կամօք և զի-
 տութեամբ միաբանին դաշնաւորք և վաճառականք 'ի վե-
 րայ մի և նոյն իրի :

Պատճառք լինելոյ փոփոխական հասարակաց գնոյն 'ի սակ-
 արկութեանն են՝ Ա . () Կախիքն պատահականք և աշխատու-
 թիւնն 'ի տարութերս ճանապարհացն , նաւացն , բեռնա-
 կրացն , այն ամենայն որք լինին առ 'ի պատրաստել զվա-
 ճառան և առ 'ի պահպանել անփնաս . այլ ոչ պարտ է յաւե-
 լուլ 'ի վերայ վաճառուց զծախոն այլոց փաստուց հասերոց
 տեառն վաճառուց , որպիսիք են հրդեհք , գողութիւնք և
 այլ արկածք օտարք : Բ . Եւրոյն զին վաճառուց 'ի փոփո-
 խել յարգի զբամոցն , նոյնպէս և 'ի կորնչել կամ յառաւե-

լու յարգի վաճառուցն : Գ . Փերեզակքն ունին զիրաւունս
 յառաւելու խաւն ինչ զգինան 'ի վաճառեւն նուազ քանակօք՝
 փոխարէն աշխատութեանց իւրեանց և վասն երկար ժամա-
 նակին զոր ծախեն առ 'ի վաճառել սակաւ առ սակաւ :
 Գ . Եւ զգինն 'ի յաճախել գնողացն 'ի խնդիր վաճառուն , և
 նուազէ 'ի պակասել նոցուն . մանաւանդ եթէ գնող որ յօ-
 ժարեացի 'ի նպատակ եւեթ վաճառողին և ոչ 'ի պէտա ինչ
 իւր : Եթէ զայս անխարդախ մտօք արասցէ որ , զրի նմա
 այն 'ի գործս ողորմութե , զի այնու հասանէ 'ի կարիս կա-
 բօտելոյն : Ըստ բանից Աստուծոյ հռովմայեցւոյ . « Ար ինչ
 յաւերթողաց է՝ այն չէ զիւրազին , թէպէտ և զանկի միջ
 գնեացի » : Ըստ այսմ՝ միշտ զիւրազնի են վաճառք 'ի ձեռս
 մունեակի քան այլուր . զի անդէն վաճառքն 'ի խնդիր են
 գնողաց և ոչ գնողքն վաճառուց : Ե . (Իբնէ յաւելու 'ի
 գին վաճառուց զմիասն գործեալ և զշահն կորուսեալ 'ի վա-
 ճառել անդ : Այնպէս եթէ գնողն ստիպաւ խնդրէ վաճառս
 իմն որ սակաւազիւան է , յայնժամ կարէ վաճառողն յաւե-
 լուածս իմն առնել 'ի գինն : Զ . Բաց յայլոց արտաքին
 պատճառաց , նա և ներքին հանգամանք իրացն ըստ բազմա-
 դէմ պարագայիցն յարգոյ և կամ նուաստ երեւցուցանեն
 զիրն : Ըստ այսմ՝ երբեմն թեմիստոկղէս կամեցեալ վաճա-
 ռել զազարակ իւր , հրապարակէր առ նմին՝ եթէ զրացիքն
 պարկեշտք են և արդարակորովք , որ մեծապէս ցանկալին էր
 քաղաքացւոյ :

Բացուք արդ խօսել և զգրամոց , զորոց զծագմանէն այս-
 պէս համառօտէ հռովմէական օրէնսդիտութիւնն (ԺԸ . ԿԱ .)
 « Կազմին գնելոյ և վաճառելոյ կալաւ սկիզբն 'ի փոխա-
 նակութեանց : Եւ երբեմն զի չկայր զրամ , և ոչ այլ և այլ
 էին վաճառն և գինն . այլ այր իւրաքանչիւր ըստ հարկի
 ժամանակացն և իրաց՝ զօգտակարս փոխանակէր ընդ օգտա-
 կարաց , զի յաճախակի ումեք առաւելոյր ինչ՝ որ պակասէր
 այլում : Եւ զի ոչ միշտ և ոչ զիւրին էր պատահումն՝ փա-
 փաքել ինչ զոր դուն ունիս , համանգամայն խնդրել և քեզ
 զոր եսն ունիմ , վասն այնորիկ ընտրեցաւ նիւթ իմն՝ որոյ հա-
 սարակաց և մշտնջենաւոր յարգ ձեռն տայր դժուարութեց

փոխանակութեանցն հաւասարեալ 'ի քանակն իրաց ըստ
գնոյն . և նիւթն այն գրոշմեալ հրատարակեալ իմն նշանա-
կաւ . զոր յաւէտ 'ի նշանակէն յարգեալ սաճուին 'ի զոր-
ծածութիւն, քան վասն ներքին սառաւելութեան յարգոյ
նորին . որ և անուանի զին և փոխանակի ընդ վաճառոյն .

Ըրդ առ այդ զործ պատշաճական դատեցան հրահալե-
լիքն ոսկի, արծաթ և պղինձ, այնու զի ոչ յոյժ անգիւտք
են և ոչ իսկ յոյժ յաճախեալք, ոչ են զիւրարեկք, այլ
անսարկանք*, զիւրինք 'ի տեղափոխութիւն, և զի բաշխին
'ի մասունս . յարգոյ առ մարդիկ, հեշտինք 'ի պահել և 'ի
վարել 'ի պէտս . — Ի գրամն 'ի հինս զառաջինն ուրեք
գրոշմէին կշիռս, իբրև զի 'ի ձեռն նորա արգարութեամբ
փոխանակին իրք 'ի տուրեւտս . Հաւովմայեցիք ասեն՝ եթէ
յաւուրս նախնի թագաւորաց իւրեանց գրամ հաստեալ
գրոշմեցին 'ի վերայ խաշն կամ ոչխար, անտի և զինչն ա-
նուանեցին Փէզունիա, զի փէզուս նշանակէ խաշն . և
պատճառ այսմ՝ զի հովուական կենաց հարստակեալ նախ-
նեաց նոցա, զչափ ամենայնի առնուին 'ի խաշանց, և թուով
նոցա սակ արկանէին իրաց իրաց, 'Աոյնպէս և Հելլենք տ-
վորեցին թուովք արջառոց և անդէոց սահմանել գրանակս
իրաց, և զգրամն անուանեցին 'Արմոս, որ է օրէնք և չափ,
Ի մեզ ընդհանուր անուամբ կոչի Ըրծաթ, առեալ 'ի յաճախ
կիրառութեան, արծաթի գրամոց՝ որ էր առ մեզ առատ յոյժ

* Հասարակարար յամենայն ազգաց ընկալեալ սովորութիւն է գործա-
ծութիւնն ոսկւոյ և արծաթոյ փոխանակ գրամոց, այլ եզեն և ազգք, մա-
նաւանդ 'ի հին ժամանակս, զի զայլ նիւթս արհամարհս 'ի կիր առին նաեւ
առնուին իսկ ջայթմ 'ի վայրենի ազնւոյն : Դողմիրդոյն հիւսիսային Բաբելոնոյ
գրամքն են խեցիք ծովայինք . Ֆլորիսացիք վարեն զլորուս մանուսն սպի-
տակ և սևաւ . Թէպէտ յայտ է զի այսպիսի գրամք 'ի մանուսն եւթմ վարին
'ի գործ : Եթովպացիք ունէին քարինս գրոշմեալս և կնքեալս փոխանակ
գրամոց : Եդիոդարազոս կայսր ետ հաստանել գրամն երկաթիս ըստ Իկուր
գոսի . բայց սոցա Եղէքսանդր Սկերոս արգելէ : Ընդ ժամանակս Ժաւն
նակս բանագատեաց հարկն 'ի վար արկանել 'ի պէտս գրամոյ զանազան իրո :
Տիմոթէոս զօրավար Եթենացոց 'ի նուազել երբեմն արծաթոյն 'ի զորուն,
հաւանեցոյց վաճառականաց երկրին առնուլ 'ի զօրաց իւրոց փոխանակ
գրամոյ զնշանակ կնքոյ իւրոյ գրոշմեալ 'ի թղթի մինչև 'ի գէղ ժամանակի
հաստուոցն նոցա զպարտսն : Ըրթմ յԵւրոպէ ընդհանուրս սովորութիւն
կաշաւ վարել թուղթն կնքեալս արքունի նշանակեք փոխանակ գրամոց : Ի
Ռուսս ընդ մէջ սոկոյն և արծաթոյն է և այլ իմն հրահալելի արծաթա-
փայլ կոչեցեալ փլաթին, զոր վարեն փոխանակ գրամոյն :

քան զոսկի, և սովորեալ 'ի գործածութեան 'ի ձեռս ամենեւորն . զի չէին դրամք պղնձիք : Այլ զի զարդ անուն արծաթոյն սկսան 'ի գործ արկանել, քանզի զառաջինն 'ի փոխանակութեան վարելին զկոտորակս արծաթոյ անդրոյժ և անձե, և այսպէս կարաւ սովորութիւն ընդհանուր անուամբ զգրամեն կոչել արծաթ : Այլ առ մեզնա և դրամ յունական բառի :

Վին սահմանել դրամոց թէպէտ յընարութիւն իշխանութեան թողեալ է, բայց ոչ է հնար այլայլել ըստ կամն զգինան և այնու շահիլ ինչ . զի ըստ առաստութեան և ըստ նուազութեան հրահարինք և ամենայն ազգք զնոյն չափն ու վին գնով փոխանակեն . ոսկին նախատարտիւ է քան զարծաթ և արծաթն քան զպղնձ . արդ 'ի փոխել միոյն ազգաց զչափս դրամոցն իւրոց պահելով զնոյն անուանա դրամոցն, ոչ ինչ շահի անախ, զի 'ի տուրեառս ոչ ևս հաւատարին այնոքիկ դրամք ընդ գնոց վաճառուցն որպէս յառաջն, և դրամն այն համարի նուազս և սակաւագին . և 'ի բաժնալ համեմատութեան դրամոց, դադարին շահաւաճառ և կենցաղօգուտ գործք տուրեառից : Օր քաղաքական բարգաւաճանք ազգաց այնչափ առաւելուն, որչափ առաւել 'ի տուրեառս ընդ օտար ազգաց գերազանցիցեն . այլ 'ի փոխել ազգի ուրուք զգինս դրամոցն իւրոց, ոչ ևս 'ի համեմատութիւն եկեալ այնոքիկ ընդ այլոց ազգաց դրամոցն, և 'ի դադարել առ հարկի տուրեառի նոցա ընդ օտարաց, հասանէ աղքատանալ ազգին : Այսպէս ի իւրեզոս առ 'ի կրթել զթողութեան 'ի չափաւորութիւն, և սանձել զաւայլութեան գեղիութիւն և զազահութեան կիրս, ետ հատանել դրամն երկաթիս՝ տարագրեալ զոսկին և զարծաթ . սայլն լծեալ 'ի զոյգս եւ զանց հազիւ կարէր տանել տասն մնաս դրամոց : ի իւրեզոս յանչափն ձգեալ, 'ի կարեորէն զրկեաց զթողութեան, Վասն զի այնու խափանեցան արհեստք վայելեալանք մարդկութեանս . և ոչ իսկ կարելին գնել յայլոց թողութեան . անհրաժեշտ էր նոցա դարձեալ վաճառել ինչ այլոց, զի անմարթ էր առնուլ զգրամն օտարաց, զի խափանեալ էր առ նոսա գործածութիւն այնոքիկ դրամոցն : Այսու օրինակաւ փո

խանակ ճարտարմուծեամբ հայթհայթելոյ զպէտս անձանց, յաւազակութիւնս և յափշտակութիւնս կրթելին՝ ի նախատինս անձանց, և ամենայն հելլենացւոց յարհամարհանս :

Ըստցաք լինել անփոփոխ գնոյ դրամոց, և զի այդու անփոփոխ հաստատութեամբն և ազնուութեամբ՝ այլոյն ամենայնի սահմանէն զգնոյն զչափ : Աթէ այսպէս իցէ, ոչ էր սրարտ աճել գնոյ կալուածոց յանցանել ժամանակաց, նոյն պէս և այլոյն ամենայնի նիւթոց վաճառուց : Ըստց զանփոփոխն լինել գնոյ դրամոցն սրարտ է իմանալ՝ եթէ չէ մարթ ի մի և ի նոյն ժամանակի ի զանազան աշխարհս զանազան ի միմեանց սահմանել զին, զի այդ սրատճառս տայ խափանելոյ տուրեւտից . ապա թէ ոչ, որպէս յայտ է յասացելոցս ի վերոյ, ըստ յաճախել առատանալ նիւթոյն նուազէ զինն . զայս և զդրամոցն սրարտ է ասել, զի ի սկզբանէ և այսր յանչափս աճեցեալ են ոսկին և արծաթն : Ըստ հասարակ կարծեաց տասնապատիկ բազմացեալ են բովբ, և ըստ այնմ աճեցեալ դրամբ . ապա և ամենայն ինչ տասնապատիկ առուել մեծագնի վաճառեացի արդ, այլ և այնպէս անփոփոխ է զին դրամոյն՝ յամենայն ազգս զմի և գնոյն ունելով զյարդ :

Ղանաչելով զայժմեան պատճառ առուելութե գնոյ իրաց լեալ առատութեան դրամոցն, սրարտ է ի միտ աւնուել զայս զանազանութիւն . զի է երբէք վաճառել իրաց մեծագնոյ, ոչ զի նուազեալք իցեն իրքն, այլ զի դրամքն են յաճախեալք . և յայլ երբէք զանկագնոյ վաճառին առ նուազութեան իրացն : Այլ զայստիկ երկուս ազգս բարձրանալոց գնոյ վաճառուցն զիւրին իմն է զատանել ի միմեանց այսպէս . եթէ ամենայն ազգի նիւթք վաճառուց առ հասարակ միօրինակ զանկագնոյ վաճառին, այն յայտնի ցոյց է զի ոչ մի ինչ փոփոխութիւն ի յիրան եղեալ է, այլ միայն յաճախութիւն լեալ է դրամոց : Այլ սմին հակառակ մինչդեռ ամենայն ինչ կան մնան յիւրեանց առաջին զինսն, բայց միայն յայս կամ յայն ինչ լեալ է փոփոխութիւն գնոյ, սկսեալ վաճառիլ մեծագնոյ, և ոչ որպէս յերեկն և յե-

անող, այս ահա ցոյց է նուազելոյ այնոցիկ իրայն: Պարզ է զանազանութիւնս և անկարօտ օրինակի, զոր և ամենայն որ կարէ ինքնին նկատել:

Որ զինչ և ազգ զբամոց առ 'ի լինել վաւեր 'ի գործաւ ծովիւն, առաջին՝ նիւթն պարտի լինել անխարդախ ոսկի, արծաթ, պղինձ. երկրորդ՝ զրոշմեալ յանուն և 'ի նշանակ թաղաւորի. երրորդ՝ զսահմանեալ չափ ծանրութեանն պարտի ունել յամենայնի:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Յազադս փոխոյ և Շահու:

ՓՈՒՆՏՈՒՌՈՒԹԻՒՆ է տալ այլում 'ի պէտս առժամեան կիրառութեան նորա իրս սպառելիս և ժամանակեանս՝ դաշտմբ դարձուցանելոյ անդրէն զհամալսփն նորին 'ի նոյն 'ի նիւթոյ: Սպառելի է որ ինչ չափի կամ կշռի, 'ի գործ արկանի կամ ծախի: Այս որ դարձուցանէ զհամալսփն 'ի նոյն 'ի նիւթոյ, զառեալն իւր համարի դարձուցեալ: Փոխատուութիւնն տարբերի 'ի վարձաւորութենէ և 'ի յանօթատուութենէ, յորս պարտք են դարձուցանել զնոյն ինքն զառեալն, այլ 'ի փոխատուութեան շատ է դարձուցանել զհամալսփն՝ յոր հիմնեալ է դաշնն:

Վնել յաւանդ զիրս է յօգուտ զնորին. անօթատուութիւնն է յօգուտ առողին, վարձաւորութիւնն յօգուտ և երկուցուն կողմանցն տուողին և առողին միազամայն. իսկ փոխն՝ եթէ 'ի սկիզբն 'ի բնական օրէնսն հայիցիս, է նոյն ընդ անօթատուութեան. բայց եթէ իբրեւ զգործ վաճառականութեան նկատեսցես, լինի յայնժամ իբրեւ զվարձաւորութիւնն. արդ տացուք զպատճառս զանազանութեանս: Փոխն առեալ ըստ եղեալ սահմանին՝ լինելով իր սպառելի տուեալ 'ի պէտս առժամեան կիրառութեան, է մասն անօթատուութեան, և է ընդդէմ բնական օրինաց առնուլ

շահս 'ի փոխառուէն . զի ձեռն տալ ընկերին 'ի բնութենէ հրամայիմք , այլ զի ձեռն ետուր նմա 'ի կարիս նորա , և վասն այնորիկ պահանջել փոխարինութիւն ինչ 'ի կարօտութենէ նորա , այդ է զառաջինն օգնել ընկերին , և յետ այնորիկ և զնորայն զսակաւն կորզել հանել 'ի նմանէ . այս արդէլեալ է 'ի բնական և յաստուածային օրինաց , նա և յամենայն ազգաց օրինաց հեթանոսաց անգամ . զի զինչ անիրաւ քան զայս , ինն զրիւ ցորեան տալ ընկերին 'ի կարօտութե նորա , և ապա 'ի նմանէ պահանջել տասն : Օսոյն է ստել , և զղրամոց . զի եթէ փոխանակ ցորենոյն տաս նմա զղրամոն և նա երթեալ գնէ զցորեանն և ուտէ , և դու իբր յաւելուածով խնդրեսցես 'ի նմանէ զղրամոն* : Եւ այց յանցանել ժամանակաց յաճախեցին զրամք , այլ 'ի ձեռս տակաւոյ՝ որք և ոչ գիտեն շահել այնու և ընու զաօրեայ պէտս իւրեանց , այլք որք գիտեն շահել 'ի զրամոց՝ այլ ոչ ունին . յայնժամ եկեալ սոցա երկոցուն 'ի միասին 'ի վաճառակցութիւն , մին գնէ 'ի միջի զղրամոն իւր և միւսն զաշխատութիւն իւր , և զի մի ինչ նենգութիւն խառնեսցի 'ի գործս և վնասեսցի տուողն զրամոյն , առնու յանձն աշխատաւորն 'ի վերայ իւր զամենայն վտանգս կորստեան զրամոյն , նոյնպէս և զշահսն ողջոյն յինքն զրաւէ , միայն սուղ ինչ 'ի շահոց իւրոց խոստանաց հատուցանել տեսան զրամոյն՝ և նորա շատ համարեալ անկորուստն մնալ զրամազխոյն , հաւանի ընդ տակաւն այն զոր խոստանաց աշխատաւորն , ոչ ինչ ընդիտաւ ներով ընդ գործ և ընդ շահ աշխատաւորին , միայն զի՝ մինչև ցոր դարձուցանելոյ յետս զամենայն զղրամոն իւր հատուցել ամբ ըստ ամէ այսչափ ինչ : Եւս գործողութիւնս այս ոչ է փոխատուութիւն , այլ յաւելաւ ազգ իմն տալոյ 'ի վարձու և կամ վաճառակցութիւն , որոյ վտանգ մեծամեծ

* Պատահ յիւրում ինքնահար պետութեան հասարակաց բնու ոչ յանձն առնու մեծանել զսփորութիւնն տալ 'ի շահ զարգիւնս : Հոգ մայեցիք՝ ըստ աւանդելոյ Կատովնի , 'ի գիրսն մշակութեան , պատուիրեցին օրինօք՝ եթէ գողն տուէկոյի զկրկինն , իսկ վաշխառուն զքառապատիկն : Եւ նա ինքն Կատովն հաւատար գառի զվաշխառութիւնն ընդ սպանութեան : Եւ Եթով խորշիկ էր վաշխն իբրեւ զհարկադահանջութիւն անիրաւ : Պարսիկք հանգէտ գառնին զսոյն ընդ խորշութեան և ընդ ստութեան : Սենկա յոյժ սոցտանէ զպահանջմունս և զբանութիւնս վաշխառուաց :

խառնուց և առիթք առատ շահուց թողեալ է 'ի վերայ միայն, միայն կողմանն շատացեալ սակաւ սպահով շահութն : Այսո՞ք դաշնաւորութեան շահու դրամոց զի մի անիրաւութիւն ինչ խառնեցի, սրարտ է զգոյշ լինել, առաջին՝ զի մի գոցէ 'ի բռնադատութենէ և կամ 'ի մեծ կարօտութիւն անկեալ աշխատաւորին, յուսահատ խորհրդով յանձն առուցու տալ շահս տեառն դրամոց առաւել քան զարժանն, յանձին կալեալ զամենայն զվտանգ կորուսանելոյ զգրամեն վտան սակաւ շահուց յոր ունիցի ակն . երկրորդ՝ զի մի արդեօք՝ կարօտ որ իցէ որ առնուցուն, և 'ի ընդ միայն զկարօտութիւն իւր խնդրիցէ, և ոչ 'ի վաճառաշահութիւն . զի յայնժամ՝ փոխ է տուչութիւնն այն դրամոյ, և շահն որ անտի է վաշխ անիրաւ :

Այս ազգ վաճառակցութեան, որ դիւրաւ չիտի ընդ փոխառութեան, թուի իմն անիրաւ մասն այն դաշնաւորութեան, որով կողմն աշխատաւոր յանձն առնու 'ի ընդ ժամանակի դաշնաւորութեանն դարձուցանել յետս զողջոյն զգլուխ դրամոյն ընդ դաշնաւորեալ շահուն, թէպէտ և ինքն ոչ ինչ ամենեկն շահեալ՝ նա և կորուսեալ իսկ իցէ զողջոյն զգլուխն : Այց զմտաւ ածեալ զգաւազիր բարս բազմաց 'ի մարդկանէ, և եթէ ըստ առաւելութեան վտան զի աշխատաւորին՝ մասն շահուն իւրոյ ևս անհամեմատ առաւել է, 'ի միտ առնու ամենայն որ եթէ անհնար էր այլ ազգ ինչ անօրինել . և զի ազատ է ընտրութիւնն և յանձնառութիւն : Անգի եթէ ոչ յաւելուին 'ի դաշնն զսրարտ զայդ, յայնժամ բազմաց դիւրին իմն լինէր յաճախ խարդախել, և ոչ ևս դարձուցանել ոչ զգլուխ դրամոյն և ոչ զշահն, սրտաճառելով ստութեամբ փնտսեալ և կորուսեալ : Իսկ այժմ՝ գոյով սրտատապան հաստուցանել զգլուխն, նա և զդաշնաւորեալ սակաւ շահն ողջոյն, եթէ կորուսանել հասանիցէ, կամ ոչ, զամենայն ջանս 'ի վար առնու առ 'ի ոչ կորուսանել : Սակայն և այսմ մեծի փնտսուն քաղաքական օրէնք հնարեցան դարմանել ըստ իմիք, զօրէնս հաստատեալ՝ զի յետ ճշմարտութեամբ 'ի վերայ հասանելոյ եղելոյ փնտսուն ըստ չարարազգ դիպացն, այնուհետեւ սրտատառեալք նորուն

յանձն առնուցուն լինել մասնակից փնասուն . նուազեցուցանել զպարտս նորա ըստ կիտոյն , և կամ առաւել կամ նուազ , այնպէս զի մի անկցի 'ի թշուառութիւն գլխովին :

Բ. արդարացուցանել զտոկոսիւք փոխատուութիւնն , են որք պատճառս 'ի մէջ բերեն զգադարումն շահուն , զփնասն ծագեալ անձին 'ի մերկանալոյ անտի 'ի դրամնոց իւրոց , և զվտանգն կորստեան արծաթոյն իւրոյ : Բայց ամենեւին անզօր են պատճառքս 'ի տալն զարծաթն իբրեւ 'ի փոխ առ կարօտեալ որ 'ի ընդ զպէտս ծանու հարկին , գորով խտտիւ արգելեալ 'ի բնական և յաստուածային օրինաց . զի եթէ պատճառքդ այդորիկ տային զիրաւունս պահանջելոյ զվաշին , ապա ընդվար և յանխորհուրդս համարէր արգելեալ յօրինաց . Եւ 'ի տացես եղբօր քում արծաթ վաշխիւ , և մի զկերակուր շարխատիւ , և մի տոկոսեօք . զամենայն ինչ փոխ տայցես օտարին և եղբօր քում . (Բ. Օր. ԻԳ. 19.) Եւ երբ իցէ այն , զի առանց վտանգի կորստեան և առանց փնասու լիցի ումեք հնար տալ փոխ այլում . և եթէ միշտ է վտանգն , և եթէ իցէ օրէն պահանջել վաշխս վտան վտանգին , ապա առ ինչ արգելցեն օրէնք զայն ինչ զորով իրաւամբ հնար իցէ զանց առնել : Եւ այսպէս յայտ է ուղղադատ մտաց զի չգօրեն ինչ պատճառքդ : Բ. Եւ զոր արդ յօրինաւորս գրեն , այն ոչ է փոխ , որպէս ցուցաք , այլ մասն վաճառաշահութեան , յորում 'ի դաշնաւորութիւն եկեալ մարդկան ընդ միմեանս , տայ որ զիւր դրամնն այլում , ոչ առ 'ի ընդ զկարօտութիւն նորա , այլ զի 'ի դործ արկեալ զայնտիկ արծաթն շահեցի , և 'ի շահուց անտի մասն և տեսուն արծաթոյն հանցէ : Եւ ո՞ ոչ տեսանէ՞ զի այս ոչ է փոխատուութիւնն յանձնեալ յօրինաց բնութեան : Եւ զկարօտութեան և զձեռնառութեան են բանք . իսկ աստ զշահուց և զկորստենէ : Եւ երբէք պարտս 'ի վերայ գնիցէ բնական օրէնք , զի առ 'ի տալ պատճառս այլոց 'ի շահել , ես 'ի վտանգ արկից զիմն կորուսանելոյ և կամ դադարելոյ իմոյ շահուն . զի սէր սկսանի յանձնէ . եթէ կարես առանց վտանգի փնասելոյ անձին՝ օգտել այլում որ չիցէ 'ի ծանր կարօտութեան , բարւոք է . ապա թէ ոչ՝ պարտք են քեզ 'ի լինել պատճառ

շահույց այլոց հոգալ և զնա՛նքն, մանաւանդ եթէ, յառաջագոյն զքոյդ, ապա և ընկերին ընդ քոյոյդ : Վարձեալ և միակամ հաւանութիւն ամենայն ազգաց ընդ այս ազգ փոխառուութեանն իբրև մասն շահավաճառութեան, ամենայնիւ զանազանեալ 'ի փոխառուութենէ հրամայելոյ յորինաց, և այս ասեմ' է յայտնի նշանակ ճմարտութեան կարծեացս. վասն որոյ և սարտ է ունել հաստատուն զգանազանութիւնս զայս, զի մի որ վրիպեալ երբէք վաշխս և 'ի փոխոց սխառնեացէ, ասելով՝ եթէ արդի օրէնք այլազգ հրամայիցեն, որ ոչն է այնպէս :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Արդէս լուծանիցին Դաշնաւորութիւնք :

ԴՐԱՒԱԿԱՆ Դաշնաւորութեանց է վախճան և լուծումն. ևնոր լրմամբ ժամանակին, և են որք փոխելով պարագայիցն :

Ա. Դնական օրինակ ազատ լինելոյ 'ի պարտուց յանձն առելոյ՝ է լրումն պարտուց Դաշնաւորութեն : Օտոյն մարթ է ըստ հին օրէնագիտաց անուանել լուծումն, և յառաջ բեւել զնոցայն առած՝ եթէ Դ լուծանել Դաշնանցն զադարեն ամենայն պարտք :

Բ. Վադարեն պարտք հատուցմամբ փոխարինին. իմն, անբաւական գտեալ 'ի լրումն պարտուցն, այլովք իրօք, առոր իցէ բաւական ձեռն նորա, առնէ զհատուցումն, լինելով իրաւախոհ ընդ իւրումն Դաշնաւորին : Հատուցումն փոխարինու է և այն, յորժամ երկուստեք զոլով պարտապանք իրերաց ըստ զանազան զլիոց, առանց մնալոյ առնել զհատուցումն պարտուց իւրեանց, միակամ հաւանութեամբ թռզուն միմեանց զպարտսն :

Գ. Շնորհմամբ*. այս է՝ յորժամ պարտատէրն թողու

* Շնորհումն լինէր առ հռովմայեցիս 'ի հանգիսի. քանզի 'ի հրապարակի բազմամբոս ժողովոց հարցանէր պարտապանն յպարտատէրն. ընկալմբ զոր

սրարտապանին զսրարտան . զի ամենայն մարդ սրպէս տէր է ընչից իւրոց , նոյնպէս և իշխան է հրաժարել յիրաւանց ան տի իւրոց . յորմէ և անդր վճարեալ են սրարտք դաշինն , և ոչ ևս իրաւունք են սրարտատեաւն 'ի վերայ սրարտապանին :

Գ . Տուեալ զմիակամ հաւանութիւն երկուստեք . զի ուրով օրինակաւ կապեցաւ դաշնն՝ նովին և քակտի . սակայն այս խզումն է դաշնաւորութեն , և ոչ տիրապէս կատարումն և լուծումն : Այլ խմա՛ զսոյն եթէ ոչ այլուստ ընդդէմ բռնաբեւոյն բնական և քաղաքական օրէնք . բոտ այսմ անհրնարին է լուծումն ամուսնական դաշանց թէ և երկուստեք յօժարեացին ընդ այն . զի օրէնք ոչ ներեն զբաժանումնն :

Ե . Վրժելով . երբ մին 'ի դաշնաւորացն նենդէ դաշինն : Ախտադրժութի՛ միայ 'ի կողմանցն ազատ աւանէ և զմիւսն 'ի խոտացեալ սրարտուցն . ոչ եթէ ուխտադրժութի ինքնին շնորհէ զգոյն իրաւունս , այլ զի հանդիսակացն նենդեաց նմա , այնու կորոյս նա զիրաւունս պահանջելոյ յընկերէն զհաւատարիմ պահպանութիւն դաշանցն , և այնու ինքնին լուծաւ դաշնն . և ինքն մնաց ազատ 'ի հաւատարիմ պահպանութենէ՛ դաշանցն : Ի դաշնաւորութիւնս այս պայման միշտ զուգընթաց է , թէպէտ յայտնի՛ թէպէտ քողարկեալ . ես արարից զայս ամենայն՝ եթէ դու կացցես հաւատարիմ 'ի խոտամանդ քում , արդ 'ի խղել սրայմանին , լուեալ դադարէ և ամենայն դաշնաւորութիւնն . ուր և զայս յիշել արժան է , զի զրժողն միշտ սրարտապան է 'ի կատարումն դաշինն , այլ դաշնակիցն՝ առ օր նենդութին եղև , ազատ է :

Զ . Ի ուրեք զի այլ ոք յանձին ունի կատարել ընդ մեր զդաշամբ յանձին կալեալ զսրարտս մեր . այն ինքն է Արտախաւորութիւն : Այս կարեւոր է հաճութիւն սրարտատեաւն . զի թէ չառնուցու յանձն սրարտասէրն զերաշխաւորութիւնն առ 'ի չճանաչելոյ զայրն , անվաւեր է միջնորդութիւն նորա :

Է . Ընդմամբ ժամանակին . խմա՛ , յայն դաշինս՝ յորս

շնորհէցի քեզ զհաւատարմութեամբ սրարտեացի : Այլ նա սրարտապանէր . Այս : Սո՛վին իբրև եթէ զժողովուրդն ոգջոյն կոչէին 'ի վկայութիւն շնորհմանն , զմի՛ յետոյ տարապարտուց պահանջմանք ինիցին :

պարտքն յանձն առեալք ձգին մինչև 'ի լրումն կիտին ժա-
մադրելոյ . յորմէ և անդր վճարեալ են պարտք դաշանցն ,
'Վաշամբ յանձին կալար տալ յիսուն քու ջորենոյ յամին՝
ջորչափ յերկարաձգեցի սոին կորստական . 'ի դադարել
տալուն՝ դադարեն և պարտքն քո : { Եյտ ուրեմն է զի դաշն
այսպիսի ընդ պայմանաւ է , 'ի լրանալ պայմանին՝ վախճան
ինի և դաշանցն :

Ը . Փոփոխութեամբ վիճակի . զի պարտքն եղեալ 'ի վե-
րայ հաստատուն իմն վիճակի , ցայն վայր զօրէ 'ի վերայ ու-
րաք՝ ջորչափ 'ի նոյն վիճակի կացցէ ինքն : Ս որ օրինակ՝
ազատացեալ ուրաք 'ի գործակալութենէ իմեքէ , ազատ է
այնու հետեւ և 'ի պարտուց գործակալութեանն այնորիկ՝ ու-
րայ 'ի պահպանութիւն հսկել բան տուեալ էր : Այնպէս
բաղադրապէտ որ՝ որ յանձին կալեալ էր խնամ ունել և
պաշտպանել բաւաքին , ազատ է 'ի պարտուցն՝ երբ հանցեն
'ի նմանէ զվերակացութեանն զարաւտն :

Թ . Խաւորութեամբ . այս է՝ եթէ երկու մասունք դաշ-
նաւորութեանն ամբողիկեցին 'ի մի որ , նոյն ինքն առանձին
մնացէ պարտատէր և պարտաւորան ինքն ինքեան վասն մի և
նոյն գործոյ : Այսպէս է՝ եթէ որ մացէ 'ի ժառանգութիւն
պարտուց իւրոց լինելով պարտատէր պարտուց անձին , յայտ
է զի լռեն պարտքն յայնմ հետէ . զի ինքն փոխանակեաց
պարտատեառն յաջորդութիւն , և կամ այլով իմն իրաւամբ :

Ճ . Բառնան ամենայն պարտք անձնականք մահուամբ .
սակայն եթէ կատարումն դաշնաւորութեանն ոչ ընդ անձին
լցէ կապեալ , այլ ընդ գոյիցն և վիճակի կենացն , յայն-
ժամ անցանեն պարտքն դաշնաւորութեանն ընդ գոյիցն 'ի
ժառանգս և 'ի յաջորդս մեռելոյն :

Հատուցաք ցայս վայր զհանգամանս ստացութեան զե-
ղեալն յընկերութեան ժամանակակից մարդկանն որ ընդ
միմեանս , և զբազմադիմի դաշնաւորութեանց ծագելոյ 'ի
ստացութենէ անտի . արդ առցուք խօսել և զյաջորդական
ստացութեանց , զժառանգութեանց , որ զծագումն առեալ
'ի բնութենէն , ապա յաւել 'ի նոյն օրհնադրութիւնն բա-
ղաբական բազմադէմ կարգս և զուղղութիւնս :

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Յարգազս Կտակի, կամ Արարչայ ասուլովեան:

ԱՏԼԱԿԵ Է իրաւացի վճիռ կամաց առն՝ տնօրինելոյ զստա-
ցուածս իւր յետ մահուանն: Այս այս գործ կտակին Է հրա-
մայեալ ՚ի բնական օրինաց. բանցի տանուտէր որ մինչդեռ
ինքնիշխան տէր Է իւրոցն ստացուածոց, և ողջոյն զերդաս-
տանին իւրոյ, ինքն որ զիտէ զկարօտութիւնն միոյ միոյ որդ-
ւոյն և ընտանեաց, և Է պարտապան ազգեցեալ ՚ի բնական
օրինաց բարերարել նոցա, ՚ի հաստնել անդ ՚ի դրունս
մահու՝ զմտառ ածեալ տեսանէ՝ զի ՚ի մեռանել իւրում ա-
մենայն ինչք իւր անցանելոյ են իբր յանտէրունչ հաւատա-
րութիւն, և կարօտքն և անկարօտք անխափր կորզել մասն
ինքեանց զուն գործելոյ են, յորմէ խռովութիւնք և անի-
րաւ ստացութիւնք լինիցին: Այս իրաւամբ պարտս ՚ի վե-
րոյ դնեն նմա բնական օրէնք՝ զի մինչդեռ կենդանի Է, որ-
պէս զաւերորդս իւր միշտ պարտական էր մատակարարել
այլոց, այսպէս զողջոյն ստացուածս իւր՝ որք յետ մահուանն
աւերորդք լինիցին ինքեան, արդար մատակարարութեամբ
բաշխեցէ որոց անկաւոր դատեցի: — Աստարումն կտա-
կին, այս ինքն կամաց վախճանելոյն, յանձն Է խնամոց ազ-
գին՝ ՚ի կտաւարութիւն պետութեանն իւրաքանչիւր ազ-
գաց, ապաւինեալ յարդարութիւն նորին՝ որ կարգեալն Է
՚ի յանձանձել զթողութեւն և լինել խնամակալ որբոց:
Աս և այս կատարումն կտակին Է յիրաւանց բնութեան՝ զի
մասն Է լրացուցիչ կտակին: — () րինաւոր կտակին բան
անդարձ Է, և ընդ ամենայն տեղիս յամենայն ժամանակի
պահանջէ զկատարումն հրամանին: Ազգազս այսորիկ ցանկ
ազգք ամենայն սրտակաւ կացին ՚ի կատարումն ամենայն
կարգաւորութեանց կտակաց մինչև յյետին նշանախեցն, և
այս ցոյց Է հաւատարմ լինելոյ նորա հրամայեալ ՚ի բնական

օրինաց . զի թէ 'ի քաղաքական օրինաց եւ թէ 'ի կամ յի բաւանց ազգաց , որպէս ոմանց հաճոյ թուեցաւ ասել , ուրեք արդեօք էր մեզ տեսանել զայլախոխութիւնս 'ի հրամանս օրինաւոր կտակաց . այլ անհնարութիւն իրացդ վկայեալ է յամենայնի : Անդուստ 'ի վաղեմի ժամանակաց , մինչ չե ամենայնիս յարդարեալ էր քաղաքական բարեգործութե , ըստ յառաջ բերելոյ հնապատում մատենից , երբ տանու տէր որ տեսանէր զանձն ընկճեալ 'ի ցաւոց եւ 'ի ծերութենէ , մերձ 'ի կատարած կենացն , բանիւք իւրովք բաշխէր զինչսն 'ի մէջ որդւոցն եւ ստրկացն եւ մերձաւորաց . եւ այնպէս յետ մեռանելոյ նորա , իւրաքանչիւր նոքա տեարք էին բաժնին որ անկանէր նոցա : Համենայն ժամանակս եւ յամենայն աշխարհս յետին կամք մեռանողին յայտնաբաւութեամբ ծանուցեալ վասն ստացուածոց իւրոց , որոց իցե ինքն տէր , մեծարդի է եւ անշնչելի . եւ կատարումն այնոցիկ անշնչեւ պահանջեալ : Եւսաց առ այս Առնիտիլիանոս (Բաշխոս . ԵԲ .) « Սովորութիւն է հիմնեալ յօրէնս՝ կատարել ըստ մարմնելոյ զկտակ վախճանելոյ . եւ այն ոչ վայրապար . զի ոչ այլ ինչ մնաց յերկրի արգահատ մահու՝ քան յերկարակեցութիւն կամաց անդր քան զմահ . ապա թէ ոչ առն իւրաքանչիւր վշտամբեր էր անձին ստացուածք իւր , թէ չէր օրէն ըստ հաճոյս անօրինել զայն 'ի մահուն . եւ իրաւունքն այն յոր վայելէ դժ 'ի կենդանութեան , իբր կապտեցի անտի 'ի մերձեւեալ մահուն . » : Օտչն իրաւունս՝ կտակաւ ընտրելոյ զժառանգս , է տեսանել 'ի սուրբ զիրս Աբրահամ , 'ի Հաբոբ եւ յայլն 'ի դարս անդ նահապետութեան :

Հայտ է զի ըստ կամաց կտակողին ընտրեալ ժառանգքն են տեարք ստացուածոց նորա 'ի բնական օրէնս . բայց առ 'ի խափան արկանել բազմադէմ նենդութեանց , բաղաբաւ կան օրէնք յաւելին կարգս եւ սահմանս 'ի հաստատութիւն կտակաց , 'ի նպատտ ժառանգաց : Ախի զայն՝ եթէ նոքա ոչ կարասցեն մտանել 'ի ժառանգութիւն մինչեւ չիցեն հասեալք 'ի չափ , եւ ցայն վայր պետութիւնս՝ յանձն կալցի զինամս պահպանութեան ընկնցն այնոցիկ : Արձեալ սահմանեալ է օրէնք կարգաւորութեան՝ զի անմեղ եւ վաւեր

լինիցին կտակը: Այդ ուր միանգամ կտակն չէ համաձայն կանոնացն քաղաքական իրաւանց, անդ ՚ի դէպ է ՚ի վերաց բերել՝ եթէ սպրդեալ իցէ նենդութիւն. կամ կտակողն չիցէ լեալ զգաստ անձին իւրում, կամ յարձանադրել անդ զկտակն զահալէժ խորհրդով բերեալ իցէ, կամ յօժարեալ յաւէտ ՚ի թախանձանաց օտարաց, քան յանձնիշխան ընտրութենէն: — Առերեք զի թէպէտ ըստ պատշաճի և արդարութեամբ իցէ զործեալ զկտակն, այլ սխալեալ ՚ի կարեւոր հանգամանս պատուիրեալս ՚ի քաղաքական օրինաց, որք թէպէտ և ստնանեն ոչ ինչ անարատութեան կտակին տակայն դատաւորական իշխանութիւն անհաւատարի զհաճութիւն կամաց մեռելոյն համարի՝ մինչ չե յայտ յանդիմանութեամբ առաջի կայցեն ամենայն պայմանք հրամայեալն յօրինաց, որք սահմանեալն են ՚ի նշան հաստատութեան կտակաց վախճանելոյն: Այլ ուր այնորիկ պակասեն, պակասեն և հաւատարիք լինելոյ վաւեր կտակին, որով մնաց անգործ: Այդ որ այսպիսի անհաստատ կտակի կայ ժառանգ, զրկեալ մնայ յիրաւանց վայելելոյ ՚ի նոյն, և ոչ կարէ բողոքել և խնդրել արդարութիւն. որով և ստացուածքն այնորիկ բաշխին ՚ի ժառանգս նորա ըստ կանոնաց անկտակ յաջորդութեանց:

Այլ և այսու ամենայնիւ է ուրեք՝ զի թոյլ առնեն օրէնք թերակատար կտակաց մտանել ընտրելոյն ՚ի ժառանգութիւնն. քանզի յորժամ չլուցէ այլ որ օրինաւոր ժառանգ վախճանելոյն, իրաւունք են կոչեցելոյն ՚ի կտակէն յուցանել զիրաւունս ժառանգութեան և յաջորդութեան իւրոյ: Օչ եթէ չիցէ որ որ յառաջ բերցէ զիրաւունս իւր ՚ի ժառանգութիւնն այն, մնայ այնմ, զոր վախճանեալն անուանել ՚ի կտակին ՚ի դէպ վարկուցեալ իցէ. զի ուր օրինաւոր ժառանգքն կարելին անվաւեր զկտակն տալ զրել, ՚ի պակասել նոցուն մնայ անգործ կտակն: — Այլ եթէ կարգաւորութիւն փոխադրութեան իրաւանցն իցէ կատարեալ խոհական խորհրդով առանց ուրուք տուժի, անդամոր զոյցն և արտաքին հանգամանաց թերութիւն ոչ ինչ ստնանէ անարատութեան իրաւանցն: — Վսկ որք վարին նենգանօր ՚ի

գործադրու թեան կտակին՝ ծանունս մեղանշէն, զի առ ոսն հորեալ զկամս կտակողին՝ զիւրեանցն կացուցանէն: Յայդմ իշխանութիւն է օրինաց քննել և ըստ իրաւանց փոխել ըզ ժառանգութիւնն յօրինաւոր յաջորդան:

Իստ կարգաւորելոյ քաղաքական օրինաց ծագէ իմն և ինդիր այսպիսի, եթէ բնական ժառանգն կարիցէ ապահատ առնել զկտակաւ՝ որ իցէ թերակատար ըստ քաղաքական օրինաց, — Վանդի որք բնակէնն ՚ի քաղաքական ընկերութեան, յանձին կալեալ են զհաստակութիւն օրինացն յամենայնի առ ՚ի կալ զերծ յարտաքին և ՚ի ներքին խռովութեանց, ապա և կտակողին կամք այն են՝ ոչ ինչ առնել ընդդէմ քաղաքական օրինաց. վասն որոյ արդար իրաւունք են բնական ժառանգին բողոքել ընդդէմ կտակին այնորիկ, յորում պակասեալ իցեն հանգամանք սրատուրեալք ՚ի քաղաքական օրինաց, և այդու ոչ ինչ անարգանս զնէ՝ նա ոչ կտակողին և ոչ օտարին այնմիկ կոչեցելոյն ՚ի ժառանգութիւն: Օ՛ի կտակողն գորով մասն քաղաքական ընկերութեան, և սրտատարն ՚ի սրահայանութիւն օրինացն, անխէր են այն ամենայն գործք նորա որք իցեն արտաքոյ հրամայելոյն քաղաքական օրինաց. և զոր ինչ գործեալ իցէ այնպէս, այն ամենայն համարին գործք վրիպանաց և ոչ կամաց, զի գործ ընտրութեան կամաց նորա պարտին լինել առ մենայն հրամանք քաղաքական օրինացն, որովք միայն մարթին վայելէլ ՚ի խաղաղ երջանկութեան ինքն և իւրքն առ մենեքին: Այնպէս և օտարն, կոչեցեալն ՚ի ժառանգութիւն, չունի իրաւունս մտանելոյ ՚ի նոյն ընդդէմ բնական ժառանգին, մինչ չե առեալ ՚ի ձեռին զկտակ վաւերական ըստ կարգաւորութեանց քաղաքական օրինաց: Այսպէս ոչ ինչ ընդդէմ գործեն արդարութեան՝ որք ցլեալն նշանախեց հաստակելով ՚ի կատարումն օրինացն, ՚ի դերն հանիցեն զկարգաւորութիւնս եղեալս ՚ի կտակէն. քանզի վրիպակն այն կտակողին ոչ զգուշացեալ կարգելոցն յօրինաց՝ միշտ փնտաւար է. վասն որոյ օրէնք քաղաքականք սնդուլութիւն հսկեն ՚ի վերայ կտակին, ոչ միայն զի արդարութեամբ լինիցին, այլ և կարգաւորութեամբ. զի մի փնտա տեղի գտցի

առաջնոյն, և մի երկպառակութիւն երկրորդաւն, զվրի պակն առաջնոյն մերժեն իբրեւ զյանցանաց զործ, և զերկրորդինն հերքեն իբրեւ պատճառ երկպառակութեանց: Ասորիկ են զործք անաղարտելի իրաւանց: — Այլ են զիւցազունք ոմանք յառաքինութիւնս պայծառացեալք՝ որք մինչև ցվախձան պատուեալ զյետին շունչ և զկտան ծնողաց իւրեանց, յետս կացին ՚ի սրահանջերոյ զիրաւունս իւրեանց, զամենայն ջան եղեալ ՚ի կատարումն ակնարկութեան կամաց նոցա, թէպէտ և զարտուղեալ իցէ կտակն ըստ օրէնն, թէպէտ և ՚ի փաստ անձանց իւրեանց յանկիցեն իրքն:

Այս արդ քննել եթէ իցէ հնար ումեք տալ հրաժեշտ ՚ի ժառանգութենէն և ՚ի յաջորդութենէն, որ ելեալ իցէ նմա կտակաւ: — Բնութիւն և օրէնք զնա յառաջ մատուցանեն ունել զտեղի վախձանելոյն, և ոչ լուեն մինչ չե ՚ի գլուխ հանեալ զկոչումն բնութեան և զհրամանս մեկնելոյն ՚ի կենաց: Այս մտանելոյ նորա ՚ի ժառանգութիւնն, թէ օտարացուցանել զնոյն կամիցի, թէ աճեցուցանել, իշխան է ամենայնի: Այլ և հրաժեշտ կալ ՚ի շնորհելոյ նմա իրաւանց մարթէ, միայն զի չիցեն ՚ի ժառանգութեան անդ և սրարտք անհրաժեշտք: Այս թէ ոչ ՚ի հրամանէ իրաւանց բնութեան սրարտասպան դատի կոչեցեալն զանձամբ առնուլ զկտակաւ թողեալ նմա զիրաւունսն և զսրարտս, մանաւանդ եթէ իցեն սրարտքն այնորիկ օգտելոյ հասարակաց, զոր այլոյ ուրուք իցէ անհնար հանել ՚ի գլուխ, կամ եթէ ՚ի հրաժարելոյ անտի նորա զեան և տուգանք յորդեօցեն ՚ի գլուխս այլոյ: Արդեւ եթէ ումեք պտակ թագաւորութեան վիճակեցի՝ յաջորդել զոք, ՚ի սրահու երբ հրօտակք թշնամեաց հասեալ հարկանեն զաշխարհն. աստէն կոչեցելոյն անհնարին է հրաժեշտ տալ, և չկամութիւնն է յանցումն ընդդէմ իրաւանց բնութեան. վասն զի անտի աղէտք և տուգանք հասանեն ՚ի գլուխ հասարակաց, որք և իրաւամբ ուղղակի ՚ի նա վերադրին, զի կարէր մերժել զայն և դանդաղութեամբն փութացոյց և աճեցոյց զարն:

Այլ է սրարգեւատուութիւնեղեալ ՚ի վերահաս լինել մահուն առ օտար ոք, որ լինի կրկին օրինակաւ. առաջին այն՝ զի ոք

խիթացեալ 'ի մօտալուտ մահուանէ, պարգեւէ ու մեք զստա-
ցուած ինչ իւր, պայման եղեալ՝ զի թէ ոչ մեռանիցի յայն
վտանգ մահու, անգործ մնասցէ պարգեւատուութիւնն: Այլ
կրորդ է՝ զի 'ի հասանել մահուն խոտտանայ ինչ ու մեք 'ի
պարգեւ, պայմանա անստոյգս ընդ մէջ արեւանելով՝ որոյ 'ի
կատարելն հաստատ է և պարգեւատուութիւնն, և յօն
կատարել՝ անգործ: Պարգեւատուութեանցս այսոցիկ կա-
տարումն քանզի յետ մահուն է, վասն այնորիկ ամենայնիւ
'ի դէպ է զրել և զստին 'ի մասն կտակին: Իսկ եթէ պար-
գեւողն տացէ անդէն անարայման, այնպէս՝ զի թէ անցցէ
վտանգ մահուն և առողջասցի ինքն, անգարծ կացցէ պարգեւն,
այն է պարգեւատուութիւն շնորհեալ 'ի կենդանութեան:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Ժ Բ

Բնական Յաջորդութիւն:

Բնական յաջորդութիւն է նոյն ինքն քաղաքական ստա-
ցութիւնն, այս ինքն անցումն ընդից ստացողէ 'ի ստացող
լատ թելադրութեան օրինաց բնութեան՝ առանց ինչ դա-
շանց և պայմանաց, զոր անհնարին է խափանել անուստ-
նառ առանց ծանր և անխորշելի հարկի 'ի վերայ հասանե-
լոյ: Բնական սեփհական է մարդկան ստացումն և ինքնիշ-
խան տնտեսութիւն ստացելոցն՝ ոչ 'ի կեանս միայն, այլ և
'ի հասանել մահու իշխան է տալ զայնտիկ ում և կամի-
ցի, որպէս հաւատուեցաք: Այլ թէ որ տարաժամու պակա-
սեալ 'ի կենաց՝ ոչ կարացցէ յայտ առնել զկտան իւր զստա-
ցուածոց իւրոց, անդէպ է կարծել եթէ այնու յանաւերունչ
հաւատարութիւն մնայցեն այնորիկ՝ յաւար որոյ զառաջինն
հանդիպեացին: այլ լատ թելադրելոյ բնական իրաւանց, լատ
կարգաւորութեան օրինաց սիրոյն, պարտ է աւանդել 'ի ձեռս
նոցա՝ որք մերձաւորագոյն իցեն ինքեան, յորոց 'ի խնամ
անգստին 'ի բնութեան պարտապան էր հսկել:

Վերքին ազգումն բնութեան մարդկան առաջնորդէ նոցա խնամել ըստ մարթեղոյ նախ զսերունդս իւրեանց, և յետ այնորիկ զնոսա որք ազգակցութեամբ յարեալ են ՚ի նոսա: Այս աղազաւ ցանկան մարդիկ յերս իւրեանց ՚ի կենաց առ ախ՝ թողուլ զազգատոհմն իւրեանց ՚ի վայելս բարօրութե՝ ըստ ներերոյ վիճակի կենաց իւրեանց: Այս աղգումն բնութեան ստառածաղիր հարկաւորեաց զընկերութիւն քաղաքական սահմանել ընդհանուր կանոնս ՚ի սանձումն կրից ծնողացն այնոցիկ, որք կամիցին ապախա առնել զթերս գրութեամբ բնական ազգեցութեանն և օրինաց. ոմանց երեսդարձութեամբ բերեալ առ զաւակս իւրեանց և կամ ՚ի մերձաւոր ազգականս, և այլոց առաւելութիւն զգուշալ զմին յորդուոյն և նմին կամելով հանել զառաւելագոյն մասն ընչից իւրեանց: Արոց ՚ի մեռաննն առանց կտակի՝ բաշխին ինչք նոցա հաւատարարէս ՚ի միջ ամենայն որդւոյն. ոչ երեսդարձութիւնն կրիւք և ոչ սէրն անհաւատար ազգէն ինչ յարգար բաշխումն ստացուածոց ՚ի ժառանգս նոցուն:

Վանդի բնական թերադրութիւն բանին պատուիրէ՝ եթէ ՚ի բնական ժառանգութիւնս յորս չիցէ կտակ մեռանողին, անատոյգ յօժարութիւն նորա ոչ ինչ տեղի գտանէ. այլ զոր մարթ էր նմա փախարել և կամել ըստ բնական ուղիղ յօժարութեան՝ որ ըստ հասարակաց պարտուց մարդկութեան, ըստ այնմ բաժանել՝ որ և իցէ դիպր զազոյն և սատար յառանին և ՚ի հասարակաց խաղաղութիւնս: Վաղաքական օրէնք ամենայն պետութեանց սրահն հաստատուն զայս կարգաւորութիւն առ ՚ի զառաջս առնուլ զտարածայնութեանցն զոր սերմանէ ազահութիւն ՚ի սիրտս կոչեցելոյն ՚ի ժառանգութիւն. ևս և վասն բարեկարգելոյ զբնական և զառանց կտակի յաջորդութիւնս:

Ի կարգս բնական յաջորդութեանց՝ որ ըստ ազգեցութեան բանին և ըստ հաստատուն սովորութեան ամենայն ազգաց, են առաջին որդիք. այս ամրացեալ է ՚ի միոյ կողմս նէ ՚ի վերայ անյոյժ պարտուց բնութեան մնացանելոյ հարց զորդիս և հրահանգելոյ. և այլուստ ՚ի հայրախնամ գորով զթոյն, զոր անհնարին է մերկանալ մինչ չե զմարդկութե՝

բարս յանձնէ 'ի բաց եղեալ: Անն բնական իբրտ ան-
բարբառ օրէնք շնորհէ որդւոց զհայրենի ժառանգութիւնն,
զոգ իբրեւ 'ի յաջորդութիւն անհրաժարելի կոչելով զնոսա-
մինեւ ըստ քաղաքական օրինաց՝ անուամբ ծնողին կոչել
զժառանգան: Անհար է զրկել զնոսա 'ի ժառանգութենէն,
թէ և հարբ նոցա այնպէս կամիցին, առանց իրաւացի պատ-
ճառաց:

Այդ անուամբ որդւոց խմանամբ և զթոռնեայս՝ եթէ յա-
լուաց իցեն և եթէ յիւրաց. յորոց վերայ պարտ է ընդհա-
նուր տարածել զխնաման սիրոյն և դատախարակութեանն,
և զամենեւին զնոսա առնել ժառանգորդս: Այնպէս ևս
պարտին տարածել զծնողական խնաման և 'ի վերայ խորթ
որդւոցն. նա ևս 'ի վերայ որդւոցն յանցանաց ծնողքն յան-
ցուցեալք, բնական ասեմ որդւոց. զի վիճ պատճառ զրկել
լոյ հիգացելոցն այնոցիկ 'ի կարեւոր պարենից՝ վասն յանցա-
նաց որում ինքեանք չեղեն բաժանորդք: Անգութ երեւցաւ
յայտ՝ Յուստինիանոս, որ զառ 'ի խառնակ ամուսնութենէ
ծնեալ որդիս տարազրեաց 'ի ժառանգութենէ: Այնպէս և
այն յայտ է լինել տարազէս՝ զի ամենայնիւ հաւատարա-
բաժին գացին 'ի յաջորդութեան ընդ հարազատս. վասն
զի իրաւացի է ծննդոց հարազատաց ունել զառաջնութիւն
'ի յաջորդութեան, և զառաւելութիւն 'ի ժառանգութեան,
զի և 'ի բնական օրինաց անարգեալ են ծնեալքն 'ի խառ-
նակութենէ:

Ընդհանուրս իրաւունք որդւոց առ 'ի ժառանգութիւն
է միայն պահանջել զկարեւորան 'ի պարեն և 'ի զարման կե-
նաց: Առաւելն ոչ է հրամայեալ հարց նոցա յիրաւանց
բնութեան. այլ միայն թեւադրութիւն է բնական զթոյն՝
զոր ունին 'ի վերայ որդւոց իւրեանց: Արիւրակ է ասելն
ամանց՝ եթէ որ ոք որդիս ունի, զամենայն զինչս իւր նոցա
ժողովէ. և վասն այնր կարծել՝ եթէ որդիքն ունիցին իրա-
ւունս պահանջել զամենայն զինչս նորա: Անգի որ ինչ
աւելի է քան զպէտս պարենից կենացն՝ իշխան է հայրն
ժառանգեցուցանել զայնոսիկ որոց և կամիցի. այլ եթէ
վախճանեացի առանց աւանդելոյ ինչ կարգաւորաբար վասն

այնոցիկ, իրաւունքն բնական յառաջագոյն զորդիան կուէ՛ր ժառանգութիւն, որոց զգոյն էա, զորս ըստ հարկի բնութեանն սիրէր առաւել քան զամենեւին. այլ այս ոչ է[ձ] անհրաժեշտ իցէ հարկ, այլ ըստ պատշաճի և ըստ գորովոյ բնութեանն։ Այնպէս զի [ձ] է՛ր կենդանութեանն կտակաւ հրամանն տայր վասն ընչից իւրոց, զառաջին զմասն, զպէտս, առեւմ, պարենից չկարէր հանել յորդուցն. իսկ զերկրորդ մասն զյաւելեալն իշխան էր ժառանգեցուցանել որոց և կամէր։

Հանձարեղ խորհրդով պատուէր եղին Հռովմայեցիք՝ զի [ձ] որ զրկել էր ժառանգութենէ կամիցի զորդիս իւր, յայտնի ցուցէ զպատճառան. և մի ում և պէտ պատճառք բաւական լինիցին այնմ՝ ե[ձ] է՛ր ցիցէ արդար և իրաւացի։ Այսր աղաղաւ էր հրաման զրկելոյ՝ ի ժառանգութենէ որդւոց՝ պահանջել զիրաւունս ընդդէմ կտակի հարց իւրեանց. յորում քննէին, ոչ զայն՝ ե[ձ] է՛ր կտակողն ունիցի իշխանութիւն [ձ] որով օտարաց զստացուածս իւր օրինաւոր պատճառաւ, այլ զայն միայն՝ ե[ձ] է՛ր յինչ պատճառս զօտարն ժառանգեցոյց ընդդէմ ընդաբոյս գ[ձ]ոյ բնութեանն։

Հաւատեցաք զպարտս հարց՝ հանելոյ որդւոց զարդար մասն ժառանգութեանն. այլ չեն պարտապան ծնողք բաշխել զինչս իւրեանց՝ ի մէջ որդւոցն հաւասարապէս. զի յետ մատակարարելոյ նոցա զկարեւորան՝ ի պահպանութիւն կենաց, ազատ է բաշխել զառաւելն յորդիան, ումիմն շատ և այլում սակաւ, ըստ պատճառացն որոց ինքն է զիտակ, ե[ձ] է՛ր վասն զորովական սիրոյն առանձին առ մին, և կամ ե[ձ] է՛ր վասն ի մին ամփոփելոյ զփայլումն ճոխութեան ազգատոհմին։ Այս ատո կալան սկիզբն իրաւունք աւելի ժառանգութեան անդրանկին, առ ազգս ոմանս։ Արդէս և առ ազգս հինա՝ ուրեք անդրանիկն յազգատոհմին ունէր և զպատիւ քահանայութեան, և վասն այնր կրկին առնոյր մասն ժառանգութեան առ ի պէտս պաշտամանց և ծախոյց որ վասն այնր։ Ի սովորութենէ այսի մնացին հետք առ ազգս ոմանս յԱբրոպ՝ զի անդրանիկք ժառանգէն կրկնապատիկ, [ձ] է՛ր պէտ և պատճառն այն առաջին, մանաւանդ ե[ձ] է՛ր պատրուակն անհետացելալ է՛ր ի տարաւ։

Ինքրանկութեանն առաւելութիւն առ այլովք ծննդովք, ըստ իրաւանց բնութեան այնու և եթ ունի զազգումն, զի նոյնու ծնողք լինին հայր և տէր որդւոց և իսկապէս տա- նութէր. յոր տպաւ եկեալ որդիքն ոչ ինչ ունին յաւելու, իսկ վասն այնր ունեւ զմեծ բաժին յընկից հօրն, զայդ ի- բաւունք բնութեանն ոչ ուսուցանեն: Բայց քանզի ՚ի տանու- տէրական իշխանութիւնն անդրանիկք յաջորդեն, վասն այն ՚ի պատուի են նորին առ ամենայն ազգս. զի որ ծննդեամբ իբրով տանուտէր կացոյց զհայր իւր, իրաւունք են՝ զի և ինքն յաջորդեսցէ ՚ի նոյն տանուտէրութիւն: Բայտ այսմ և առ Երբայեցիս բազմապատիկ իշխանութիւնք և պարտք հրա- մայեալք ՚ի մովսիսադիր օրինաց ծանօթ է ամենեցուն: Բայ հռովմայեցիս չկայր ինչ առաւելութիւն անդրանկութեանն, իսկ ՚ի խօսելն վասն այլոց որդւոց, Սոկրանեան կարդացեալ առ նոսա օրէնքն արդեւոյր դատերաց զժառանգութեմանն ունու առաւել քան զհարիւր հազար սէստերոս. այս ինքն երկոտասան հազար և հինգ հարիւր վահանադրոյմ դահէ- կանս: Խտապոյն էր առ Սոկրանեանացիս վիճակ կանանց. զի յամուսնանալ ուրուք չտային ինչ նմա յօժիտս, զի մի արքն վասն հարստութեանն ինզրեացեն զնոսա, և զանց ա- ըստեն զաղքատօք, այլ զի միայն յարդիւնս և ՚ի լաւութի նոցա հայեցին: Երբայեցիք և Երբայեցիք գրեթէ ոչ ինչ տանութիւն ՚ի կանանց, այլ ինքեանք վարձանս տային նոցա:

Իմպէտ և իշխանութիւն է ծնողաց բաշխել զաւելին ըս- տացուածոցն ըստ հաճոյս յորդիս, այլ մեծի զգօնութեան են պէտք մի հերձուածս արկանել ՚ի մէջ եղբարց, զի հա- ւատար զօրով նոցա բնութեամբ, յառնելն ՚ի մէջ նոցա ըն- տրութիւն միումն և անարգութիւն միւսումն, խտրութիւն այրավիսի ատելութիւն և նախանձ ծնեալ ՚ի սիրտս նոցա, այրէ ՚ի միասին զսիրեցեալն յորդւոցն ընդ անարգելոցն, և սկսանին՝ նա և նորին ինքեանք սիրեցեալքն և ինամեալք ՚ի ծնողացն, արհամարհել զայնպիսի անխորհուրդ սէր ծնո- ղաց իւրեանց, որ եկաց պատճառ մեծամեծ փնասուց նոցա:

Պարտք են, ստացաք, ծնողաց սնուցանել ոչ միայն զոր- դիս, այլ և զմոռունս և զօրս ՚ի նոցանէ, և թէ հասցէ նոցա

մնալ որք։ Սակայն թուռներն մտանեն յիրաւունս ժառանգութեան յանուն հօր իւրեանց կանուխ մեռելոյ, վասն որոյ և զհօրն և եթ առնուն զբաժին որպէս զկենդանւոյ։ Իրաւունք բնական և արդար օրէնք քաղաքականք միշտ զուգաձայնութեամբ սահմանեցին զսոյն։ Այլ թէ 'ի քաղաքութեան և կամ 'ի հեռաւոր կողմանս՝ իշխանական պետութիւնն այլազգ ինչ հրամայեցէ, և զրաւեալ յինքն կապէ զժառանգութիւն նոցա, այն լրումն է աղետից որբացելոցն և ոչ հրաման արդարութեան։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ի վերկոյս և կողմնական Յաջորդութիւն։

Ի ՊԱԿԱՍԵԼ որդւոյ, պահանջեն իրաւունք 'ի վեր տանել յյաջորդութիւնն ընդդէմ բնական կտրգի, և վիճակեցուցանել ծնողացն վախճանելոյն, 'ի նշանակ երախտագիտութեան և 'ի մխիթարութիւն ծնողական գթոյն, որք զի ոչ ժամանեցին վայելել 'ի բարգաւաճանս նորա, զեթ յիշատակաւ նորա 'ի զոյսն արգահատեցին։ Այլպէտ է իշխանութիւն որդւոյն մերձեցելոյ 'ի մահ մերժել 'ի ժառանգութենէ զհայր իւր յորմէ ատեցեալ իցէ ինքն։ — Իսկ 'ի պակասել սերնդոյ և ծնողաց, յայնժամ իրաւունք են առ կողմնական ազգականս մեռելոյն բաժանել զժառանգութիւնն, հանեալ մասն առ մէն մի ըստ տատիճանի մերձաւորութեանն։ Այն զի ըստ օրինաց բնութեանս, նորա են իրաւունք յաջորդութեան՝ որ համարի յաւելտ սիրելի մեռելոյն ըստ զգօն և ուղիղ տեսութեան բնութեանս, և ոչ ըստ զրգուութեան անձնահաճ կրից։ — Այլ մերձաւորութիւն արեան առաջին է քան զամենայն հարազատութիւնս, և ըստ այնմ սահմանի կարգ յաջորդութեան, միայն այստիարարութեամբ՝ զի հայրենի ստացուածք վախճանելոյն անկանին առ հայրենի ազգականս, և մայրականքն առ մայրեն

նիսն : Այ՛ն ի պակասել առ հասարակ ամենայն մերձաւորաց, այնուհետեւ վիճակեցուցանեն օրէնք զժառանգութիւն առ այնտիկ բարեկամն և առ բարերարս, առ որս յետ ազգականաց ունէր վախճանեալն սէր և յօժարամտութիւն : Օ՛հ այս ազգունն է բնութեան, ի պակասել մերձաւորացն կցորդելոյ հարազատութեամբ արեան, գտանել զայս մերձաւորացոյն ինքեան յօժարամտութեամբ և բարեկամութիւն, մինչև յայտնի լինել՝ եթէ ի տալն հրաման կտակաւ վախճանեալն վասն ստացուածոց իւրոց, ունէր կոչել զնոսա յիւր յաջորդութիւն : Արդ օրէնք քաղաքականք՝ զոր դատեն զի պողազոյն ընդ բնականին, զնոյն և հրամայեն :

Իցէ թերեւս ոմանց բանս ընդդէմ դնել, եթէ երբեմն արժան է գեր ի վեր դասել զբարեկամն քան զազգականս, նա և քան զծնողս զխոյլին : — Այ՛ն. և տեսանել յաճախ մարդոց հաճ գտեալ ընդ բարեկամն օտարական քան զազգականն մերձաւոր. այլ ոչ եթէ արժան իցէ այդմ զհետ բերել՝ եթէ իցեն իրաւունք նախադասել ի բնական յաջորդութեան զբարեկամն քան զազգական : Այն զի ի բնական յաջորդութիւնս ոչ այնչափ տեղի գտանէ յօժարակամ բերումն առժամանակեաց, որչափ որ ի պարտուցն է և ի հարկէ բնութեան : Անհաւանդ զի ընդհանուր յօժարութիւն մարդկան ինքնին յայս կրթի բովանդակ, ձախտուցանել ըստ մարթելոյ զազգատոհմ իւր, վասն որոց բանաւոր դատումն և զուգաձայն հասարակաց կարծեաց է, մասն հանել ազգականաց զստացուածս վախճանելոյն : Այս բնաւորեալ յօժարութիւն բնութեան զի՛շէ փակել զգրունս բազում հակառակութեանց, որք ի վեր երևէին անշուշտ՝ եթէ այլազգ ինչ կարգաւորելին իրեն : զի գտանել զաստիճանս մերձաւորութեան ազգականաց ինքնին յայտնի է. իսկ զբարեկամութեանն ո՞վ ընտրել և դատաւորել մարթացի :

Վիպողազոյն թերեւս դատեսցի նախակարգել ի յաջորդութիւն ուրուք վախճանելոյ՝ քան զամենայն ազգականն, զբարեկամ զոր նորա, որոց առատաձեռնութեամբն, կամ իորհրդակից օժանդակութեամբ և այլովք նպաստիւք և եթ

Ճոխացեալ իցէ նա ինքն վախճանեալն . քանզի և բանաւոր իսկ թուի դառնալ Ճոխութեանցն առ նա յորմէ եկինն . սակայն և այս պատճառս տայ բազում տարաձայնութեանց . և բնութեան օրէնք ոչ հրամայեն՝ առ Ճոխացուցանել զբարերարն , 'ի լրումն պարտուց առ անկատար իրաւունս , զիւրն զընտանիս զհարազատս զրիւել և լինել պատճառ նոցա վնասուցն , իբրև եթէ զընկալեալ զբարերարութիւնն մերժել յանձնէ : Յաղազս այսր ամենայնի 'ի բնական յաջորդութիւնս արժան է զանց առնել զբարեկամօք և զերախտաւորօք . քանզի և չիք պատճառ զրիւելոց զիւրն յերախտեացն զոր ինքն ընկալեալ էր , յոր վայելէին և նոքա ընդ իւր մինչեւ էր 'ի կեանս , և վայելեսցեն նա և յետ մահու նորա յամենայնի երախտագէտ մտօք :

Սերձաւորքն 'ի կողմնական ազգականոց են եղբարք , առ որս ինքնայօժար բերի մարդ 'ի սէր և 'ի ինտան . զի և եթէ ինքն չլինէր յաշխարհի , հայրենի ստացուածք իւրոց մասին անկանէին եղբարց իւրոց 'ի ժառանգութիւն : Նոյն նստս կարգել արժան է և զքորս , մանաւանդ 'ի մասն մայրենի ստացուածոցն : Արական եղբարց , մատչին 'ի յաջորդութիւն եղբօրորդիքն զոյգ ընդ հօրեղբարս իւրեանց . զնոյն է ասել և վասն քեռորդւոց : Այս կարգ է և յայլ առաքիւնս կողմնականս . այնպէս՝ զի 'ի պականել հայրենի ազգականաց , մայրենի ազգականք մասնեն 'ի ժառանգութիւն հօրն . ըստ սոցանէ և այլք :

Օր ինչ ասացաք զ'ի վեր կոյս և զկողմնական յաջորդութեանց , թէպէտ և ոչ ըստ ամենայն մասանց իցէ թէ լաղրութիւն օրինաց բնութեան , սակայն և չիք ինչ այլ զի պողազոյն քան զդոյն պատշաճիցն և ուղիղ դատաստանի արդարութեան , երբ ոչ ինչ որոշակի տուեալ իցէ հրաման վախճանելոյն վասն ստացուածոց իւրոց , կամ ուր չգուցեն քաղաքական կարգաւորութիւնք վասն իրացդ : Ասկայն և այսօրիկ ըստ բազմադէմ պատճառաց փոփոխին . ըստ դաշանց և ըստ իւրաքանչիւր տեղեաց պատշաճեալ օրինացն և սովորութեց : Այլ վասն այսօրիկ առաւել քան յայլ նիւթս յայսմ աշխատ լինի իրաւագիտութիւնն 'ի պարզել զբազմոք

դէմ օրէնս հրամայեալս վստն ժառանգութեանց և յաջորդութեանց . ոչ միայն վստն զառաջս ունեւոյ զտարաձայնութեանց ծագելոյ 'ի մէջ ազգականաց և մերձաւորաց , այլ և զի պարտք են բարեկարգել զկարեւորս զայս գործ ընդհանուր ազգի մարդկան :

Ի մասն ժառանգութեան վախճանելոյն է ընդ իրաւանց ստացութեանն ընչից նորա և հատուցումն պարտուցն , որ անկանի յաջորդաց նորա ժառանգացն՝ եթէ իցեն բնական ժառանգութեամբ և եթէ կտակաւ փոխանակեալ զնա . զի որպոքն ընդ ընչիցն անանջատականք են . որ տէր է ընչից , կարէ և մտանել ընդ պարտիւք վտարահալել յինչն առ հատուցումն ըստ ժամանակին . վստն որոյ յո անցանէն ինչքն ժառանգութեամբ , ընդ ընչիցն և պարտքն նմա զրին : Սոցն է ասել և զիրաւանցն ստացելոյ դոյլիւք կամ որ էր տոհմին՝ որում էին դոյքն . զի յո անցանէն բովանդակութիւն զոյցն , 'ի նա անցանէն և իրաւունքն : () րէնք էին առ հռովմայեցիս (ԽԱ . Դ .) ասել էթէ « յառանգն և ժառանգութիւն թէպէտ և զանազանին անուամբ , այլ 'ի մի անձն բովանդակին » : Այն զի իմանտասիրաբար նկատելով՝ 'ի վիճակէ բազմին կամէին անուանել զայր , և 'ի վախճանել տտացողին , 'ի ժառանգ նորա տեսանէին զնա . անցեալ նո 'ի նոյն վիճակ բազմին յիրաւունան և 'ի օրարտս և յինչ . 'ի նոյն անուն անուանի , և անայլայլակ կայ 'ի նոյն : Յայն տակ ասէին՝ եթէ ժառանգութիւն է յատուկ ստացուածք մեզանոցին . ապա որ յետ նորա զայնտիկ ստացուածսն տեփհականէ , զրի և ինքն 'ի նոյն անուն և 'ի վիճակ . նորայն պարտուց է պարտապան , և նորայն իրաւանցն տէր : — Եթէ ժառանգն մի որ իցէ , ինքն միայնակ պարտապան է բովանդակ պարտուցն . իսկ թէ բազումք , իւրաքանչիւր ըստ մասին վիճակելոյ . զսոյն իմա և վստն իրաւանցն :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Իրաւունք և Պարտք ստացողի :

ՀԵՏԱԶՕՏԵՑԱՔ ցայս վայր զԾագումն և զխկութիւն ստացութեանն, և զՀանգամանս նորա . տեսցուք արդ և զիրաւունս ստացողին և զպարտս : Տէրութիւն կամ սեփհա կանութիւն է իրաւունք հանելոյ 'ի բաց զամենայն մարդ 'ի կիրառութենէ իրացն ստացելոյ : Ի մերժել 'ի բաց զայլ, միայն ստացողին մնայ վայելք իրացն . յորմէ ծագեն իրաւունք ստացութեան, և . Բջատ տրամադրութիւն իրացն . այս է, վարել զստացեալն յոր սկստս իրաց և յօժարեացի, եղծանել զայն, տալ օտարի : Բ . Հանեալ 'ի բաց զօտարս 'ի վայելից իրացն, ինքն տիրաբար վայելէ յայնս . այս է աւուանեալն Բջատ ստացութիւն : — Իմանալով յերկոյունց ատօի, այս ինքն 'ի վայելէն առանձին յիրս իւր և 'ի տրամադրեն ազատօրէն՝ մերժելով զօտարս, եթէ իրաւունք են նմա յինքն դարձուցանել զիրս իւր յանիրաւի ունողաց, և այս է երրորդ իրաւունք ստացութեան, անուանեալ Պա. հանջումն ազատ :

Բ. յս իրաւունք և այս զանազանութիւն ծանուցեալ էր և առ օրէնսդէս Հոտմայեցոց, մինչև ասել ուրուք 'ի նոցանէ . « Ըկարեն բազումք զմի և զնոյն իր համանգտմայն բովանդակ ստանալ . քանզի և զիմամարտ է բնութեանն թէ ինչ զոր ենն ունիմ, և դու անդէն զնոյն ունիցիս . զի անհնարին է միոյ ստացուածոյ լինել 'ի ձեռս երկուց . որպէս եթէ և դու կապցես յայնմ տեղոջ յորում ենն կապեալ իցեմ . կամ ուր ես նստիմ, անդ և դու նստիցիս » : — Հաւատաեալ է և այս՝ եթէ յետ միանալոյ մարդկան 'ի քաղաքական ընկերութիւն, և հարստակելոյ իշխանական սկսութեան իբրեւ ընդ հասարակաց ինտամարկուալ, արգելանումանց 'ի մարդկանս, անխափան կիրառութի իրաց իւրեանց :

այսպէս՝ մանկանց, յիմարաց, մոլերոց յախտս, և նոցա ամենեցուն՝ որոց ազատ կիրառութիւն ստացուածոց փնտաւար է մարդկութեան։ Բայց այս ոչ էթէ բարձուն է ի նոցանէ տէրութեան ընդիցն, այլ մանաւանդ լաւ ևս սեփականել նոցա, ակն եղեալ ի բարին նոցա և հասարակաց։

Հառաջին իրաւունսն, յազատ տրամադրութիւն իրացն՝ ունի որ իշխանութիւն վարել յամենայն պէտս յոր և կամիցի՝ էթէ զիրն ստացեալս և էթէ ի սրատահական յաւելուածոց նոցուն, յարգասեացն, էթէ բնական իցէ այն և էթէ արհեստական։ Այսպէս ևս ծախել զնոյնս ի վայելս անձին և ոչ այլում*։ Այսու իրաւամբ ազատ տրամադրութեան, տէր ընդիցն կարէ հրաժարել ի ստացութենէ իրացն կամ վասն ապագային, կամ անգէն առժամայն և կամ ըստ մասնեաց, զօգտակար կիրառութիւնն տալով այլում, կամ զնելով ի գրաւի․ զի ոչ օրէնք ինչ են, ոչ զաշն և ոչ այլ ինչ հրաման խափանարար այնմ։

Երկրորդ իրաւունսն հանելոյ ի բաց զօտարս, իշխանութիւն ի ձեռին ունի պատսպարել զիրն ընդդէմ ամենայն հարստահարութեանց, նա և բռնութեամբ վանել զբռնութիւն։

Երրորդ իրաւունսն ի պահանջումն ազատ՝ է կարողութիւն պահանջելոյ յետս զամենայն ինչս որ զրաւեալ կայցեն ընդ ձեռամբ օտարաց, և բռնն արարեալ կորզել զամենայն ի ձեռաց նոցա։ Հայստիկ իրաւունս անանջութեալ են և պարտք․ արդարակորով այր ի պահանջել զիրաւունս իւր փութայ և ի հատուցումն պարտուց իւրոց։

Երկուս բովանդակին պարտքն․ առաջին այն՝ զի ամենայն մարդոյ են պարտք թողուլ առն առն զխաղաղական վայելս ստացուածոց իւրեանց․ վասն որոց և օրէնք բնու-

* Ապականել զիրն առ ի փնտսել այլոց, այդ ընդդէմ է բնական իրաւանց, և է դժուար անգգամութեան․ զի առաջին գիտումն նորա է փնտսել այլոց, որով արգարութիւն ընդ օտմի։ Առ ի օտմն գիտողագոյն գրեն օրէնս, գէտք զօգտամեալն ի Կուխմարիւնտեակ՝ զգործ չարեացապարտ առն նախանշտի, որ զմաղիկս գրախափն իւրոյ օծ ի թիւն, որպէս զի մեղուք զրացոյ իւրոց որ յաճախելին ի պարտեղ իւր զմաղիկմբն, կոտորեալին ի թուից անտի։

Թեան արդեւուն զգողութիւն, զաւաղակութիւն, զյափրէտակութիւն, և որ այն ևս 'ի նմին կարգի : Արկրորդն է զստացուածս օտարաց հասեալս 'ի ձեռս մեր աննենոյ , ըստ մարթեոյ դարձուցանել առ իւրաքանչիւր տեարս : Ա երբէք զի ըստ ազգի ազգի պատահարաց՝ տէրն ստացուածոց մնաց կատուտ յիւրոց ստացուածոցն , յօտարի ձեռս անցանելով նոցուն : Ա թէ օտարն այն կալեալ է զիրն բարեմտութեամբ , վայելէ 'ի նոցն մինչև յայտնեացի տէր նորուն զի դարձուցէ յետս : Իսկ եթէ նենգանօք , զիտելով վայելէ զօտարին , պարտապան է 'ի հատուցումն՝ տուժելով ևս փոխանակ անիրաւ վայելիցն : Աւտարարձն առ տէրն յամենայնի անհրաժեշտ է , թէպէտ բարեմտութեամբ իցէ վայելումն և թէպէտ չարամտութիւն . և այս պարտք՝ ոչ տուանք ինչ են յանցանաց , կամ կատարումն դաշանց , այլ բնութեան օրինաց հպատակութիւն . վասն որոց չարամիտն՝ բաց 'ի հատուցմանէն , պարտաւոր է պատժոցն վասն յանիրաւի ունեւոյ զօտարին :

Ինչդիր է առ օրէնագէտս՝ եթէ Արդեօք ստացողն բարեմտութիւն կարիցէ առնուլ յինքն զամենայն զյաւելուածս և զարգասիս ընկալեալս յօտարին իրաց , թէ պարտապան իցէ դարձուցանել և զայնտիկ 'ի տէր անդրնորս : — Ազիդ տեսութիւն զայս մեզ ուսուցանէ : Ասիս պարտ է յերկուս ազգս զատանել զբարեմտութիւն ստացութիւն . Ասաջին այն զի ըստ զիպաց որ 'ի ձեռս բերէ ինչ , զորոց զտէրն ոչ ճանաչէ : Արկրորդ ազգի բարեմտութիւն ստացութիւն է այն՝ զի որ ունի զինն իրր 'ի ժառանգութենէ և կամ այլով որով և է ճանապարհս , և կարծէ բարեմտութեամբ՝ եթէ իւր իցէ այն ստացուած , սակայն չիցէ այնպէս : Արդ ըստ առաջնոյն որ զիտութիւն ունի առ իւր զօտարին ինչ՝ և մնաց յայտնեացն զոյիցն , պարտք են նմա 'ի յայտնել տեսուն ստացուածոցն դարձուցանել առ նա զգոյսն հանդերձ արդասեօքն . միայն զիւր ծախան և զվնասն կրեալ 'ի պատճառս պահպանութեան իրին 'ի բաց հանեալ . ոչ որ երկմանեցի ընդ հատաւորութիւն կարծեացս : Իսկ որ յանդէտս ամենեւին բարեմտութեամբ և անտողիւտ իրաւամբք ունիցի զիրն , ցորչափ ան

ծանօթ իցէ տէր նորուն, իրաւունք են նմա վայելել յամենայն արդասիան, մինչև տէրն յայտնեցի: Ասկ յէտ այնորիկ 'ի յայտնել տեառն անդէն դադարին իրաւունք նորա վայելել յարդասիան. այլ սրարտի դարձուցանել առ տէրն որ ինչ յայնմ հետէ լինիցին արդասիւր: Ապց յառաջնոց արդասեացն յորս վայելեաց, ոչ ինչ սրարտի հառուցանել. զի 'ի բարեմառութեան իւրում 'ի կիր էառ զայնտիկ. զի եթէ թողոյր լքանէր, կասկած իմն ընդ միտ բերեալ, չլինել իւր զոյիցն, յայնժամ յանաւերունչ հառասարութեան մնային զոյքն և մնանէին յաւար: Ասկ 'ի պահէն առ իւր իբրեւ զիւր ինչ, այնու ստանայր իրաւունա վայելել յարդիւնան. բանգի և ոչ ոք էր որ բողոք ընդդէմ բառնայր նմա ցուցեալ զիրաւունա ստացութեան իւրոյ: Այլ 'ի յայտնել տեառն նորա յէտ ամոց, յառաջ քան զժամանակն լրանալոյ նախա գրութեան, սրարաք են դարձուցանել 'ի նա զստացուածս իւր. այլ առժեւ յանձնէ և զվայելեալ զարդասիան այնորիկ, այդ ընդդէմ ելանէ բնական օրինաց որ յամենայնի յանձնէ կամի չափել զարաշաճական գործս այլոյ. զի ո՞րք յանձն առնուցու վասն վայելիցն անգիտութեամբ և բարեմառութեամբ մտանել 'ի տուգանա, և յէտ կորուսանելոյ զայն ամենայն զորս կարծէր իւր լինել ստացուած, անկանել նա և ընդ պարտիւք վասն անցելոյ բարեկեցութեանն. բանգի եթէ զխաւր չլինել այնոցիկ իւր ինչ, և ոչ ոճնել իրաւունա վայելելոյ 'ի նստին, ընտրէր առաւել կալ 'ի սակաւապէտ կեանա, և ոչ ծախել այնչափ ինչ 'ի պէտս իւր, և ապա տուգանել յիւրոյ անտի: Այրա ազգումն բնական օրինաց ամենայնի անսրարտ կացուցանէ 'ի հառուցումն արդասեացն զորս վայելեալն է անգիտութեամբ:

Այլ են և օրէնագէտք՝ որք ընդ միտ բերեալ եթէ 'ի բրնաութեան ամենայն պտուղք են տեառն զոյիցն յորոց այնտիկ պաղարեւոյցան, ընտրեն ասել՝ եթէ և որ անգիտութեամբ ժառանգէր զօտարին, յորժամ 'ի վերայ հասանէ ճմարտութեան իրացն, սրարտի հառուցանել տեառն ընդ զոյիցն և զպտուղս զորս վայելեալ է ցայնվայր: — (Ը)Վէպէա յընդհանուրս այս է ճմարիտ. բայց յառաջարկեալ դէպս,

Եթէ քանի վրիպական է առ 'ի յայտ առնել՝ բերից 'ի մէջ զօրինակ այսպիսի. ժառանգեալ ուրումն զլեւան, յորում իցեն անտառք և պտղատու ծառք. զիպատս ծառոցն ըստ ուղիղ կարգի տնտեսութեան հատեալ ամ ըստ ամէ, և ինքն չուներով պէտս այնոցիկ, բաժանեցէ աղքատաց, սապէս և ըզպտուղս ծառոց ժողովեալ ամ ըստ ամէ: Այլ յետ ամաց քանի մի յայտնեցի տէր երկրին պահանջել յետս զլեւան, զինչ. բռնադատեցի անգիտութեամբ ժառանգողն առաջին զամենայն զգինս բերոցն ամացն այնոցիկ՝ յորս բաժանեաց զնոսին յաղքատս, հատուցանել տեւան երկրին յիւրոց ընչից: Այլ իցեն իրաւացի այսպիսի դատաստանք. վասն անտերունչ մնալոյ երկրին և անգիտութեամբ ժառանգելոյ ինքեան զնոյն, և վասն բարեգործելոյն յանտերունչ ստացուածոյ անտի, 'ի զալ յայտ տեւան երկրին, տուգանել նմա յիւրոցն: Այս հակառակ է օրինաց բնութեան և ուղիղ դատաստանի մտաց:

II) Իտբանք են ամենեքին յայտ՝ եթէ բարեմտութեամբ ունողն չէ պարտաւարան հատուցանել զգինս արգասեացն զորս անտես արար 'ի քաղել կամ արդիւնացուցանել. զի այս այնպէս է՝ որպէս եթէ որ զիւրն անհոգացեալ իցէ աճեցուցանել: Արդ որպէս, ասեն, 'ի փնասել ումբ յիւր ինչն յումբէ ոչ ստգտանի, նոյնպէս և յայտ. զի ոչ եթէ զիտելով զօտարի իրն վասնեաց, այլ կարծելով զիւր ինչ՝ առ անմտադրութեանն կորոյս: — Արդ եթէ որ անտեսեացն և ոչ ինչ շահեցաւ, և եթող անպտուղ զինչս օտարին, և ոչ ինչ է պարտական 'ի հատուցումն պտղոյն, զոր կորուսեալ է իւրոյն պղերգութեամբ, իսկ որ ճարտարամտեաց բարեմտութեամբ իրրե յիւր ինչն և վաստակեցաւ և շահեցաւ, 'ի յայտնել տեւան գոյիցն, առ ինչ սա պահանջեցի 'ի հատուցումն պտղոյն, զորս՝ որպէս առաջինն անտեսեաց իրրե զիւր ինչ, և սա նոյնպէս իրրե յիւր ինչս խնամ կալաւ և աճեցոյց: Վասնզի տէր գոյիցն համարի իրրե 'ի պահեստի յաւանդ զինչն եղեալ, զոր և ապա ըստ ժամանակին պահանջել յետս. և ունողն բարեմտութեամբ համարի ըստ բաղդի անտերունչ գոյից հանդիպեալ, յոր յաւելեալ զչանա իւր և

զխատակ շահի. այլ յորժամ 'ի յայտ զայ տէր ստացուածոյն, այն է ժամանակ սեփհականութեան տերունի այնոցիկ գոյիցն. այլ զարգասիս վաստակոց և ջանից զոր քաղեաց որ յառաջագոյն յանտերունի գոյից, չեն իրաւունք կորուսանել. զոր և ոչ կարէ պահանջել տէր գոյիցն. և ոչ իսկ զիտէ զինչ պահանջել, յետ ընդունելութեան ամենայն ստացուածոց իւրոց զորս իբրև յաւանդ եղեալ և մտացեալ էր. Օ՛հ շահն ամենայն են արդիւնք կամաց վաստակողին, մինչդեռ տէր գոյիցն թողեալ էր զնոյնս յանտերունի հաւատարութե. իսկ ինչ է եթէ գոյքն աճեսցին ինքնին 'ի ձեռս բարեմտութեամբ ստացողին, որպիսի են ծառք 'ի պարտիզի և այլ ամենայն արդիւնք բնութեան, զորս եթէ չիցէ ծախեալ յիւր 'ի պէտս, պարտի դարձուցանել յետս ընդ գլխոյն.

Եթէ որ բարեմտութեամբ իբրև 'ի պարզև ընկալեալ զիմն յայլմէ, պարզեւեսցէ և ինքն զայն օտարի իբրև յառատաձեռնութենէ. առ 'ի դարձուցանել զայն յետս յերևել տեսն իրին, ինքն յիւրմէ ոչ ինչ պարտի, այլ տէրն 'ի պարզեւառուէն պարտի պահանջել զիւր ինչ. Բայց եթէ պարզեն զոր ետ, էր 'ի պարտուց և ոչ յառատաձեռնութենէ, այնպէս զի եթէ զայն ոչ տայր, զայլ իմն պարզև ընդ այնր պարտէր հատուցանել, չունելով յայնժամ իրաւունս յետս զպարզևն պահանջելոյ, ինքն զայլ փոխանակ այնորիկ պարտապան է հատուցանել տեսնոյ գոյիցն.

Բարեմտութեամբ ստացողն եթէ վաճառեսցէ զոր ունէրն, պարտապան է հատուցանել զգլին նորա, եթէ ոչ կարէ յետս պահանջել զվաճառեալն իւր առ 'ի դարձուցանել տեսնոյ. Իսկ եթէ զարծաթն ստացեալ 'ի վաճառմանն ծախեալ է 'ի պէտան, յայնժամ ըստ արդար իրաւանց պարտ է կրել զգլնան կողմն որ իցէ ձօխ յինչոն, իսկ հաւատար վիճակակիցք՝ կէս 'ի կէս. Իսպէս եթէ բարեմտութեամբ ստացողն իցէ անինչ որ, և տէրն որ եկեալ 'ի մէջ պահանջի իցէ որ 'ի ձօխից, և գոյքն ծախեալ 'ի պէտս, պարտի տէրն զազարել 'ի պահանջանայն. բայց եթէ պահանջողն իցէ որ յաղբատայ, և բարեմտութեամբ ստացողն մեծատուն, բայց զգոյն զայնտիկ ծախեալ իցէ, պարտի առնել զհատուցումն հաւատար ընդիցն վասնելոյ բարեմտութեամբ.

Հայսմ ամենայնի միմիայն կշիռ արդարադատ այն է, զի՛ի զօրծս բարեմնութեան մի՛ որ փնասեսցի, եթէ՛ յատուկ տէր ստացուածոյն, և եթէ՛ ստացողն բարեմնութեամբ, Վասն զի ուր անգիտութի՛ն է պատճառ այսչափ զանազան դիպաց ՚ի բարեմնութեամբ ստացութեանն, անգէն ոչ որ կարէ գտանել այնպիսի հզօր իրաւանց՝ մինչև ՚ի զօրանալ և յաղքատութիւն իջուցանել զմի կողմն առ ՚ի պաշտպանել զիրաւունս միւսոյ կողմանն. քանզի և յերկուստեք պակասին կատարեալ իրաւանց պահանջումն վասն անյաղթելի անգիտութեանն՝ որ յերկուստեք կաշեալ է զնոսա, և որով վարէին ցայն վայր, մին իբրև զիւր ինչ՝ ՚ի կիր առեալ զգոյսօտարին, և միւսն իբրև անմասն յիրաւանց ստացութեան գոյիցն այնոցիկ՝ լռելով, և ոչ ինչ պահանջելով վայելել ՚ի գոյսն։ Ասան որոյ և երկոքին կողմանքն բռնադատեալ յիրաւանց բնութի, յարդարութենէ՛ ասեմ, պարտին զօրծել ներելով միմեանց, և առանց փնասուց լինելոյ պատճառ անախակալ ծանօթութեամբն զոր ընկալան յանկարծ. քանզի իւրաքանչիւր որ յանձնէ չափեալ ՚ի միտ առնու՝ եթէ ոչ ներեն բնական օրէնք՝ ՚ի պարտս յորումէ՛ տգիտութիւն, բռնանալ և ՚ի հատուցումն ստիպել զպարտս տգիտութեան այնպէս, որպէս ՚ի լրումն պարտուցն որք իցեն յանձին կաշեալ գիտութեամբ և ազատ կամօք։

Հայս վայր յաղագս իրաւանց ծագելոց ՚ի տէրութենէ, զուզընթաց են ամին և պարտք. և քանի ազդեցութիւնք իցեն ստացութեանն, նոյնչափ և պարտուցն են ծանրութիւնք։ Արդ քանզի առաջին իրաւունք են ստացողին ազատ տրամադրութիւնն, վասն որոյ անիրաւին ընդդէմայսմ իրաւանց որք իտախան արկանեն ՚ի տրամադրելն և կամ ՚ի ժողովել զարգասիւն. փնասեն այնմ՝ որք ապականեն զստացուածն, կամ զարգասիւն և կամ զպատահական աճմունսն։ Այլ զի որ մի անգամ ազարտեսցէ զպատճառս երջանկութեան և զվայելից բարեկամին, նովին այնու փնասէ անձին նորա, առ որ ումեք չեն իրաւունք, որով և պարտապան դատի ՚ի հատուցումն փնասուն և ՚ի տուգանս պատուհասին։ — Անդդէմ երկրորդ իրաւանցն, իմն ազատ ստացութեանն անիրաւէ,

որ յոչ կամաց ստացողին կորզեացէ զնորայն օւղղակի կամ անուղղակի . և փնտաակարն այն ոչ միայն ամենայն փնտսուն է պարտապան, այլ և առ պատուհասն՝ զոր փոխանակէ արդարութիւն ընդ յանցանաց նորա։ Աւղղակի խորամանկէ որ զստացուածս այլում յայտնի բռնութեամբ կամ զաղտակծութեամբ . երկրորդս այս է զսղութիւնն։ Առաջինն եթէ իցէ յիրս շարժունս՝ յափշտակութիւն անուանի, եթէ ՚ի կայունս՝ բռնութիւն։ Արկրորդն՝ զսղութիւնն է բռնանալ ՚ի վերայ օտարին իրաց ծածկաբար՝ յուկամաց և չգիտելով տեսանն, ՚ի պատճառս շահու անձին։ — Յափշտակութիւն է կորզել զօտարին իր շարժուն ընդդէմ կամաց ստացողին ՚ի շահու սակս . իսկ բռնութիւն է տապանակել զոր առ ՚ի հանել ՚ի նմանէ զկայուն ստացուածս նորա։ — Իսկ անուղղակի խորամանկի ստացումն այլոյ՝ յորժամ որ բանիւք նենգութեամբ կամ գործովք հնարէ հնարս կադտել զոր ՚ի ստացուածոյն . և այս դարձեալ է անիրաւութիւն, զի զոր անձին ոչ կամի՝ զնոյն գործէ այլում, և ոչ նուազ քան զգողոց և զյափշտակողաց յանցանէ յանցումն։ Յայտնեաց սակի է փոփոխութի սահմանաց կալուածոց, այլայլութիւն ՚ի կշիռս, ՚ի չափս, և որ այլ ևս նենգանօք յափշտակութիւն յօտարէ։ Յայս ամենայն գործս միաբանին գոյն, յափշտակողն և փաղաքուչ կատաղն, զի մերկացուցեն զոր ՚ի ստացուածոյն . միաբանին ՚ի պատճառն և ՚ի գործն, որք են նենգութի և տնանկացուցումն։ Ասկայն է ուրեք զի փաղաքուչ կատաղն չար ևս է քան զգոյն և զյափշտակող . վասն զի նենգանօք շորթել յամենքէ ընդ կերպարանօք բարեկամութե՝ զժնդակ չար է քան զյայտնի բռնութիւնն։ — Ի լրումն երրորդ իրաւանցն պահանջման և ՚ի յետադարձ իրաց, անլուելի պարտք են դարձուցանել զբովանդակն՝ յորոց որ կապտեցաւ . և յայդմանէ ի մատասիրելմբ եթէ հարկ է նա և ամենայն մարդոյ՝ յորոց ՚ի ձեռս անկաւ ստացուած օտարի առանց ինչ իւրոց յանցանաց, գուն գործել դարձուցանել զայն առ տէր իւր։ Վարձ է առն արդարոյ՝ ոչ թագուն բողբարկել զայլոյն ՚ի ձեռս բերեալ՝ թէպէտ ըստ զիսաց, այլ հրապարակել, ձայն տալ

զի 'ի մէջ տէրն եկեսցէ . մանաւանդ եթէ ինքնին տէրն 'ի ձեռն մունեակի կամ հրապարակաւ 'ի խնդիր ելեալ իցէ այնր իրին, որոյ և կորուստն տոյժ սաստիկ ընդ իւր բերցէ նմա :

Այլ եթէ տէր իրացն գտելոյց ոչ յայտնեսցի, յայնժամ իրն մնաց յանտերունչ հաւատարութեւ, և համարի նր, գէթ առժամն, որ բարեմտութեամբ առ իւր ունիցի զիրան . և է այս առաջին ազգի բարեմտութեամբ ստացութիւն, զոր ոչ որ օտար կարէ հանել 'ի նմանէ : Այն զի միայն յատուկ ստացողին անկ է պահանջել զիւր ինչ յօտարէ : Այդ ցոր չափ ստացողն չերևի ուստեք, անտերունչ համարեալ է իրն այն . և իրաւունք բնութեան նմա և եթ տան զիրն զայն՝ որ բարեմտութեամբ առ իւր ունիցի, և ոչ այլ որ ունի իրաւունս բաժանորդ այնմ լինել : Այց յերևել տեսան գոյիցն պարտապան է բարեմիտ ստացողն դարձուցանել ընդ արգասեացն մնացելոյն, քանզի եթէ մինչդեռ առ իւր ունիցի զգոյսն, և մինչ չե յայտնեալ տեսան ինքն շահեսցի այնու և ծախեսցէ ինչ 'ի շահուց անտի 'ի պէտս իւր, 'ի յայտնել տեսան ոչ է պարտապան 'ի հատուցումն ծախեալ սպառեալ արգասեացն . և եթէ ևս ծախեաց ինչ յիւրմէ յայն, և զայն ծախան պարտի հատուցանել տէրն յընդունել անդ զգոյսն : Իսկ եթէ բարեմտութեամբ ունողն կարծեալ եթէ ոչ ևս այլ յայտնեսցի տէր ստացուածոցն, և այնպէս համարեալ զնոյն իբրև ինչ զրաւեալ յանտերունչ ստացութենէ, և սկսցի շահել այնու և ճոխանալ յարգասեաց անտի, 'ի յայտնել տեսան, ըստ բնական իրաւանց հանեալ անտի զգին ծախուց իւրոց և վաստակոց, պարտի դարձուցանել 'ի տէրն զիրն և զարգասիան զամենայն . զի գիտէր և ինքն եթէ շահի 'ի ձեռն գոյիցն որք չեն իւր : Այս է թելադրութիւն արդարութեան : Այց գթասիրաբար խորհելով, զաճումն և զյաւելուածս մարթ է թողուլ ստացողին բարեմտութեամբ՝ որ եկաց հաւատարիմ, և աշխատ եղև և քանայաւ 'ի նոսին, յետ զկարևոր փոյթ ցուցանելոյ 'ի գտանել զտէրն և դարձուցանել 'ի նա :

Ի Բ Ը Ի Ը Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Գ Ի Բ Ք Ե Բ Բ Ո Բ Գ

ՏՈՒՄԱՅԻՆ ԻՐԱՆՈՒՆԻՔ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

Վ ի Ճակ մարդկութեան :

Տ Ե Ս Ը Ք վերագոյն զբնութիւն մարդկան և զինքնիշխան կարողութիւնս նորա, և զօրէնս տիեզերաց պատասպարան տկարութեանց մարմնոյ նորա, որովք կարծէ իշխել, վազել արտաքս 'ի հասարակաց օրինաց բնութեան, հաստատելով օրէնս անձին առանձին : Այլ եթէ իրաւունք են նմա վարել արարածովքս իբրեւ իւր սեփհական ստացուածովք . վասն որոյ և պարտք 'ի վերայ հասեալ նորա զգուշանալ 'ի փնտռելոյ ուսեք, դարձեալ և ստտարել իրերաց ըստ կարի : Այստոսիկ են ամենայն պարտք ըրացեալ արդարութեան, բարեմարդութեան և փոխադարձ օժանդակութեան : Այստոսիկ յաւելուլ պարտ է ընել մարդոյ ոչ իբրեւ զբոյսս ընձիւղեալ 'ի հողոյ, և ոչ վայրագատուն և անծանօթ անձին իբրեւ զանբանիցն ջուկս . այլ բաղաբական, և ընկերական, յորոց ծագեն բազմադէմ պարտք մարդկան առ իրեարս տոհմայինքն և ընկերականք իւրաքանչիւր վիճակի :

Վ ի Ճակն է հանգամանք իմն սեփհական, որով մէն մի յիւրաց պարագրին յիւրեանց սահմանին, և զատուցեալք որոշին յայլմէ ամենայնէ : Արկին է վիճակ մարդկան՝ բնական և բարոյական : Բնական է՝ զոր իմաստուն բնութիւնս պատ-

շաճեցոյց իւրաքանչիւր մարդոյ, որով զանազանի յայլոց և 'ի յատուկ վիճակ բնաւորեալ հանդամանացն պատկանի, յորմէ և բարոյական վիճակ նորա առնու յորով անդամ զհաստատութիւն, — Բայտ այսմ են հանդամանք բնական վիճակի ընել ոմանց արու, այլոց էգ, շատից բարեյօդ ունել մարմին, և միւսոց տխեղծ, կիսոց քաջաւոյ՞ և յորմից հիւանդագին. ոմանց միտք յատակ և սուր, և կիսոց մըռայլ և բութ: Բայտքիկ ամենայն բնական վիճակք մարդկան, զորոց խօսել անկ է բնաբանական ուսմանց: — Իսկ բարոյական վիճակն է առեալ կէս 'ի բնութենէ և կէս յիւրաքանչիւր յօժարակամ ընտրութենէ. և 'ի գործել մարդկանն ըստ վիճակացն այնոցիկ՝ կանգնի քաղաքական ընկերութիւն մարդկան ըստ աճմանն և ըստ բարեզարդութեան. և այս իսկ է նպատակ իրաւագիտութեան եթէ 'ի բնականն և եթէ 'ի քաղաքականն:

Բարոյական վիճակն, որպէս յայտ է յասացելոցս, կամ 'ի բնութեանն է և կամ ըստ պայմանի. առաջին ընդակից է, երկրորդն եկամուտ: Բնդակիցն է հանդամանք անդոսին 'ի բնութենէ ազգեցեալ 'ի մարդն՝ առանց ինչ գործակցութեան նորա, յորում ազատ գործողութիւնք մարդոյ ըստ պահանջելոյ բնութեանն կան յորէնն ի բրե սահմանափակ: Եկամուտն է հանդամանք կենաց՝ զոր մարդ ինքնիշխան ընտրէ անձին, յորում ըստ պիտոյից վիճակին այնորիկ պարփակին ընդ սահմանաւ օրինաց գործք ազատութեան նորա: Բնդակից վիճակն շնորհեալ ամենայն մարդոյ 'ի բնութենէ, է նոյն ինքն վիճակն հաւասարութեան ամենայն մարդոյ ընդ միմեանս, որով ենն ազատք 'ի բռնութենէ: — Օ հաւասարութիւնն այսպէս ի մաստատիրեմք: Բնեայն մարդ թէպէտ և ըստ իրաց իրաց քան զմիմեանս նուազունք իցեն կամ առաւելեալք, այլ կազմութիւն բնութեան նոցա և իրաւունք 'ի կեան և 'ի պատասպարել զանձինս՝ յամենեւին անայլալակ է և միօրինակ. վասն զի ամենեւեքին միապէս կազմեալ են 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ. և ամենեւեցուն նոցա նոյն պարտք են և իրաւունք ինամ ունել և զգուշանալ անձանց: Յողագոս օրոյ որչափ

Հուլիսի հանդամանս բնութեն մատչեցիմք, այնչափ յայտնողոյն խելամոհմք՝ եթէ ամենայն մարդ ըստ ընդակից վիճակին հաւատար է բնութեամբ, և չունի առաւելութիւն և ոչ տեղի բարձրամտելոյ այր քան զընկեր իւր։ Բայտ հաւատարութիւն, որ հարկ առնէ մարդկան ՚ի մի և ՚ի նոյն յիւրեանց բնութիւն տեսանել զնմանիս իւրեանց, ազգեցութիւն է բարոյականին և իրաւանց բնութեան, թէպէտ և ոմն առաւել իցէ զօրութեամբ և ոմն նուազ. զոր օրինակ ՚ի բարեկարգեալ քաղաքականութեան ամենայն քաղաքացի միտպէս ունի զվայելս ազատութեանն, թէպէտ ոմն մեծատուն իցէ և ոմն ազգատ։ Բայտէս՝ որպէս և զհարկ լինիցի առաւելութիւն միոյն առ այլովք՝ ըստ մարմնոյն կամ ըստ հոգւոյն, սակայն միշտ յամենեւին նոյն պարտք են՝ հաւատար զրել անձանց իւրեանց զամենայն մարդիկ. և չիք որ որ չկարացէ պահանջել յայլոց իրաւացի բանիւ, զոր այլք լինբենէ պահանջեն. վասն զի, ասացից բանիւք Սենեկայ. «Բաժին մասն արդարութեան է ազատութիւն. և այնչափ առաւել՝ զի որպէս որ ինչ կարգեալ է ՚ի ստիպելոյ հարկին ՚ի պահպանութիւն այսր մարդկացին ընկերութեան, անհրաժարելի է յամենայն մարդկանէ, այսպէս՝ քանզի հաւատարութիւն բնութեան առ ՚ի ինքնան կենաց կարեւոր է ՚ի պահպանութիւն ընկերութեան, ապա և անհրաժարելի է. — Բրդ եթէ ՚ի բնական վիճակի ընդհանուր հաւատարութիւն իցէ, և չգուցէ տեղի իշխանութեան և նուաճութեան, յայտ ուրեմն է՝ եթէ բնական վիճակն է նոյն իսկ վիճակն ազատութեան, և եթէ տարամբժեալ են անտի ամենայն պատուիրանադրութիւնք քաղաքական օրինաց, և իշխանութիւնք և սատակութիւնք պատահասից. — Իսկ ազատութիւն է կարողութիւն զործելոյ զամենայն ըստ իւրաքանչիւր յօժարութեան սեփհական օգտի անձին։ Ստն զի ոչ է այս կոյր և անխորհուրդ շարժումն, այլ ճանաչելով յամենայնի զնպատակն և զկատարած։ Իմանամք ՚ի բանիցս կարգելոյ՝ եթէ կատարեալ ազատութիւն ՚ի բացմեթէ զամենայն խափանարարս զործոց։

Սակայն եթէ ամենայն մարդիկ հաւատարք են ընդ մի-

մեանս լատ կազմածոյ բնութեանս, և ամենայն մարդ ազատ է 'ի բռնութենէ և 'ի հարկէ, զինչ ապա. անկ իցէ ասել է թէ ամենայն քաղաքական կարգաւորութիւնք առ հասարակ բռնադատութիւն իցեն մարդկային ազատութեան: — Ըրդէն 'ի սկզբան զրոյս ծանուցաք զլինելն մարդոյ բնութեան և կարօտ առաջնորդական ձեռին. այլ աստէն երկրորդ անգամ 'ի մէջ առնումք հաւատաւէ՝ եթէ 'ի հետազօտելն նա և զքնական վիճակ մարդոյ, պահելով անխախտ 'ի նմա զազատութիւն նորա և զընդ ամենեցուն հաւատարութիւն, դարձեալ և այնպէս հարկ է նմա առաջնորդիլ յանխախտ օրինաց բնութեանս: Վանգի ազնուական բնութիւն մարդկութեանս զայս իւր խնդրէ օժանդակ՝ ունել հաստատուն իմն կանոն գործոց իւրոց: Եւ ծայրոյս օգտութի մեր յառաջնորդութեան է պայծառացուցանել զզոյս մտաց մերոց՝ օժանդակեալ անմահ հոգւոյ մերոց տրամախոհութեամբ, զի յաղթանակեալ տկարութենց մարմնոյն՝ ազատութեամբ բնորեացէ յամենայնի զլաւն և զօգտակար: Հոգիս մեր այս ճոխացեալ բազմադէմ կարողութեամբք որովք իշխէ 'ի վերայ ամենայնի շնչաւորացն և անշնչից, որք ենն ընդ երկնաւս, մեծամեծ օգտութեանց հանդիպի կալով յառաջնորդութեան, և 'ի սկզբանց ծանուցելոց յայտնելով զթագուն ճշմարտութիւնս, 'ի մասնաւորաց անցանելով յընդհանուրս, գիտելով զիշխուս, զթիւս և զչափս իրաց իրաց. 'ի վերայ հասեալ զինչ առաքինութիւն իցէ, զինչ կարգն, առ ինչ յովիցին և իրպէս խաղաղիցին կիրք և զայլն: Ըրդ զի մեծամեծ են պարգեքս և բազմապատիկ շնորհեալքն մեզ յՍտուծոյ, անիրաւութիւն մեծ էր և օրինաց բնութեան օտնհարութիւն, թողուլ զնոսին անխնամ. և ոչ եթէ ազատութեան լինէր այդ գործ, այլ պաճարամտաց և անզգայից դիպողագոյն առնել զանց զհրահանգօք:

Եւ յոյցիկ ամենայնի 'ի վերայ բերեմք հաստատութեամբ՝ եթէ մարդիկ 'ի բնական վիճակի զամենայն զգործս իւրեանց պատշաճեցուցանեն օրինաց բնութեան, և անգտին 'ի բնութենէ ուսանին պաշտել զՍտուած, սիրել զանձինս և խնամել, և զամենայն մարդ սիրել իբրեւ զնմանիս իւրեանց:

մի վնասել ումեք, տալ իւրաքանչիւրոյ զիւրն և զամենայն ջարդարուպատշաճ՝ հրահանգս մարդկութեան տանել 'ի զլուխ անթերի:

Գ Լ ՈՒԽ Բ.

Վիճակ ընկերութեան:

ԻՆՈՒԹԻՒՆ մարդկան անդատին 'ի ծննդէնէն կարօտ է օգնականութեան. և թէպէտ ըստ կազմուածոյ բնութեանն է հաւատար ընդ իւր նմանիս, այլ ամենայն կարողութիւնք նորա բնականքն, բարոյականքն և իմացականք 'ի տկար մարմնի ամենեւին անզօրք, ցանկաց կալ ընդ այլոց նմանեաց իւրոյ վասն հայթայթելոյ զպէտս կարօտութեանն. վասն որոյ է մեզ ասել հաստատութեամբ՝ եթէ անհնարին է ապրել մարդոց ընդերկար զատուցեալ 'ի կցորդութէ մարդկան: Եւ ահա մարդն փոյթ 'ի ինտմել անձին կալեալ, լինեալ զբնական վիճակն՝ էանց 'ի վիճակ ընկերութեան, յորում 'ի բազում դէպս զօգեալ է սերտիւ ընդ այլոց. դաշնաւորի 'ի գործս վասն անձին իւրում օգտի և ընկերութեն որջոյն, յորում 'ի հոգալ զանձինն հոգաց զհասարակացն: Ի դաշնաւորութիւնս և 'ի յանձնաւորութիւս, յայտարիկ՝ ստանայ իրաւունս 'ի վերայ ոմանց և սրբոս առ այլս. այսոքիւք մարդիկ ընդ միմեանս բազմացօղ շողկապին, և բազկացուցանեն զքաղաքական ընկերութիւն:

Ի՞նչ սահման ընկերութեանն է՝ հաւանութիւն երկուց կամ բազմաց 'ի նոյն օթանդակս և 'ի նոյն կատարած: Զոր լափ տէ՛ այս հաւանութիւն, ցայն վայր և ընկերութիւնն հաստատուն է: Օ՞չմարտութիւն բանիցս՝ եթէ ընկերութեանն վիճակ անկաւոր է բնութեանս՝ յերկոց զլիսոց ունիմք հաւատաւել. Եւ ի հնապատում աւանդից և յառապելաց նախնեաց: Հին սրատմութիւն երաշխաւորէ մեզ զսոյն, նոյնպէս և ամենայն նշխարք յիշատակաց նախնեաց՝

Եթէ մարդիկ միշտ կեցին յընկերութեան, որ թէպէտ զառաջինն անկերպարան էր, այլ միշտ 'ի կցորդութեան բարեաց և 'ի ձեռնտութիւն կարօտութեան պիտոյից զօգեալք ընդ միմեանս։ Այդ ամենայն տեղիս՝ ուր զուցեն հետք բնակութեան մարդոյ, անդէն է տեսանել ընկերութիւն լեալ միաբանական բազմաց 'ի միասին։ — Հառապելաց թէպէտ ոչ ինչ մարթի ճմարտել, այլ այնորիկ են տիպք կարծեաց և խորհրդոց անցելոյ ժամանակի մարդկանն. որք 'ի ճմարտութենէ կալեալ զծագումն, և զնոյն կերպարանել յինքեանս նկրտին։ Օտոյն 'ի զէմն մեզ բերեն և ոսկեղէն դարուն նկարագիրք, յորում ամենայն մարդ 'ի մի մարմին և 'ի մի քաղցր ընկերութիւն միաբանեալք երևին։ Բ. Կրտումն բանիւ զմարդ ծնեալ յընկերութիւն ամենայնիւ հաւատով։ առանց սոհմային ընկերութեան իբրիցէ հնար մարդկան կալ մնալ յերկրի և աճել և զարգանալ յիմաստութեան։ Արդի նորածին յազգատոհմին կարօտ է հայրախնամ աննդեան յաճումն մարմնոյն, և 'ի հրահանգս բարուցն 'ի շրջանս ամաց. և ոչ իբրեւ զանբանիցն որք յետ ամաց, նա և ճանաչել իսկ զմիմեանս ոչ կամին. ոչ և ծնունդք միոյ որովայնի զմիմեանս սիրել քան զայլն. և ոչ ծնողք զառաջին ծնունդս և զթոռունս։ Բանական հոգւոյն ազգումն 'ի մարդն, և ցանկութիւն ժառանգութե 'ի սրտին նորա մեծամեծացն և անչափից, յորդէ 'ի սիրաս նորա սէր և զթութիւն առ նմանիս, զի և ինքն առնուցու 'ի նմանեացն զփոխարկենն զկարեւոր ձեռնտութի 'ի ընտել զանցազն յարարածականաց զսիրտ իւր, որ է ընդունարան անչափական սիրոյ, անհուն փառաց, անդառ լիութեան հաճոյից, զի հանդերձեալքն անմահականք միայն կարեն ընտել զսիրտ մարդոյ, առ որ հրաւիրեալ է, և բերի 'ի բնութենէ անմահութեամբ ժառանգել զյրումն ամենայն ցանկալեացն, առ որ հասանել ինքնին առանձին անբաւական զանձինն զկարողութիւն ճանաչել։ Ասան որոյ ստուգադոյն է տեսլ Եթէ բնութիւնն ինքնին մարդէ զորդիան յընկերութիւն։ Գ. Վործք մարդոյ և յանձնառութիւն վատտակոյ յոյս առնեն զինել նորա ծնեալ յընկերութիւն, զի յորովակի

ժառանգին մարդիկ 'ի ձեռնառու թիւն այլոց . զու թն և կա
բեկցու թիւն 'ի սրտին մերում առ նմանիս մեր է թաղուն
ինն ներքին կցորդու թիւն մարդկան ընդ միմեանս : Աթէ
էր մեզ կարեւոր ընկերութեանն զօդ, բնութիւնն ոչ տալա
ւորէր 'ի մեզ զայս ներքին ազդումն . զայր տեսեալ յեցեալ
յալիս ծերութե, պատիւ և պատկառանս ցուցանեմք նմա .
ղիտիծ և զմորմք երեւեցուցանեմք 'ի մեզ ընդ աղէտս ու
րուք : զբերկրութիւն ընդ յաջողուածս մարդկութեան :
Հաւել և զայս՝ զի մարդ ծնանի 'ի պատկեր ծնողին, և ըստ
ածել Հասակին և 'ի զարգանալ, զամենայն զարթմունս
նորա և զգործս յանձն օրինակէ : Այս ներքին բերումն 'ի
նմանակցութիւն միմեանց զինչ այլ յայտ առնիցէ՝ եթէ ոչ
զինեւն մարդոց ծնեալ ընկերութիւն* :

Օխակութիւն մարդկային ընկերութեանն պարզեալ, արդ
ասցուք 'ի քննել և զՀանգամանս նորա 'ի սահմանի բնա
կան օրինաց : Ամենայն ընկերութեանց իւրաքանչիւր պատ
շաճեալ են նպատակք, ըստ զանազանութեան զիտաւորու
թեանց նոցա են զանազանք և ընկերութիւնքն : Աթէ կա
տարածն ակն եղեալ արդար իցէ և օրինաւոր, սպա և ըն
կերութիւնն է իրանացի . խի չար է ընկերութիւնն՝ որոյ
թիւր է նպատակն . այսպէս են զսպոյն և Հինից ընկերու
թիւնք և այլքն նմանագոյնք :

Համենայն ընկերութիւնս պահանջի յօժարութիւն և

* Հոգալէս անդիմացի նոր և անլուր կարծեաց եղև գտակ, որ կամակար
պնդէր՝ եթէ մարդ ծնանի պատերազմոց 'ի բնութենէ, և եթէ իրաւունք
են նմա վանել զամենայն հակառակորդս՝ որք զգեմ ունիցին ազատութեան
նորա : Այս և ամենեցուն ինել վերապահ խնամոց ասացելոցս . զի թէ
զեա իրաւունք են մարդոց վանել զամենայն գիտամարտս, սակայն ոչ եթէ
ինքն իցէ գաղան 'ի բնութենէ, ըստ կարծեաց Հոգալէսի . այլ զի յանկուտել
ուրուք ընդգեմ իւր, ունի իրաւունս՝ 'ի պաշտպանութիւն անձին և իւրոցն
'ի գործ արկանել բանութիւն . — Թուսոյ ճինէվաւնի պնդէր՝ եթէ մարդ
է ծնեալ ընկերութիւն, այլ զի առ խանգարել բնութեանն մուծաւ ինքն
ընկերութիւն . այլ անկաւոր է նմա կեանս վարել առանձին և անմարդի,
լիկ և սոսկ : Մարդն գերազոյն յարարածս Աստուծոյ, 'ի բանս սորա գը
տաւ հիգազոյն քան զամենայն . այլ այսոքիւք բանիւք ինքն անձին միայնոյ
կեանաց արժանի իւրոց մտայն զանազանս, որով վատթարացոյն յայնե
ցա քան զճիմին մարդ առեաց, և քան զէշտակցեալս անմա, զի եկաց ընկե
րութեան, գրեաց առ ընկերութիւնն, այլ մերժեաց յանձն զարդիւնս
բարեաց ընկերութեանն, երջանկութեան վայելից ասեմ Հոգալէսն :

Հաւանութիւն կամաց յայտնի կամ լռելեայն . յորմէ ընկերութիւնքն յերկուս ազգս տրոհին . ընկերութիւն յօժարակամ, և բռնադատ : Հօժարակամ է ընկերութիւնն յորում գուցէ ինքնայորդոր յօժարութիւն և հաւանութիւն կամաց . իսկ հաւանութիւնն այն միայն 'ի կողմանցն, կամ և երկոցունցն միանգամայն է՝ թէ իցէ 'ի հարկէ, բռնադատ է և ընկերութիւնն այն : Այլ թէպէտ ընկերութիւնն բռնադատ չէ օրինաւոր յամենայնի 'ի սկզբանն, բայց զինքն է՝ թէ 'ի վերայ եկեացէ յօժարամտութիւն, յայնժամ զրի յօրինաւորս ընկերութիւնն այն բռնադատ, համարեալ կամաւոր և վաւեր : Իստ այսմ բռնադատ էր և գողունի ընկերութիւնն ամուսնական զոր հաստատեցին հռովմայեցիք ընդ Սաբինացւոց, և ցեղին Բենիամենի ընդ Սելովացւոց, զի յափշտակութեամբ էր, և չգոյր հաւանութիւն յերկուս տեք, այլ զի 'ի վերջոյ գտան հաճք հարստահարեալքն, հաստատեցան ընկերութիւնքն . — Հայտնի է հաճութիւնն և կամ լռելեայն . յայտնին այն է որ բանիւք և նշանօք՝ իրբե նորոգ յընկերութիւն կապեալ առաջի առնէ զհաւանութիւն փոխանակ առաջին դժկամակութեանն : Իսկ լռելեայն՝ որ 'ի գործոյ անտի իւրմէ ցուցանէ զհաւանութիւն կամացն՝ միաբանեալ մտադիւր 'ի նոյն խորհուրդ և 'ի գործ : Այլ է և ինքնաբերն ընկերութիւն՝ որ առանց յայտնի և կամ լռելեայն հաւանութեան՝ ինքնին արդեամբ կատարի, և 'ի կատարմանն ծանօթանայ, այսպիսի է ընկերութիւնն 'ի մէջ ծնողաց և որդւոց . զի մանկանց 'ի խակամտութեան իւրեանց՝ մինչ չև ընծայեալ հաւանութիւն, կատարեն զգործ ընկերութեանն, այլ հաստատուն է ընկերութիւնն և անխզելի կապեալ յօրինաց բնութեան . զի կողմն որ ընդունի զւարիս և վայելէ 'ի նոսին, ոչ կարէ առանց անօրինելոյ ընդդէմ բնութեան դժկամակիլ ընդ ընկալեալ բարիսն և հետեւ՝ ոչ յանձն առեալ կալ 'ի հպատակութեանն, որպէս առնեն ապերասանք ոմանք 'ի մանկանց յաճել հասակին, այլ այնու ոչ ազատացին նորա երբէք 'ի հպատակութեան պարտուց իւրեանց :

Այն ընկերութիւնք պարզք և այլք բողոքողեալք . պարզք

են բաղկացեալքն յառանձին 'ի մարդկան: զօրերոց 'ի մի միաբանութիւն . իսկ բաղադրեալք են յորժամ ընկերութիւնքն ամենեքին միակամք 'ի մի նպատակ զիմեալ կցորդին ընդ միմեանս , Վարձեալ որ և է ընկերութիւն առ նախնի հաւատար' եթէ և ամենայն բաղկացու մասունք նորա հաւատար ջանիւ նահատակիցին 'ի գործ . իսկ եթէ ամենք 'ի մասանց առաւել քան զայլս վաստակիցին , և այլք նուազ , թէպէտ և մի և նոյն ամենեցուն իցէ նպատակ , անհաւատար է ընկերութիւն , Պարզ են ընկերութիւնք լծակցաց , ծնողաց ընդ որդւոց , տերանց ընդ ծառայից , որոց ամենեցուն 'ի մի միաբանութիւն եկեալ կազմեն զազադրեալ ընկերութիւն , զոր անուանեմք Վերդաստան . 'ի յովից զերդաստանաց միաբաներոց զումարին գեօղք , ամենք , քաղաքք . և 'ի սոցուն համակամութեան երեւնազք և պետութիւնք : Այս պատճառ այսոցիկ բաղադրութեանց է ճիշդն հասանելոց 'ի նպատակն առաջի եղեալ 'ի թիկունս կալով միմեանց . վասն որոց 'ի սկզբանն նահապետութիւնքն զերդաստանք փոխեցան 'ի թագաւորութիւնս մանունս յոյժ , այլ յանցանել ժամանակին , պէտքն զօրանալոց ընդդէմ թշնամեաց հարկաւորեաց միանալ բազմաց 'ի մի : Արիւնքն 'ի գիրսն սրտոշաճից 'ի խօսել անդ զընկերութեանէն , ասէ . (Ն . ԺԷ .) “ Բարիճանք ընկերութեան մարդկան բազումք են . քանզի առ խորշերոց յանբաւութեանս , հաւաքագոյն է ընկերութիւն նոյն ազգի , զրոհի , լեզուի , որով առաւել միանան մարդիկ : Սերձաւորագոյն ևս է նորին քաղաքի լինել քաղաքացի . վասն զի բազում ինչ իրք են հասարակաց առ քաղաքակիցս . հրօտարակ , տաճարք , ճեմեւիք , ճանապարհք , օրէնք , իրաւունք , դատաստանք , քուեայք . ևս և սովորութիւնք , ընտանութիւնք , և բազմաց ընդ բազումս բանք և դաշինք : ԲԱՆ և ևս անձուկ կապակցութիւն ընկերութեւ է 'ի մէջ ազգակաւնաց . զի յանբաւութեանս անտի ընկերութեան մարդկային ազգի 'ի գոյզն և 'ի փոքրն ամբոփի : Օ՛հ որովհետեւ 'ի բնէ հասարակ է այս կենդանեաց , ունել զօրդեծնութեան ցանկութիւն , առաջին ընկերութիւն 'ի լծակցութեան անդ է .

յետ նորա 'ի զաւակս . այնուհետեւ 'ի միում տան ամենայն ինչ է հասարակաց . և այս խի է սկզբնաւորութիւն քաղաքի , և որպէս թէ սերմնարան յէրութեան հասարակաց , թէ աշտոյցիկ են ընդակցութիւնք եղբարց , ապա եղբոր որդւոց և քեռորդեաց , որք իբրեւ չկարեն 'ի միում տան օժանդակիլ , 'ի տունս բաժանին իբրեւ հաստաւծք գաղթականութեան : Օ հետ զան ամուսնութիւնք և ինամութիւնք , և 'ի սոցանէ ևս բազմապատիկ տոհմակցութիւնք . և այս սերունդ և զաւակագործութիւն սկիզբն է պետութեւ հասարակաց . և արեան մերձաւորութիւն զօղէ զմարդիկ սիրով և մարդասիրութեամբ . զի մեծ ինչ է զնոյն ունել յիշատակս նախնեաց , զնոյն պահել կրօնս , և հասարակաց ունել զգերեզմանս : Վ. յԱ յամենայն ընկերութիւնս չիք գերադանծ և հաստահիմն որպէս զայն՝ յորժամ արք բարիք համարարոյք իցեն միացեալք ընտանութեամբ : Վ. ամս զի պատշաճն այն զոր ստեպ յեղյեղեմք , թէպէտ և յայլ որ տեսանիցեմք , սակայն և զմեզ շարժէ և բարեկամս զմեզ առնէ ընդ նմա՝ յորում այդ երեւի : Վ. թէպէտ ամենայն առաքինութիւն յինքն զմեզ յանկուցանէ , և տայ մեզ սիրել զայնոսիկ՝ յորս ինքն գտանել թուի , սակայն առաւելապէս զոյն ներգործէ արդարութիւնն և առատաձեռնութիւն . վասն զի չիք ինչ այնպէս սիրելի և շարկապիւր , որպէս զհամարարոյութիւն լաւաց . քանզի յորս նոյն փոյթք են և նոյն կամք , յայնպիսիս զուգապէս այր ընդ եղբոր զուարթանայ որպէս ընդ անձին , և կատարի զոր ցանկայր Պիւթագորաս 'ի բարեկամութեան՝ լինել 'ի բազմաց միութիւն :

Ի միտ առեալ զսկիզբն և զազգս ընկերութեան , կարեւոր է լսել և զպարտսն որ 'ի նմա . այն զի յամենեւին 'ի մասունս ընկերութեանն իցեն մի կամք և մի խորհուրդ , այնպէս զի տեսցին նորա զուարեալք 'ի մի անձն և 'ի մի մարմին . այս է՝ զի ջանք և յօժարութիւն իւրաքանչիւր ըստ մարթեոյ իցեն զուգընթացք յօժանդակսն և ուղղեալք 'ի նպատակն , իբրեւ զանդամսն միոյ մարմնոյ առաջնորդեալք 'ի միոյ հոգւոյ : Վ. քանզի վախճանն ընկերութեանն է երջանկութիւն առն իւրաքանչիւր ձեռնառութեամբն միմեանց , ապա յայտ է

լինել ընկերութեանն տաճմանեալ 'ի բնական օրինաց, և զի պարտք են իւրաքանչիւր մասանցն ակն զնել ջանալ 'ի նպատակն ամենայն զօրութեամբ: Այլ եթէ ընկերութիւնն է զուգաձայնութիւն յօլովից 'ի նոյն դիտաւորութիւն, ապա 'ի պակասել զուգաձայնութեանն, ոչ ևս մնայ ընկերութիւնն. փասն որոյ յետ ուղղելոյ զամենայն ճիշդն 'ի նպատակն, հարկ է ևս յատուկ անձին գրել զամենայն չարիս ընկերութեանն, և փութալ 'ի պատարարութիւն. ճանաչել եթէ չահել 'ի փնասուէ այլոց յընկերութեան, այն է փնասել անձին և ընկերութեան միանգամայն. նոյնպէս և որ զանձին օգուտ գեր 'ի վեր դասէ առ այլովք, 'ի փնասել ընկերութեանն՝ այնու և անձին նիւթէ չարիս. և զի զամենայն համանգամայն ասացից, պարտ է ամենայնիւ լինել հաւատարմ' եթէ որ ինչ փնասք գործին 'ի բնական մարմնի, ամենայն անգամոց հաղորդ գտանելով բարեաց և չարեաց միումն, սոյն այդ պատահէ և 'ի բարոյական մարմնի ընկերութեան:

Օր ինչ պարտապան են ընկերք առ միմեանս՝ չնասել ուրեք և տալ իւրաքանչիւրոց զիւրն, զնոյն իւրաքանչիւր ընկերութիւնք պարտապան են զզուչանալ առ միմեանս. քանզի ընկերութիւնքդ մէն մի անձինք են բարոյականք, և նոյն իրաւունք են նոցին՝ որ ինչ առանձին իւրաքանչիւր մարդոյ, սիրել զայլ իբրեւ զանձն, մի ուրեք չարիս խորամանկել. յայտարիկ են կատարեալ պարտքն և իրաւունքն: Այն և զանկատար պարտան հարկ է ընուլ զբարեբարութեն և զբարեկամութեան՝ որ մարդասիրութեան են մասունք: Այսոքիկ պարտք ընկերութեանց են հիմունք ազգային իրաւանց: — Նովանդակութիւն պարտուց ընկերութեան է այն ամենայն՝ առանց որոց չմարթի ընկերութիւնն հասանել կատարածին առ որ բերի. նոյնպէս ևս պարտք նորա են զանց առնել զայնու ամենայնիւ ոլք իցեն դիմամարտք կատարածի ընկերութեանն:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ .

Ամուսնական Ընկերութիւն :

ԲՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ամուսնական սահմանի՝ Պարզ ընկերութիւն երկուց անձանց զանազանից ըստ սեռի՝ ի ծնունդ և ի սնունդ զաւակաց : Աման որոյ կարեւոր է յօժարակամ հաւանութիւն երկոցունց՝ և պարտք նոցա են հսկել յայն ամենայն որք սատարեն ի ծնունդ և ի սնունդ որդւոց , և խորշել յամենայնէ որ խանդարէ զդուին . քանզի և լաւ զոյն է չծնանել որդիս , քան զծնեալն անհրահանգս անուցանել ի նախափինս և ի փնաս ազգի մարդկան : — Երբեկի մարթ է նկատել զընկերութիւնն ամուսնական . իբրեւ դաշնաւորութիւն բնական , իբրեւ քաղաքական , և իբրեւ խորհրդական : Առաջինն հասարակաց է ամենայն մարդոյ . երկրորդն ըստ սովորութեան և օրինաց ազգաց իւրաքանչիւր . իսկ երրորդն է սեփհական քրիստոնէից՝ որոց են խորհուրդք եկեղեցւոյ * :

Վաճն ամուսնութեան ոչ հաստատի առանց երկուստեք հաւանութեան . վասն զի ընկերութիւնն ամուսնական , որպէս և այլ ամենայն ընկերութիւնք , հաստատին վասն բարւոյ անձանցն մտելոց յընկերութիւնն , խորշելով ի փնասուց անօգնական անպատասպար կենաց միայնութեան , մտադիւր յանձն առեալ զամենայն զպարտս ընկերութեն . այնպէս զի բնական ազատութիւնն ոչ կորնչի ներքոյ զրաւելով անձամբ զանձն պարտուց ընկերութեանն , զրելով

* Առ հռովմայեցիս խորոց մեծ էր ընդ յատուկ քաղաքացիս , ընդ օտարս և ընդ սարուկս . և միայն իբրեւ զգալն քաղաքական ունէին զամուսնութիւն . զոր յերիս զանազանէին , ի հարսանիս , յամուսնութիւն և յերգակցութիւն : Ամուսնութիւնն որ էր ի մէջ քաղաքացեաց անուանէին հարսանիս . և որ ընդ օտարս լինէր , այն կոչէր ամուսնութիւն , և որ ընդ սարկացն էր երգակցութիւն ձայնեալ իբրեւ զամուսնոյն , զի չէին նոքա ի մարդոց համարի , և ոչ պահէր ընդ նոսա հաստատուն ամուսնութիւն , թէպէտ և այս էր ընդդէմ ամենայնիւ բնական օրինաց :

անձին սրտաշանկան հպատակել այնոցիկ պարտուց ազատ
 բնորութեամբն, որով և 'ի հպատակել անդ կայ նա յազա-
 տութեան իւրում: Ամեն որոյ չեն իրաւացի ամուսնութիւն
 յորս գուցեն բռնութիւնք և կամ դաւաճանութիւնք: —
 Իսոյց և առանց դաշանց ամուսնական հաւատարմութեան
 ոչ է օրինաւոր գործ ամուսնութեանն՝ թէպէտ և գուցեն
 հաւանութիւնք և երկուստեք 'ի գործն: Այլ ընդ կռել
 դաշանցն հաւանութեամբ՝ համարին կապեալք 'ի դաշնն,
 թէպէտ և չիցէ կատարեալ գործով: Այսպէս զի թէ յետ
 այնք բանաւոր դաշնաւորութեան, թէպէտ և չեմերձաւոր-
 րեալ, եթէ մին 'ի դաշնաւորացն նենգութեամբ անկցի ընդ
 օտարի, գողունի է գործն, և համարի հաւատադրութեա-
 ռաջի դաշնակցին իւրոյ՝ որ էր նորա ամուսին օրինաւոր:

Կոտակ ամուսնութեանն է ծնունդ և սնունդ զաւ-
 կաց, յորմէ մշտնջենաւորի աշխարհ, ապա 'ի բնութենէ
 նորին և եթէ կոչին յամուսնութիւն՝ յորս գուցէ անկալու-
 թիւն ծնանելոյ և սնուցանելոյ որդիս. վասն որոյ կրկին ան-
 բաւականութիւնք են 'ի կապիլ յընկերութիւն ամուսնա-
 կան՝ բնական և բարոյական: Աստ բնականին անբաւականք
 են յամուսնութիւն մանկունք, պատանիք դեռահասք ոչ
 միայն վասն անկարող գորոյ 'ի զաւակադործութիւն, այլ
 և զի թերի են 'ի կարեւոր առաքինութենէ և 'ի զգոնու-
 թենէ խնամ ունել տան, լծակցին և բարիք դաստիարակու-
 թեան զաւակացն: Այսպէս և ծերքն, սրտաւունք՝ յորս
 չիջեալ է զօրութիւն կենաց, ներքինիք եթէ բնականք և ե-
 թէ 'ի մարդկանէ գործեալք, անբաւականք 'ի գործ ամուս-
 նութեան: — Բարոյականքն են պայմանք կարեւորք, որոց
 առաջին է ազատ հաւանութիւն և բանաւորութիւն. հա-
 վանութեանն հարկ է անբռնադատ լինել և առանց ահար-
 կութեան, և ոչ պատրանօք. վասն որոյ սպախտ է դաշնն
 ամուսնական երբ վրիպակ սպրդեացի 'ի վերայ անձինն և
 կամ 'ի հանդամանս դաշինն՝ յոր հաստատեալ իցէ հաւա-
 նութիւն ամուսնութեանն, որք և անուանին էական և պա-
 տահական: Ավերայ անձին էր վրիպակն և էական յամուս-
 նութիւնն՝ յակօրաց ընդ Ակայ, կարծեալ զնա հաւաքել վրի-

սրակ այդպիսի քակտէ զամուսնութիւն : Այնպէս և 'ի լի-
նէլ պատահական վրիպակին թերի է դաշնաւորութիւնն :
Այսպէս հրամայէր Մտուած յօրէնա՝ զի թէ ամուսնա-
նայր որ ընդ օրիորդի համարեալ զնա կոյս , և չէր , ոչ միայն
իրաւունք էին նմա լուծանել զամուսնութիւնն , այլ և պա-
տուհասի արժանի դատէր օրիորդն . ըստ այսմ 'ի սրակասել
կարեւոր սրայմանացն ոչ հաստատի դաշն ամուսնութեանն :
Այդ մանր զննելով զիրսդ 'ի բարոյական խափանարարս՝ են
որք ներհակին մտաց , և են որ կամաց : Արիպակն ներհա-
կան է մտաց , բռնութիւն և երկիւղ ներհակին կամաց : —
Արիպակն է սուտ կարծիք ճշմարիտ վարկուցեալ , և զանա
զանի 'ի տգիտութենէ այնու՝ զի տգիտութիւնն է թափօր
'ի ծանօթութենէ իրացն : Արկիւղն յոյզ իմն է կրկն
օրում անհնար է զդէմ ունել . և լինի 'ի յափշտակութիւն :
Արբ յափշտակեալն զամենայն հնարս հնարէ առ 'ի խու-
տափել , և ցորչափ կայ ընդ ձեռամբ բռնացելոյն , թէպէտ և
հաւանեցի , սակայն դաշնն ոչ ինչ է . զի փոխանակ ազատ
հաւանութեան յերկուտեք , 'ի մի կողմն է երկիւղ և ան-
բաւականութիւն , և 'ի միւսն սպառնալիք և ահարկութիւն :
Արկին է երկիւղն՝ նախընթաց և զուգընթաց . առաջինն է
պատշառ գործոյն , երկրորդն գործակից : Արկիւղն ծանր և
անիրաւ ապախառ առնէ զամուսնութիւն : Այնք է երկիւղն
եթէ վտանգն իցէ կենաց կամ ազատութեան կամ համբու-
ւոյ և կամ ընչից : Այլ առ 'ի բառնալ զներգործութիւն
անձնիշխան կամաց՝ հարկ է լինել երկիւղին 'ի բռն զօրու-
թենէ և յանիրաւի . սպա թէ ոչ՝ հաստատուն է դաշնն :

Այն տիպն սրատշաճելոյ 'ի լծակցութիւն ամուսնու-
թեան , քաղաքական օրէնք զհետ գնալով բնականին սրա-
տախրեն մնալ հասանելոյ յարբունս , որ 'ի կանայս է եր-
կոտաւան ամհասակին , և յարուս 'ի չորեքտասանն . այլ այս
'ի ջերմ և 'ի ցուրտ դաւառս փոփոխի կանխելով և յապա-
ղելով ըստ ներգործելոյ ազդեցութեան բնութեանն : Այլ
լուազոյն է մնալ յաճումն և 'ի կազգուրումն գործարա-
նացն մարդոյն : Օ՛ր մարմինք ծնողացն մինչ չև հաստա-
տեալ 'ի չափ աճմանն , զաւակասերութիւնն նուազեցուցա-

նէ, զնոսա, որոց և ծնունդք վտիարք և տկարք լինին և տա-
կաւակեացք: Այս և յանասունս պատահէ, և 'ի տունկս
որք կանխիցեն զծաղիկսն և զսերմանս յառաջ քան զժա-
մանակն: Յաղագս որոց պատշաճական ժամանակ վասն կա-
նանց համարի ութնութանս կամ իննևտանս ամ տիողն, և
վասն արանց քսան և կամ քսան և մի: Օչ և 'ի խոհակա-
նութեանս պարտին հաստատիլ, և վարժել զանձինս 'ի խը-
նամս անտեսութեան: Պատահն յիւր օրինաց զիրան տահ-
մանէր քսան ամ վասն կանանց, և երեսուն վասն արանց.
զի ոչ զիւրին ինչ է կալ 'ի միասին առն և կնոջ, և մուցու
նել որդիս զարգացուցեալ զնոսա նախ յառաքինութե և
երկրորդ յուսումն 'ի գիտութիւնս կարեւորաց: Այլ ոչ է-
ղանս սարաք 'ի վերայ՝ ընտրել ամենայն մարդոց զամուսնա-
կան կեանս, զի բնութիւնն ինքնին ներքին ազգամաճն յոր
զորէ 'ի նոյն՝ որոց արժան իցէ ընտրել զայդ վիճակ կենաց.
մանաւանդ զի արդ 'ի քրիստոնէական յանարատութեան
զարուս՝ կամուոր հրաժեշտն 'ի մեծ առաքինութիւն զրեալ
է, զի բանաւոր երկնային սիրով վառեալ յաղթանակէն
բնութեան երկրաւոր սիրոյն: Սակայն և յօրով այն է զի
ժամանակն, տեղին, ընչիցն նուազութիւն, ճանապարհոր-
դութիւնք և այլ բազում պարագայք 'ի մէջ անկեալք խա-
փան արկանէն բազմաց ընտրել զամուսնական կեանս * :

* Բազմաթիւ օրէնսդրութիւնք զանազան ազգաց ալ և ալ կարգս
սահմանէին զայսմանէ: Բարունիք Հրէից հաստատեալ 'ի բանն ատուա-
ծային օրհնութե և Աճեցէք և բազմացարուք, պարտաւոր մահու դատելին
զհրաժարեալն յամուսնութե. ոչ զխտացեալ և թէ օրհնութի եր քոր տայք
Աստուած և ոչ պատուիրան: Այլ զկանանց ոչ են մարանք, զի ասեն եթէ
նոքս ընդ հնազանդութեանք են և ոչ է պարտ նոցա շրջել 'ի խեղիւր, ալ
փայն ընտրութեանս այլոց հպանակել անհրաժեշտ: Ի կուրգոս օրէնսգիր
լակեղեմնաշուոց զհրաժարեալն յամուսնութենէ անարգեալ առ վաստ
զրէր զնոսա. որոց 'ի ծերանուն ոչ ինչ մեծարանս զնկննոցս երկատարգք:
Սովորութիւն էր յԱթէնս կոչել 'ի դատաստան զամուսնին, և զնոսա որք
յամին յամուսնանալ: Առ հռովմայեցին էին օրէնք բաշխել պարգևս ա-
մուսնացեոց, և տուգանել զամուսնին որք 'ի զեխ վարս կէին: Այլ և ա-
ռաւել 'ի պատուի էին ամուսնացեալքն և ծնողք՝ քան զնոսա որք չէին ա-
մուսնացեալ. բայց պատճառ այսոցիկ ամենայնի խորութեանց էր առ 'ի
յորդոր քաղաքացւոց՝ զի յանձն առնուցուն զվիշտս և զհոգս ամուսնական
կենաց, և մի բերիցին յանաձն անկարգութիւնս անզուսպ վարուց: Արդէն
և արդ իսկ առ մեզ առ քրիստոնէայոս խոհականքն և հմտագոյնք հանգամա-
նայ աշխարհի, յորդորեն միշտ զերիտասարգս՝ մի կալ և մնալ ընդ երկար

Իսայց և զայն զիտել արժան է՝ եթէ քաղաքական իշխանութի ոչ երբէք կարէ բռնադատել զհասակաշարին ամուսնանալ, որդիս ծնանել, տնաբարս լինել, առ ՚ի խափանումն զէնս կենաց՝ որով նուազումն լինի զաւակասերութեւն։ Իսկ զայս ամենայն գործէ քաղաքական իշխանութիւն յաւատ յօժարեցուցանելով զնոսա, քան տաստիւ։ զի ոչ կարէ զիտել զազգումն բնութեան իւրաքանչիւր անձին, և իշխել ՚ի վերայ ազատ անձնական գործոց նոցա։

Յօրէնս բնութեան չիք խտրութիւն ընդ վիճակ ամուսնացելոցն՝ եթէ ազատք ընդ ազատաց իցեն կամ ընդ նուաւորից, ճօխք ընդ տնանկաց, քաղաքացիք ընդ օտարաց, շատ դատեալ է միտ զնել ՚ի չափաւորութիւն տիտոյն և ՚ի զգուշութիւն խափանածոց։ Իսկ ՚ի քաղաքական իշխան է պետութիւնն արդէլու զամուսնութիւն քաղաքայնոց ընդ օտարաց։ կամ պատուէր զնել զի ազնուականք միշտ ընդ իրեարս ամուսնասցին, և մի ընդ նուաստիցն զօգեացին։ մինչ զի յանցանել ուրուք զհրամանօրդ, թէպէտ վաւերական է ամուսնութիւնն, ըստ բնականին, այլ օրէնք քաղաքականք բողոքեն ընդդէմ՝ սակս անաստութեւ նորա։ Իսկ թէպէտ լուծանել չմարթի, այլ արդարութիւ պատուհասէ, կամ յակնկալեալ յաջողուածոյն, և կամ յառաջնոց պատուոյն ՚ի բաց մերժէ։

Յայս վայր զիսկութեանց և զպարտուց ամուսնութեան. արդ խօսեսցուք և զօրարտուց լծակցաց։ Յորոց առաջինն է հաւատարմութիւն, զի երկոքին մի մարմին են և ոչ ևս են անձանց տեսքք։ վասն որոց պարտ է նոցա միշտ կալ այնուհետեւ ՚ի բնակակցութեան, և մի անիրաւել ՚ի սէր միմեանց։ Երկրորդն կամքք տրնել ՚ի վերայ որդւոցն զորս ծնան։ Ինչ պարտս հաւատարմութեւ երկայնաբանել յաւերջոյս զրեմ, զի միաբան վկայեն ամենայն ուղղադատ միտք՝ եթէ որպի-

յանորոց վիճակ կենաց ամուսնի, այլ ընտրել կամ զպարկեշտ ամուսնական կեանս, և կամ զկուտականն ուխտիք զհրէշտակայինն։ վասն որոց և առաւել պատուեալ են յաշտ քաղաքացւոց բնորոգքն զկուտական կեանս և ամուսնացելոքն ըստ օրինի, քան զնոսա որք կամին ազատ կեանս վարել ոչ զկուտական կենաց զառաքնութիւն յանձին հաստատեալ և ոչ ՚ի լծակցութիւն կապեալ։ խոստովելով և երկոցունց կենացն յանձնութեանց։

սի մեծամեծ չարիք ծնանին յանհաւատարմութենէ, և զի այդ ամենայնիւ զիմամարտ է նպատակի ամուսնութեան, ծնողեան, ասեմ, և բարեոք դատարակութեան զաւակաց: Օչոյն վկայէ խորշումն բնութեւ, որ մեծապէս վրէժինդիր զարթուցեալ կայ ընդ դժուամն ամուսնական սիրոյն: Ի սոյն միաբանին և համբէն ազգք մարդկան՝ ընդ ամենայն ժամանակս և ընդ ամենայն երկիր դարովեալ և դատապարտ կացուցեալ զնենգութիւն յայդ նախնական սահմանադրութեան:

Երկրորդ պարագ էն փոխադարձ օժանդակութիւն իրերաց հոգւով և մարմնով, խորհրդով և գործով և ստացուածովք որ հասարակաց իցէ նոցա և որ առանձին միոյ միոյ երկոցուն: Կնոջն ձեռնասուութիւն յաթին ունի զտունն ըստ ներքին հանդերձանացն, և օգնականութիւն առնն արտաքուստ պատասպարէ: Բայն արտաքոյ վատտակի և հանդերձէ, կինն ՚ի ներքոյ շտեմարանէ և պահէ:

Երրորդն է սէր և երկայնամիտ համբերութիւն պակասութեան իրերաց, տանելով թերութեանց միմեանց: Յերիս այսօտիկ պարտս ամփոփի հաւասարութիւն յամուսնութեան ամրացուցեալ զիրաւունս կողմանցն երկոցուն, զիւրելով դժուարութեանցն յանխզելի ընկերութեանն, քաղցրացուցեալ զվիշտս նորուն, և կապեալ զերկոսեանն ՚ի մի հոգի և ՚ի մի մարմին*:

Չորրորդ է իրաւունք առնն ՚ի վերայ կնոջն. զի թէպէտ զմիաւորութիւն և զկենսակցութիւն նոցա բննելով հաւատար է ընկերութիւն նոցա, այլ քանզի ՚ի մի մարմին պատկանին, զլուխ այդր մարմնոյն է այրն. նա ինքն է սկիզբն զաւակագործութեան, և այլով ամենայնիւ բանականութեանն ազգաբարձութեան, և այլով ամենայնիւ բանականութեանն իրերէ յայտնադոյնս հրամայեն կանանց պատկառ կալ իշխանութեան արանց իւրեանց, որպէս և Սառա զի հնա-

* Սովորութիւն էր առ նախնի Գերմանացիս՝ ՚ի նշան հարսնախօսութեան յգել առ միմեանս զոյգ եզանց ըծելոց, երկվար սանձահարեալ և նիզակ նշանակելով եղանք՝ եթէ ծանրութիւն ամուսնութեանն հասարակաց է երկոցուն նոցա, նիզակաւն զպաշտպանութիւն առնն, և ձիով զհնազանդութիւն կնոջն:

զանոց էր Մարաշամու և տէր իւր կոչէր զնա : (Ժ) Վեպետ հաւասար են նորա ըստ սիրոյ և ըստ գործակցութենն 'ի նպատակն ընկերութեան իւրեանց, այլ ըստ իշխանութեն տա նուտէր է այրն և յանուն նորա վերագրի տունն : ՄԺԼ իշխանութիւնս այս ոչ բռն է և ինքնահրաման, այլ քաղցր և խնամակալ՝ միշտ զպէտս ընկերին պաշտելով, և իբրե տկար անօթոյ պատիւ առնելով . յայս բովանդակի իշխանութիւն արանց 'ի վերայ կանանցն . մանաւանդ զի և ներքին յօժարամտութիւն նոցա առ իրեարս ցորչաւի ճմարիտ է և իրաւանց բնութեանն զուգաձայն, անհնար է և թէ փոխեցի 'ի խիստ բռնակալութիւն : Ս ասն որոյ ոչ իմաստուն բնութեան է գործ, այլ անագորոյն գազանի, զոր ընթեռնութեամբ 'ի սովորութիւնս ազգաց ազգաց, և զոր պատմէ աշխարհ զոմանց, և թէ արք իբրեւ ընդ գերեաց արծաթազնոց վարին ընդ կանայս իւրեանց, և և թէ են որք գանիւ հրամայեն կանանց իւրեանց, և հայհոյութիւնս և նզովս արծակեն 'ի նոսա, զայս ամենայն յիրաւունս գրեալ և ոչ ինչ գործ համարեալ մեղանաց : ՄԺԼ և ծնունդք այդպիսի դառն ընկերութեանց անիծիւք և դառնութիւն լցեալք են :

Մասցաք զընկերութիւն ամուսնութեանն լեալ ըստ երկոց կարգաց իբրեւ դաշն բնական, իբրեւ քաղաքական և իբրեւ խորհուրդ եկեղեցւոյ : Վննեացուք արդ զգոյն ըստ միոյ միոյ զլիտոյդ : Իբրեւ դաշն բնական իրաւանց հրամայեալ է յարարէն : (Նն. Բ. 18.) « Եւ ասաց տէր Մատուած . ոչ է բարեոք մարդոյդ միայն լինել, արասցուք դմա օգնական ըստ դմա : Եւ արկ տէր Մատուած թմբուութիւն 'ի վերայ Մշամայ, և ննջեաց . և առ մի 'ի կողից նորա, և ելից ընդ այնր մարմին . և չինեաց տէր Մատուած զկողն զոր առ յՄշամայ 'ի կին, և ած զնա առ Մշամ : Եւ ասէ Մշամ . այս այժմիկ ոսկր յոսկերաց իմոց և մարմին 'ի մարմնոց իմոց . սա կոչեսցի կին, զի յառնէ իւրմէ սուա : Ս ասն այնորիկ թողցէ այլ զհայր իւր և զմայր իւր և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղիցին երկուքն 'ի մարմին մի : (Ն. 28.) Մշեցէք և բազմացարուք և լցէք զերկիր, և ախրեցէք դմա : Ի ստին տեսանեմք նախ և թէ ամուսնութիւնն է ընկերութիւն երկուց

մարդոց և ոչ բաղմնոց . միոյ առն և միոյ կնոջ . որով յայտ-
նի՝ ոչ լինել օրինաւոր բաղմնակնութեանն : Արկրորդ՝ զի ա-
զատ և յօթարակամ ընկերութիւն է՝ միաւորութեամբ
հոգւոյ և մարմնոյ : Արրորդ՝ զի անխզելի է , ոչ կարելով
անջատել ՚ի միմեանց : Չորրորդ՝ արդիւնք այսր ընկերութե-
նն՝ փոխանակաւ ստանալ իրաւունս առն և կնոջ ՚ի վերայ
մարմնոյ միմեանց : Հինգերորդ՝ նպատակ այսր միաւորութե-
նն առն աշխարհի որդիս և բաղմնացուցանել ՚ի վերայ երկրի :
Վեցերորդ՝ զի ցօղէ Մատուած զօրհնութիւն իւր ՚ի վերայ
բարեկարգեալ ամուսնութեանց , յաւելեալ ՚ի նոյն զյաջո-
ղաւած բարեաց : — Սպիկն խնաստուն զեկտլարութեամբ
եբարձ Մատուած զանհաւասարութիւնն որ է ընդ մէջ եր-
կոց սեւից . զի զտկարութի կնոջն բաւնայ այրն , և զբըր-
տունս առն սրբէ կինն , փոփօխ միսիձարակից միմեանց լի-
նելով : Այս զարտադին ՚ի բնական օրինաց՝ որք յանկուցա-
նեն յինքեանս զկանայս ՚ի լրումն միայն անասնական ցան-
կութեան իւրեանց : Ս ասն որոց անվիւս կանոն յամուսնու-
կան ընկերութեան է՝ միտ դնել ոչ միայն ՚ի պիտոյս ամուս-
նացն , այլ և որդւոցն առ հասարակ և ընկերութեանն : Այ-
թէ այս կէտ զիտաւորութեանն վրիպեցի յաւաց , լինի
եղծումն ամուսնական ընկերութեան փոխեալ ՚ի գործ տա-
րադէս : — Ն միտս հեթանոսաց խաւարեալ նշոյլ սրբու-
թեան ամուսնութեան , և հնարեալ զատուածս ոմանս
խնամակալս ամուսնական գործոց , զհիմէն զոմն անուանէին
ատուած հարսանեաց որդի Վիտիսեայ և Մատղկան , ընդ
որով էին յորովք անձնատուրք ՚ի խենեշ պղծութիւնս :

Մուսնութիւնն իրբն զաշն քաղաքական , հարստակ է
քննութեանց և հրամանաց քաղաքական իշխանութեան :
() րէնք՝ որ վասն իրաւանց ամուսնաց , ծնողաց , որդւոց , յա-
ջորդութեանց , և որ ըստ սոցա՝ միշտ դատեցան իրբն կա-
րեւոր մասն օրէնսդրութեան . և զոր զիմամարտ զրեացեն օ-
րէնք նպատակի ամուսնութեան , ծննդեան , ասեմ , և մննն-
դեան զաւակաց , այն ամենայն եղծիւք են զաշանց ամուս-
նութեան :

Մ հայս ՚ի Ժամանակս հեթանոսութեան , որպէս և առ

ամենայն հռչակեալ ազինա նախնիս, կրկին էին օրինակք ամուսնութեան. առաջինն էր հարսանիք, և էր այս ամուսնութիւն ընդ կնոջ. որ և ընձեռէր մանկանց ծնելոց զիրաւունս մտանելոյ յազգատոհմ անդր իբրեւ որդիք հարազատք, Լիւրորդն էր անուանեալն հարձութիւն, որ թէպէտ է իբրեւ զհարազատ ամուսնութիւնն, այլ կկինն ոչ համարէր հարազատ, և որդիքն անուանեալք հարձորդիք ոչ ժառանգէին զհայր իւրեանց ընդ այլոց հարազատ որդւոց, այլ միայն մասնինչ առեալ 'ի բաժին իւրեանց 'ի բաց ելանէին: Այլ առ հռաքմանցիս յօրէնս էր ունել զմի ևեթ կին, նա և զմի միայն հարձ, զոր ազատագրէին 'ի ստրկութենէ, վասն որոյ և չէր օրէնս առնուլ զնոյն 'ի յատուկ կնութիւն:

Մուսնութիւնն իբրեւ խորհուրդ Լիւեղեցոյ՝ է օրինակ հարսնանալոյն Լիւեղեցոյ ընդ Վրխատոսի, որ և կապեցաւ ընդ նմա անլուծանելի հանգուցիւք սիրոյն Վրխատոսի: Այլ որոյ կապեալքն յօրինաւոր ամուսնութիւն ընդունին յԱստուծոյ և զնորհս պնակին, որով միանան ընդ իրեարս 'ի սուրբ սէր ողջախոհ ամուսնութեան, ըստ օրհնութեանն Բատուծոյ առ աճել և բազմանալ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Խնդիրք կարեորք յԱմուսնութիւն:

ԲՍՏ բերելոյ կարգի բանիցս՝ արկցուք 'ի բնին զխնդիրս կարեորս յամուսնական ընկերութեան, յորս է առաջին ամուսնութիւնն բազմանկողին՝ որ բազմօք աշխատտ արար ըզմիտս օրէնսդիտաց: Լիւր ազգք են բազմանկողին ամուսնութեան, բազմակնութիւն և բազմայրութիւն:

Բազմակնութիւնն զրեւ է թէ առ ամենայն նախնի և այժմեան ազինոս յաճախեալ սովորութիւն է, միայն առ ամենայն ազգս բրիտաննից 'ի սկզբանէ և այսր ոչ է ընկալեալ: Վանգի և անաշխուտութեամբ քննեալ զիրոյ՝ զտանեմբ

գիմամարտ բնական օրինաց. զոր և զիւրին է նկատել անպատրուակ 'ի խոկալն առ այս, առանց յուզելոյ 'ի բռնութենէ, անբանաւոր զգայական կրից. զի որպէս և Մատաթ ինքնին վկայէ, կապեալ առն սիրով ընդ կնոջն, «(Ժողջէ ջայր իւր և զմայր և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղիցին երկուքն 'ի մարմին մի» : Այս ըստ ուղիւ բնական լուսոյն՝ անթերի սիրով սիրտին սիրել զմիմեանս, այնու սիրով ծնանել և զորդիս, և մնուցանել զքաղցր պտուղս արդար սիրոյ իւրեանց. վասն որոյ և անհնարին է առանց արատելոյ զսէրն որ 'ի միջի իւրեանց, զայնպիսի ներքին սէրն տարածել և առ օտարս : Այլ քանզի բնութիւնս յամենայնի տկարացեալ է և ապտամբեալ 'ի բանէն, ճանաչէ զօրէնս բնութէ եթէ յամենայն առնուցու մտանել 'ի խորհուրդ ընդ խղճի մտացն, այլ յաճախ 'ի կրիցն կալեալ մտայն, զգրգռութի նորուն ինքեան յօրէնս զրէ. այլ եթէ քանի աղետաբեր իջէ բազմակնութիւն՝ չէ անժանօթ ուղղատես մտաց. անտի ջրտութիւն սիրոյ և տոհմային բարեկարգութեանց եղծումն, և նախանձու և երկարաակութեանց զրգռութիւն. անտի բազմադէմ՝ բազաբական յուզմունք, զի 'ի խռովութեան ընտանեացն՝ աղմկի և ողջոյն իսկ բազաբական միաբանութիւնն : Այլ և յարդիւնս բազմակնութեան ակնարկեալ, է տեսանել տուայտիլ բազմաց 'ի դառն աղքատութեան և 'ի տառապանս վշտաց. վասն զի 'ի վախճանել առն, սակաւ ինչ ժառանգութիւն մնայ կանանց և որդւոց, որով ամենայն ինչ 'ի պէտս կենաց կարեւորքն պակասին նոցա. և այսպէս բազմակնութիւն մրցի ընդդէմ անզորութեան ամուսնական և առանին վիճակի կենաց և բազաբական հանդարտութեան : Վարձեալ և 'ի սկզբանէն բնական օրինաց. Ղենել այլոյ՝ զոր կամիս անձին, ցուցանի անդիպութիւն բազմակրնութեանն. քանզի առն միացեալ ընդ կնոջն ամուսնական սիրով, յայտ է զի ոչ կամի եթէ կին իւր նա և յայլ ոք յօթարեացի դարձուցանել զսէր իւր. սորա և կինն զնոյն պահանջէ յառնէն, այլ քանզի տկար է և ոչ կարէ բռնանալ 'ի վերայ առն և խտրանել զանաանձ բերումն նորա, լռէ. այլ իրաւունք բնութեան ոչ զաղարկն 'ի բողոքելոյ ընդդէմ :

— Աւելցուք և զբանս հակառակորդացն . ստեն . Քաղմա-
կնութեամբ ոչ խափանի նպատակ ամուսնութեանն՝ որ է
ծնանել որդիս օրինաւորս : — Սակայն և զայն յուշ ածել
արժան է՝ եթէ ընդ ծննդեան պահանջի և մնունդն, առ օր
տկարանան ըստ բազում՝ զլիցոյ 'ի յաճախել կանանց և որդ-
ւոց, և ռիտակալութիւն, քէն և յուզմունք 'ի մէջ կանանց՝
կորուսանեն զխաղաղութիւն 'ի տանէ և 'ի սրտէ առն : —
Այլ զսովորութիւն ազգաց բազմաց առաջի առնեն, առ օր
նպատակն և օրինակք աստուածարեալ նահապետացն՝ որք
ու ինչ խղճեցին ընդ բազմակնութիւն . նա մանաւանդ ա-
սէր Աստուած առ՝ Աթան . (Բ . Թգ . ԺԲ . 8 .)՝ Աստու քեզ
զտուն տեառն քո և զկանայս տեառն քո 'ի ծոց քո : Աստ
Աստուած թողացուցանէր զզոյն : — Ախ զի յօրինակէ ազ-
գաց բազմաց ոչ ցուցանի ուղղութիւն գործոյդ . քանզի և 'ի
հինան անդ և մինչև ցայժմ՝ ո՞ կարէ թուել զզաղրութեան
գործս հեթանոսաց . իսկ անդորրութիւն, 'ի պատճառս բազ-
մակնութեան, և որդւոցն օտարութեան 'ի միմեանց, ըստ
վկայելոյ հնոց մատենիցն սրատմութեանց, 'ի սպառ տարա-
զիր էր 'ի նոցանէ : Այնր աղաղաւ հնարեցան կանանցք,
մանաւանդ եթէ փակարանք, և ներքինեացն պահ զգուշու-
թեան 'ի վերայ նոցա . այնպէս զի մարթ է ասել՝ եթէ կա-
նանց ազգ 'ի վայելից քաղաքական կենաց զրկեալ, ընդդէմ
օրինաց բնութեան, դատաւարաւեցան 'ի բանդս կենօք՝ 'ի
պատճառս անզուսպ կրից արանցն, որք ունէին զնոսա այնու-
հետեւ ոչ իբրեւ ընկերս սիրոյ, այլ իբրեւ զազգս իմն ստեղ-
ծուածոց ժողովեալս 'ի առն 'ի լրումն հեշտախտութեան
ցանկութեան կրից իւրեանց : Այլ օրինակ նահապետացն և
ողջոյն աստուածապաշտ ազգին չունի զհիմունս հաստատու-
թեան . վասն զի բազում անգամ զիջանէր Աստուած 'ի տը-
կարութիւն մարդկան, մանաւանդ այնր թանձրամիտ ազ-
գին, զորմէ վկայէ և ինքն Վրիստոս՝ եթէ վասն խտտաբը-
տութեան նոցա եթող Աստուած զպատուիրանն զայն, այլ
'ի սկզբանէ ոչ էր այնպէս . և նահապետքն երկիւղին Աս-
տուծոյ վարեալ 'ի գործն, և ոչ 'ի մարմնական ցանկութե-
քերեալ, անստգիւտ քաղաքավարեցան . զի երկիւղ Աստու-

ծոյ գիտէ յանշահիցն քաղէլ զահաւորն, այլ մեք աստա-
նոր զօրէնս բնութեան առեալ եմք 'ի քննութիւն, և ոչ
լատ հարկին գործեալն առ ժամանակ ինչ: — Այլ 'ի բն-
նութեան բնութեան ապաստան լինին հակառակօրդք յազ-
գունն օդոյն. ասել էթէ 'ի գաւառս ուրէք ջերմինս ուր
յեռանդան է բնութիւն արանց, չնորհեալ իցեն իրքդ. որ-
դէս է տեսանել զայդր սովորութիւն առաւելապէս 'ի կող-
ման հարաւոյ: — Սակայն ամենեւին անբաւական է պատ-
ճառդ, զի ըստ փոփոխել բնութեան արանցդ փոփոխին և
կանանցն բնութիւն, հաւասար զարթնուն և յերկոսին կիրք,
Այս ամենայն բանից զհետ բերեմք զճշմարտութիւնն՝ եթէ
ընկերութիւն առն ընդ միոյ և եթէ կնոջ, այս է զուգաձայն
բնական իրաւանց, և է պարկեշտ, օգտակար, խաղաղաւետ
և մարդկային ընկերութեանն պատշաճական. զի այսպէս
հաւասարութեամբ բաշխին առ միմեանս իննամբ գծոց,
անդ 'ի մէջ նոցա թագաւորէ միամիտ խաղաղութիւն, և
անթերի սէր:

Իթէ զազմակնութիւնն հաւաստեցաք լինել օտար 'ի
բնութեան օրինաց, իսկ բազմացրութիւնն ոչ միայն օտար
այլ և քակտիչ բնութեան է ասել. և կարծեմ ոչ ուրէք ընդ
տիեզերս զօրացեալ է այդ, յորմէ և բնութիւնն ինքնին
խորի. վասն զի այնու հայրենի սերունդն մնայ անծանօթ,
որովհետեւ լինի խափան աննպեան ծնելոյն. յորոց զգուշա-
նան և ամենայն ազգք մարդկան *:

Երկրորդ կարեւոր խնդիր է՝ եթէ իցէ հնար լուծանել
զամուսնութեանն զկապ: — Կամեցեալ 'ի գործոյն հաւաս-
տել զճշմարտութիւն պատուիրանին օրինաց, պատասխա-
նեմք. Որ ինչ սատար է նպատակի ամուսնութեան, զայն
մինչև ցլախաճանս պարտ է պահել անխզելի. և զի նպատակ

* Ծանոնս վրիպէ այլ ի խուրդոս յորենագրութեան խրոմ՝ որ սահմանել
կանանց լինել հասարակաց ամենեցուն, կարծելով սովին տարազրէլ զնա-
խած տարապարտ, և զերկմտութեան կարծիս արանց 'ի վերայ կանանց
խրեանց. այլ ոչ գիտաց զի այնու Էզմանէր զբռնու բնութեան և մարդ-
կութեան, քաղաքական ընկերութեան, ձեռնառուութեան միմեանց, զսեր-
հօր, որգաւոյ, և զսէր ամուսնական, և զսէր վաստակելոյ վասն բարւոյն հա-
սարակաց: Ի նոյն յոժարեաց և Պզատնն 'ի քաղաքականութեան գիրքն,
զոր 'ի գէպ կշտամբէ Ոսկերեան 'ի մեկնութեանն Մատթէի:

նորուն է ընդ ծննդեանն և սնունդ զաւակացն , ապա հարկ է մնալ ամուսնութեանն անխզելի , որպէս զի ըստ պատշաճի լինիցի և սնունդ զաւակացն : Ամսդի խսուծիւն ընկերութեանդ զորով սնունդ և աճումն զաւակացն , հարկ է յերկարաձգել զնոյն մինչև ցվախճան . այլ և յետ այնորիկ 'ի ծերանալ ամուսնացն , ընուծիւնն ինքնին պատուիրէ որդւոցն ինսամ ունել ծնողաց իւրեանց : Օայս անոցծ ընկերութիւն անդէն 'ի միաւորութեան իւրեանց ունին առաջ աչաց ամուսնիքն , և վասն այնր կանխեն բազմադէմ բնութիւնք 'ի վերայ իրերաց , որպէս զի քաջադէպ եկեալ բնութե իւրեանց ընդ միմեանս , զիւրին լինիցի մինչև ցվախճան պահել հաստատուն զընկերութիւնն յոր միացան : — Այս անբախութիւն ամուսնական ընկերութեն յայտ է և 'ի սկզբանէն , զի կապին 'ի մի մարմին և 'ի մի սէր , յանձն լեալ 'ի միմեանս , այնպէս զի և կամաց իւրաքանչիւր զհետ զնալ կամաց միմեանց , զի և յայնմ հետէ առ 'ի վայել երջանկութեանն կենաց՝ ըստ տանելոյ բնութեանս 'ի վերայ երկրի , պարտիննոքա երկոցին յամենայնի ունել զմի և զնոյն կամս , զնոյն յօժարութիւն , զնոյն բերկրանս և զնոյն ցաւ , որպէս 'ի միում՝ մարմնին անդամքն ցաւակից լինին միմեանց և ինդակից , այսպէս և նոքա պարտինս առնել 'ի ցաւս և 'ի ինդութիւնս միմեանց : Այսպիսի զօղիւ կապակցեալ զմասունս իբր հնար իցէ բաժանել 'ի միմեանց առանց փնտելոյ բնութեան : — Արկմտութիւն իմն այլ ծագէ աստանօր . Աթէ հաւատադրժութիւն 'ի ներքս անկցի անիրաւելով միոյն ամուսնական սիրոյ ընկերին , իցէ օրէն յայնժամ քակտել զհանգոյց ամուսնութեանն : որովհետև ընդհանուր օրէնք են՝ եթէ 'ի դաշնս 'ի դրժել միոյն 'ի դաշնակցաց , իշխան է երկրորդն զանց առնել զդաշամբն և մնալ անպարտ 'ի խոստմանէն առ նա : — Արշափ և հաւատսի է ընծումն դաշանց յայլ ամենայն ընկերութիւնս 'ի դրժել միոյն 'ի դաշնաւորացն , այնչափ ևս հաստատուն է անբախութիւն ամուսնական ընկերութեանն , թէ և անիրաւեալ գային ընդդէմ միմեանց , և անկղիտասցին 'ի չարիս ընդդէմ դաշանցն : Օի այս ոչ է իբրև զայլնս յընկերութեանց

դաշնաւորելոց պայմանաւ 'ի շահ անձանց, որոց 'ի խափա-
նելն՝ իրաւունք են նոցա լքանել զընկերութիւնն և 'ի բաց
եղանել. այլ արմատ այսր ընկերութեան է սէրն առ ըն-
կերն, և պայման զաշինն է՝ լինելն 'ի մի մարմին. արդ մար-
մին 'ի մարմնոյն միայն հաստմամբն բաժանի, որ լինի 'ի մա-
հու և եւթ միոյն. և սէրն ճմարիտ է 'ի բարութեան սիրել-
լոյն, և ոչ կարէ լինել զիւրափոփոխ. այլ յանիրաւել սի-
րելոյն ընդդէմ՝ սիրոյն իւրոյ, նա ինքն սիրովն որ 'ի նա
է հաստատեալ ցաւի, վշտագնի և ջանահար լինի զարձու-
ցանել զնա յիւր առաջին սէր, այլ ոչ երբէք յանձն առնու-
ցու լքանել և 'ի բաց եղանել. Օ՛ր ոչ վասն առանձին ինչ
շահու սիրել և կապէր յընկերութիւնն, զոր կարացէ առ-
նու և մեկնել յընկերութենէ անիրաւելոյն. Այսպէս ա-
նաւառ քննելով զայս, գտանեմք անհարկն 'ի կողմանէ բնաւ
կան իրաւանց. նոյնպէս և 'ի կողմանէ աստուածադիր պա-
տուիրանոց. Յաշագոս որոց ամենայն խորոցք խափանա-
բարբ լին բաւական 'ի քակտումն այդր ընկերութե. վասն
զի մարդ ծնանելոց է յաշարհ առ 'ի մշտնջենաւորել զազդ
մարդկան. և ոչ եւթ է վասն առանձնական շահուց հաստա-
տին դաշնաւորութիւնքս ըստ այլոց ընկերութեանց. Առ
տի որպէս ոչ է հնար քակտել զծրէնս աշխարհի՝ որ զինչ
և է խափանարարս առաջի արարեալ, նոյնպէս և ոչ այս օ-
րէնք ամուսնութեան և որդեծնութեան փոփոխին յընդդի-
մակ խօսից, որչափ և ծանունք իցեն և քակտիլ թուիցին
զաւանց. — Այլ թէպէտ 'ի տիրել զժկամակութեանն 'ի
մէջ նոցա՝ չյօժարեն մերձիլ առ միմեանս այրն և կինն, այլ
այդ պատճառ ոչ առնէ զնոսա անբասիր. Այս և եւթ է յայլ
ամուսնութիւն դաշնաւորեացին, սակայն և այնպէս պար-
տին լքանել զայնտիկ և դառնալ յառաջինն յոր անըղծ
կապեցան. Օ՛ր ամենայն ինչ որք իցեն հաստատեալք և կար
գեալք 'ի կարգս բնութեան՝ 'ի մշտնջենաւորութիւն և 'ի
զարգացումն նորին, են անայլայլակ ամենեւին. արդ և այս
ընկերութիւն կապեալ ըստ օրինադրելոյ բնութեանն ազաւ
իշխանութեամբ մարդոյն, առ ձեռն տալ մշտնջենաւորու-
թեան բնութեան, է անըւծանելի գլխովին. Այլ մարթ է

առ ժամանակ մի հեռանալ 'ի բնակակցութենէն 'ի սրատու հաս և կամ 'ի սրատառու հանդարտութեան մտաց, մինչև անցցեն միրիկք ատելութեանցն : — Արաշխաւորեն ասացելոցս սովորութիւնք և օրէնք ազգացն յորս զբաժանմունս յիրաւունս առեալ էին . զի հարկ էր նոցա բաժանել 'ի մի մեանց եղեալ վկայութիւն առաջի դատաւորի՝ որ քննէր զսրատառու բաժանման նոցա, և ըստ այնմ թոյլ առնէր՝ դէժ առ ժամանակ մի հեռանալ 'ի բնակակցութենէ ընդ միմեանց :

Վրնեալ զսոյն ըստ աստուածադիր և աւետարանական օրինաց . առ Արքայեցիս էր օրինաւոր արձակուրդ ամուսնութեան, նա և հրաման էր 'ի Սուլիսէ բանիւ Տեառն (Յ. Օր. ԻԳ. 11) ., Աթէ առնուցու ոք կին և մտանիցէ առ նա, և եղիցի եթէ ոչ գտցէ շնորհս առաջի նորա, զի եզիտ 'ի նմա իրս անարդութեան, զրեցէ, նմա զիր ապահարզանի և տացէ 'ի ձեռս նորա, և արձակեցէ զնա 'ի տանէ իւր մէ ., Այս հրաման արձակելոյ առ այրն էր միայն, և ոչ առ կինն, զի նա չկարէր անջատիլ եթէ չթողցր զնա այրն : Իսկ 'ի յաջորդել նորոյ օրինացս, 'ի կատարելութեան նորա, և 'ի զարթնուլ մտաց մարդկան առ շնորհսն, ինքն Տէրն օրինօք սրատուիրեաց այսպէս (Մրկ. Ժ. 12.) . «Աին եթէ ելցէ յառնէ իւրմէ, և եղիցի առն այլում շնաց : (Մատ. ԺԹ. 6.) Ս ասն այսորիկ թողցէ այր զհայր և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղիցին երկօքեան 'ի մարմին մի . ապա ուրեմն ոչ են երկու, այլ մի մարմին . արդ զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի մեկնեցէ : Իսկ Սուլիսէս վասն իստասրտութեան ձերոյ հրամայեաց ձեզ արձակել զկանայս ձեր, այլ 'ի սկզբանէ ոչ եղև այնպէս ., Ի բանից աստի յաւիտենական ճմարտութեան 'ի միտ առնումք՝ եթէ 'ի սկզբանէ հետէ հաճոյական էր Աստուծոյ անբակ ամուսնութիւնն . և եթէ օրէնքն այն որ յառաջ քան զՎրիտոս արձակելոյ զկանայս, չէր հաստատուն . և մովսիսադիրն այն օրինադրութիւն՝ էր թողտուութիւն, և ոչ օրէնք հրամայեալք հաստատութեամբ :

Արորդ ինդիր արժանի քննութեան է, եթէ որպէս և

ցնոր վայր արգելուցուն օրէնք բնականք զոտովձանս ամուս-
նութեան 'ի մէջ ազգականաց : Բջջականութիւնն սահմա-
նի՝ Կցորդութիւն որով միաւորին այլ և այլ մարդիկ հաղոր-
դութեամբ ընդ միմեանս , և համարին մասունք միոյ տոհմի :
Բաժանի ազգականութիւնն 'ի բնական , 'ի հոգեւորական
և յօրինական : Բաջինն ծագէ 'ի բնութենէ , երկրորդն 'ի
կարգաւորութենէ : Այլեղեցւոյ , երրորդն 'ի քաղաքական օ-
րինաց : Բառէն են բանքս զբնականէն , որ է կցորդութիւն
միաւորիչ ըստ մարմնոյ , և բաժանի յարեանառու մերձաւո-
րութիւն և 'ի խնամութիւն : Բրեանառու են ելեալքն 'ի
հայրենի սերնդէնէ , զոր օրինակ են որդիք երկուց եղբարց .
խնամի են իջեալքն 'ի մօր կուսէ , այսպէս են որդիք քերց ,
կամ եղբօր և քեռ : Բրեանառուայն սկիզբն ծագմանն ա-
նուանի Բրմատ . զի սերունդքն՝ որպէս յարմատոյն ոտք
են շառաւիղեալք . և ըստ այսմ հայրն է արմատ որդւոց ,
հաւն՝ որդւոց և թոռանց , նախահաւն՝ որդւոց , թոռանց և
թոռնեայց :

Իսկ ազգն է դասակարգութիւն սերերոց 'ի միոյ արմատոյ ,
որ բաժանի յԱղիղ 'ի Խտտօրնակ օր և անուանի Կողմնա-
կան . զարձեալ ուղիղն 'ի վեր կոյս և 'ի վայր . և խտտօր-
նակն 'ի հաւասար և յանհաւասար : Աղիղ զիծն է դասու
կարգութիւն ծնողաց և ծներոց . ըստ այսմ՝ յուղիղ զծի են
հայր և որդի , ծնողն և ծնեալ . 'ի վեր կոյս են յորդւոց 'ի
ծնողս ելքն , և 'ի վայր է էջն 'ի ծնողաց յորդիս : — Խտտօր-
նակ կամ կողմնական ազգն բովանդակէ զկողմնական սե-
րունդան եղբարց : Հաւասար է խտտօրնակութիւնս եթէ
ազգականքն երկօրին հաւասարապէս իցեն հեռիք 'ի հա-
տարակաց արմատոյն . և անհաւասար է՝ եթէ մին իցէ մեր-
ձաւոր արմատոյն քան զմիւսն . ըստ այսմ որդիք երկուց եղ-
բարց են 'ի հաւասար խտտօրնական ազգի . հօրեղբայրն ընդ
եղբօրորդւոյն են 'ի խտտօրնակ և յանհաւասար ազգի : Չափ
մերձաւորութեանն և հեռաւորութեանն է 'ի համարս աս-
տիձանացն : — Բաժանն է թիւ յաջորդութեանն սկսեալ
յարմատոյն . այս է եղանակ զոր 'ի կիր արկանեն օրէնա-
գէտք առ 'ի ճանաչել զմերձաւորութիւն և զհեռաւորու-

Թիւն ազգականաց, թիւ աստիճանացն է ըստ Թուոյ ան-
 ճանցն յաջորդելոց զմիմեանս 'ի բաց հանեալ զարմատն,
 որդին կոչ յառաջին աստիճանի հօրն, յերկրորդ աստիճա-
 նի հաւոյն, Աղբայր յեղբօրէ երկրորմբ աստիճանօք հէ-
 ոի կան 'ի միմեանց. զի զարմատն 'ի բաց հանեալ միան եր-
 կու անձինք, հօրեղբայր յեղբօրորդւոյն երկուք աստիճա-
 նօք է հեռի, զի արմատն է հաւն եղբօր որդւոյն, զոր 'ի
 բաց հանեալ միան աստիճանացն Թիւքն երեք այս ինքն
 երկու եղբարք և մի որդին հօրեղբօր, Աղբօրորդիք 'ի մի-
 մեանց չորիւք աստիճանօք են հեռիք 'ի միմեանց, զի ար-
 մատն է հաւ նոցա: — Ակեղեցական կանոնք զոյն կարգ
 պահեն յուղիղ ազգի. իսկ 'ի խոտորնականն վարին այլապց,
 այս է՝ որչափ հեռանան 'ի հասարակաց արմատոյն 'ի հաւա-
 սար ազգի, նոյնչափ ևեթ հեռանան 'ի միմեանց, Այնպէս
 և 'ի յանհաւասար ազգի՝ որչափ տարանջատի հեռաւոր
 ազգականն 'ի հասարակաց արմատոյն նոյնչափ հեռանայ և
 յազգականացն, Ըստ այսմ՝ երկու եղբարք են յառաջին
 աստիճանի, եղբօրորդիքն յերկրորդ աստիճանի. նոյնպէս
 յերկրորդն են հօրեղբարք, Պատճառ տարբերութե եկե-
 ղեցականին 'ի քաղաքականէն է՝ զի եկեղեցական կանոնք
 Թուեն զաստիճանս 'ի ինդիր արմատոց երկուց ամուսնացն,
 Օչ 'ի մի խառնեցին արեանառութն, ցուցանեն զմերձա-
 ւորութիւն նոցուն, որով մի համարձակեցին կապիլ 'ի նոր
 մերձաւորութի՝ ճանաչելով զանձինս մերձաւոր յառաջնմէ
 'ի բնութենէ: Իսկ քաղաքականն քննէ զնոյն 'ի բնական
 յաջորդութեան յերանէն յարմատն հասարակաց, զի ծա-
 նիցէ զմերձաւորութիւնն, և հեռացուցանէ զամենեւին
 զի որդիքն ժառանգեցեն, և այլ ժառանգքն ըստ կարգի
 ծանիցին:

Ամենայն օրէնք արդելուն միաբան և ցուցանեն զինեւն
 անվաւեր ամուսնութեանցն որ ընդ միմեանս յազգ ուղիղ՝
 որչափ և հեռիք իցեն 'ի միմեանց: Ի խոտորնակն քաղաքա-
 կան օրէնք՝ առանց զազոյն և զաստիճանս զննելոց, արդելուն
 զամուսնութիւն 'ի մէջ եղբարց և Թուանց, և որոց ըստ նո-
 ցանէ մերձաւորք, Ակեղեցականն ճշդիւ համարի զմերձա-

ւորոն մինչեւ 'ի չորրորդ աստիճան, որոց արդէլու զամուսնութիւնն ընդ միմեանս անպատճառ . ընդ այլ և այլ ճանապարհս ակնարկութիւն երկոցուն մի է, զորոց զպատճառն բնեւցութիւնն :

Ազգականք աստիճանօք 'ի մերձաւորաց իջանեն առ հեւաւորս : Ա զիժ ուղիղ ծնողաց ընդ զաւակացն, անհնար դատին ստացաք զամուսնութիւնն բնական օրէնք : Ա բնութեւն ամենայն իրաց կարգք և օրէնք են . ծնողաց ընդ ծննդոց իրեանց է հաղորդութիւն իմն և մերձաւորութիւն վեւեմական և անաղարտելի, է 'ի մէջ նոցա զօղ կատարեալ սիրոյ՝ իբրեւ տէր ընդ հպատակին, իբրեւ բարերար ընդ բարերարելոյն, իբրեւ զաստիարակ ընդ աշակերտին, և 'ի նմանութիւն ճշմարտութեան՝ իբրեւ արարիչ առ իւր ստեղծուած . արդ զայսպիսի մերձաւորութիւն, տէր և անհաւասարութիւն բարոյական խտրոց 'ի մէջ արկեալ ունի բնութիւն ընդ հայր և ընդ դուստր, ընդ մայր և ընդ որդի, զոր ոչ է հնար բառնալ և փոխել առանց անօրինելոյ . մեծապէս ընդդէմ օրինաց բնութեան : Այս իմբն բնութիւնն պահանջէ 'ի բանաստոր արարածոց պահէլ զկարգ աստիճանաց ընդ ծնողս և ընդ ծնեալս, պարտա ծանունս 'ի վերաց եղեալ ծնողացն առ որդիս, և որդւոց առ ծնողս . և իբր հանդուրժեցէ տեսանել զծնունդն՝ որ առ ոտն հարեալ զկարգս բնութեան, ելեալ բազմեալ առ ծնողին ծնանել նմա զորդիս, կորուսեալ ըզպատկառանս որ առ ծնողս, ծաղր և ծանակ կացուցեալ զնա, կորուսեալ զկարգս ծննդեան և անդեան և ձեռնտութեան միմեանց :

Արդեւքն 'ի խտտորնակ ազգին յորս մերձաւորագոյնք են եղբարք և քորք, են բնականք և անլուծք : Պատճառ այսմ է ամսթխածութիւն և խտտանումն ազգականութեան բնութեան, և պահպանութիւն ընկերութեւն մարդկան յօգուտ բարօրութեան հասարակաց : Օ ի նորա միմեանց արեանաւութ և կապեալք 'ի տէր 'ի բնութեանէ, ընտանիք միմեանց և կենաց կցորդք, չունին պէտա այլ ինչ իրաց յարիւ 'ի մի միարանութիւն . և եթէ թոյլ լինէր նոցա և այս, յայնժամ համարձակութիւնն զոր ունին 'ի մանկութեանէ ընդ

միմեանս յանշարիս առաւելեալ ոչ կարելին այնու զամուսնու թիւնն սուրբ պահել, և զորդիս և զազգս ըստ օրինաց ծնանել. այլ իբրեւ անբան անասնոցն ջոկս յամենայն չարիս անկղիտացեալ, նա և որդեծնութեանն խախանութիւնն հասաներ, Յայնժամ ոչ որ յանձն առնոյր զամուսնութիւն ընդ օտարս, և այն լինէր պատճառ անհաղորդ լինելոյ մարդկան, և թընամի իրերաց, և այնպէս 'ի բազում օգտութեանց ձեռն տուութեան միմեանց զրկելին մարդիկ, Եւ միթէ սակաւ աղետից տարան Պարսիկք 'ի պատճառս այսր թիւր սովորութեան ազգապղծութեան որ 'ի նոսա: Օ կարգաւորութիւն օրինացս այսոցիկ 'ի սկզբանն բնութիւնն թելադիր լեալ է 'ի միտս ուղղատեսս, զոր և ընկալեալ են նա և 'ի հեթանոսաց ազգաց յովովք և մեծամեծքն, 'ի նկատելն բնական լուսով բանին զչարիս անդիպութեան գործոյս. և զմեծամեծ բարիս 'ի զգուշանալն՝ խոհական հանձարով զհետ գնացեալ ազգման բնութեանն: Ի հինն 'ի բազմակնութեան՝ էին ազգք որք խտրելով զգուշանային 'ի համամօրէն, բայց ոչ և 'ի համահօրէն: Եւստէս Եւրահամ ասէր առ Երիմելէք արքայ գերարացոց առ արդարացուցանել զանձն. (Ծն. Ի. 12.) «Վոյր իմ է 'ի հօրէ և ոչ 'ի մօրէ, և եղև ինձ կին», — Իսկ յայլ աստիճանս որք զհետ զան խախանարարքն այսր առաջնոցն մինչև ցորրորդ ազգ ըստ եկեղեցական կանոնացն են վասն համեստութեան հրամայեալք, և զի մի կարգ ազգականութեանն խանգարեսցի:

Զորրորդ կարեւոր 'ի խնդրել է պատճառն կատարելոյ զտօն հանդիսի հարսանեաց. որ և առ ամենայն ազգս ընկալեալ սովորութիւն է առնել մեծահանգէս քան զայլ ամենայն ազգս տօնախմբութեանց: Եւաջին պատճառ մեծի խնդակցութեանս է վկայութիւն առաքինի մտաց ամուսնացն. իբրեւ զի ոչ պատրեցան յանսանձ զրդուութենէ անկեալ բնութեան, և հպատակեալ սուրբ օրինաց մարդկութեանս, ըստ ժամանակին եկին 'ի զրիլ 'ի վիճակ տանութեւրութեան, պատրաստեալք 'ի ծնունդ և 'ի մեռնոյ զաւակաց. որով յաւելաւ նոր իմն գերդաստան յաճումն մարդկութեանս. վասն որոյ և քաղաքական իշխանութիւնն ար-

ձանադրէ 'ի դիւանս իւր զտոյն, Այեղեցականն ևս չնորհ
 և օրհնութիւն առատացուցեալ 'ի նոսա, նկարագրէ յայնմ
 զխորհուրդ միաւորութեանն Վարխատսի և Այեղեցւոյ, ու
 բով առաջի առնէ զմեծութիւն իրացս, Արկրորդ պատճառ
 տօնախմբութեան մարդկան յաւուրս հարսանեաց է՝ զի
 այնու աճումն լինի մարդկութեանս և զօրանայ ընկերու-
 թիւնն 'ի պատասխարութիւն ընդդէմ մահու և 'ի զարգա-
 ցումն քաղաքականութեան:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ընկերութիւն հայրական և Իշխանութիւն:

ՈՐԴԻՔ Դանաշէն զծնողս իւրեանց իբրեւ պատճառս ծնաւ
 ներք նոցա յաշխարհ, և զի հսկեն 'ի վերայ իւրեանց հա-
 տուցանել 'ի վայելել երջանկութեան. ապա և պարտք են
 նոցա միաբանել 'ի կամս ծնողաց իւրեանց, Այս հնազոյն
 և նուիրական իշխանութիւն է 'ի մարդիկ քան զայլ ա-
 մենայն ազգս իշխանութեանց, Հայրութիւնն սահմանի՝
 Պարտք առ որդիս խնամելոյ զպահպանութիւն նոցա և զկա-
 տարեւութիւն մարմնոյ և զհոգւոյ: Պատճառ հիմնական իշ-
 խանական իրաւանց հօր և մօր 'ի վերայ որդւոց է ծնունդն,
 Ընկերութեան զաշանց ստացողքն իրաց ինչ տէր են և
 ամենայն արգասեաց նորա. այսպէս և ընկերութեան ա-
 մենութեան տէր են ամենայն արգասեացն զոր 'ի ձեռս
 բերեն ընկերութեան անդ 'ի միակում գործակցութենէն:
 Սակայն իշխանութիւն ծնողայն 'ի վերայ որդւոյ ոչ է ամիւ
 լիով իբրեւ 'ի վերայ իրաց նիւթականաց, զի զնման իւր
 ծնանի, և Բնութեամբ է որ զայդ ներգործէ 'ի նմա զօրութի
 ծնանելոյ զմարդ: Նմունդ իւր է որդին, և ծնողն յօժար
 յանձնառութեամբ ձեռն ետ 'ի ծնանել. այլ գործ է նա
 ձեռնին Բնութեոյ յանձնեալ 'ի նա՝ առ 'ի վար արկանել
 զիշխանութիւն 'ի վերայ նորա 'ի սնուցանել և 'ի պահպա-

նեւ միայն . ինքն կամեցաւ ունել զնա , այլ Մատուած է որ
եան նմա զնա . վասն որոյ և իբրեւ 'ի գործն Մատուծոյ յանձ
նեալ 'ի խնամն իւր պարտի ահիւ և գողութեամբ հսկել 'ի
վերայ նորա , այլ ոչ եթէ ըստ կամն իւր վարել զնա 'ի գործ
յուսմիւտս և կամ կորուսանել : Այսպէս իշխանութիւն
հայրենի հիմնեալ է յերկուս յայտարար 'ի պահ
պանել և 'ի սնուցանել , և երկրորդ 'ի հրահանգել զորդիւ :

Եւ Մանց խնամ ունելոյ ծնողաց սննդեան զաւակաց իւ
րեանց անհնար է կալ հաստատուն ընկերութեանն՝ որ ու
նի զսկիզբն 'ի բնական օրէնսն . և առանց իշխանութեան
առ 'ի ղեկավարել և հրամայել նոցա զպատշաճականսն , ոչ
լինէին ծնողք ձեռնհաս դատարարակել զնոսա : Այսն որոյ
ընդ ծնողական գլխոյն ունին ծնողք և տիրական իշխանու
թիւն հրամայելոյ . զի որ կամիցի ժամանել 'ի նպատակն ,
պարտի ունել 'ի ձեռին և զամենայն օժանդակսն առ 'ի նոյն .
որովք հասունացուցեն զխակութեւ հասակ նոցա իւրեանց
առաջնորդութեամբ :

Բւ Մ 'ի գործ արկանել զիշխանութիւն իւրեանց 'ի հրա
հանգութիւն որդւոցն , իբրեւ 'ի զաշխարհութիւն լուրեայն
մտեալ ընդ նոսա համարին որդիք . զի որպէս 'ի բնութենէ
հրամայեալ է ծնողաց հսկել 'ի հրահանգութիւն որդւոցն ,
նոյնպէս և որդիքն լուրեայն յանձին կալեալ են հպատա
կել ընդ ձեռամբ նոցա մինչև 'ի լրումն հասակի իւրեանց .
յորմէ և անդր՝ 'ի ծերութեւ հասակի ծնողացն , ինքեանք
սկսցին խնամ ունել պիտոյից նոցա* : — ՄԵ՛ 'ի բառնալ
յարկածից տարաժամ մահու՝ կենաց ծնողացն , և 'ի մնալ
թերակատար դատարարակութիւն որդւոցն , իշխանութիւն
խնամակալութեն անցանեն յազգն որ 'ի վեր կոչս 'ի հաւն

* Երկնոսացի թերեւս որ եթէ մայրն արդեօք առաւել իշխանութիւն ու
նիցի 'ի վերայ որդւոցն թէ հայրն : — Քանզի 'ի ծնունդ զաւակին երկոքն եւ
գործակից են . վասն որոյ ըստ բնութեան հասարակաց երկոցուն է որդին :
Իսկ ըստ իրաւանցն՝ եթէ 'ի բնական ազատութեան են ծնողքն առանց իշ
խանութեան քաղաքական օրինաց , յայնժամ որդէս 'ի գաշն մտեալ իցեն 'ի
մէջ իւրեանց , յայն պարտին կալ : Իսկ 'ի քաղաքական բարեկարգեալ ընկե
րութիւնս առաւել հօրն են իրաւունք իշխանութեան . վասն զի 'ի գաշն ա
մուսնութեան հայրն է տանուտէրն . և 'ի մեռանել հօրն՝ ողջոյն իրաւունք
իշխանութեանն առ մայրն անցանեն :

և 'ի հանին . և կամ 'ի խոտորնականա , 'ի մերձաւոր ազգա-
կանս նոցա , որք պարտին զանձամբ . առնուլ զպարտս և զի-
րաւունս հօր 'ի վերայ որբացելոցն , և այնպէս սրաշտել առ
նոսա զսխալոյս 'ի պահանջութիւն և 'ի կատարելութիւն .
և փոխարէն պահանջել 'ի նոցանէ 'ի դէմն ծնողացն զօրդե-
լութս հաստատութիւն : Օհայն է ասել և վասն խնամակա-
լուաց և հաշարապետաց՝ որք փոխանակիցեն զտեղի ծնո-
ղաց : Յայտոցիկ յամենայնէ արժան է զհետ բերել՝ եթէ
որդիք մինչ չե 'ի լրումն հասեալ հասակի իւրեանց , եթէ
կամիցին 'ի գործ արկանել զազատութիւն կամաց 'ի դեկա-
վարել ըստ հաճոցի իւրեանց զանձինս , անիրաւին ընդդէմ
բնական և աստուածային օրինաց , որք վասն հասուցանելոյ
զնոսա 'ի կատարեալ ազատութիւն , մինչդեռ պակասէ 'ի
նոսա խոհականութիւն , յանձն արարեալ է զնոսա զթոյ և
խնամութեան ծնողացն , և կամ փոխանակ ծնողացն ինա-
մակալաց բարոյ դատարարութեան մանկանց :

Ի բնին արկեալ և զտայման իշխանութեան ծնողացն , որ
որպէս տեսաք 'ի վեր անդր , ոչ է վասն օգտի և հաճոցի
իւրեանց , այլ միայն վասն բարոյ որդւոց : Իշխանութիւնս
այս ծնողաց է առաջնորդական , և ոչ ազատ կամաց . ուղ-
ղել , յանկուցանել սիրով , երկայնմտութիւն , ներողամտու-
թեամբ . և ըստ պէտս վարել 'ի գործ և զխստութիւն և
զգատութեան յուզումութիւն և ոչ 'ի դատարարութիւն : —
Երդ պարտ է ճանաչել յորդիս զերիս ժամանակս տիոց .
առաջին հասակն անբաւականութեան 'ի ճանաչել զրա-
բին և զչար : Արկրորդ՝ հասակ պատանեկութեան , յորում
լեալ նոցա 'ի չար ընտրութեան բարոյ և չարի , համարին
այնուհետեւ մասն հայրենի ազգատոհմին , թէպէտ և ոչ է
նոցա սեփհական ստացումութիւն : Արրորդ՝ հասակ կատարեալ
այրութեան , յորում ելեալ նոցա 'ի հայրենի տանէն հաստա-
տին 'ի տանուտէրութիւն առանձին : Յառաջին և յերկրորդ
տիան ըստ երկարանչիւր հասակացն պահանջելոյ , պարտք են
ծնողաց հսկել 'ի վերայ որդւոցն . յառաջումն զամենայն
գործս նոցա մանրաբնին ուղղելով և առաջնորդելով , մինչև
'ի հասանել յընտրութիւն բարւոյն և չարին : Յերկրորդն

դարձեալ զճանաչումն ուղղել առ լաւն և առ վայելուչ, զատանելով զբարին 'ի չարէն. զի յայնմ հետեւ ոչ այնչափ դատախարակութիւն է, որչափ առաջնորդութիւն: Իսկ յերրորդումն դադարեւ առաջնորդութիւն. յորում տեղի ունի միայն խոհական խորհրդակցութիւն գոյով ծնողացն փորձ և քաջածանօթ իրաց, առ ուղղել 'ի լաւագոյնն զվիճակ տանուտէրութեանն: Եւ այսպէս ծնողական իշխանութիւնն միայն յերկուս առաջիննն ունի տեղի ըստ վիճակի մանկանն զանազանեալ:

Երկրորդն որդիք յերկուսին յառաջին տիան ստանալ ինչ սեփհական՝ չունելով մասն 'ի նմին ծնողացն և կալով 'ի բնական օրէնն: — Եւ զորս մարմին 'ի ձեռս բերել որդիք՝ են կամ առանձին ճարտարմտութեան իւրեանց, և կամ յառատաձեռնութենէ ուրուք 'ի պարզեւ հանեալ, և կամ 'ի կտակ թողեալ նմա: Երկ իրաւունք են հօրն զբաւել յինքն զպտուղ վատտակոց և ճարտարութեան որդւոյն իբրեւ 'ի հատուցումն ճգանց և ծախուց իւրոց 'ի վերայ որդւոյն: Իսկ ոչ նոյնպէս և զպարզեն թողեալ նմա յայլոց առատաձեռնութեն, զի այն յաջողուած իմն է բաղդի նորա. այլ միայն պարտ է հսկել 'ի խնամակալութիւն ստացուածոցն այնոցիկ որդւոյն, մինչև հասանել նորա 'ի չափ՝ յերրորդ տիան բաւականութեան կառավարելոյ անձին: Օ այսպիսի դէպս առ նուանէին հռովմայեցիք Շահ սեփհական, և յիրաւունս զրէին թողուլ ժառանգել որդւոյն անկորուստ զտուրս բաղդին. այլ միայն մինչև յինքնիշխանութիւն նորա վայելէր հայրն յարգասիան: Երկրի քաղաքական օրէնք այլ և այլ ազգաց զանազան կարգօք սահմանեն զայսցանէ:

Օսոյն հայրենի իշխանութիւն առաջնորդական և զպարտս հնար իցէ յայլ որ անցուցանել: — Ի՞նչպէտ չունի որ իրաւունս ստանանել հայրենի իշխանութեանն, սակայն առ այդ չիք ինչ խափան, մանաւանդ եթէ յանբաւականութեան հօրն օգտակար՝ նա և կարեւոր իսկ է առնել յանձն յայլ որ զիննամակալութիւն հայրենի, առ հոգալ զբարիքս սնունդ որդւոյն և զգատախարակութիւն. զի և այս ազգումն է որդեգորով զգուանաց: — Եւ 'ի զբաւ դնել զորդիս և կամ

վաճառել, այսպիսեաց ոչ ներէ բնութիւն, և անհնարին է ուրանալ զհարազատ ծնունդն և մերժել 'ի բաց յանձնէ, 'ի ծանր հարկի ոմանք ոչ անարժան համարեցան վաճառել զորդիս. իբր զի փոքր չար է հանդուրժել վշտաց զերութե, յորմէ է ակնկալութիւն ազատութեան, քան թողուլ զնոսս կորնէլ սովամահ: Բ. հեթանոս իշխանութիւնն հայրական արտաքոյ քան զբնութեան օրէնս զօրացեալ բռնանայր 'ի վերայ որդւոց. զի իբրեւ զայլ ստացուածս ունէին և զորդիս, ոչ կարացեալ նկատել 'ի նոսս զնմանութիւն բնութեան իւրեանց, և զնախն ազատութիւն նոցա, յորոյ վերայ ոչ ունէին իշխանութիւն: Բ. հռոմայեցիս ըստ օրինացն կարգելոյ 'ի հռոմէոսէ՝ իշխան էր հայրն 'ի բանդ արկանել զորդիս, հարկանել զանիւ, կապանօք վարել 'ի գործ մշակութե, վաճառել, նա և սպանանել: Բ. յս սովութիւն վաճառելոյ զորդիս ցայսօր ևս է 'ի բարբարոս ազնւս: Բայց քանզի 'ի բնական օրինաց ամենայնիւ մերժեալ է այսպիսի տուրեաւ խժդժական, վասն որոյ այժմ յամենայն բարեկարգեալ ազնւս խափանեալ և արգելեալ է ոչ միայն որդւոցն վաճառումն, այլ և բացէ 'ի բաց հրաժարին տքա միաձայնութեամբ օրալիսի և է մարդազին վաճառուց. զի 'ի հաւատարութեան յորում ստեղծեալ են մարդիկ, զոր իրաւունս ունիցին 'ի վերայ միմեանց. և զինչ քան զայն աշխատութիւն կայցէ մեծ՝ զի ոք 'ի վերայ հաւատարի իւրոյ և նմանոյ իշխանութիւն այդպիսի 'ի գործ ածցէ վաճառել զնա իբրեւ զիւր ինչ ստացուած:

Իսկ 'ի սպանութիւն որդւոցն տալ իշխանութիւն հօր 'ի բնական վիճակի հաւանին օրէնսգէտք. զի անդէն կայ հայրն իբրեւ իշխան զլուխ զերդաստանին և թագաւոր, ունելով իրաւունս սրտուհասելոյ զյանցաւորս 'ի հաւատակաց իւրոյ, 'ի թիւս նոցա է և որդին: Բայց զի մի հակառակաբան թուիցիմք 'ի սրաշտպանէն զազատութի մարդոյն, տալ սուր 'ի ձեռս հօր 'ի սպանութիւն որդւոյն, պարտ է զատանել զգործս իշխանութեն յազատ կամայական գործոց: Բանզի 'ի վերայ մարդոյ՝ որ է բանական և ազատ, ոչ երբէք կարէ ունել իշխանութի այլ դը՝ անցուցանել ընդ նա զոր կամի

իբրև յիւր ինչ սեփհական. այլ միայն հայրն 'ի վերայ որդւոյն, և ամենայն դատարարակէր 'ի վերայ դատարարակերոյ ունին իշխանութիւն միայն 'ի խնամել և 'ի պահպանել, առ հատուցանել զնոսա յերջանկութիւնն առ որ կարգեալ են և ոչ աւելի. և այս եթէ իցէ 'ի բնական վիճակի և եթէ 'ի քաղաքականն. ահա այսպէս ոչ հարք 'ի վերայ որդւոյ, և ոչ այլ որ 'ի վերայ օտարաց ունին իշխանութիւն ազատ ըստ կամս իւրեանց խոշտանգել, 'ի բանդ տալ, սպանանել, և այլ զոր և է չարիս անցուցանել ընդ նոսա: Ըստ այսմ մեծապէս վրիպեցան ամենայն ազգք բարբարոսաց և ամենայն բռնակալք աշխարհի, որք յիրաւունս գրեին անցուցանել ընդ մարդիկ, զորս ունէին ընդ իշխանութեամբ իւրեանց, չարիս ազատակամ ըստ թերազրերոյ ինքեանց անագորոյն մոտաց իւրեանց, իբրև զի են նոքին հպատակք իւրեանց. եղևն է այս աններելի ընդգէմ բնական օրինաց: Օչ որպէս հայրն 'ի վերայ որդւոյն, նոյնպէս և իշխանն 'ի վերայ ժողովրդեանն հսկեն 'ի պահպանութիւն և յերջանկութի նոյն. զի որդիքն տկարք յանձն են հօրն, և ժողովուրդն նոյնպէս յանձն է պետին, և երկոցուն իշխանութի է միայն 'ի հովանաւորութիւն իւրեանցայնոյն. արդ 'ի խնամել զազատութիւն և զհանգստութիւն հայրն որդւոյն և իշխանն ժողովրդեանն, հարկաւ զհետ զայ ունել և երկոցուն իշխանութիւն 'ի բանդ և 'ի մահ տալոյ ոչ զորդիս և զժողովուրդս, այլ զթշնամիս և զփնտսակարս ժողովրդեանն: Երդ եթէ որ յորդւոյն և 'ի ժողովրդոց օտարացեալ 'ի սիրոյ, անկեալ 'ի մոտաց, սկսանիցի գործել զգործ թշնամոյ ընկերութեանն և գերդատանին, յայնժամ պարտ է հօր և իշխանին ըստ փնտսակարութեանն հատուցանել 'ի գլուխ նոցա զչարիսն: Եւս է ահա իշխանութիւնն զոր ասեն ունել հօր 'ի վերայ որդւոյն 'ի բնական վիճակի սպանանելոյ. այս իշխանութիւն ոչ է ըստ բարբարոսաց ազգայն, ասել տէր կենաց և մահու որդւոյն զհայրն. զի ոչ եթէ ըստ կամս իւր կարիցէ 'ի կապանս և 'ի մահ յուղարկել զանպարտն, կամ վաճառել: Եւ բանդի այս իշխանութիւն սպանանելոյ զփնտսակար թշնամիս, 'ի բարեկարգեալ քաղաքական վիճակին

յանձնեալ է դատաւորական իշխանութեան, և ամենայն
 ոք որ 'ի քաղաքին պարտապան են բողոքել նմին և մնալ
 վճույ նորուն, նոյնպէս ևս եթէ որդի ուրուք ստահակեալ
 մտաբերիցէ 'ի չարիս գերդատտանին, անհաշտ թշնամի
 լարթուցեալ, առ ուն հարեալ զամենայն զինամն հօրն և
 զցուծ, յայնժամ հայրն, զոր 'ի բնական վիճակի ինքնին
 պարտական էր առնել որդւոյն, առ 'ի զերծուցանել զիւրն
 'ի վերահաս չարեաց, պարտի գործել զնոյն 'ի ձեռն դատաւ
 ւորական իշխանութեանն որում յանձն է պահպանութիւն
 աղատութեան ժողովրդեանն: — Բարդ ըստ այսմ ուղիղ
 զննութեան 'ի դէպ է 'ի վերայ բերել հաստատութեամբ՝
 եթէ հայր ոք չունի իշխանութիւն մահու 'ի վերայ որդւոյն
 եթէ 'ի քաղաքական և եթէ 'ի բնական վիճակի: այլ այն՝
 զոր չիթութեամբ մտաց կարծեն իշխանութիւն 'ի վերայ
 կենաց և մահու որդւոյն, է ընդ հակառակն իշխանու-
 թիւն հաշտեւոյ զթշնամիս 'ի պաշտպանութիւն որդւոյ և
 ընտանեացն, այնպէս զի և յանցանել և միումն յորդւոյն
 առ թշնամիս, պարտական է հայրն պաշտպան կալ իւրոցն նա
 և ընդդէմ սպառաւորեւոյ որդւոյն: և այս ոչ է ունել իշխա-
 նութիւն 'ի վերայ կենաց որդւոյն: Բայնակի է այդ իշխա-
 նութիւն՝ զի և ստական ոք 'ի բնական վիճակին կարէ ո-
 նել ընդդէմ վնասակար իւրումն թշնամւոյ: Օչմարտու-
 թիւն այսորիկ՝ յորժամ 'ի միտս եղեն ազգք, նա և նոքին
 իսկ հռովմայեցիք ծանեան, և զվրիպակ կարծիս նախ-
 նեաց իւրեանց մերժեցին: և վն այնորիկ Բարիանոս կայսր
 հրամայեաց տարադրել զհայր՝ որ յորս սպանեալ էր զորդին
 զնացեալն ընդ մօրուին: Յառաջ քան զնա կայսրն Տրայի-
 անոս ստիպեաց արձակել յինքն իշխանութիւն զորդին, ընդ
 որում անդթութեամբ վարէր հայրն: Յաւել հրամայել և
 Կոստանդիանոս սպանանել զորդեսպանն: Բայնակէս և ա-
 մենայն ազգ բարեկարգեալք զամենայն օրէնս պատուհա-
 սեւոյ զորդիս սահմանեցին յուղղութիւն և եթ և յերջան-
 կութիւն նոցուն ինքեանց որդւոյն:

Իշխանութիւնն հայրենի դադարէ 'ի մահ ծնողացն, և
 կամ 'ի ժամանակն հասակին երիցութեան: սակայն մինչև

ցվախճանն անլուծանելի են պարտք հպատակութեանն և մեծարանաց որդւոց առ ծնողս իւրեանց . զի բնութիւնն ինքնին զհատուցումն հնազանդութիւն պարտուց առ ծնողն տնկեաց 'ի սիրտս որդւոց նախ 'ի յիշատակ ընկալեալ բարեացն՝ ուրոց առաջինն է կեանքն . երկրորդ բնական իմն պատկառանք զոր յանձինս բերեն առ յաւազոյթ հասակ ծերութիւն . երրորդ ըստ անաղարտելի սովորութեանն ամենայն ազգի մարդկան պատիւ զնկելոյ աւագագունից , մանաւանդ ծնողաց և տանուտեարց : — Ի դադարումն հայրենի իշխանութեան՝ հռովմէական օրէնսդիտութիւնն յաւելու զանաղանութիւն իմն այսպիսի . Ի ուծանի , սակ , հայրական իշխանութիւնն ընդ հինգ եղանակս . մահուամբ , պարտաւորութիւն զլիցոյ , որդեգրութեամբ , աւագութեամբ աստիճանի և ինքնիշխանութեամբ : Ը . Ի մահ հօրն և տանուտեառն լինին ազատ 'ի հայրական իշխանութենէն որդիք նորա : Բ . Պարտաւորութիւն զլիցոյ , որով ազատ լինին 'ի հայրական իշխանութենէն որդիքն , և մերժումն 'ի քաղաքական վիճակէ . և զի քաղաքականութեան երբեակ վիճակք են՝ ազատութեան , ստակական քաղաքացւոյ և տանուտերական իշխանութեան , երակի է և պարտաւորութիւնն . մեծ է 'ի կորնչել ազատութեանն , միջինն է 'ի զրկել յիրաւանց քաղաքացւոյթեան , և փոքր՝ յիջանել 'ի տանուտերական իշխանութենէն 'ի թիւս ընտանեացն բնակակցաց : Բ . Ընդ մեծ պարտաւորութեամբ զլիցոյ տուժին զերիք կալեալք 'ի պատերազմի , և ստրուկք 'ի քաղաքական օրինաց մատնեալք 'ի ստրկութիւն 'ի պատուհաս չարեաց գործոյ՝ որպիսիք են մահապարտքն , դատապարտեալքն 'ի մետաղս և յարքունի վատտակս : Օ . միջինն տուժին տարագրեալքն յօտարութիւն . և ընդ փոքր պարտաւորութեամբ զլիցոյ են որդեգրեալքն : Գ . Որդեգրութեամբ քակտի հայրական իշխանութիւն հօր , զի որդեգրեալն մոռնէ ընդ իշխանութեամբ որդեգրողին : Գ . Բացութիւնն որչափ և մեծ իցէ ոչ կարէ լինել զերծ 'ի մեծարանացն որ առ հայրն , այլ միայն կորուսանէ հայրն զիրաւունս պատուէր 'ի վերայ զնկելոյ որդւոցն՝ առ աւագութիւն նորա . այսպէս ազատ կացոյց Յուստինիանոս 'ի հայր-

ենի իշխանութենէ զնոսա որք հասանէին 'ի բարձ պատրիկի, եպիսկոպոսի, բղէշի, քաղաքապետի, զօրավարի, և գանձաւորի: Եւ: Նինքն իշխանութեան որդւոյն դադարէ իշխանութիւնն հայրենի: Սակայն և ոչ 'ի մին հնգից աստի տեղի տայ ձայն բնութեան. զի թէպէտ լուէ իշխանութիւնն հրամանահան, այլ իրաւունք առաջնութեան և մեծարանայ ամենեւին ոչ:

ԳԼՈՒԽ Զ:

Պարտք ծնողաց և որդւոց:

ՊԱՐՏՔ ծնողաց ողջոյն է յերկուս յայտարիկ 'ի սնունդ և 'ի դաստիարակութիւն: Վաստիարակութիւն իման ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ. 'ի կատարելութեան երկուց այսոցիկ է օգտակարութիւն մարդոյ առ անձն և առ այլս. յայտարիկ պարտ է ուղղել զգիտումն դաստիարակն: Եւ թէպէտ յարմարութիւն կազմուածոյ մարմնոյն բազմօք սատարէ 'ի բարձր դաստիարակութիւն սրտին և մտաց մանկանց, բայց և ունել առաջի զօրինակն, և յորդորին 'ի նմանութիւն, և ծանօթութիւն մշտտակարութեանց թերութեանցն, այս ամենայն ասեմ, գիտեն կակղել զսիրտ, ընու զթերին բնութեն և առաջնորդել յուղղութիւն: Եւսամբ մշակութեան գիտաց գործել քաջաբեր զտունկս. և մարդկան հնարագիտութիւն գտաւ ձեռնհաս ընդելացուցանել զանասուն վայրենիս, նա և զգազանս անգամ գիշարանձս. և դաստիարակութիւն զւանաւոր մարդկանն զմիտս ոչ կարասցէ զարթուցանել յուղղադատութիւն. թէպէտ և է վկայեալ յամենեցունց դժուարութիւն իրացս:

Թէպէտ այլ են կարեւորքն 'ի դաստիարակութիւն մարմնոյ, և այլ հոգւոյ. բայց ծնողք և դաստիարակք զայնտիկ զամենեւին պարտին հաստատել 'ի մի հիմն ընդհանուր, որոյ երեք մասունք են, առաջինն՝ Պահանջել անորտունջ և մի-

ամիտ հնազանդութիւն . երկրորդ . Օ հպատակութիւն կարգաւորութեանց տանն և տեղւոյն ընակութեան խրեանց . երրորդ՝ Օ լինելն զոհ ընդ վիճակն կենաց ընդ ծնողն և ընդ դաստիարակն զոր կարգեաց Ըստուած 'ի գլուխ նոցա : Լս աշնակէս հաստատուն պարտ է կալ յայտոսիկ սկզբունս , զի յանցումն ընդդէմ միումն մասանցս այսոցիկ իցէ աննէրելի սրատուհասից սրարտաւոր ըստ տանելոյ հասակին , թէ պէտ և չիցէ արհամարանաց գործ զանցառութիւնն լեալ : Ի պակասել յայտմ ծնողացն արթնութեան , և 'ի թոյլ առնել մանկանց սովորիլ 'ի զանցառութիւն այսոցիկ , մի տկնկալցին նորա այնուհետև վայելել յարդիւնս վաստակոյ խրեանց 'ի դաստիարակութիւն որդւոց խրեանց : — Օ այս հիմն պինդ կալեալ ծնողաց , յետ այնորիկ առաջին կանոն 'ի հրահանգս մարմնոյ լիցի այս , տալ սկսանել մանկանց անդատին 'ի տղայ տիոց սիրել զսակաւտպէտ կեանս , զժուժ կալութիւն . հանգուրժել քաղցոյ և ծարաւոյ , ցրտոյ և օթոյ , պակասութեան աւելորդացն հաճոյականաց . խելամուտ առնել զնոսա հաստատութիւն՝ եթէ յայտմ աշխարհի մարդոց հարկ է անդուլ մըցիլ ընդ ցաւոյ և ընդ վշտաց : Լրելորդ՝ յօժարամտել զնոսա 'ի բազմաշխատ հրահանգս , որով զօրանան անդամք նոցա : Ի վաղեմի ժամանակս գրեալ է թէ ազգք ամենեւին մեծապէս խնամ տանելին կրթութիւն մարմնոյն առ 'ի զօրացուցանել զնա , մանուսանդ 'ի մարդս վաստակոյ յորսորդութիւն , 'ի սպառազինութեանց վարժս . և առ Յոյնս և առ Հռովմայեցիս խնամեալ էին ևս խաղչն ասպարիզի՝ որ էին կարգեալ յարիութիւն և 'ի քաջողջութիւն :

Ի հոգւոյն հրահանգս պարտ է դաստիարակին և ծնողաց 'ի վար արկանել զամենայն հնարս՝ որովք աճին զօրութիւնք հոգւոյն , և պէտք կարօտութեանն նուազեն : Երաստակ հրահանգութեան , նա ողջոյն իսկ ընթացից կենացս է , յաշխարհի զերծ մնալ 'ի չարեաց ըստ կարի , մանուսանդ յայնցանէ որք յաւէտ հոգւոյն գործեն զեան . որովք կարացցէ որ վայելել յերջանկութեան , աստէն յերկրի ըստ ներելոյ պայմանի կենացս , և 'ի հանդերձեալն անմահ կենօք : Լս մեզ ժամանել յայս նպատակ նուազելով զպէտան , և

զննական արիւթ թիւն հոգւոյն աճեցուցանելով: Ի՞նչն ա-
րիւթիւնք հոգւոյն երիւք. Վիտութեամբ, Իջատական
ուսմամբ, և կենցաղօգուտ արհեստիւք: Վիտութիւնք են
ծանօթութիւն մասանց հաւատոյ և աստուածաշաշտութիւն,
բնագանցական և բարոյական գիտութիւնք, իրաւագիտու-
թիւն, բնաբանական գիտութիւնք ամենայն մասամբ, նոյն
աբէս և չափականքն, քաղաքավարութիւն և որ այլն ևս,
Իջատական ուսմունք են ճարտարախօսութիւն, օրէնք քա-
ղաքականք, բժշկականութիւն, քերթողութիւն, նկար-
չութիւն, քանդակագործութիւն, երաժշտութիւնք և այլք:
Կենցաղօգուտ արհեստք են այն ամենայն ճարտարութիւնք,
ձեռակերտք որք կարեւորք են ՚ի հայթհայթել զպէտս կե-
նաց: — Պարտք են ծնողաց տալ վարժել զօրդիւ իւրեանց
նախ ՚ի սկզբունս կարեւորագունիցն ՚ի գիտութեանց, և յետ
այնոյիկ ճանաչելով զբնաւորեալ յօժարութիւն նոցա, ըստ
պատշաճելոյ վիճակի կենաց իւրեանց վարժել զնոսա յար-
հեստս ինչ և կամ յաղատական իմն ուսումն. զի յընարու-
թիւն վիճակի օրդւոց իւրեանց՝ պարտ է նոցա ինամով միտ
զնել, զի եթէ անխտրաբար վարիցին յայտմ, հասանէ սպա-
տարապարտ աշխարհել զաղէտս՝ զհետ եկեալ անմտագիր
գործելոյ նոցա:

Ի՞նչի բարեկարգել զիղձս օրդւոյն, ստանց ելանելոյ ըստ
չափ և ձգտելոյ առ աւելորդս, արժան է սունել զնոսա ին-
լանուտ՝ եթէ յաշխարհի պարտ է բաւականանալ սակա-
ւօք, զի ոչ լցցի երբէք սիրտ մարդոյ աւելորդօք, այլ զի որ
զոյս իւր հաստատեալ է ՚ի հանդերձեալն, և է գոհ ընդ
սակաւն զոր ունի, և ոչ կարօտի բազմին, երջանիկ է այն-
պիսին նա և յատիւս ՚ի բարեք վայելս հարկաւորացն:
Պարձեալ մի յաճախել ՚ի տեսութիւն մանկանց պատկերս
ապրողէս հանդերձանաց, զի ՚ի նոսին խտտղեալ աչացն
յառաջին տիւս անդ, և գզուեալ բնութեանն, սկսանին
զանց արարեալ զհաստատնութիւն՝ բերիլ ՚ի նոսին, և ՚ի ինդիր
յրջել հաճոյականացն աչաց և սկանջաց և ճաշակաց, որովք
ոչ եթէ տրտիւ բնութիւնն, այլ տկարանայ և ընկձի: Այսն
որոյ անհնարին իրք են եթէ մանկունք սնեալք միանգամ ՚ի

զօղոտութիւն ճոխութեանց և հաճոցից, ունիցին զյօժա-
րութիւն բարեկարգեալ: Բայ Կանխադարձաբ պատրաս-
տութիւն առ բարւոք դաստիարակութիւն պարտ է լինել 'ի
սիրտ մանկանց հիմն հաստատուն աստուածաբաշտութեան
խորագոյն սերտեալ 'ի հոգւոյն: Օչ խեղամտեալ եթէ
ատտի կեանք նախաշաւիղ են անտի կենացն, կարաոցէ դե-
ռակիրթն մանուկ հայել յիրս կենցաղոյս իբրեւ 'ի վաղան-
ցուկս և յառժամանակեայս, և դառնացուցիչս յաւէտ քան
եթէ բերկրեցուցիչս. և զի ծանիցէ՝ եթէ իսկապէս բարին
և չարն այնոքիկ են՝ որք 'ի մշտնջենաւորս մնալ ունին ընդ
մեզ անկողոպտելի:

Հաստատեալ տանուտեառն 'ի կարեւոր սկզբունս դաս-
տիարակութեան զաւակաց, 'ի գործադրութեանն պարտ է
միտ դնել 'ի չորեսին յայտոսիկ. յաստուածաբաշտութիւն
մուցանել, 'ի զբաղանս գործոց յածեցուցանել. յառաքինի
գործս կրթել. և 'ի խնամս ստացուածոց լինել աշարլը:
Բռնաշնորհ ջանասցի տանուտէրն՝ զի 'ի մէջ ընտանեացն
փայլեսցէ կենդանի աստուածաբաշտութիւն. զի ինքն Բ-
տուած է աղբիւր բարութեան, և անհնարին է տեսանել
բարեկարգութեան 'ի տան, յորում չգուցէ եռանդուն աս-
տուածաբաշտութիւն. այլ յայնպիսի տան թաղաւորէ կազ,
կռիւ և հիգութիւն: Արկրորդ ասացաք զզբաղանս գործոց.
այնպէս պարտ է մտադիր լինել յայտմ, զի ոչ որ իցէ 'ի տան
պարսպորդ, այլ զի ամենեքին գօտեւորեալք՝ յիւրաքանչիւր
գործս պատշաճականս վաստակեսցին: Վանգի զօրութիւնն
գործելոյ հոգւով և կամ մարմնով ոչ կարէ զազարել 'ի
մարդն. զոր ոչ արկեալ 'ի վար 'ի բարիորդն և յօգտակար,
վաստակի 'ի փնտս անձին և լինի անձնատուր 'ի չարագոր-
ծութիւնս: Այնք մեր եթէ ըստ բնական կազմուածոյ մար-
մնոյս, և եթէ ըստ բարոյական կարողութեց մերոյ՝ մանկ
'ի գործս օգտակարս, և զատարկութիւն մահ է մարդոց ըստ
հոգւոյ և ըստ մարմնոյ: Աործք ուղղեալք առ բարին հա-
տարակաց, և շարժումն բարեկարգեալ, յայտոսիկ մնանի
բնութիւնն: Արրորդն է պատկառ կալ առաքինութեան.
վասն զի եթէ ոչ գուն գիցի մերժելոյ 'ի բաց յանձանց զախ.

սիցն զայլս, աճեցեալ նոցուն խուճապէն զմիտս անմեղս
և կորուսանէն: Այսպիսի ի դարման առաջին՝ փակել
զմուտ զտանն առաջի չարակամաց մարդոց և արականչաց
բարուց անմեղացն, ոչ առնել թոյլ ընտանեաց խօսել ընդ
այնպիսեաց. և երկրորդ՝ զանձն օրինակ առաջի կացուցա-
նել կատարեալ առաքինութեան, և ընդ առաքինեաց և ա-
նոց կատարելոց ունել ընտանութիւն. որպէս զի որդիք և
ընտանիք տանն միշտ առաջի աչաց ունիցին օրինակս լուսա-
ւորս առաքինութիւն: Արդ յօրինակէ նմանոյն մեծապէս
զրգոյի. դարձեալ զի յարմատանալ ախտիցն անհնար լինի
առաքինութեանն փոխանակել զնոսա: Երրորդ՝ խնամայն
ստացուածոց առ ի լինել ի դէպ պարտ է միապէս զգուշա-
նալ յերկոցունց ծայրիցն, ի կծծի ազահութենէ և ի զեղի
չապլութենէ: Եւ ահա թիւնն զրկէ զայր ի կարեւոր սի-
տոյիցն զանձն և զայլս, նոյնպէս և յառաքինութենէ ձեռն
օգնականութեան մատուցանելոյ այլոց կասեցուցանէ, յա-
ճախ ևս առ ի զայլոցն յափշտակել տայ մարդոց զաչս ար-
ձակել, և յայլ ամենայն առաքինութեանց մերկեալ զնա
ինքն զտածիչն ազահութեան, կորուսանէ անգերծ: Իսկ
չապլութիւն զհետ ունայնութեանց յածեցուցանելով զայր,
ընդ գիւրաթառամ ունայնութեանցն այնոցիկ ապականեալ
զընութիւնն կորուսանէ՝ ընկղմեալ ի հեշտութիւնս, և ի
չարաչար թշուառութիւնս մասնեալ: Այսպիսի զգարտուց
ծնողացն:

Արդիքն էն հաւատակք ծնողացն ի կարգաւորութենէ
ընութեանն. և պարտք նոցա առ ծնողս, զորովք անհնար
իցէ զանց առնել էն, և. հնազանդել ամենայն պատուի-
րանաց նոցա՝ իբրեւ օրինաց տուելոց ինքեանց յԱստուծոյ:
Բ. Պատուել զնոսա և սիրել յետ Աստուծոյ, զի ի նոցա-
նէ ընկալան զկեանս: Գ. Սիրելիս ի սպաս հար-
կանելոյ նոցա ոչ միայն գործովք, այլ և բանիւք: Դ. Ս-
նալ ձեռն տալ ի պիտոյս նոցա որչափ ինչ բաւեսցէ զօրու-
թիւնս ուժոյ. եթէ մեռանել վասն բարեկամի է գործ առա-
քինի, որչափ ևս առաւել է վասն ծնողացն մեռանել: Ե.
Ինամել զնոսա ի ծերութեան նոցա. պարտ է յուշ ածել

միանգամ՝ եթէ քանի անհրաժեշտ պարտք են արդարու թէ՛ ունել զայն ինտան առ ծնողս ծերացեալս, զոր նորայն կարան 'ի մանկութեան որդւոցն, — Ընիրաւ է հրաժեշտն որդւոց, յասելն՝ եթէ ցնորեալ իցէ հայրն և դժնեայ, և ծանրացեալ ախտիցն կուտակութեամբ. առ որ զԱպիկտի տալին ասել 'ի դէպ համարիմ, «Հայր քո այդ թէպէտ ընկ ճեալ յախտից, մերժեցան արդեօք յիրաւանց հայրութեն. անհնարին են իրքդ. ապա անտո՞ւտիս մնացին 'ի նմա իրաւունք հայրութե. նորա. նոյնպէս և 'ի քեզ են յաւերժական պարտք ցուցանել զհաստատութիւն առաքինութեան քո»:

Ի պարտս որդւոց 'ի դէպ է զհարցումն զայս առաջի առնել. Կարիցեն որդիք ամուսնանալ առանց հաւանութեան ծնողաց իւրեանց, — Ըս այս պարտ է զանազանել զանհրաժեշտ պարտս որդւոցն առ հայրն 'ի մեծարանաց պարտուց. նոյնպէս և պարտ է զատանել զտանուտերական իրաւունս հօրն յիրաւանց աւագութեան: Հայրական իշխանութեան իրաւունք սահմանի 'ի սնունդ և 'ի խնամարկութիւն որդւոցն, ցորչափ նոքին են անբաւականք սրտաւ անձամբ զիւրեանց պէտսն: Ըրդ այս իրաւունք ոչ հաւանէ քակտել զամուսնութիւն որդւոցն՝ որք հասեալք իցեն 'ի տիս երիտասարդութեան և բաւականութեան: Ի մեծարանս ծնողայն հարկ է որդւոցն հարցանել խորհուրդ ընդ նոսա, և բանիւ նոցա վարել յայդ գործ ծանր. այլ ոչ եթէ արժան իցէ զհետ բերել այսմ, եթէ՛ զի առանց ինչ հարցանելոյ ընդ նոսա, ինքնին 'ի զլուխ եհան զիրան, ապա 'ի դերե իցէ ամուսնութիւնն. վասն զի պարտք մեծարելոյ զայլոց զխորհուրդս, ոչ մերժէ զազատութիւնն յառեքէ ինքնին տնօրինելոյ գործոց իւրոց: Ըմն յիրաւագիտաց զանազանութիւն իմն այսպիսի արկ 'ի մէջ, ասէ. «Եթէ որդիքն փախաբերով յամուսնութիւն, յօժարեացին ելանել 'ի հայրենի տանէն, թէպէտ և ծնողքն չկամիցին, կարեն որդիքն հոգալ զկարեօրս անձանցն»:

Աղղութի 'ի վերայ երեւր զլանն, «Եթէ յօժարեացին ելանել 'ի հայրենի տանէն», Ըսան զի կալով 'ի տուն հօրն ոչ կարեն առնել զգործդ՝ առանց կամակցութեան ծնողացն, — Հայտ իրաւանց վերայ այլ

և այլ պետութիւնք զանազան սահմանս զնէն աղատութեամբ ամուսնութեանց։ Աւրեք զի յարբունի տանէն չկարէ որ ամուսնանալ առանց հրամանի թաղաւորին, զգուշացեալ զի մի ցեղն արբունի խառնեցի յարին օտար։ Աւրեք անգէպ համարեալ է ամուսնութիւն քաղաքացւոյ ընդ օտարի, կամ քաջատոհմի ընդ վատատոհմի։ Աւ այլուք դարձեալ՝ ազատ է ամենայն մարդ ամուսնանալ ընդ ում և կամեցի։ Կամ ազգատոհման փոխադրել յայլ երկիր։ Իսկ ՚ի վիճակի բնական աղատութեւ, յորում չունին տեղի պատճառք, ամուստէրն ոչ կարէ ՚ի դերեւ հանել զամուսնութիւն որդւոյ իւրոյ վասն ընդդէմ գործելոյ նորա կամաց իւրոց։ միայն զի փութացի որդին մեկնել կնաւն ՚ի հայրենի տանէն։ վասն զի անպատեհ է և անիրաւ բռնադատել զհայրն ընդունել ՚ի տան զօտար որ կին ՚ի նու և ՚ի դուստր, և բնակալից լինել ընդ նմա հանդերձ դժկամակութեամբ։ Բայց որդին որ այնպէս ընդդէմ կամաց ծնողացն ամուսնանայ, պարտի ՚ի յուշի կապել զի եթէ խոհական խորհրդոց ծնողացն ոչ լսէ, և ինքնակամ կապի ընդ իւրումն ընտրելոյն, եթէ յետ ժամանակաց ՚ի պատճառս այդորիկ ինքնակամ ընտրութեան մատնեցի ՚ի թշուառութիւնս, ցաւք իւր լինին անհանդուրժելի, զի ընդդէմ եկաց կամաց հօրն և խաբեցաւ։ վասն որոյ արժան է զգոյշ կալ միսիլ ՚ի գործ այդպիսի առանց խորհրդոյ և օրհնութեան ծնողացն։

Բնականօր համարիմ կարեւոր լուծանել և զինդիր զայս՝ եթէ յէր վերայ հիմնեալ են պարտք որդւոց առ ծնողս, արդեօք յայն զի ՚ի նոցանէ ծնան, և թէ յայն՝ զի դատարարակեալ կրթեցան։ — Են որք զծնունդն ասեն պատճառ պատուոյն և հպատակութեան որդւոյն, զի կամօք ծնողացն ծնան նորա մարդ, յայտմ ծնողք նոցա բերեն յանձինս զնրմանութիւն իմն Բնութոյ. այլ գործ Բնութոյ է ստեղծանելն և պահպանելն համանդամայն։ նոյնպէս և պարտք ծնողացն են յետ ծնանելոյն և դատարարակել։ արդ դատարարակութիւնն է որ զմարդն ուղղէ առ իւր վախճան, և առանց դատարարակութեան ծնեալն մարդ կարգեալ է ՚ի թշուառութիւնս։ մինչև այնպիսւոյն անիծանել իրաւամբ և

զօր ծննդեանն . այնպիսին անարարտ իսկ մնայ դնել պատիւ ծնողացն : Նշանեւ և թողուլ անհրահանգ , այնպէս է եւ թէ որ զոսկին պեղեալ 'ի մետաղէն թողուցու կորնչել ընդ հող և ընդ աղբիւս , և ինքն կամիցի պանծալ իբրև տէր ոսկւոյն և զձօխի կրել զանուն , մինչդեռ թողեալ է զու կիսն կորնչել : Այս հեթանոսք անգամ ծանեան զճնարտու թիւն այսորիկ . օրէնք էին յԱթէնս պատուիրեալ 'ի Սողոմէնէ պոռնկորդւոց ազատ լինել 'ի խնամելոյ զհարս իւրեանց 'ի պէտս նոցա . զի ինքեանք 'ի ծննդեան իւրեանց մնացին 'ի ծնողացն անդարմանք . զի որ զուշ եղեալ է միայն ընդ զցանկութիւնն , չէ արժանի պատուոյ յորդոցն զորս ծնանի 'ի նախատինս անձինս : Այս Բրիտտուէլ . « Սրբշատ համարին , ասէ , զծնանէն որդիս , փոխանակ կենացն զոր ետուն , չունին իրաւունս պահանջել զհատուցումն յորդոցն , իբրև զնոսա՝ որք դատարակութեամբն չնորհեցին որդւոցն վայելչական և երջանիկ կեանս » : Վարձեալ և այլազգ մարթ է զսոյն հաւատտել այսպէս . թէպէտ ամենայն բարեաց գեր 'ի վերոյ են կեանք , այլ այն չէ հիմն պարտոց որդւոյն առ ծնողսն . վասն զի յորդեծնութեան մինչ չե զորդւոց զխնամս մտածեալ , հոգացան ծնողք ընդ գկարիս բնութեան իւրեանց 'ի դիւրութիւն անձանցն . իսկ 'ի դատարակութեան՝ հոգովք և վշտօք անձանց ջանացան 'ի բարին և եթ որդւոց իւրեանց : Բարդ յառաջնումն քանզի միայն զանձինս հոգային , անդ չմնայ նոցա իրաւունք յորդիւն . իսկ յերկրորդումն զի վշտօք տառապեցան միայն 'ի խնամս որդւոցն , անդ զիրաւունս կալան 'ի վերայ որդւոցն փոխարէն վատտակոյն և հոգոց զոր 'ի նոսա ծախեցին :

ԳԼՈՒԽ Լ.

Որդեգրութիւն.

ԻՆՈՒԹԻՒՆՆ 'ի զլանալ ոմանց զորդիս, սովորեցին նորին զթովբ ընու զթերին, զայլոցն անկարողաց առեալ յորդեգիրս 'ի ինամարկել և 'ի յարուցանել ժառանգս տան իւրեանց: Այս թէպէտ ոչ է գործ բնութեան, այլ զի ճիգն իմն է 'ի նմանութիւն բնութեան, վասն որոյ աստէն աւանդեսցուք և զայսմանէ զկարևոր գիտելիս: — Որդեգրութիւն է գործ օրինաւոր, որով ընդունի որ յորդի իւր և 'ի թոռն ջօտարին զծնունդ: () Եւնք քաղաքականք և դաշնաւորութիւնք կեղծեն զորդեգրեալն յորդի և 'ի թոռն հայրազրին, և ըստ այնմ պատշաճեցուցանեն յորդեգրեալն զիրաւունս և զպարտս հարազատ որդւոյ, նոյնպէս և զժառանգութեն: Այս էն առածք երեք պատշաճեալք անաղարտելք, Ե. Յորդեգրութեան պարտ է բերել զնմանութիւն բնութիւն: Բ. Որդեգրութիւն ընու զթերին որդեծնութեան: Գ. Որդեգրութեամբ մտանէ որ 'ի կատարեալ իշխանութիւն հօր: Իշխաւունք որդեգրելոյ էն նոցա և եթ որք ըստ օժանդակել բնութեանն կարեն ծնանել որդիս. զի է առ 'ի ընու զթերին բնութեան: Կարեն որդեգրել ամենայն արք չափահատք, նա և ախտացեալքն հիւանդութեամբք որք խափահեալք իցեն 'ի բեղմնաւորութենէ. այլ ոչ ներքինիք, ոչ մանկահասակք և ոչ հոգաբարձուք. ոչ և կանայք ըստ նախնի օրէնսդրութեանց. վասն զի զհայրենի իշխանութիւն ոչ 'ի դէպ կանանց համարէին, գոլով նոցա միշտ ընդ ինամատարութեամբ արանց: Ս'իայն եթէ երբեմն շնորհս 'ի կայսերէ ընդունէին կանայք այրիք, որոց որդիքն անկեալք 'ի պատերազմի, զայլ որ որդեգրել ցանկային 'ի մխիթար վշտացեալ սրտի իւրեանց ընդ այրիութիւն և ընդ անզաւակութիւն: Իսկ էոն կայսր իմաստասէր 'ի սահմանադրութիւնս իւր շնորհեաց կանանց և ներքինեաց ազատութիւն

որդեգրելոյ : Այսպէս և Վատիկան անխափան ետ զնոյն ազատութիւն արանց և հանանց : Որդեգիրն կարէ լինել ուստր կամ դուստր : — Հասակ որդեգրողին պահանջի լինել երիցազոյն քան զորդեգիրն գոնեա ութ և տասն ամօք . որ է չափ տիոց հասանելոյ 'ի կատարեալ յարբունս : Ասկ եթէ կամիցի որդեգրել զգր փոխանակ թողին յայնժամ և չափ ամացն պարտի լինել կրկին աւելի , այս է՝ երեսուն և վեց ամօք , առ 'ի զհետ գնալ օրինակին բնութեան : Ահա հաստատութիւն որդեգրութեան ընդհանուր պատուէրք են 'ի քաղաքական օրէնսն՝ որդեգրողացն լինել անցեալ զխնամակնիւք գորով ևս անորդի , այնպէս զի չիցէ յայնժամ հետէ ակնկալութիւն ծնանելոյ որդիս : — Պայման որդեգրութեան է այս . եթէ կրտսեր է որդին , չմարթի որդեգրել զնա առանց հաւանութեան ծնողացն , և կամ խնամակալութիւն , և առանց դատաւորական վկայութեան : Ասկ եթէ իցէ հասակաչափ որդին և յօժար , դարձեալ և յայնժամ խնդրի կամակցութիւն հօրն՝ եթէ իցէ կենդանի . բայց եթէ նա ոչ յանձն առնուցու լինել կամակից տարապարտ դժկամակութեամբ , առանց ինչ բանաւոր պատճառաց , մարթ է 'ի ձեռն դատաւորական իշխանութե հանել 'ի զլուխ զգործն : Իրաւունք որդեգրաց են առնուլ յանձնա զանուն և զկնիք հայրագրին . և եթէ ևս յիւրեանց ազգատոհմին մնայցեն , սակայն և այնպէս մտանեն 'ի ժառանգութիւն որդեգրողին ըստ օրինաց բնական ժառանգութե : Վարձեալ զի որդեգրեալն ոչ մտանէ յիրաւունս յաջորդութեան և ժառանգութեան ընդից ազգականացն որդեգրողին որպէս օրէն էր մտանել բուն որդւոց հայրագրին . միայն եթէ 'ի ժառանգութիւնս նորուն ինքեան որդեգրողին նոյն իրաւունք են նմա , որ ինչ յատուկ որդւոց նորա , թէպէտ և այլ ևս օրինաւոր և բնական որդիք իցեն նորա՝ ծնեալք յետ որդեգրութեն : Այնպէս ևս անդրադարձութեամբ 'ի մեռանել որդեգրին անժառանգ և անկտակ , բովանդակ ժառանգութիւնն դառնայ 'ի հայրագիր անդր , ըստ օրինաց 'ի վեր կոչս յաջորդութեան :

Իստիանարաբք ամուսնութեան են յամենայնի նոյնք ընդ

ձջ որդեգրողին և որդեգրելոյն, որ ինչ է 'ի մջ հօր և հարազատ որդւոյ և սերնդոց նորա, և ընդ եղբարց և քերց և որդւոց նոցա, և ըստ նմին զաստիճանն խորեւ արժան է. նոյն և ընդ որդեգրողն և ընդ կին որդեգրին: — Սակուծի որդեգրութեան ըստ բնական օրինաց այսչափ ինչ է, զայն ամենայն քաղաքական օրէնք ըստ իւրաքանչիւր ընտրութե արդաց տնօրինէն բազմադէմ:

Սուրբութիւն ընդունելոյ զօտարս յորդիս է ընկալեալ 'ի դարուց անտի նախնեաց. և ըստ նմին պատշաճ օրինօք և կանոնովք հաստատեալ: ՅԱծէնս որդեգրեալ ուրուք զոր, չկարէր այնուհետեւ անցանել 'ի նորոգ յամուսնութիւն առանց դատաւորական հրամանի: Ի լակեղեմն դաշնաւորութիւնք որդեգրութեան կապէին առաջի թագաւորի, զի 'ի հարազատ որդիս գրեցին նոքին: Բնախնի Վերմանացիս, քանզի ամենայն ինչ 'ի պատերազմի վճարէին, վասն որոյ և զորդեգրութիւնն զինուորական իմն հանդիսիւք կատարէին, վասեալ զինու զարդու առաջի բազմակոյտ ամբօթին անուանէին զնա ինքեանց յորդիս:

Ի՛յ առ Հռովմայեցիս սուրբութիւն իմն որդեգրելոյ զինքնիշխանս և զհասակաչափս, զոր և յիւրեանց բարբառ անուանէին Arrogatio. Բերդիս. յորում էին պայմանք երեք. զի ինքնիշխան իցէ որդեգրեալն, զի նորա հաւանութեամբ լինիցի, և զի կատարեացի հրամանաւ արքունի: Յայսոսիկ պարտ է որդեգրողին տալ երաշխաւորութիւն դարձուցանել զինչս որդեգրելոյն առ ժառանգս նորա՝ եթէ վաղամեռիկ լինիցի որդեգիրն մինչ չե հասեալ յարբունս կատարեալ: Վարձեալ զի չկարէ որդեգրողն յինքնիշխանութիւն հանել զնա չե տուեալ նմա զինչս իւր, և չե թողեալ նմա 'ի մեռանէն զսորրորդ մասն ժառանգութեն: Բյապիսի դաշամբք անցանէ որդեգրեալն ընդ իշխանութեամբ որդեգրողին և յազգատոհմ նորա. առնու զնորա զանուն և զաղգականութիւն:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ .

Ընկերութիւն Տիրական :

ՆԱՆԻՆ մարդիկ ազատ 'ի բնութեան , այլ յոլովք 'ի մարդկանէ առ կարօտութեան և առ տկարութեան հայթ . հայթերոյ զպէտս ինքնաձեռն , ընտրեն մտանել 'ի ծառայութիւն , զորմէ են արդ բանք մեր : Նառայական այս վիճակ և ընկերութիւն թէպէտ չէ անդատին 'ի բնութենէ ազդեցեալ առ մարդիկ , այլ 'ի հարկէ պիտոյից մուծեալ , սակայն ոչ ինչ ղիմամարտ է բնութեան . զի ընկերասէր է բնութիւնս և կարօտ , և ոչ ամենայնիւ անձամբ բաւական . և ահա այսու ընկերութեամբ տեսան և ծառայի ընուն պէտք իւրաքանչիւրոցն : Օ ի թէպէտ անունն տեսան և ծառայի , իշխողի և իշխեցելոյ թուի իմն բառնալ յերկրէ զհաւասարութիւն մարդկանն , բայց 'ի վախճանէն յայտ լինի՝ զի այսօրիկ զանազանութիւնք անուանց ոչ ինչ ստնանեն ազատութեան իւրաքանչիւրոցն և հաւատարութեան . քանզի և երկօրին սոքա տէրն և ծառայն կարօտք են ձեռնառութե միմեանց , և այսպէս դաշնաւորեալք ընդ միմեանս ընուն այդու զպէտս անձանցն և ընկերին : Օ ի ահա 'ի բազմանալ մարդկան , ամենեքին զհետ ելեալ 'ի ճարտարել և 'ի ընու զպէտս կարօտութեան իւրեանց , ոմանք հնարագէտ հանճարով առատութեամբ ժողովեցին զպէտս . այլք տկարացեալք կարօտ գտան օգնականութեան ձեռաց առաջնոցն , և այսպէս դաշնաւորեցան 'ի միասին՝ յասել միումն . Տամ զի արասցես , և միւսումն պատասխանեալ . Բռնեմ զի տացես , զորմէ 'ի վեր անդր խօսեցեալ է մեր : Այլ այսօրինակ լցուցումն կարօտութե դիւրնկալ երևեցաւ բազմաց . և յաճախեցին յամենայն տեղիս , 'ի մէջ ամենայն ազգի մարդկան վարել կեանս վաստակաւորի և կեանս օրինադրի , անուամբ տեսան և ծառայի , ամենեւին ազատ կամօք դաշնաւորելոյ ընդ միմեանս : — Ի նպատակէ անտի այսր ընկերութեան դիւրին

է նկատել զսահման իշխանութեան տեառն 'ի վերայ ծառային իւրոյ : Օ՛ր ծառայն դաշնաւորեալ է ընդ տեառն իւրում ընուլ զպէտս նորա , զի փոխարէն ընկալցի զպէտս իւր : Ա՛րդ որպէս տէրն ոչ է բռնադատեալ շուայել 'ի պէտս ծառային , այնպէս ևս ոչ ունի իրաւունս պահանջել 'ի ծառայէն զվաստակս առաւելքան զկար նորա , կամելով վարել զնա 'ի գործ որպէս զգրաստս բեռնարարձս . այլ կարեկից ընդ նմա լինելով , վարելով ընդ նմա իբրեւ ընդ մարդոյ ազատի , որ և ունի իրաւունս խնդրելոյ զիւր զհանգիստ , որպէս ինքն տէրն 'ի խնդիր է իւրումն : Ա՛րդ որպէս ծառայն զհանգիստ տեառն իւրում պատրաստէ , նոյնպէս և տէրն պարտի պահանջել 'ի ծառայէն զչափաւոր և եթ վաստակն , և թողուլ զի և չափով իմն ևս հանգչիցի : Ի վերայ տեառն և ծառային և երկոցուն դատակնիք լեալ է ուտել զհաց քրտամբք երեսաց . նոյնպէս և երկոքին զհետ են 'ի ընուլ զպէտս իւրեանց և հանգչել . և տէրն՝ կամ ըստ առաւելութեան աստուածատուր հանձարոյն և կամ ըստ բաղդի , զիւրաւ հայթայթէ զպէտսն , և ծառայն ընդհակառակն թէպէտ կայ 'ի նոյն ճիգն , բերեալ և 'ի նոյն վախճան , բայց և նա ըստ բաղդի և կամ ըստ նուազելոյ բնական կարողութեանն՝ բռնադատեալ զանձն տեսանէ տանել անարգանաց և յորով վաստակոց և այնպէս ընուլ զպէտսն , և զայդ մտազիւր յանձն առնու աղատակամ : Ա՛յլ անիրաւի որ յոյժ ընդդէմ նորա , եթէ մոռացեալ զհաւասարութիւն բնութեան իւրեանց , յիրաւունս զրեցցէ պահանջել 'ի ծառայէն վաստակել անհանգիստ , և ինքն վասն անձին ընտրեացի կալ 'ի հանգիստ անվրդով ամենեւին :

Ի՞նչ բաղադրական իշխանութիւն ամենայնիւ արգելու տեւանց վարել ընդ ծառայից իբրեւ ընդ իւրեանց հպատակաց , այլ միայն ըստ դաշնանցն պահանջել 'ի նոցանէ զծառայութիւնն , և այն խնայութեամբ : Ա՛յլ եթէ յանիրաւութիւնս գտցեն զնոսա , պարտին բողոքել առ դատաւորս , և լսել զիրաւունս . նոյնպէս և ծառայից իրաւունք են բողոքել ընդդէմ տեւանց իւրեանց՝ եթէ նեղեցեն զնոսա յանիրաւի . զի և երկոցուն վախճան է ընուլ զպէտս անձանց

և իրերաց . այլ հաւատարիմ ծառայութիւն հպատակութեամբ յամենայնի՝ մասն է ծառային 'ի դաշնաւորութեանն : Սին հանգոյն պարտք տանուտեալն և համօրէն ընտանեացն են ցուցանել մարդասիրութիւն առ ծառայն , յուշի կալեալ եթէ և ծառայքն մարդիկ են և համարուի ընդ ինքեանս , և 'ի նոյն վախճան բերին 'ի յաւիտենական երջանկութիւն :

Արիւ ազգք են ծառայութեանց կենօք և թշակաւոր . առաջինն զրի 'ի համար ընտանեացն , որ ցանկ հանապազորդէ 'ի սպասու տանն . և վարձք են նորա հաւատար վայելք 'ի տանն ընդ այլոց ընտանեաց յամենայն պէտս և 'ի կարօտութեան իւրում . յորոց յորովք 'ի մարդասիրութենէ տերանց իւրեանց ելանեն յինքնիշխան ազատութիւն և 'ի տանուտերութիւն՝ փոխարէն հաւատարիմ ծառայութեան իւրեանց : Արկրորդքն թշակաւորք , որք սակ արկեալ են վարձու , և պայման եղեալ ժամանակին կալ 'ի ծառայութեան ըստ եղեալ դաշանցն՝ եթէ այնպէս հաճոյ թուեցի և երկոցունց կողմանցն : Արկոցունց այսոցիկ ազգաց ծառայութեան վախճան և պարտք նոյն են , և իրաւունք տեւանցն և պարտք մարդասիրութեան նոյնպէս հաւատար :

Ար և այլ իմն ազգ ծառայութեան 'ի վաղ ժամանակս 'ի կիր արկեալ առ նուազութեան ուղիղ առաջնորդութեան բնական օրինաց . զի ազգ ընդ ազգի և քաղաք ընդ քաղաքի 'ի մարտ զրգուեալ , և 'ի միմեանց ընդ աւարին և զարս 'ի միասին յախշտակեալ , և փոխանակ սպանանելոյ , զկեանս միայն նոցա շնորհեալ , վարելին զնոսա յամենայն պէտս իւրեանց . աստի սկիզբն կալաւ վիճակն ստրկութե : Այնմ հետէ ամենայն արդիւնք ստրկին լինել տանուտեալն եթէ բնական ստացուած նորա և եթէ ճարտարութեան , և ծննդոց նորա առաւել պարտ էր հնազանդ լինել տանուտեալն քան հօրն իւրում : Աւ զայսոսիկ ստրուկն վաճառէին միմեանց : Աւ առ հէթանոսս իրաւունք էին տանուտեալն անցուցանել ընդ նոսա զոր կամի չարիս , մինչև սպանանել անդամ : — Ի՞նչպէս և առ Աբրայեցիս ևս էր այդ սովորութիւն , և Ղաութա՞ թոյլ տուեալ էր նոցա զգոյն , մինչ նա և զօրէնս

սահմանել վասն արծաթագին ծառայից . և զի գնաց զնեաց տերն , վասն այնորիկ շնորհէր իշխանութիւն 'ի գործ արկաւնել զգերին առաւել իմն իշխանութեամբ , քան զպարզ ծառայս , ընդ որոց դաշնաւորեալ է ծառայել չափով , բայց և միանգամայն խնայելով , և մի իբրեւ զհեթանոսս չարազանելով զնոսին : Ս ասն այնորիկ և հրամայէր , զաւուրս սահմանէր հանգստեան 'ի գլուխ իւրաքանչիւր եօթնեկայ , և զամս թողութեան : Վ անգի խափանել բոլորովն , այդ էր դժուարին , և առիթ բազմաց յանցանելոց ընդդէմ . դարձեալ զի այնպէս ոչ ինչ դիւրութիւն լինէր գերեացն , զի մնային նոքա այնու ոչ ազատ , այլ 'ի ձեռս տերանց իւրեանց խստասրտաց . զի սովորութիւն կալեալ պաշարեալ էր զմիտս ամենեցուն , և օտարացեալք էին 'ի սկզբանց բնական օրինաց : — Վ աս ազգ ծառայութեան ցոյցմ գտանի յազգս բարբարոսաց , զոր զհետ են խափանել բարեկիրթքն ազգք :

Նշտանօր խնդիր յածի յօրէնագէտս ոմանս՝ եթէ որդիք ծնեալք 'ի ստրուկ հօրէ կայցեն մնայցեն 'ի ստրկութեան , եթէ նոքին ազատք զրեցին : Վայց զայսմանէ եթէ ըստ հեթանոսացն խորհեսցուք , որք յիրաւունս զրէին և զրեն ունել զստրուկս , նոքին ոչ ինչ միտ զնել կամին իրաւանց բնութեան , այլ որպէս զարդիւնս երկրի համարին և զծրնունդս ստրկացն : Սակայն ըստ օրինաց բնութեան քննելով զիրոն , նախ անիրաւ է ունել զոր 'ի ստրկութիւն , այլ եթէ և զնեացէ որ 'ի խուժդուժ ազգաց , պարտի վարիլ ընդ նոսա ոչ իբրեւ ընդ իւրոց ստացուածոց , այլ իբրեւ ընդ բանաւորի անկելոց 'ի թշուառութիւն , տալով նոցա ձեռն 'ի կարիս նոցա , և փոխարէն սլահանջելով 'ի նոցանէ զարդար զհատուցումն բարեբարութեանն զոր արարին նոցա զերծուցանելով զնոսա 'ի խիստ ծառայութենէն : Ս ասն որոյ և ոչ ունին իրաւունս ունել նա և զորդիս նոցա 'ի ծառայութեան իւրեանց , եթէ ոչ ծնողք նոցա յօժարեալք խցեն , և աւնուցուն յանձն ծառայել տերանցն նա և որդւոց իւրեանց՝ փոխանակ բարութեանն զոր ընկալան ինքեանք 'ի տերանցն . բայց եթէ որդիքն հասեալք 'ի չափ՝ կամիցին երթալ 'ի

բայ, ոչ կարեն արգելու: Ա՛յն ունին իրաւունս ՚ի վերայ գերեացն զոր գնեցին, պահանջել ՚ի նոցանէ զարդար ծառայութիւն կենօք, զի համարին այնու դաշամբ փրկանաւորեալ զնոսա ՚ի գերութենէ իւրեանց: — Բայց եթէ համարեսցի որ սրտաճառս ՚ի մէջ բերել՝ եթէ տեսա՞քն անուցին և զմանուկ գերւոյն, այդ գործ է ողորմութեան, և ոչ կարեն դովին գնել զազատութիւն մանկանն: Օրինակն այսորիկ է տեսանել յաղքատս, զորոց զպէտմն եթէ մատակարարեսցէ որ ՚ի ճոխից, և լինիցին նոցա որդիք, ոչ կարէ բարերարն զրաւել յինքն զմանուկ որ ՚ի նոցայնոցն, զի ոչ ինչ սարգևք բաւեն գնել զազատութիւն ուրուք, այլ ինչ է՝ եթէ ինքնակամ որ զանձն մատուցէ ՚ի ծառայութիւն փոխանակ ընկալեալ բարեացն:

Տիրական իշխանութիւն դադարէ Ե. Արք. արձակուրդ տուեալ ինքնին տէրն հանէ յազատութիւն զհպատակեալն ընդ իւրե, կամ ըստ դաշանցն լցեալ սպայմանեալ ժամանակին՝ և կամ լցուցեալ զկարօտութիւն նորա և հանեալ զնա յազատութիւն: Բ. Աթէ անհաւատարիմ գտեալ զնա ՚ի խոստման իւրում՝ եղծանէ զդաշնն. նոյնպէս և ծառայն եթէ առաւել խստութեան պատահեալ ինքնին հրաժարեսցի ընդունել զվարձան և տալ զծառայութիւնն: Գ. Աթէ գերի վարեսցի ծառայն կամ տէրն. և կամ երկոքեան ՚ի միասին: Դ. Աթէ ՚ի մեռանել տանուտեառն, ոչ որ յաջորդեսցէ զնա. զի ՚ի դադարել իրաւանց իշխանութեանն՝ դադարեն և պարտք հպատակութեան: Ե. Աթէ յանցաւոր գտցի ընդդէմ օրինաց, կամ վնասակար յիրս արքունի. զի ՚ի սկսանել պարտուց և իրաւանց ընդ մէրութեան, անգէն դադարէ դաշն առաջին:

Գ Լ ՈՒ Խ Թ .

Մասնին ընկերութիւն :

ՅԱՄՈՒՄԵԱԿԱՆ , 'ի տիրական և 'ի հայրական ընկերութեանց բաղկանայ ընկերութիւնն առանին , յորում բնակակից են տանուտէրն , տանտիկինն , օրդիքն , մերձաւոր ազգականքն , ծառայքն , նա և ս եկքն յարեալք 'ի նոսա : Այլ զլուս այսորիկ ընկերութեանս յայտ է լինել տանուտէրն , և տանտիկինն խորհրդակից նմա և օգնական և հաղորդ ամենայն վշտաց տանուտէառն , նոյնպէս և փառացն և սրատուոյն : Այլ է երբեք զի ժրագլուխ կանայք կան յառաջին պատիւն առ վեհերօտութեան և անգործութեան արանց իրեանց . բայց զայն ամենայն գործէ տանտիկինն յանուն և 'ի դէմն առնն : Յետ կնաջն են օրդիքն յօրէնս հարատակութեան . և զկնի նոցա ծառայքն :

Յերկոց մասնական ընկերութեանց բաղկացեալ առանին ընկերութիւնն , առանց խանգարելոյ զկարգ և զնպատակ իւրաքանչիւր մասնականացն , հարկ է ունել զայլ իմն նպատակ հասարակաց , որ հաւատարեալ ընդ երեջուանցն զամենեւին զնոսա 'ի մի կէտ հայեցուսցէ : Արդ յորոշումն նպատակի առանին այսր ընկերութեան , պարտ է նախ զայն ըննել եթէ իցէ ինքն ներքոյ զբաւեալ քաղաքական իշխանութեթէ ոչ : Այլ եթէ ընդ իշխանութեամբ , յանժամ մի միայն առաջադիր նպատակ ընկերութեանն է կեալ յարգարութեան բնական օրինաց , յորում է հիմնեալ բրիստոնէականն . զարգանալ 'ի գիտութեան ճշմարտութեանց , առ 'ի ժամանակ 'ի վախճանն յոր կարգեալ է 'ի բնութենէ . այսպէս զհոգ զառանին իրաց և եթ յանձին կալեալ , զայն ամենայն թողեալ է 'ի հսկողութիւն պետութեթ , ինքն ընդ հովանաւորութեամբ նորա պաշտպանեալ : Իսկ եթէ չիցէ հնազանդեալ ընդ օրինաւոր իշխանութեամբ , յայնժամ բաց յայլոցն յամենայնէ , պարտ է խնդրել և զպատասխար

ըին յերեսաց հարստահարողաց . զի ոչ որ է այլ վերագոյն քան զինքն՝ առ որ ապաւինեսցի 'ի կարևոր պէտսն : Ասն որոյ յայնժամ առանին ընկերութիւնն այն պարտի երևել իբրև զմի անձն անկարօտ ձեռնտուութեան այլում, ինքնին անձամբ անձին պաշտպան կալով յերեսաց ամենայն արկա ծից ներքնոց և արտաքնոց 'ի սրահսանութիւն ազատութիւնոց : Այսպէս էին և ամենայն առանին ընկերութիւն յառաջ քան զառնուլ հաստատութիւն քաղաքական ընկերութեանց : Աշխանութիւն էր նոցա պատժել և վարձատրել, 'ի դաշն և յուխտ մտանել ընդ օտարս իբրև թագաւոր ինքն իշխան : Աստ այսմ 'ի պատմութիւնս աստուածաշունչ գրաց ընթեռնումբ՝ եթէ նահապետն Քրահամ զինու վառեաց զընտանիս և զընդոծինս իւր, և գնացեալ թափեաց 'ի զերութեանէ զէզրօրորդի իւր զՎոյտ : Աս ինքն կռեաց դաշն խաղաղութեան ընդ Քրիմելեքայ : Յակօր եղ դաշն ընդ Աբանու ջանցանել ըստ սահման բնակութեան իրերաց . որդիք նորա զԱլեքեմացիս դատեցին 'ի մահ : Այսոքիկ են գործք առանին իրաւանց 'ի բնական վիճակի :

Արկու ազգք են պարտուց առանին ընկերութեան, առաջին է առ ընդհանուր հասարակաց ընկերութիւն, զոր միտ առաջի աչաց պարտ է ունել . երկրորդ պարտք առ մանաւկանս : Այլ թէպէտ զառաջին տեղին ունի հասարակացն, բայց այնպէս զի մի երկրորին այսոքիկ պարտք միմեանց խափան արկեցեն : Յիրաւի դժուարին է անվրէպ կատարումն իրացդ, սակայն և զանց առնել զկանոնօքս միայն 'ի ծանր հարկի է ներելի : Այսպէս այրն ոչ կարէ զանց առնել զպարտութիւնք որ առ կինն՝ պատճառանօք որդւոյն միտ դնել : Արդիքն չկարեն կասիլ 'ի խնամելոյ զհայր իւրեանց վասն հոգալոյ զառանին իրա : Այսպէս իմն և վն ծառայից՝ որք պարտին միտ դնել 'ի սպասահարկութիւն տանն անթերի : Յայսմ ամենայնի եթէ երբէք թուիցին ընդդէմ ելանել միմեանց երկուց պարտուց, յայնպիսի դէպս 'ի լըրումն գլխաւորին պարտ է միտ դնել՝ զանց արարեալ զփութումբ : Այս երկմտութիւն սակասելոյ 'ի պարտուց յայնժամ յաւէտ տեղի գտանէ, երբ ոչ իցի գիւրիմաց ընտրու-

թեանն, և զժուարին իցէ 'ի զլուխ հանել զամենայն միանգամայն . բայց զգօն խոհականութիւն զիտէ պատշաճել զյանկաւորն յամենայնի : Օ զլիաւորագոյնս 'ի պարտուց տուղ բանիւք նշանակեսցուք աստէն :

Տանուտէրն զի կարող լինիցի ուշ ունել նարատակի ողջոյն ընկերութեանն, պարտ յանձին ունի զմէն մի 'ի գործոցն սեփհականութեամբ տալ 'ի ձեռս հպատակացն իւրացանչիւրոց . կշտամբել, պատուհասել զթերացեալն, և զամենեւին առ հատարակ յառաջ վարել ըստ իւրաքանչիւր բաւականութե 'ի գործս ներքինս և արտաքինս : Տանտիկնոջն սեփհական պարտք են, քանզի մայր է տանն ողջոյն, մեծարել զհրամանն տանուտեառն . և 'ի հեռացեալ մեկուսանալ նորա 'ի տանէն, փոխանակել ընդ նորա յիշխանութեանն : Պարտք որդւոցն են 'ի զլուխ հանել զամենայն պատուիրանս հրամայեալս զառ 'ի ծնողաց . զի կրկին են պարտք հնազանդութեան նոցա՝ իբրեւ որդիք և իբրեւ ընտանիք : Նառայք են պարտապան անտալ պատուիրելոյն՝ ոչ միայն 'ի տանուտեառնէն, այլ և յիւրաքանչիւր անգամոց տանն, յորչափ ոչ մրցեսցին ընդդէմ հրամանացն երիցալուսնից կրտսերացն հրամանք : Բնդ հաւաստութիւն այսօցիկ ամենայնի զորս ասացի, ոչ որ երկմտեսցի, զի ճմարիտք են և յայտ յանդիմանութեամբ ծանուցեալ առ պարտութեան խնդրոյն : Բնել 'ի համառօտն յամենայն իրս պարտ է ունել զկարգ անթերի : Առ առ 'ի ըստ կարգի առնել զամենայն, պարտ է մանր զննել զպարագայս անանջատս իրացն իւրաքանչիւր . և ուր ամենայն վիճակաց սրտաւաճեալքն անխելոյ 'ի զլուխ ելցեն ըստ ժամանակին և ըստ ակեղոյն, անդ պէտք առտնին ընկերութեանն լրացեալ համարի : Օ որ օրինակ 'ի ներդաշնակութիւնս նուազաց, 'ի հանդէսս պարաւորութեանց, յարշաւանս յաղթական զօրս կարգն է որ բարձր 'ի զլուխ պանծայ 'ի նոսին . նոյն և յառտնին ընկերութեան սկիզբն և օժանդակ և առաջնորդ առ կատարածն պարտի լինել կարգն . եթէ աստի միայն տերիւրեսցի ընկերութիւնն, 'ի քաղցր վայելիցն զրկեալ տաղնապեսցի :

ԻՐԱՆԻԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐԳ

ԱՅԳԱՅԻՆ ԻՐԱՆԻԱՅԻՆ

ՄԱՍՆ ԵՌԱՅԻՆ

ԶԻՆԶ ԱՅԳՆ ԻՑԷ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Պատկեր իրաւանց ազգաց :

Ա. Զինչ է ազգն կամ պետութիւն : Բ. Ազգն է անէն բարոյական : Գ. Սահման իրաւանց ազգաց : Դ. Բազկացունն ազգի կամ պետութեան : Ե. Որոյ որինաց հպատակիցին ազգք : Զ. Զինչ են իրաւունքն ազգաց 'ի սկիզբն իրեանց : Է. Իրաւունք ազգաց կոչին կարեւորք : Ը. Էս են անփոփոխք : Թ. Ազգին ոչ կարեն փոխել ինչ իրաւունքն , կամ կալ ազատ 'ի պարտուց նորա : Ժ. Արեւելեան իրաւունքն կարգեալ են մարդիկ 'ի բնութիւնէ : ԺԱ. Կոյն պէս և ազգք ընդ ազգաց : ԺԲ. Ասիական ընդ միմեանս ընկերութեւն ազգաց : ԺԳ. Ընդհանուր պարտք ազգաց : ԺԴ. Մեկնարանութի պարտուց ձեռնառութեան միմեանց ազգաց : ԺԵ. Արեւորդ ընդհանուր օրէնք ազգաց սղաութիւն և ինքնիշխանութիւն : ԺԶ. Արգիւնք ազատութեանն : ԺԷ. Զաւարանութիւն պարտուց և իրաւանց 'ի ներքինս և յարտաքինս , 'ի կատարեալս և յանկատարս : ԺԸ. Հատարութիւն ազանց : ԺԹ. Արգիւնք հաւատարմեան ազգաց : Ի. Ազգն ազատ տէր է գործոց իւրոց , յորս կատարեալ իրաւանք ոչ կարիցեն այլք ընդխառնիլ : ԻԱ. Հինն կամեաւոր իրաւանց ազգաց : ԻԲ. Կամեաւոր իրաւունք ազգաց ընդդէմ եղծանողաց դիւաւանս ազգաց : ԻԳ. Կանոն կամեաւոր իրաւանց ազգաց : ԻԴ. Իրաւունք գաղանց կամ ուխտի ազգաց : ԻԵ. Իրաւունք ստփորութեց ազգաց : ԻԶ. Ընդհանուր կանոն իրաւանց ստփորութիւն : ԻԷ. Գրական օրէնք ազգաց : ԻԸ. Սկիզբն ընդհանուր 'ի զտանեւէ զբնական իրաւունքն 'ի կամեաւոր իրաւանց :

Ա. ԶԳՔ կամ պետութիւնք են քաղաքական մարմինք , ընկերութիւնք մարդկան միաբանեալք յազատութիւն և յօդուտ անձանց՝ զօրացեալք 'ի միութեան :

Բ. Ազգն միաբանեալ 'ի գործսն և յօդտախնդրութեն , ընտրէ և սահմանէ 'ի մի խորհուրդ . և այսու համարի մի

մարդ բարոյական՝ որ շնի առանձին զիտումն և կամս, և է
'ի ներքոյ պահպանութեան պարտուց և տէր իրաւանց :

Գ • Ենթոյժ հաստատութիւն պարտուց և իրաւանց ազ-
գաց է նպատակ դրոցս • և Իրաւունք ազգաց են զիտութիւն
իրաւանց պետութեան առ միմեանս, և պարտուց որք ըն-
թացակից են այնոցիկ իրաւանց : Հայսմ բովանդակին կար-
գաւորութիւնք գործոց պետութեանցն, և պարտք Ժողովրդ-
դեան առ ինքն և առ այլս, և պարտուցն այնոցիկ ընթացա-
կից են իրաւունքն : Օ ի իրաւունքն է իշխանութիւն առ-
նեւոյ զհնարաւորն բանիւ, այս ինքն զբարին և որ ըստ պար-
տուցն է • քանզի յայտ է եթէ իրաւունքն ընդ պարտուցն
ընթացակից են, ընդ հարկաւոր պիտոյիցն որովք բռնադա-
տի ոք առնել այսպէս կամ այնպէս : Ասոն որոյ հարկ
է ազգի ուսանել զպարտս իւր, ոչ միայն առ զգոյշ կալի
յանցանեւոյ ընդդէմ այնոցիկ պարտուցն, այլ և առ 'ի կա-
րող լինել ճանաչել հաւաստեալ զիրաւունս իւր, կամ զոր
կարէ պահանջել յայլոց ըստ օրինաց :

Գ • Քանզի ազգն է դումարումն արանց՝ որք են ազատք 'ի
բնութենէ, և յառաջ քան զհաստատել քաղաքական ըն-
կերութեանն կոյնն 'ի միասին 'ի բնական վիճակ կենաց,
վասն որոյ զազգս կամ զպետութիւնս իւրաքանչիւր պարտ
է նկատել իրբն զմի մի անձինս ազատս կացեալս 'ի վիճակի
բնութե 'ի միասին : — Հուցեալ է 'ի բնական օրէնս՝ եթէ
ամենայն մարդիկ են 'ի բնութենէ ազատք, և զազատու-
թիւնն այն ոչ կարեն երբեք կորուսանել մինչև ոչ հաւա-
նեացին 'ի նոյն ինքնայօժարք : Ի պետութեան քաղաքացիք
զազատութիւն իւրեանց յանձնեալ են ըստ մասին 'ի ձեռն
իշխանին՝ մտադիւր յօժարեալք հպատակել նմա • բայց ազգն
ողջոյն կամ պետութիւնն ազատ է ամենեւին և ինքնիշխան
առաջի այլոց 'ի մարդկանէ և առաջի ազգաց օտարաց, մինչև
ինքնին կամովին ոչ հնազանդեացի նոցուն :

Ե • Եւ քանզի մարդիկ հպատակք են օրինաց բնութե,
նա և 'ի միաբանել նոցա 'ի քաղաքական ընկերութիւն՝ ոչ
կարեն ազատ լինել յօրինաց անտի, զի և 'ի միաբանու-
թեան անդ մէն մի են դարձեալ մարդիկ, որոց հասարակաց

կամք է նոյն կամք քաղաքացւոց միաբանելոց, վասն որոյ կան
և փնան միշտ հպատակ օրինաց բնութեան՝ ստիպեալք ՚ի
պահպանութիւն և ամենայն մասանցն : Այլ զի իրաւունք
ընթացակից են պարտուց, վասն որոյ և ազգն տէր է իրա-
ւանց բնութեան մարդոյ, զի կարող ընկիցի ընդ զպարտս
իւր :

2. Ամեն որոյ պարտ է պատշաճեցուցանել ազգաց զի-
րաւունս բնութեան, առ իմանալ զպարտս նոցա և զիրա-
ւունս . առտի յայտ է՝ զի իրաւունք ազգաց ՚ի սկիզբն իւր-
եանց են նոյն իրաւունք բնութեան պատշաճեցուցեալ առ
ազինս : Ասկայն որպէս գործադրութիւն կանոնի առ ՚ի լի-
նել արդար և իրաւացի՝ պարտի պատշաճիլ առ ենթակայն,
այսպէս ևս ոչ է պարտ կարծել եթէ իրաւունքն ազգաց իցէ
ամենայնիւ և յամենայնի նոյն ընդ բնական օրինաց, որպէս
ոչ է նոյն առանձին ոք մարդ ընդ միոյ ազգի : Նկերութի
իմն քաղաքական, պետութիւն յոյժ այլազգ ինչ է քան զմի
մարդ . յորմէ զիւրին է զհետ բերել եթէ ազգին կալով ՚ի
բնական օրէնսն՝ զառնին պարտք և իրաւունք յոյժ տարբե-
րեալք ՚ի բազում դէպս քան զպարտս միոյ առն առ անձն և
առ իւր նմանիս : Ամեն զի մի և նոյն կանոն ոչ կարէ զմի և
զնոյն օրէնս սահմանել ՚ի վերայ երկուց ենթակայից տար-
բերելոց ՚ի միմեանց . կամ կանոն իմն ամենայնիւ պատշա-
ճեալ առ այս ինչ, ոչ կարէ պատշաճիլ և առ այլ իմն ամե-
նայնիւ տարբերեալ յառաջնոյն : Հայտ ուրեմն է պատա-
հել զիսպաց յորս օրէնք բնութե՛ն ոչ կարեն զատանել զազգս
ի միմեանց, որպէս ինչ կարէ զատանել զառանձին մարդիկ
ի միմեանց : Արտ է զիտել պատշաճեցուցանել զնոյն առ
ազգս առանց հեռանալոյ յօրինադրութեանց բնականին . և
ահա այս պատշաճեցումն հիմնեալ յուղիղ բան՝ է գիտու-
թիւնն այն իրաւանց ազգաց :

Ի. () պատշաճեցումն իրաւանց բնութեան առ ազգս՝
անուանեմք իրաւունս ազգաց կարեւորս : Արեւորք են զի
ազգքն հարկաւորեալք են ՚ի պահպանութիւն նոցուն ՚ի
սպառ : Նիրաւունս այս բովանդակին սրտուէրք տուեալք
ազգաց յօրինաց բնութեան . զի և այսոքիկ օրէնք հրա-

մայեն անթուլ իբրեւ առ առանձին որ . զի և պետութիւնք բաղկանան յառանձին մարդոց , և ընարութիւնք նոցա լինին 'ի ձեռն մարդոց . և զի օրէնք բնութեան իշխեն 'ի վերայ ամենայն մարդոց յոր և է գործս նոցա : () Ինչոքս այսին է որ 'ի Վարդապետէ և 'ի հետեւողաց նորա անուանեցաւ 'Արքիմիտրաք ազգաց , յայնտօիկ յորս հարկ առնէ ազանց 'ի խիղճս իւրեանց : Այն որք անուանեն զսոյն Բնական իրաւունք ազգաց :

Ը . Այս որովհետեւ կարեւոր իրաւունք ազգաց է պատշաճեցումն առ ազնիւս օրինացն բնութեան որ է անխօփօխ՝ զորով առեալ 'ի բնութենէ եղելոցս , և առանձինն 'ի բնութէ մարդկան . ապա նա և կարեւոր իրաւունք ազգաց է անխօփօխ :

Թ . Այս զի անխօփօխ են իրաւունքն ազգաց , և պահանջմունք նոցա կարեւորք և անհրաժեշտք , ազգքն ոչ կարեն փոփոխել ինչ 'ի նմա դաշն ընդ միմեանս մտեալ և ոչ ազատ զանձինս 'ի պարտուցն կացուցանել և կամ զմիմեանս : Այսու սկզբամբ հնար է զատանել զօրինաւոր ուխտս դաշանց 'ի տարօրինաց , և զսովորութիւնս զիրաւացիս և անըստ զիւտս յանիրաւաց և 'ի ստգտանելեաց : Օհ են իբր իրաւացիք և յօրինաց ազգաց թոյլ տուեալք , զոր և ազգքն կարեն դաշնաւորեալ զնել 'ի գործ , և կամ 'ի մեծարանս առնուլ զնոյնս : Այն ևս մատուց անզանազանք , զորս կարեն դաշամբ անօրինել ըստ հաճոյս , և զայս կամ զայն սովորութիւն ըստ պատշաճի մոծանել : Այլ ամենայն դաշնաւորութիւնք և սովորութիւնք որք են ընդդէմ կարեւոր իրաւանց ազգաց են անօրէնք : Այլ է երբեք զի պէտք լինի հաւանել ընդ անիրաւ դաշն մերձաւորին , յորժամ ոչ է 'ի մեզ զօրութիւնս առ 'ի զդէմ ունել առանց արկանելոյ զանձինս մեր 'ի վտանգ ևս մեծագոյն չարեաց :

Ժ . Արդն ոչ է բաւական անձին առանձին , վասն որոյ և պէտս ունի ձեռնառութեան և կենսակից գորոյ իւրոցն նմանեաց առ 'ի պահպանիլ , առ 'ի կատարելագործիլ և առ 'ի ժամանել 'ի վախճանն յոր կարգեալ է 'ի բնութենէ . վկայեն զսոյն մեզ և փորձք : Այսն որոյ բնութիւնն ոչ է

դրահաւորեալ զմարդ բնական զօրութեամբ և զինուոր ըստ
այլոց կենդանեաց . այլ փոխանակ այնոցիկ հոգիք մեր ազ-
գենն ՚ի սիրտս մեր զպատշաճականն բանին , և է ՚ի մեզ
կարողութիւն խօսելոյ : Ի ձեռն խօսից լինիմք կարողք առ-
նելոյ հաղորդութիւն ընդ միմեանս , օգնելոյ միմեանց , կա-
տարելագործելոյ զմիտս մեր կարեւոր ծանօթութեամբք ,
որովք զօրանամք ընդ զպէտս միմեանց : Եւրաքանչիւր որ
զգայ յանձին՝ եթէ ոչ կարէ կեալ յերջանկութեան և զի-
մեւ ՚ի կատարելութիւն իւր և ՚ի վախճանն առանց օգնու-
կանութեան և հաղորդակցութեան այլոց : Եւ զի այսպէս
տակըման մարդիկ ՚ի բնութենէ , ապա յայտ է զի կարգեալ
են ՚ի կենակցութիւն և ՚ի փոփոխ ձեռնառութիւն միմեանց :
Եւս է սկիզբն բնական ընկերութեան մարդկան . — Եւր-
հանուր օրէնք այսր ընկերութեան է , իւրաքանչիւր ումեք
ընդ զպէտս այլոց . և թէ զոր սրբաբնականն , արատցէ զնոյն
և այլոց անյապաղ : Եւս են օրէնք ընդհանուրք ՚ի վերայ
ամենայն մարդոյ առ ՚ի կեալ արժանի բնութեանն , և առ
՚ի ժամանել ընկերութեանն ՚ի վախճանն իւր : () Եւրք են
այսորիկ նուիրականք և վասն առն իւրաքանչիւր առ ՚ի կեալ ,
առ ՚ի ձեռս բերել զօգտութիւնս ցանկալիս անձին և այլոց ,
և ՚ի ժամանել ՚ի բարօրութիւն երանաւետ * : Եւս այս պա-

* Թէպէտ և յրեզճանուրս ամենայն որ բանաւոր գիտէ՝ եթէ վախճան մար-
դոց և միարանութեան պետութեանց ազգաց է հանգիստ , փառք և երջան-
կութիւն անվիշտ . բայց որպէս մարմնոյ աչք եմք տկարք առանց կարելոյ
հեռաւորան նշմարել առանց օգնականութեան գործեաց . և է երբեք զի
և նոքին իսկ ոչ ժամանեն ՚ի յայտ տանել առաջի մեր զյոյժ հեռաւորան .
ևս առաւել քան զայս՝ աչք մասց մարդկան ոչ կարեն հասանել ՚ի տե-
տութիւն երկնաւորացն անմահականաց , սակաւուց և եթ զողով այդ շնոր-
հեալ , օգնականութեամբ շնորհաց տեսանել ՚ի հեռուստ և զմայել , և յայն
բերիլ մտք և սրբաբն : Վասն որոյ մարդկանն ՚ի կրթել զանձինս ՚ի կանոնս
կեանքի արինաց , թէպէտ ամենեւեմն ՚ի վերայ հասանեն զի կարգեալ եմք ՚ի
բնաւորութիւն և յերջանկութիւն , վասն որոյ և կարեւոր մեզ ճանաչեն
թմրեցութիւնն առ ՚ի պատասպարել ՚ի թշնամաց և առ ՚ի ժամանել ՚ի վա-
խճան ցանկալի . տակայն յողովք զկեանք յերջանկութեան սակաւօրեայ կե-
նք յաշխարհիս միայն ունին նպատակ անձանց : Եւս այդ ոչ ինչ ամեն
ընդհանուր կառավարութեան ընկերութեանն , շատ է զի ամենեւեմն միա-
բանք են յայսմ՝ եթէ պարտիմք կալ ՚ի բնական օրէնք և յրեցեցութեան
մարդկան առ ՚ի ձեռս բերել զհանգիստն մեր : Եւ զայն ամենայն կարգաւ
բութիւնս օրինաց զօրս պարտապան եմք կատարել առ ժամանել ՚ի յաւի-
տնական երջանկութիւնն , զայնոցիկ ոչնչն պահանջեն բնական օրէնք ՚ի

Հանջեալն 'ի մէջ յընդհանուրս է պահպանութիւն օրի-
նաց պարտուց մերոց , լցցուք զսոսին մտադրութեամբ եթէ
կամիմք գործել խմաստութեամբ , կեցցուք յիրաւունս բնու-
թեան , յարդարութեան առ 'ի ժամանակ 'ի գերագոյն մեր
բարին : Գիւրբին է 'ի միտ առնուլ եթէ քանի՜ երջանիկ
խաղաղութիւն լինէր յաշխարհի՜ եթէ ամենայն մարդիկ
զհետ գնային այսմ կանոնի զոր ցուցաք . և ընդ հակառակն ,
եթէ իւրաքանչիւր որ միայն զանձին ինդրեացէ և միշտ , ոչ
մի ինչ վասն այլոց գործելով . ամենեքին միանգամայն 'ի մեծ
թշուառութիւն անկեալ գտանէին : Աստակեցուք ուրեմն
վասն բարօրութեան ամենեցուն , և գտանիցիմք վաստա-
կեալք 'ի մեր բարօրութիւն , և այսպէս զմեր երջանկութի
հաստատեցուք 'ի վերայ անասանելի հիման :

ԺԱ . Քանզի ընկերութին մարդկան է սահմանեալ 'ի բնու-
թենէ , այս ինքն գործ է բնութեան մարդկան , վասն որոյ
պարտ է զի ինսամ կալցեն 'ի վերայ նորա նամ մարդիկ և
լնուցուն զպարտս ընկերութեանն : Ոչ իւրք դաշամբ կարեն
մնալ զերծ 'ի պարտուցս , նա և ոչ առանձին իմն կարգելով

մարդկանէ առ 'ի կեալ 'ի խաղաղութեան նա և յայսմ աշխարհի : Եւրդ ամե-
նեցուն կանոն կենաց պարտի լինել նոյն բնական օրէնք , և վախճանն զար-
ձեալ նոյն : Եւ եթէ արդեօք 'ի կատարեալ վախճանն , և կամ յանկա-
տարն աստեալս միայն ժամանակ գուն զնել մեզ անկ իցէ , զայդ հարցոց իւրա-
քանչիւր որ իզմի մտաց իւրոց , և գտցէ : Իրաւունքն ազգաց յամենայնի
պահանջն զուղղութին ճշգիւ գտակաւ՝ ունելով զսկիզբն զբնական օրէնս ,
և զվախճան զերջանկութիւն մարդոյ : Վասն այնորիկ և մեր 'ի վարդապե-
տութիւնս յայտոսիկ ոչ իջանեմք երբեք 'ի մանունս 'ի քննել զուղիղ վախ-
ճան մարդոյ բանաւորի , զի ոչ է այդ գիտումն գրոցս . այլ միայն 'ի բնական
օրէնս զակն հաստատեալ ցուցանել՝ եթէ ամենայն մարդոյ պարտք են կալ
յիրաւունս ազգաց , յորմէ ոչ որ կարէ զանձն համարել զերծ , թէ և միայն
այսու կենօք իցէ յուսացեալ : Զի յոր և է յաշխարհի , 'ի քաղաքի , 'ի տան
և 'ի սիրտ մարդոյ եթէ ոչ են ծանուցեալ ճամբարտութիւնք այսոցիկ իրա-
ւանց և պարտուց , անհնարին է անդէն յաշխարհին յայնմիկ , 'ի քաղաքին ,
'ի տան և 'ի սիրտ մարդոյն գտանել և ստուեր անգամ բարօրութեան , նա և
ոչ միօրեայ , գոնեա առ արտաքս յայս մարդկան զուարթութիւն սրտի .
զայն յայտնի տեսանէ ամենայն որ եթէ միանգամ դարձուցնէ զայս մտացն
ընդ աշխարհս ողջոյն 'ի թաղաւորութիւնս և յաղացս : Իսկ եթէ ազգն և պե-
տութիւն յիտ զամենայն զգործս իւր ուղղելոյ ըստ կարգի ազգային իրա-
ւանց , և յետ հասանելոյ 'ի կատարելութիւնս յոր ակն եզեալ էր , եթէ
տակաւին գտանէ զանձն հեռի 'ի ցանկալի երջանկութեանն , զոր խոստա-
նայր նմա խիղճ իւր 'ի լրման պարտուց բնական օրինացն , թող ամենայն որ
քննեացէ զխիղճ մտաց իւրոց և արասցէ ընտրութիւն երջանկութեանն : Եւ յի-
յանձն է յազատ կամս իւրաքանչիւր ընկերութեան և անձին :

ընկերութիւն : Այսին աշտորիկ յորժամ միաբանին 'ի քաղաքական ընկերութիւն առ 'ի կազմել պետութիւն իմն կամ ազգ առանձին , կարեն 'ի գաշն մտանել ընդ ընկերակիցսն , բայց և առ այլ ազգս մարդկան ունելով զնոյն պարտսն և իրաւունս բնական ընկերութեան : Այսու և եթ զանազանեալ , զի յանձին կալեալք զործել միակամ , և խրաբանս չիւր որ հրաժարեալ յիրաւանց , և զկամս իւրեանց հպատակեալ կամացն ընկերութե յամենայն պէտսն հասարակաց բարեաց , յայնմ հետէ առաջնորդաց ընկերութեան անկ է լցուցանել զպարտս մարդկութեանն առ օտարսն յանուն ողջոյն ընկերութեանն , ազգին յայնմ ամենայնի որ ոչ պատշաճի ազատութեան առանձին ումբ , քանզի պետութեանն է անկ հսկել պահպանութեան իրաւանց ազգին ընդ այլոց պետութեանց : Աստ ասելոյ մեր յառաջագոյն՝ եթէ մարդիկ հպատակք են օրինաց բնութեան նա և 'ի միաբանել իւրեանց 'ի քաղաքական ընկերութիւն . համարեալ զընկերութիւնն մի միայն որ բարոյական , որովհետեւ մի կամք է նորա , մի միտք և մի զօրութիւն միացեալ , պարտի ընդ այլոց ընկերութեանց կամ պետութեանց կեալ , որ պէս պարտ էր կեալ միոյ ուրուք ընդ այլոց յառաջ քան զհաստատութիւն ընկերութեանն , այսինքն ըստ օրինաց բնական ընկերութեան . միտ եղեալ միայն փոփոխութեանց որք պատճառին 'ի զանազանութենէ , որ 'ի վեր երեւի 'ի համեմատելն զմարդ ընդ ազգին :

ԺԲ . Իսկ վախճան բնական ընկերութեան մարդկան ընդ միմեանս է փոփոխ ձեռնառութիւն յառաջադիմութեան անձանց և ընկերաց . արդ և զազգան համարեալ իբրեւ զմի մի անձինս ազատս 'ի բնական վիճակի՝ որոց նպատակ իցէ զարգացուցանել զնոյն զընկերութիւնն ազգաց ընդ միմեանս . ապա նոյնպէս և վախճան մեծի այսր ընկերութեան հաստատելոյ 'ի բնութենէ 'ի մէջ ամենայն ազգաց է նոյն փոփոխ ձեռնառութիւն 'ի զարգացումն ազգին իւրեանց և այլոց 'ի կատարելութեան :

ԺԳ . Հառաջին ընդհանուր օրէնս է սրբաբն ձեռնառութեան ազգաց ըստ իւրեանց կարի 'ի բարօրութիւն և 'ի

կատարելութիւն այլոց ազգաց յամենայնի . այս յայտ է և 'ի վախճանէն ընկերութեան ազգաց * :

ԺԴ • Ի պարտուց որ առանձն զհետ գոյ աներկբայ պարտին առ այլս : Ընալին և զլիաւոր պարտք ազգին է առ ինքն , առնել որ ինչ 'ի ձեռս է վասն բարորութեան և կատարելութեան անձին : Որ ինչ 'ի ձեռս է , ասացի , իմա զի ոչ միայն 'ի բնականն այլ և 'ի բարոյականն հոգացել անձին , այս ինքն յայն ամենայն որ ինչ է ըստ օրինաց , արդար , և վայելչական մարդոյ : Ասն որոյ յորժամ ազգն ոչ կարէ ձեռն տալ բարոյ ազգի միումն օտարի առանց յայտնի վնասուց անձին , յայնժամ զերծ է 'ի պարտուց յայն առանձին դէպն . համարեալ ինքն անկարող յայն գործ ձեռնտուութեան :

ԺԵ • Քանզի մարդիկ են ազատք 'ի բնութենէ և անձն իշխանք , վասն որոյ և ազգքն նոյնպէս ազատք են 'ի միմեանց և ինքնիշխանք , և է այս երկրորդ ընդհանուր օրէնք ընկերութե [թողու] զազգս իւրաքանչիւր 'ի խաղաղ վայելումն ազատութեանն շնորհեւոյ նմա 'ի բնութենէ : Այլ թէ իրաւունքն՝ զոր իւրաքանչիւր ազգ ընկալեալ է 'ի բնութէ՝ ոչ լինիցի պատկառելի , և բնական ընկերութիւն ազգաց ոչ ևս կարէ կալ մնալ : Ոչ որ յազգաց կամի կորուսանել զազատութիւն , մտադիւր յանձն առեալ հատանել զամենայն ազգս հաղորդակցութեան յազգացն որք սկսանին ոտնհար լինել այնմ :

ԺԶ • Վործ է այսր ինքնիշխան ազատութեան կարողութիւնն իւրաքանչիւր ազգի առանձին՝ առնել դաստաստան զանձնէ ըստ խզի մտաց իւրոյ՝ զոր ինչ կարէ կամ ոչ , և զոր անկ է նմա առնել կամ ոչ . քննել և սահմանել եթէ կարիցէ տալ ձեռն ումեք առանց պակասելոյ 'ի պարտուց որ առանձն : Այն ամենայն դէպս յորս անկ է ինքեան ազգին քննել զպարտս իւր , այլ որ ոչ կարէ ստիպել զնա առնել

* Քանզի զիրաւացի պատճառս 'ի մէջ ածեալ յայտ առնել զհարկաւորութիւն այսր առաջին պարտուց ասելով . Եթէ տեսանիցեմք զայս վնասեալ 'ի ինքիւր զհետ առանձին իւրոցն շահուց , ոչ ինչ զհամեմատութենէ և ոչ զպարտուց բարեկամութեան հոգացեալ , առ ինչ իմայիւր նմա ուր գէպքն ընդ առաջ լինիցին :

զայս կամ զայն : Վանգի յընդիտանէն յայնտիկ օտարի՝
անհաշարութիւն լինի ազատութեւն ազգին : Յորժամ պարտա-
ինչ ունի որ առ մեզ յառանձին իմն 'ի գործ , յառանձին
ինչ պատճառաց , միայն յայնժամ ստանաւմք իրաւունս ստի-
պելոյ զազատ որ 'ի գործն այն՝ որ իցէ արտաքոյ իշխանու-
թեան մտաց իւրոց , կամ զի այսպէս ասացից՝ յորում ունի-
ցիմք կատարեալ իրաւունս ընդդէմ նորա :

Ի՞նչ . Ընդ 'ի քաջ իմանալ զգործս ազատութեան , հարկ
է 'ի միտ առնուլ զղանազանութիւն պարտուց և իրաւանց
'ի ներքինս և յարտաքինս : Վերքին կոչին պարտք որոց դա-
տար է խիղճ՝ մտաց մերոց , յորմէ պահանջիմք 'ի լուսն
այնոցիկ պարտուց : Ըրտաքին է պարտքն 'ի խորհէն ըստ
մտաին և եթ որով անկանին ընդ իրաւամբք այլոց : Վերքին
պարտքն միշտ է կատարեալ՝ եթէ 'ի փոքունս և եթէ 'ի մե-
ծամեծս , զի միշտ եմք պարտանմաք 'ի հատուցումն ըստ
վկայելոյ խղճի մտաց մերոց , առանց կարելոյ երբէք զանց
առնել զայնու՝ զոր խիղճ մեր առաջի առնէ մեզ : Բայց ար-
տաքին պարտքն բաժանի 'ի կատարեալ և յանկատար-
նոյնպէս և իրաւունքն ընթացակիցք այնոցիկ պարտուց՝ են
կատարեալք և անկատարք : Կատարեալ կոչի իրաւունքն յո-
րում իցէ և իրաւունք ստիպելոյ գնտա որք ոչ կամիցին լցու-
ցանել զպարտան . իսկ անկատար իրաւունքն է՝ յորում չգու-
ցէ իրաւունք ստիպելոյ : Ըստպէս ևս կատարեալ է պարտքն
յառաջ եկեալ 'ի ստիպողական իրաւանց . անկատարն
միայն կամելոյ տայ իրաւունս այլոց : Վերքին է արդ իմա-
նալ զպատճառն լինելոյ միշտ անկատար իրաւանց՝ յորժամ
պարտքն լցուցանելոյ գնոյն է յիշխանութեան մտաց կատա-
րողի պարտուցն : Վանգի եթէ էր նորա իշխանութիւն ստի-
պելոյ , յայնժամ լցուցին պարտուց ոչ ունէր իրաւունս հար-
ցանելոյ խղճի մտաց իւրոց առ 'ի կատարումն պարտուցն :
Պարտք մեր առ այլս անկատար է յամենայնի ըստ արտաքին
տեսութեան յորս իշխանութիւնն դատաւարանին 'ի ընդ
գնոյն է 'ի մեր ձեռս . այլ որ կամի կալ յորէնս բնութեան և
'ի շաւիղս արդարութեան , պարտի ունին մատուցանել բո-
լորոց խղճին . և զիտել զի եթէպէտ արտաքին իշխանութիւն

ոչ կարէ պահանջել, այլ ըստուած պահանջէ 'ի մէջ 'ի 'ի ձեռն խղճին մերոյ, որ է ներքին մեր դատաւոր: Այսն որոյ և մեք մեզէն կատարեալ պարտութիւն ստիպիմք 'ի հաստատութեան:

ԺԲ • Քանզի մարդիկ 'ի բնութենէ են հաւատարբ, և ամենեցուն նոցա իրաւունք և պարտիք մի և նոյն են, 'ի բնութենէ յառաջ եկեալք. նոյնպէս և ազգն բաղկացեալք 'ի մարդկանէ, համարեալք իբրեւ առանձին ազատ մարդիկ որք կեան 'ի միասին 'ի վիճակի բնութեան, յայտ է զի են հաւատարբ ունելով 'ի բնութենէ զնոյն պարտս և զնոյն իրաւունս: Ըստ այսմ զօրութիւն և տկարութիւն ոչ ինչ զանազանութեան պատճառ են: Վաճաճն և հսկայն և երկոքին մարդիկ են. փոքրիկ իմն հասարակաց տէրութիւն և հզօրագոյնն 'ի պետութեանց և երկոքին նոյնպէս ինքնիշխան պետութիւնք են:

ԺԳ • Հաւատարութեան ազգաց հարկաւ զհետ զան հաւատար իրաւունք և պարտք. որ ինչ թոյլ տուեալ է գործել միումն յազգաց, և այլոցն ամենեցուն զնոյն գործել իշխանութիւն է, և որ միումն արգելեալ է, այն նա և ամենեցուն արգելեալ է:

Ի • Տէր է ազգն գործոց իւրոց՝ յորս ոչ կարասցեն այլք ընդ խառնել կատարեալ իրաւամբ, յորս ներքին իցեն պարտքն առանց ինչ արտաքին կատարեալ պարտուց: Աթէ նա զեղծանիցի ազատութեամբ իւրով, մեղանէ, բայց այլք պարտին լռել, զի ոչ ունին իշխանութիւն հրամայել նմին. այլ միայն իբրեւ 'ի սիրոյ մարթ է նոցա մատչիլ 'ի յորդոր:

ԻԱ • Քանզի ազինք են ազատք ինքնիշխանք և հաւատարբ, և զի մէն մի ըստ խղճի մտաց իւրոյ պարտի դատաստան առնել զգործոցն իւրոյ առ 'ի ընդ զպարտս իւր, ապա հարկ է գտանել կատարեալ ազատութեան իրաւանց 'ի մէջ ազգաց՝ գտնեալ արտաքուստ առաջի մարդկան, 'ի կառավարութեան գործոց իւրեանց և 'ի լրումն պահանջմանց իւրեանց, առանց քննելոյ զուղղութիւն ներքին գնացից միմեանց, զորմէ ճշաիւ դատաստան առնել չէ 'ի զէպ այլոց. այնպէս զի որ ինչ թոյլ է միումն առնել, նոյն և այլոց է թոյլ. և պար-

այն համարել զանձինս ընկերութեան մարդկան և տէր հաւատար իրաւանց : Այսպէս իւրաքանչիւր որ կամի անձին սեփհականել զարդարութիւն 'ի ծագել վիճից . և որսումն խնդրոյն ոչ անկանի՝ ոչ միումն և ոչ միստումն 'ի կողմանցն , և ոչ այլոց ազգաց : Ենիւրան ընդդէմ խղճի մտաց իւրոց մեղանէ . բայց քանզի մարթ է գտանել իրաւանցն 'ի կողմն նորա , վասն որոյ ոչ է մարթ ստգտանել զնա լինել եղծիչ օրինաց ընկերութե : Այլ քանզի 'ի բազում դէպս ծագեն վէճք անիրաւ և անարդար բոտ ինքեան . և զի բանութեամբ զդէմ ունել ոչ է մարթ առանց եղծանելոյ զազատութիւն ուրաք և առանց քակտելոյ զհիմն բնական ընկերութեան նոցա , և զի պարտ է կալ պատասխարան ընկերութեանս այս ազգաց , հնարեցան իրաւունս իմն կամաւոր , զոր և ամենայն ազգք ընկալան : Ար ըստ կանոնացն յառաջ բերելոյ է նոյն ընդ իրաւանցն զոր Աղֆ անուանէ՝ Ամաւոր իրաւունք ազգաց . և թէպէտ զսկիզբն իրաւանցս ոչ ըստ նորա կարծեացն սահմանեմք , բայց զնոյն անուն 'ի կիր առնուլ պատշաճ դատիմք :

ԻԲ . () Եւնք բնական ընկերութեան այնպէս կարեւորք են 'ի պահպանութիւն ամենայն պետութեանց , զի եթէ որ սովորիցի առաթուր ընդ առիւք հարկանել զնոյն , ոչ ումք յազգաց մնայ ակնկալութիւն այնուհետեւ հսկելոյ 'ի պահպանութիւն անձին և կալոյ 'ի խաղաղութեան որով և է իմաստուն և արդար կշռադատութեամբ և հնարաւոր զգումութեամբ : Այդ ամենայն մարդիկ և ամենայն ազգք ունին կատարեալ իրաւունս 'ի վերայ կարեւորացն 'ի պահպանութիւն անձանց իւրեանց . որովհետեւ իրաւանցն այնոցիկ ընթացակիցք են անաղարտելի պարտք : Այս և ամենայն ազգք ունին իրաւունս 'ի նուաճել բռնի զազգն որ յայտնապէս եղծանէ զօրէնս ընկերութեան՝ զհաստատեալն 'ի մէջ նոցա 'ի բնութեանէ . և կամ որ ուղղակի 'ի վերայ յարձակի գոյից և ընկերութեանն , և բերի 'ի փաստել նմին :

ԻԴ . Բայց պարտ է զգոյշ կալ զի մի իրաւունքն կամաւոր տնտեսեցեն իւրք ազատութեան ազգաց . ամենեւին են ազատք և ինքնիշխանք , այլ ազատութիւն նոցա է հպատա-

կեալ օրինաց բնութեան յոր ամրացեալ է ընկերութիւնն, այնպէս զի այլք ամենեւին ունին իրաւունս պատահակեաց զստրախտաւորն օրինացս : Բ. Եւ իշխանութիւնս այս իրաւանց 'ի վերայ միմեանց՝ է միայն 'ի գէպն պատշաճեալս ընկերութեանն :

ԻԴ • Եւ քանզի զանազան դաշնաւորութիւնք կարեն ընել 'ի մէջ ազգաց, վասն որոյ է տեսանել նոր իմն ազգ իրաւանց ազգաց՝ որ կոչի Վաշանց կամ Սիտի : Եւ զի յայտ է եթէ պարտք դաշանցն 'ի վերայ դաշնակից կողմանցն եւեթ են, վասն որոյ և իրաւունքն դաշանց ոչ են ընդհանուր ազգաց, այլ առանձին դաշնաւորաց եւեթ ազգաց : Ի դաշնաւորութեան իրաւանց ազգաց կարեմք աստէն սահմանել միայն զընդհանուր կանոնս՝ զորս պարտին պահել ազգքն 'ի մտանէն 'ի դաշնաւորութիւն : Վէպքն զանազան իրաւախոհութեանց եղերոյ 'ի մէջ ազգաց ոմանց, և իրաւունքն և պարտիք զհետ եկեալք անտի, են գործադրութիւնք, և մտտաւարարեն նիւթս պատմութեան :

ԻԵ • Կոչին իրաւունք Սովորութեց ազգաց կիրաւութիւն և առածքն այնոքիկ որք երկար ժամանակաց գործադրութեամբ լեալ են նուիրականք, զորս և ազգք ունին իբրեւ զօրէնս : Իրաւանցս այսոցիկ հաստատութիւն է 'ի լուրջայն հաւանութեան կամ դաշնաւորութեան ազանցն այնոցիկ որք պահեն զնոյն . վասն որոյ յայտ ուրեմն է զի պարտին պահել զիրաւունս զայսոսիկ միայն ազգքն՝ յորս սովորոյթն այնոքիկ ընկալեալ են որք և իբրեւ զիրաւունս դաշանցն լեն ընդհանուրք . վասն որոյ և ըստ ամենայն դիտացն ոչ գրին 'ի թիւս իրաւանց ազգացն դաշնաւորելոյ . զորմէ անկ է և մեզ տալ ընդհանուր իմն տեսութիւն, այս ինքն զկանոնս առ 'ի կարող ընել ընտրել զօրինաւոր և զանշնաս սովորութիւնս յանիրաւ և յանարժան սովորութեանց :

ԻԶ • Որ և է սովորութիւն կամ գործածութիւն ընկալեալ յամենայն ազանց կրթելոյ աշխարհի, կամ միոյ մասն աշխարհի, և կամ 'ի մէջ նոցա որք յաճախ 'ի վաճառակցութեան են . եթէ սովորութիւնն այն իցէ անշնաս ըստ ինքեան, նա ևս առաւել եթէ, իցէ օգտակար և իրա-

ւացի, յայնժամ՝ իրաւունքն այն սրբոստ 'ի վերայ դնէ ամե-
նեցուն ազգացն այնոցիկ՝ որք ընդ երկար սովորեալք իցեն 'ի
նոյն. զի համարին նորա 'ի հաւան եկեալ ունել հաստատուն
զսովորութիւնն զայն. և պարտին ընդ զսրբոստն զայ-
նսիկ առ միմեանս, մինչ չե իցեն հրապարակեալ յայսնի
զկամութիւն իւրեանց ընդ պահպանութիւն նոցուն: Բայց
եթէ 'ի սովորութեան անդ զոցին դէպք անիրաւք և անար-
ժանք, անջօր է այն. և ազգքն այնոցիկ պարտին լքանել
զնոյն, զի ոչ ինչ պատճառ կարէ բռնադատել կամ թող առ-
նել նոցա, առ 'ի պահել զսովորութիւնն հնացեալ, անյա-
նել զօրինօք բնութեան:

Ի՛. Արեւելին այսօրիկ ազգք իրաւանց, կամաւորին, դա-
ւանց և սովորութիւն, են բովանդակութիւն զբաւան օրինաց
ազգաց. զի են սահմանեալք 'ի կամաց ազգաց. կամաւորն 'ի
նախադատեալ համախոհութենէ. դաւանոյն 'ի յայտնաբար
բառ համախոհութենէ. և սովորութեանն 'ի լռելեայն հա-
մախոհութենէ: Այսօրիկ երեքին ազգ են միայն զբաւան
իրաւանց ազգաց մատուց: Օստին ջանամք զանազանել
զգութութեամբ 'ի բնական իրաւանց ազգաց աստէն 'ի կար-
գին. և 'ի խօսելն մի առ մի գնիւթոց, զոր ինչ նախադրէ իրա-
ւունքն բնական յաւելումք անդէն՝ եթէ օրակս և առ ինչ
իցէ սրբոս չափաւորել զօրոշումն 'ի ձեռն կամաւոր իրա-
ւանց. կամ զի այսպէս ասացից, պարզեցոյժք եթէ օրակս
իրաւունքն արտաքին՝ զոր պարտին պահպանել 'ի մէջ իւ-
րեանց, զանազանին 'ի դէսս ինչ 'ի սկզբանց ներքին իրա-
ւանց՝ 'ի ձեռն ազատութեան ազգաց և կանոնաց բնական
լնկերութե նոցա, թէպէտ և միշտ պահանջեալ 'ի խղճէն
'ի հատուցումն: Իսկ զիրաւունան դաւանց և սովորութեանց
ոչ է մարթ ումեք շիտթել ընդ բնական իրաւանց ազգաց,
զորս անուանեն մատենադիրք կամեցականս:

Ի՛. Այսմեցեալ տալ աստէն ընդհանուր իմն կանոն առ 'ի
զատանել զբնական իրաւունս 'ի կամաւոր իրաւանց, ասեմք՝
եթէ իրաւունքն բնական միշտ հարկադիր է 'ի խղճին, ազգն
պարտի միշտ ունել զնոյն առաջի աչաց 'ի կամելն ընտրել
զգործս արժանաւորս 'ի լրումն սրբոսոց իւրոց: Բայց յոր-

ժամ մատչելի չիննում թիւն իրաւանցն և պարտուց որ ընդ
այլոց ազգաց, պարտի յայնժամ զննել զկամաւոր իրաւունան
որոց օրինադրում թիւնքն են կարգեալք ՚ի պահպանում թիւն
և յօգուտ ընդհանուր ընկերում եւան :

9.1.01.10 6. 8

Ազգային կամ Իշխանութիւնք :

ԻՌ. Ո՛րպէս և առ ինչ ծագումն քաղաքական ընկերութեան : Լ. Զ. Զաւարեանութիւն ազատութեան յիշմարտութեան : Լ. Ե. Եր ինչ սերն զՆ. Գայ : Լ.Յ. Պետութիւն և իշխանութիւն : Լ.Բ. Իրաւունք մարմնայն ի վերայ անգամայն : Լ.Գ. Լ.Մ. Ե ալ ազգք կառավարութեան : Լ.Զ. Ո՛րք են իշխման պետութիւնք կամ ազգք ազատք : Լ.Ը. Լզգք կապեալք ի յանձաւար գաշնաւորութեան : Լ.Թ. Լզգ ազատ մեռալ ընդ պաշտպանութեամբ յ. Լ.Գ. Լ.Գ. Լզգ հարկատու ազատ : Լ.Ը. Վ իմակակալ կամ կալուածոց պետութիւնք ազատք : Լ.Բ. Երկու ազգք հպատակեալք ընդ միով իշխանու են ազատք : Լ.Երեւեա և գաշնակիչքն ազգք : Խ. Տէրութիւն ընդ իշխանութեամբ ալլոյ անկեալ :

Ի Թ . Օ Բ Լ Զ Խ Լ Դ Ի Խ Ի պատճառս զծագման քաղաքական
ընկերութեան մեք 'ի մի ամփոփեալ ասեմք՝ եթէ բնութի
մարդկան ընկերական է , և մարդիկ են կարօտք ձեռնտուութե
թեան միմեանց , և յաշխարհի արկածք չարք անախակալք
ցանգ 'ի վերայ հասանեն յամենուստ 'ի զազանաց և 'ի զա-
զանամիտ մարդկանէ . և ահա ինքնին յորդորէին մարդիկ
բնականալ 'ի միասին , և ամբացեալք ընդ պարսպօր : Վար-
ձեալ և ոմանք յանիրաւի , և այլք 'ի պաշտարանութիւն ան-
ձանց 'ի պատերազմ ընդդէմ միմեանց զրդռեալք , և 'ի յաղ-
թել միոյ կողմանն՝ ընդարձակեալ ծառալէր ընկերութիւնն .
յետ այնորիկ սակաւք ոմանք կացին մնացին իբր 'ի բնական
վիճակի յառանձին զերդաստանս՝ թափառականք յաճեալք
ընդ լերինս , որպէս ենն ցարդ ազգքն Վարաց : Այլ յետ այ-
նորիկ սովորեալք 'ի քաղաքական ընկերութիւն , անդէն ան-
քոյթ պատասպարեալք , և անդանօր զկարեւոր պիտոյս կենաց
լիութի գտեալ , այնուհետե ոչ ոք աւանդր յանձն թողուլ զըն-

կերութիւնն, զազգն, զպետութիւնն և թախառել յօտարութեան անապատսպար և կարօտ ամենայն կարեւորացն կենաց: Բայտ այսոցիկ սկզբանց՝ վաղէմի պետութիւնք փոքունք էին, և իւրաքանչիւր թագաւորք իշխանք միոյ քաղաքի, յորոց հետզհետէ ոմանք միացան առ ՚ի զօրանալ ՚ի կարողութե և զգէմ ունել թշնամեաց, այլք բռնակալեալք՝ ՚ի վերայ մեր ձակայիցն. ոմանք ևս արդարութեամբ ՚ի սրատսպարեւն զանձինս յերեսաց թշնամեաց՝ ընդ իւրեամբք նուաճեալ զբազումս, և ՚ի մի ազգ և զնոսա ընդ իւրեանս զրեալ: Յայս վայր յասացելոցս ՚ի յայտ գայ՝ եթէ որչափ կարեւոր իցէ ազատութեան մարդկան և բարօրութեանն՝ կանգնումն պետութեան, և եթէ միայն ՚ի կարգաւորեալ պետութե մարթէ վայելել յարդիւնս հաւասարութեան բնութեան և յազատութեան՝ ըստ տանելոյ վրիպական այսր բնութեան:

Բայն յայտ իսկ է՝ զի ՚ի բնական ընկերութե եթէ հնար էր մարդկան կալ անստերիւր ՚ի բնական օրէնսն, պէտք ընչ ու ընկէին յայնժամ իշխանական պետութեան, զի իւրաքանչիւր գերդաստան կայր առանձին յանպաճոյճ յերջանիկ վայելս յաննախանձ հաւասարութեան, չունելով ընչ առաւելութիւն զմիմեամբք, միայն զփոխադարձ օժանդակութիւն պիտոյից ՚ի միմեանց խնդրելով, և մտադիւր զյաւելեալ բարութիւնան այլոց առատաձեռնելով: Բայ մարդիկ զակատեալք զհետ չարեաց, զբնութեան օրէնս առ ոսն հարեալ, օրպէս հնար էր կեալնոցս առանց առաջնորդութեան ՚ի բնական վիճակի: Բայտութիւն այնպիսի արկանէր զնոսա ՚ի յաւերժական աղմուկ և խռովութիւն. վասն որոց հարկ եղև մարդկան առ ՚ի կեալ ՚ի խաղաղ վայելս կենաց կազմել ընկերութիւն, և հսկել ՚ի պահպանութիւն բնական օրինաց. սահմանել դատաւորս, իշխանս, պետս, զի պատըս պարան ընկիցին արդարոց, և սրատուհաս ՚ի զլուխս կապեսցեն չարագործաց, կրթեցեն զբարս մարդկանս: Բանի թիւր են խորհուրդք մարդկանն՝ որք անգոմնեն զպետութիւնս և ՚ի բնական ազատութեան կեալ խնդրեն:

Եւ Բայտութիւն և ինքնիշխանութիւն երկու իրք են առնենին զատուցեալք ՚ի միմեանց. առաջինն է յատուկ մարդ-

կան, երկրորդն Մատուծոյ, և նմանութեամբ՝ մարմնոյ ազգին, Սարգն առանձին ինքնիշխան ոչ կարէ կեալ, և ոչ խկէ ըստ բնութեան նորա այդ վիճակ կենաց, զի սրարտ է հրա-
տակ կալ օրինաց բնութեան և Մատուծոյ՝ եթէ կամի հա-
սանել յիւր վախճանն. ապա եթէ ոչ կամիցի կալ ՚ի սահ-
մանին յոր եղեալ է յՄատուծոյ, տուգանեացի չարաչար,
Լա զայսր ճշմարտութե՛ք զչափ առնուն ամենայն ապօտամբն
՚ի բանէն. զի մինչդեռ կարծեն առնել զոր կամին, ՚ի բնու-
թեան կարեաց գերեալ յանհնարինա տագնասլին. ջերմն և
ցուրտ տանջեն զնոսա, քաղցն և ծարաւ ստիպեն զնոսա կազ-
դուրել զմարմինն, հիւանդութիւնք և ախաբ ծիւրեն զմար-
մնա նոցա և բռնադատեն հնազանդել, կաշկանդեալ ՚ի մահ-
ձի հառաչել. խկ եթէ ըստ զրգուերոյ բնութեան կամիցին
զակատել նա և զհետ մորութեանց, ՚ի ընու զցանկութիւն
կամացն, դառնասցին յանձինս իւրեանց. և յորժամ ինքեանք
ոչ կամին, հատեալ մահ յափշտակեալ կորուսանէ. այս իցէ
ինքնիշխանութիւնն զոր կարծեն ունել. այս ազատութիւնն
զոր պահանջեն իբրև կորուսեալ ՚ի բռնութենէ մարդկան,
Լըդ ազատութեան մարդկան առ ժամանել ՚ի վախճան իւր
մի միայն սրտասպարան և խնամակալ է իշխանական պետու-
թիւնն. Արատակ իրաւանց ազգաց և քաղաքական օրի-
նաց ոչ է ամիտիել զազատութիւն մարդոյ, այլ առաջնոր-
դել նմին յօգտութիւն իւր, ուսուցանելով նմա կալ ՚ի բնա-
կան օրէնան. Բովանդակութիւն բանիս այս է՝ եթէ մար-
դիկ ՚ի վիճակի բնութեան չէին ձեռնհաս վայելել յօգուտ
ազատութեանն՝ մինչ չե էր նուաճեալ այդմ ազատութեան
ընդ իշխանութեամբ բանին, և մինչ չե ղեկավարեալ ՚ի
բնական օրինաց արդար հրահանգօք. և ահա զայս ամենայն
գործէ քաղաքական ազատութիւնն, որ ըստ գլխոց գլխոց
գեր ՚ի վեր է քան զբնականն, որ և է յաւէտ սրտաւաճա-
կան բնական վիճակի մարդկութեանս:

Եւ. Լըդ կամ պետութիւն է մարմին քաղաքական, ըն-
կերութիւն մարդկան միարանեալք յօգուտ անձանց և յա-
սահովութիւն՝ զօրացեալք ՚ի միութեան. Վանդի ՚ի մի
ընկերութի բազմութեանն կապեալ յօգուտ հասարակաց,

և կամին գործել միաբանք, վասն որոյ պարտին ունել 'ի զբոլս կարգադիր խորհուրդ իմն պետական՝ որ իւրաքանչիւրոյ զպատշաճականն սահմանեացէ, և զամենայն զգործս ընկերութեանն յայն հասարակաց վախճանն ուղղեացէ։ Սոյն այս ահա է կոչեցեալն իշխանութիւն, և որ կամ որք ունին 'ի ձեռին զայս իշխանութի կոչին Պետք։ — Ի կազմէն այսպիսի իմն ընկերութիւն քաղաքական, հարկ 'ի վերայ կայ դաշինա իմն հաստատունա կուլ 'ի միջի։ Բռաջին 'ի դաշանցն է միաբան յանձնառութիւն ամենեցուն յաւերժ կալ միախոհ ընդ իրեարս իբրեւ 'ի մի մարմին, և միակամ ընտրութեամբ ինամ տանել ամենայնի 'ի սրահարանութիւն և 'ի պատասպարութիւն ընկերութեանն. անկցորդքն դաշնաորութենա արտաքոյ մնան ընկերութեն։ Արկրորդ, սահմանադրութեամբ հաստատել զեղանակ իշխանութեն. զի առանց այդ ոչ կարգի միաբանութիւնն 'ի բարին հասարակաց։ Արժող յետ սահմանելոյ զտարազ իշխանութեն, և յընտրել հրամանատարայն 'ի խնամակալութիւն ժողովրդեանն, պարտ է զի նոքա յանձին կալցեն հսկել 'ի գործն որ հաւատացաւ նոցա, և սորա փոխարէն խոտտանայցեն հաւատարիմ հպատակութիւն։ Յայտ բովանդակի միաբանութիւն կամաց հպատակայն ընդ կամաց զլսոյ ընկերութեանն։ Բյսպէս է սկիզբն բարեկարգ պետութեանց։ Օտոյն է մեզ տեսանել 'ի նշխարս հնութեան նախնեաց մերոց։ Բստ վկայելոյ Կորենացւոյն. «Յորժամ դառնայր նահապեան Հայկ յերկիր հարցն մերոյ թափել զանձն 'ի բռնակալութենէն՝ Աբբովթայ, բնակիչք աշխարհին ինքնակամ», ասէ, հնազանդ լինէին զիւցաղինն. և նա տուեալ զանձն 'ի վատակս 'ի պատասպարութի հպատակելոյն իւրոյ, բազում կարգս ուղղութեան հաստատել օրէնադրութեամբ ըստ պահանջել պիտոյիցն։

Եւ. «Յայտ է զի 'ի քաղաքական ընկերութեան մէն մի 'ի քաղաքացւոց հպատակի իշխանութեան ողջոյն մարմնոյն՝ յամենայն պետա կարգեալն 'ի բարին հասարակաց։ Բստ և իրաւունքն յամենայն իրս 'ի վերայ ամենայն անդամոյ ճննարարի է 'ի ձեռս քաղաքական մարմնոյն կամ պետութե։

Բայց զիրաւունս զործադրութեանն մարթ է յանձնել 'ի ձեռս այլ և այլ անձանց ըստ ընտրութեան ընկերութեանն ,
 ԼԳ • Եթէ պահէ առ իւր ազգն զիշխանութիւնն կամ զիրաւունս հրամայելոյ , կառավարութիւնն լինի Ժողովրդական և կոչի Բնկերհաշտութիւն (démocratie) , Ի յանձնել զնոյն 'ի ձեռս ոմանց 'ի քաղաքացւոյ , ծերակուտի , կառավարութիւնն լինի 'ի ձեռս իշխանազանց , և կոչի Բնաւապետութիւն (aristocratie) , Իսկ 'ի տալ զնոյն 'ի ձեռս միումն՝ լինի Սիսակետութիւն * (monarchie) , Օայստսիկ երկս ազգս կառավարութեանն մարթ է այլափոխել և չափաորել . զորոց աստէն ոչ մանրախուզեմք ** : Ըստ է մեզ կարգել զընդհանուր սկզբունս կարեորս յորոշումն վիճից ծագելոյ 'ի մէջ ազգաց :

* Կարեոր դատիմ՝ լուծանել զնեղիրն յաճեալ առ օրէնսգէտս՝ եթէ իցն յԱստուծոյ տուեալ իշխանութիւն թագաւորին կամ ոչ : Զի մարդիկ հաւասար բնութեան հանդիպեալ , և վասն դասնելոյ զազատութիւն իւրեանց յընկերութիւն կապեալք , և ինքնակամ 'ի ձեռս թագաւորի զառաջնորդութիւնն յանձնեալ , և այսպէս յայտ լինի զի ընտրութիւն թագաւորի է 'ի կամս Ժողովրդեանն , որով ըստ իւրեանց բաղձանաց զոր ազգ և կամին պետութե հաստատեն : — Այլ և այնպէս յԱստուծոյ լեալ ասի ընտրութիւնն և խաղաղութիւնն հաստատեալ . զի Աստուած կամի զի կեցցեն մարդիկ և հասցեն 'ի վախճան իւրեանց առ որ ենն կարգեալ . և զոր ինչ առնեն մարդիկ 'ի բարեաց՝ ունին զԱստուած իւրեանց առաջնորդ : Այս է ասել առաքելոյն՝ եթէ և Ոչ ուստեք , և իշխանութիւն եթէ ոչ յԱստուծոյ . և որ ենն՝ յԱստուծոյ կարգեալ են : Այս է 'ի պատուիրելոյն Աստուծոյ , առաջնորդելով ընտրութեան նոցա յաժարակամ . և այս յորդոր առաքելոյն հաւատակ ամիս՝ եթէ մարդիկ պարտին կալ 'ի գալնն յոր կապեալ են առ 'ի կորոզ լինել վայելիչ յարգիւնս բնական օրինաց . քանզի ուխտադրածն լինել առ իշխանութիւնն անպատճառ և ինքնագատ , այդ է ոչ կամիլ հնազանդիլ օրինաց բնութե , որոյ 'ի պահպանութիւն կարգեալ է իշխանութիւն , որում և Աճ ձեռն տուեալ է : Այսուր ևս Աճ յայտ առնել՝ եթէ որչափ ինքեանք ջանայցեն կալ 'ի հանգստեան և առնել զոր կամին 'ի հաստատուն ընկերութեան , ընդ Յովանուարութիւն ուղղախոհ թագաւորին , այլ եթէ ոչ զպարտաւարաշատ պատիւն մատուցանեն Աստուծոյ , և խոտորին յուղիլ շաղէ , գիտէ Աստուած զամենայն կարգաւորութիւնս նոցա շրջել յոյժն և մատնել զնոսա 'ի չարիս . վասն որոյ ասել՝ եթէ և Սիրտ թագաւորի 'ի ձեռնն Աստուծոյ , յոր կոյս կամիցի շրջել զնա : Իմս զթագաւորն , զիշխանութիւնն և զկառավարչացն խորհուրդս յոր և է ազգս իշխանութեանց իցէ . նա և վասն ընկերհաշտութեան է ասել զնոյն . զԺողովոցն որոց 'ի ձեռս է կառավարութիւն պետութեանն :

** Ոչ մատուցանեմք աստէն 'ի բնին եթէ որ 'ի կառավարութեանց իցէ լուսազոյն : Սիրայն այս հաւատակ է նա և 'ի փորձոյ զի լուսազոյնն է միապետականն չափաւորեալ , որպէս են արդ յԱւրոպայ բազումք 'ի բարեկարգեալ պետութեանց :

1,7. Ընքնիշխանն կոչին պետութիւնքն կամ ազգք ազատք , որք յոր և է ազգի կառավարութեան ազատ են , ոչ ինչ ընդ- խառնելով օտարաց 'ի կառավարութի պետութեան նոցա . և զի պետութիւնն անձն է բարոյական և առանց ընկերու- թեան ոչ կարէ կեալ , վասն որոյ պետութիւնն օրինաւոր պարտի ճանաչել և ունել 'ի պատուի զայլ պետութիւնս , որով և ինքն 'ի նոցանի ծանիցի և պատուեսցի . առանց այսր փոխի ծանօթութե ազգաց՝ պետութիւնն զրի 'ի խումբս աւազակաց : Յայտ է զի և իրաւունք ինքնիշխանն պետութե- նն նոյն և յամենայն ազգս : Եւ այսպէս այսորիկ ազինք մէն մի են բարոյական անձինք՝ կալով 'ի միասին ընդ այլոց ազգաց 'ի բնական ընկերութեան , հպատակեալ օրինաց իրաւանց ազգաց : Ըստ է ազգի ուրուք լինել պետութիւն և ինքնիշխան առ 'ի մտանել յայս մեծ ընկերութիւն :

1,8. Եւ այսպէս 'ի կարգս ինքնիշխանն պետութեանց են նա և տկարագոյնքն ազանց դաշնաւորեալք անհաւասար նի- ջակակցութե , յորում , ըստ ասելոյ Միստոտեւի , « Օջ- բաւորագունին տացի առաւել պատիւ , և տկարագունին օգնականութիւն » : Եւ թիւ պայմանք են անհաւասար նի- ջակակցութեանց : Բայց որպիսի ինչ և իցեն պայմանքն , այն շատ է զի տկարն 'ի դաշնաւորաց կացցէ յիւրում ազատ իշխանութեան , կամ յիրաւունս կառավարելոյ ինքնին . զի պարտ է համարել զնա պետութիւն ինքնիշխան՝ որ վարի ընդ այլոց ազգաց ըստ օրինաց իրաւանց ազգաց :

1,9. Սապէս ևս մտեալ ազգի ուրուք տկարի ընդ պաշտ- պանութեամբ այլոյ , վասն ապահովութեան անձին , խոս- տանալով զհատուցումն ըստ բաղում գլխոց 'ի վարձ պաշտ- պանութեանն , առանց հրաժարելոյ 'ի կառավարութեանն և յինքնիշխանութեանն , է և դա 'ի դասս ինքնիշխանն պե- տութեանց , հպատակելով իրաւանց ազգաց իրքե զայլն : Վանզի և պատճառ մտանելոյ սոցա ընդ պաշտպանութեամբ այլոյ է միայն ապահովութիւնն 'ի ձեռաց թշնամի ազգաց , զի կարացեն կալ անստան յազատութեան իւրեանց :

1,10. Օնոյն է ասել և վասն հարկատու ազգաց . զի թե- պետ և լինելն հարկատու օտար պետութեան նուազութիւն

իմն է պատուոյ պետութեանն, խոտառութեանն թիւն իմն գտնուի այնմ իւրոյ տկարութեան, բայց այնու ոչ կորուսանէ ինքնիշխանութիւն իւր։ Ստորութիւն հարկատուութեան յոյժ յաճախեալ էր առ հինա, զի այնու եւթ կարէին զերծ լինել ՚ի հարստահարութեանց հզօրացոյն պետութեանն, որ կամ զհատուցումն հարկին պահանջէր, և կամ հիմնահատակ ջնջել զպետութիւնն սպառնայր։ Ա, երբէք զի և ՚ի խնդիր պաշտպանութեան հարկէին, առանց անկանելոյ ինքնիշխանութեանն իւրեանց։ Բ խնդրել տկար պետութեանն զօգնութիւն և զպաշտպանութիւն զօրաւոր ազգին, ըստ չափու կարօտութեան իւրոյ նուազի և ինքնիշխանութիւնն. զի ըստ առաւելութեան սխտոյիցն բռնադատի սրայմանս ծանուցս յանձին ունել և հնազանդել զօրաւոր պետութեանն. թէպէտ և ՚ի նուազն այն ՚ի գործն դարձեալ երեւի ինքնիշխանութիւն նորա։ Բ, Բ քանզի պարտս ՚ի վերայ դնել տկարին պատճառս առեալ զձեռնառութիւն, այդ ոչ ամենայնիւ իրաւանց բնական օրինաց ՚ի գէպ զայ, վասն որոյ արդի պետութիւնք Արտաշիոյ զաշնաւորեալք պահէր ողջ զխաղաղութիւն աշխարհին, թոյլ առնեն տկարագունիցն վայելել յինքնիշխան ազատութի իւրեանց, որպէս և զօրաւորագոյնն վայելէ առանց հարկի և տուգանաց. ամենեքին մտեալ ՚ի զաշն տալ ձեռն կարօտելոյն ՚ի պէտս նորա, առանց փոստելոյ ազատութեան նորա յոչ ինչ իրս. միայն զծախան՝ եթէ պատահէցի առնել ՚ի պատճառս նորա, հատուցանել՝ սպարտս ՚ի վերայ եղեալ։

ԼԸ. Բ, Ես ստորութիւն մուծաւ զառաջինն ՚ի Վերմանիա պահանջել ՚ի սպարտելոյ իւրեանց և կամ ՚ի տկարաց զհարկ տուգանաց առ ՚ի թողուլ զնոսա յազատութեան իւրեանց։ Ա քր երբէք զի թագաւորն կարգէր զիշխանս յերկիր տէրութեան իւրոյ ազատս և հարկատուս ինքեան։ Վարձեալ գտան թագաւորք՝ որք ինքնակամ լինէին հարկատուք այլոց։ Յայսմ ամենայնի ՚ի մնալ ինքնիշխան ՚ի կառավարութիւն սահմանաց իւրոց, ոչ կորուսանէ զազատութիւն իւր, միայն զորով պարտաւորան ՚ի հատուցումն հարկացն առ տէրն կալուածոց, կամ միայն զերախտազի-

տուժեան պատիւն : Թագաւորն՝ Աւագօրաց զերկիր իւր
էհան 'ի նուէր պապին , սակայն և այնպէս եկաց և մնաց 'ի
դատ գլխաւոր պետութեանց Աբրաղիոյ :

ԼԹ. • Արկու ազգք՝ ճանաչելով 'ի զլուխ իւրեանց զմի որ ,
կարեն լինել ինքնիշխանք . իւրաքանչիւր որ կալով ազատ ,
յիւր ազգային իրաւունս : Վարձեալ ազգք ինքնիշխանք և
ազատք կարեն միանալ ընդ միմեանս 'ի մշտնջենաւոր դաշնակ
ցութի , մնալով միշտ որպէս յառաջն առանձին ազգք կատա
րեալք . և միաբանութիւն նոցա է հասարակաց տէրութիւն
դաշնակցաց . միաբան որոշումն նոցա առանձին իշխանութե
իւրաքանչիւրոց նոցա ոչ ինչ ստնանէ . թէպէտ և ըստ խմբ
կարէ խտիան լինել գործադրութեանն ըստ դաշնայն կա
մաւորութեամբ յանձնառելոց : Բայց ոչ ինչ փաստ ինքնիշ
խանութեան և ազատութեան ուրուք պարան լցուցանելոց
զիտատումն իւր ինքնակամ յանձին կալեալ :

Խ. Բայց ժողովուրդ մտեալ ընդ այլով իշխանութեամբ
ոչ ևս համարի պետութիւն , և ոչ իրաւունք ազգաց են նմա
ազգակի : Արպիսիք եղեն երբեմն ժողովուրդքն և ազգք
հպատակեալք ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցւոց , և պա
տուեալքն իսկ 'ի Հռովմայեցւոց անուամբ բարեկամի և դաշ
նաւորի . որք ոչ ևս էին ճմարտութեամբ պետութիւնք
ազատք : Թէպէտ և զնեղքին կառավարութիւնս առնէին
ըստ իւրեանց օրինացն և 'ի ձեռն ժողովրդապետաց իւրեանց ,
բայց յարտաքիննս պարտ էր նոցա հպատակել յամենայ
նի հրամանաց Հռովմայեցւոց . վասն որոյ ոչ կարէին ոչ միւր
'ի պատերազմ , և ոչ նիզակակից լինել կամ յուխտ մտանել
ընդ օտար ազգաց :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Ընդհանուր սկզբունք պարտուց ազգին առ անձն :

ԽԱ . Ազգն պարտի գործել զի զէպն բնութեան իւրոյ : ԽԲ . Յազապս պահպանութեան և կատարելութեան ազգին : ԽԳ . Զինչ է վարձան քաղաքական ընկերութեան : ԽԴ . Պարտ է ազգին հսկել ՚ի պահպանութիւն անձին : ԽԵ . Նոյնպէս հսկել և ՚ի պահպանութիւն անգամայն : ԽԶ . Ազգն ունի իրաւունս գործել զամենայն զկարեորս ՚ի փրկութիւն անձին : ԽԷ . Եւ պարտական է զգուշանալ յամենայնէ՝ որք կարեն պատճառս տալ կործանման իւրոյ : ԽԸ . Պարտի ևս ջանալ ՚ի կատարելութիւն իւր և պետութեան իւրոյ : ԽԹ . Զգուշանալ յամենայն խոչնդ կատարելութեան իւրոյ : Խ . Օրդնակ : ԽԱ . Հարկ է ազգին ճանաչել զանձն :

ԽԱ . Լսե՛ի իրաւունքն ընթացակից են պարտուց , (Գ) այլ առաւել այնոցիկ պարտուց որք են առ ինքն : Եւ անաւանդ զի և պարտք իւր առ այլս յառաջ զան մեծաւ մասամբ ՚ի պարտուցն առ անձն . ըստ այնոցիկ պարտի կանոնադրել անձին յամենայնի : Եւ զի կամեն մեր խօսել զիրաւանց և զպարտուց ազգաց , հարկ է ըստ կարգի նախ քան զամենայն խօսել զիրաւանց և զպարտուց իւրաքանչիւր զոր ունի առ ինքն : Եւ ակն բանական պարտի կեալ ըստ պատշաճի իւրումն բնութեան . այս է ընդհանուր հիմնական կանոն պարտուց առ անձն : Եւ զի էալ իմն զատուցեալ յայլոց սեպհական իւրով յատկութեամբն և բնութեամբ , և որ կարէ գործել զի զէպն բնութեան իւրոյ : Եւ զի յայտ է զի են գործք պատշաճեալք առ ազգն առանձին , դարձեալ և այլք որք յեղծումն են նմին . այնպէս զի ոչ կարէ անխտիր յանձն առնուլ առնել զայս կամ զայն : Եւ անկան օրէնք ուսուցանեն նմա առնել զընտրութիւն գործոցն ՚ի ընտլ զպարտս իւր : Եւ յայս առաջին մասն զրոցս ցուցցուք զօրինակն խորհելոյ և գործելոյ ազգին առ ՚ի ոչ պակասել ՚ի պարտուցն որ առ անձն :

ԽԲ . Որ չեն , ՚ի վերայ չեն և պարտք չեն ՚ի ընտլ , Պարտք

բանական էակին առ անձն է առ 'ի ժամանեւ 'ի կատարելութիւն և յերջանկութիւն, կեալ և ժամանեւ 'ի կատարելութիւն . այս է բովանդակութիւն պարտուց ազգին առ ինքն : Բայց է ընկերութիւն քաղաքական, և կեանք ազգին է տեղութիւն նորա : Ի քակտել ընկերութիւն լինի վախճան պետութեանն, թէպէտ և անձինքն յորոց բաղկանայրն իցեն 'ի կեանս : Կատարելութեամբն կարողանայ հասանել 'ի վախճանն քաղաքական ընկերութեան : Եւ յորժամ ոչ ինչ պակասէ ազգին 'ի կարեւորացն առ հասանել յայդ վախճան, պետութիւնն այնր ազգին է 'ի կատարելութե, և իրաւս կատարելութիւն իրաց ինչ յընդհանուրս է 'ի կատարեալ միակցութեան մասանցն առ հասանել 'ի վախճանն, այսպէս ևս քանզի անդամք՝ յորոց բաղկանայ ազգն 'ի քաղաքական ընկերութիւն են բաղմութիւնք մարդկանն, եթէ ամենեցուն զիտումն բերի 'ի վախճանն առաջարկեալ, կազմելով զքաղաքական ընկերութիւնն, յայնժամ ազգն է կատարեալ, և ըստ առաւելութեան կամ նուազութեան այսր անթերի միութեանն՝ լինիցի և աստիճան կատարելութեան նորին : Այնպէս և արտաքին վիճակ նորա առաւել կամ նուազ կատարեալ համարեսցի ըստ առաւել կամ նուազ օժանդակելոյ նմին ներքին կատարելութեան :

ԽԳ. Վիտումն և վախճան քաղաքական ընկերութեանն է մատակարարել զկարեւոր սխտոյս քաղաքացւոց յամենայն ազգի, չնորհելով զհանգիստ և զզիւրութիւնս կենաց, զի պաշտպանեսցին 'ի միասին ընդդէմ ամենայն ազգի արտաքին բռնութեանց, առ ժամանումն 'ի ծանօթութիւն չմարտութեան, 'ի վայելա ուղղութեան բնական օրինաց, որք առաջնորդեն բանաւոր մարդոյն առ անմահական երանութիւնն, որոյ վասն ստեղծեալ իսկ է : Բարդ զիւրին իմն է ուղղութեամբ 'ի վերայ կալ՝ եթէ զինչ այն կատարելութիւնն իցէ պետութեան . զի զամենայն ինչ անդէն պարտ է ուղղել առ այս վախճան :

ԽԴ. Սարդկանն միաբանեալ յընկերութիւն 'ի վեր երեւի պետութիւն, յորում անձն իւրաքանչիւր պարտ յանձին կալեալ է առ ամենեւին առ բարին հասարակաց, նոյն և

ամենեքին առ մէն մի 'ի ձառնատուծիւն հոգարոյ առանձին զպէտս միումն , 'ի սրաշարանուծիւն և 'ի սրահարանուծիւն նմին : Յայտ է զի զայս փոփոխ յանձնառուծիւն պարտոյ մարթ է ընուլ միայն 'ի սրահարանուծեան քաղաքական ընկերուծեան : Այս և սրարտ է ազգին ողջոյն հոգալ զսրահարանուծիւն ընկերուծեան . և զի 'ի յարատեւել ընկերուծեանն սրահարանի ազգն , վասն որոյ ազգն ողջոյն պարտապան է հսկել 'ի սրահարանուծիւն իւր : Այս պարտք բնական է 'ի վերայ միոյ միոյ անձանց աստուածաստեղծից , բայց 'ի վերայ այսր կամ այնր ազգին՝ ոչ բնուծիւնն է որ հրամայէ , այլ դաշինքն յորս քաղաքական ընկերուծիւնն հաստատեալ է . վասն զի ոչ է արձակաբար 'ի բնուծեանէ կարգեալ ընկերուծիւնն այսր կամ այնր մարդոյ , այլ ամենայն ընկերուծիւնը կապեալք դաշամբք են թէաւոր , քանզի հաստատեալ են 'ի դաշն ընկերուծեանն : Այս զի հնար է եղծանել զգաշն հաւանուծիւն հասարակոյ , վասն որոյ եթէ մասունքն յորոց բաղկանայ ազգն , միաձայն կամիցին լուծանել յինքեանց զյօդն միացուցիչ և ցրուիլ , կարեն ջնջել 'ի միջոյ զազգն զայն : Սակայն յայտ է զի մեղանչեն՝ եթէ առանց ծանր և արդար պատճառի յայդ բերիցին դործ . քանզի մարդոյ կեալ յընկերուծեան , այդ է թեւադրուծիւն բնական օրինաց առ 'ի կարող լինել ընուլ զսրարտս ըստ ազգերոյ 'ի մեղ բնական օրինաց , և առ 'ի վատտակիլ արդեսոմբ 'ի կատարելուծիւն մարդկուծեան , այլ թէաւորիւն և դաշնն է յընտրուծեան անձանց , որ է 'ի կամն դաշնաւորացն ընդ որոց 'ի դէպ դատեսցին կապիլ 'ի դաշն : Օր այնպէս օգտակար և կարեւոր է ընկերուծիւնն քաղաքական , մինչ զի համարել անկարելի վարողաց բանիւ զալ 'ի միաձայն հաւանուծիւն եղծանելոյ զնոյն յումպէտս :

ԽԵ • Արպէս 'ի սրահարանուծիւն անձին , նոյնպէս ևս 'ի սրահարանուծիւն անդամոյն հարկ է ազգին հսկել խնամով : Ինքն սրարտի զանձն նոցա , զի 'ի կորուսանելն զոմանս անդամոյն՝ ինքն տկարանայ , և այնպէս վնասէ սրահարանուծիւն անձին : Վարձեալ և առանձինն սրարտի հոգալ զսրահարանուծիւն միոյ միոյ անդամոյն , զի այն իսկ է վախճան ըն-

կերէլոյ նոցա 'ի մի պետութիւն . զի անձինքն 'ի մի ազգ են միացեալք 'ի սրաշտապնութիւն անձանցն և յօգուտ ամենեւ յուն առ հասարակ : Եւ եթէ նոքա կան 'ի դաշին 'ի ընդ վերէանց զպարտս , չիք հնար զրկել զնոսա՝ ոչ 'ի միաբանութենէն , և ոչ 'ի բարեացն յոր ակն ունին վայելել : Ստան որոյ ոչ կարէ ազգն անտեսել զմիտ զաւատաւ կամ զբաղաբաւ . նա և ոչ զմի միայն անձն յիւրոց անտի թողուլ բանել . միայն եթէ հարկն 'ի նոցն զնա ստիպեսցէ , կամ եթէ 'ի փրկութիւն հասարակաց յօրինացն հրամայեսցի :

ԽԶ . Եւ զի սրբառական է ազգն հսկել 'ի պահպանութիւն անձին , ապա ունի և իրաւունս գործելոյ զամենայն արիցէ կարեւոր 'ի փրկութիւն անձին , և առ 'ի զերծանել 'ի վերահաս վտանգաց . նա և առ զառաջս առնուլ ամենայն լարեաց , և առ 'ի ձեռս բերել զկարեւորսն 'ի կատարելութիւն : Բանզի օրէնք բնականք տան մեզ զիրաւունս բուռն հարկանել զամենայնէ՝ որովք հնար իցէ մեզ ընդ զպարտս մեր և զերծանել յառթից կործանման մերոյ . ապա թէ ոչ առ անհնարինս զմեզ ստիպէր , կամ լաւ ևս ինքն ընդ անձին ոգորէր , պարտս 'ի վերայ զնելով մեզ և միանգամայն խտրան արկանելով հնարիցն գործադրութեան : Սակայն 'ի թիւս կարեւոր հնարից չեն և գործք անիրաւք , որք են հաւատակք բնական օրինաց . զի և անհնարին է թոյլ առնել այնպիսի հնարից՝ որք յօգտել միումն փնտսեն այլում :

ԽԷ . Հայտ է ամենայնիւ յասացելոցս ցայս վայր , զի պարտ է պետութենն զգուշանալ խնամով ըստ կարի իւրում յամենայնէ՝ որք կարեն պատճառել զկործանումն ազգին կամ պետութեանն :

ԽԸ . Արկորդ ընդհանուր պարտքն ազգին է զհետ լինել 'ի զարգացումն կատարելութեանն : Եւ յազգիկ երկրորին պարտք ազգին , ճիզն պահպանութե և կատարելութե , հորդեն նմա ճանապարհ առ հասանել 'ի նպատակն քաղաքական ընկերութե : Եւ զի իմն թաւի միաբանիլ յընկերութիւն , և ոչ ջանալ հասանել 'ի նպատակն յոյր սակս միաբանեալք են : Եւ ընկերութե ազգն ողջ 'ի միասին և մէն մի 'ի քաղաքացոց առանձինն կրկին պարտս յանձին կալեալ են : Եւ Եւ հպա-

տակել օրինաց բնութեան : Բ. Այստեմամբքն զոր տուեալ են միմեանց : Անութիւնն սարսուտ 'ի վերայ զնէ ամենեցուն զիմեւ 'ի կատարելութիւն իւրեանց , որով վաստակի ամենայն որ նա և 'ի կատարելութիւն քաղաքական ընկերութեանն . զի եթէ ընտիրք են քաղաքացիքն , և ազգին բարգաւաճումն անշուշտ է : Այց զտեալ ուրուք 'ի կանոնաւորեալ ընկերութեան զօգնականութիւնն մեծ առ 'ի ընտլ զսարսուտ իւր առ ինքն , առ 'ի լինել առաւել ևս կատարեալ և բարեբազդ , յայտ է զի սարսուտ առնել որ ինչ 'ի ձեռս է իւր զի ընկերութիւնն այն սպայծառացի կատարելութեամբք :

Վաղաքացիք՝ յորոց բաղկանայ քաղաքական ընկերութիւնն , ամենեքին հաստատեն 'ի միջ իւրեանց առնել որ ինչ 'ի ձեռս է 'ի նպատակ բարւոյն հասարակաց . նոյնպէս զարձեալ վաստակել յօգուտ միոյ միոյ անդամոցն : Այս քանզի որչափ առաւել զարդասցի 'ի կատարելութեան ընկերութիւնն , նոյնչափ ևս առաւելութեամբ հնար է վայելել 'ի բարօրութիւն անդամոցն ընկերութեան . վասն որոյ առաջին նպատակ յանձնառութեան և պարտուց քաղաքացւոյն է հսկել 'ի կատարելութիւն ընկերութեանն : Այս ևս առաւել առ այս պարտի ջանալ ողջոյն մարմինն յամենայն հասարակաց խորհրդեանն , և յամենայնի 'ի գործելն 'ի դէմն ընկերութեանն :

ԽԹ. Այս սարսուտ և ամենայն խնամով զառաջս առնուլ և զգուշանալ 'ի փաստակարաց կատարելութեան իւրոյ և պետութեանն , և յամենայնէ որք խոչ ընդ ոտն են յառաջադիմութեանն :

Ծ. Արժանի մտադրութեան օրինակ առաջի ունիմք զԱնգղիացիս՝ որք մեծահոգակ սպայծառացան բռնն հարեալ զամենայնէ՝ որք են սրտաճառք առաւել բարգաւաճելոյ ազգին : Աքանչելի իմն օրինադրութեամբք և ամենայն քաղաքացիք լինին գործակից 'ի ժամանել առ այս վախճան , և որով եռանդն հայրենասիրութեան վառ է 'ի նախանձ զամենեկին առ բարին հասարակաց : Այդ քաղաքացիք սոսկականք բռնն հարկանեն զմեծամեծաց 'ի փառս և յօգուտ ազգին : Այդէն անարդ իշխան անգործ կապեալ է

ձեռք առ չարիս, և խոհական խմաստուն թագաւոր գտա-
նէ: Հզօր օգնականութիւն 'ի յաջողութիւն զեղեցիկ խոր-
հրդոց իւրոց: Ա՛նժամեծքն և ատենակալք ժողովրդեանն
են յօղակապ սիրոյ թագաւորին ընդ ժողովրդեանն, և միա-
բանին ընդ նմա յամենայնի որ է յօգուտ հասարակաց,
թէ թեւացուցանեն 'ի նմանէ զբեռն կառավարութեանն ըստ
մասին, անխախտելի զիշխանութիւն նորա կացուցանեն:
Այս որչափ առաւել ինքնայօժար զհնազանդութիւն ժող-
ովրդեանն զործեն, այնչափ ևս առաւել կատարեալ: Ա՛ն-
չաւեն ամենայն քաղաքացիք լաւքն է թէ 'ի զօրութիւն պե-
տութեանն է ճշմարիտ բարին ամենեցուն, և ոչ 'ի փառաւո-
րութեան միումն առանձին: Այսխանձելի օրինադրութիւն՝
առ որ դժուարին է ժամանել. զին է բազում արեանց ճա-
պաղեաց, բայց չէ մեծագնի: Ա՛յլ զեղիսութիւն, հայրենա-
սէր անխրդով առաքինութեան ժանտ մահաբեր, ապակա-
նութեան մայր և ազատութեան դարանակալ, մի զօրա-
ցեալ կործանեացէ երբէք զկոթող փառաց մարդկութեան.
կոթող մեծապանծ որ ուսուցէ թագաւորաց՝ է թէ քանի
փառք են իշխել ազատ ժողովրդեանն: Ա՛յդ և այլք յազգաց
ընէա զնալով օրինակի նորա, վայելեն իբրեւ զնա 'ի բարո-
րութեան ըստ վախճանին զոր եղեալ են նպատակ ուղղու-
թեան զործոց իւրեանց:

Եւ. Ա՛ռանց ծանօթութեան անձին ոչ կարէ ազգն վառ-
տակել օգտութեամբ 'ի կատարելագործել զանձն: Պարտ
է նմա ունել անթերի ծանօթութիւն զպետութենէ իւրմէ,
առ 'ի զպատշաճ կարգաւորութիւնն օրինադրել. զիտել
յօրս զարգացեալն է և որոց դեռ ևս պէտս ունիցի. զբարին
զոր ժառանգէ, և զթերութիւնս՝ յորոց զգերծաննէն պար-
տի կամել և 'ի նոր բարին հաստատիլ: Ա՛ռանց այսոցիկ
ծանօթութեանց ազգն խարխալէ, յաճախ 'ի կարգաւո-
րութիւնն վրիպի. կարծէ զործել խմաստութեամբ՝ նմա-
նելով զնացից ազանց համբաւելոց 'ի յաջողակութեան,
և ոչ 'ի միտ աւնու՝ է թէ կարգաւորութիւնք և զործադրու-
թիւնք միումն զօրացուցիչք, կարեն այլում լինել վնասա-
կարք: Ա՛ռաջնորդութիւնն պարտի լինել ըստ բնութեանն,

Ըն ուզիդ առաջնորդութիւն ժողովրդեան՝ հարկ է պատշաճեցուցանել զկանոնան բարոյիցն, և վասն այսորիկ պարտ է ճանաչել զբարս ազգին :

ԳԼՈՒԽ Գ •

Սահմանադրութիւնք պետութեան, և պատշաճեցուցին առ այն պարտք և իրաւունք ազգին :

ԾԲ • Իշխանութիւն հասարակաց : ԾԴ • Սահմանադրութիւնք պետութեան : ԾԴ • Ազգն պարտի ընտրել զաւագոյնան : ԾԵ • Իրաւունք տեսչութեան հիմնականք և քաղաքականք : ԾԶ • Պահպանութիւն սահմանադրութեանց և հպատակութիւն օրինաց : ԾԷ • Իրաւունք ազգին ՚ի կարգաւորել զսահմանադրութիւնս և զկառավարութիւնս իւր : ԾԸ • Վարէ ազն նորոգել զկանոնի կառավարութեանն : ԾԹ • Ըն զսահմանադրութիւնս : Կ • Առաջոցս օրենսդրական իշխանութեան, և եթէ հնար իցէ արդեօք նմա փոխել զսահմանադրութիւնս : ԿԱ • Վարեոր զգուշութիւն ազգին ՚ի փոփոխել զհիմնական օրենս : ԿԲ • Ի ծագել հակառակութեանց զկառավարութեանն ազգն է զատուոր : ԿԴ • Օտար պետութիւնք չունին իրաւունս ընդ իստանիլ յայն :

ԾԲ • ՈՐՊԵՍ և կանխեցաք ասել, որ և է ընկերութիւն անտեսական հարկաւ պարտի հաստատել իշխանութիւն իմն հասարակաց որ հսկեսցէ ՚ի վերայ զործոց հասարակաց, և սահմանեցէ իւրաքանչիւրոց զպատշաճականն զործել առ բարին հասարակաց, և որ զիտասցէ ունել ՚ի հպատակութեան : Իշխանութիւնս այս իսկապէս անկ է մարմնոց ընկերութեանն • բայց ՚ի բազում յեղանակս մարթ է կառավարիլ ազգին • իւրաքանչիւր ընկերութիւն ընտրեալ առնուցու զպատշաճական անձին զեղանակ :

ԾԴ • Սահմանադրութիւնք պետութեանց են հիմունք կարգաւորութեց հասարակաց իշխանութեանն • ըստ այնոցիկ ազգն զործէ իբրեւ մարմին տեսչութեանն • անդէն ցուցեալ է՝ եթէ սրպէս և ի՞նչ ոմանք առաջնորդք կալոց են ազգին, և եթէ ո՞րք իցեն իրաւունք և պարտք ուղղեացն : Իսկ հիմն սահմանադրութեանս ոչ այլ ինչ է, բայց միայն հաստատութիւն կարգաց զորս ազգն յանձին ունի ընուլ անթէ :

րի միաբան առ 'ի ժամանակ 'ի վախճան տնտեսական ընկերութեանն :

Ե. Գ. Ե. Բանգի սահմանադրութիւնք պետութեանն են որք ձեռն տան 'ի կատարելութիւն նորուն և 'ի ժամանակ 'ի վախճանն , ապա և մեծ ճիշդն ազգին 'ի տնտեսական ընկերութեան , և առաջին և անլոյծ պարտք առ անձն է ընտրել առնուլ զլաւագոյնն 'ի սահմանադրութեանց , զհարաւորն , զպատշաճեալն հանգամանաց ընկերութեանն : Յայսմ ընտրութե' է անասան պահպանութիւն ազգին , կենդանութիւն , կատարելութիւն և բարօրութիւն : Եւ զամենայն փոյթ ձգանց 'ի մէջ առեալ՝ ոչ գրեացի շատ յանդրուելի հաստատութի' հիմանս : — Եւ սահմանադրութեան պետութեան բովանդակին երեակ ազգք օրինաց՝ օրէնք հիմնականք , սահմանադրականք և գործադրական : Հիմնականքն են բնական և անփոփոխ օրինաց հրատարակումն , որոց պահպանութիւնն է հիմն կառավարութե' օրէնսդրաց , և յընդհանուր՝ նա և հատարակաց իշխանութեն հոգաբարձուաց : Եւ պարզաբանութիւն այսոցիկ է կարեւոր , բանգի սոքին են օրէնք օրինաց , վասն զի օրէնսդիրքն իսկ ոչ կարեն իւրք խտորել յայնցանէ : — Եւ սահմանադրական օրինաց գործ է սահմանել զպաշտօնս հոգաբարձուաց զանազան տնտեսական իշխանութեանց : Իսկ գործադրականն ուղղէ զգործադրութիւնս պաշտամանցն : — Յանսահման իշխանութեան կառավարութեան՝ 'ի թագաւորն է իշխանութիւն օրէնսդրական և գործադիր . և բանգի 'ի պարզ ակնարկութեան հրամանին է գործադրութիւն օրինաց , վասն որոյ սովորութիւն կալան անուանել զամենայն միանգամայն () րէնք կանոնադիրք : Եւ 'ի սահմանադրական իշխանութիւնս պարտ է ճշդիւ զգանազանութիւնսն առնել : Եւ ազգիտութիւնն սահմանադրական ճանաչէ միայն զօրէնս գործադրականս , և անուանէ սահմանադրութի' զկարգաւորութիւնս սահմանեալս յօրէնսդրական իշխանութենէ , առ 'ի չափ դնել անձին և գործակցացն ստորակայից 'ի գործադրութեան օրինացն , նոյնպէս և 'ի վճիռս դատողական իշխանութե' :

Ե. Ե. () րէնքն են կանոնք հաստատեալք իշխանութեան :

տեսչութեանն առ 'ի վարիչ նորօք յընկերութեան , կարգեալ յօգուտ պետութեանն և քաղաքացւոց : Տեսչութեան կամ Տնտեսականք կոչին օրէնք՝ կարգեալքն առ բարին հասարակաց : Այլ 'ի սոցանէ մասն այն որ կարգեալ է առ յօգահապն ընկերութեան , առ ընտրութիւն ազգի կառավարութեանն , որ օրինադրէ քաղաքավարութեանն տնտեսական իշխանութեան . այն ամենայն , ասացից , որք բովանդակին 'ի սահմանադրութեան պետութեանն , են օրէնք հիմնականք : Քաղաքական օրէնք են կանոնադրութիւնք իրաւանցն և ուղղութեան վարուց անձանց քաղաքացւոց : Բայ 'ի ոչ պակասիլ 'ի պարտուց որ առ անձն , պարտի ազգն առնուլ 'ի մէջ զամենայն փոյթ 'ի հաստատութիւն օրինացս այսոցիկ . մանաւանդ հիմնականացն . 'ի հաստատել ասեմ իմաստութեամբ , յարմարեալ բարուց ժողովրդեան , և հանգամանաց ժամանակին . ընտրեալ և սահմանեալ առաջի առնել պարզ և մեկին , զի կացցեն հաստատուն , անփոփոխ , և մի լինիցին , եթէ հնար ինչ է , պատճառ տարաձայն կարծեաց . այնպէս զի և երկրորին կողմանքն 'ի միտ առնուցուն զպարտս և զիրաւունս իւրեանց . առաջին նա կամ նորա որոց յանձն լինի գործադրութիւն ինքնիշխան կարգութեանն . և երկրորդ քաղաքացիքն՝ որք 'ի սէր բարոյն մտադիր յանձն առնուն հարտակիլ կանոնադրութեանցն : Ետէն անմարթ է յառաջ բերել մի ըստ միովէ զօրէնսն և զսահմանադրութիւնսն պատշաճականս . քանզի զնմութիւն այսոցիկ անկ է տնտեսական և հիմնական իրաւանց : Ասկայն և այն յայտ է՝ զի օրէնք և օրինադրութիւնք այլ և այլ ազգաց պարտին զանազանել 'ի միմեանց ըստ բարուց ժողովրդեան և ըստ պարագայիցն : Հրդհանուրս պարտ է հաստատեալ կալ յիրաւունս ազգաց : Քանզի առ 'ի ճանաչել եթէ որպէս արժան իցէ վարիլ ազգին ընդ այլոց ժողովրդոց 'ի մեծի ընկերութեան ազգաց՝ ըստ սահմանելոյ բնութեան , պարտ է ազգին զմտաւ ածել զպարտս իւր առ անձն : Եւ յոցիկ պարտուց զհետ գան իրաւունք , որովք կարէ սահմանել զոր ինչ ունիցի պահանջել յայլոց ազգաց , և փոխանակաւ զոր և այլք յինքենէ ակն ունիցին ընդունել :

ԾԶ. Հիմն ընդհանուր խաղաղութեան և նեցուկ անդր-
դուելի անտեսական իշխանութեան, և առհաւատելայ ազա-
տութեան քաղաքացւոց են սահմանադրութիւնքն և օրէնք
պետութեանն: Սակայն եթէ ազգն ոչ զգուշանայ երկիւ-
ղածութեամբ՝ ի պահպանութիւն նոցուն, յայնժամ սահ-
մանադրութիւնքն ցնորք են անտիր, և ընտիրքն օրի-
նաց անօգուտք: Սաան որոյ պարտ է ազգին հսկել անդու-
ղի իշխողքն և իշխեցեալք պահպանեցեն զնոյն յարգանօք:
Ննդդէմ դառնալ սահմանադրութեանց պետութեան, ան-
ցանկէ զօրինօք, այսօրիկ են յանցանք զխտապարտութեան
ընդդէմ ընկերութեանն. և եթէ յանցաւորքն իցեն ի գատէ
յիշխանաց, ընի մեղապարտ նա և զրժանաց զեղծանելով
իշխանութեամբն որ նմա հաւատացաւ: Ազգն անդրդուելի
ի խորհուրդս՝ պարտի նուաճել զնոսին ամենայն խառու-
թեամբ և արթուն հսկողութեամբ: Այց հազիւ երբէք
պատահէ յանդգնել ճակատ ընդդէմ յարգարել օրինաց և
սահմանադրութեանց պետութեանն. այլ զգոյշ մտադրու-
թիւն ազգին պարտի հսկել արթնութիւն ընդդէմ գաղտ-
նորոյայթ և մեղմով դարանակալութեանց, որք յանըզ-
գատից տակաւ զօրացեալ՝ զազգումն օրինայն նկրտին տկա-
րացուցանել, և զհաստատութիւն սահմանադրութեանցն
զրդուեցուցանել, մինչև հաստահիմն պետութեանն երևել
խորխալեալ մերձ յանկումն: Հանկարծական յոյգք հարկա-
նին աւաց, նիւթս մատակարարեն պատմաց, որք և զննեալ
զպատճառս առաջի առնեն. այլ ի մոռացոնս են փոփոխու-
թիւնքն յանդգալիս գործեալք ոտնփոխ ընդ աստիճանս այ-
լայլութեանց: Ապաստ մեծ գործեցել ազգին՝ եթէ որ ցույ-
ցէ ի պատմութեան եթէ որչափ ազինք յանգգալի փոփո-
խութեան անդ, փոխեցան ամենեւին ի նախկին բարոյիցն,
կորուսեալք և զնախկին սահմանադրութիւնն: Այս այսպէս
ի մտադրութիւն զարթուցեալ ժողովրդոյ, յայսմ հետէ
զայս առաժ՝ եթէ Աաց հակառակ ի սկզբան, որ սքանչելին
է եթէ ի քաղաքականս և եթէ ի բարոյականս, զրոշմեալ
ի մտի, ոչ ևս այլ ի չտեսանելոյն առնիցեն զմանունս յան-
տալորութեանց, որք ոսն առ ոսն տարեալ ածեն առ մեծա-

մեծս և առ յոյժ ֆաստակարս :

ԾԷ. Վանգի թերի կամ ընտիր սահմանադրութեան մեծամեծք զհետ ընթանան չարիք կամ բարիք. և զի անհրաժեշտ հարկ է ազգին ընտրել զլուսագոյնն և զպատշաճականն, վասն որոյ ունի իրաւունս առ այն ամենայն որք կարեն ձեռն տալ 'ի լրումն այսոցիկ պարտուց իւրոց : (ԽԶ.) Լաւ և յայտ խի է զի ազգն ունի լիով իրաւունս 'ի սահմանել ինքնին զօրինադրութիւնսն, 'ի պահպանել և 'ի լուսագոյնն փոխարկել, և զկարեւորսն առ բազումք կառավարութիւն կարգել և սահմանել, առանց կարելոյ ուրաք իրաւամբ խոչ ընդդէմ կալ նմին : Կառավարութիւնն ուղղեալ է վասն ազգին, զի կարասցէ նա կեալ և վայելել յերջանկութեան :

ԾԸ. Ի լինելն տժգոհ ազգին ընդ տարազ հասարակաց անտեսութեան, կարէ ինքն զօրէնս նորս սահմանեալ նորոգել զկառավարութիւնն : Բայց ասեմ ազգն լեալ տժգոհ, և ոչ են իմ բանք զոմանց յազգին, կամ զխոռվաց' որք 'ի շիթթս զառաջնորդան արկցեն, և յարուսցեն զբրթմնջիւն և զալէկոծ յոյզս : Իրաւունքն 'ի նուաճել զնոսա որք զեղծանին իշխանութեամբ իւրեանց, է 'ի ձեռս ողջ ազգին : Յօրժամ ազգն լուեալ հնազանդի, համարի հաւան ընդ գնացս կառավարչացն, և կամ գոնեա կարծէ զիւրատար զնուաճումն. վասն որոյ ոչ է պարտ սակաւուց ոմանց 'ի քաղաքացւոց արկանել զազգն 'ի վտանգ' պատրուակ զնորոգումն առեալ :

ԾԹ. Վանգի ազգն յամենայնի պարտի հոգալ զանձնէ, ապա և 'ի գտանել յօրինադրութիւնսն թերութիւնս' ունի զիրաւունս փոխելոյ և զնոսին : Յայսմ յերեւել ազգին միախորհուրդ յօժարեալ ընդ փոփոխումն, և ոչ մի ինչ արգելք կարասցեն լինել խափան. այլ 'ի տարաձայնութե կարծեացն' մինչդեռ պետութիւն է 'ի կարգին, զյօժարամտութի բազմութիւ կողմանն աներկբայ պարտ է համարել ողջոյն ազգին. ասրա թէ ոչ անհնարին իմն է ընկերութեանն ժամանել 'ի լուծումն իրիք խնդրոյ : Բա վասն այսորիկ թուի' եթէ ազգն կարէ փոխել զօրինադրութիւնս պետութեանն 'ի յաղթել թուոյ վիճակացն : Լսնալէս զի յոր և է դէպս յորս փոփո-

խումբեանն ոչ ինչ թուի ընդդէմ ելանել քաղաքական ընկերութեան և դիտման ժողովելոցն 'ի միասին, պարտական են ամենեքին հաւանել ընտրութեան առաւելեալ թուոյն։ Այսպէս ևս եթէ բանք յաճիցին 'ի փոխել ամենեւին զեղանակ կառավարութեանն, և տաղտկացեալ ժողովրդեանն յազատ կառավարութեանէ կամիցին հպատակել միահեծան իշխանութեան թագաւորի, որպէս արարին Վարայէլացիք առ Սամուէլիւ, և այլք 'ի ժողովրդոց սակաւածիւքն զխաղաղութե՛ն զհետ գնացեալ՝ պարտին միաբանել զկամս իւրեանց ընդ կամաց բազմութեանն, զի մի անդորրութիւն աշխարհին կորնչիցի, և կարծեցեալ ազատութիւնն փոխանակ բարորութեան, թշուառութիւն գերութիւն և մահ բազմաց ածցէ 'ի գլուխ։

Կ. Աստանօր խնդիր իմն կարեւոր ընդ առաջ մեզ լինի։ Ամենայնիւ անկ է ընկերութեանն կարգել զօրէնս՝ որովք ինքն կամիցի վարիլ, նոյնպէս և զգնացից քաղաքացւոց. և այս իշխանութիւն կոչի օրէնսդրական։ Այսն զգործադրութիւն այսորիկ կարէ հաւատալ իշխանաց կամ ժողովոյ ընտրելոյ անձանց, և կամ երկոցուն միանգամայն. և յայնմ հետէ իշխանութիւն 'ի ձեռս է նոցա զօրէնս նորս հաստատել և զհինան խափանել։ Այլ իշխանութիւն նոցա արդեօք ձգեացի և 'ի վերայ հիմնական օրինաց, և իցէ նոցա թոյլ փոխել և զսահմանադրութիւնն պետութե՛ն։ Աստ սկզբանցն յորս հաստատեցաք կարեմք սահմանել՝ եթէ իշխանութիւն օրէնսդրացս այսոցիկ ոչ ձգի ցայդ վայր. և զի օրէնքն հիմնականք պարտին լինել առ նոսա նուիրական, եթէ ազգն չիցէ տուեալ նոցա 'ի փոխել իշխանութիւն յոյժ մեկին բանիւք. բանզի օրինադրութիւնք պետութեանն պարտին կալ մնալ անփոփոխ, զորով զառաջինն յազգէն սահմանեալ, և ապա դարձեալ 'ի նմանէ յանձնեալ օրէնսդրական իշխանութիւնն 'ի ձեռս ոմանց, և այսպէս հիմնական օրէնքն արտաքոյ է յիշխանութե՛ն նոցա։ Ինկերութիւն 'ի հաստատելն զօրէնս՝ զիրս՝ յօժարեալ իսկ է զի պետութիւնն միշտ ունիցի զօրէնս պատշաճականս պատահարաց ժամանակին, որոյ վասն տուեալ է նոցա իշխանութիւն ըստ պէտս խափանել զհին օրէնս

քաղաքականա և անտեսականա, փոխանակելով 'ի տեղի նոցա զնորս, այլ ոչ և զՀիմնականն : Այլ ոչ ինչ պատճառք են կարծելոյ՝ եթէ և զՀիմնական օրինադրութիւնս իւր յանձնեալ իցէ կամաց նոցա : Այս զի և իշխանութիւն օրէնադրացն 'ի Հիմնական օրինադրութեան նորին ամրացեալ է . ապա որ պէս կարեն փոխել զնոյն առանց քակտելոյ զՀիմն իշխանութեան իւրեանց :— Բայտ սահմանելոյ Հիմնական օրինաց Այդ զիոյ, երկորին ժողովքն աւագանւոյն միաբանք ընդ թագաւորին զկարողութիւն վարեն օրէնադրական . եթէ երկորին ժողովքն կամիցին անձամբ անձին ինքնակամ հրաժարել յիշխանութենէ իւրեանց, և ինքնիշխան տէր զթագաւորն կացուցանել, յայտ է զի ազգն ոչ յանձն առնուցու . և ոչ համարձակեցի ասել՝ եթէ ազգն չունիցի իրաւունս կալոյ ընդդէմ : Բայց 'ի լուել ժողովրդեանն մտադիւր ընդ այս փոփոխութիւն մեծ, յայնժամ համարի ընդունել զգործս իւրոյն առաջակայից :

ՎԵ • Բայց առ հաւատտել զվտանգն 'ի փոփոխել զՀիմնական օրէնս, շատ համարիմք ասել յընդհանուրս՝ եթէ 'ի պետութեան փոփոխութիւնք մեծամեծք դժուարինք են և լի վտանգօք, և յաճախ փոփոխութիւնն նա և ինքնին է փնտսակար . վասն որոյ պարտ է ժողովրդեան լինել յոյժ զգուշաւոր՝ մի 'ի նորութենէ բերեալ գործել ինչ առանց ստիպող հարկի : Փոփոխամիտ բարք Աթենացւոց միշտ հակառակ եկաց բարօրութեան հասարակաց տէրութեան, և այն եղև 'ի վերջոյ մահաբեր ազատութեանն, որում յոյժ էին նախանձաւոր առանց զիտելոյ վայելել :

ՎԲ • Ի ցուցելոյն ցայս վայր (ԾԷ) հաւատի՝ եթէ միայն ազգին է անկ դատել և լուծանել ըստ անտեսական սահմանադրութեանցն զհակառակութիւնս զՀիմնական օրինաց, զհասարակաց անտեսութենէ, և զիրաւանց զանազան տէրութեանց՝ որք ունիցին մասն 'ի նմին :

ՎԳ • Բայց ոչ որ յօտար ազգաց ունի իրաւունս ընդիստանել 'ի կարգաւորութիւնս ազգին . ոչ ինչ մասն ունելով նոցա յօգտախնդրութեան ազգին, և միայն իբրև նպաստամատոյց որ կարէ յառաջ մատչել : Այլ ինչ է՝ եթէ ազգն

կամիցի հրաւիրել, և կամ առանձին պատճառք կարեորք 'ի նոյն կուէացեն : Ը, Եթէ ինքնին որ ընդխառնեցի յառանին գործս այլոյ, և սկսցի բռնան առնել նմա յորոշ մահան, անիրաւի առ ազգն :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Պէտքն, Պարտք նոցա և Իրաւունք :

ԿԴ. Զպետաց : ԿԵ. Զի կարգեալ են նոքին 'ի պահպանութիւն և յօգուտ լիկրութեան : ԿԶ. Զբուսոյ բարուց նոցա երեւցուցիլ : ԿԷ. Պարտք և իրաւունք ազգին են 'ի զլուխս նոցա : ԿԸ. Պարտք պետին են 'ի պահպանութիւն և 'ի կատարելագործութիւն ազգին : ԿԹ. Եւ իրաւունքն յայն բերին : Զ. Պարտի նա ճանաչել զազգն : ԷԱ. Իշխանութեան պետին տարածութիւն և իրաւունք : ԷԲ. Իշխանն պարտի յարգել և պահել զխնամեան օրէնս : ԷԳ. Կարից պետն փոխել զօրէնս որք լիցեն չխնամեանք : ԷԴ. Պարտի և ինքն կալ յօրէնս : ԷԵ. Եթա պարտի իշխանն հպատակել օրինաց : ԷԶ. Ընձն պետին և նուիրական և անմերձ : ԷԷ. Կարիցն ազգն նուաճել զբռնաւորն և 'ի բաց կալ 'ի հնազանդելոյ նմա : ԷԸ. Համերաջն 'ի մէջ իշխանաց և հպատակաց : ԷԹ. Պարտք հնազանդութեան հպատակաց առ իշխանս : Ը. Եթ զկար իցէ հնար ընդդէմ կալ պետին : ԸԱ. Եթադոս պաշտմենից :

ԿԴ. ԽՍՍԵՆ, զիրաւանց և զգործոց իշխանապետութեան անկ է հասարակաց իրաւանց, այլ մեք աստէն հաստաւ տեալք 'ի սկիզբն իրաւանց ազգաց՝ տեսցուք եթէ զինչ է պետն և զինչ պարտ նորա և իրաւունք յընդհանուրս : Ը, սացաք լինել իշխանապետութեանն իշխանութիւն իմն հասարակաց 'ի քաղաքական ընկերութեան, որ սահմանէ զգործս իւրաքանչիւրոց առ հասանել 'ի վախճան իւրեանց : Իշխանութիւնս այս 'ի սկիզբն իւր տիրապէս պատշաճի նմին իսկ մարմնոց ընկերութեան, որում հպատակեալ են իւրաքանչիւր անդամքն հրաժարեալք յիրաւանցն զոր ունին 'ի բնութենէ, զհետ գնալոյ յամենայնի առաջնորդութեան զատաստանի մտաց իւրեանց ինքնակամք : Ը, այց մարմինն ընկերութեան ոչ միշտ պահէ առ իւր զսոյն գերա-

գոյն իշխանութիւն : Սովորաբար յանձնէ զնոյն ժողովոյ ծերակուտի և կամ նա և ՚ի ձեռս միոյ ուրաք . և յայն ժամ կոչի Պետ ծերակոյսն կամ անձն այն ընտրեալ : (1) Է կարգեալ են նորին ՚ի պահպանութի և յօգուտ ընկերութե :

ԿԵ . Յայտ է զի վախճան ՚ի քաղաքական ընկերութիւն միաբանելոյ մարդկանն է պահպանութիւն և օգուտ ան ձանցն : Բայ և իշխանութիւնն պետաց է կարգեալ ՚ի բարին հասարակաց ամենայն քաղաքացւոց . անդէպ է կարծել եթէ ՚ի յանձնելն զիշխանութիւնն ՚ի ձեռս ծերակուտին կամ միապետին , այլազգ փոխիցին իրքն : Եւ մարդելոցք պարտին համաձայնիլ յայտմ , առ ՚ի ոչ ծաղր կալ , եթէ պետն կարգեալ է միայն ՚ի պահպանութիւն և յօգուտ ընկերութեան : Իշխան բարեսէր և առաջնորդ իմաստուն պարտին ունել զբոլմեալ ՚ի մտի զսոյն մեծ ճշմարտութիւն՝ եթէ իշխանութիւնն պետական յանձն է նոցա ՚ի պահպանութիւն ազգին և ՚ի բարօրութիւն ողջոյն ժողովրդեան . և եթէ ոչ է նմա թոյլ ՚ի կառավարութեան գործոց՝ ելանել զհետ շահու և հաճոյից անձին , և կամ առանձին իւրումն օգտութեան . այլ զի յամենայնի պարտի դիտել և գործել առ բարին պետութեան և ժողովրդեանն հպատակելոյ ինքեան * : Որչափ բերկրական է տեսանել զթագաւորն Բնգղոյ որ տայ համարս ժողովոյ առաջանոյն , վստահ առնելով զառաջակայս ազգին՝ իննել նպատակ ձգանց իւրոց փառքն ազգին և բարօրութիւն ժողովրդեանն , և որ չնորհս ևս ունի սիրալիր զամենեցունց զնոցանէ որք ձեռնտու իննին ինքեան յայս վախճան անմահական : Բողարե որ այս պէսն խօսի և որ գործով հաւաստէ զճշմարտութիւն բանիցն , նա միայն է մեծ յաշս իմաստնոց : Բայց յաճախ անարժան շողմուութիւն մարդահաճոյից գողացաւ զուշ թագաւորաց բազմաց , կարծել եթէ ազգքն վասն իւրեանց են , և ոչ ինքեանք վասն ազգայն , և զթագաւորութիւնս սեպ-

* Եւսին բանք Լուգովիկոսի ԼԵ-Վրօ առ Լուգովիկոս է . Եիշեա որդեակ զի թագաւորութիւնն պաշտօն է հասարակաց , գործէ խիստ հաշիւ պահանջեցին ՚ի նմանէ , որ միայն տնօրինէ զառաջանին արքունի և պատկին : Պատ . Գաղ . Վէլլի . Velly . հատ . Գ .

հական ժառանգութիւնս անձանց, և զժողովուրդն որպէս ջհօտս անդէոց առ 'ի ժողովել 'ի նոցանէ զպարարտութիւն նոցա 'ի լուսնի հաճոյից իւրեանց և կրից : Բայ պատճառ զառն պատերազմացն մղելոց յանյազ տենչանաց, 'ի խռովայոյզ կրից, յատելութենէ և 'ի սոնքացեալ մտաց : Բայ տի հարկք ծանունք, որոց զբամբն վատնին 'ի կորստական զեղխութիւնս, և կամ 'ի տարփածուս և 'ի շողմարարս : Կարենոր պաշտօնք 'ի շնորհուկս տուեալք, քրտնաջան արդիւնք ցուցեալք առ պետութիւնն առ ոտն հարեալք . և այն ամենայն՝ որ ոչ օգտութիւնս իմն անձին իշխանին մատակարարէ, բլեալ 'ի կամս պաշտօնատեարց և ստորակայիցն երկրորդաց : Յայսպիսի թշուառ պետութեան ո՞ր ասացէ՞ զտանել իշխանութեան կարգեալ առ բարին հասարակաց : Իշխան մեծազօր հսկէ նա և 'ի վերայ անձին իւրոյ . ոչ հաւանեալ եմք ասել ընդ զըլաց ոմանց՝ եթէ Եւթութիւնք առանձին մարդկանն ոչ են պահանջեալք 'ի թագաւորաց . զի է այդ սկիզբն թիւր և քակտիչ օրինաց : Բարութիւն, բարեկամութիւն, երախտագիտութիւն, այսոքիկ են առաքինութիւնք սեփհականք թագաւորին . և իցէ՞ թէ միշտ երեւէին 'ի նմա այսոքիկ . սակայն և թագաւորի իմաստնոյ չէ անկ և յայտոսիկ բերիլ յանխորհուրդս : Յառանձին կեանս իւր յարգեսցէ զնոսին և տաժեսցէ 'ի սրտին . բայց իբրեւ պետ՝ զարդարութիւն և եթ պատուեսցէ և զողջամիտ դատումն : Բանգի տէրութիւնն յանձն է նմա վասն բարւոյ ընկերութեանն, և 'ի գործադրութեան անդ իշխանութեան իւրոյ ոչ է պարտ նմա իբրեւ զմարդ սոսկ խօկալ . այլ իմաստութեամբն բարեխառնել զբարութիւնն ընդ արդարութեան . զբարեկամութիւնն 'ի կիր առնուլ յառանձին ընկերութե, և զպաշտօնս և զգործս ըստ արդեանցն բաժանել . նոյնպէս և ծառայութեանցն առ պետութիւնն հատուցումն առնել հրապարակական : Ի համառօտն ասել . զպետական իշխանութիւն իւր 'ի վար արկանել յամենայնի միայն առ բարին հասարակաց : Բայ ամենայն բովանդակի 'ի սոյն հակիրճ բան Եւթովիկոսի ԺԴ . « թագաւորն Եւթովիոյ ոչ խնդրեսցէ վրէժ զանիրաւութեանց դքսոյն () րէւնսաց » :

42. Վնկերութիւնն քաղաքական է անձն բարոյական (Բ) զմի զիտումն և զնոյն կամն'ի կիր արկեալ'ի լրումն զործոց իւրոց, պարտուց'ի ներքոյ և իրաւանց տէր գորով: Վոր'ի յանձնել նորա ումեք զիւր իշխանապետութիւն, նմին առնէ յանձն զկամս և զմիտս իւր, 'ի նա զպարտսն հաւատաց և զիրաւունս՝ որչափ ինչ կարեւորն է 'ի տնտեսութիւն պետութեանն, 'ի գործադրութեան հասարակաց իշխանութեան իւրոյ: Վս պտպէս առաջնորդն պետութե՛ն, պեան, յանձին կրելով զամենայն զպարտս և զիրաւունս տէրութեանն, բերէ յինքն և զանձն բարոյական, որ թէպէտ է և յազգին, բայց յայնմ հետէ գործէ ազգն'ի նմա և 'ի ձեռն նորա. այս է սկիզբն զազգն յանձն երեւցուցիչ բուսոյ բարուց պետին՝ որպէս անուանեն զնա. զի ինքն յանձն երեւցուցանէ զազգն յամենայնի 'ի գործելն իբրեւ պետ: Վս երեւցուցիչ բոյս բարուց ոչ է 'ի նուաստութիւն արժանապատուութե՛ն մեծի ինքնակալի, այլ 'ի մեծ ևս փառս նմա. քանզի այնու յանձն իւր բովանդակէ զամենայն իշխանութիւնս պատշաճեալս ողջոյն մարմնոյ ազգին:

43. Պեան յանձին կալեալ զիշխանութիւնն հասարակաց, և լեալ տէր ամենայն գործոց ազգին, պարտուց նորա է պատասխանատու և իրաւանց նորա տէր:

44. Օ ամենայն ընդհանուր պարտս ազգին՝ զոր ունի նա առ անձն իւր, յանձն առեալ է պետն: Վնքն աւանդապահ կայ տէրութեան, և իշխանութե՛ն առ 'ի հրամայել զկարեւորացն գործադրութիւն առ բարին հասարակաց. վասն որոյ պարտ է նմա որպէս որ հայր քաղցրագութ և խնայտուն, և իբրեւ հաւատարիմ տնտես, խնամ ունել պահպանութեան նորա և կատարելագործութեան 'ի բարգաւաճումն պետութեան իւրոյ և առ յապահովի կացուցանել զնա ըստ իւրումն կարի 'ի վտանգայն կորուսանելոյ զազատութիւն իւր և կամ զբարբորութիւնն:

45. Վս զայն ամենայն իրաւունս զորս ազգն ստանայ ընդ պարտուցն իւրոց առ 'ի պահպանել և բարգաւաճեցուցանել զանձն և զպետութիւն իւր, այն ամենայն ասեմ են 'ի ձեռս պետին, որ անուանեալ կոչի 'ի մի և 'ի նոյն

միտս առաջնորդ ընկերութեան, վերապետուչ, իշխան և այլն:

Հ. Յուշաք եթէ ազգն պարտի ճանաչել զանձն. ապա և Պիեան որ կայ 'ի գլուխ, առ 'ի հոգալ զպետս ազգին և հսկել 'ի պահպանութիւն նորին և 'ի կատարելութիւն, պարտի ճանաչել զազգն: Ի բնական օրինաց յանձնեալ են առաջնորդին այնքիկ պարտք ազգին՝ որք են յոյժ կարեւորք և բազմադէմք. վն որոյ պարտին քաջ ճանաչել պետքն զամ ախարհս որք ենն ընդ իշխանութիւն իւրեանց, զվիճակ կեանաց բնակչացն, զթերութիւնս, զկատարելութիւնս, եթէ որպէս ընդ սահմանակցայն կայցեն. պարտին ունել կատարեալ ծանօթութիւն զբարուց նոցա և զազգային յօժարամբութեանց նոցա, զառաքինութեանց նոցա, զախտիցն, զյաջողակութեանց և այլն: Բն քաջ կառավարութիւն կարեւորք են յայտնութիւնք այսոցիկ ամենայնի:

ՀԱ. Իշխանութիւ պետին է ըստ չափուն շնորհելոյ նմա յազգէն: Իսկ եթէ ազգն յանձն արար նմա զիշխանութիւնն առանց չափ սահմանելոյ, յայնժամ համարինա տէր ամենայն իրաւանց կարեւորաց պետութեանն 'ի կառավարել ըստ պատշաճ պիտոյից բարւոյն հասարակաց. և այսոքիկ կրին իրաւունք թաղաւորի:

ՀԲ. Ի լինել պետական իշխանութեանն 'ի ձեռն հիմնական օրինաց հաստատեալ սահմանադրակ, յորոյ նշանակեալ ատտիճան իշխանութեանն, և եղանակն կիրառութեան նորին, անհրաժեշտ պարտք իշխանին է յարկել զնսին և պահպանել: Ի նորեալ է ազգն զսահմանադրութիւնս և զհիմնական օրէնս առ 'ի հասանել նոքօք յիւր բարօրութիւն. զորոյ զգործադրութիւնն տուեալ է 'ի ձեռս իշխանին և պաշտօնելից նորա: Պարտ է նոցա հաւատարմութիւն և զհետ զնալ այնր կարգադրութեան, ճանաչել զի հիմնական օրէնք են անեղծ նուիրական կարգադրութիւնք ազգին. և 'ի միտ առնուլ զի արտաքոյ հիմնական օրինաց եղեալ ամենայն հրամանք և գործք են անիրաւք և փաստապարտ զեղծ մունք ընդդէմ իշխանութեան իւրեանց: Բանգիլինքեանք իշխանութիւն իւրեանց կացեալ են պահպանք և պաշտպանք

օրինացն , պարտ յանձին կալեալ նուաճել զանցառուան օրինաց , և իբր ինքեանք լինիցին ոտնհարութ օրինացն * ,

ՀԳ • Աթէ իցէ տուեալ իշխանին կարողութիւն օրէնք , դրական , յայնժամ ըստ իմաստութեան իւրոյ և ըստ պահանջել բարւոյ պետութեանն , կարէ եղծանել զառաջին օրէնսն՝ բաց 'ի հիմնականացն , և զնորս հաստատել (1) :

ՀԴ • Բայց պարտ է նմա ընու զօրէնսն հաւատարմութիւն զեռ կայցեն նորին անեղծք . զի այնորիկ են հիմունք հասարակաց խաղաղութեան , և նեցուկ անդրդուելի տեսչութեան իշխանութեան : Հայնտսիկ թշուառ պետութիւնս , յորս 'ի թագաւորն է կարողութիւն անձնիշխան , անդէն ամենայն ինչ յերերի կայ , բռնազրօտեալ , և գահն արքունի փոխանակ ծիրանոյ լուացեալ բոսորատիպ արեամբ գահակալացն և ժողովրդեան : Պահել զօրէնս և յարգել է պարտք անժխտելի իշխանին 'ի շահ անձին ևս իւր . վասն որոյ և ինքն անձամբ յառաջամատոյց լեալ պարտի մտադիր հպատակել այնմ : Ա'ի որ յինքնիշխան թագաւորաց Արք . պիոյ 'ի հրապարակական իմն գրուածս հաւատելը զոյն ճշմարտութիւն . (Առտովիկոս ԺԴ •) : Ա'ի որ կարծեսցէ ազատ զպեան յօրինաց պետութեան իւրոյ , զի հակառակն այնորիկ ցուցեալ ճշմարտութիւն իմն է յիրաւունս ազգաց . զոր մարդերոյ շողմութիւն երբեմն եղծանել նկրտեցաւ . և որում արդարքն իշխանաց կացին ջատագով իբրեւ աստուածութեան իմիք՝ որ 'ի պաշտպանութիւն պետութեան իւրեանց հասեալ իցէ , :

ՀԵ • Բայց կարեւոր է պարզաբանել զպարտս հպատակութեան իշխանին առ օրէնս : Ախտ պարտի զհետ գնալ կարգաւորութեան նորուն յամենայն գործս իշխանութեան իւրոյ : Այրկրորդ՝ զի և ինքն առանձին գործս իւր է հպատակ այնոցիկ օրինացն պատշաճելոցն գերդաստանին . ասացի յա

* Յաշխարհս ուրեք առնեն նախատես զպետութիւն ընդգէմ՝ զեղծման իշխանութեան . ժողովուրդն Պրապանդիոյ , ըստ Գրովսփոսի , յառնուլ թագաւորի զիշխանութիւնն 'ի ձեռս , մտանէին յուխտ ընդ նմա՝ եթէ յանցանել նորա իւրիք զօրինոք աշխարհին , ազատք իցեն ինքեանք ելանել 'ի հնազանդութենէ նորա մինչև դարձցի 'ի միտս , դարմանեացէ փառուցն , և զգուշացի նորոգ 'ի պահպանութիւն օրինացն :

անձին գործս իւր, վասն զի 'ի գործէն իբրեւ իշխան յանուն պետութեանն, յայնժամ ինքն ազատ է միայն յօրինաց յայնոցիկ զորս ինքն յաւելեալ է 'ի քաղաքական օրէնսն վասն կարգաւորութեան հպատակաց իւրոց: Այրորդ՝ զի իշխանն է հպատակ տահմանադրութեանց ինչ ընդհանուր քաղաքական օրինաց՝ որք իբրեւ անեղծ են 'ի պետութեանն ըստ բնական օրինաց, միայն թէ չիցէ ինքն ազատ յայնմանէ կացուցեալ յայնաբար 'ի ձեռն օրինաց. և կամ լուեայն 'ի չնորհա արժանապատուութեան իւրոց: Երրորդ՝ յորդէլ անկ է իշխանին զօրէնս՝ որ զբարուց և զւարեկարգութեանց, և կալ այնմ պաշտպան օրինակաւ իւրով: չինգերորդ՝ հաւաստի է լինել նորա զերծ յամենայն պատժողական օրինաց. վեհափառութիւն պետին մինչ չե մերկեալ յարժանապատուութենէ իւրմէ, ոչ կարէ անկանել ընդ պատժովք իբրեւ որ առանձին. պաշտամունք գործոց նորա են գերագոյնք, և ոչ է մարթ ծաղր և ծանակ կացուցանել զնա առաջի ժողովրդոց՝ մինչ յոչ ինչ է անիրաւեալ արժանի հալածելոյ 'ի պատուոյն:

Հ.Ձ. • Ա է շատ լինել պետին 'ի վերոյ քան զպատժական օրէնս մինչ չե մերկեալ յիշխանութեան պատուոյն, այլ օգուտ ազգին պահանջէ և զայլ ինչ զառաւելն: Ի պետն կեայ ընկերութիւնն. եթէ չիցէ պատուեալ 'ի ժողովրդենէ և 'ի կատարեալ ասպհովութեան, խաղաղութիւնն հասարակաց, բարօրութիւն և հաստատութիւն պետութեանն են 'ի յարակայ վտանգի: Բ ասն որոյ հարկ է յանգորդ անասանութիւն պետութեանն լինել անձին պետին նուիրական և անմերձ: Գ ժողովուրդն հաւմաց տուեալ էր զնոյն չնորհարիւրեաց իւրոց, զի անարդէլ հսկեսցեն 'ի պաշտպանութիւն իւր, և զի 'ի պաշտամունս իւրեանց մի յերկիրդէ 'ի մեքէ սասանել հասցէ նոցա: Դ յնամք և գործք պետին են առաւել յոյժ կարեւորագոյնք քան զտրիբունայն, և լի վտանգօք՝ եթէ չիցէ պաշտպանեալ 'ի հզօր իմն հովանաւորութենէ: Ե թէ թաղաւորն իբրեւ որ սոսկական անկանել ընդ դատաստանաւ, և եթէ լսելի լինէին ամենայն ամբաստանութիւնք որ զանձնէ նորա, և ոչ օր մի կայր մնայր թա-

դաւորն 'ի խաղաղութեան, առ 'ի կարող լինել հոգալ զկարիս պետութեան. զի զրպարտութիւնք և բաղադայր ոչ պակասէին զօր ամենայն անզգամայ՝ 'ի դատ կուէլ զթագաւորն և ատէլի այնու երեւցուցանել զնա առաջի ժողովրդոցն, զոչ լեալն ցուցանելով իբրեւ կատարեալ գործս, և զմանունս տառարացուցեալ: Այս վասն այնորիկ յամենայն ազգս ընկալեալ՝ յօրէնս լեալ է զանձն թագաւորին համարել նուիրական և անմերձ: Քանզի որչափ և արդար և ի մաստուն իցէ միտպետն, անհնար է նմա երբեք չտհաճեցուցանել զոր. արժան ինչ իցէ անկանել պետութեանն 'ի վտանգ կորուսանելոյ զիւր ընտիր պետ 'ի պատճառս զայրութի զստման միւռն: Տարօրինակ և յիմար վարդապետութիւն իմն՝ եթէ թոյլ է և սոսկականի ումք սպանանել զպետն անարգ, այս պատճառս ետ 'ի սկիզբն ութերորդ դարուն կորուսանել Վաղ զիոյ զգիւցազն իւր, որ էր արդարեւ հայր ժողովրդեան: Որպիտի որ և իցէ պետն, ոճիր մեծեղեան է ընդդէմ ազգին, զրկել զնա 'ի զխոյն՝ որում հնա զանդել 'ի դէպ ինքն դատեալ է: Այլ ինչ է՝ եթէ ազգն 'ի դէպ դատեցի վասն անարժանութեան գործոց նորա մեր կացուցանել զնա իշխանութեանն:

Հէ. Թէպէտ այսպէս 'ի մեծ յարգանաց աստիճանս է պետն, տակայն 'ի բռնակալել նորա, ազգն՝ առանց անարգելոյ յանձն նորա զաստիճանս պատուոյն, կարէ նուաճել զբռնաւորն իրոքիս, դատել զնա ըստ գործոցն, 'ի բաց կալ 'ի հնազանդութէ նորա: Իձեան այսր անաղարտելի իրաւանց կանգնեցաւ հօր իմն հասարակաց տէրութիւն: Հաշտար հին Ստորիննահանգաց 'ի բռնանալ Վիլիպպոսի Բ, վտարան ջեղին դաւառքն, յորոյ եօթներկն դաշնակցեալք միաբանք, արութեամբ հաստատեցան յազատութեան իւրեանց առաջ նորդութիւն զիւցազանց տանն () րանժի: Այս Սարանիս յետ վայրապար կորստական ջանից, ընկալաւ զնա 'ի թիւս ինքնիշխան պետութեանց, — Եթէ իշխանութիւնն է կարգեալ 'ի ներքոյ հիմնական օրինաց, և եթէ պետն անցանելով զօրինօքն՝ հրամայէ առանց իրաւանց իշխանութեան իւրոյ, ազգն ամենեկին ազատ է 'ի հնազանդելոյ, և կարէ ընդդէմ

կալ անխրաւ պահանջման նորա : Վանդի 'ի զործել պետին ընդդէմ տահմանադրութեանց պետութեն , լուծանի զգաւն կապեալ ընդ ժողովրդեանն , ժողովուրդն մնայ ազատ , և ինքն համարի հարստահարող ժողովրդեան բռն հարեալ ընկձել զնա : Բննայն անաչառ ուղղախոհ զրիւք զայն հաստատեն : Եւ ևս այլք՝ որք զհակառակն հաւաստելն կրր-տին , իբրեւ եթէ կացուցեալ զնա միանգամ ազատ իշխան տին 'ի վերայ իւրեանց , թէպէտ և նա անխրաւիցի 'ի խղճին իւրում , բայց ինքեանք ոչ կարեն զլուխ ամբառնալ և անհաղանդիլ , — Եւ համառօտն պատասխանել կամեցեալ , եթէ իցեն ուղղութեամբ զոր սոքայս ասեն , ապա ոչ կարէ լինել իցեն յաշխարհի ինքնիշխան պետութեան : Վանդի այդ է մասնել զանձինս 'ի գերութիւն միոյ տուն անդերծ , և ոչ 'ի կատարելութիւն և յերջանկութիւն զակն հաստատել , այլ 'ի թշուառութիւն և յամենայն չարիս՝ յոր կամբ բռնա-կալեալ թագաւորին մասնել յօժարեցի . այլ այդ ոչ է վախճան 'ի քաղաքական ընկերութիւն ժողովրդ մարդ-կանն : Եւ ճիշդն աղգին է վատասկել միաբան 'ի հա-տարակաց ամենեցուն բարօրութիւն . այս է զխառն և ամենեցուն քաղաքացւոյ 'ի հրաժարել յիրաւանց իւրեանց և ընդ լծով արկանել զազատութիւնն : Եւ արդեօք ընկե-րութեանն իշխանութիւն մասնելոյ զանձն անդերծ 'ի կամն խորխտ բռնաւորի : Աւերեք . քանզի ընդդէմ է օրինաց բնութեան , որ առաջնորդէ մարդկան յերջանկութիւն իւ-րեանց : Եւ որ կամաւ զանձն մասնել 'ի չարիս , հակառակ բնութեան Եւ քարչին մարտ յարդարել . և զինչ քան զայն մեծագոյն չարիք մասնել զանձն 'ի կամն բռնակալ գոռոզին որ առ տան հարեալ իցէ զօրէնս բնութեան և զաշանց : Եւ դ 'ի տալն աղգին ումեք զազատ զգերագոյն իշխանութիւն , առանց յայանի չարի իմն զնկելոյ , յայտ է եթէ իմանայ լու- լեայն յանձն եղեալ նմին 'ի կիր արկանել զնոյն իշխանութի յօգուտ ժողովրդեան և ոչ 'ի կործանումն : Եւ եթէ նա փոխեալ 'ի մարդասէր բարոյիցն , լինի հարուած պետութեն , ինքնին մերժեալ անկանի 'ի պաշտամանէն . յայնմ հետէ նա ինքն է թշնամի հատարակաց , և աղցն 'ի պաշտարանութիւն

անձին կարէ և սրարտի ընդդէմ կալ հրամանին : Այլ է թէ նա զառնաւորութիւն 'ի ծայր հասոյց , առ ինչ է խնայել և կենաց անգամ այնպիսի անագորոյն և զրժող թշնամոյն : Այլ ո՞ր յանձն առնուցու ստգտանել զծերակոյտն Հոռվմայ , որ զՎերոն կարդաց՝ (Թշնամի հայրենեաց ,

Սակայն կարեւոր է յոյժ 'ի միտ առնուլ և զսոյն . եթէ ազգին միայնոյ է անկ առնել զսոյն դատաստան , և կամ առաջնորդական ընկերութեանն որ զազգն յանդիման առնէ , և ոչ այլոյ ումեք օտարի : Այլ և նոյն ինքն ազգն՝ միայն յանհրաժեշտ հարկէ բռնագատեալ կարէ վրիժապարտ կացուցանել զանձն պետին . յորժամ նա ինքն պետն առնոն հարեալ զամենայն կարգս , և զժողովուրդն իւր 'ի վտանգ կորստեան արկեալ , իբր 'ի պատերազմ ելեալ կայցէ ընդդէմ նորա : Անմերձ և նուիրական է անձն պետին , օգտութիւն ազգին զսոյն սահմանէ , այլ ոչ նոյնպէս և անձն անկարեկիր բռնաւորի , թշնամոյն հասարակաց : Պետ չաւախտաւատ իբրեւ զՎերոն հազիւ երբէք պատահէ : Այլ և 'ի սովորական դէպս , յեղծանել իշխանին զհիմնական օրէնն , և յանիրաւել ընդդէմ ազատութեան և իրաւանց հպատակացն . և կամ 'ի լինելն ինքնիշխան , եթէ կառավարութեանն տարազ բերի յայտնապէս 'ի կործանումն ազգին , թէպէտ և չիցէ լցեալ չափոյ բռնակալութեանն , կարէ ազգն զառաջս առնուլ չարեացն , դատել զնա , և յետս կալ 'ի հպատակութենէ նորա . բայց խնայելով անձին նորա , և այն վասն բարւոյ պետութեն : — Յառաջ քան զերկուս դարս Անգղիացիք յոյն կացին ընդդէմ թագաւորին իւրեանց և արկին զնա յաթոռոյն . անձինք յանդգունք , վէպք և փառամոլք զրգոեցան խռովացոյճ՝ յերկպառակութենէ իմեքէ պատճառելոյ 'ի բանդազուշելոյ մտաց կուսակցաց . յայնժամ ետես մեծն Վրիտանիա զիւր զթագաւորն յանիրաւի սպանեալ 'ի մահապարտացն բարձրաւանդակի : Ազգն անազան 'ի միտս եկեալ ծանեաւ զկուրութիւն իւր . և յետ այնորիկ ցայսօր ամ ըստ ամէ առնէ նա հանդիսական իմն փոխարինումն , այլ այս ոչ է թէ միայն՝ վասն զի ճանաչէ զչարսբառղն զայն Վարդան Ա , անպարտ մահու , այլ զի և

Համոզեալ իսկ է 'ի միտան' եթէ 'ի պահպանութիւն պետութեանն պետին պարտի լինել նուիրական և անմերձ . և զի ողորն ազգն 'ի մեծ յարգանս պատուել պարտի զնա՝ ցորչափ նա խնամակալ օրինացն կայ և յիշխանութե իւրում հաւատարիմ : Ար որ կռեսցէ քաջ զանթերի իմաստս անաղարտելի սկզբանցն զորս հաստատեցաք ցայսկայր , անդէն 'ի հաւան եկեսցէ՝ եթէ իրաւունք ազգին յամենայնի մի և նոյն են 'ի լինելն պէտք զգէմ ունելոյ բռնակալութեան , եթէ իցէ պետն ինքնիշխան կամ ոչ . զի իրաւունքն այն են յառաջ եկեալք 'ի վախճանէն ընդհանուր քաղաքական ընկերութեանց , որ է պահպանութիւն ազգին . և է այս օրէնքն գերագոյն : Այս զանազանութիւն եթէ իցէ աւելորդ ըստ իրաւանց , այլ կարեւոր է 'ի գործադրութեանն ըստ պատշաճութեան : Այլ քանզի զգէմ ունել ինքնիշխան ումեք պետի՝ է գործ յոյժ դժուարին , որ առանց մեծի խոռվութեան 'ի ժողովրդեանն անհնար է 'ի գլուխ ելանել , և զի լի է մեծամեծ վտանգօք , վասն որոյ 'ի դէպս ծանու վտանգաց և եթ պարտ է միսիլ յայս գործ դժուարալոյծ : (Թ) Ե պէտ ըստ Տակիտտի՝ Աւագոյն է մատչել 'ի պատերազմ քաղաքական քան տանջիլ 'ի նոյն : Իսկ եթէ իշխանութի պետին է չափաւորեալ , գորով ըստ մասին 'ի ձեռս ձերակալին , կամ ժողովոյ աւագանւոյն , յայնժամ դիւրին է զգէմ ունել նմին , նուաճել զնա առանց արկանելոյ զպետութիւնն 'ի վտանգ իմն մեծ : Այլք պատճառ մնալոյ մինչ չարիքն լինիցին անդարմանք , ուր թեթեւ և անխնայ կայցեն դարմանք առաջի :

ՀԲ . Արչափ և չափաւորեալ իցէ իշխանութիւն պետի ուրուք , ոչ ինչ նուազէ նախանձախնդրութիւն պատուոյն . անհնարին է զի նա լութեամբ տարցէ ընդդիմութեանց , և հպատակեցի անվրդով դատաստանին ժողովրդեանն . և պակասիցին երբէք կուսակիցք առն չնորհաբախի . բազում են յաշխարհի արք վատախորհուրդք , որք զգերութիւն ճոխ և չքեղազարդ առաւել ըստ համարին քան զվիճակ անպաճոյճ , առաքինի քաղաքացւոյ : Այսն որոյ միշտ դժուարին է ազգի զգէմ ունել իշխանին , և ըստ վարուց նորա դատել

զնա առանց դառնութեան յուզմանց, և 'ի վտանգ սառանման զպետութիւնն արկանելոյ. այս ետ պատճառս երբեք ոմանց 'ի համերաշխի մտանել իշխանին ընդ ժողովրդեան: այս ինքն ունել 'ի դատաւոր միջնորդ 'ի միջի իւրեանց զօտար որ տերութիւն բարեկամ. այնպէս զի 'ի ծագել 'ի մէջ իւրեանց հակառակութեան իրիք, հպատակիցին որոշմանն դատաստանին այնր օտար տերութեան: Բայտ այսմ երբեմն թագաւորք Տանեաց ընտրեցին վաւերական դաշամբ զՇուեարս լուծիլ իւրեանցն վիճից ծագելոց ընդ ծերակուտին. նոյնպէս և թագաւորք Շուետաց ունէին զՏանխմարզս վասն ինքեանց: Բայտպէս և 'ի դաշնակցութիւնս գերմանական պետութեանցն թէպէտ և մէն մի առանձին են ինքնիշխան տերութիւնք, բայց 'ի ծագել վիճից 'ի մէջ միումն ընդ այլում, ողջոյն գումարք դաշնակցաց նստին դատաւոր. այսպէս է և յայլ ազգս քանի մի:

ՀԹ. Եւտ ընտրելոյ ազգին զիշխան ոմն 'ի պետ, պարտին քաղաքացիք հաւատարմութեամբ հնազանդել նմին: Այս կարէ նա կառավարել զպետութիւնն և ընու զպարտս իւր առ ազգն՝ եթէ ոչ ընկալցի 'ի նոցանէ, հնազանդութիւն անվրէպ: Այս այսորիկ հպատակքն չունին իրաւունս քննելոյ զարդարութիւն և զիմաստութիւն պետական հրամանին՝ 'ի գտանել երբեք տեղի տարակուսութեան իմիք: Իսկ է իշխանին քննել և լուծանել զերկմտութիւն ըստ սահմանելոյ հիմնական օրինացն: Իսկ հպատակքն պարտին համարել ըստ կարի զհրամանս նորա լինել արդար և կեցուցիլ: Իսկ ինքն իշխանն է պարտաւոր չարեացն որք ծնանիցին անտի:

Զ. Բայլ և հնազանդութի հպատակացն ոչ է պարտ լինել բոլորովին կոյր. ոչ ինչ խոստումն կամ պարտք հպատակութե. երբեք ումեք թոյլ առնեն անցանել զօրինօք բնութե: Իսկ ամենայն զրիւք արդարակորովք, որոց է խիզ՝ի պարտին հաւատաւն 'ի մի բերան՝ եթէ ոչ է արժան հպատակել հրամանաց որ զսոյն սուրբ օրէնս լուծանէ*, Բայց դժուար

* Զարապետք Կարդոսի Թ., հրաժարեալ 'ի կատարել զհրամանն խաժ. դուժ 'ի գէպսն որ 'ի Սէնթ Պարթէլէմի գովեցան յամենեցունց. և ոչ ոք

լինն այն է սահմանել եթէ յոր դէպս հպատակն ունիցի իրաւունս ոչ միայն անհնազանդելոյ, այլ և ընդդէմ կալոյ պետին, և զօրութեամբ վանելոյ զաւուրութիւն: Յանիրաւել պետին ընդդէմ ուրուք՝ դործէ՝ առանց արդար դատաստանի. սակայն ոչ է արժան անդէն զհետ բերել՝ եթէ հպատակն կարիցէ հակառակել նմին յամենայնի յորժամ անիրաւ ինքեան թուիցի հրաման պետին: Վանդի պարտք քաղաքացւոյն է հնազանդել իշխանութեան. վասն որոյ և օրէնք քաղաքականութեան և բարին պետութեան հարկ աւանն քաղաքացւոյ հնազանդել յամենայնի յորժամ չդուցեն ինչ բարոյական և կամ բնական անկարութիւնք: Սի հակառակել զլիաւորին յոր և է նուազս յորժամ փնտար անձանց և անիրաւ թուիցի հրամանն: Վրաս թէ ոչ հասանէ կալ իբր ՚ի բնական վիճակի, և կառավարութիւնն լինի անհնարին: Հպատակն առ ՚ի կարող լինել վայելել յարդիւնս ընկերութեանն՝ պարտի տանել անիրաւութեանց իշխանին ՚ի լինելն երկբայական, և դիւրատար. պատճառ առաջնոյն է՝ զի որ յանձն է դատաւորին, ինքն ոչ կարէ իրաւարար պահանջմանց իւրոց լինել. իսկ ՚ի լինելն դիւրատար պարտ է յանձն աւուր ՚ի սէր խաղաղութե և պահպանութեան պետութեանն, վասն մեծամեծ նպատակցն և վայելից և անդորրութեան զորս գտանեմք յընկերութեանն: Վսեն իսկ ուղղադատքն ՚ի մարդկանէ՝ լինել լուրջայն իրաւանց խոստումն տալոյ ամենայն քաղաքացւոյ ՚ի համբերել. ապա թէ ոչ ընկերութիւնն ոչ կայ: Վս ՚ի խնդրելն առաւել քան զընութեանն տանելոյ զանձնիշխան զազատութիւն, և զոր ունիմքն կորուսանեմք, և անկանիմք յողորմ թշուառութիւն. և մատնիմք եթէ ոչ այլոյ ումեք,

համարձակեցաւ յայնմապէս պատժապարտ գրել զնոսին: Վստգէս գրէր քաջն Որթ որ էր հրամանատար ՚ի Պայտնեա. ինտաւոր, զհրաման վեհազուն տեառնդ յայնմեցի յունկն հաւատարիմ բնակչաց քաղաքին և պահապանաց զորաց. ծանեայ զնոսա զի են ընտիր քաղաքացիք և քաջ զինաւորք, բայց ոչ անազորոյնք: Վսն որոյ ՚ի միտին ընդ նոսա մատչմբ խոնարհութեամբ ՚ի թախանձանս Վ. Տ. արկանել ՚ի դործ զբաղուկս մեր և զկանս ՚ի հնարաւորսն. թէ և բազմախոսնդ յոյժ լինիցի դործն, հեղցուք մեք զալիւն մեր ճգնեալ յեմս:

այլ անշուշտ անտանելի կարօտութեան 'ի դառն գերութիւն :
 { Երբեք որ կորուսանէ զոր 'ի ձեռքն ունի , յայնժամ եւեթ
 ձանաչէ զյարգ նորուն : — Սակայն յորժամ անիրաւութիւն
 յայտնիք իցեն և անողորմք , զոր օրինակ - յորժամ իշխանն
 առանց հաւատարմի պատճառի կամիցի արկանել զոր յարեւ ,
 կամ բառնալ 'ի մէջ զկարեւորն զայն՝ որոյ 'ի պակասելն
 դառնացին կեանք մեր , յայնժամ իբր չունիցիմք իրաւունս
 հակառակելոյ նմին : Ինչոք պահպանութեան անձանց ոչ
 միայն է իրաւունք բնութեան , այլ և պարտք . և ոչ որ , յո
 ինչ դէպս ամենեւին ոչ կարէ հրաժարել յայնմանէ : Ի
 եթէ լինիցի հնար ումք հրաժարելոյ յայնմանէ , համարի
 ընկալեալ զայդ կարողութիւն յօրինական դաշանց . և սա
 կայն ինքն մտեալ է 'ի քաղաքական ընկերութիւն առ 'ի
 ևս քան զևս յապահովի կացուցանել զպահպանութիւն
 անձինն : Ի բարին ընկերութեան ոչ պահանջէ երբեք
 զկորուստ նորուն : Վեղեցիկս զայդմանէ առէ Պարպէյ-
 րաք 'ի ծանօթութեան որ զՎրոլտիանոսէ . եթէ . . {
 գուտ ընկերութեան հպատակէն պարտին յանձն առնալ
 տանել վշտաց ինչ . այլ և դարձեալ յօգուտ նմին ընկերու-
 թեան պարտի հրամանատարն յերկիւղի 'ի զգուշութեան
 կալ՝ զի մի զհամբերութիւն նոցա 'ի ծայր հասուցէ , : Իշ-
 խանն որ արհամարհէ զամենայն զկարգս և ոչ կայ 'ի չա-
 փուն , և 'ի բարկութեան իւրում բառնաց զկեանս անմեղին ,
 այնպիսին մերկեալ է 'ի պատուոյն և է այնուհետեւ թշնամի
 անիրաւ և բռնակալ , որոյ ընդդէմ սաշտպանել անձանց
 հրաման է . զի այնուհետեւ ոչ է նա պետ և նուիրական անձն
 և անմեղք . որ ոչ 'ի ինամեւ , այլ 'ի վնասելազգին ամբարձեալ
 կայ : — Իայց եթէ իշխանն չիցէ անօրէն որ այր , այլ միայն
 'ի պատճառս անձնական ինչ կրից զբոլեալ ընդդէմ մեր , 'ի
 գործ արկեալ ընդ այլոց զնահականութիւն , յայնժամ մեք
 զի մի խաղաղութիւն պետութեանն բարձցի , պարտիմք
 յարգել զհասարակաց իշխանութիւնն , և զհետ լինել այլոց
 հնարից առ 'ի զերծուցանել զանձինս մեր 'ի ցասմանէ նո-
 րա , և մի 'ի վտանգ զկեանս պետին արկանել , Տես զՎա-
 իթ , զի խուսափէ 'ի բարկութենէն Սաուղայ , ծածկի :

և 'ի նուազս զանազանս խնայէ 'ի կեանս հալածչին իւրոյ ,
 ի շփոթիլ յանկարծ բանականութեան Արարորտի Ե , թա-
 փառորին Վաղ զիոյ յաղէտաղի իմն դիպաց , տպան զբազումս
 յառաջակայից իւրոյ . և ոչ որ խորհեցաւ յայնժամ յապա-
 հալութիւնն իւրեանս իշխանին , որով բազում
 չարեաց բանային դրունք . այլ միայն ջանային զինաթափ և
 յանձին զգատտ առնել զնա , Վործեցին իբրեւ քաջ զի-
 նուորս և հառաատարիմ հպատակս , 'ի վտանգ զկեանս արկեալ
 փոխանակ աշխարհին խաղաղութեան և թափառորին մատ-
 նելոյ յաղէտս : Այս գործ նուիրական արժանի պետու-
 թեան և պետական իշխանութեան , Ատաղեալ էր Արտ-
 լոս 'ի պատճառս գործարանացն այլայլութեւ , այլ ոչ բռնա-
 կալեալ . և չարիքն չէին մինչև ցվախճան . քանզի թափա-
 ւորն կարէր դառնալ 'ի զգատտութիւն և լինել իշխան ըն-
 տիր :

Ա.Ն. Եւ այս է զի պետն պարտի ունել առ իւր և պաշտո-
 նեայս՝ առ սուղ ինչ թեթեւանալ 'ի ծանր հոգոյն , և զի կա-
 ռավարութիւն լինիցի բազմարդիւն : Ասկայն ընտրութի պաշ-
 տոնէիցն , նոյնպէս և այլ ամենայն գործակալացն պետու-
 թեան պարտի լինել ըստ կանոնացն սահմանելոց յօրինաց ,
 որք կայցեն գործադիրք կամաց օրինացն , զոր և թափառորն
 պահանջեսցէ 'ի նոցանէ , և ոչ թափառորին , զի ոչ են կար-
 դեալ վատտակել՝ յօգուտ պետին , այլ ժողովրդեանն՝ որպէս
 հրամայեն օրէնք : Այս վստն այնորիկ 'ի կողմանէ ժողովըր-
 դեան պարտին առաջի առնել պետին զօգտակար խորհուրդս
 և զպատճառսն , և ոչ եթէ կուրօրէն զհետ գնալ կամաց
 թափառորին՝ լռելով զձեմարտութիւնն որում իցեն ծանօթ
 ըստ գիտութեանն զոր առեալ են 'ի կատարումն պաշտամանց
 իւրեանց : Այսն զի անհնարին իրք են զի մի միայն որ՝ որ-
 պէս է պետն , կարասցէ ճանաչել զամենայն աղգս հմտութեց
 կարեորս 'ի կառավարութիւն , այլ պարտ է բաժանել զնու-
 սին 'ի հմուտս և թողալ՝ զի նորա յամենայնի ընտրեսցեն
 զբաւաղոյնսն , և ինքն պետն լուեալ զընտրութի իմաստնա-
 զունից նոցա՝ հաստատեսցէ զոր նորա համաձայն օրինացն
 լինել դատեսցեն : Ասահմանադրութիւն պետութեանն ա-

առջնորդեցէ պետին հսկել արդարութեամբ յայտոսիկ և անդուլ, այնպէս զի և ամենայն հրամանատարք և զոր-
ծակալք իշխանութե իւրոյ առաջնորդեցեն ժողովրդեանն
անտերիւր ընդ հովանաւորութեամբ իւրով, — Այժմէ առ
թերութեան հատակին և կամ արդէլեալ 'ի տկարութենէ
իմեքէ անձեռնհաս իցէ 'ի կառավարել, սարտ է յայնժամ
անուանել զոր տեսուչ ըստ օրինաց պետութեանն : Այս
էժմէ ինքն պետն կարէ ունել զսանձ պետութեանն, յայն-
ժամ ոչ է սարտ թոյլ առնել փոխանակել զինքն այլոյ ու-
րուք . այլ միայն բաժանել 'ի վերայ կարողացն զգործս պե-
տութեանն, հսկելով անձամբ 'ի պահպանութիւն օրինացն :
Վաղ զիոյ վերջին թաղաւորք յառաջին զարմէն, թողին
զկառավարութիւնն և զիշխանութիւն 'ի ձեռս նախարարաց
պալատանն . և ինքեանք նմանեալ անգործ պատկերի, ի-
րաւամբ կորուսին և զանուն և զպատիւ արժանապատու-
թեանն, զորոց և զգործսն անտես արարեալ էին :

Սակ կապել սաշտօնէին հզօրի, և այս 'ի մեծ շահ կրթի
ազգին . զի և նա յայնմ հետէ իբրեւ բնիկ զիւր ժառան-
գութիւն խնամեցէ, զոր յառաջն յաւարի առնոյր՝ 'ի ժող-
վելն միայն ակն եղեալ զառժամանակեայ զաւհսն :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Պետութիւնք ընտրանաւ, Յաջորդականք կամ ժառանգութեամբք,
և անուանեալքն Հայրենականք:

28. Յաղագս ընտրանաւ պետութեանց: 27. Թաղաւորքն կոչեցեալք ընտրանաւ իցէն պետք ճշմարիտք: 27. Պետութիւնն յաջորդական և ժառանգութեամբք. և ծագումն իրաւանց յաջորդութեան: 28. Այլապք ծագումն յաջորդական պետաց, որ բերի 'ի նոյն: 29. Աշխարհակալէն և գոյն տէր երկրին տացն իրաւուն: 29. Ազգն տէր և փոխել զկարգն յաջորդութեան: 30. Հրաժարումն: 30. Զկարգն յաջորդութեան պահել արժանի: 31. Տեսուչ: 31. Պետութեանն լինել անբաժանելի: 32. Ուժ իցէ անկ հատանել զգառաստան վիճից 'ի յաջորդութիւն պետութեանն: 33. Օտար պետութեան ոչ է անկ հատանել գառաստան զիրաւանց յաջորդութեան: 34. Զինչ ժառանգակալ պետութիւնն իցէ: 35. Իշխանապետութիւնն և անայլափոխիկ: 36. Պարտք իշխանին, որոյ 'ի ձեռս է ընտրել զիւր զաւորք: 37. Հաւանութիւն, գոնեա լռելեայն:

28. Որովհետեւ է 'ի ձեռս ազգին իշխանութիւնն ընտրելոյ զոր կառավար անձին. վասն որոյ կոչի պետութիւնն ընտրանաւ՝ եթէ յընտրելն զպետն տացէ անձին նորա միայնոյ իշխանութիւն, զիրաւունս ընտրութեան յաջորդին անձին պահեալ: Ինչո՞ւն յընտրիլ իշխանին ըստ օրինացն՝ տէր լինի ամենայն իրաւանց արժանապատուութեան իւրոյ կարգելոյ 'ի նոյն օրինաց:

29. Իբրկմիլ ընդ իշխանութիւն ընտրանաւ պետին, այն է ոչ ունել պարզ ճանաչումն զպետութեանն: Իշխանալին հատանելոյ իշխանին 'ի պատիւ ոչ ինչ ստնանէ իրաւանց պաշտամանն: Պարտ է զայն խորհել և, եթէ ազգն իցէ ընկերութիւն իմն ինքնիշխան. և Բ, որ իցէ չափ իշխանութեանն զոր յանձնեաց 'ի ձեռս իշխանին: Յամենայնի յորժամ զլուխ ինքնիշխան իմն պետութեանն առաջի առնէ յանձին իւրում զազգն իրաւամբ, զայնպիսին պարտ է ճանաչել ճշմարիտ պետ ազգին. թէպէտև իցէ չափաւորեալ իշխանութիւն նորա ըստ իրաց իրաց:

27. Ի վաղեմի սովորութենէ ուսեալ ազգք ամենայն հրեա եթէ առ հասարակ՝ զիրաւունս յաջորդութեան տան 'ի ձեռս թագաւորաց . 'ի բնական իմն յօժարամտութենէ յայս բերեալ, համարելով իմն զազգ թագաւորին ծնեալ 'ի թագաւորութիւն : Օնոյն է ասել և զժառանգութենէ՝ զոր ըստ կարգադրութեանց զորս ինքն պատշաճական դատի սահմանէ : Պետութիւնն կամ թագաւորութիւնն կոչի ժառանգակալ, որոյ յաջորդք սահմանեալ են ըստ օրինացն՝ որովք ընտրին յաջորդութիւնք մասնականացն : Իսկ յաջորդական կոչի՝ յորժամ առանձին իմն հիմնական օրէնք 'ի պետութեան վասն այնք կարգեալ իցեն : Ըստ այսմ 'ի Վաղդիս սահմանեալ է յաջորդութիւնն տոհմային որդի յորդոց և արուաց միայն :

28. Սակայն պատահէ ևս յաճախ զի սկիզբն յաջորդութեան ոչ 'ի կամաց ազգին հաստատի, այլ ըստ շնորհելոյ այլոյ ումեմն պետի, կամ նաև յափշտակութեամբ իսկ : Իայց 'ի կալն ընդ երկար 'ի ժառանգութեան, հաւանութիւն լեալ համարի 'ի ժողովրդենէ . և այսու լռելեայն հաւանութեամբ լինի և ինքն տէր օրինաւոր՝ թէպէտ և իցէ սկիզբն նորա անիրաւ : Ստն որոյ և ըստ ասելոյ մեր 'ի վերոյ, յետ ընտրութեանն պարտ է կալ անսասան 'ի նոյն օրէնս :

29. Ըստ Վրովտիտի և այլոց բազմաց, նա և աշխարհակալութիւնն կարէ լինել սկիզբն իրաւանց յաջորդութեանոյն և տէր գոլով ուրուք երկրի, կարէ հրաւիրել զմարդիկ, տալ նոցա զերկիրն 'ի բնակութիւն 'ի զաշն ընդ նոսա մտեալ՝ զի ծանխցեն զինքն և զժառանգս իւր 'ի պետ իւրեանց : Ըսլ քանզի պատճառ հպատակութեան առն ընդ իշխանութեամբ այլոյ՝ է պահպանութիւն յարկածից և հանդիպումն բարեաց, վասն որոյ անդէպ է մարդկան զիւրեանց զտերունդ գրաւել ընդ ծանր պարտութիւն հպատակութեան օտարի : Ըսլ յամենայնի 'ի հաւանել յաջորդութեան ազգի առաջնոյ իշխանին որ զնոսա հրաւիրեաց, միտք ժողովրդեանն 'ի կարծիս է վայելել 'ի բարութիւնս և 'ի խաղաղութեան, վասն որոյ ոչ որ դժկամակի 'ի լեւն՝ եթէ 'ի տանէ պետին

ունիցին և զյաջորդս պաշտպանս պահպանութեան և բարութի իւրեանց . վասն որոյ և այս համարի լեալ ընտրութեամբ իւրեանց :

ԶԷ . Այլ զի յաջորդութիւնն ընկալեալ է իբրեւ դիպողագոյն բարւոյն հասարակաց և պահպանութեան , վասն որոյ եթէ սկսանիցի այդ բերիլ 'ի փնաս պետութեանն , ազգն ունի իրաւունս փոխել և զայլ նոր օրէնս հաստատել : Պահպանութիւն ժողովրդեան է յօդակապ ընկերութեն , ամենայն կարգաւորութիւնք պարտին բերիլ առ այն :

Կարծեցեալ իրաւունք ստացութեան իշխանին 'ի վերայ աշխարհին՝ իբրեւ կալեալս ժառանգութեամբ ըստ օրինաց առանձին ստացուածոց , մտացածին իմն զիւտք են անհիմն կարծեաց : Այլ տութիւնն ոչ է և ոչ կարէ լինել ստացուած ժառանգութեան ուրուք . վասն զի ժառանգութիւնն է 'ի վայելումն տեառն և վասն տեառն իւրոյ . այլ ընդ հակառակն 'ի պետութեան իշխանն է վասն պետութեանն և 'ի պահպանութիւն պետութեանն :

ԶԸ . Ըստ իրաւանց կարէ ազգն հրաժարեցուցանել և զիշխանն՝ զի ժողովուրդընակութիւնն և հեռացի այլուք . այսպէս և զգուստր նորա զամուսնացեալն ընդ օտարի : Հրաժարումն եղեալ հաւանութիւն ազգին միշտ է վաւերական , զի յօրէնս համարի : Վրանգի և զյաջորդութիւն թագաւորական ազգին պարտ է համարել յաւետ իբրեւ օրինաց պետութեանն ընտրութիւն , քան եթէ իբրեւ զյաջորդութիւն գերդաստանի : Ի համարտութենէ սատի՝ որ անժխտելին է , յայտնապէս զհետ դան ամենայն օրէնք հրաժարմանց , զի զոր ազգն պահանջէ և կամ ընդ որ հաւանի՝ են այնոքիկ վաւերականք և նուիրականք , և այսոքիկ են օրէնք հիմնականք : Այլ որ ինչ 'ի պետութենէն ոչ է սահմանեալ , որոշումն իշխանին միայն 'ի վերայ անձին զազգումն ունի , և յաջորդացն իսկ ոչ ինչ փնասէ , նա և ինքն իսկ կարէ յետս կալ 'ի հրաժարմանէն՝ եթէ պետութեանն այնպիսի ինչ պէտք լեալ՝ հրաժարեացէ զնա , քանզի պարտապան է հսկել 'ի վերայ ժողովրդեանն որ յանձնեալ է նմա զինեամս պահպանութեան իւրոյ : Այլ և այսր աղաքաւ իշխանն ըստ օրի

նայ ոչ կարէ հրաժարել անժամ 'ի փնաս պետութեան, և արկանել 'ի վտանգ զազգն՝ որ առ նա ինքն ապաստան է զեալ է :

ԶԹ • Վայց սովորաբար յորժամ պետութիւնն կարէ կալ 'ի սահմանեալ օրէնսն առանց 'ի յայտնի մեծ վտանգ արկանելոյ զանձն, պարտ է կալ 'ի յաջորդութեան կարգին, միայն եթէ չիցէ դատեալ անկարող յաջորդն . վասն զի յայնժամ մարթ է նախահոգազ զգուշութեամբ առնել ընտրութիւն, և զյաջորդութիւնն յայլ որ անցուցանել : Սակայն եթէ չիցէ այլ որ յազգին, պարտ է կռուել և տեսանել 'եթէ 'ի պատճառս փոփոխութեն իցեն ծագելոյ մեծամեծ ևս զրդիութիւնս , բան զթագաւորել տկարին, որ 'ի ձեռն խորհրդականաց կարէ ընուլ զթերին տկարութեանն, յայնժամ արդարակորով մտաց է լուել և հանդուրժել սակաւ այնք փնասուն, և մի լաւագունին տենչիւ և որ ինչ 'ի ձեռս է կորուսանել և զայն . — Վարձեալ զի թէպէտ և յաջորդութիւն պետացն ոչ է սահմանեալ վասն առանձին օգտի անձին իշխանին, այլ վասն պետութեանն, սակայն և այնպէս յաջորդքն ունին իրաւունս 'ի յաջորդութեանն, որում արդարութիւնն տեղի տայ : Թէպէտ այս իրաւունք նոցա զհետ զնայ իրաւանց ազգին և պահպանութեան պետութեանն, բայց յորժամ ոչ ստնանել թուի բարոյն հասարակաց, զբացեալ յաղթանակէ : Ստն որոյ անիրաւութիւն է փոխել անպատճառ զհիմնական օրէնս զրկելով 'ի յաջորդութենէ իշխանութեանն զյաջորդ աթոռոյն :

Ղ • Վսպէս հաստատուն է իրաւունք յաջորդութեանն, զի 'ի տկարութեան իշխանին՝ օրէնքն կամ պետութիւնն անուանէ զոր տեսուչ փոխանակ նորա, որպէս սովոր են առնել 'ի գէսս անտիութեանց . տալով տեսչին զիշխանութիւն թագաւորին յողջոյն յամեն տեսչութեանն : Վայց երկարագոյն փորձք ուսուցին զանպատեհն գոլ պաշտամանս . երբէք տեսչին զեղծանելով իշխանութեամբն և խրոխտալով, և այլ երբէք զգուշացեալ իբրեւ անկարող՝ առնել զամենայն դատաստան ըստ օրինաց թագաւորին . և 'ի ժողովրդենէն ևս արհամարհեալ՝ կարծելով եթէ չիցէ պարտ նմա ունել

իշխանութիւն իբրեւ զթագաւորն : Աստուծոյ առաջնապետութեան թեանցս՝ արժան է կարգել զտեսուչն ոչ իբրեւ փոխանորդ , առնել զամենայն յանուն թագաւորին , այլ առանձին իբրեւ իշխան որ առժամանակեայ , առնելով զամենայն յանուն իւր առանձին իշխանութեամբն զոր շնորհեսցէ նմա ազգն :

ՂԱ . Գիրաւանց յաջորդութեան և ժառանգութեան զայն 'ի ծանօթութիւն և այս՝ պետութեանն զոչ անբաժանելի յորդիս պետին . զի ոչ է իւր ինչ , և զի բաժանումն է 'ի ֆետա պետութեանն և է ընդդէմ օրինաց բնութեան , թէ պէտ այս յոյժ 'ի գործածութեան էր յառաջն . բայց յորժամ ուսան պետութիւնը խորհել զնա՞նչ անձանց , և զհիմն պահպանութեան պետութեանն իւրեանց , վախճան արարին այդմ : Սակայն յորժամ ընդ իշխանութեամբ պետին կայցեն այլ և այլ ազգք , թուի իմն յայնժամ առնել իրաւունս բաժանելոյ . զի և յառաջագոյն իսկ իբրեւ ժողովումն իմն է այն զանազան ընկերութեանց : Սակայն և այնպէս ոչ կարէ առնել և զգոյն բաժանումն՝ եթէ ոչ հաւանեացին և յանձն առնուցուն ազգքն հպատակք :

ՂԲ . Ի յաջորդութեան պետաց է և այս ինդիր դժուարակնա՞ծիւն 'ի պատահել երկուց կամ յոլովից միանգամայն իրաւունս յաջորդութեան , որոյ 'ի լուծումն պարտի կալ որդատաւոր 'ի միջի : Այլեն որք ասացին լուծանել զինդիրս վիճակաւ , կամ սրտեւրազմաւ , այլ խորհել զայդպիսիս է անիրաւութիւն մեծ ընդդէմ ազգին , համարեալ զնոսա իբրեւ զխումբ իմն գերեաց : Գործամ վերահաս են ծանր տուգանք ազգին , պարտի գլուխ 'ի վեր ամբառնալ ազգն ինքնին և խորհել զպահպանութենէ իւրմէ : Ասան որոյ յայսպիսի դէպս պարտի ազգն 'ի ձեռն իւրոց ընտրելոցն օրէնսգիրտաց և իմաստնոց նստել դատաւոր : Քանզի և ամենայն վիճից ընկերութեան դատաւոր օրէնսգիր է իշխանութին հասարակաց . նոյնպէս ևս 'ի ծագել երկմտութեան 'ի վերայ իրաւանց յաջորդութեան , իշխանութիւնն պետական անցանէ առ ժամն 'ի ձեռս մարմնոյն պետութեան , զոր պարտի 'ի գործ արկանել 'ի ձեռն իւրոց գործակալաց մինչև որոշեսցի իւր պետն ընտրեալ :

ՂԳ. Ղարձեալ զի և յաջորդութիւնն պարտի լինել որի նաւոր ըստ իրաւանց ազգին, և ոչ երբեք անձանօթքն ազգին որդիք կարեն գրիլ 'ի յաջորդութիւն: Լ, զինչ անիրաւ քան զայն՝ զի ազգք օտարք ընդ մէջ մտեալ՝ զիրաւունս յաջորդութեան կամիցին անցուցանել յանձն զոր ինքեանք ընտրեսցեն: Լ, յսպէս երբեմն Հռովմայեցիք ընդդէմ ամենայն իրաւանց ազգաց՝ ինքեանք զատաւոր նստելին յաջորդութեան ազգաց հպատակելոց ինքեանց. թէպէտ և ոչ միայն յայսմ անիրաւէին նորա, այլ և յամենայն ազգային իրաւանց զրկէին զազգս որոց ինքեանք կային պաշտպանք. բանիւք խոտտանալով զազատութիւն, և գործով իբրեւ 'ի գերութեան ունէին զնոսա:

ՂԴ. Ղառանգակալ կոչին և պետուիք յորս կարէ իշխանն ընտրել զիւր զյաջորդ, կամ նա և 'ի կենդանութեան իւրում՝ յայլ ոք զնոյն փոխադրել: Բայց այս անուն յոյժ խայթիչ է ականջաց, և կարէ 'ի վրիպակ կարծիս յաճեցուցանել զպետն. զի որպէս տեսաք 'ի վեր անդր, (ՁԷ) պետութիւնն ոչ կարէ լինել երբեք մասն ժառանգութեան իշխանի: Թէպէտ մարթի պատահել՝ զի ազգն, կամ վստահութեամբ իմն իշխանն և կամ յայլ ինչ պատճառաց, հտաւտացէ նմին զընտրութիւն յաջորդին իւրոյ, նա և յանձն առնուցու ճանաչել զայլ ոք պէտ 'ի կենդանութեան նորա, եթէ ինքեան այնպէս ինչ պատշաճ՝ դատեսցի: Լ, յսպէս Պետրոս Լ. ինքնակալ Ղառսաց՝ զթագուհին անուանեաց 'ի յաջորդ ինքեան, թէպէտ էին նորա որդիք:

ՂԵ. Բայց յընտրել իշխանին զոր 'ի յաջորդ ինքեան, կամ 'ի շնորհել այլում զգաւազանն, ըստ լռելեայն կամ յայտնի կարողութեանն իւրոյ շնորհելոյ նմա յազգէն, չէ այդ իշխանութիւն օտարացուցանելոյ զպետութիւնն մատնելով 'ի ձեռս օտար պետութեան, այլ միայն ընտրելոյ զյաջորդն 'ի կառավարել զպետութիւնն: Բանգի պետութիւն է անայլափոխիկ ըստ ինքեան. զոր և դիւրաւ որ 'ի միտ առնուցու՝ եթէ զսկիզբն և զվախճան տնտեսական ընկերութեանն և պետական իշխանութեն խոկացել: Բցն բաղկանայ յընկերութենէ՝ որ վաստակի առ բարին հասարա-

կայ, որպէս ինքն 'ի գէպ դատեսցէ առ 'ի կեալ ըստ իւրոց
 առանձին օրինաց . և առ այս վախճանն սահմանէ իշխանու-
 թիւն իմն հասարակաց : Արդ իբր իցէ հնար պետին ունել
 իշխանութիւն մատնել 'ի ձեռս օտարաց զընկերութիւնն
 յանձնեալ 'ի խնամակալութիւն նորա, առ 'ի կալ նմին նե-
 ցուկ և ոչ մատնիչ : Այս ոչ մի ինչ պատճառ զօրեսցէ տալ
 'ի ձեռս իշխանին զիրաւունս օտարացուցանելոյ զաշխարհն :
 'Եւ եթէ աշխարհակալութեամբ իցէ ստացեալ, տակայն և
 այն համարի սկիզբն նորոգ ընկերութեան, և աշխարհակալն
 պետ ընտրեալ իրաւամբ յաղթութեանն (22) . յետ այնու-
 թիկ այլ ամենայն կարգ և օրէնք ընկերութեան են ըստ այ-
 րոց ընկերութեանց սահմանեալք 'ի փրկութիւն, 'ի պահպա-
 նութիւն և 'ի կատարելութիւն աշխարհին : Այնպէս զի
 եթէ յաղթողն ոչ կայցի զայս գիտումն առ պարտեալն, ոչ
 համարի տակաւին լեալ վախճանն պատերազմին, այլ իբրև
 'ի ձախառու 'ի փնտսել միմեանց պատրաստք, և պարտելոցն
 առ երկիւղի կալով դարանեալք : Հորժամ ինքն սկսանի
 կալ 'ի սահմանի օրինաց ընկերութեան, յայնժամ մտանէ
 և յիրաւունս պետին : Հայտն ամենայնի նոյն իրաւունք են
 ժողովրդեան՝ զոր ինչ ասացաք 'ի յընտրութիւն պետին,
 զիշխանութեան և զեղանակէ կառավարութեանն . քանզի
 ընկերութիւնն միշտ պարտի ունել յանդիման աչաց զվախ-
 ճան ընկերութեանն : Սակայն և 'ի չարեաց զփոքրագոյնն
 պարտ է ընտրել . զի եթէ 'ի կամեւն փոփոխել ինչ վասն
 բարւոյ ընկերութեանն, եթէ ևս մեծագոյն չարեաց տանել
 'ի վերայ կայցէ, խոհական մտաց է գործ լռել և վայելել
 յարգիւնս տակաւուցն այնոցիկ բարեաց : — Այն 'ի պատ-
 մութիւնս օրինակք օտարացուցմանն պետութեանն մատնե-
 լով 'ի ձեռս արտաքին պետութեան, այլ յամենայնի անի-
 բութ են . և յայտնի ցոյց լինելոյ այնոցիկ անիրաւ այն է՝ զի
 միշտ տկարագոյնք 'ի թագաւորաց յանձուկս մտեալ, յոչ
 կամս մատնէին զպետութիւն իւրեանց 'ի ձեռս օտարացն
 հզօրաց . այսպէս արարին Պերգամնացիք, Սիւթանիացիք և
 Վերենացիք՝ կտակաւ թողլով 'ի ժառանգութիւն հռով-
 մայեցւոց : Այս և մերս Հովհաննէս Բագրատունի տայր

զԼին 'ի ժառանգութիւն կայսեր Հռոմաց, առ 'ի կարող լինել խաղաղութեամբ թագաւորել 'ի կենդանութեան իւրում. և թէպէտ առ տկարութեան երկուցեալ 'ի թշաւեաց առնէր զայս, այլ էր անիրաւ. զի ոչ էր այն իւր ինչ սեփհական ստացուած. մանաւանդ զի և ոչ իսկ հարցեալ էր զկամս ազգին: Բայց տգիտութիւն՝ զբազում ինչ անիրաւ յօրէնս բնութեանն, տայ զրել յիրաւունս: Օգր և Վաղիկ յաջորդ նորա ծանեաւ զանիրաւութիւն տրոյն և բողոքեաց ընդդէմ, այլ տգիտութիւն ժամանակին ոչ ունկն մատոյց իրաւանց:

Դ.Ձ. Պետն յանուանելն զյաջորդ իւր իշխանութեամբն զոր ունի, միայն զօգուտ ազգին պարտի ունել առաջի աչաց, և ոչ առանձին զիւր շահ, կարծելով այնու իշխանութեամբն վայելել յառաւելութեան իմն օգտի. զժպատեհ է խորհուրդ այդպիսի: Հանուանել մեծին Պետրոսի զթագուհին 'ի յաջորդ իւր՝ մի միայն գիտումն նորա էր կատարելութիւն ազգին, գիտելով եթէ կարող է նա 'ի կատարումն ածել զսկսեալնս յիւրմէ զբարեկարգութիւնս ազգին: Եւ ազգն իսկ յայնժամ ոչ կարէր լաւագոյն իմն ընտրութիւն առնել յաջորդի այնպիսի մեծի առն, քան զայս, զի հիմնական օրինաց սահմանադրութեամբ յանձնեալ էր նմա իշխանութիւն ընտրութեանն, գիտելով զի նա միայն կարէր քաջանալել զարժանաւորն յաջորդութեան աթոռոյն իւրոյ: Բայ ազգ ընտրութեան պետի լաւագոյն ևս է քան զյաջորդութիւն ծննդեան: Ի ժամանակս քրիստոնեութեան Բրչակունի թագաւորաց մերոց՝ անյաջորդութիւն ազգին լինէր 'ի պատճառս յաջորդութեւ ծննդեան. եթէ էր յայնժամ հիմնական օրէնք թագաւորաց մերոց անուանել 'ի վախճանելն զընտիրն իշխանաց ազգին իւրոյ 'ի յաջորդ իւր, յոյժ այլազգ յաջողէր պետութեանն կառավարութիւն:

Դ.Է. Նշարել պետին զյաջորդն, կարեւոր է անդէն և հաւանութիւն ժողովրդեան կամ պետութեան՝ յայտնի և կամ գոնեա լռելեայն. զի պահպանութիւն ազգին այնու ընտրութեամբն ունի յաջողել, Եթէ իշխան ոք 'ի յաջորդ իւր ցուցէ զօք ամենեկին անարժան այնմ բարձի, ևն իրա-

ունք 'ի ձեռս ժողովրդեան մերժել զնա, զի 'ի յայտնի վտանգս չարեաց՝ ազգն պարտի անձին զգաստ լինել և զառաջս առնուլ, միայն եթէ գտցին զլիաւորքն գործակալք ազգին միաբանք և միակամք՝ զբարին ազգին խորհելով և ոչ զկործանումն միմեանց և ազգին միանգամայն։ Իսկ 'ի լեւ ժողովրդեանն լուեալ զընտրութիւն պետին, ցուցանէ զանձն հաւան, որով ընտրեալն լինի տէր ամենայն իրաւանց նախորդին իւրոյ։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Սկզբնական պատճառք ուղիղ կառավարութեան։
Ե. Ինեամ ունել ճշմարիտ բարորութեան ազգին։

ՂԸ. Փոյթ ընկերութեան առ գործս աստուածապաշտութեան։ ՂԹ. Սկզբունք կարեւորք յուղիղ աստուածապաշտութիւն։ Ճ. Արդեօք արժան իցէ պետութեան հետազտել զճշմարտութիւն հաւատոյ իւրոյ։ ՃԵ. Դիտումն պետութեան պարտի ուղիղ առ բարեպաշտութիւն և առ կրօնս։ ՃԶ. Պատճառ ոչ ճանաչելոյ ազգի զճշմարտութիւն և առ կրօնս։ ՃԷ. Պարտք ի բարանչութիւն անձնոց 'ի խաղաղացուցանել զխիղճն մտաց 'ի խնդիր ճշմարտութեան ելեալ։ ՃԸ. Պարտք և իրաւունք ազգին 'ի հաւատոյս։ ՃԹ. Պատճառ տարաձայնութեան ազգին և դարման։ ՄԶ. Եւտ դասնելոյ զճշմարտութիւնն՝ որպէս պարտ իցէ լինել ընթացից պետութեանն։ ՄԷ. Ունիցի պետն ի իշխանութիւն յիւս կրօնի։ ՄԸ. Ազատութիւն կրօնի։ ՄԹ. Պատճառ զանազանութեան քաղաքական իշխանութեանն յեկեղեցականէն։ ՄԺ. Ազատութիւն ուխտին Եկեղեցւոյ յաշխարհական առեւնէ։ ՄԺԵ. Ինքնիշխան տէրութիւն ուխտին Եկեղեցւոյ օգնեաց մեծապէս պետութեանց։ ՄԺԶ. Ո՞ր կարգ իցէ ընտրութեան պաշտօնից Եկեղեցւոյ։ ՄԺԷ. Ազատարկ է Եկեղեցին։

ՂԹ. Յետ խօսելոյ զսահմանադրութենէ պետութեանն, արդ տեսցուք եթէ որք իցեն գործքն որովք հնար իցէ բարւոր կառավարել զպետութիւնն։ Տեսաք յառաջագոյն (42, 43) եթէ իշխանն ամբարձեալ 'ի դահն իշխանապետութեան յանձին կալեալ է զպարտս ազգին ըստ կառավարութեանն։ Եւս գործքն բարւոր ղեկավարութեան պետութեանն են պարտք ազգին առ անձն և իշխանին առ իւր

ժողովուրդ, — Դամաստուն ղեկավար պետութեան 'ի խորհելն զվախճան քաղաքական ընկերութեան՝ գտցել անդէն նշանակեալ զցուցակ պարտուց իւրոց, (Նկերութիւնն հաստատեալ է 'ի ընուլ զպիտոցս անդամոցն, զգիրութիւնս նա և զհանգիստ կենաց. ասել միանգամայն՝ պարտաստել զամենայն կարեւորս յերջանկութիւն, Այնպէս զի մէն մի յընկերացն անխռով վայելեացէ յիւրան, և կացցէ յիրաւունս արգարութեան աներկիւղ. և զի միաբանք ամենեքին պաշտպանեացեն անձանց ընդդէմ արտաքին բռնութեանց (ԽԴ), Արդ ազգն և կամ առաջնորդք նորա յուղիղ ղեկավարութիւն ազգին՝ պարտին նախ քան զամենայն զարձուցանել զայս մտացն յանձնն 'ի սիրտ իւրեանց, և տեսանել անդէն էթէ զինչ է յոր բերին և զոր ցանկան ունել, Արկորդ՝ ակնարկել միանգամ և ընդ աշխարհ, զինչ այնորիկ վայելքն իցեն, և ո՞ վայելիցէ ըստ ցանկութեան սրտի իւրոց, Արորդ անգամ հայել և 'ի դէսս բազդին, անուանեալ ըստ աշխարհի, յոր տագնապին մարդիկ, և ցանկութիւն նոցա շիջանի ընդ նոսա. և մինչդեռ մեծամեծաց ելեալ են 'ի խնդիր, և զփորն ոչ կարեն 'ի ձեռս բերել. և 'ի սասանել մտացն յերեսին 'ի սոսա յանել պաշարեալ շաւիղ, 'ի վեր երևի խիզ՝ մտացն, արտաքոյ և 'ի ներքոյ զԱստուած տեսանէ զանբաւ զօրութիւն, ընդ նմին և զօրինաց բնութեան զկարգաւորութիւն, Այս մինչդեռ այսպէս ինքնին առանձին խռովեալ յուղի, ընդ առաջ ընի մտացն ճշմարտութիւն՝ էթէ 'ի հպատակութեան կարգաւորութեան Աստուծոյ և յօրէնան բնութեան է երջանկութիւն, Այս անդէն զարթնու 'ի սրտին ցանկացեալ անմահութեան կենաց ակնկալութիւն, Այս ահա առ այս պարտին պետքն առաջնորդել ազգին յառաջ քան զայլն ամենայն, առ ճշմարիտ բարօրութիւն, — Արդ աստուած պաշտութիւն է հիմն գործոց ընկերութեան, և առ այս զամենայն ճիշդ պարտին 'ի մէջ առնուլ պետքն և գլխաւորք ազգին՝ կարգելով 'ի վերայ ժողովրդեան ուսուցիչս աստուածապաշտութեան գործոց, տաճարս կանգնելով, և զայլ ամենայն կարեւորն 'ի պայծառութիւն աստուածապաշտութեան հոգալով:

դք. Բայց այս ճիգն աստուածապաշտութեան զի լինիցի ուղիղ և օգտակար, պարտ է զսկզբունս քանիմի զըսմեալ առնել 'ի մօրի. առաջին զայն՝ եթէ մի միայն է ճմարտութիւն, զի մի ինչ ոչ կարէ զերկուս ունել զձև, զգիրս և զկերպարանս. դարձեալ և զայն՝ զի ոչ կարէ որ ինքնին, քանզի տղիտութեամբ զգածեալ է, գտանել զճմարտութիւն: Օր էթէ 'ի ճանաչումն նիւթականաց՝ կազմուածոց նոցա և ներգործութեանց, կարօտիմք բազում քննութեանց և հետամտութեանց, ապա ևս առաւել 'ի գիտութեան անտեսիցն և անհասկաց: Արկրորդ՝ զի աներկբայ ծանիցէ որ եթէ վրիպակ մեծ է զհետ գնալ կարծեացն այնոցիկ՝ որք ասէն աւելորդ լինել ճգանցն առնելոյ խելամուտ զմիմեանս ճմարտութեան, իբր զի իւրաքանչիւր որ ինքնին քննեալ կալցի զոր և ատորժէ կարծիս ազատ ընտրութեամբ: Վրանզի այդ է անհնարին. նախ զի 'ի տղիտութեան ոչ լինի ընտրութիւն ազատ, և երկրորդ՝ զի յոր կրօնս ծնեալ իցէ որ՝ կանխապաշտմամբ պաշարեալ, համարի զայն ուղղադոյն. և կամ զոր լուսաձայն գտանէ իւրոցն կրից այնր զհետ գնաց: Արրորդ ակիզեն յայսնի այն՝ զի յածեալն 'ի խնդիր ճմարտութեան պարտ է յարմատոյ առնուլ 'ի քնին զիրսն, և մի վեր 'ի վերոյ զգործս և զբանս մարդկան զասացեալսն և զգործեալսն 'ի թելադրութենէ կրից կշռեալ պզտորել զիրաւունս: Զորրորդ՝ զի համոզկեր և եթ թանիւք պարտ է զիրաւունս ճմարտութեան առաջի առնել, առանց արհամարհանաց և կրից. և ոչ ևս յանձն առնուլ ասել՝ եթէ կալցի որ զոր ինչ ատորժէ. քանզի որպէս ատորժեալ ընտրեսցէ եթէ ոչ լաւ. մանաւանդ եթէ և կանխապաշտմամբ պաշարեալ ևս իցէ: Արդ պետացն կացելոց ազգին կարեոր է հաստատիլ յայտօսիկ հիմունս. և այնպէս զամենայն ջան 'ի գործ արկանել գտանել զճմարտութիւնն զմին ազգովին՝ և կալ 'ի նմին. քանզի սկիզբն ճմարտիտ երջանկութեան ընկերութեանն է այս, և մի միայն վախճան բանաւոր մարդոյ յոր հանգիցէ յախտեան: Այլ այլ ամենայն կարգաւորութիւնք, ինամբ, ջանկութիւնք անդորր վայելից առ այս ուղղեալ են:

Ճ. Այլ քանզի ամենայն ազգք և ազլնք հաւատան աներկ-

բայ ընդ անմահութիւն հոգւոց մերոց և հասուցման վարձուց և պատժոց 'ի հանդերձեան, և թէ ճշմարտութիւնն մի է, և վախճան ընկերութեանն է երջանկութիւն անդամոցն, ապա զխաւոր պարտք իշխանաց սզգին է հետաքսութիւն այսորիկ ճշմարտութեան, զի ժողովուրդն հաստատեալ 'ի նոյն՝ հասցէ 'ի յաւիտենականն յայն երջանկութիւն : Օ՛ի եթէ սակա սակաւօրեայ անկատար ազատութեան այնչափ հոգ յանձին ունին, զի՞նչ ոչ պարտին առնել վասն յաւիտենական կատարեալ ազատութեան : ապա և քանի՜ անմիտ խորհուրդ է վասն երկրաւոր ազատութեան միոյ առն հոգալ, վրէժխնդիր լինել, և ընդդէմ բողոքել զբողոքացն, իսկ վասն կատարեալ անանց ազատութեան լսել բողոքովին և զիտօսելն զայնմանէ յաւելորդս գրել, մանաւանդ փնտասկար և խռովայոյզ մտաց գործ կարծել, յօժարեալ թողուլ զամենեւին 'ի տգիտութեան իւրեանց, ասելով՝ եթէ քանզի ազատք են՝ թող ընտրեսցեն վասն իւրեանց զճմարտութիւն զայն որ յաչս անձանց ընտիր երեւեսցի : Բայկա մեղեալ խոստովանել անպատրուակ զճմարտութիւն, ասեմք, եթէ յիրաւունս ազգաց 'ի խորհէն զվախճանէ ընկերութեան, յոյժ առաւել խնամով և երկարագոյնս պարտէր խօսել զճմարտ և անվախճան ազատութենէ, և զգերութենէ : Օ՛ի եթէ յաշխարհիս ոչ կարասցեն վայելել մարդիկ 'ի կարեւոր ազատութեան, գոնեա մի զրկեսցին 'ի յաւիտենականն, առ որ համեմատեալ երկրաւորս այս, և ստուեր անգամ չէ այնորիկ : որոյ զկատարեալ զուսումնաւանձին անուանեմք Իրաւունք զիտոյ ճշմարտութեան, զոր եթէ կամիցի ազգն վայելել 'ի լրումն ազգային իրաւանց յերջանկութեան, պարտ է նմա իբրև զազգային իրաւունսն նա ևս առաւել մտադրութեամբ 'ի միտ աւնուլ և ըստ այնմ գործել :

ՃԼ. Յետ հաստատելոյ ազգին 'ի ճշմարտութեան, պարտի կալ 'ի նմին ճշմարտութեան, 'ի բարեպաշտութեան և 'ի կրօնս : Բարեպաշտութիւն է պատրաստականութիւն իմն օրտի, որով ուղղէ սք առ Բնութեամբ զամենայն զգործս իւր, և ուխտ ընդ անձին հաստատել յամենայնի հաճոյանալ նմին :

(Օ) այս պարտի առնել ամենայն որ . և է սկիզբն երջանկութեան , զոր առաւել պարտին դնել 'ի գործ միացեալքն յընկերութիւն : Այսպէս ազգն պարտի լինել բարեպաշտ . և ամենայն գործակալք աշխարհին հաստատութեամբ պարտին ունել 'ի մտի՝ Զանալ հաճոյ լինել երկնաւոր արքային , յայս պարտին ուղղել զամենայն զգործս իւրեանց , մանաւանդ զայնոսիկ՝ որք իցեն յանուն պետութեան : Այլ զխաւոր դիտումն նոցա լինիցի զամենայն ժողովուրդն զարթուցանել 'ի բարեպաշտութիւն , յորմէ մեծապէս օգտեսցի պետութիւնն : (Օ) Զայլ մտադրութիւն պետութեանն առնելոյ զամենայն զգործս ըստ բարեհաճութեան կամայն Ղրտուծոյ՝ անուցանել 'ի ծոյնն ընտիր քաղաքացիս : Այնպիսի բարեպաշտութիւն ժողովրդեան է նեցուկ անսասան օրինաւոր իշխանութեան . և նոյն 'ի սիրտ իշխանին՝ է առհաւատ լեաց ապահովութեան ժողովրդեան յորս վստահութիւն ծնանի . իշխանն երկրի չունի զոք զլուիս յստիս . զոր վստահութիւն ունիցի ժողովուրդն ընդ ուղղութիւն մտաց նորա , 'ի վերայ հասեալ եթէ ոչ ինչ մեծարանս ունի նա առ հայրն հասարակաց Ղրտուած , և զի ոչ ինչ փոյթ է ինքեան հաճոյս նալ նմա :

ՃԲ . Ղրացաք եթէ բարեպաշտութիւնն պարտի լինել ճմարիտ . քանզի վայրապար է զմտաւ ածել հաճոյ լինել Ղրտուծոյ առանց ճանաչելոյ զճանապարհն ճմարտութեան , առանց զիտելոյ զկամս նորա ուղղութեամբ : Այլ զիսորդ չիցեն աղետալի չարիք զայսպիսի գերազոյն վախճան յանդիման մտաց ունել , և յետ այնորիկ պաշարեալ 'ի կանխադադատումն և կամ զգածեալ կրիւք՝ մնալ արտաքոյ 'ի ճանապարհէն ճմարտութեան , և երեւել թշնամի կամաց բարձրելոյն : Այդ ազատութիւն մտաց , և ցանկութիւն անսանձ կատարելոյ զհաճոյս կամաց մարմնոյ , այսորիկ յաւելորդս տան զրել զխտութիւն աւետարանական վարուց , և զմարդկային վրիպակս գործոց և բանից ոմանց ոմանց բաղադրեալ իրբե 'ի նշան հաւատի խտտորելոյ 'ի ճմարտութեանն ընդհանուր եկեղեցւոյ , առանց մտալելոյ 'ի խոյզ ճմարտութեան 'ի բաց զկիրան եղեալ , յապահովի զանձինս կարծե .

ցուցանեն . և 'ի կարծեմ Համաձայն կամայն Մատուծոյ զոր
 ծել , անդուռն բերանով զամենայն զկարգաւորութիւնս Մ
 տուծոյ ընդ վայր Հարկանեն , և զպաշտօնեայս նորա իբրե
 խափանարարս մարդկային ազատութեան անդոսնեն 'ի միտ
 իրեանց , և ինքեանք ընդ այլեայլ շաւիղս Հակառակս մի
 մեանց կարծեն պատուել զճմարտութիւնն զանսուտն և
 զմին : ՄԼ պարտք են պետաց ազգին 'ի յորդոր մատել
 իրեանցայնոյն 'ի բաց զմարդկային կիրս առ սակաւ մի մեր
 կանալ յանձանց , և քննել և որոնել զճմարտութիւն 'ի ձեռն
 ուղիղ ճմարտութեան զատաստանին : ՄԽաբէս եղեն էր
 բեմն բռնաւորք խուժողութիւն , որք մինչդեռ առ ոսն Հարեալ
 զօրէնս սուրբս բնութեան՝ կոտորէին անխնայ զժողովուրդս ,
 կարծէին խոկալ և խօսել զփառաց Մտուծոյ : ՄԶանդաւ
 րացն պետք ամենեւին պարծանս Համարեցան անձանց ճար
 տարութեան բանիւք հեռացուցանել զմարդիկ 'ի ճմարտու
 թեան Զանապարհէ . ահա Արկիտկնունք անուանեալքն 'ի
 սկիզբն վեշտասաներորդ դարու՝ ոչ միայն կամէին յՄտու
 ծոյ հեռացուցանել զմարդիկ , այլ և 'ի հպատակութենէ օրի
 նաւոր իշխանութեան . այլ քանզի վնասն այդորիկ արտա
 քին են և մարմնաւորք , անդէն զառաջս առնուլ չար կար
 ծեացն ամենայն ազգք փութացան . բայց չարիք սոսկսամ
 բութեանն յՄտուծոյ 'ի ճմարտաւ շաղէն մեծաւ մատամբ
 անյայտք են առաց մերոց և հեռաւորք , վասն այսորիկ վայս
 ցանէ ամենայնէ պարտին զիսաւորք ազգին քաջ խորհել և
 ջանալ 'ի ճմարտաւ երջանկութիւն հասուցանել զանդամն
 ընկերութեան :

ՃԳ • Արօնն է վարդապետութիւն զՄտուծոյ և զհան
 դերձեալ կենաց և զպաշտամանց Մտուծոյ և սրբոց նորա .
 և է՝ Աերբին և Մտաքին : Աերբինն է 'ի խղձին իւրաքան
 չիւր զոր պարտի քննել և ուղղել . և արտաքին զոր ազգին
 պարտ է միաբան ուսանել և 'ի հանդիսական պաշտամունսն
 փառաւորել զՄտուած և զսուրբս իւր , զսրմէ և պեան և
 առաջնորդք ազգին պարտին հոգ յանձինս ունել : ՄԷ անձն
 իւրաքանչիւր , առ 'ի վայելել յարդիւնս ազատութեան իւ
 րոյ , առ հասանել 'ի ճմարտան երջանկութիւն , պարտի

քննել զխիղճ իւր և ջանալ ունել զուղիղ ճանաչումն զՎստուծոյ, զխտելով զի անխոյժն լինել զայսմանն, և կամ զնալ զՀէտ սովորութեան կամ թերադրութեան կրից, և կամ ընտրել առնուլ զՀաճոյականն անձին, իբր զի լուսնի որ իրաւունս բռնադատելոյ զինքն զայսր կամ զայնր զնալ զՀէտ, այս ամենայն լինի պատճառ վնասուց անձին: Արդէս եթէ որ զի ազատ է ուտել զոր կամի, փոխանակ ցորենոյն շտեմարանեացէ զորում: — Ճանաչել զՎստուած, պաշտել զնա, այս դրոշմեալ է իւրաքանչիւր ի սրտի. այլ այդ չէ շատ: Եթէ Վստուած կամի ի մէնջ զայս կամ զայն պաշտօն ընդունել, այսպէս կամ այնպէս յարգարութեան վաստակել, զայստիկ ամենայն որպէս կամի Վստուած և անօրինել իմաստութեամբ իւրով, պարտի ամենայն որ մեծաւ մտադրութեամբ քննել և իմանալ. և զմի միայն զայն ճանապարհն Վստուծոյ ճանաչել յանխաբ նշանացն, և զատանել յայլոյն ամենայնէ՝ որք զիւտք են հանձարոյ ամբարհաւածութեան մարդկան յեղծումն ճմարաին ի կորուստ մարդկան: Վստուած է պարտ ընթացել զմասունս հաւատոյ ընդ արարողութիւնս եկեղեցւոյ. ի մասունսն հաւատոյ ոչ կարէ դտանել զանազանութիւն ըստ այլեայլ կարծեաց մարդկան, զի ամենայն է վրիպակ՝ բաց ի միոյն որ իցէ ըստ Վստուծոյ. իսկ արարողութիւնքն են դործք հանդիսից պաշտամանց Վստուծոյ՝ որ հնար է լինել ի բազում յեղանակս:

ՃԴ. Արչափ առաւել աներկբայ է և ճմարիտ՝ զի երջանկութիւն յաւիտենական մարդկանն պատրաստի ուղղութեամբ հաւատոյն, այնչափ առաւել մեծ է վրիպակ ասել թէ պարտ է թողուլ ազատ զամենեւին պաշտել զոր կամիցի հաւատս: Օր այս այնպէս է՝ որպէս եթէ որ հոգասցէ ընդ ճանապարհորդակիցն զի մի չարեաց պատահեցի յուղեօջն, այլ թողուցու ի կամս իւր զի յանգէտս խոտորեացի ի ճանապարհէն. և փոխանակ հասանելոյ յիւր ի քաղաքն, երթեալ մատնեացի ի ձեռս թշնամոյն. ասելով եթէ ի կամս իւր է երթալ ուր և կամք իցեն նա: Այս քերականացի չի նել կամք ճանապարհորդին մատն լինել անձին առ թշնամիս: Այլ ի թողուն զնա ի տգիտութեան, կարծեալ նորա եթէ

ընթանայցէ յուղիղն ճանապարհ, երթեալ երանէ առ թընամին : Ասան որոյ ազգն և առաջնորդք պէտք ազգին պարտին մտադիր Զանիւք քննել և գտանել զուղիղն, և ի նոյն առաջնորդել անդամոյն համոզկեր բանիւք հեղուծե՛ խրատելով և ուղղելով : Այս աղագաւ պարտին սահմանել ուսումնարանս վարդապետութեանց հաւատոյ, կանգնել վայրս պաշտամանց զեկեղեցիս, և զամենայն կարեւոր պաշտամունս անթերի կատարել, զի ուսցին և յորդորեցին ժողովուրդք զգուշանալ անձանց և փութալ առ ճշմարիտ երջանկութիւնն :

ՃԵ . Տգիտութիւն, անձնասիրութիւն և դատումն կանխակալ, այսորիկ երեքեան են պատճառք տարաձայնութեան : Տգիտութեամբն զտարաձայնութիւնն առաւել զրգտեն, և զամենայն գործս և զբանս, և զզանազան փոփոխութիւնս արարողութեանց պատճառս առեալ գժտութե՛, օտարանան ի միմեանց : Անձնասիրութեամբն խրաբանիւր որ զիւր կողմն հնարի բարձրացուցանել, առանց լինելոյ զհետ խմանալ զուղիղն և զօգտակար : Իսկ կանխակալ դատմամբն՝ յոր կրօնս ծնեալ և մեռել իցէ որ, ոչ կամի երկմտել ընդ ուղղութիւն այնորիկ, և զքննութիւնն զայնմանէ զրէ յաւերորդս : Այլ յայտմամենայնի գտանէ որ պատճառս անթիւս առ ի կալ անփոփոխ ի տգիտութեանն, յանձնասիրութեանն և ի կանխակալ դատմունսն : Այլ պարտ է պետին քաջ կապել ի յուշի՝ զի ճշմարտութիւնն որ զինչ և է նոյն է . ոչ կարէ փոխիլ և ոչ ըստ կամս ընտրողին անուանիլ վասն որոյ որ բուռն հարկանէ յընտրութիւն, ոչ պարտի խնդրել զհաճոյականն անձին, և կամ յորում ծնեալ իցէ նկրտել զնոյն հաստատել, այլ պարզ մտօք և սրտիւ ելանել ի խնդիր միոյ միայնոյ ճշմարտութեան . այնմ որ միայն կարէ ածել յերջանկութիւն զմարդիկ : Օր այլքն ամենայն պատիրք են . և թէպէտ ինքնայօժարք իցեն հաճեալք ընդ այնօրիկ, թէպէտ և ի նմին ծնեալք իցեն և բարեմտութեամբ ի նոյն կապեալք՝ ոչ կամելով ելանել ի խոյզ ճշմարտութեան, ասելով՝ եթէ ոչ է բարւոք փոխել կրօնից ի կրօնս, այլ խաբին կապեալք յայստօիկ խորհուրդս, զի ունին զկրօնն իբրեւ մտացածին զիւտս իմն հանձարոյ :

ՃԶ. Եւ խորամուխ զննութեամբ սահմանելոյ զճնա-
րիտն կրօն, 'ի բաց զազիտութիւն, զանձնատիրութիւն և
զկանխակալ դատումն եգեալ, պարտ է ցուցանել զհաստա-
տութիւն հաւատոյ և հսկել արթնութեամբ, զգոյշ մտա-
գրութեամբ, զի մի ստութիւնն պարծեսցի բարձր 'ի զլուխ
յանդիմանն ճշմարտութեան, իբրև այլ իմն ճշմարտութիւն
հակառակ առաջնոյն. — Բայց քանզի կրօնք պարտին զոլ
հաւանութեամբ մտաց և ոչ վեր 'ի վերոյ, վասն որոյ ոչ է
զրէն պետութեան զռոնութիւն 'ի կիր արկանել պատճա-
ռանօք կրօնից. և կամ բռնի զօք ածել 'ի հաւանութիւն.
այլ զպատիժ առ 'ի զգուշութիւն և եթ ածել 'ի վերայ մո-
լորեցուցչաց և հրապուրողաց՝ որք հրապարակաւ և կամ
զանխուլ բանիւ և զրով քարոզեն զմոլորութիւն.

ՃԷ. Պետն և զլիաւորք ազգին են կամակատարք ազգին
առ 'ի սրահել զնոսա 'ի խաղաղութեան. իսկ կրօնն է ուղիղ
ճանաչումն Բնութոյ կամացն և գործադրութիւն. եթէ
Բնութեամբ կարգեալ է զպաշտօնեայս և յանձնեալ է նոցա
առաջնորդել ժողովրդեանն, յետ 'ի վերայ հասանելոյ ազ-
գին և զլիաւորաց նորա և պետին այսորիկ ճշմարտութեան,
պարտին յանձն առնել 'ի ձեռս նոցա զղեկավարութիւն հո-
րեոր կենաց իւրեանց. և այսպէս արտաքին իշխանութիւնն
զատանի 'ի հոգեւորէն. Բնյա և 'ի կրօնականան ազգն և
պետն պարտին հնազանդել հոգեւոր հովուաց ազգին. և զի
ճշմարտութիւնն մի է, միոյն Բնութոյ արարչի տիեզերաց,
այսա և հովիւքն պարտին լինել ամենեքին 'ի մի և 'ի նոյն
ճշմարտութիւն հաստատեալ միաբանք, միակամք ընդ միով
զլիով. քանզի յոր և է ընկերութեան առանց զլիոյ ոչ կարէ
լինել միութիւն խորհրդոյ. ահա և յընկերհաշտութեան,
յորում ողջոյն ազգքն ունին իշխանութիւն յընտրութեան
գործոց ազգին, դարձեալ զմի ոք ճանաչեն 'ի զլուխ իւրեանց.
Թէպէտ և ոչ տան 'ի ձեռս նորա ազատ իշխանութիւն առ-
նել զոր կամի, այլ յամենայնի 'ի հաստատութիւն ուղղութե-
ն գործոյն զոր սահմանեն, կամին զհաւանութիւն նորա, այն-
պէս զի հաւանութիւն նորին և կնիք է ցոյց հաստատու-
թեան և աներկբայ ընտրութեան խորհրդոյն. Բնյա ևս ա-

ուսել 'ի միայնումն հոգևորական ճմարտութեան՝ որ է աստուածապաշտութիւն, յորում պարտին միաբանել ազգք և ազինք, զի և ամենեքին մի և նոյն Մատուցոյ են արարածք, պարտ է թէ իցէ որ զլուխ երևելի՝ յոր միասցին 'ի ժողովքնարութեան պաշտամանց կրօնին, զի այնպէս կարացեն միշտ կալ 'ի մի և 'ի նոյն ճմարտութեան միախառնել և անխտոր. զի յաներևութանալ զխոյն, ո՞վ ոչ տեսանի, զքակտումն միաբանութեան կրօնին, զի ամենայն որ սիսանի ըստ կամի ստերիւրել 'ի ճմարտութեանն, որպէս տեսանեմք իսկ արդ յաշխարհի անթիւ ազգս ճմարտութեանց, եթէ արժան իցէ անուանել զնոսին ճմարտութիւնս։ Վանգի գիտե ամենայն որ որ միտս ունի՝ զի մի է ճմարտութիւն որ և 'ի դրանց դժոխոց կալոց է անվանելի, ըստ տեառն բանի, մինչև ցվախձան ժամանակաց. վասն որոյ և ամենայն պետութեանց պարտք են վասն անձանց օգտի, առ ժաման առնել զրնկերութիւն իւրեանց 'ի կատարեալ երջանկութիւնն, ինչորեկ զնոյն ճմարտութիւն զմին, գտանել, և 'ի նոյն կալ անստան։

ԸՐ. Որպէս ցուցաք ցայս վայր՝ բուռն առնել ումք փոխել զհաւատն առանց համոզելոյ մտացն ընդ ճմարտութիւնն, այդ այնպէս է՝ որպէս եթէ որ բանի ումք զանախորժ կերակուրն ընդ կոկորդն 'ի վայր մզիցէ զի օգտակարագոյն բան զախորժելին է. և այս է հակառակ ուղիղ բանի. վասն որոյ պարտ է թողուլ զամենայն որ յազատութեան իւրեանց քննել և ընտրել զճմարտին։ Վայց եթէ ոչ կարէ որ առնել զսոյն քննութիւն ինքնին անձամբ, հարկ է յանձնել զնոյն արդարախոհ իմաստնոց ոմանց, այնպէս զի որ կարացել վստահանալ 'ի նոսա զփրկութիւն իւր յաւիտենական։ Յայս խրատիմք և 'ի բնական իրաւանց. ոչ բռնադատել և ոչ արհամարհել զոր վասն հաւատոյ, թէ և 'ի մեծամեծ մուրթութիւնս յաճիցի՝ կարծելով կալ 'ի ճմարտութեան. այլ յորդորել և եթ, և առանց ընդոստուցանելոյ՝ ուսուցանել նմա առնել ուղիղ դատաստան զիրաց. զի ինքն յանձնէ պարտի 'ի խնդիր երանել ճմարտութեան։ Որպէս որ ցանկայ ճանաչել զծնողն զիւր, որպիսեոյ առն իցէ ինքն որդի, որ իցէ նորա աստիճան պատուոյն, զինչ բարք նորա և որ

խորհուրդ մտաց նորա . զսոյն առաւելապէս պարտի խնդրել զարարէն իւրմէ ամենակալէ անյազ տենջմամբ , գիտելով զի 'ի ձեռն նորա հասանել ունի 'ի յախտենական իւր եր-
ջանկութիւն : — Այսն այսորիկ է և այն վրիպակ մեծ ,
ունել զհաւատս իբրեւ ազգ իմն քաղաքական սովորութեան ,
և կարծել եթէ իրաւունք իցեն ամենայն մարդոյ կալ 'ի հա-
ւատս զոր ընտրեացէ վասն անձին : Այլ այդպէս . այլ եթէ-
պէտ այլոց իցեն իրաւունք բռնադատելոյ , սակայն իւրա-
քանիւր ումք են պարտք բնութեան օրինաց' խնդրել և
որոնել զճշմարիտ : Բնատուութիւնն այն կալոյ 'ի կրօնս յոր
կամի որ' ոչ 'ի բաց բառնայ զպարտս խնդրելոյ զուղիղն : Բ-
նատուութիւն է կալ 'ի վայրի յորում գուցէ մահ անփախուստ ,
բայց որ կամի զփրկութիւն անձին' պարտք են նմա խուսա-
փել 'ի տեղւոջն . և այլոց ևս պարտք են ընկերական գթոյ
ծանուցանել սիրով եթէ մահ է 'ի տեղւոջն , և զգուշացու-
ցանել զնա : — Այլեն երբեք ազնիւք և զարբ որք 'ի նախան-
ձաւորութիւն փրկութեան այլոց յանչափս ձգեցան' բռնու-
թիւն 'ի գործ արկեալ փոխանակ ուղիղ համազակեր պատ-
շառաց . և այնպէս փոխանակ ճշմարտութեան' կորստեան
միմեանց և ալեկոծութեան աշխարհի եղեն պատճառ : Այն
ևս արդ ազգք լուսաւորեալք իմաստութեամբ աշխարհի , և
զհաւատոյն ճշմարտութիւն կալեալ իբրեւ զգիտս իմն հնա-
րից առ 'ի տանձել զկիրս , վասն այնորիկ համարձակեն մարդ-
կան ասել զԲնատուոյ որ զինչ և կամին : Որքս ծանեան զԲ-
նատու իբրեւ զկերպարան իմն բազմադէմ դիւրափոփոխ քան
զլուսին , և անշուր հայհոյանօք սկսան խորհել զԲնատուոյ
և զգործոց նորա որպէս և զինչ ծնանէին խորհուրդք 'ի միտս
նոցա , ասելով' եթէ լոյս մտաց մերոց յայտ մեզ առաջնորդէ :
Այլ կարացին 'ի միտ աւնուել սորա' եթէ ոչ մարդիկ են կա-
ռալարք մտաց Բնատուոյ և գործոցն , այլ ինքն Բնատու
ամենայն մտաց մարդկան : Այլ եթէ ինքն Բնատու զայնչափ
անթիւ մարդիկ ստեղծ ընդ միով օրինօք բնութեան , զխորդ
ինքն Բնատու մին միայն' այնչափ զանազան օրէնս ունիցի
գործոց իւրոց հակառակս միմեանց : Իսկ եթէ ինքնահնար
գիտք իցեն այդոքիկ մտաց մարդկան , իբր լինիցին հաճոյա-

կանք Մատուծոյ այն ամենայն ստույթիւնք բանդադուշեալք ըստ կամս զՄատուծոյ :

ՃԹ. Ետ ունելոյ 'ի կարգի զամենայն ճանարտույթիւնս կրօնին, եթէ երբեք խռովիչ որ սատան չար զարթոյնէ 'ի միջի արկանել որոմն խռովայոյզ բանիւք և արհամարհանօք, պաշտօնեայքն կրօնին պարտին քննել և ջանալ հնարել զկարևոր զարմանսն մատուցանել, և եթէ արժան զատեցեն ազդ առնել պետին և զխաւորաց ազգին՝ զի իշխանութեամբ իւրեանց զխռովարարսն վտարեցեն յաշխարհէն : Այլ ոչ է արժան իշխանայն ինքնաձեռն միտլ յիրաւունս պաշտօնէիցն Մատուծոյ . Եւրթայք, ասէ Վերիստոս, տուք զկայսերն կայսեր և զՄատուծոյն Մատուծոյ : Արով յայտ առնէ՝ եթէ ինքն յատուածակոյս կողմանէ զկամս Մատուծոյ պատմէ նոցա, զոր ոչ կարէ խափանել կայսրն . այլ զքաղաքական վարչութիւնն և եթէ սարտի ինքն ունել : Վողովուրդն յանձնեալ է զքաղաքական երջանկութիւն իւր 'ի ձեռս նորա . և նա ընդ ժողովրդեան զյաւիտենականն երջանկութիւն իւրեանց յանձնեալ են առաջնորդացն հոգւոյ, վասն որոյ և ինքն սարտի հպատակել առաջնորդութեան եկեղեցւոյ պաշտօնէիցն : Ընկալէտ և յայտ ամենայնի պահանջին 'ի ժողովրդենէ՝ կատարումն անթերի մի և նոյն բնական օրինաց, սակայն 'ի վախճանն զատանի յերկուս յերկրաւորն բարօրութիւն և յերկնաւորն : Այլ որպէս վասն յերկրաւոր բարօրութիւն վայելելոյ յաւելուն օրէնք 'ի վերայ բանականին և զքաղաքական իրաւունս կամայականս, այսպէս ևս երկնաւոր առաջնորդութիւն, բայ 'ի բնական օրինաց, առաջի առնէ զընդունալ այլ եկեղեցական օրէնս և զհաւատոյ մատունս վասն երկնաւոր յաւիտենական երանութեանց : Այլ այսպէս զատանին 'ի միմեանց օրէնք քաղաքականք և եկեղեցականք . զորս անմիտ պահպանել են պէտք առ ժամանել և երկոցուն 'ի վախճանն : Այլ այսպէս ոչ եկեղեցական օրէնք և իշխանութիւնք պարտին խառնել զանձինս 'ի զործս աշխարհական իշխանութեան և քաղաքական օրինաց, ոչ և աշխարհականքն պարտին իւրք ընդխառնել զանձինս 'ի զործս եկեղեցականացն և 'ի սահմանադրութիւնս օրինաց նոցա :

ՃԺ. ԲՆԱ այսպէս ըստ վախճանին իւրեանց զատանին ամենեւին եկեղեցական իշխանութիւնն յաշխարհականէն, և պաշտօն նոցա զօրով վեհագոյն, աստ և դատաստան պաշտօնէիցն եկեղեցւոյ անկէ եկեղեցական իշխանութեան. և այս 'ի ցոյց յարդութեան մեծ վայելչութեան Բստուծոյ. զի որք նուիրեն զանձինս 'ի պաշտօն նորա, այնու անձինք նոցա լինին նուիրականք: Սակայն ոչ եթէ անպատուհաս մնասցեն յանցանք նոցա որ ինչ ընդդէմ քաղաքական օրինաց, այլ զի դատեցել զնոսա եկեղեցական իշխանութիւնն. և 'ի գտանել զնա անարժան անուան եկեղեցական պաշտօնէի, մերկեալ զնա 'ի պատուոյն՝ մատնեցել 'ի ձեռս աշխարհական իշխանին տալ նմա զարդար զպատուհասն: Օայս ամենայն 'ի գործ ըստ օրինաց մատուցեալ, փնտքն այնորիկ զոր կարծեն հակառակորդք պատճառեալ յեկեղեցական իշխանութենէն, յայտ լինի զի մտացածինք են, ոչ երբեք մնացեալ յանցաւորին անպատուհաս: — Բնդդէմ ճմարտութեան ոչ ինչ զօրեցեն օրինակք դիպաց. զի անիրաւութիւն խառնեալ 'ի դատաստանս ոչ ստնանել իւրք արդարութեան օրինացն, զի այն գործադրացն է թերութիւն կամաց: Օի եթէ և զամենեւին կամիցիս արկանել ընդ իշխանութեամբ աշխարհական ատենին, դարձեալ կարէ խառնել նա զտնիրաւութիւն 'ի դատաստանն, և զմեծեղեան յանցաւորն երեւցուցանել արդար, և զթեթեւ մեղաւարտն ծանուց տուգանաց պարտաւոր:

ՃԺԱ. Բստանօր նորազանդք հնարին ցուցանել զփնտաւարութիւն ինքնիշխան տերութեան եկեղեցական ղեկավարութեանն 'ի հոգեւորս օրինակօք դիպաց, այլ զմասն իմն և եթ օրինակացն առեալ յընթերցումն, որոց 'ի դէպ իսկ է պատասխանին Վարեգինի առ Հազկերտ. Հետ լսելոյ զնա խառնական դէպս Վրիստոսի՝ ընթեռնուլ և զհանդէս փառաց նորա: Օի և սոքա ընթերցցին ուշի ուշով զամենայն դէպս այնորիկ բարբարոս ժամանակաց թաղաւորութեանցն Բարոպիոյ: Վանդի եթէ չէր սղատ եկեղեցական իշխանութիւնն յայնժամ, և եթէ ոչ իշխէր բարեպաշտութիւն իմն երկիւղած 'ի սիրտս թաղաւորաց և ժողովրդոց, ազգք ժա.

մանակացն այնոցիկ անտանձ ամենեկին և աներկիւղ կոտորէին զմիմեանս անխնայ, և յաւեր յանտապատ զողջոյն Աբրաքա կացուցանէին։ Այլ միայն երկիւղն այն ժողովրդեան՝ օտարանալոյ յԱստուծոյ, և թագաւորին՝ լքեալ անտես լինելոյ յաչաց ժողովրդեան, այս սանձէր զնոսա և զբռնաւորական զիշխանութիւն նոցա նուաճէր։ — Այլ թէպէտ չէր 'ի բնական իրաւանց սահանջումն հայրապետացն հռովմայ լինելոյ հրամանահասն ընդ աշխարհ՝ հաստատելով զօրէնս արաքին կառավարութեանց։ Բայց տեսեալ նոցա զգառնութիւն ժամանակին, և զի ժողովուրդն լսէր հլութեամբ բարւոյ խորհրդոյ իւրեանց, և զի զարձեալ այն լինէր իմն սանձ իշխանաց աշխարհի դադարելոյ 'ի չարեաց, վասն որոյ զիշխանութի իւրեանց հոգեւորական յօգուտ ժողովրդեանն արկանէին 'ի գործ։ Այլ այնու թէպէտ թագաւորքն առաջի իշխանութեան հայրապետացն յանարգութիւն իջեալ երեւին, բայց բազում մեծամեծ հարուածոց խափանումն անտի լինէր։ Այսպիսի ուղիղ զգիտումն ունելով ընթերցցի ոք զսրատմութիւնն, և առնուցու 'ի միտ զճնմարտութիւն։ — Այլ եթէ երբեք ուրեք վրիպեցան նոքա 'ի քաղաքական գործս և 'ի դատաստանս իւրեանց, այդ է գործ մարդկային տկարութեան, զոր 'ի կշիռ արկեալ ընդ անթիւ վրիպական խորհուրդս և գործս աշխարհական իշխանացն, իբրեւ զկաթիլ մի 'ի դուլէ տեսցէ ոք լինել զնոսին։ Բայց դիւրին իմն է մարդոյ զայլոյ զշիւղն տեսանել քան զգերան իւրոցն աչաց։ — Այլ և 'ի մեզ հայրապետք մեր նախնիք 'ի ժամանակս թագաւորութեց Աշխուրենացն և Բագրատունեացն նաև Արզազանաց և յանիշխանութե՝ իբրեք երբեք 'ի գործ արկեալ են զիշխանութիւն իւրեանց եկեղեցական 'ի սանձել զբռնութիւնս թագաւորաց և 'ի խաղաղել զվրդովմունս աշխարհիս։ և ո՞ր 'ի մէջ որ միտս ունիցի անգոսնեսցէ զգործս սրբոց հայրապետացն մերոց։ Այլ յայտ է զի իշխանութիւն եկեղեցական բազմօք սատարէ քաղաքական իշխանութեան ուղղին։ և ընդ հոգեւոր երջանկութեանն նաև քաղաքական երջանկութեան նորա ձեռն տայ։ այնպէս զի եթէ չէր իշխանութիւնն եկեղեցական, քաղաքականն միայնակ մատ-

նէր 'ի վիշտս յօրովս անգերծ : — ԲԱԼ և պարտ է մտադիր լինել և հօկել զի մի հերձուածք 'ի ժողովրդեան 'ի պատ-
ճառս հերձուածոյ եկեղեցական պաշտօնէից լինիցին . և
բառնալ 'ի միջոյ զամենայն պատճառս պառակտմանն , 'ի
ձեռն եկեղեցական իշխանութեան : ԲԱԼ և յառաջագոյն
արժան է քաջ քննել զպատճառս տարաձայնութեանն , զի
մի գուցէ 'ի խնդրելն զերջանկութիւն ժողովրդեանն , 'ի հո-
գեոր յաւիտենական թշուառութիւն առաջնորդեսցեն նո-
յա . և փոխանակ պաշտպան եկեղեցւոյ և կամակատար Բ-
տուծոյ գտանելոյ , 'ի հալածիչս պաշտօնէիցն Բտուծոյ ե-
րևեսցի պետութիւնն :

ՃԺԲ . Ի պաշտօնեայս եկեղեցւոյ պարտ է ընտրել զան-
ձինս՝ որք յանձն առեալ իցեն թեալիսն 'ի կատարելու-
թիւն Բտուծոյ , ըստ յորդորական բանից և Բրիտոսի՝ լինել
կատարեալ իբրեւ զհայրն երկնաւոր . առ որ խնդրին երեք
ազգք կատարելութեանց . Ա . հեզութիւն աւետարանա-
կան : Բ . Խմաստութիւն հոգեոր : Գ . Խմաստութիւն տես-
չական : ԲԱ 'ի պատրաստել զանձինս չափաւորս թուով վար-
ժեալս ըստ պատշաճի և կիրթս յայտոսիկ կատարելութիւնս՝
պարտ է պետութեանն տալ ձեռն եկեղեցական իշխանու-
թեան 'ի կարեւոր ծախան , և հօկելով յապահովութիւն
վայրացն , և զամենայն զկարեւորան որ 'ի պէտս նոցա մատա-
կարարելով : ԲԱԼ զմանր մասանց բազկացուցչաց այտոցիկ
կատարելութեանց կարեւորաց եկեղեցական պաշտօնէից՝ անկ
է խօսել 'ի զիրան որ յաղագս դատախարակութեան եկեղե-
ցական պաշտօնէից :

ՃԺԳ . Եւ զի իշխանութիւն եկեղեցւոյ ազատ է 'ի քա-
ղաքական իշխանութեանն , ինքնին զհետ զայ լինել ազատ
և արահարկ Ուխտին եկեղեցւոյ : Եւ այս դարձեալ է 'ի
պատիւ Բտուծոյ , զի պաշտօն նորա փառօք կատարեսցի , և
պաշտօնեայք պարապեսցին անզաւալ 'ի պաշտամունս Բտու-
ծոյ : Ո՛՛՛ և յիտրայեւացիս զեւացիք եին ազատք 'ի հարկաց
և 'ի տուգանաց յամենայնի : Սակայն այլ լինչ է եթէ աչ-
խարհական իշխանութիւնն 'ի ծանր պէտս իւր խնդրեսցէ
և ընկալցի յեկեղեցական իշխանութեան նորաստս 'ի ծախս

խը. քանզի ինչք **Ա**կեղեցւոյ ծախեալք 'ի պահպանութիւն ազգին, այն ոչ է 'ի կորուստ ազատութեան եկեղեցւոյն **Բ**ստուծոյ. այլ մանաւանդ 'ի պահպանութիւն, զի յանկանել ազգին հասանէ անչքութիւն և եկեղեցւոյ. **Բ**Ա ոչ կարել իշխանութեամբ տալ հրամանն պեան աշխարհի, և բռնութեամբ կորզել զոր կամին իբրև տէր իրաւանց. զի ազգն ոչ է տուեալ նմա զիշխանութիւնդ զայդ, և ոչ իսկ կարէ երբէք տալ. զի այդ է զամենակալ **Թ**ագաւորութիւնն **Բ**ստուծոյ 'ի ներքոյ արկանել կամանց **Թ**ագաւորութեան մարդոյ. **Օ** 'ի ազգն ունի պաշտօնեայս **Բ**ստուծոյ տահմանեալ 'ի հրամանէ **Բ**ստուծոյ, և 'ի ձեռն նոցա փառաւորէ **զ****Բ**ստուած. իսկ պեան ազգին է երեսփոխան ազգին՝ զնոյն իրաւունս և պարտա ազգին տանելով յանձն. **Բ**րդ զոր ինչ պարտի առնել ազգն առ **Բ**ստուած և առ պաշտօնեայս նորա, զնոյն պարտի առնել և **Թ**ագաւորն. **Բ**Ա եթէ երբէք **Թ**ագաւորք երևեցան կացեալք օրէնսդիրք յիրս եկեղեցականս, նոքա ոչ էթէ իշխանութեամբ իւրեանց ձգեցան լինել վարիչ և տնօրէն եկեղեցւոյ, այլ միայն 'ի վար արկին զաշխարհական իշխանութի իւրեանց 'ի պատսպարութիւն եկեղեցւոյ, զի մի ժողովուրդն ընդդէմ ելցէ կարգաց նորա. և ոչ էթէ իբրև օրէնսդիրք և հրամանատարք ինքեանք կացին **Ա**կեղեցւոյ. **Վ**ասն որոյ այդ իրաւացի ձեռներիցութիւն **Թ**ագաւորաց կոչի և է քաղաքական իշխանութիւն. վասն զի կարգեալ են առ անվրէպ 'ի զլուխ տանել զկարգաւորութիւնն, զհետ զնալով առաջնորդութեան եկեղեցական իշխանութեան, և առ նկուն առնել զորս խանդարիցեն զօրէնս եկեղեցականս. **Թ**ագաւորաց այսչափ է իշխանութիւն յիրս եկեղեցւոյ, յորս միշտ պատսպարան և պաշտպան արձանացեալ կան, և ոչ իբրև ինքնիշխան տնօրէն. **Ի** դէպ առ այս են օրինակք մեծին **Ա**րատանդիանոսի և **Թ**եոդոսի առաջնոյ, մեծին **Ա**րարտի, և մերոյս **Տ**րդատայ. քան զորս ոչ արդեօք եղիտ **Ա**կեղեցի ամուր նեցուկս, և ոչ ետես աշխարհ գիւցազունս տիեզերակալս. **Ա**նողիտանութ զմտահաճոյ լուտանս ոմանց հնարազիտաց ընդդէմ **Ա**րատանդիանոսի, որք և ոչ պատասխանուոյ անգամ դատին արժանիք.

Գ Լ ՈՒ Խ Ը .

Խնամք պիտոյից Ազգին , և Երկրագործութիւն :

ՃԺԴ . Պէտքն պարտի պատրաստել զառատութիւն : ՃԺԵ . Փոյժ 'ի մը առնուել ունելոյ գործաւորս : ՃԺԶ . Մի թողուլ ճարտարաց հեռանալ յաշխարհէն : ՃԺԷ . Քաջալերութիւն կարեօր 'ի զարգացուն արուեստից և ճարտարութեանց : ՃԺԸ . Օգուտ երկրագործութեան : ՃԺԹ . Օրէնք ևն կարեօրք երկրագործութեան : ՃԻ . Մի հարստահարել զմշակս : ՃԻԱ . Եւ մի զգուել , այլ ընդ հակառակն ունել 'ի պատուի զմշակութիւն : ՃԻԲ . Բնական պարտք մշակելոյ զերկիր : ՃԻԴ . Ըտեմարանաց հասարակաց պէտքն խափանեալ :

ՃԺԴ . ՊԵՏՆ և առաջնորդք ազգին յետ զամենայն դնելոյ 'ի կարգի զկարեւորն հասանելոյ առ սկզբնական վախճան բանական մարդոյ՝ յերջանկութիւնն յաւիտենական կենաց , պարտին բուռն հարկանել հոգալ զմարմնաւոր պէտտ ժողովրդեանն . առատութիւն իմն լցուցիլ ամենայն կարեւորացն կենաց , նաեւ դիւրութեան և վայելչականացն զուարճութեանց : Օ՛ր չափաւորեալ կեանք զգոյշ 'ի մեղկութեանց՝ սատարէ ոչ միայն բարօրութեան մարդոյն , այլ և զօրացուցանէ վաստակել մտադիւր և աջողաձեռն 'ի կատարելութիւն իւր , որ է զլիաւորն 'ի պարտուց , զոր միշտ պարտի ունել 'ի նպատակ քաղաքաժողով ընկերութեան :

ՃԺԵ . Ը՛ր 'ի վայելել յառատութեան՝ պարտ է ուշ 'ի կործ ունել ընտրել և կարգել գործաւորս ճարտարս յամենայն արուեստս կարեւորս և օգտակարս : Հսկող արժնութիւն կառավարութեանն , խնամտուն կանոնադրութիւնք , առանձինն տան ձեռն օգնականութեան յայստիկ . այս ամենայն յաջողեացէն մտաց պէտին առանց 'ի գործ արկանելոյ զբռնադատութիւն , զայն որ զաշխոյժս մտաց ճարտարացն շիջուցանէ :

ՃԺԶ . Օ՛ր ճարտարս կարեւորս պէտութեան պարտ է ու

նեւ յաշխարհին . և իրաւունք են պետութեան հասարակաց ըստ պէտքս 'ի կիր առնուլ առ այս և բռնութիւն 'ի ստիպել հարկին : Բնական քաղաքացի պարտապան է հայրենեաց , մանաւանդ ճարտարքն յարհեստս . սնեալ և վարժեալ 'ի զիրկս հայրենեաց , ըստ օրինաց՝ ոչ կարեն թողուլ լքանել զհայրենիս , և 'ի հայրենեաց ընկալեալ զճարտարութիւնս տանել առ օտարս . այլ ինչ է եթէ հայրենիքն ոչ ճանաչէ զյարգ ճարտարութեանն . կամ եթէ ինքն ոչ կարէ անդէն առնուլ զփոխարկէն վաստակոց և ճարտարմտութեան իւրոյ : Ասան որոյ պարտ է 'ի գործ արկանել զվաստակս այնպիսեացն : Բայց եթէ նա ոչ շատացեալ ընդ չափաւոր շահն զոր առնէ անդէն , և անպատճառ կամիցի զնալ յօտարութիւն , յայնժամ իրաւունք են հայրենեացն արգելուլ զնա : Ասկայն զիրաւունս զայս ոչ է պարտ արկանել 'ի գործ անխոր . այլ միայն 'ի կարեւոր դէպս : Բանգի ճարտարութիւն և աշխոյժք մտաց՝ են ծնունդք ազատութեան . պատահէ յաճախ զի գործաւորք և արհեստաւորք յետ ճանապարհորդելոց ընդ երկար , ներքին իմն ազգմամբ ցանկան դառնալ 'ի հայրենիս և դան առաւել քաջացեալ , զօրացեալ մեծ ևս գործել օգուտ ազգին : Սովորաբար յայս գործ քաղցրութիւն , սրաշտպանութիւն , քաջալերութիւն , են առաւել ձեռնտու յաջողութեան , նոյնպէս և թողուլ բնական բերման բնութեանն , զի է 'ի խորս սրտից ցանկալ յարգաբքին ծննդեան իւրոյ :

ՃԺԷ • Ասան որոյ պետութիւնն պարտի քաջալերել զվաստակաւորս , զարթուցանել զհնարագիտութիւն ճարտարաց , զրզոնել զաշխոյժս մտաց , խոստանալով զհասուցումն , զպատիւ և արտունութիւնս , և ունել այնպէս 'ի կարգի՝ զի մէն մի 'ի քաղաքացւոց կարասցէ կեալ վաստակով ձեռին իւրոյ : Բոգի բարգաւաճեալ պետութիւնք ունին իննամ այսմ մեծապէս . են առանձին ընկերութիւնք կարգեալք առ այս , թողովեալ առ 'ի սոյն դումար մեծ զրամոյ : Պարգևս ամ ըստ ամէ գործաւորոցն քաջացելոց յիւրեանց արուեստին մատուցանեն . նա և օտարաց ճարտարարուեստից պատրասարելոց յիւրեանց աշխարհ , զորոց և զկարեւոր պէտք ընուլ

առնուէն յանձն : Անկանի երբէք պետութիւն՝ որ այսպէս զատղեցուցեալ ՚ի գործ զամենայն զնակիչսն ՚ի վաստակս , ջան ՚ի գործ արկանէ ունել զնոսա ՚ի բարեկեցութեան : Պարտի պետութիւնն կանգնել շինուածս հոյակապ անկաւորս արուեստից և գիտութեանց . այս լինի գրգիռ մտաց ամենեցուն ՚ի զարգացումն :

ՃԺԸ . Հաւատարի է ամենայնիւ՝ եթէ քան զամենայն առուեստս առաւել կարեւոր և օգտակար է երկրագործութիւնն . հայր է սա մնուցիչ պետութեան : Արկրագործութիւն յանշափա առատացուցեալ զեւերսն՝ լինի ինքն բովբ իմն անծախելի , գոյից զանձարան և վաճառականութեան ամբար առատ բնակչայն ամենեցուն արգիւնարեք երկրի :

ՃԺԹ . Ըրժան է տէրութեան ՚ի կիր առնուլ զամենայն արթուն հսկողութիւն ՚ի զարգացումն երկրագործութեան : Պետն զամենայն հնարս յոր ինչ հասանեն ձեռք իւր պարտի արկանել ՚ի գործ , յարգիւնարար մշակութիւն ամենայն երկրին որ ընդ իւրով իշխանութեամբ : Սի թոյլ առնել երբէք ումեք զնել արձակափայրս և թողուլ ամայի անխնամ : Սակայն և ոչ է պարտ արգելուլ առանձին տանուտեառն ըստ կամ իւր ջանա ՚ի գործ արկանել , բազմարդիւն գործել զանգատանս իւր : Ինել քաղաքացւոցն տեարք կալուածոց պետութեանն , այդ ոչ է պատճառ խափանելոյ ինքեան տէրութեանն առ ՚ի վար արկանել զիրաւունս իւր ՚ի գիւտ հնարիցն՝ գործելոյ առատարեք ըստ կարի զանդաստանս աշխարհին , և մշակելոյ զնոսին առաւել օգտութեամբ :

ՃԻ . Պետութիւնն պարտի զգուշանալ յամենայն որսաւորաց զի մի խորշեցին ՚ի վաստակելոյ երկրագործին և կամ խափանեցին ՚ի գործելոյ : Հարկքն ծանունք և տակք անդէպք գրելէ միշտ ՚ի տուգանս են մշակայ . զարձեալ և հարստահարութիւն գործակարաց՝ որք տառապեցուցանեն զնոսա . այսոքիկ ամենայն լինին խոչը թշուառ շինականաց զաղարել ՚ի գործելոյ զերկիր , որով երկիրն մնայ ամայի անգործ : Սպանիա պարարտագոյն է Ալբրոպա քան զայլ երկիրս , բայց և անմշակ անարդիւն քան զամենեւին . քանզի վերականգութ արբունի ամբարացն իշխան են հանել ՚ի գեղ-

Ջէից զամենայն ցորեան զաւելորդան պարենից նոցա յանարգ զին : Այս այնպէս վհատեցուցանէ զերկրագործս , զի կամակար սերմանեն սակաւ , այնչափ միայն որ իցէ բաւական տանն և ոչ աւելի . աստի յայտմանէ պատճառին յաճախ սովք յերկիրն յայն , որ արդիւնական բեղմնաւորութեամբն կարէր և այլոց աշխարհաց առատութեամբ մատակարարել : Ասան յարեւելս ողջոյն առ ինչ իբրեւ դադարեալ իմն էր մշակութիւն :

ՃԻԱ . Այնտե մեծապէս երկրագործութեան այն տարագէպ սովորութիւն յարհամարհս ունեւոյ զերկրագործութիւն և զերկրագործս : Ամսիքն և նուաստագոյնքն խակ արուեստաւորաց , քաղաքացիքն պարագորդք և անարդք ունին 'ի նախատինս զհետամուտս մշակութեան , անարգեն զնոսա և բռնցանեն . զարուեստն զայն զծնողն ամենայն արուեստից զվայելչականն բնութեան մարդոյ անգոսնեն : — Ի՞նչ Աինէացիս , զի մի անարգեսցի երկրագործութիւն՝ է որ հանգիսի ամի ամի , յորում ինքնակալն մականուանեալ Արկնաւոր , ընդ ամենայն պաշտականս իւր գնացեալ յարտաբայս՝ ունի զարօրոյն և սերմանէ 'ի սակաւ ինչ վայր : Այս այնպէս մշակեալ է երկիրն ամենայն Աինէացւոյ , զի երբեք ոչ կարօտանայ արմտեաց արտաբոյ , թէպէտ է բազմամարդ համեմատեալ տարածութեան երկրին զթիւս բնակչացն : Այսպէս պէտն և զխաւորք պարտին յարգել զերկրագործութիւն քան զայլ ամենայն արուեստս . և ճարտարութիւն երկրագործական բազմապատիկ վարձատրել քան զայլն զամենայն զոր և է ազգս ճարտարամտութեան :

ՃԻԲ . Ինի յանձն պետութեան մշակութիւն երկրի ոչ միայն վտան մեծի օգտութեանն , այլ և զի պարտք 'ի բնութենէն եղեալ կան 'ի վերայ . երկիրն տուեալ է մարդոյ առ 'ի մուշանել զընակիչս իւր , այլ նա անբեր է առանց մշակելոյ . ասոա և մարդն 'ի բնութենէ բռնադատի մշակել զիւր մասն . և լեն նմա իրաւունք խնդրել յօտարաց զպարենս կերակրոյն . այլ զայն միայն զոր երկիրն ոչ բերէ : Ազգքն այնոքիկ՝ որք ըստ վաղէմի Վերմանացւոյ և այժմեան Սարայ՝ ոչ կամին մշակել զերկիր , և ընտրեն կեալ աւարհարութիւն :

զորին այդոքիկ արժանի են ջնջելոյ յերկրէ իբրեւ զպաղանաց վայրենեաց ազգս փնասակարս մարդկութեան, — Եւս ազգք, որք խուսափեալ 'ի վատականոյ, սիրեն զորսս և զխաշնադարման կեանս. զայս մարթ էր առնել յառաջին դարս աշխարհի՝ մինչդեռ երկիր ինքնին շատ բերս մատակարարէր վասն սակաւածիւ մարդկանն: Ասոյց այժմ 'ի ընդ երկրի մարդկամբ, անհնարին է այդու կենօք կեալ ամենեցուն՝ եթէ այնպիսի ինչ կեանս վարել յօժարեսցին. քանզի այդպիսի դատարկ կենաց հետամուտք գրաւեն յոլով երկիրս քան զպէտս իւրեանց. վասն որոյ և ոչ իսկ կարծեսցեն անիրաւ՝ եթէ այլ որ յազգաց վաստակաւորաց՝ որ շատանայ ընդ սակաւ գետինն, եկեալ գրաւեսցէ զմասն ինչ երկրի իւրեանց:

ՃԻԳ. Արդեւ շտեմարանս հասարակաց ցորենոյ առ զառաջս առնուլ սովոյ՝ յառաջին ժամանակն էր համարեալ մին 'ի կարեւոր զգուշութեանց պետութեանն. բայց արդ 'ի յաճախել վաճառականութեան և ճարտարութեան, ամենայնիւ յաւելորդս գրեն զգոյն, փորձիւ 'ի վերայ հասեալ զի 'ի շտեմարանէն զցորեան և 'ի մատակարարէն ըստ ժամանակին, ամենայն կարեւոր զգուշութիւնքն օրինադրեալք են անգործադրելիք, վասն որոյ և շտեմարանումն այն բերի առաւել 'ի փնաս պետութեան և մասնականաց գլխովին: Վտխանակ այնր՝ ճարտարարուեստ մշակութիւն 'ի բազումս գիտէ զառաջս առնուլ սովոյն. և եթէ երբեք անկարող գտցի, այժմեան յաճախեալ վաճառականութիւն հասանէ անդէն յօգնութիւն զիւրապատրաստ:

Գ Լ ՈՒ Խ Թ.

Առաջագոյն վաճառականութեան :

ՃԻԴ. Վաճառականութիւն ներքին և արտաքին : ՃԻՆ. Օգտու ներքին վաճառականութեան : ՃԻԶ. Օգտու արտաքին վաճառականութեան : ՃԻԷ. Պարտք 'ի բարգաւաճեցուցանել զվաճառականութիւնն ներքին : ՃԻԸ. 'նշնպէս և զարտաքինն : ՃԻԹ. Հիմն իրուանց վաճառականութեան և գնելոյ : ՃԼ. Խափանութիւն օտար վաճառուց : ՃԼԱ. Ազգ. խրաքանչիւր պարտի անձին սահմանել զորէնս վաճառականութեան : ՃԼԲ. Ո՛րպէս իցէ շնոր ստանալ կատարեալ իրաւունս յարտաքին վաճառականութեան : ՃԼԳ. Թույլտուութիւն եւթ վաճառականութեան : ՃԼԴ. Արաւունս վաճառականութեան լինիցի նախագրութիւն : ՃԼԵ. Հաստատեալն 'ի գաշն է աննախագրելի : ՃԼԶ. Մենավաճառութիւն և անբաժ յայլոց բնկերութիւն : ՃԼԷ. Անուութիւնք գործոց վաճառականութեան :

ՃԻԴ. ԲՆԱԿ և մասնականք յազգին կարեն 'ի ձեռն վաճառականութեան ստանալ զկարեւորսն ինքեանց որոց ունին տէտս : Բաժանի վաճառականութիւնն 'ի ներքին և յարտաքին : Օ՜ր բնակիչքն առնեն ընդ միմեանս՝ այն է ներքին, և զոր առնեն ընդ օտարս կոչի արտաքին :

ՃԻԵ. Սաճառականութիւնն ներքին է օգտակար յոյժ զի այնու ամենայն բաղադրացիք բերեն 'ի ձեռս զայն ամենայն որոց կարօտին, զկարեւորսն, զօգտակարսն և զճաճոյականսն : ԲՆՈՒ արծաթն սփռի առ ամենեօրն, բարգաւաճէ խարտարութիւն, յաճախեն վաճառակքն, և բազումք յոյժ գտանեն այնու զիւրեանց զպարէն. այն տայ ձեռն աշխարհին 'ի բազմամարդութիւն, և աշխարհն այնու զօրանայ :

ՃԻԶ. ԲՆՈՒ օգտութեան պատճառք են և արտաքին վաճառականութեան, և երկու այլ օգտութիւնք յաւելեալք 'ի վերայ, Ը. Օ՛ր այնու վայելէն յաշխարհին իւրեանց զայն ամենայն բերս բնութեան և արուեստից՝ որք չիցեն : Բ. ԲԼԵԹԷ բարեօք կարգաւորեցի, այնու ճոխանայ ազգն. որ և կարէ լինել ազգին ամբար իմն առատութեան և զանձուց : —

(Ըրինակք հնոցն Տիրացւոց և Արքեդոնացւոց . և 'ի վերջնոն Ալենետաց , Հորանդացւոց և Նոդղիայւոց վկայք են բանիցս անժխտելիք : Այս էթէ են մնացորդք ինչ մերոյս ազգին հայոց ցայժմ զերծեալք 'ի ժանեաց բազմադարեան աղետից , և ցրուեալք ընդ աշխարհս . և էթէ անուն մեր յիշատակի արդ առաջի ծաղկեալ ազանց , նա ևս էթէ արդ սկսանին մերքն նորոգ զգենուլ կենդանութիւն , ճանաչել զանձինս և ճանաչիլ յօտարաց , այսր ամենայնի յառաջելոցիչ և պատճառ մի և այս լինել շահավաճառ բարք ազգիս մերոյ , ասել ոչ որ երկնօեսցի . զարթուցիչ հանճարոյ ազգին մերոյ և նեցուկ 'ի լուսաւորութիւն մտայն է վաճառականութիւն :

ՃԻԷ . Մզգն պարտի առնել բարդաւաճ զվաճառականութիւն իւր ներքին , և . Օլի է 'ի բնական օրէնս պարտք փոփոխ ձեռնտուութեան միմեանց , և ըստ ձեռին բաւականի վատտակել 'ի կատարելութիւն և յերջանկութիւն նմանոյն : Այսն որոյ յետ սահմանելոյ զստացութիւնն առանձին , պարտք 'ի վերայ յաւելան մատակարարել այլոց արդար փոխարինութեամբ զայն՝ որում նա ունի պէտս , որք և յաւելորդս իցեն մեզ : Բ . Այս քանզի ընկերութիւնն հաստատեալ է առ 'ի հոգալ իւրաքանչիւր ումեք զկարեօրսն 'ի կատարելութիւն և 'ի բարօրութիւն անձին իւրոյ , և զի վաճառականութեամբն ներքին մարթ է 'ի ձեռս բերել զնոյն , ապա և պարտք զարգացուցանելոյ զվաճառականութիւն իմանի 'ի դաշն անդ ընկերութեան : Գ . Այս զի օգտակար է ազգին վաճառականութիւն , նոյն ինքն ազգն պարտի փոյթ 'ի մէջ առնուլ 'ի բարդաւաճումն նորին :

ՃԻԸ . Այսն նոյն պատճառաց բարեաց պետութեանն , և առ 'ի ընուլ զպէտս կարօտութեան քաղաքացւոց , պարտական է ազգն նպաստել 'ի յառաջադիմութիւն արտաքին վաճառականութեան : Մըդի ծաղկեալ պետութիւնք մեծապէս մտադիրք են այսմ՝ սահմանելու զօրէնս պատշաճականս , և ազատութիւնս և չնորհս վաճառականացն պարզեւեալ :

ՃԻԹ . Տեսցուք արդ ի՞նչ իցեն օրէնք ազգաց և բնութեան 'ի տուրեւառս : Պարտք մարդկան են փոփոխ ձեռնտուութիւն

ըստ իւրեանց կարի կատարելութեան և բարօրութեան նմանեաց իւրեանց (Ճ), որով յայտ լինի, որպէս կանխեցաք տսել (ՃԻԷ), 'ի սահմանէն զառանձին ստացութիւն, զաւելն իւրեանց՝ չափով իմն փոխարինին, տալ որում իցեն պէտք. քանզի այլազգ անհնարին է յարդի վիճակի կենաց հոգալ ումեք զղիւրտութիւնս կենաց, Այլ զի իրաւունքն ընթացակից են պարտուց (Գ), ասլա և այս ազգք կենաց տան զիրաւունս իւրաքանչիւր ումեք ջանալ 'ի ձեռս բերել զկարեօրս անձին զնեւով սրտշաճական իմն զնով յայլոց՝ որոց չիցեն այնոքիկ 'ի պէտս, — Զուցաք (Ե) եթէ մարդն կապեալ յընկերութիւն, և ազգն ողջոյն կայ ընդ օրինօք բնութեան, այնպէս զի օրէնք ազգաց և բնական կարեօր իրաւունք ազգաց են նոյն ինքն իրաւունքն բնութեան պատշաճեցուցեալ առ ազինս կամ առ պետութիւնս (Զ): Որով 'ի յայտ գայ եթէ և ազգն ունի իրաւունս զնեւոյ՝ որոց պէտս ունի, արդար զնով յազգաց որք ունին զնոյն յաճախութեամբ. և ահա այս է հիմն վաճառականութեան 'ի մէջ ազգաց, և իրաւանց զնեւոյ: Սապէս և որ զաւելորդսն ունի, իրաւունք են նմա օտարացուցանել զնոյն՝ առեալ զարդար զփոխարէնն 'ի զին այնոքիկ աւելորդայն:

ՃԷ. Որպիսի ինչ լինել ցուցաք զիրաւունս զնեւոյ, անտի յայտ է՝ եթէ իրաւունքն այն ոչ է կատարեալ. զի 'ի կատարեալն է և բռնադատութիւն: Առծցուք զերկմտութիւնն. դու ունիս զիրաւունս զնեւոյ զաւելորդսն իմ յինէն. այլ ես ոչ եմ բռնադատեալ վաճառել զայն՝ եթէ կարեօր ինձ զնոյն համարիմ ըստ բնական ազատութեան: Ինձ անկ է առնել դատաստան եթէ կարեօր ինձ իցէ, և կամ եթէ հարկ իցէ վաճառել. և ոչ իսկ կարես դու դատել՝ եթէ ուղիղ խորհիցիմ կամ ոչ. զի ոչ է քեզ իշխանութիւն 'ի վերայ իմ: Այլ ես վրիպիմ յոչն վաճառել, ես ինձ վնասեմ. կարես դու ցաւիլ, բայց կայ քեզ հանդուրժել լսել. ասլա եթէ ոչ՝ անիրաւիս ընդդէմ ազատութեան իմոյ: Արդ յայտ է զի իրաւունքն զնեւոյ է անկատար. որպիսի ինչ է և իրաւունք ազգաւին յառնուլ զողորմութիւն 'ի ձոխէն, որ ցաւի ընդ ոչ ընդունել իւր, բայց չունի իրաւունս ստիպելոյ: Այսպէս է

և իրաւունքն վաճառելոյ անկատար : — Ըստ ազագաւ ա-
մենայն պետութիւնք ունին իրաւունս արդելոյ զմուտ օտար
վաճառուց . և այլքն որք՝ կամէին զվաճառումն իրաց իւ-
րեանց , չունին իրաւունս բողոք ընդ խափանումն առնելոյ .
որպէս և ոչ՝ եթէ որ ընդդէմ քո պակասիցի երևել յիմիք
քաղաքավար : Եւ բողոքն այն համարեացի ծաղու իրք , իբրեւ
զի ոչ թողուն նմա շահել՝ 'ի փնաս անձանց իւրեանց : —
Սիայն՝ եթէ ազգն իցէ հաւատարի զի արդէն այն ոչ է սակս
փնասուցն , այլ առ թշնամութեան և եթ , յայնժամ կարէ
առնել բողոք . սակայն դժուարին է յոյժ զատանել յայտ-
նարար եթէ չգուցէ և պատճառ ինչ փնասուց , զոնեա առ աչս :

ՃԼԱ . Արտճեաւ ազգն չունի իրաւունս վաճառելոյ զիւր
մթերան ոչ կամեցողաց , նոյնպէս և զնելոյ յոչ կամեցողաց
վաճառել , և վաճառականութիւնն է 'ի փոփոխ գնման և
վաճառման , աստի յայտ լինի՝ զի 'ի կամն է իւրաքանչիւր
ազգաց վաճառակցիլ ընդ այլում կամ ոչ : Եւ եթէ յօժա-
րեցի առ այս , դարձեալ 'ի կամն է իւր պայմանս առաջի
առնել որպէս և զիւրդ անկաւոր ինքեան դատեսցի : Այսն
զի թոյլ արարեալ այլում զալ՝ 'ի վաճառակցութիւն , ասց 'ի
ձեռս նորա զիրաւունս . և 'ի կացուցանելն զոր տէր իրաւանց ,
իխան է ինքն պայմանս 'ի վերայ յաւելլուլ որ ինչ ինքեան
պատշաճ երևեսցի . քանզի ինքն ազատակամ չնորհէ նմա
զիրաւունսն :

ՃԼԲ . Սարդիկ և պետութիւնք կարեն մտանել ընդ կա-
տարեալ պարտութի ձեռն խոստմանց առ միմեանս՝ յայնժ-
միկ յորս էին միայն պարտք անկատարք : Ըստպէս և ազգն
ոչ ունեւոյլ կատարեալ պարտս 'ի բնութեան վաճառակցու-
թեան ընդ այլում , կարէ 'ի ձեռն գաշնաւորութեան կամ
խոստմանց ունել զնոյն : Ըրդ զայս իրաւունս մարթէ ստա-
նալ միայն գաշամբ , վասն որոյ և այս կոչի իրաւունք դա-
շանց (ԻԴ) : Ըսլ և յամենայնի իրաւունք վաճառականու-
թեանն է 'ի գաշնաւորութեանն . 'ի լուծանել գաշանցն կո-
ւրնչին և իրաւունք :

ՃԼԴ . Իսկ թոյլտուութիւնն 'ի վաճառականութիւն ան-
պայմանն ոչ մի ինչ կատարեալ իրաւունս չնորհէ վաճառա-

կանուծեան . զի 'ի թողուլ իմ քեզ առնել զայս ինչ , ոչ եթէ կարգեմ զքեզ իշխան հանապազորդել 'ի գործն նա և յոչ կամս իմ . այլ ցորչափ ես ըլեմ , կարես վայելել 'ի շնորհն . բայց ոչ մի ինչ արդելու զիս փոխել ինձ 'ի մտաց : Արդ քանզի անկ է իւրաքանչիւր ազգի խորհել եթէ կամիցի առնել վաճառակցութիւն ընդ այլոց ազգի , և եթէ զոր պայմանս կամիցի յաւելուլ , յայտամենայնի ինքն ազատ է երբ և կամ արդելուլ կամ ամբողջել , չափաւորել զյաճախութիւնն տուր , և առիցն , և կամ զօրէնս ինչ սահմանել վասն այնր : Հայտամենայնի ազգն օտար ոչ կարէ ընդդէմ բողոքել իբրեւ անիրաւութիւն ինչ լեալ ինքեան . — Այս է ճշմարիտ . ազգք և անձինք իւրաքանչիւր են պարտական գալ 'ի վաճառակցութիւն ընդ միմեանս յօգուտ ազգի մարդկան . զի մարդիկ կարօտ են միմեանց : Այլ այսու ոչ կորուսանեն զազատութիւն իւրեանց խորհել յառանձին դէպս զօգուտ անձանց , և այնպէս առնել կամ ոչ զվաճառականութիւն . և զի պարտքն առ անձն է առաջին քան զպարտսն առ այլս , վասն որոյ յորժամ 'ի դէպս ինչ համարի վնաս ազգին արտաքին վաճառականութիւնն ընդ ումեք , կարէ յետս կալ անտի ազգն և արդելուլ : Այսպէս Սինէացիք առնելին ընդ դարս յուրս , Սահայն պարան այն առ անձն պարտի ինել կարեւոր և ծանր . ապա թէ ոչ հրաժարել 'ի պարտուց հասարակաց մարդկուծեան , այդմ օրէնք ոչ ներկն :

ՃԼԴ. Տեսաք իսկ եթէ 'ի վաճառականութեան են իրաւունք ինչ բնութեան , են և այլք զաշնաւորութեան . ակեյութ ևս եթէ իցեն և իրաւունք սովորութեան : Այս պարտ է գիտել զայս եթէ են 'ի բնութեան իրաւունք առանձին կարողութեան . որ է իշխանութիւնն այն առնելոյ զիմն կամ ոչ , որպէս ինչ պատշաճ գատեացի որ անբռնադատ յայլմէ : այնպէս զի գործք ամենայն այսր իրաւանց են յառաջ եկեալք միայն յազատ կամաց , կարելով առնել կամ ոչ ըստ ինքնայօժար հաճութեան կամաց : Հայտ է ազգաբնէն զի այս ազգ իրաւանց ոչ կուլի սովորութեան , զի նախադրութիւն այսր իրաւանց է օրինաւոր իմն հաճոյք , զոր ես կարեմ 'ի գործ արկանել կամ ոչ , առանց կարող լինելոյ ումեք

պարտաւ ինձ 'ի վերայ գնել. զոր և եթէ ընդ երկար թողու-
ցում անգործ՝ ոչ կարէ որ կարծել եթէ կամիցիմ հրաժարել
'ի գործոյն. Այդ այս իրաւունք է աննախադրելի. միայն
եթէ իցէ որ ինձ արգելեալ, և ես ցուցեալ նմա կամս հնա-
զանդելոյ. Օգր օրինակ եթէ ես ընդ ամս յալլա գնեմ
զհացն իմ յայս անուն հացագործէ՝ սովորեալ յայն հաց 'ի
նանկութենէ իմիկ անախ. սակայն և այնպէս սովորութիւնս
այս ոչ ինչ իտափան արկանել կարէ ազատութեան իմոյ դա-
դարել երբ և կամիցիմ. Այլ ոչ այնպէս, եթէ երբեմն կա-
մեցեալ իմ դադարել 'ի գնելոյ, և նորա ընդդիմացեալ կամաց
իմոյ, և տուեալ իցէ ինձ ձեռնադրել արգելիչ հրամանին
իւրոյ. և իմ գիտելով զիրաւունս իմ, և առանց ծանր պատ-
ճառի հնազանդեալ իցեմ կամաց նորա. Այս է իրաւունք
նախադրեալ, զի համարի եթէ ես իցեմ հրաժարեալ օրի-
նոք յազատ կամաց իմոյ. Այսպէս ևս իրաւունքն վաճա-
ռականութեան է կարողական 'ի ձեռս ազատ կամաց ազգին
(ՃԼԳ) վաճառ օրոյ և աննախադրելի. Այդ եթէ ընդ մի դար
ազգը երկու միշտ 'ի վաճառականութեան ընդ միմեանս կոյ-
ցեն, ժամանակին այդմիկ երկարութիւն ոչ ինչ իրաւունս
յուշելու միոյ կամ միւսոյ կողմանն՝ օտխոյելով միշտ գնել 'ի
միմեանց զայս կամ զայն, և կամ միմեանց վաճառել օրպէս
իցեն սովորեալ ցայնժամ. Այլ և երկորին են ազատք ա-
ռաքել այլուր զվաճառս և գնել յօտարաց, եթէ յայնմ հետե
նոցա այնպէս օգտակար դատեսցի կամ հաճոյ. Իսկ եթէ
մին յազգացն կամիցի տէր լինել իրաւանց ինչ վաճառակա-
նութեան, զի մի միւսն գործեսցէ ինչ ըստ կամս, պարտ է
նմա ջանալ մտանել 'ի դաշն.

ՃԼԵ. Այս կարողական իրաւունք է յիրաւունս յայնու-
սիկ վաճառականութեան՝ որ օտայեալ իցէ 'ի ձեռն դաշանց.
(Ը) Ի եթէ ազգն դաշամբ 'ի ձեռս բերեալ է զազատութիւն
զայս ինչ վաճառ առաքել առ այս անուն ազգ, ոչ հորաւանե-
նա զիրաւունս զայս, եթէ և 'ի շրջանս յալլից ամաց թու-
ղեալ իցէ անգործ. քանզի իրաւունքս այս է կարողական՝
մատուցանել 'ի գործ երբ և կամեսցի. Իայց 'ի լինելն 'ի
դաշին պայման իմն փոխարկնութեան յօգուտ միւսոյ ազգին

Թէ և իցէ ընդ իւրեանցն, և անհոգացեալ կալ 'ի պայմանին, զոր օրինակ սովորեալ գնել 'ի նմանէ փոխանակ իւրոց առաքեալ վաճառուցն զիմն, զոր զաղարեալ իցէ 'ի գնելոյ, յայնժամ միւսն կարէ համարել եղծեալ զգաշն և յետս կացեալ յիրաւանցն, քանզի փոխեալ են զեղանակն տուր և առու թեան:

ՃԼԶ. ՝ Սաճառականութիւնն է առ բարիս հասարակաց ազգին, և ամենայն անդամք ազգին 'ի նմա են հաւատար տեարք իրաւանց. ապա և մենավաճառութիւնն յընդհանուրս է ընդդէմ իրաւանց քաղաքացւոց: Բայց 'ի կանոնայս պարտ է խտիր ընդ մէջ արկանել մենավաճառութեանն որ կարէ լինել առ բարին ազգին: Քանզի խնաստուն պետութիւն կարէ արդար իրաւամբք հաստատել 'ի զէպս ինչ զմենավաճառութիւն: Ան զէպք 'ի վաճառականութեան յոր ոչ հասանէ կար ամենեցուն՝ զի է մեծածախ. են ևս այլք՝ որք փոյթ ընդ փոյթ բերին 'ի վնաս՝ եթէ ոչ մերձ իցէ խոհականութիւն մեծ, յառեալ զակն 'ի սկիզբն հաստատուն՝ կալով և 'ի խորհուրդս անվրդով. այսօրիկ ոչ 'ի զէպ ստականացն են գործք: Ս ասն այսպիսեաց կազմին ընկերութիւնք ընդ հովանաւորութեամբ տէրութեանն, որոց և լինի արտունութիւն: Հաստատութիւն այսպիսի մենավաճառութեան չափեկան է ողջոյն ազգին: Այսպէս սկիզբն կալան ընկերութիւնք մեծահարուստք՝ որք կալան զվաճառականութիւն արեւելից, և զօրացան յանչափս և ճոխացոյին զպետութիւնն: — Վարձեալ յորժամ արուեստ ինչ կամ ձեռագործ ոչ է յազգին, եթէ առնու որ յանձն հաստատել զնոյն զաշամբ արտունութեան, հաւատար է լինել և այսմ օգտակար ազգին, և պետն՝ օգտութեան ազգին երևոցի ելեալ 'ի խնդիր, եթէ յանձն առնուցու զառաջարկութիւնն: Բայց զայն ամենայն վաճառս զորս կարէ ամենայն որ վաճառել և գնել օգտութեամբ, առնել յանձն զայն 'ի ձեռս ոմանց 'ի քաղաքացւոց, է կոխել զիրաւունս այլոց: Այլ եթէ պէտք իցեն մեծամեծ ծախուց 'ի կանգնումն ամբողջաց, 'ի կազմուած պատերազմական նաւուց, 'ի պաշտպանութիւն հասարակաց վաճառականութեան, անկ է ազգին

հոգալ զայն ամենայն և թողուլ զշահն վաճառականաց, ձեռն
այդու տալով ճարտարութեան արուեստից :

ՃԼԵ . Պարտ է գլխաւորի ազգին ջանալ շահաւէտ զվա-
ճառականութիւնն գործել, և զգուշանալ 'ի փաստակարու-
թեանց նորուն . յորս գլխաւորաբար արժան է մտադիր լի-
նել՝ զի զարգիւնաբեր վաճառս մի հանցէ յաշխարհէն փո-
ծաթն զոր պարտի փոյթ 'ի մէջ տունու մեծանելոյ, և ոչ
աւնել թոյլ յաճախ տալոյ արտաքս : Եւ յորքիկ խոհական
մտադրութիւնք կոչին և են կշռութիւնք գործոց վաճառա-
կանութեան . և քաջախորհուրդ կառավար խոնարհեցուցա-
նէ զկշիռն 'ի նպաստ ազգին :

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Խնամք արքունի ճանապարհաց և իրաւունք բաժի անցից :

ՃԼԸ . Օգտութիւնք արքունի ճանապարհաց ջրուղեաց և ջրմղաց : ՃԼԹ .
Պարտք տէրութեան առ այն : ՃԽ . Եւ իրաւունք նորա : ՃԽԵ . Հիմն
իրաւանց բաժից : ՃԽԸ . Ընդժումն իրաւունս բաժից :

ՃԼԸ . Այդ երկիմեացի ընդ մեծ օգտութիւն արքունի
ճանապարհաց, կամրջաց, ջրմղաց, ջրուղեաց, երկաթի շաւ-
ղաց և շոգենաւուց, ամենայն ազգի անխտանդ և անվիշտ
շաւղաց, որով հաղորդին ընդ միմեանս աշխարհք և քաղաքք .
որք են 'ի զիւրութիւն շահավաճառ տուրեառութեան .
Սորք ժողովեն տեարք աշխարհացն այնոցիկ շահս առատս .
և օտարք անցանել ընդ աշխարհն յօժարին, որք և ծախեն
զրամս յաշխարհին 'ի ճանապարհորդութեան խրեանց :

ՃԼԹ . Սին 'ի գլխաւոր խնամոց՝ զոր սրարտի ցուցանել
տէրութիւնն բարոյն հասարակաց, մանաւանդ 'ի բարգաւա-
ճումն վաճառականութեան, է այս ճանապարհացն ջրուղեաց

և ջրմիտաց, և այլոց նմանագունիցն պատրաստութիւն, Պարտէ՛ ՚ի մէջ առնուլ զամենայն փոյթ յապահապութիւն այսոցիկ և ՚ի զիւրութիւն, Վաղղիացիք յոյժ մտադիր էին ՚ի սոյն, արդ և այլ ամենայն աղղք ծաղկեալք Նշարայից մեծապէս ջանա ՚ի գործ արկանեն յայտմ. մանաւանդ յեազիւտի շողեչարժ գործւոյն:

ՃԽ. Մզգն ողջոյն պարտի ձեռն տալ առ այսպիսի իմն օգտակար ինքեան գործ: Նշ վասն այնորիկ՝ եթէ առ յարգութեան ճանապարհաց, կամըջաց և ՚ի պատրաստութիւն այլոցն կարեօրաց առ ՚ի նոյն պէտս, ոչ բաւեցէ եկամուտն պետութեան, յայնժամ տէրութիւնն կարէ պարտա ՚ի վերայ զնել ժողովրդեան՝ կամ վաստակել ՚ի նոյն և կամ տալ ձեռն ծախուցն: Ընտկանք օմանք միումն ՚ի գաւառացն Վաղղիոց բաժանէին երբեմն ՚ի տրտունջ ընդ վաստակս իւրեանց ՚ի կանգնումն ամբարտակաց. բայց յետ սակաւուց սկսան օրհնել զնոսա որք կացին պատճառք գործոյն, յորժամ ծանեան ՚ի փորձոյ լեալ այնմ յօգուտ իւրեանց:

ՃԽԵ. Մինին ծախք յորովք ՚ի կառուցմունս հասարակաց շինուածոց և ՚ի պահպանութիւնս և ՚ի նորոգութիւնս նոցուն, ազգն կարէ տուրս իմն պահանջել յամենեկունց նոցա՝ որք վայելեն յօգտութիւնս այնոցիկ: Մյս իսկ է սկիզբն արդար իրաւանցն բաժից. վասն որոյ և են իրաւունք զի ճանապարհորդք, մանաւանդ վաճառական որ որ առնէ ճանապարհ ընդ ջրուղի, կամ անցանէ ընդ կամուրջ, կամ ընդ ամբարտակ, լինիցի մասնակից այսոցիկ օգտակար ծախուց ընկերութեանն, հասուցանելով սակաւ ինչ ընդ անցան առ յառաջ վարել զճանապարհս իւր, և առ ՚ի փոխադրել առաւել հեշտին զվաճառան: Աթէ պետութիւնն վարկանի կարեօր կացուցանել ազատ զքաղաքացիս, ոչ ինչ հարկ բռնադատէ զնա առնել ազատ ՚ի բաժից և զօտարականս ընդ քաղաքացւոյն:

ՃԽԲ. Մայց այս իրաւունք օրինաւոր ՚ի սկիզբն իւր՝ փոխ յաճախ յեղծումն, Նն աշխարհք յորս ոչ ինչ փոյթ է ումեք զճանապարհաց, այլ պահանջեն առաւելութք զբաժն: Աթէ կայցէ առ գետափամբ երկիր ուրումն իշխանի, բաժ

իմն արկանեւ անցից, թէպէտ ինքն ոչ ինչ ծախել, 'ի սրահ-
պանութիւն նորուն և 'ի դիւրութիւն նաւարկութեանց,
Լճէ յայտնի զրկումն և ընդդէմ բնական իրաւանց ազգաց-
քանդի ոչ ումեք հնար է արգելել զանշնաւ անցս ուստեք.
այս իրաւունք են բնութեան. և ոչ սք կարէ պահանջել
արդարութեամբ անսրտաճառ զհատուցումն վասն անցից,
Լայց իրաւունք ազգաց՝ որ է վարել ըստ անցնիւր յօժա-
րութեան, և սովորութիւն ազգաց, որ զի ոչ թուի խափան
զլիտլին արկանել վաճառականութեան, թուի իմն դիւրա-
տար: Լճ բնակիչք Հելուեաիոյ երբեմն զրգուեցան 'ի սր-
տերազմ ընդդէմ զբսին Ս'իլանու 'ի սրտաճառս այսպիսի
բռնազրօսութեան: — Գարձեալ զեղծումն է ընդդէմ իրա-
ւանց բաժի նաեւ սրահանջումն առաւելութեամբ քան զչափն
կարեօր 'ի սրահպանութիւն ճանապարհին: Լճ յայժմու
ժամանակիս զհետ են ամենայն ազգք մեծաւ ինամով դիւ-
րացուցանել զանցս, և ըստ կարի նուազեցուցանել և վախ-
ճան առնել բաժից. մանաւանդ 'ի ճանապարհս չոգեկառաց
հօգալով ճանապարհորդաց զամենայն դիւրութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Յաղագս արծաթոյ և փոխանակութեանց:

ՃԽԻ. Դրամն հատանի յանուն պետութեան: ՃԽԵ. Պարտք ազգին և
իշխանին 'ի վարել 'ի գործ զարծաթն: ՃԽԶ. Էւ իրաւունք նոցա: ՃԽԷ.
Յորտ անիրաւիցին ազգք ընդդէմ միմեանց 'ի սրտաճառս արծաթոյն: ՃԽԸ.
Դրամափոխութիւն և որէնք վաճառականութեան:

ՃԽԹ. ԳԻՆԱՄՆ զի 'ի դիւրութիւն վաճառականութեան
կարգեալ է, և 'ի զգուշութիւն՝ զի մի սրտորեցին 'ի տուր-
եառս, սովորութիւն է հատանել զայն յանուն պետու-
թն զրոշմելով 'ի վերայ նորա կամ զարակեր իշխանին, կամ
զնշան պետութեանն իբրեւ 'ի կնիք յերաշխաւորութիւն

գնոյն : Աղջն և պետք պարտին արթնութեամբ հսկել զի մի փնասեցին խորէութեամբ չարանենդ մարդոց :

ՃԽԴ • Հայտ է և այն՝ զի ոչ է թոյլ ումեք 'ի Ժողովրդէնէ հատանել զրամս . այլ միայն յանուն և հրամանաւ պետութեան կամ իշխանին , որ կայ նմին երաշխաւոր : Այս զգուշութեան օրէնք սահմանեալ են առ զառաջս ունեցց յորով զաւանսց , ապա թէ ոչ՝ անխտաճ լեալ Ժողովրդեան ընդ ուղղութիւն արծաթոյն , անդէն առնոյր զազարումն պիտառութիւն այսպիսի ճարտար հնարից 'ի դիւրութիւն չահալձառութեան : Աման որոց պեան պարտի տալ հատանել այնչափ՝ զի լինիցի բաւական 'ի պէտս բնակչաց աշխարհին առ հասարակ , և դարձեալ պարտի հոգ յանձին ունել զի լինիցի յազնիւ նիւթոց և անխարդախ՝ այնպէս զի ներքին զինն իցէ համեմատ արտաքին գնոյն որով հրատարակի : Ա և այն ճնմարիտ՝ եթէ յանձնութեան պետութեան կարէ ինքն հրամայել Ժողովրդեանն առնուլ զգրաւնն մեծագնոց . բայց քանզի օտար պետութիւնք ոչ ընդունին յայն բարձրացեալ զին , ոչ ինչ շահ պետութեանն լինիցի փոփոխութեամբն այնուիկ . այդ է պատել զվէրն առանց բուժելոյ , որ և մեծապէս զեան գործէ վաճառականութե . փնասին մասնականք , փնասի և պետութիւնն յանկանել վաճառականութեանն և 'ի զազարել շահոցն : Այլ լուազոյն յեղանակ 'ի ընուլ զառժամայն կարօտութիւն պետութեանն է հարկս արկանել ըստ պէտս՝ առաւելեալ քան զսովորական չափն , և պարտս հանդանակելոյ Ժողովրդեան . և այլ այսպիսի նմանօրինակ գիւտք հնարից :

ՃԽԵ • Այլ զի պեան հատեալ է զգրամն յանուն իւր , և ինքն կացեալ է երաշխաւոր , ապա որ որ խարդախէ՝ եթէ գնմանն հատանելով , և եթէ փոխելով զկնիքն , դրժէ իրաւանց պետին՝ կորուսանելով զհաւատ Ժողովրդեանն որ առնա , և ինքն կոչի Վրամակոփ , և յանցանք նորա է քրէական , մին 'ի ծանուցն՝ որ ընդդէմ պետութեանն : Հիշատակի 'ի պատմութիւնս զի երբեք երբեք իշխանք զառաւայ , նա և եպիսկոպոսունք , մանաւանդ 'ի Վաղղիա կարան արտոնութիւն՝ հատանելոյ զրամս . բայց այն ամենայն համարէր

լեալ իշխանութեամբ թագաւորին : Բայց այժմ այդ ամենայն արտունութեանց արարին վախճան , զի մի այնու զեղծանիցին մարդիկ աշխարհին :

ՃԽԶ . Դիւրին է բերել զհետ յատացելոցս ցոյս վայր , զի եթէ երբեք ազգ դք օտար խարդախէ հատանելով արծաթ զնմանն այլում , և կամ եթէ լռէ և կամ պաշտպանից զբամակոփի ումեք , անիրաւի ընդդէմ այնր օտար պետութեան : Դէպէտ սովորաբար փնտաւարան յայսմ ոչ ոքեք գտանէ պատասպարան . զի և ամենայն իշխանք կամին զկորուստ այնպիւոյն :

ՃԽԷ . Եւ այլ իմն սովորութիւն , որ և իբրեւ զտուրեւաւ զրամոց է օգտակար վաճառականութեան , և է այն փոխանակութիւնն զրամոց ի ձեռն փոխանակազրի կամ սեղանաւորի : Բնդ ձեռն սեղանաւորին առաքեն վաճառականք զրամն անբաւութեամբ յաշխարհս հեռաւորս՝ զրեա եթէ առանց ծախուց , նա և ամենեւին անվտանգ եթէ կամիցին : Եւ զի պետքն են յանձանձիւք վաճառականութեան , այնր աղաքաւ սահմանեալ են նոքա զօրէնս կարեորս զբամակոխութեան . և ըստ այնց օրինաց ամենայն վաճառականք կան յապահովի՝ եթէ օտարականք իցեն , և եթէ քաղաքայիք : Բազմաշահ են զիւտքս ամենայն ազգաց առ հասարակ , և պարտ է կարգել արդար և իմաստուն օրէնս առ այս :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Երկրորդ նորաստեղծուից կառավարութեան է հոգալ
զգիւրութիւն ազգին :

ՃԽԸ. Ազգն պարտի լինել զհետ խաղաղական կենաց և երջանկութեան
'ի ձեռն կրթութեան. ճԽԹ. Պետք կրթութեան մանկական հասակին.
ՃԽ. Պետք գիտութեանց և արուեստից : ՃԽԸ. Իցէ ազատութիւն իմաս-
տասիրութեան : ՃԽԹ. Պարտ է ազգել 'ի սիրտս զսէր առաջինութեան
և զմեթութեան տեսից : ՃԽԳ. Ազգն ծանկեղ յայսմ զգիտութեան իշխանին.
ՃԽԴ. Պարտք առաջնորդաց ազգին 'ի գիտութեան և 'ի կամս : ՃԽԵ. Ուղղել
և զգիտութեան քաղաքացւոց : ՃԽԶ. Եւ 'ի սիրտս զսէր հայրենեաց : ՃԽԷ.
Ազգիւր սիրոյ հայրենեաց և պարտուց առ ընկերութիւնն : ՃԽԸ. Սէր
ազգին առ ինքն անկուսոր առաւել առաջնորդաց : ՃԽԹ. Զինչ հայրե-
նիքն իցեն : ՃԽ. Դրժութեան սիրոյ հայրենեաց : ՃԽԸ. Փառք ընտիր քա-
ղաքացւոց և օրինակք :

ՃԽԸ. ՀՈԳԵԱՂ զպիտոյս ազգին և ջանալ ընդ առատու-
թեամբ զաշխարհն, այդ չէ շատ առ հասուցանել զնա 'ի
խաղաղ և յերջանիկ կեանս ըստ տանեկոյ ազգաւոր կենացոյ :
Հաւաստեալ իսկ է 'ի փորձոյ՝ զի ազգն կարէ լինել թշուառ՝
թէպէտ լցեալ ամենապիւսն բարեօք, և փափկացեալ 'ի
զիրիս ճոխութեան : ԲՆԴ քանզի երջանկութիւնն է 'ի կա-
տարելութեան, պարտ է ուսուցանել ժողովրդեան զեղա-
նակն հասանելոյ յայն : Բաճնորդաց ազգին երբեք ոչ հա-
մարեացին շատ ամենայն ձգունք յանձն առեալք 'ի կրթել
զմիտս ժողովրդեանն, 'ի լուսաւորել զնոյն իմաստուն դաս-
տիարակութեամբ և ամենայն կարեւորացն հմտութեամբ :
Քանզի պատճառ ստահակութեան և անհամբոյր աղմկի
ժողովրդեան է տգիտութիւն և պակասութիւն լուսոյ ձգմար-
տութեան : ԲՆԹ լուսաւորեալք գիտութեամբ՝ թէպէտ գի-
տեն է թէ ազատութիւնն է բնական և պատշաճական մար-
դոյ, սակայն և քաջ խելամուտ են այնմ՝ եթէ անհրաժեշտ
հարկ է կալ 'ի ներքոյ օրինաւոր իշխանութեան, առ 'ի կա-

բող լինելոյ վայելէլ յաղատութեան, զոր ճանաչեն եթէ
 ոչ է գերութիւն, այլ որդիական հպատակութիւն առ 'ի
 կալ'ի խաղաղ վայելս կենաց:

ՃԽԲ. Վաղափարք մանկութեան ունին ազդումն անջինջ
 յենթացս կենաց առ հասարակ. յառաջին տիս անդ ման-
 կութեան և պատանեկութեան դիւրաւ ընդունին սիրտ և
 միտք մարդոյ զսերմանս բարւոյ և չարի. վասն որոյ կրթու-
 թիւն մանկական և պատանեկութեան հասակին է մին 'ի
 կրթեորագունից գործոյ՝ արժանի մեծի մտադրութեան տե-
 րութեան: Այլ է պարտ բոլորովին լինել վստահ 'ի խնամն
 ծնողացն, այլ ճանապարհ անստգիւտ պատրաստելոյ ընտիր
 քաղաքացիս է հիմնել պատշաճ դաստիարակութեան վայրս,
 գտնել դաստիարակս կարողս 'ի գործ. յանձնել 'ի ձեռս
 առաջնորդաց խմաստնոց զառաջնորդութիւն դաստիարակու-
 թեանն, շահել զսիրտս դաստիարակելոցն պատշաճ կարգօք
 և քաղցր գնացիւք, զի մի հրաժարեացին օգտիլ 'Ասե 'ի հին
 զարս՝ եթէ երբէք ծաղկեցան ազգք և քաղաքք, կալեալ
 էր նոցա զսոյն ճանապարհ ըստ տանելոյ ժամանակին և իւ-
 րեանց մօլար ազանդոյն:

ՃԽ. Եթէ պեան և ազգն պարտին տալ ձեռն որդւոց ժո-
 ղովորեան 'ի նպաստ գիտութեանց և արուեստից, ընդ այս
 ոչ որ երկմտեսցի: (Ի)Ող զանթիւ գիւտս կարեւորս հրաշա-
 ցուցիչս մտայ՝ որք են ծնունդք գիտութեանցն, այլ և այսո-
 քիկ ուսմունք և ազատական արուեստք կրթեն զմիտս, քաղ-
 ջրացուցանեն զբարս: Այլ եթէ ոչ զհետ լինին զխաւորքն
 զարթուցանել 'ի սիրտս զսէր արդարութեան և առաքինու-
 թեան ուղիղ դաստիարակութեամբ, այնպիսիքն յաճախ
 վաստակին 'ի կորուստ մարդկութեանս, նաեւ երբէք յոչ
 կամս՝ արքուցանեն մանկանց զթոյն ծածկեալ ընդ քողով
 գիտութեան. որով բնութիւնն խոտորեալ միանգամ յուղ-
 ղութեան շաղկայ 'ի տհաս հասակին, յայնմ հետէ զոր ինչ
 և լեն և ուսանին, անձամբ անձանց փոխարկեն զնոսին 'ի
 մահադեղ: Արդ ազգն և առաջնորդք նորա պարտին ընտիր
 առնել, և կացուցանել զճշմարիտ գիտունս 'ի գործ, և 'ի
 քաջալեր նոցա առնել զարդար զհասուցումն փոխարէն վաս-

տակոյ նոցա : — Լա զի գիտութիւնք օգնիլեն նաև արտա-
քին պայծառութեան ազգին , այդ հաւատի է ճշմարտու-
թիւն : Բզգք ամենայն Լաբոպիոյ այնչափ առաւել մի զմիով
բարգաւաճ են և ծաղկեալ , որչափ առաւելեալ իցեն զմի
մեամբք 'ի գիտութեան : Եւ ծն Պետրոս ծանեաւ զսոյն
ճշմարտութիւն՝ եթէ առանց տալոյ ձեռն գիտութեան և
խմտտութեան անհնարին է զարգանալ Սուսաց 'ի քաղա-
քականութեան : Եւ տղեալ յիշատակել զամենայն գէպս
ազգին մերոյ ըստ ժամանակացն տգիտութեան և Զանկոյ ,
ածցուք միանգամ 'ի միտ զժամանակսն Սաւմապհոյ . մինչ
դեռ յառաջ քան զնա սկսանէր ժողովուրդն տաղնապել 'ի
յուզմունս խռովութեանոյ , խաղաղասէր արքայն՝ ըստ խոր-
հրդոյ հայրապետին Սահակայ և վարդապետին Սեբեդե-
պայ , զհետ մտեալ կրթելոյ զիւրսն 'ի գիտութիւնս , անգին
խաղաղացաւ երկիրն և սկսաւ բարգաւաճել յամենայնի :
Եւ լ 'ի վախճանել արքային և 'ի դադարել Զանկոյ գլխա-
ւորացն մահուամբ վարդապետաց , ամենայն ինչ վեր 'ի
վայր շրջեցաւ , և սկսան տաղնապել : Եւ այնժամ չէր որ
զարթուցանէր 'ի միտս գլխաւորաց ազգին զսոյն ճշմարտու-
թիւն՝ եթէ առ 'ի խաղաղացուցանել զաշխարհն և առաջ
նորդել նմա յերջանկութիւն իւր , և զի ինքեանք ևս կա-
րացեն վայելել նաև յաշխարհի աստ 'ի պատուի և 'ի փառս ,
այս էր մի միայն հնարաւոր շաւիղ , պարապեցուցանել զման-
կունս ազգին յուսումն գիտութեան , նա և զազգն գլխովին :
Սինչ ոչ արարին 'ի փոյթ զարգացման գիտութեան այլե-
այլ թագաւորք արդի բարգաւաճեալ ազգացն Լաբոպիոյ :

ՃԵՆ . Եւ տանոր նորազանդք առեալ առաջնորդ ինքեանց
զկիրս , և 'ի ծաղկումն և եթ խմտտութեան ուշ կալեալ ,
նա և 'ի մանկութենէն 'ի թիւր սկիզբն հաստատեալ , որ-
չափ ևս զարգանան յիմաստութեան , սակայն և այնպէս ոչ
կարեն մերկանալ յանձանց զսկիզբն զայն խտտորնակ որ 'ի
յիմարութիւն կրթէ զայր , կամեցեալ յարմարել զհաւա-
տոյ վարդապետութիւնս ըստ մտաց՝ ապաւինեալ 'ի բնական
հանձար անձին , և յանդգնեալ ճառել այնու ահաս մտօք
զանչափիցն և զանհասից . և զայսպիսի բանդադուշանս ա-

նուանեն ազատ իմաստասիրութիւն : Բ. Եր Զմարտութիւն
 զհետ է իմաստութեան , խորհել խորհիցի ազատութեամբ
 զայնցանէ՝ զոր թողեալ է Մտուած 'ի կամս մարդոյ խօսել
 ինչ կարծեօք , զուշակել ըստ կամս զկաղմուածոց հրաշա-
 ւեաց բնութեան , որպիսիք են ամենայն արարածական զի-
 տելիք : Բայց այս ազատութիւն տեսանի ամիոփեալ և կա-
 պեալ՝ յորժամ հասանէ խոկալ մարդոյ զՄտուծոյ և զգաղա-
 նի դատաստանաց նորա . այլ միայն պարտիմք կալ յայ-
 նոսիկ՝ որչափ ինչ յայտնեալ է մեզ նա ինքն Մտուած , և ոչ
 ապարթանել վաղել անդր քան զկարողութիւն մտաց մերոյ ,
 զի մի 'ի բարձրանալն յանդուգն՝ զահալէժ բերիցիմք 'ի
 կորստեան խորխորատ : Տէս արդ զի ամենայն հետամու-
 թիւն արարածոց 'նիւթականաց՝ երկար քննութեան դա-
 տաստանի արկեալ 'ի ներքոյ զնոսին , և յետ մտադիր զնու-
 թեանց , 'ի բազումս յոյժ համաձայնին 'ի կարծիս իմաս-
 տունք աշխարհիս . և միաձայն խոստովանին զանգիտու-
 թիւն : Բ. Եր 'ի զիտութեան աստուածայնոյն զաղանեաց ,
 զորս ինքն Մտուած յայտնեալ է մեզ որչափ ինքն է կամե-
 ցեալ , և մարդիկ տեսեալ զի ոչ կարեն հասանել մտօք ան-
 հատիցն , և զի մուրեկն 'ի Զմարտութիւնս աստուածայնոյն
 բազմաւտանդ է գործ , յետ զիտելոյ զայսոսիկ , զարձեալ
 համարձակին օր ըստ օրէ հակառակ միմեանց հանձարել
 կարծիս , և 'ի մուրուութենէ 'ի մուրութիւն յածեալ շրջել .
 և յորժամ խրատէ որ զնոսա իմաստութեամբ՝ դադարել 'ի
 սնոսի կարծիս յառաջ բերելոյ 'ի կործանումն ըողաց , և
 միաձայնութեամբ կալ 'ի միակ Զմարտութիւնս յայտնեալ
 յՄտուծոյ , մինչդեռ 'ի նիւթականս համաձայնին խոստու-
 վանելով զտգիտութիւն ներգործութեանց զաղանեաց բնու-
 թեանն , ընդ այս զայրազնեալ խորխտան՝ եթէ էք կամի-
 ցիմք խափանել զազատութիւն նոցա 'ի խորհել : Բ. Եր խո-
 կացէ ուղղութեամբ , անդէն 'ի միտ առնուցու՝ եթէ 'ի
 զաղանիսն Մտուծոյ և 'ի յայտնեալսն 'ի նմանէ զհետ լի-
 նել գտանել զիւտս ինչ հնարից , այդ ոչ է գործ ազատու-
 թեան , այլ տգիտութեան և չճանաչելոյ զանձին զւրի , որոյ
 աղբիւրք են կիրք , կանխակալ դատումն և անձնասիրութի

պատիր : Զառաջ քան զմերժել ուրուք զայստիկ բանս , քննեացէ զսիրտ իւր , և անդէն տեսցէ զանձն խաղաղացեալ զազարել՝ տալով իրաւունս . և զի զիւրաւ հանդարտեցին միտք նորա , կայցի որ զայս ամենայն ինքն անձամբ խոկացեալ , և ոչ յայլմէ լսելով , զի այսպէս զիւրաւ մտաբերեալ իմաստնացի : — Բսեն և աղատութեան տպագրութեան լինել արժան . այլ և ինքեանք 'ի վերայ բերեն՝ եթէ ոչ է մարմ տպագրել նա և խօսել և նկարել անգամ ընդդէմ ժողովրդեան , ընդդէմ իշխանութեան , ընդդէմ բարի վարուց և համեստութեան և կրօնի : — Այս և աւելի ինչ քան զայստիկ արդէլուցու 'ի տպագրութիւն . այլ միայն զի յառաջագոյն ակնարկեալ կամին զառաջս աւնուլ չարեաց խափանելով զհրատարակումն փնասկարացն : Բա եթէ , որպէս ասենն , լինէր աղատութիւն՝ որպէս հնար էր յայնժամ խափանել զչարիս , եթէ արք անօրէնք զանպատշաճն տային 'ի տպագրութիւն : Եթէ էին մարդիկ հանդիպեալ ուղղադատ մտաց և բարեսէր կամաց , շատ լինէր նոցա զիտելն միայն զօրէնս բնութեան և մարդկութեան , և 'ի զուր լինէին ամենայն ազգի ազգի զգուշութիւնք , պահպանութիւնք , սպառնալիք : Եղա յայս կնքեսցուք զբանս՝ եթէ յաշխարհի ամենայն ինչ 'ի բնութեան 'ի չափ և 'ի սահմանս ամփօփեալ կայ , որ ինչ ելանէ ըստ չափն՝ փնասէ . այսպէս է և աղատութիւն մեր յամենայնի . այր իմաստուն նա և իմաստասիրել անդ պարտի զնոյն ունել զգուշաւորութիւն :

ՏԾԲ . Սէր առաքինութեան և բարի վարուց , և զգուշութիւն յախախց , այսոքիկ մատունք են կրթութեան մանկանց , որք անդէն 'ի սկզբան՝ մինչդեռ ոչ կարեն ճանաչել զպատճառս իրաց , հաստատեցին 'ի բարին . զի յորժամ հասանեն 'ի չափ , ուսեալ եթէ զինչ բարին այն իցէ և զինչ մոլութիւնն , զիւրազոյն կարասցեն դնել սանձ կրիցն , որ զօրացեալ 'ի մարդն՝ յարդարէ մարտ ընդդէմ օրինաց բնութեան և խտուծոյ : Այս օրարտին զիշաւորք ազգին ցուցանել զայսր զհաստատութիւն յանձինս օրինակօք , զի և ժողովուրդն եկեսցէ զհետ օրինակաց առաջնորդացն : Ենպէս տկարացեալ է մեր բնութիւն , զի մինչև սովորեալ յինն՝ ոչ կարէ

գնել 'ի գործ , թէ և վկայեացեն միտքն ճմարտութեանն , և իւրոցն պարտուց՝ գնալոյ նմին զհետ : Ս ան որոյ և յա մենայն դատտիարակութեան կարգս նախ պարտ է պահանջել զգործս ուղղութեան 'ի հարատակացն 'ի ձեռն պատուիրանաց և եթ և օրինակաց : մանաւանդ 'ի մանկանց և 'ի պատանեկաց . և զկնի վարժելոյ 'ի նոյն երկար սովորութեամբ՝ առել և զպատճառս ուղղութեան գործոյն , զի մի կացեալ 'ի տգիտութեան՝ մոլորիցին 'ի չար օրինակաց և 'ի չար խրատուց : Բ և առ 'ի դարձուցանել յուղղութիւն զսովորեալն 'ի չարիս , հրաշից դրեթէ պէտք են , զի բնութիւն այնպիսեացն ապտտամբեալ է 'ի բանէն , զորս հեռացուցանեն յընկերութենէն է լաւագոյն՝ քան զկարծէն հանդարտեցուցանել համոզկեր պատճառօր , համարեալ՝ եթէ ծառացեալ զբարին ոչ փնասեացեն այլոյ :

ՃԵԳ . Պէտն հետամուտ խմատուն և արդար վարչութեան՝ ցանկայ առաքինական կենաց ընթացից քաղաքացւոյ . և այս է նշան հաւաստի ուղիղ գիտման կառավարչին : Եթէ ճիգն նորա իցէ տեսանել զարդացեալս զմեծն և զփոքրն յառաքինութեան , վախճան նորա է ուղիղ և արդար , և զու լեր յայնժամ հաւաստի՝ եթէ նա կեայ 'ի բարօրութիւն և 'ի փառս ազգին՝ կալեալ զգիտումն առաջնորդել պետութեանն 'ի վախճանն իւր : Բայց եթէ առաջնորդք ապականեալք բարոյիւք 'ի զեղիութեան և 'ի չալիլութեան , և զակատեալք զհետ անկարգ հաճոյից , զրդոնն զմեծամեծս ազգին 'ի պերճութիւն փնասակար . յայնժամ պարտ է ժողովրդեան զգուշանալ անձին՝ զի մի մասնեացի ազգովին 'ի գերութիւն ախտից , և քակտեացի ընկերութիւնն զրկեալ 'ի վախճանէն : Ը առ է զի սերմանք ինչ խորհրդոց բարեաց իցեն յիշխանն՝ առ զգուշանալոյ 'ի փնասակար շաղաց աստի . այնպիսին սիրէ զժողովուրդն , ցանկայ բարօրութեան նորուն , և լինի նմա պատասպարան կեալ 'ի փառս և յազատութեան . — Բ և երբեք՝ զի և մեծամեծք զրանն եղծանեն զօրէնս կարգաց , բռնանան 'ի վերայ ազգին , և զոր թաշաւորն ոչ կամի զարիս՝ անցուցանեն ընդ ժողովուրդն յանուն նորա . վասն որոյ և թագաւորն ոչ պարտի բռնորովն

Հաւատալ զանձն նոցա, տուեալ 'ի ձեռս ազատ իշխանութիւն հրամայելոյ :

ՃԾԴ. Եւ թէ առաջնորդքն պետութեան Զանայցեն ընու զպարտս իւրեանց առ անձինս, և իբրեւ առաջնորդք նա և առ ժողովուրդն, ոչ երբէք սահեցին յանկարգութիւնս : Եւ պարտք առաջնորդացն են այն ամենայն՝ զոր ցայս վայր ասացաք զպարտուց ազգին առ ինքն : Վանգի ազգն է մարդ բարոյական (Բ), և 'ի ներքոյ ամենայն պարտուց մարդոյ առ անձն, և առ 'ի կատարելութիւնն կարեւորս մարդոյ ժամանել պարտապան : Եւս անձն բարոյական ամփոփեալ է իշխանսն, 'ի կառավարս ազգին, և թէ իցեն անուապետական և կամ սահմանադրական պետութիւն, և 'ի պետն՝ եթէ իցէ միապետութիւն : Սքա պարտին ունել զամենայն կարեւոր ծանօթութիւնս առ բարեք առաջնորդութիւն և զգիտումն : և յանձին բերել զամենայն առաքինութիւնս պատշաճեալս առ պետն ուղղութեամբ կամայն : Եւ զի ըզպարտս առաջնորդութեանն յանձին կալեալ են նոքա առ բարին հասարակաց, ապա և զամենայն գիտութիւնս, և զջանս պարտին կարգել 'ի պահպանութիւն պետութեանն, առ վախճանն քաղաքական ընկերութեան :

ՃԾԵ. Եւ այս ըստ կարի պարտ է ուղղել և զամենայն կարողութիւնս, զգիտութիւնս և զառաքինութիւնս քաղաքացւոյ : որպէս զի այն ամենայն ոչ միայն ստացողացն զայնոսիկ առանձին մարդկանն, այլ և պետութեան ողջոյն օգտեացէ : Եւս է մեծ իմն հնարիմաց ճարտարութիւն իշխելոյ : Պետութիւնն լինիցի զօրաւոր և բարերջանիկ, եթէ որինչ մասնականացն է առաքինութիւն, սիրեալ տարածեցի ողջոյն 'ի քաղաքացիսն : և վասն այսորիկ պարտ է ածել 'ի կատարելութիւն զդաստիարակութիւն մանկանց :

ՃԾԶ. Եւ զի առաքինութիւն մասնականաց լինիցի օգտակար հասարակաց, պարտ է բորբոքել 'ի սիրտ քաղաքացւոց զսէր հայրենեաց : յայնժամ ինքնին ամենայն որ Զանայ վաստակել 'ի սէր նորա, և զամենայն զօրութիւն իւր և զձիրս բնութեանն յօգուտ և 'ի փառս ազգին 'ի վարարկանել : Եւս սէր հայրենեաց է բնական 'ի սիրտ ամենայն

մարդոյ, միայն թէ ծանօցի ուղղութեամբ որ հայրենիքն իցէ և զինչ ազգն. քանզի 'ի տգիտութեան և 'ի չփութութեան գաղափարաց՝ սէրն այն հայրենեաց բնական՝ տընկեալն յԱստուծոյ 'ի սիրտս, փոխի 'ի սէր նիւթական տեղւոյ բնակութեան և արանցն բնակակցաց, թէպէտ և օտարաց. բայց զի ընդ նոսա կալեալ է զբնակութիւն 'ի մանկութենէ, անծանօթ ճշմարտութեանն գոյով յածի 'ի մօլոր կարծիս. և յայսպիսի թերի սկզբունս ընկզմեալ ուղի մտացն, կորուսանէ զճշմարտն զսէր հայրենեաց և ազգին:

ՃԾԷ. Սէրն և յօժարամտութիւն մարդոյ առ ազգն իւր ծագէ 'ի ճշմարիտ և յուղիղ անձնասիրութենէ. վասն զի 'ի բարօրութեան հայրենեացն վայելէ որ 'ի բարօրութիւն անձին. 'ի խելամուտութենէ աստի յառաջ գայ ևս պարտք առ ընկերութիւնն, որում խոստացեալ իսկ է հոգալ զփրկութիւն և զօգուան ըստ իւրումն կարի: Այլ իբր իցէ ումեք հնար ծառայել հայրենեաց հաւատարմութեամբ, նախանձութեամբ և արիւտութեամբ, եթէ ոչ սիրէ զնա ճշմարտութեամբ:

ՃԾԸ. Բզգն ողջոյն ինքնին պարտի սիրել զանձն և կամել զարինն անձին. և է այս բնական. իբրև զի ազգն ոչ կարէ դադարել 'ի սիրելոյ զանձն: Բայց այս սէր առաւել պատշաճի առաջնորդացն և պետին, որք զգէմն բերեն զազգին, և գործեն յանուն նորին. պարտին սիրել զնոյն քան զամենայն ինչ յետ Աստուծոյ, և յայն ծախել զամենայն զվաստակս, յայնոսիկ գործս ողջոյն՝ յորս վաստակին յանուն հաւատարկաց իշխանութեան: — Պետն որ ոչ սիրէ զազգ իւր՝ համարեացի անարգեալ, յափշտակիչ և անարժան բարձին: Բայն Վեդեցիկ առ 'ի չերեւել անհաւատարիմ ազգին և մատնիչ Ժողովրդեանն և անձին 'ի ձեռս վատշուէր Ասորոյն, ընտրեաց եղանակ ընդդէմ հզօրին քան զինքն 'ի պատերազմ, և անկանել 'ի փառս ազգին: Ստպէս և Ադրոս թագաւորն լ'թենացոց ետ զկեանս իւր առ սէր Ժողովրդեան:

ՃԾԹ. Ինչ նշանակութիւն ձայնիս հայրենիք՝ երկմտեցի և ոչ որ. բայց մարթ է առնուլ զհայրենիս յայլեայլ միտս:

Ըստ առաջին նշանակութեանն՝ Հայրենիք է ազգն և աշխարհ ազգին այնորիկ որում որ է մասն : Ըստ է նշանակութիւն Հայրենեաց և յիրաւունս ազգաց : Ըստ առաւել յանձուկ միտս մարթի նշանակել զպետութիւնն կամ զքաղաքն , յորում իցէ որ ծնեալ : Հայս միտս առի իրաւամբ՝ եթէ զՀայրենիսն ոչ է մարթ փոխել ուր և մեկնեալ Հեռացի որ : Հասելն պարտք առ Հայրենիս , պարտ է խմանալ և զերկոսին . զի առաջինն պարտք անհրաժարելիք են , զմատաճեալ զի անտի ունի զսկիզբն իւր , 'ի ծնողացն 'ի նմին քաղաքավարելոյ , որով և ամենայն բարութեանց՝ զորս ակն ունի վայելել , սկիզբն է 'ի Հայրենեացն , յազգէն . և զի զարձեալ յանուն այնր Հայրենեաց հասանէ ինքեան փառաւորիլ և կամ անարգիլ : Դարձեալ պարտական է նա և ոյլ տութեան և քաղաքին՝ յորում ծնեալ է , և յորում ունի զբնակութիւնն . զի 'ի նորա խաղաղութեան վայելէ և ինքն 'ի հանգստի :

ՃԿ . Եթէ են պարտք ամենեցուն սիրել զՀայրենիս , և տալ ձեռն ըստ կարի բարւոյ նորա , որպիսի մեծ անօրէնութիւն չիցէ վնասել նմին : Ար որ յանցանէ ընդդէմ այսմ , զրժէ ուխտին իւրոյ նուիրականի , և ապերախտութեան վատաց գտանի պարտաւոր . նա և զանձն անարգէ՝ զգաւաւնն նենգազործի զգեցեալ կերպարանս . զի որք վատահացեալ զանձինս յազգակցութիւն նորա՝ մնային օգնութեան և հաւատարիմ ծառայութեան նորա , խաբեալ տուգանին 'ի կրկն թշնամութեան նորա : Ընդպիսիքն մասնիւք Հայրենեաց , են 'ի խնդիր միայն սուտ շահու անձանց , և 'ի սեր բարւոյ այլոյ են անզգայք . և վասն այնորիկ ըստ արժանոյն անարգեալ են յամենայն մարդկանէ իբրեւ եղեւնաւոր որ . որք և վայելել իսկ ոչ կարեն յանարգ ցանկութիւնս իրեանց :

ՃԿԸ . Ընդ հակառակն այսմ գովեալ են և պատուեալ Հայրենասէրքն այնորիկ՝ որք ոչ համարեալ շատ զսովորականն մատուցանել ձեռնտութիւն , հարկանեն բռնն զմեծամեծաց , պատրաստք առ ամենայն նուիրումն անձնական վասն Հայրենեաց : Ընդինք 'ի մտաց կայցէ ցյաւիտեանս ժամա-

նակաց յիշատակ բաժանն հայրենասիրաց՝ որք ցմահ ճգնեցան 'ի փառս հայրենեաց՝ անցեալ ընդ ամենայն վտանգս, յորոց բազումք փոխանակեցին զանձինս 'ի վերաց հայրենեաց՝ ։

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Գ .

Արդարութեան և տեսչութեան :

ՏԿԲ . Արդարութիւնն պարտի թագաւորն յազգին : ՏԿԳ . Հաստատութիւն ընտիր օրինաց : ՏԿԴ . Պաշտօնութիւն նոցուն : ՏԿԵ . Պարտք զիստորաց ազգին և ընտրութիւն գաւառորաց : ՏԿԶ . Առեանք կարգեալք զարտին գատել զարքունականս զէպս : ՏԿԷ . Հաստատութիւն զերազոյն տակնի՝ որոյ վճիռ իցէ անգարմ : ՏԿԸ . Իշխանն պարտի կալ յորոշումն գաւառտանին : ՏԿԹ . Կա և պաշտարան իշխանութեան գաւառորացն և վնոյ նոցուն : ՏԶ . Իրաւարարութիւն վարձաշատոյց, բաժանումն պաշտանոց և հաստցումն վարձուց : ՏԶԱ . Պատիժ յանցաւորին, հիմն իրաւանց պատժելոյ : ՏԶԲ . Օրէնք փաստադարարութեան : ՏԶԴ . Չափ պատժոց : ՏԶԵ . Չափ և պարան օրինաց և ընտրաց : ՏԶԶ . Արդար և տեսչութեան : ՏԶԸ . Մենամարտութիւն կամ բաղխումն առանձին :

ՏԿԲ . ՈՐՊԷՍ զի կարացէ թագաւորն ունել զամենայն ինչ 'ի կարգի, պարտի առնուլ զարդարութիւնն ինքեան աթուակից՝ տաճմանելով առեան տեսչութեան, որոյ 'ի ձեռս իցէ իշխանութիւն քննել և կարգել զամենայն ըստ օրինաց, այնպէս զի առանց ծանրանալոյ ումբ՝ գտցէ ընկերութիւնն հեշտին և յապահովի զիւրն խաղաղութիւն : Եւ յամ պարտոց 'ի ներքոյ մտանեն տեան և տաջնորդք նա և 'ի զաշնուորութեան անդ քաղաքական ընկերութեան : Տեսաք իսկ յառաջագոյն (ԽԴ) զի մարդիկ կապեալ են 'ի զաշն ըն-

Դիւյազումք վեհը նախնիք՝ 'ի թիւս ազգային հայրենասիրաց, արժանիք անմահ յիշատակաց յորովք են առ մեզ . յորոց զիստունս թառով վիճեցայնս, որք 'ի զանազան դարս կացին ամուր անասան ազգիս, տես 'ի Պատմագրութեան, 'ի վերջս Գ . հասարոյն . 'ի ձամանակագրութեան . յէջ 119 :

կերուծեան, և հրաժարեալ 'ի մասնէ ազատութեան իւրեանց առ 'ի կեալ 'ի խաղաղ վայելա կենաց և յարգարութեան: Բայս 'ի պակասել արգարութեան, ազգն գտանի պակասեալ 'ի պարտուցն, և խաբեալ զմարդիկ զժողովեալն յընկերութիւն: Շ փոխք, յոյզք, չարիք և վհատութիւն ծնանին 'ի պետութեան, յորժամ քաղաքացիք չեն յապահովի գտանել անյապաղ և զիւրառ զարգարութիւն յամենայն գէպս հարստահարութեան: Հայնժամ նուազի քաղաքական առաքինութիւնն, և ընկերութիւնն տկարանայ:

ՃԿԴ. Երկնակի մարմի թաղաւորել արգարութեան. մի 'ի ձեռն ընտիր օրինաց. և երկրորդ արթուն հսկողութեամբ զլիաւորացն, 'ի կալ յօրէնսն յայնոսիկ: Ե խօսել մեր զսահմանադրութենէն պետութեանն (ԳԼ. Դ), տեսաք եթէ ազգն պարտի հաստատել զօրէնս արդարս և խմաստունս: Սակայն եթէ մարդիկ էին միշտ միօրինակ արդար, ուղիղ, լուսաւորեալ մտք, յայնժամ շատ խոկ էին նոցա օրէնքն բնութեան: Բայց տգիտութիւն, պատիր սէր անձին, կիրք, յաճախ անզօր երեւցուցանեն զսրբազան զայս օրէնս: Ես պէս ամենայն ազգք բարեկարգք ծանեան զպէտս դրական օրինաց. վասն որոյ կարեւոր են կարգք ընդհանուրք և մեկինք, զի ազգք իւրաքանչիւր ծանիցեն յայտնի զիրաւունս իւրեանց առանց պատրելոյ զանձինս. նա և երբեք երբեք պարտ իսկ է յանձն առնուլ հրաժարել 'ի բնական իրաւանց արգարութեան, տանելով անիրաւութեանց ինչ՝ առ 'ի զառաջ առնուլ նենգութեանց և զեղծմանց, առ 'ի համաձայնել պատահարաց ժամանակին: Ե զի գաղափարն պարտուց ոչ միշտ ազգումն ունի 'ի սիրտ մարդոյն, վասն այնորիկ հարկ է ազգոյ գործել զօրէնսն՝ յաւելեալ 'ի վերայ դատուկիք պատժոյ օրինազանցից. և ահա այսու օրինակաւ օրէնքն բնական փոխին յօրէնս քաղաքականս: Ե մենեւին իսկ վնասակար է թողուլ զօգուտ քաղաքացւոց 'ի կամս միումն կամ ոմանց՝ առնել ըստ ընտրութեան կամաց իւրեանց. այլ հաստատութիւն պարզ, անխոտոր, հաւաստի կարգաց, և զաւտաւորաց զգոյշ զննութիւն, այսորիկ պարտին ընուլ զարգարութեան օրէնս. և օրէնսդիրն 'ի գլուխ նոցա պարտի օգնել

դատման նոցա, և զկանխակալ միտս և զքնական բերմունս նոցա սանձել:

ՃԿԴ. Ի նոգուտ են օրէնք եթէ ոչ պահին. վասն որոյ ազգն պարտի հսկել ի պահպանութիւն նոցուն, յարգել զնոսին, և փութալ անլրէպ ի ընդ զնոյն: Եւ առ այս շոր և է արդար զգուշութիւնս մատուցել ի գործ զգորաւորս՝ մատդիւր խնամով, դարձեալ համարեցի սուղ. քանզի ի լրումն բարօրութեան իւրոյ և փառաց և հանգստեան դա այդ է մեծապէս ձեռնառու:

ՃԿԵ. Պէտն և գլխաւորք ազգին տէր են իրաւանց ազգին և պարտուցն պարտապան (ԿԵ). ապա և պարտին նոքա հոգ յանձինս ունել թագաւորեցուցանել զարդարութիւն: Եւ առ ի դատել զամենայնէ արդարութեամբ, պարտ է նոցա ընտրել դատաւորս հմուտս իրաւանց և խնատունս, և յանձնել կարող գործակալաց և ատենակալաց զգործս աշխարհին: Կարձեալ պարտի ազգն կամ պէտն ընտրել ժողով իմն օրէնսդրական. կամ նաեւ ատեան իմն կարգել գերագոյն որ զգժուարութիւնս վիճիցն լուծցէ՝ առանց ծանրանալոյ իշխանին: Բայց ինքն իշխանն պարտի կալ ի զլուխ իբրեւ պաշտպան օրինաց արդարութեան, զգուշացեալ զի մի ատենապալքն զեղծանիցին իշխանութեամբն իւրեանց:

ՃԿԶ. Բտեան իմն արդարութեան կարեւոր է յոյժ ի դատել զարքունական խնդիրս. այս ինքն զայնտիկ որ իցեն ընդ մէջ արքունականացն և ժողովրդոց: Վանզի վրիպակ է կարծել՝ եթէ պէտն զգործոց իւրոց կարասցէ առնել դատաստան՝ կացեալ անձամբ անձին դատաւոր. զի գժուարին է յոյժ ոչ ըմբռնիլ ի պատիրս շահասիրութեան և անձնասիրութեան: Եւ եթէ կարիցէ ևս որ, տակայն և այնպէս ոչ է պարտ տալ պատճառս ժողովրդեան դատել ի չարիս զատիժան պատուոյն իւրոյ: Եւ գիտելով խի նորա զայսու սիկ պատճառս ծանունս, պարտի զգոյշ կալ ի յանձնելոյ զդատաստան շահաւոր անձին՝ պաշտօնէիցն կամ խորհրդականացն այնոցիկ՝ որք առանձինն սիրով կապեալք իցեն ընդ ինքեան: Զամենայն պետութիւնս յօրինաւորսն և ի նախնաւորս բարեացն հասարակաց, ատենաքն կարգեալք

այնպէս անաշու դատին զգատաստան իշխանին, որպէս զմա-
նսկանայն :

ՃԿԷ • Բտեան կարգեալ է դատաստանի առ վախճան ա-
նել արգարութեամբ վիճիցն ծագելոյ 'ի մէջ քաղաքացւոյ,
Բրդ յետ առաջի առնելոյ զգատն դատաւորաց ստորին առե-
նին, որք զամենայն պատճառն քննեցեն 'ի խորս մտեալ
պահանջմանց խնդրոյն, զխորդագոյն է, առ ապահովութեան
բողոքել պարտաւորեալ կողմանն յառաջնոյ աստի յատենէ
յայլ գերագոյն ատեան, զի և նա քննեալ զվճիռն նորոգե-
ցէ՝ 'ի գտանելն զնոյն անհիմն : Բայց հարկ է գերագոյն ա-
տենին ունել իշխանութիւն վճռելոյ անդարձ և անփոփոխ.
ապա թէ ոչ ամենայն գործք ատենին ընդվայր զրեւոյն և
վէճն երբէք չառնուցու վախճան : Ասան որոյ՝ և զկնի յե-
տին վճռոյն, զիմել առ նա ինքն իշխանն՝ հասուցեալ զբո-
ղոքն յոտս գահոյն, թուի պատճառ յոլով անդիպութեանոյ,
եթէ պեան միայնակ կամիցի քննել զխնդիրն. վասն զի յոյժ
զիրին է 'ի պատիրս ըմբռնել զմի միայն որ դարձուածովք
բանից, քան զժողովն ատենակարաց հմտագունից 'ի մա-
սունս իրաւանց : Բաւ առ 'ի զառաջս առնուլ և այսմ անդի-
պութեան, 'ի վննել հարկի, և 'ի բողոքել առ իշխանն, պարտ
է իշխանին ունել առ իւր խորհրդակիւնս՝ որք չիցեն 'ի թիւս
ատենակարաց, և ընդ նոսա ինքն իշխանն քննեալ ուղղեցէ՝
եթէ իցէ վրիպակ ինչ լեալ յատեանս դատաստանաց : Աս-
կայն մեծի զգուշութեան են պէտք 'ի լսել զբողոք ընդդէմ
գերագոյն ատենին. այլ և չէ պարտ զիւրահաւան գտեալ
միոյ կողմանն, առանց խորագնին քննութե սահմանել ինչ :

ՃԿԸ • Ահ կարէ իշխանն արհամարհել զվճիռ գերագոյն
ատենին. այլ նաև ինքն պարտի կալ 'ի սահման վճռոյ դա-
տաստանին. համարձակել մերժել զնոյն է բուռն հարկա-
նել յիշխանութիւն իմն ազատակամ, որ է հակառակ վախ-
ճանի ազգին : Բայց եթէ սահմանեալն վճիռ չիցէ արդար,
որէնսդիր իշխանութիւնս պարտի նորոգել զնոյն : Բաւ եթէ
իշխանն զոյն նորոգութիւն առնէ ըստ սահմանելոյ հիմնա-
կան օրինաց ազգին, մեծապէս բարեգործէ նմին : Այլ
պաշտպան իրաւանց ազգին, պահել զնա 'ի կործանմանէ,

նուաճել զդաւաճանսն, այսօրիկ ամենայն առաւել պարծա-
նաց են գործք յաչա ճշմարտաիրաց, քան զամենայն քա-
ջադործութիւնս աշխարհակալի:

ՃԿԹ. Հատուցանի արդարութիւն 'ի դատաստանի յա-
նուն ազգին. և զի փոխանորդ ազգին է պէտն, վասն որոյ
պարտի նա պահանջել զգործադրութիւն վնոյ առեւին, և
խխանութեան առեւակալացն կալ պատսպարան, զի մի
կարծեսցի խաբէական իմն և առ աչա հնարագիտութիւն,
ապա թէ ոչ՝ ընդունայն լինիցի կարգումն օրինաց պետու-
թեան, և արդարութիւն երբէք ոչ հատուցի զրկելոյ:

ՃՀ. Իրաւարարութիւն վարձահատոյց է առնելն զհա-
տուցումն իւրաքանչիւր ըստ արդեանց իւրեանց: Ի ձեռն
այս իրաւարարութեան բաժանին 'ի պետութեան պաշտա-
մունքն հասարակաց, սրատիւքն և հատուցմունք վատակոյ:
Պարտ է կալ մտադիր զի ըստ արդեանցն լինիցին փոխարի-
նութիւնք. և զի արժանաւորքն և հմուտք յառաջ մատու-
ցին իւրաքանչիւր պաշտամունս և 'ի սրատիւս: Եւ թէպէտ
ոչ ումեք են իրաւունք պահանջելոյ զայս կամ զայն բարձ
պատուոյ կամ աւագութեան, բայց իրաւամբ կարեն քրքր-
մնջել՝ եթէ անարժանքն և անարդիւնք յառաջ մատու-
ցին, և արժանաւորքն լինիցին անտես. զի այդ է երևել
անշարհակալու առ վատասկաւորան, և է գործ պարսաւա-
նաց: Եւ յա է վրիպակ մեծ 'ի պետութեան՝ որ մեղմով յան-
զգայս ածէ զնոյն 'ի կործանումն իւր՝ վհատեցուցեալ զարիա-
զոյնս, և 'ի ձեռն վատաց անարգեալ զպետութիւնն, և 'ի
կարեւոր խնամոցն պակասեալ: Սովին պետութիւնք մեծա-
մեծք առ սակաւ սակաւ նուազին. և մարթ է ասել՝ եթէ
այս իցէ լեալ պատճառ կործանման բազմաց 'ի պետու-
թեանց: Վննջի պետութիւնք զառաջինն՝ մինչդեռ կար-
ծեն պէտս ունել մտադրութեան և արթնութեան, առնեն
զգոյշ ընտրութիւն յամենայնի. բայց յորժամ տեսանեն զան-
ձինս հասեալս 'ի ծագ մեծութեան, ամենայն ուստեք ան-
երկիւղ սկսանին վարել ըստ հաճոյս, յորում պահու փո-
խանակեն մարդերցդք զարժանաւորան: Եւ զի մի վրիպակ
այսպիսի գործեսցի 'ի պետութեան, պարտ է քաջ 'ի մար-

կապել զսոյն ճշմարտութիւն՝ եթէ ոչ է գործ անկաւոր առ անձին պետին բաժանումն իշխանութեանց և պաշտամանց առ հպատակսն, այլ այդ անկ է առաջնորդաց իւրաքանչիւր պաշտաման, զի զիտացեն ընտրել զարժանաւորսն. միայն զի պետն տացէ զհաւանութիւն ՚ի հաստատութիւն առաջ արկելոյն ՚ի պաշտամունսն՝ ըստ տեղեկութեանն զոր կարէ ընդունել: Վանգի և անհնարին իմն է կարող լինել պետին իւրովի ճանաչել զարժանաւորսն. յորմէ և յորով անդի պութիւնք ՚ի վեր երևին՝ այնու զի առաջնորդք իւրաքանչիւր իշխանութեանց ոչ կարեն վարել զիւրեանց զստորակայ պաշտօնեայս, զի ոչ ինքեանք ընտրեցին զաւագոյնն զոր ճանաչէին, այլ անձանօթ որ օտար ըստ ընտրութեան պետին անցեալ կայ ՚ի գործն, որում չէ իսկ տեղեակ, որով և ամենայն գործք պետութեանն գնան ՚ի կործանումն: —

Վստպէս ևս զարդար հատուցումն վարձուց և պատուոյ ըստ իւրաքանչիւր արդեանց, պարտի սահմանել ժողովն իմաստնոյ կամ իշխանութեան, որում իցէ անկ և պարտք ճանաչել զարդիւնս արժանաւորացն: Հայսմ ամենայնի անկ է պետին տալ զհաւանութիւն՝ յորժամ ՚ի վերայ հատանէ եթէ իցեն ըստ արդար իրաւանց փոխարինութիւնն այնորիկ:

ՃՀԱ. () րէնք պատժելոյ զյանցաւորն սովորաբար է մասն իրաւարարութեան հատուցման վարձուց. և է ՚ի պահպանութիւն բարեկարգութեան՝ հատուցանել չարագործացն ՚ի զուխ զարժանաւորն պատուհաս: Սկիզբն հատուցմանս այսորիկ է ՚ի բնական օրէնսն. զի ամենայն որ պարտի հսկել յապահովութիւն կենաց իւրոյ, և զնա, որ բռնութեամբ յարձակի փնասել ինքեան, պարտի վանել բռնութեամբ: Վստպէս և զփնասակարսն ընկերութեան արժան է պատուհասել հսկելով յապահովութիւն ընկերութեանն. դարձեալ զի և նոքա դադարեացին ՚ի փնասելոյ, և երբորդ՝ զի և այլոց այն լինիցի օրինակ զգուշութեան: Այս զի յընկերութեան ինքն ընկերութիւնն յանձին կալեալ է հոգալ զպահպանութիւն անդամոցն, ապա և նմին ինքեան է անկ իրաւարարութիւնն հատուցման պատժոյ՝ կացեալ պաշտպան անդամոցն իւրոյ: Վստպէս ևս նա ինքն ընկերութիւնն գո.

լով անձն բարոյական , պարտի պաշտպանել անձին ընդդէմ
օտար ազգաց , եթէ նոքա 'ի փնասել ինքեան պատրաստիցին ,
այսր ազազաւ ունի ածեալ և զսուսեր ընդ մէջ :

ՃՅԲ . Եթէ 'ի ձեռս էր իշխանին առանձին պատուհա-
սել ըստ պէտք , մարթ էր յաճախ վրիպել իրաւանց՝ իշխե-
լով կրից փոխանակ արդարութեան և իմաստութեան . և զի
ժողովուրդն առաւել երկնչի 'ի հաստատուն սահմանեալ օրի-
նաց փնաստպարտութեան , քան յանհաւաստի կարծեաց՝
եթէ գուցէ պատուհաս 'ի վերայ կապեցեն այս ինչ յան-
ցանաց , վասն որոյ կարեւոր է պետութեան ունել սահմա-
նեալ օրէնս փնաստպարտութեան՝ կարգեալս յօրէնսդիր իշ-
խանութենէ իրաւամբ և իմաստութեամբ : Եթէն էր
կարել զկանոնադրութեանց պատժոց ոչ է տեղի , այլ ազգ
խրաքանչիւր որպէս յայն ամենայն՝ նոյնպէս և յայսմ պար-
տի ընտրել և սահմանել զօրէնս , որպէս և զխորդ պահան-
ջեն դէպք ժամանակին : Ասան այնորիկ յասելն յանցանք
փնաստպարտութեան , պարտ է իմանալ զայս՝ եթէ վասն
այնր յանցանաց սահմանեալ է յօրինաց ազգ պատուհասին
և չտին . որով ցուցանի լինել այնր յանցումն ծանր և փնա-
սակար պետութեան , զի 'ի թեթև յանցանա անկ է իշխա-
նութեան դատաւորին սահմանել ինչ համեմատ փնասակա-
րութեանն : Իսկ յազազս այլ ամենայն յանցանաց յորս
կցէ փնաս ընկերութեան , քաղաքական օրէնք ոչ ինչ կարեն
սահմանել կամ ընդիսառնել յայնտիկ :

ՃՅԳ . Պատուհասիցն հարկաւորութիւն է առեալ 'ի հիմ-
նական օրինաց՝ զոր պարտ է ունել յարդար չտիւ , զի կար-
դեալ է յապահովութիւն պետութեանն և քաղաքացւոց ,
առաւել քան զայն ոչ պահանջի : Աստի անիրաւ է ասել
եթէ օր ինչ և է ծանր պատուհաս սպառնացեալ նաև վասն
թեթև յանցանաց , իցէ արդար վասն գոլոյն ծանօթ յա-
ռաջադոյն : Այլ այդպէս է . քանզի ոչ 'ի սպառնալիսն է ար-
դարութիւն պատուհասին , այլ 'ի փնասն պետութեան և
հպատակացն , ևս յաստիճան չարութեան յանցաւորին :
Ասան որոյ զայս ամենայն կշռեալ առ 'ի զգուշութիւն , պարտ
է այնուհետև համեմատել զպատուհասն 'ի սրահպանու-

Թիւն պետութեանն և 'ի խաղաղութիւն ժողովրդեանն : — Այս ոչ միայն առ 'ի զնալ զհետ արդարութեան պարտ է չափաւորել զպատուհասն ըստ յանցանացն , այլ և առ խոհեմութեան , առ 'ի կարող լինելոյ Թագաւորել խաղաղութիւն զի 'ի յաճախել պատուհասիցն՝ սովորին աչք և միտք ժողովրդեանն 'ի դառնութիւն պատուհասիցն , և սկսանին արհամարհել և բարս ստանալ զսոքանամիտս , արիւնւոռչտս , և յետ մեծամեծ չարիս աներկիւղ անկղիտանան : Օտցն իմա և զպատուոյ , որոյ 'ի յաճախելն լինին արհամարհեալ յամենեցունց : — Այս խտտութիւն պատժոյ , այլ պահանջումն ճշդութեամբ սահմանելոյն է՝ որ ունի զամենեկին յիւրեանց յիրաւունս և 'ի պարտս հաստատուն :

ՃՀԴ. Այս 'ի կամս իշխանին է ազատստան ածել 'ի վերայ ուրոք պատուհաս , այլ մանաւանդ՝ ըստ նախնի առածին Պաղղիացոց՝ Թագաւորն պարտի զիտել զվարձատրելն միայն : Օր է ինքն հայր ժողովրդեան , պարտի Թոյլ առնել պատուհասել զյանցաւորն առ հարկի և Եթ վասն սոյ խարհին խաղաղութեան : Եւ 'ի պեան է և իշխանութիւն ներելոյ . բայց պարտի զիտել զբռնադատութիւն հարկին և զօգուտ ազգին . իշխանն խոհեման զարդարութիւն միաբանեցէ ընդ զԹութեան , զինամս ապահովութեան հասարակաց ընդ ներողամտութեան՝ զոր պարտի ցուցանել առ Թշուառացեալ :

ՃՀԵ. Տեսչութիւնն է արթուն հօկողութիւն իշխանին և ստեղծակալաց՝ առ ունելոյ 'ի կարգի զամենայն : Իմաստուն տնտեսութիւն սահմանեալ յապահովութիւն , յօգուտ և 'ի զիւրութիւն հասարակաց , և մտադրութիւն զիտաւրացն 'ի պահպանութիւն այնոցիկ կարգաւորութեանց , այսորիկ են մատուցք ինամակալ տեսչութեանն , որովք պահին խաղաղութիւն և միաբանութիւն 'ի մէջ քաղաքացոց : Բայց է զի և առաւելագանց զգուշութիւն , որ կոխէ զիրաւունս ազատութեան քաղաքացոց , ոչ 'ի խաղաղութիւն բերի՝ այլ 'ի յուզել զկիրս , որովք առաւել ևս վրդովին ընկերութիւնք : Հայտալիսեաց սատի է տեսչութիւնն կոչեցեալ նախատես , որով պետութիւնն ջանայ զառաջս առնուլ յան-

ցանացն իրր նախահոգ զգուշութեամբ, Վստպիտի տարապայման զգուշութեամբ զառաժեպ իսկ է ուրեք՝ մինչև մտանել ՚ի կրպակս, և որոնել զարգելեալ վաճառս, Վսլ այս է պատահասել զարգարս. քանզի մինչ չև անիրաւեալ ուրուք, երթալ բռնանալ ՚ի վերայ նորա, ոչ զակն առնուլ պատուոյ նորա, և ոչ ընդ միտ ածել զարգարակորովն լինել նորա, այս առաւել զայրացուցանէ զմարդ. զի է իսկ այս արտաքոյ իրաւանց բնութեան՝ անիրաւել ընդդէմ քաղաքացւոյ, Վսլ և ՚ի կարեւորսն պարտ է կալ ՚ի չափու, զի մի զգուշութիւնն առաւելեալ քան զչափն նեղեացէ զքաղաքացիս. զոր օրինակ է պահն զգուշութեան ՚ի տալ անցադիրս, արգելումն հատու գործեաց, և այլն:

ՃՀԶ. Րնդ անիրաւն լինել մենամարտութեանն սովորութեան առ եւրոպացիս ոչ ոք երկմտեացի. մի՞ վասն զի յընկերութեան դատաստան վրէժխնդրութեան յանձն է ՚ի ձեռս դատաւորաց, և որ ոք ինքնին յառնէ ՚ի վրէժխնդրութիւն թշնամանացն կրելոց, անիրաւի ընդդէմ դաշանց ընկերութեան, և եղծանէ զխաղաղութիւն նորուն. դարձեալ անիրաւի նաև ընդդէմ օրինաց բնութեան, զի ՚ի մենամարտութեան՝ ՚ի խնդրելն զվրէժ անիրաւութեանն եղելոյ ինքեան, արկանէ զկեանս իւր ՚ի վտանգ մահու, որում պարտապան է հսկել ՚ի պահպանութիւն: Այլ երբորդ՝ զի և անիրաւի ընդդէմ ընկերին, կամելով բառնալ զկեանս նորա փոխանակ անարգանացն պատուոյ՝ որ է հատուցումն անիրաւ: Վստպէս երբակի անիրաւեալ ընդդէմ օրինաց, մեծաց արժանի է պատժոց նա՝ որ բերի յայտպիտի գործ անարժան: Ի ժամանակի աստ պայծառութեան քաղաքականութեան տեսանել զոք՝ յեղեան այսպիսի անօրէն մտաբերեալ, սոսկումն է մտաց. յորմէ յայտնի՝ եթէ որպէս խոր ՚ի բնութիւն մարդոյ տարրացեալ իցէ չարութիւն, զի յեա այսչափ լուսաւորութեան մարդկութեան, տախալին անգիտանան մարդիկ զառաջին ոտնափոխ բնութեան օրինաց, և զայսպիսի գործ անօրէնութե յօրէնս կամին դրել, անզգայեալ ամենեկին և անկեալ զլիտովն ՚ի մտաց, մինչդեռ կալեալ են զանձինս առ իմաստունս ժամանակիս:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Երրորդ վախճան ուղիղ առաջնորդութեան և պատասխանութիւն
ընդգէտ թշնամեաց և փառք ազգին :

ՃՀԷ. Ազգն պարտի պատասխարիլ ընդգէտ արտաքին յարձակմանց : ՃՀԸ. Որպէս լինիցի ազգն բազմամարդ և արի : ՃՀԹ. Եստեղա ճոխութեան : ՃՀԺ. Հաւք և հարկք պետութեան : ՃՀՆ. Ոչ է պարտ ազգին լինել զհեռ մեծութեան անարժան ճանապարհաւ : ՃՀԻ. Եթէ զօրութիւնն է 'ի հա մեծաութեան ընդ այլոց : ՃՀԿ. Փառքն է օգտաւէտ յոյժ : ՃՀԴ. Զխորդ իցէ հաւր բերել 'ի մեռս զճշմարիտ փառս : ՃՀԵ. Պարտք իշխանին առ այն : ՃՀԶ. Պարտք քաղաքացւոց : ՃՀԷ. Վաստակել 'ի նուազումն փառաց ազգին է անիրաւել ընդգէտ նմին :

ՃՀԸ. Երբ որ պարտք ազգին 'ի պահպանութիւն անձին է կալն պաշտպան անձին ընդգէտ ամենայն արտաքին բռնութեանց և փնասուց , զօրացեալ 'ի մի միաբանութիւն (ԽԳ) : Եթէ պետութիւնն ոչ կարէ վանել զանիրաւ յարձակեալն 'ի վերայ իւր , յայնժամ յայտ է զի պահասի 'ի կարեոր հանդերձանացն իւրոց , և ոչ կարէ ընդերկարել 'ի կեանս : Ասան որոյ կարեոր է ազգին լինել 'ի զօրութեան առ 'ի համարել յազգս և կեալ 'ի խաղաղութեան , Սակայն առ 'ի լինել զօրաւոր կարեորք են երէքին այսոքիկ՝ բազմութիւն , զինուորական հմտութիւն և արութիւն , և երրորդ ճոխութիւն , յորում մարմ է իմանալ զպատրաստութիւն ամրոցաց և ամենայն ազգի ազգի զինուորական հանդերձանաց :

ՃՀԹ. Ընդ 'ի լինել պետութեանն հզօր և բազմամարդ պարտ է զխաւորաց հսկել 'ի վերայ ժողովրդեան՝ զի լինիցին վաստակասէր , արդիւնարար յամենայնի , զգոյշ և հեռի 'ի զեղիւնութեանց , 'ի շուայտութեանց և 'ի մեղկութեան բաւոյն , զիտելով զի այս ամենայն են փնասակարք հոգւոյ և մարմնոց . և զի ուսցին քաղաքացիք կեալ տակաւապետ կե-

նոր զառդեալք 'ի գործս . վասն որոյ մի ծանրացուցանել և նեղել զնոսա աւելորդ հարկօք : Այնպէս ևս կրթել զերիտասարդս նորա յարութիւն քաջութեան, ունել զնոսա վառեալս ողւոյ ազգասիրութեան օրինակօք նախնեացն և քաջազանց այլոց ազգաց : Համենայնի լինել ջանահնար զի մեղկութիւն և անգործ կեննք ատելի լիցի յամենեցունց : Վերստոս Ղստուած աւետարանութեամբն սահմանեաց զերկուս վիճակս կենաց . վիճակ կենաց կուսութեան և վիճակ սուրբ ամուսնութեան . արդ պարտ է մուծանել սովութեան յընկերութեան՝ զի երիտասարդք հասեալք 'ի լստի, որք ոչն մտանեն 'ի վիճակ կուսութեան՝ որ սակաւուց է տուեալ յՂստուծոյ, մի կացցեն մնացեն ազատք առանց ընտրութեան վիճակի կենաց, այլ ընտրեացեն զսուրբ ամուսնութիւն, ծնանիցին որդիս առաքինիս գործունեայս, և կացցեն 'ի զղաստութեան կենաց, որով ոչ միայն կեցցեն 'ի կեանս հաճոյականս Ղստուծոյ՝ արժանիս յաւիտենական երանութեան, այլ և լինիցին երկարակեացք յաշխարհի, և պետութեան իւրեանց նեցուկ հաստատութեան : Համօթ համարեացի, և անարգանս յամենեցունց կրեսցէ, որ զերենառնելիք լեալ և տակաւին տառամեալ յանորոյ վիճակ կենաց կացցէ : Այս առ 'ի զիւրաւ յաջողել բարւոյ առաջարկութեանս, պետութիւնն պարտի գտանել զիւսոհնարից՝ զի ամենեքին ունիցին ինչ յոր վաստակեացին և կարացեն կեալ 'ի խաղաղ վիճակի անկարօտ, և մանկունս անուցանել արժանիս հայրենեաց :

ՃՀԹ . Ճոխութիւնն ևս կարեւոր է յոյժ ազգին 'ի պահպանութիւն իւր . բայց այն ոչ է միայն 'ի լիութեան գանձուց պետին և 'ի յաճախութեան հասիցն . այլ հաբուստ համարի պետն 'ի Ճոխութեան հպատակացն : Այնպիսի սովորաբար մեծատուն անուանի ազգն, յորում գտանին յորով քաղաքացիք ճոխք և մեծազանձք : Ճոխութեամբ առանձին մարդկանն զօրանայ պետութիւնն . բանգի նորին 'ի պէտս հասարակաց կարօտութեան կարեն մատակարարել զանձս բազումս . մանաւանդ զի 'ի պահպանութիւն պետութեանն՝ յանձուկս լեալ պետն, կարէ 'ի գործ

արկանել զամենայն զճոխու թիա քաղաքացւոց զօրութեամբ զերազոյն տէրութեանն՝ օրով հսկէ 'ի վերայ ամենեցուն, իւրդ պարս է ազգին լինել ջանահար առաւելու ճոխութեամբ եթէ մասնականացն և եթէ հասարակաց, զի և երկորին են նմին կարեւորք. և այս է միւս այլ պատճառ լինելոյ մտադիր զարգացման արտաքին վաճառականութեան, որով ազգն կարէ զօրանալ. որոյ վասն պարտի օգտակարացն կալ պաշտպան, և մերժել յանձնէ զխառակարսն զայնոսիկ գործս՝ որք նուազեցուցանեն զօճանս վաճառաչահութեանն:

ՃԶ. Պետութիւնն պարտի ունել հասոյթս համեմատ ծախուցն զորս առնել իցէ հարկաւորեալ: Ի բազում յեղանակս մարթ է ժողովել հասս 'ի կալուածոց, զորս ունիցի պահեալ առանձին վասն իւր. 'ի հարկաց, 'ի զանազան բաժից և այլն, զորոց խօսեցուք:

ՃԶԱ. Այլ է պարտ ազգին լինել զհետ մեծութեան անարժան ճանապարհաւ. զի թէպէտ 'ի ջանալ նորա զօրանալ՝ ուղիղ է վախճանն յոր բերի, այլ վախճանդ այդ արդար ոչ կարէ տալ զրել յօրինաւորս զուղին անարժան, այլ պարտ է և այնմ լինել ինքնին օրինաւոր: Վանգի օրէնք բնութեան ոչ կարեն զհակառակս բարբառել. և զոր միանգամ արդեալուն՝ իբրեւ զի է անիրաւ և անարժան, ոչ իւրք երբեք թող առնեն այնմ: Բայց եթէ առ վախճան իմն ցանկալի և բարի լիցէ հնար հասանել առանց ծամաճուռ շաւղաց, պարտ է դատել զնոյն ընդ անհնարաւորս, և անտես առնել զայնու: Բստ այսմ տեսցես 'ի ճառսն իրաւանց պատերազմի՝ արդեւեալ ամենայնիւ յարձակել ընդդէմ օտարի առ 'ի նուաճել զնա, և առ ընդարձակել զպետութիւնն. քանզի այս այնպէս է՝ եթէ որ յափշտակեսցէ զօտարին զի ճոխացի:

ՃԶԲ. () օրութիւն ազգին է 'ի համեմատութեան ընդ այլոց դրացեաց իւրոց. վասն որոյ պարտի միշտ ածել զանձն 'ի բազդատութիւն ընդ սահմանակից ազգս, և կամ ընդ նոսա՝ յորոց երկնել անկ իցէ ինքեան: Պետութիւնն անաւանի զօրաւոր՝ յորժամ պատկառեն 'ի նմանէ այլք. և եթէ ինքն իցէ յուժի մերժել զյարձակոյն 'ի վերայ իւր:

(1) ցենու զօրութիւն ազգն կամ ջանիւք ելանելոյ 'ի հաւա-
սար զօրութիւն ընդ սահմանակցացն, նաեւ գեր'ի վերոյ քան
զնոսին ամբառնալով 'ի զօրութեան, և կամ եթէ ըստ ոչ
արդարութեան և 'ի վնաս ազգաց բերիցի բարձրացումն
սահմանակցին, խափանելով կամ կրճիմն ընդ մէջ արկանե-
լով զի մի ելցէ 'ի զօրութիւն իմն տիրական և ահացուցիչ,
Լայց յայտ ամենայնի խոհեմ և խմաստուն տեսլութիւն
պարտի ունել յանդիման մտացն զիրաւունս արդարութեան,
և ոչ իւր օտարանալ յայնմանէ:

ՃԶԳ. Փառք ազգին սատարէ բազմօք զօրութեանն. այնու
ազգն լինի մեծարոյ յաչս սահմանակցոյն. համբաւ և փառք
նախանձելի օտարաց կացուցանեն զպետութիւնն, այնպէս
զի բարեկամութիւն նորա լինի ցանկալի այլոց. այնու զարթ-
նու զգոյշ մտադրութիւն 'ի նոսա չվնասել ազգին. բարեկամք
նորա և ցանկացողք բարեկամութեան նորա, նպաստեն
գործոյ նորա. և նախանձընդդէմք փառաց նորա ոչ համար-
ձակին հանել 'ի վեր զդժկամակութիւն սրտի իւրեանց:

ՃԶԴ. Եթէ իցէ ազգին փառք ճշմարիտ՝ մարթ է իմա-
նալ զսոյն 'ի դատաստանաց խմաստուն և լուսաւորեալ որե-
ւոյն: Եղբն կարէ ստանալ զփառս 'ի ձեռն առաքինութեանց՝
կալով յամենայնի յօրէնան, և 'ի ձեռն հանդամանաց կա-
տարելութեան հոգւոյն և մտացն, և արդիւնաւոր առաքի-
նական գործովք: Արկին օրինակաւ մարթ է ազգին լինել
ժառանգորդ փառաց, մի՛ իբրեւ ազգ 'ի ձեռն խոհական,
խմաստուն և արդար առաջնորդութե իշխանաց. և երկրորդ
'ի ձեռն արդեանց առանձին մարդկան, անդամոց ազգին:

ՃԶԵ. Իշխանն կամ պետ, և ամենայն օր նուիրեալ է
զանձն ազգին՝ պարտին ջանալ բարձրացուցանել զփառս նորա
որչափ 'ի ձեռս է իւրեանց: Տեսաք իսկ յառաջագոյն՝ զի են
պարտք իշխանին վաստակել 'ի կատարելութիւն պետութե
և ժողովրդեան յանձնելոյ ինքեան. այսու զիւրաւ ածցէ
զնոսա 'ի ստացումն համբաւոյ և փառաց: Համենայնի պար-
տի յանդիման ունել մտաց զսոյն, նաեւ 'ի վարելն 'ի գործ
զիշխանութիւն իւր: Համենայն գործ նորա երեւացի արդա-
րութիւն, չափաւորութիւն և մեծանշանութիւն. — Եթէ

որ դարձուցանել միանգամ զաչ մտաց 'ի Տրդատ մեր աղ-
քայն, տեսցէ զնա և 'ի Հեթանոսութեան անգամ վառեալ
'ի սէր ազգին, հանդերձել նմա փառս, պատկ' զարդարու-
թիւնն ունել 'ի գլուխ, և ըստ իւրոց մոլար յայնժամու կար-
ծեացն մատուցեալ 'ի յորդոր ամենեցուն բարեպաշտել առ
զիս : Արդարև հայրական ինտանց պետի կացեալ էր օրինակ
առաջի ազգաց օտարաց, պատուեալ 'ի բարեկամ ազգաց, և
ահաւոր առ թշնամիս : Իսկ յետ ընդունելութեան զձնա-
րիտ կրօնս Վրիտտոսի, ընդ ամս զրեա եթէ քառասուն,
յայն նորոգ հաստատութեան պետութեան ժամանակին,
վայելէր աշխարհն 'ի խաղաղ հանգստեան ընդ հայրական
խնայուն խոհական ինտանութ նորա, իբրև փոքրիկ իմն ա-
ռանձին գերդաստան : Ստորութիւն ժամանակին, զը-
րումն բնութեան մարդկանն 'ի սովորութիւնս հեթանոսա-
կանս, և զթշնամեացն դաժանութիւն, զայս ամենայն միան-
գատայն ընդ միտ բերեալ, և զխաղաղութիւնն յոր 'ի ժա-
մուն վայելէին ածեալ զմտաւ, ոչ կարացցէ որ ըսութեամբ
անցանել' ընդարմացեալ ընդ մեծահանձար կառավարու-
թիւն մեծին Տրդատայ. և եթէ որպէս հնարագիտութեամբ
ունէր սանձեալ, հանդարտեցուցեալ զանզուսպ մարդիկ ժա-
մանակին. զի 'ի կամել նոցա կալ 'ի խռովութեան, զտեալք
անլուր արդարութեան խրատուց, ոչ ինչ կարէին խլտել,
և զխաղաղութիւն աշխարհին սատանել' մինչդեռ կայր կեն-
դանի Տրդատ : Այլ զիմոր էր յանդգնելի համարձակ երևել
թշնամի արքային. — Ի պետն պարտ է երևել մեծվայելու-
թիւն իմն և ազնուական արթնութիւն և անարատութիւն :
Այլ պաշտօնեայ որ ոչ արժանաւոր վարի բանիւ ընդ իւրումն
գլխոյն' և արժանի նախատակոծ պատժաց :

ՏՁԶ. Իսկ ժողովուրդն քաղաքացիք յոր ինչ սովորեալ
իյնն' վարելով նոքիմք ազգովին առ հասարակ' իբրև զստա-
ցեալս 'ի բնութենէ, նովին և ազգն համբաւի. որպէս և է
իսկ սովորութիւն անուանել զազգն զարգացեալ յառաքի-
նութեան իմիք, կամ զակատեալս զհետ յոռութեան ինչ
ըստ յաճախ երևելոյ 'ի նոսա այնր առաքինութեան կամ
յոռութեան : Օր օրինակ' արիական կոչի ազգն, եթէ

իցէ յազգին յօլովութիւն կորովեաց . իմաստուն է՝ եթէ
 իցէ բազում թիւ իմաստնոցն որ 'ի նմա, ըստ այսոցիկ կողմն
 ճարտարք, շահախնդիրք, օտարասէրք, և այլն : Եւ 'ի հա-
 կառակէն այսոցիկ անուանի ազգն պղերգ, վատ, ամբարտա-
 ւան, անխմատասէր, և այլն, ըստ յաճախելոյ 'ի նոսա ա-
 բանց գերազանցելոյ 'ի մին յառաքինութեանց և 'ի յոռու-
 րանց : Այս աղաղաւ և ամենայն քաղաքացիք առանձին
 պարտին լինել զհետ բարեխառութեան իրիք և ստանալոյ
 զհամբաւ, ոչ միայն վասն անձանց առանձին, այլ և 'ի պատիւ
 հայրենեաց, ջանալով զի ազգն ողջոյն մեծապատիւ մեծա-
 րեցի, յորոյ անուն և ինքեան հասանէ փառաւորել : Պար-
 ձեալ և զգուշանալ յամենայն գործոց որ 'ի նախատինս իցէ
 ազգին : Ասոյն և իշխանն պարտի արթնութեամբ հսկել՝
 զի մի յամօթ և 'ի կորանս ազգին կրթեցին գործք քաղա-
 քացւոց, կամ 'ի նուազութիւն փառաց նորա, վասն այսորիկ
 պարտի փոյթ 'ի մէջ առնուլ 'ի խափանումն չարեացն, և
 պատուհասել զգործօնան և զհետամուտան վնասակարու-
 թեանց, զի մի 'ի նախատինս լինիցին այնորիկ ազգին :

ՃԶԷ . Եւ քանզի ազգն կարէ 'ի ձեռս բերել, և վայելել
 'ի բազում օգտութիւնս՝ ազգմամբ փառաց անուանն, վասն
 որոյ պարտ է ինքեան լինել վրէժխնդիր և վանել 'ի բաց
 զազգ օտար, որ նկրտի մերկել զնա 'ի փառացն : Այլ զգոյշ
 մտադրութեան են պէտք՝ զի մի 'ի սնտոի ամբարհաւածու-
 թիւն ուռուցեալ յանլափս ձգտիցի, կարծեցեալ զանձն զար-
 թուցեալ 'ի վրէժխնդրութիւն արդար . քանզի այդ է տգի-
 տութիւն թանձր և ոտնհարութիւն ճմարիտ փառաց, և
 անգիտանալ զարքունին վարել զգահ :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Յազագոս ինդրէլոյ զպաշտպանութիւն , և կամաւոր յանձնառութեան
զհպատակութիւն օտար պետութեան . և եթէ իցի հետք
յետս կալ 'ի հպատակութեան :

ՃԶԸ . Պաշտպանութիւն : ՃԶԹ . կամաւոր հպատակութիւն ազգին ընդ
իշխանութեամբ այլում : ՃՂ . Այլ և այլ ազգք հպատակութեան : ՃՂԵ .
'Իսպն հպատակութեան լուծանի 'ի պակասել պաշտպանութեանն կամ
հպատակութեան : ՃՂԶ . Իրաւունք ազգին կորնչի լուծեամբն : ՃՂԷ .
հպատակութիւն ազգին ընդ հզօրացունաւ , յանձն լեալ բոլորովն 'ի նա :
ՃՂԸ . Պարտք անդամոց պետութեանն , կամ հպատակացն 'ի վտանգել
իւրեանց : ՃՂԹ . Իրաւունք հպատակացն յորժամ լքեալ լինին անտես :

ՃԶԸ . ԻՐՆ ԴՐԵՂ . Ղհովանաւորութիւն զօրաւոր պետութե
առ 'ի կալ զերծ 'ի հարստահարութեանէ այլոյ , 'ի դաշն ընդ
նմա մտեալ փոխարինաւն հասուցման հարկաց , և կամ այ-
լով իմն օրինակաւ , կամ խոտտանալով յամենայնի պատերազ-
մել զպատերազմ 'նորա միայն պահելով զիրաւունս ինքնիշ-
խան կառավարութեան իւրոյ , այս է զաշնաւորութիւն պարզ
պաշտպանութեան՝ զանազանեալ 'ի նիզակակցութեանէ ա-
զանց միայն առանձին խոտտմամբն որ առ միմեանս :

ՃԶԹ . Բայց է երբէք զի ազգին նկատեալ զտկարութիւն
իւր , զվտանգ կորուսանելոյ զազատութիւն իւր և զինքնիշ-
խանութիւն , և զհարկ հպատակելոյ այլում , կարէ իրաւամբ
մտանել ընդ իշխանութեամբ հզօրագունին պայմանօք քանի
մի . և դաշն այն լինիցի կանոն իրաւանց երկոցուն վարելոյ
ընդ միմեանս : Այս 'ի փոխադրել տկարագունին զիրաւունս
իւր առ միւսն , իշխան է միւսն այն յաւելուլ 'ի պայմանն ,
և ինքն ըստ ընտրութեան կամաց իւրոց յանձն առնուլ կամ
մերժել , մինչև դաշնն հաստատուցի հաւանութեամբ երկուս
տէք . յետ այնորիկ հաւատարմութեամբ պարտին կալ և
երկոքին 'ի դաշնն :

ՃԴ. Օ՜ անազանք էն ազգը հպատակութեան, էն որ ըստ մասին, և էն որ ըստ բոլորին ամբիօրեալ զիշխանութիւն ազգին, և կամ ամենայնիւ հպատակելով օրինաց նորա, և իբրեւ մի ազգ ընդ նմա ունեւորվ զնոյն իրաւունս ընդ տիրող ազգին։ Այլ զայս ամենայն առնէ ազգն տկար առ 'ի վայելել յազատութեան 'ի խաղաղ կեանս, զոր այլազգ ոչ կարէ 'ի ձեռս բերել։ Սակայն ոչ եթէ զի տկար է, զի կարօտ է ձեռնառութեան, ապա և հարկ իցէ նմա կալ իբրեւ 'ի գերութեան բռնակալեալ 'ի հզօրագունէ։ զի նա մտանէ 'ի դաշն, փոխէ զօրէնսն յամենայնի 'ի խնդիր ազատութեան պատարելելով զանձն ընդ ձեռամբ հզօրագունին։ Այլ վասն այսորիկ ժողովուրդն հպատակեալ սարսօի վայելել յայն ամենայն ազատութիւնս և 'ի դիւրութիւնս, յորս վայելեն օրեաբն հզօրագոյն իշխանին։ Այն զի՝ եթէ նա տկարութեամբն զգածեալ ոչ կարիցէ պահանջել կալ յիրաւունս հաւատարութեան ազգաց, այլ ազգն հզօրագոյն մեծադէս անիրաւի ընդդէմ իրաւանց ազգաց և բնութեան, եթէ խօսիր ընդ մէջ արկանէ իւր ընդ բնիկ ժողովուրդն և ընդ օրեայն հպատակեալ ազգին։

ՃԴԱ. Բայց ազգն հպատակեալ այլում հզօրագունի առ 'ի կեալ ընդ պաշտպանութեամբ նորա, եթէ ոչ զտանէ զխոտապեալ հովնաւորութիւնն, յայնժամ և ինքն զերծանի 'ի խոտապեալ սարսօցն՝ մնալով յառաջին ազատութեանն։ Այնպէս ևս եթէ հզօրագոյնն առ տկարութեան ոչ կարացէ տալ ձեռն, օրպիսի ինչ խոտապեալ էր, և ազգն որ առեալ էր յանձն հպատակել նմին, է այնուհետեւ ազատ 'ի կալոյ 'ի դաշն։ Այնպէս ևս եթէ հպատակն պակասի 'ի կալոյ պաշտպան նմին, — Այսպէս 'ի վերջին ժամանակս թագաւորութեան Վրչակունեաց Հայաստան յերկուս բաժանեալ մասունս, կէսն 'ի հպատակութեան Յունաց, և միւս կէսն ընդ Պարսից իշխանութեամբ, էր զի Յոյք ոչ կարէին կալ պաշտպան մասին իւրեանց, և էր զի Պարսիկք իւրեանցն. և Հայոց բռնապատեալ մտանել ընդ հզօրագունին իշխանութեամբ, նոքա ոչ ինչ իրաւանց ակն առեալ, յար-

ձակէին փոփոխ երկուստեք 'ի վերայ Հայոց, և յապակա-
նութիւն զնէին զերկիրն, իբրեւ զի ելեալ նոցա 'ի հարստա-
կութենէ իւրեանց ընդդէմ դաշինն: Այլ ոչ էր այնպէս,
և անիրաւէին նոքա ընդդէմ իրաւանց հաւատարութեան ազ-
գաց. քանզի և հարստակութիւնն այն ոչ էր ինքնակամ և
առ 'ի գտանել զհովանաւորութիւն, այլ բռնադատեալ և
ակամայ. և ոչ իսկ ամենեւին էր ակնկալութիւն ինչ նոցա
գտանելոյ պաշտպանութիւն. այլ միայն՝ զի հարկեացին և
զի նեղեացին 'ի նոցունց: Այլայն մեծն (Ս)էոդոս Ճնարտու-
թեամբ եկաց հայր ազգին մերոյ՝ կամելով զուզղութիւն
ազգիս և զյաջողութիւն, սակայն և յայնժամ թաղաւորք
մեր անարգելով զնորայն բարեյօժարութիւն կամաց՝ ոչ կա-
ցին 'ի դաշինսն, և մասնեցան յաղէտս չարեաց:

ՃԴԲ. Բայց ազգն հովանաւորեալ կամ հպատակ կապեալ
դաշամբք, եթէ ոչ ցուցանէ զգլխամակութիւն իւր 'ի ծան-
րանալ զիւրեւ ազգին՝ զոր կալեալ էր 'ի պաշտպան, և եթէ
ամենեւին լսեալ դադարեալ կայ, յորժամ պարտիցի և կարի-
ցի խօսել, այն համբերատար լուծիւն նորա՝ յանցանել
ժամանակին, համարի հաւանութիւն իմն լռելեայն ընդ իրա-
ւունս զեղծանողին իրաւանց: — Եթէ ոչ յառաջ գայր ի-
րաւունք ստացութեան յընդերկար լուծենէ աստի, յայն-
ժամ ամենայն իբր աշխարհի լինէին անհաստատք: Ասկայն
պարտ է քաջ 'ի մօտի կապել զսոյն՝ եթէ յայնժամ և եթէ
համարի հաստատուն հաւանութիւնն՝ յորժամ իցի կամա-
ւոր: Քանզի եթէ բռնութիւնն և երկիւղ հարկ առնեն
լռել, այդ ոչ է լուծիւն, և այնու ոչ ինչ իրաւունս ստա-
նայ զեղծանողն իրաւանց:

ՃԴԳ. Յորժամ ազգն տկար երթեալ ընդխառնի ընդ
ժողովուրդն հզօրագունին՝ յօգուտ զնոյն անձին վարկու-
ցեալ, և եթէ բաւորովին յանձն նմին լեալ իբրեւ մի ազգ
հպատակի օրինաց նորա յամենայնի, այնուհետև և ինքն
լինի տէր և ամենայն իրաւանց այնր ազգին, և պարտուցն
պարտապան. եթէ տկարանայ ինչ պետութիւնն, և եթէ
յանձկութիւնս տանջի, նաև հպատակեալն այն ազգ ոչ
կարէ հրաժարել 'ի դաշանցն, այլ պարտի զամենայն զօգուտ

և զիստա ազգին անձին համարեալ վատտակել միաբան 'ի պայծառութիւն այնր ազգին :

ՃԴԴ. Այլ յորժամ 'ի վերայ քաղաքին կամ գաւառին յարձակիցին թշնամիք , ոչ որ 'ի հայաստակայն կամ յանգամայն պետութեանն կարէ օձտել և 'ի բայ ելանել առ զերծանել 'ի վտանգէն , թէպէտ և իշխանն իցէ անկարող տալ ձեռն ինքեան : Բայտ պարտուց դաշանց տեսլութեանն հարկ է նմա ջանալ ամենայն ճգամբք 'ի փրկութիւն պետութեն : Բայց եթէ անկցի պետութիւնն , տկարացեալ կալ ընդդէմ բռնն զօրութեան թշնամոյն , յայնժամ և եթ և հարաւակին զերծեալք յառաջին պարտուց դաշնաւորութեանն , պարտին մտանել 'ի նոր դաշն ընդ յաղթողին , առ 'ի կարող լինել կալ ըստ կարի 'ի լաւագոյն վիճակ կենաց : Կակ եթէ բռնադատեցի կամ կորնչել և կամ առնուլ յանձն զնուաձութիւնն ընդ ձեռամբ , ոչ որ երկմտեցի լաւագոյն զսնուաձութեան քան զկորնչելն : Կործ է ազիտաց և անծաւորութեան քան վախճանին մարդոյ , առնել եթէ լաւագոյն է կորուստ քաջ անուամբ քան զգերութիւնն վաւորութեամբ : — Այսմեան ժամանակիս մինչդեռ օրէնք մարդկութեան առաւել ծանօթանան մտաց մարդկան , զօրանայ սովորութիւն վարելոյ բանիւ . զի քաղաքն և աշխարհ՝ որ վարի բանիւ , նկատեալ զտկարութիւն իւր առաջի թշնամեաց , և զի կայ նմա ծախել 'ի հօր և 'ի սոր , և զի անհնարին է պահպանութիւն իւր ազատ , ինքնակամ խոհարհի առաջի թշնամեացն , և խոտտանայ զհաւատարիմ հպատակութիւն . և նա ամին զպաշտպանութիւն իւր և զհանգիստ վայելլա :

ՃԴԵ. Բայց եթէ իշխանն անտեսեալ թողուցու զհարաւակին , և ոչ 'ի վտանգս նոցա ձեռն տալ փոյթ ինչ լինիցի նմա , յայնժամ կարեն նորա բռնն հարկանել հնարից 'ի պահպանութիւն անձանց . զի 'ի պակասել պետին 'ի պարտոյն որ առ նոսա , և ինքեանք ազատք են 'ի պարտուց իւրեանց որ առ պետն : Բայց զայս պարտ է իմանալ յանտեսել պետին զնոսա՝ առ ոտն հարեալ զդաշնն և զխոտտումն ինտովելոյ զնոսա , այլ ոչ 'ի տկարանալ նորա և կամ 'ի չյա-

Ջողեղ խորհրդոյն, ըստ այսմ յիշատակին 'ի պատերազմանս
դէպք բազումք, ըստպէս ևս 'ի սրաշարեւ քաղաքին, և յոչ
հասանել իշխանին, յօգնութիւն բնակչացն, և զինոքս ինք-
նին խորհին զփրկութիւն իւրեանց, և դառն 'ի մէջ հաստա-
տեալ ելանէն առ թնամին. և յայնմ հեռէ ազատք են յա-
ռաջնոյ դաշանոցն՝ որով կապեալ էին ընդ բնիկ իշխանին
իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Հաստատութիւն ազգի յաշարհ ուրեք. և որ ինչ
զհայրենեաց գիտելք:

ՃԴԶ. Իրաւունք գրաւման աշխարհի: ՃԴԷ. Սեփականութիւն ան-
տէրունչ երկրի: ՃԴԸ. Էթէ իցէ 'ի դէպ գրաւել զմասն աշխարհին, յո-
րում իցեն բնակիչք տակաւք ինքնազուիք թափառականք: ՃԴԹ. Կազազս
գաղթականաց: Մ. Զինչ հայրենիքն իցէ: ՄԵ. Էս ընդ կողքին բնակիչք:
ՄԶ. Բազազս քաղաքակցութեան: ՄԷ. Որդի քաղաքացւոյ ծնեալ յատոր
երկիր: ՄԸ. Ծնեալքն 'ի նաւու, 'ի ճակատու պատերազմի, 'ի սրաշատն
ատոր պետութեան: ՄԹ. Կայանն զինչ է: ՄԺ. Թափառականք: ՄԻ.
Իցէ հնար քանել զհայրենիս: ՄԼ. Իցէ օրէն հեռանալ 'ի հայրենեաց
սահմանեալ ժամանակաւ: ՄԺ. Ո՛րք իցեն իրաւունք թողոյ զհայրենիս:
ՄԺ. Կժգեհու թիւն, Լքսոր, Լքտասահմանութիւն: ՄԺԵ. Կարիցէ ազգն
պատմել զյանցուցեալն յատոր երկիր: ՄԺԶ. Կարն յապահովութիւն ազգի
մարդկան:

ՃԴԶ. ԼճԳԻՐ ամենայն 'ի սկզբանն էր հասարակաց. այլ
'ի բազմանալ մարդկանն բաժանեցին զայն յիւրեանս, և այն
կոչեցաւ Սիճակ ժառանգութեան, չէտ այնորիկ 'ի միա-
բանել բազմաց տանուտերանց 'ի միասին 'ի մի իշխանու-
թիւն, յորովութիւն ժառանգութեանց վիճակացն 'ի մի
զումարեալ անուանեցաւ իշխանութիւն: Եւ այսպէս որ և
է երկիր ամփոփեալ ընդ իշխանութեամբ ընկերութեան
իրիք մարդկան՝ կոչի Լճրկիր իշխանութեան. և ոչ է թոյլ
այլում ումեք տարածանել զիշխանութիւն իւր 'ի վերայ եր-

կրին այնորիկ : Բննայն սահմանք անկեալք ընդ իշխանութեամբ միոյ ազգի է 'ի ներքոյ իւրումն իրաւարար դատաստանի , որ և անուանի իւր աշխարհ : Եւ զի է դիտումն ամենեցուն միացելոցն 'ի մի ընկերութիւն՝ ընկել մի միաբանութիւն տեսչական և իշխանութիւն հասարակաց , յանձն առեալ ամենեցուն հնազանդել նմին , ապա յայտ է զի կամն նոքա տալ 'ի ձեռս այնր հասարակաց իշխանութեան զիրաւունս ընկելոյ հրամանահան ընդ աշխարհն ողջոյն :

ՃԴԵ . Որ որ զառաջինն 'ի ձեռս բերէ զերկիր իմն անտէրուն , և սեփհականէ անձին , այն իւր է . և ոչ որ այլ կարէ հանել զնա 'ի նմանէ : Բայց 'ի ցոյց սեփհականութեան երկրի ուրեք՝ կարեւոր է վարել զնոյն 'ի պէտս առաքելով զաղթականս , և կամ 'ի պէտս իւր զերկիրն զայն վարելով . ապա թէ , ոչ՝ եթէ որ հասեալ առնուցու զերկիր իմն կամ զկղզի անտերուն , զիշխանութիւն և եթէ երկրին յանձն գրաւեալ , և թողուցու ամայի՝ չունելով պէտս այնմ , գործէ ընդդէմ բնական օրինաց : Օ՛ի ամենայն ինչ յաշխարհի լեալ է 'ի պէտս մարդկան . վասն որոյ որում որ չունիցի պէտս , և ոչ 'ի պէտս այլոյ կարացցէ զնոյն 'ի կիր արկանել , պարտի թողուլ ազատ , զի այլ որ , որոյ իցեն պէտք՝ առեալ օգտեսցի անտի :

ՃԴԸ . Եւ ինդիր իմն համբաւեալ , որ յուզեր առաւելապէս 'ի ժամանակս գիւտոյ նորոյ աշխարհին Բնրիկոյ , թէ իցէ օրինաւոր գրաւել զմասն աշխարհին՝ յորում իցեն բնակիչք սակաւաթիւք ցրուեալք աստանդականք : Ա՛նք ցուցաք 'ի խօսելն զհակութենէ երկրի , եթէ զաւելորոցն յոր ոչ հասանէ զօրութիւն ուրաք , պարտի թողուլ այլոյ : Բայց նոյնպէս իրաւունք են՝ զի 'ի բազմամալ մարդկանն երթեալ բնակեցին յաւելորդս այլոցն , թողլով նոցա զկարեւորսն՝ որչափ ինչ առեալ իցեն նոքա 'ի պէտս իւրեանց : Բայց ոչ այնպէս՝ եթէ նոքա սեփհականեալ ունիցին զերկիրն ողջոյն , և ակն եզեալք իցեն քաղել անտի շահս , և կամ ինքեանք կամիցին հրաւիրել զաղթականս հպատակս ինքեանց : Օ՛ի աւելորդ համարի միայն երկիրն անտեսեալ , լքեալ անտէրուն , որպիսիք են աշխարհք վայրենի բնակչայն . զորս և

յամբութեւն 'ի սահմանափակ երկիր՝ ոչինչ գործէ անիրաւ՝ որ պէտտ 'ի բնակութիւն իւր ունիցի գեանոյ։ Բայց գովելի ևս են Բրիտանացիք, որք թէպէտ ունեւին 'ի պետէն առեալ իշխանութիւն, գտանել և ստանալ տեղի բնակութեան 'ի նոյն Բնգղիա՝ յորում էին բնակիչք սակաւք, բայց նորա գնեցին զերկիրն 'ի բնակութիւն իւրեանց 'ի վայրենեայն այնորիկ ազգաց։ Եւս և այլք՝ որք առաքինացան յայտմ, գնալով զհետ օրինակի սոցա։

ՃԴԹ • Յորժամ առաքեսցէ որ գաղթականա յերկիր հեռաւոր, աշխարհն այն գաղթականաց թէպէտ և իցէ զատուցեալ 'ի բուն երկրէն, սակայն և այնպէս համարի մասն գլխաւոր երկրին։ Աման որոյ՝ եթէ յորէնս տեսչութեանն և կամ 'ի դաշն կապեալ գուցէ պայմանեալ զանազանութիւն, յամենայնի պարտի առաջնորդել երկրին այնորիկ գաղթականաց ըստ օրինաց և ըստ կարգաց պետութեանն յորմէ գաղթեցան։

Մ • Իսկ երկիր ողջայն միոյ ազգի հպատակեալ ընդ նովին օրինօք, որպէս ասացաք, այն է աշխարհ ազգին այնորիկ, և է իսկ այն հայրենիք հասարակաց իւրաքանչիւր մարդկանն։ Օ հայրենեաց խօսեցաք 'ի վեր անդր։ Բայտ և քաղաքացիք են անդամք քաղաքական ընկերութեան զօղեալք յընկերութիւն, որք յանձն առեալ զպարտա քանի մի, և հպատակելով իշխանութեանն, վայելեն յօգտութիւնն հաւատարութեամբ։ 'ի ստատ կովին բնիկք ծնեալքն յաշխարհին 'ի քաղաքացւոյ, կալով 'ի նոյն վիճակ և վայելելով 'ի նոյն իրաւունս ծնողացն։ Հայտ է զի այս են կամք ընկերութեանն, քանզի պարտապան է հսկել 'ի պահպանութիւն իւր։ Եւ են իրաւունք՝ զի քաղաքացւոյ ուրուք մտեալ յընկերութիւն, և որդիք նորա մտցեն յիրաւունս ընկերութեանն այնորիկ, ապա և յայտ իսկ է՝ զի հայրենիք հարցն են և օրդւոց, որք և գրին 'ի ճշմարիտ քաղաքացիս ընկեայն և եթ հաւանութեամբ։ Եւս առ 'ի լինել ումեք քաղաքացի երկրի ուրեք՝ պարտ է ծնանել նմա 'ի հայրենակցէ։ զի որ ծնանի յօտարէ, թէպէտ և յայնժամ երկիրն է երկիր ծննդեան իւրոյ, այլ ոչ հայրենիք իւր։

ՄԼ. Կոչին բնակիչք քաղաքին օտարականքն բնակակիցք ընդ քաղաքացւոց, որք թէպէտ են հպատակք օրինաց աշխարհին՝ ցորչափ բնակին անդէն, և են մօտնակիցք ամենայն իրաւանց քաղաքացւոյն, և կարեն հասանել 'ի բարձ աւագութեան ըստ ազգելոյ բնական օրինաց, և 'ի վերա հաս վտանդի պետութեան պարտին զէն առնուլ ընդ այլոց քաղաքացւոց, քանզի և ինքեանք կեան 'ի հովանաւորութեան պետութեանն, վասն որոյ հարկ է և փառաւորութեան և վտանդի նորա լինել հաղորդ, բայց վասն բարւոյ պետութեանն, ըստ պահանջել հարկին, նախատես զգուշութեամբ կարէ իշխանն կամ պետութիւնն զրկել զօտար բնակիչս յիրաւանց ինչ բնիկ քաղաքացւոց, թողլով յազատ կամ նոցա զբնականաւն այնու պայմանաւ, և կամ զմեկնէն յաշխարհէն անտի իւրմէ: — Եւ զի պետութիւնն՝ չնորհեալ է մշտնջենաւոր բնակութիւն բնակչացն այնոցիկ օտարաց, վասն որոյ և որդիք նոցա մօտնեն 'ի նոյն իրաւունս հարցն, որպէս և այլ ամենայն արտունութեան հարցն իւրեանց նոքա են ժառանգք:

ՄԲ. Գարձեալ ազգն, կամ պետն փոխանորդ ազգին, կարէ տալ օտարականի զիրաւունս լինելոյ քաղաքացի՝ ընդունելով զնա յանդամ ընկերութեանն տեսչութեան. և այս կոչի քաղաքակցութիւն: Եւ են պետութիւնք, յորս ոչ է մարթ առնուլ զոր 'ի քաղաքակցութիւն. այս ինքն ոչ լինի հասանել օտարաց 'ի բարձ իշխանութեան: Եւս է գործ հիմնական օրինաց՝ որ չափաւորէ զիշխանութիւն պետին, Եւս ևս ազգք՝ յորս թէպէտ թագաւորն միայնակ ոչ կարէ ընդունել զոր 'ի քաղաքակցութիւն, բայց հնար է առնել զնոյն խորհրդակցելով ընդ ազգին, այս ինքն ընդ հրէշտակաց ազգին: Եւս զգլխա ծնեալն յերկրի համարի մտեալ 'ի քաղաքակցութիւն:

ՄԳ. Արդիք քաղաքացւոյն ծնեալք յօտար երկիր համարեսցին 'ի քաղաքացիս հօրն: Եւս օրինաց բնութեան որդին ուր և ծնցի, ունի իւր սեփհական զվիճակ, և զհոյրենիս հօրն, և ոչ զծննդեան. որովհետեւ ծնեալ ուրուք ըստ զիպաց յայս կամ յայն քաղաք, այնու ոչ մօտնէ 'ի քաղա-

քակցութիւն, ոչ յայտնի դաշնաւորութեամբ, որպէս յայտնէ, և ոչ լռելեայն. զի համարի լռելեայն 'ի մտանէն 'ի յաջորդութիւն հօրն. քանզի որպէս տանն յաջորդութիւն ոչ կերնչի 'ի փոխել բնակութեանն, այսպէս և ազգին, իսկ օրէնք քաղաքականք կարեն սահմանել արտաքոյ բնական կարգին՝ որպիսի ինչ կարեւոր ինքեանց դատեցին, առնուլ զօտարս 'ի քաղաքակցութիւն՝ սրայմանս օրինօք 'ի միջի հաստատեալ.

ՄԴ. ի ծնանէն մանկան 'ի նաւու, եթէ իցէ նաւն հայրենի, համարի ծնեալ 'ի հայրենիս. մանաւանդ եթէ նաւն իցէ 'ի համատարած ծովու, զի նաւն իբրեւ զկղզի մասն համարի հայրենեաց. իսկ ծնեալքն 'ի նաւու օտարին՝ համարին ծնեալք յերկիր օտար, միայն եթէ չիցէ նաւն 'ի նաւահանգիստ երկրին. քանզի յայնժամ համարին ծնեալք 'ի նաւահանգստի աշխարհին իւրեանց, իսկ այսմ ևս ծնեալքն 'ի բնակի ազգին և 'ի պալատան պաշտօնէի ազգին՝ որ կայցէ յօտար պետութեան, համարին ծնեալք յերկիր պետութեան իւրեանց.

ՄԵ. իսկանն է բնակարան կարգեալ 'ի մանջնաւոր բնակութիւն. իսկ 'ի հաստատել զկայանս ուրեք, պարտ է յայտնի և կամ լռելեայն ծանուցանել զկամս իւր բնակելոյ միշտ 'ի նմին տեղոջ. այլ ինչ է եթէ յետ այնորիկ փոխեցի 'ի մտացն փոխադրիլ այլուր, իսկ այսմ թէպէտ և որ յամեացէ ընդ երկար 'ի քաղաքի ուրեք 'ի լրումն գործոց իւրոց, այլ այն ոչ է առնել կայանս. իսկ այսպէս և տուն բնակութեան հրեշտակին յօտար պետութեան ոչ համարի կայան. — Բնակարան ծնողեան կոչի կայանն՝ ուր ծնանիմք, ուր կայանն է ծնողաց մերոց, զոր մինչ չե փոխեալ՝ համարի և մեր. իսկ Ստացման անուանի, զոր մեք մեզէն ընտրեալ սահմանեմք.

ՄԶ. իսկ որք ոչ ունին կայանս հաստատունս, են թափառականք, որոց չեն և հայրենիք. զի որոց չիցեն կայանք, յածեալք յար տեղւոյն 'ի տեղի, նորին և ոչ ընդ միում ընկերութեանց համարին դաշնաւորեալք. այլ միայն իբրեւ բնակակից պարտին հպատակել օրինաց տեղւոյն յորում

գտանին : Սակայն եթէ և սոցա 'ի սկզբանն իցէ լեալ կայան յաշխարհի ուրեք կամ 'ի քաղաքի, և չիցեն հրաժարեալ 'ի հայրենակցութենէն, զտեղին զայն մարթ է համարել հայրենիս նորա :

ՄԷ . Որ ծնեալ իցէ 'ի հայրենիս և մեալ, անգէն և վայելեալ 'ի խնամս նորուն, հարկ է զի և ինքն սիրեացէ զնա, և զերախտիս ընդ երախտեացն հատուցէ նմին : Այլ օտար որ ազատ, որ ինքնակամ եկեալ յեցեալ իցէ 'ի խնամս պետութեանն, կարէ յազատութեան իւրում առնել որ ինչ ինքեան կարեւոր թուի և օգտակար : Այնպէս և սաղգային որ 'ի կարեւոր պէտս անձին կարէ մեկնել 'ի քաղաքէն և յազգէն, եթէ ոչ ինչ անտի փնտս ունիցի հասանել պետութեանն : Իսկ որ 'ի վտանգս պետութեանն յապահովութիւն անձին, լքեալ 'ի բաց ելանէ՝ միայն զանձին հոգացեալ, այնպիսին արժանի իսկ է պատժոյ . զի որ վայելէր 'ի բարօրութեան պետութեանն, 'ի կարիս նորա ոչ հասանէ : Օր եթէ չէր ընկերութիւնն այն յառաջագոյն, ինքն որպէս կարէր կեալ զերծ 'ի ժանեաց թշնամեաց :

ՄԸ . Ի ժամանակի խաղաղութեան, յորժամ հայրենիքն լուծնի պէտս օրդւոցն, ոչ միայն կարէ իւրաքանչիւր որ 'ի յաջողումն գործոց իւրոց ճանապարհորդել յօտար աշխարհ, այլ և պարտ յանձին ունի առ բարգաւաճումն պետութեանն և յօգուտ քաղաքակցացն առնել նոյնպիսիս, միշտ պատրաստական և յօժարամիտ 'ի դառնալ՝ եթէ կոչցի յետս 'ի կարեւոր ինչ պէտս տէրութեանն : Իսկ ոչ համարի որ իւրք երբէք մտեալ 'ի դաշն ընդ պետութեան, եթէ և 'ի ժամանակս կարեւոր պիտոյից իւրոց՝ չիցէ թոյլ նմա ելանել 'ի հայրենեաց՝ առանց 'ի պատճառս իւր փնտսելոյ ումեք :

ՄԹ . Ինչ դէպք՝ յորս քաղաքացի որ ունի իրաւունս, նա և ըստ դաշանցն տեսչութեան ընկերութեան, ելանել 'ի հայրենեաց բնակութենէն : Ա . Եթէ 'ի հայրենիսն ոչ կարէ պատրաստել զպարէնս պիտոյիցն, Վանդի կապեալ է ընկերութիւնն տեսչութեան 'ի մի միաբանութիւն առ 'ի զիրացուցանել ամենեցուն զգիւտ կարեւորացն կենաց . արդ

եթէ զոր պարտի ոչ կարէ շնորհել ումեք, որ իրաւունք են ինքեան բռնադատել զնա կալ առ իւր յընկերութեան, եթէ նա ոչ ինչ օգտեսցի յընկերութենէն, մանաւանդ եթէ և վնասեսցի իսկ, Բ. Աթէ ընկերութիւնն կամ երեսփոխան նորա կայցէ յետս 'ի պարտուց իւրոց առ որ 'ի քաղաքացւոց, յայնժամ կարէ նա մեկնիլ երթալ այլուր. վասն զի եթէ մին յերկուց դաշնաւորաց ոչ կայցէ 'ի դաշինն, յայնժամ և երկրորդն ազատ է 'ի լնլոյ զիւր պարտան. զի և դաշնն հաստատեալ 'ի մէջ ընկերութեան տեսչութեան և անդաւանցն է փոխանակաւ, Առ է այս հիմն օրինաց, որով է հնար մերժել յընկերութենէ, զայր եղծիլ օրինաց, Գ. Աթէ բազումք յազգէն և կամ պետն փոխանորդ ազգին կամիցի հաստատել զօրէնս յայն ինչ, յոր ոչ կարէ ստիպել և պահանջել զհնազանդութիւն 'ի քաղաքացւոց, Յայսպիսի դէպս ունին իրաւունս, որոց անհաճոյ իցէ օրինադրութիւնդ նոր, ելանել հեռանալ յազգէն, Որ օրինակ եթէ պետն և կամ յովոյր 'ի բնակչաց երկրին զմի միայն կամիցին ունել կրօնս 'ի պետութեանն, յայնժամ որք իցեն հետե ողք օտար կրօնից, ազատք են մեկնել 'ի պետութենէն, ընտանեօքն և գոյիւք, քանզի չէ հնար ընդ իշխանութեամբ զխիղճ մտաց ուրուք արկանել, Առ այն ամենայն մարդիկ, որ յոր և է պատճառս փոխեն զտուն բնակութեան իւրեանց այլուր, կոչին զաղթականք:

ՄԺ. Աթգեհութիւն է՝ յորժամ բռնադատի որ թողուլ զտուն բնակութեան իւրոյ և գնալ յօտարութիւն տարալսարհիկ առանց վատ անուան, Այլի Աքսոր նժգեհութիւնն եթէ իցէ անուամբ անարգութեան, Աքսոր և հարազրութիւն կոչի զարձեալ՝ յորժամ որ այլ օտարական, որ թէ պետ և չիցէ հաստատեալ զտուն բնակութեան, տարազրեսցի 'ի պետութենէն յինչ և իցէ պատճառս չլաւնալ անդրէն ընդ ամս քանի մի, և կամ երբեք, Իսկ Արտասահմանութիւն է արտարար պետութեան. արտասահմանեալն ելեալ միանգամ արտաքս քան զսահման պետութեանն, ազատ է երթալ բնականալ ուր և կամեսցի, Բայց մարթ է ևս դաշնակից պետութեանց տարազրել զվնասա-

պարտ զոք և յաշխարհէ միմեանց ըստ դաշանցն հաստա-
տեւոց 'ի միջի : — Այլ տակաջն, ըստ բնական օրինաց, ար-
տասահմանութիւնն ոչ է գործ օրինաւոր : զի զոր դատի ոք
փնասակար յիւրում պետութեան, զիմարդ վնջէ ընդդէմ ու-
ղիդ բանի արձակել զնա յօտարին պետութիւն : Այլ թէ ինքն
չառնու յանձն արքորել և եթ 'ի կողմն մի աշխարհին իւրոյ,
կասկածեալ ընդ լինել նորա փնասակար երկրին, ապա և
արտասահմանել զնա յաշխարհ այլոյ՝ է անիրաւ : զի այդ է
յլէլ յընկերութի այլոց զփնասակարն ընկերութեան՝ յան-
գիտութեան նոցա առնն փնասապօրտութեան, որ զայ յան-
ծանօթս յենուլ 'ի նոսա իբրեւ հիւր զաղթական : Օրմէ
իրազէկ լեալ՝ կարեն արդար իրաւամբք մերժել և ոչ ընդու-
նել : և արքորեալն չունի իրաւունս հնարել առնել մուտ
յերկիր նոցա : Այլ զայր զայնպիսի փնասակար պարտ է ար-
կանել յարգելոնս իրատու : և կամ իբրեւ զաղթական՝ հա-
նելով առաքել յանծանօթ իմն կոյս աշխարհի, իմաստնա-
նալ անդէն, վաստակել և այնու մարդաբնակ զաշխարհն ա-
մայի առնել :

Տարագրութիւնն մարթի լինել կամաւոր և կամ ակամայ .
կամաւորն է՝ յորժամ ոք ինքնակամ թողեալ զտուն բնակու-
թեան իւրոյ գնայ 'ի բաց, առ զերծանել 'ի վերահաս ինչ
չարեաց կամ 'ի վտանգէ և կամ 'ի պատժոյ : Կամայն է
գործադրեալն ըստ ակնարկութեան իշխանութեանն : Այլ
երբէք զի վայրն տարագրութեան նշանակի, այլ երբէք թո-
ղեալ լինի յազատ կամ տարագրելոյն՝ երթալ ուր և ինքն
յօժարեացի :

ՄԺԱ . Պետութիւնն պարտի հսկել 'ի վերայ հպատակացն
առ 'ի պահել զերկիրն 'ի խաղաղութեան : Այդ 'ի հասա-
նել յերկիր իւր յանցաւորի ուրուք, եթէ պետութիւնն ճա-
նաչէ զայրն փնասակար ընկերութեան, պարտի չընդունել
զնա 'ի ներքս յաշխարհ իւր : Վանդի ընդդէմ է իրաւանց
ընդունել 'ի ներքս զօտարն, և դատեալ զնա յանցաւոր պատ-
ժել : Վասն զի կապել պատուհաս 'ի զլուխ յանցաւորին՝
յապահովութիւն ընկերութեանն է : արդ եթէ յանցաւորն
արտաքոյ կայցէ, և ընկերութիւնն իցէ յապահովի, ո՞ր իրա-

ւունք են նորա կուել 'ի ներքս զօտար որ առ 'ի պատժել, ընդ որում ոչ է դաշնաւորեալ յընկերութիւն, և զի նա ոչ ինչ փաստէ ընկերութեանն: — Վարձեալ եթէ ազգն ունելով պէտս յանցաւորին, կուեսցէ զնա 'ի ներքս, ոչ ինչ փաստակար ազգին վարկուցեալ զյանցաւորն լինել նորա, նա և յայնժամ ոչ ունի իրաւունս պատժելոյ զայրն վասն յանցանացն գործելոյ յառաջագոյն: զի այն յանցաւորութիւն հրաւիրելոյն համարի ներքին յանցանք խղճի մտաց, զորոց սրարտի տալ համարս առաջի լստուծոյ: Վանգի և չէ որ դատախազ ընդդէմ նորա, ոչ ազգն և ոչ օրէնք ազգին, զի ոչ փաստակար լեալ է ազգին, և ոչ ևս գոյ երկիւղ ապագայ փնասուց:

ՄԺԲ. Յանցաւորքն դեղատուք, հուղկահարք, աւազակք, հրդէհիւք, ընդհանուր մարդկութեան փնասաբերք, ուր և 'ի ձեռս անկցին, են պատժապարտք: Սակայն եթէ իշխան երկրին, ուր զփնաստակարութիւնն իցեն գործեալ, պահանջեսցէ զյանցաւորն, զի ինքն քննեալ պատժեսցէ 'ի իրատայրոյ. և զի յանցաւորն ծանկցէ զեղեռանն մեծութիւն հարցաքննեալ ըստ օրինաց, յայնժամ հարկ է առաբել: Այսպս իսկ է սովորութիւն, մատնել զայսպիսի եղեռնաւորս 'ի ձեռս պետութեանն յորում զւարիսն իցեն գործեալ:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Յաղագս գոյից հասարակաց, հրապարակականաց և մասնականաց:

ՄԺԴ. Գոյք ազգին և բաժանմունք նոցուն: ՄԺԵ. Ստացումն պետութեան գոյից հասարակաց: ՄԺԶ. Տնտեսութիւն հասից գոյից հասարակաց և յիշխանութեան պետին: ՄԺԸ. Զինչ հարկն իցէ: ՄԺԻ. Կարէ ազգն պահել անձին զիրարունս հարկապահանջութեան: ՄԺԸ. Պարտք զսուշութեան իշխանին 'ի ծախել զժողովեալ գրամս սակին: ՄԺԹ. Իշխանութիւն գոյից ազգին և զգեալ ընդ հրամանահան իշխանութեան: ՄԻ. նախնութիւն պետին 'ի վերայ հասարակաց գոյից: ՄԻԱ. Իշխանն կարէ սահմանել զօրէնս 'ի պետս հրապարակական գոյից: ՄԻԲ. Կարիցէ ազգն ստացուցանել զգոյս: ՄԻԴ. Իւրաքանչիւրոց ոմանց իցէ թոյլ առնուլ 'ի պետս զհրապարակական գոյս: ՄԻԵ. Իրաւունք կանխման յառնուլ 'ի պետս զհրապարակական գոյս: ՄԻԶ. Պարտք պահանջութեան և նորոգութեան գոյիցն հասարակաց: ՄԻԸ. Սահման ազատութեան գոյից մասնականաց:

ՄԺԳ. Ըն առննայն գոյք աշխարհին որոց հնար իցէ իշխել, կոչին և են բովանդակութիւն գոյից ազգին. բայց են այլեայլ յեղանակք ստացութեան այնոցիկ գոյից: Ըն առննայն ստացուածք, որոց տնտեսութիւն յանձն է 'ի ձեռս գերագոյն իշխանութեան աշխարհին, կոչին և են Վոյք հասարակաց: Իսկ որոց տնտեսութիւն ոչ ումեք է յանձն, զորս և ոչ վայելէ որ առանձին, այսօրիկ կոչին Վոյք հրապարակականք: Իսկ գոյքն ժառանգեալք 'ի մասնականաց՝ անուանին Վոյք Մասնականաց:

ՄԺԴ. Հորժամ աղքն տիրէ 'ի վերայ օտար երկրի, որ ինչ ոչ բաժանի 'ի մասնականս, այն առննայն մնայ 'ի ժառանգութիւն ազգին, և յաւելու 'ի գոյս հասարակաց: Վարձեալ, է զի աղքն ընդունի զստացուածս 'ի մասնականաց, 'ի յօժարել ումեք 'ի մասնականաց ինքնակամ յինչ և է պատճառս առնել յանձն 'ի ձեռս ազգին զկալուածս, և զայլ որ ինչ իւր իցէ:

ՄԺԵ. Ի յանձնել ազգին 'ի ձեռս պետին զսանձ պետու-

Թեանն, յայտ է զի յանձն առնէ նմին և զյեզանակ կա-
ռալարութեանն: Այլ զի հասք և կալուածք պետութեանն
են 'ի պէտս վարչութեանն, աստ և այն ամենայն է յանձն
'ի դատաստան մտաց պետին՝ յառնուլ 'ի կիր զնոսին յօգուտ
ազգին, միայն և թէ չիցէ զաշնաւորեալ օրինոք պայմա-
նաւ ինչ զգոյից հասարակաց, պետն ընդ ազգին: Օնոյն
է խմանալ և զինամակալութենէ ընչից՝ որ իցէ 'ի պէտս
ծախուց նմին ինքեան անձին թագաւորին: Այլ թէ պէտ
սրարտք իշխանին է ածել 'ի գործ զինչ ազգին 'ի պէտս և եթ
ազգին արդարութեամբ, բայց և ոչ ումեք լինիցի իրաւունք
սահանջել զհամար իշխանէն, մինչդեռ կայ նա 'ի իմա-
մակալ իրաւունս՝ առանց յայտնապէս զեղծանելոյ իշխանու-
թեամբն, առ ոտն հարեալ զայլ ամենայն զաշնաւորեալ
պայմանս ընդ ազգին՝ որում հայր կացեալ իցէ:

ՄԺԶ. Աթէ հասք զոյիցն հասարակաց կամ կալուածոց
ոչ բաւեցեն 'ի ընդ զպէտս ազգին 'ի սահպանութիւն
անձին, յայնժամ հարկ է ընդ զթերին տրուիք: այնպէս զի
ամենայն քաղաքացիք հասուցեն հաւասարաշափ զբանորդս՝
ըստ առաւելութեան շահուցն զոր գործեն կալով յընկերու-
թեան ազգին: Նոյնն առաւել, և նուազ աղքատքն: Այլ
քանզի այս հաւաքումն տրոյ կարգեալ է 'ի սահպանութիւն
ազգին, այս է ասել յօգուտ և 'ի սահպանութիւն անձանց
իւրեանց, վասն որոյ որ ինչ սրարտք 'ի վերայ կապին 'ի հա-
տուցումն յօրինաւոր իշխանութենէ, ամենեքին են սրա-
տապանք 'ի լումն այնոցիկ անթերի:

ՄԺԷ. Յօրովք յազգաց ոչ կամեցան յանձնել 'ի ձեռս
պետին զիշխանութիւնս զայս դիւրագայթ, վասն որոյ սահ-
մանեալ ունին կալուածս 'ի սահպանութիւն պետին՝ ևս և
'ի սովորական ծախս պետութեանն: Իսկ 'ի լինել ընդ առաջ
անսովոր իմն պիտոյից ծախուց, նոր իմն սակ հարկի 'ի վերայ
գնեն ամենայն բնակչաց աշխարհին. և առ այս սահմանեն
արս ոմանս 'ի զխաւորաց ազգին: Այսպէս յԱնգղիա թա-
ղաւորն առաջի առնէ պատգամաւորաց ակմբին, որք են փո-
խանորդք ազգին, զպէտս ազգին. և անդէն նոքին սահմա-
նեն միաբանք ընդ թագաւորին զչափ հարկին ըստ պիտոյիցն

և զյեղանակ ժողովելոյն . և յետ այնորիկ (Թաղաւորն տայ
համարս յոր ինչ արկ 'ի կիր զայնոսիկ զրամն .

ՄԺԸ . Սակ հարկին 'ի ձեռս իշխանին է իբրև աւանդ
ազգին , և ոչ իւր ինչ առ 'ի կիր առնուլ ըստ պէտս . և զայս
պարտի իշխանն կապել քաջ 'ի յուշի , և մի երբէք ձեռն
մխել յայնոսիկ իբրև 'ի գոյս իւր սեփհական , (Թէպէտ և
ոչ որ իցէ որ ընդդէմ բողոքեացէ , բայց պարտի երկնել 'ի
դատաստանէն Բջուծոյ . զի ազգն առ յանձն՝ տալ 'ի ձեռս
նորա կարողութիւն խնամելոյ ըստ իմաստութեան իւրոյ
զազգն . Բայլ եթէ ինքն 'ի ինուլ զհաճոյս անձին 'ի շողմա-
բարս ծախէ զայնոսիկ , յանցանէ յանցումն մեծ յոյժ . Բւ-
թէ միայցէ առ ժամն անպատուհաս , այլ կրէ յանձին զնա-
խատինս , և 'ի բողոքոյ արդարութեանն ոչ զերծանի .

ՄԺԹ . Հընկերութեան տեսչութեան վախճան ամենայնի
է բարին հասարակաց . Բթէ իցէ պարտ ամենայն քաղա-
քացւոյ հաստատիլ յայս կանոն , ապա և գոյից ամենայն
քաղաքացւոյ անհրաժեշտ հարկ է լինել նուիրեալ առ այս
վախճան . և ոչ իւրք երբէք տեղի երկմտութեան գտանիցի
ընդ այս ճշմարտութիւն . Պետութիւնն ոչ կարէ կալ մնալ ,
և կամ խնամարկել զգործս հասարակաց , եթէ չիցէ 'ի ձեռս
նորա իշխանութիւն սնորհներոյ ըստ պէտս զամենայն ազգի
զգոյս որ իցեն յիշխանութեան իւրում . Բւ 'ի սոյն ճշմար-
տութիւն հաստատեալ ըստ ցուցանելոյ լուսոյ բանին , և 'ի
տիրել ազգին օտար երկրի , անդէն տիրապետութիւն իրաց
իրաց դաշամբս այսու յանձն լինի մասնակիանայ . Բւ այս է
իրաւունքն ընկերութեան կամ պետին՝ կոչեցեալն իշխանու-
թիւն գոյից 'ի վերահաս վտանգի , որով սնորհնէ 'ի կարեւոր
պէտս պահպանութեան աշխարհին 'ի հասարակաց վտան-
գին , զամենայն զգոյս զպտեալսն 'ի պետութեան . է և այս
'ի թիւս իրաւանց անուանելոյ իրաւունք պետութեան . —
Բքդ 'ի յանձնել ազգին զպետութիւնն յոք , և այս իշխա-
նութիւն գոյից 'ի վերահաս վտանգի յանձն լինի 'ի ձեռս
նորա . միայն եթէ չիցէ յայտնապէս 'ի զաշնազրին 'ի բաց
առեալ զգոյն . — Բթէ պետն վարէ 'ի գործ զհասարակաց
գոյս 'ի վերահաս վտանգի՝ իշխանութիւն զոր ունի , օտարա-

ցուցումն արդար է՝ լեալ 'ի կարող ձեռաց' : Այնպէս ևս եթէ 'ի պէտս ինչ աշխարհին ածցէ 'ի գործ զգոյս ընկերութեան իրիք և կամ առանձին ուրուք, պարտ է հասուցանել զմեան զայն 'ի գանձուց հասարակաց : Բայց եթէ իցէ գանձն դատարի, ամենայն քաղաքացիք սրտին հաղորդ լինել փեստուն, քանդի և ամենայն անդամք նորա պարտին տանել հաւասարութեամբ զծանրութիւն պետութեանն . և այն արդար համեմատութեամբ : Աման է այս ամալոյ 'ի ծով զվաճառս 'ի վտանգի նաւակոծութեան՝ առ 'ի փրկել զնաւն և զանձինս, յորում զմեաս կորստեան վաճառուց միոյ ուրուք կրեն և նաւորդին առ հասարակ՝ տեարք այլոց վաճառուց :

ՄԻ • Բաց իշխանութենէ գոյից ամենեցուն 'ի վերահաս վտանգի, պետական իշխանութիւնն ունի իրաւունս 'ի վերայ ամենայն հասարակաց գոյից և հրապարակականաց, որով լինի հրամանահաս յամենայն կողմանս պետութեանն : Բայ իշխանութիւն պետական ձգի և 'ի վերայ ամենայն գործոց պետութեանն, յոր կողմն և իցէ պատահարն : Այսպէս հրամայէ պետն ամենայն հասարակաց վայրաց, 'ի վերայ գետոց, արքունի ճանապարհաց, ձորոց և գաւտաց և անտպատ վայրաց, և այլն . և յայն ամենայն վայրս պատահարն անսան նորայն հրամանի :

ՄԻԱ • Բայ այսոցիկ իրաւանց պետն կարէ սահմանել օրէնս յառնուլ 'ի պէտս զհրապարակական գոյս ազգին և հասարակաց ընկերութեանց . թէպէտ ոչ կարէ զրկել զայս յիւրեանց իրաւանց՝ որ 'ի վերայ այնոցիկ գոյիցն : Բայց միայն, քանդի պարտք իւր են հսկել 'ի վերայ հանգստեան հասարակաց, և խնամել զօգուտ քաղաքացւոց առ հասարակ, վասն որոյ իրաւունք 'ի ձեռս են նորա կարգել օրէնս և սահմանել կարգս առ 'ի վայելել զհրապարակական գոյս, յորոց կարեն պատճառել զեղծմունք և յուզմունք, զի առնուլ զառաջս նոցա պարտք են իշխանին և պետութեանն : Այսն որոյ պետն կարէ՝ կարգել խմաստուն իմն տեսչութիւն որոց ամենայն ազգի կենդանեաց, որք արգելուցուն զանժամն և զմեատակարն . խափանել զայն ամենայն յեղանակս առնոց 'ի պէտս զհասարակաց զգոյս, յորմէ հասանէ փեսս և

կամանքերու թիւն : Բայց քանզի իբրեւ հայր , խնամակալ
ժողովրդեան , պետն առեալ է զիշխանութիւնս զայստօիկ ,
վասն որոյ պարտի միշտ ունել յուշի անմոռաց զվախճանն
իշխանութեան իրաւանց իւրոց , զի եթէ յայտմ ամենայնի
ոչ բերի 'ի վախճանն բարւոյն հասարակաց , զիտացէ զի
զեղծանի իշխանութեամբն :

ՄԻՐ . Բնկերութիւնն միաբանական , որպէս և ամենայն
տանուտեարք , կարեն օտարացուցանել և կամ 'ի գրաւ արկա-
նել զզոյս իւրեանց , բայց ոչ և զանձինս ընկերութեանն .
զի անձինքն ժողովեալք են ընկերութիւն յապահովու-
թիւն կենաց իւրեանց , և է այս միակ վախճան ամենայն
ազգի օտարացումանց , կացուցանել յապահովի զկեանս , 'ի
յետին հարկի յանձն առեալ և զօտարացուցումն ամենայն
ազգի գոյից : Այսն որոյ յոյժ վրիպակաւ կարծէին , որք
ասէին ունել պետին իրաւունս և 'ի վերայ անձանց հարստա-
կայն , տալոյ զնոսա 'ի պատանդի , կամ վաճառելոյ , կամ
կորուտանելոյ յապահովութիւն պետութեանն : Այլ ինչ
է եթէ ինքնակամ որ առնուցու յանձն՝ տալ զանձն առ 'ի
պահպանութիւն պետութեանն , անանցական վարձուց ակն
կալեալ 'ի փոխարէն իւրումն ընկերակրութեան արիական
գործոյն : — Այլ և 'ի գրաւման գոյիցն՝ անդամքն գործօ-
նեայք ոչ պարտին երբէք մոռանալ զվախճանն՝ առ որ կար-
գեալք իցեն գոյքն ընկերութեան , և զի յօգուտ միայն ըն-
կերութեանն ծախեսցի 'ի դէպս կարեւորս : Եթէ յայլ ինչ
պէտս ծախեն զնոսին , զեղծանին կարողութեամբն , և յան-
ցանեն ընդդէմ միաբանական ընկերութեան և յաջորդաց
իւրեանց : Բանդի և օգուտ պետութեանն պահանջէ մի
վատնել գոյից միաբանական ընկերութեան , այսու իշխանն ,
որ պարտ յանձին կալեալ է հսկել 'ի վերայ պահպանու-
թեան հասարակաց բարեաց , նոր իմն զգենու իրաւունս՝ ար-
գելուլ զօտարացուցումն գոյիցն այնոցիկ : Բայ և 'ի դէպ
իսկ է սահմանել զօրէնս 'ի պետութեան՝ եթէ է անվաւեր
օտարացուցումն միաբանական ընկերութեան առանց զու-
ղընթաց հաւանութեան իշխանին : Բայ այնոցիկ իրաւանց՝
օրէնք քաղաքականք զհետ գնալով բնական օրինաց ըստ

վախճանին, չնորհէն միաբանական ընկերութեան զիրաւունս անտիութեան: Այնպէս որ սեփհականութիւն է իրաց, անդ ըստ բնական օրինաց օտար որ յոր և է պատճառս ոչ կարէ ընդխառնիլ. վասն այնորիկ ասացի՝ ըստ վախճանին, զի ընկերութիւնն կարգեալ ՚ի պահպանութիւն պետութեան, թէպէտ և իցէ ինքնիշխան, բայց պետն կարգեալ յիշխանութեանն յօգուտ ազգին, պարտի հսկել զի մի վատնեցի ժառանգութիւն անտիոյն. զի թէպէտ իւրաքանչիւր որ յընկերութեանն ունի ազատ իշխանութիւն ՚ի վերայ գոյից իւրոյ, բայց քանզի ընկերութիւնն կարգեալ է յօգուտ անդամոյն մասնականաց, վասն որոյ ազգն ունի իրաւունս ՚ի բնական օրինաց հսկել ՚ի ձեռն պետին՝ զի գոյք անդամոց ընկերութեանն մի վատնեցին, որ յայտնի բերի ՚ի վնաս տեարցն գոյից, առ ՚ի չգոյէ ուղիղ դատման յանտիութեան հասակի նոցա: Այսպէս ոչ է խափանումն ազատութեան, այլ պաշտպանութիւն և լրումն դիտման ընկերութեանն, որք համարին յուխտ մտեալ ՚ի ձեռնտութիւն տկարութեան միմեանց: — Պատահէ երբեք՝ զի որ ՚ի ճշիւց ընկերութեանն և կամ օտար որ յանձնեցէ ՚ի ձեռս միաբան ընկերութեանն զգոյս, զաշամբ ոչ կարելոյ օտարացուցանել, այլ միայն ՚ի վայելել զարդիւնս ախր գոյից: Բայց այս ոչ է ազատ ստացութիւն գոյից, այլ միայն մտքն ջնաւոր վայելումն արդեանց գոյիցն: Այնպէս երբեք իցէ օտարացուցեալ յայսպիսեաց ինչ ՚ի պահպանութիւն պետութեանն, յայտ է լինել այնմ ՚ի ծանու ստիպողական հարկի:

ՄԻԴ. Ընկերայն անդամք միաբանական ընկերութեան ունին հաւասար իրաւունս ՚ի վերայ հրապարակական գոյից. բայց ընկերութիւնն կարէ սահմանել զօրէնս յեղանակն վարելոյ զնոսին, միայն և թէ օրինադրութիւնն այն մի լինիցի խափան հաւասարութեան վայելմանցն: Այսպէս ընկերութիւնն կարէ թողուլ հասարակաց զանազան կամ զմարդ և կամ այլ ինչ՝ զի ըստ պէտս իւրաքանչիւր որ ՚ի կիր առնուցու, կարէ ևս հանել բաժին հաւասար. բայց ոչ կարէ արգելուլ զոմանս ՚ի վայելից, և կամ հանել սակաւ մասն ոմանց քան այլոյ: Այստ այսմ՝ ոչ է թոյլ մասնականաց ՚ի վերայ հա-

սարակաց գետոյ առնել ինչ գործ, որով իցէ հնար խափանել զպէտս հասարակաց. օրինակ իմն՝ դարձուցանել զմասն ջրոյն յարտօրայս իւր, կամ ջրաղացս ՚ի վերայ կանգնել, այսոքիկ և որ սոցին նմանք՝ են ընդդէմ իրաւանց ընկերութեան:

ՄԻԴ. Իրաւունք կանխման ընկերութեան է յիւս՝ զորս է հնար ՚ի կիր առնուլ բազմաց ՚ի միասին: Հայսպիսիս կանխումն տայ զիրաւունս իրին՝ այնմ, որ զառաջինն սկսեալ է արկանել ՚ի գործ. զոր ոչ է օրէն արգելուլ, այլ հարկ է մնալ կարգին: Օր օրինակ. եթէ ես հանեմ ջուր ՚ի հասարակաց ջրհորոյ, այլում հասեալ ՚ի վերայ՝ պարտի մնալ զի ես լցուցից զպէտս իմ. և չեն նորա իրաւունք վանելոյ զիս ՚ի բաց. զի այն է ցուցանել առաւելութիւն յիրաւունս, և կոխել զիրաւունս հաւասարութեան: Օպօ այսպէս իմա և զիրաց օրք ծախին, յորս առաջնոյն են իրաւունք վայելիցն, իստ այսմ. հարկանեմ զծառ յանտառի հասարակաց, և հասեալ ուրուք ՚ի վերայ ոչ կարէ կորզել յինէն զծառն՝ առանց ընդոտնելոյ զիրաւունս հաւասարութեան: Այս նոյն այն իրաւունք են բնութեան, որ էր յառաջ քան զսկսանել ստացութեանն սեփհականութեան. զի որ ոք սեփհականեաց զառաջինն, այն նորա է:

ՄԻԵ. Ի պահպանութիւն և ՚ի նորոգութիւն հասարակաց վայրաց և իրաց անկ է առնել զծախսն վայելողացն ամենեցուն հաւասարութեամբ՝ որով և է եղանակաւ լեալ ՚ի նոյն բաժանորդ: Իսկ պետն իբրեւ առաջնորդ ազգին է պարտապան հսկել ՚ի վերայ այսոցիկ իրաց հասարակաց. զի որում ՚ի ձեռս է իշխանութիւն լինելոյ հրամանահան, նորա է և պարտքն հսկելոյ ՚ի վերայ ամենայնի, տալոյ նորոգել զխարխալեալն, սահմանել զկարգս և զօրէնս ամենայնի, զի ըստ պէտս՝ արդեանցն լինիցի առատութիւն, և ըստ կարգի պահպանութիւնն և նորոգութիւն:

ՄԻԶ. Դառանգութեան ամենեքին տեաքք զոյից ունին իրաւունս վարելոյ զստացուածս իւրեանց ըստ կամս, եթէ չգուցէ ոք այլ երրօրդ՝ որ յիրաւունս անդ ունիցի մասն: Դաւան և այնպէս իշխանն, իբրեւ հայր կացեալ ժողովրդեան, կարէ, և պարտի իսկ, հաստատել զօրէնս ընդդէմ վատնու-

Թեան ընկից քաղաքացւոյ՝ ոչ Թողլով նոցա դիմել 'ի կոր-
ծանութիւն անձանց , մանաւանդ տանուտերացն : Բայց և պար-
տի զգոյշ կալ զի մի զիրաւունս առիթ առեալ վտանգեցէ
զհարստական ընդիսառնելով 'ի տնտեսութիւն ստացուածոց
նոցա . որով ոչ միայն բարւոյ պետութեանն ընկիցի խափա-
նութիւն , այլ և ազատութեան քաղաքացւոյ : Օպրամանե-
բանս 'ի մէջ առնուլ երկար՝ Տնտեսական իրաւանց է անկ :
Բայր աղաղաւ սահմանին օրէնք և վասն ժառանգութեանց՝
մեկնելով զօրէնս բնութեան , ուղղելով զամենայն առ բարին
հասարակաց միանգամայն և իւրաքանչիւրոց :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ :

Օտարացուցումն գոյից հասարակաց կամ կաշուածոց և կամ
մասին ինչ պետութեան :

ՄԻԷ . Իշխան է ազգն օտարացուցանել զիւր հասարակաց գոյս : ՄԻԸ .
Պարտք ազգին 'ի պահպանութիւն գոյից իւրոց : ՄԻԹ . Իշխանն ոչ կարճ
օտարացուցանել զգոյս հասարակաց : ՄԻ . Ազգն կարէ տալ նմա զալիք իշ-
խանութիւն : ՄԼԱ . Օրէնք օտարացուցման գոյից ազգին տա ազգ օտար :
ՄԼԲ . Օտարացուցումն մասին իմն պետութեան : ՄԼԴ . Իրաւունք չքելոյ
մասին պետութեան :

ՄԻԷ . Բ՜գ ԳԵ է տէր ամենայն գոյից իւրոց . վասն որոյ և
կարէ օտարացուցանել զնոսին և արկանել 'ի գրաւ : Բ՜աա
և կատարեալ իշխանութիւն գոյիցն արայ նմա զիշխանու-
թիւնս զայս : ԹԻԷ պէտ արգելեալ է իւրաքանչիւր ումեք 'ի
բնական օրինաց ազատ իշխանութիւն գոյից՝ որոց ոչն զիտի-
ցեն վարել բանիւ . սակայն ազգն ոչ երբեք գտանի յայդ
վիճակ : Բ՜յազգ ինչ խորհել զազատութենէ ազգին՝ է եղ-
ծանել զհիմունս ամենայն դաշանց հասարակաց :

ՄԻԸ . Բայց և ամենեւին աներկմիտ համարտութիւն է ,
եթէ ազգն , որպէս և իշխանն , պարտին պահպանել խնամով

զհասարակաց գոյս, յօգուտ միայն ազգին 'ի կիր արկանել, ոչ օտարացուցանել և ոչ 'ի զրաւ արկանել, վարել յամենայնի իմաստուն խոհականութեամբ: Այս ամենայն են մատուց արարտուց ազգին առ ինքն, և իշխանին առ ազգն: Սակեւ և զընկերական գոյս՝ որք են 'ի պէտս քաղաքացւոց, պարտին պահպանել զգուշութեամբ 'ի կարեւոր պէտս ընկերութեանն, և ճշգելով 'ի վար արկանել զնոսին:

ՄԻԹ. Իշխանն կամ զլուխ ընկերութեանն ոչ են ժառանգաւորք պետութեանն, այլ մատակարարք և պահապանք. վասն այնորիկ՝ իրաւամբքն լինելոյ զլուխ ազգին՝ ոչ կարէ ստանալ զիրաւունս օտարացուցանելոյ և կամ 'ի զրաւ արկանելոյ ըստ կամս զհասարակաց գոյս, զի ժառանգաւորին և եթէ իշխանութիւնդ այդ տնօրինելոյ ըստ կամս զգոյս: Ան զի սահման ժառանգաւորին է՝ իրաւունք տնօրինելոյ զիրաց: Իսկ եթէ իշխանն զործէ արտաքոյ իշխանութեան իւրոյ, օտարացուցումն իրացն է անվաւեր. և յաջորդ նորա և կամ ազգն կարեն պահանջել յետս ըստ ժամանակին: Աստ այսորիկ իրաւանց, իւրեն յազգէն Վաղկայ, փոխանակ մասին Հայաստանի, զոր Հոյնք կորդեցին 'ի ձեռաց Վաղկայ հաւանութեամբ և եթ Յովհաննու արքային, յորժամ տես զանձն զօրացեալ, սեփհականեաց Վիւլիկէ 'ի թագաւորութիւն Հայոց փոխանակ այնորիկ:

ՄԼ. Իշխանութեւ պէտ ազգն, որ է ազատ տնօրէն ամենայն զոյից իւրոց, կարէ աւանդել 'ի ձեռս պետին զիշխանութիւն իւր զայդ, բայց քանզի օտարացուցանելն և 'ի զրաւ արկանել, այսորիկ չեն կարեւորք առ բարւոք առաջնորդութիւն, վասն որոյ երբէք ոչ է կարծել՝ եթէ ազգն սուեալ իցէ նմա զայդ իշխանութիւն: Իշխանն այսորիկ՝ մինչ չիցեն հաստատեալ օրէնք յայանիք յաղագս այսորիկ, միշտ պարտ է համարել աներկբայ՝ թէ ոչ ունի պետն զայդ իշխանութիւն:

ՄԼԱ. () Ինչն զոր ցուցաք ցայս վայր, օտարացումն զոյից հասարակաց՝ կարգեալ է 'ի նպատակ իւրաքանչիւրոց: Այլ են օրէնք օտարացումն՝ կարգեալ ազգին ընդ այլոց ազանց, զոր դէպքն առաջի առնեն. որոց ընդհանուր տեսութեան սահմանքն են Ա. Կարեւոր է լինել իշխանութեան 'ի

ձեռս ազգաց մտանելոյ 'ի դաշն ընդ այլոց • փոխանցելոյ, եթէ չիցէ մարթ այլազգ տալ լրումն գործոյն յապահովութիւն և 'ի խաղաղ վայելս պետութեան : Ասան որոյ 'ի տալ ազգին զմասն ինչ գոյից իւրոց ազգի օտարի, փոխանցումնս այս է օրինաւոր և անդարձ, այս սեպհականութեանն գոյով սահման : Ասե օրէնք հիմնականք ոչ կարեն արգել ընդդէմ արկանել իրաւանցս • և ոչ կարէ ազգն երբեք մեր կանալ յանձնէ զիշխանութիւն օտարացուցման իւրոցն գոյից, զի այս է կորուսանել ազգին զիշխանութիւն մտանելոյ 'ի դաշն ընդ այլոց ազգաց, և կամ հնարել խաբել զօտար ազգս : Ասկայն ազգն երբեք ոչ պարտի անօրինել զգոյից իւրոց, այլ միայն յանհրաժեշտ հարկին՝ հրաժարեալ 'ի հիմնական օրինաց : Այլ ինչիւր է յազազս պետին վարելոյ այդու իշխանութեամբ • վասն որոյ ընդհանուր տեսութեան սահման է Բ • Այթէ ազգն ետ իշխանին զանթերի անօրինութիւն վարելոյ զպետութիւնն, կարգադրելոյ և մտանելոյ 'ի դաշն կամ ոչ, յայնժամ պետն թէպէտ ոչ է տէր անօրէն գոյից, սակայն է ինքն ղեակն՝ որ իրաւամբք անօրինէ զգոյից պետութեանն : Օսոյն իմա և զօտարացուցմանէ մասին իմն պետութեան :

ՄԼԲ • Պետութիւնն պարտապան է հսկել 'ի վերայ ամենայն անդամոց իւրոց՝ ընդ որս կապեալ է 'ի մի զօգ, վասն որոյ և ոչ կարէ զրկել զոք յանդամոցն յիւրոցն իրաւանց : Ասկայն 'ի վերահաս վտանգի կարէ ազգն 'ի պահպանութիւն բոլոր մարմնոյն հատանել զմի յանդամոցն • սովին իրաւամբք կարէ ազգն՝ ըստ օրինաց՝ հանել 'ի բաց յանձնէ զմի մասն պետութեանն և թողուլ այլում, և կամ մատնել 'ի ձեռս հզօր թշնամոյ : Հրաժեշտս այս է վաւեր, զի իրաւունք են նմա առնել զսոյն • և այնուհետեւ ոչ կարէ ընդխառնիլ 'ի գործ ինչ մասինն հատելոյ :

ՄԼԴ • Սասն պետութեան լքեալ յազգէն իւրմէ՝ անձնապօր լեալ, եթէ հրամայիցի հպատակել այլում, կարէ լառնուլ յանձն, բանցի լէ ստիպեալ յօրինաց հպատակել առաջարկութեանս • այլ տէր է անձին՝ եթէ կամիցի և կարասցի կալ ազատ ինքնիշխան զդէմ ունելով բռնութեանն :

զայս ուսուցանեն օրէնք : Բայց քանզի զօրաւորագունին
կրբել ընդդէմ ոչ խոհեմութեան զործ է , և է լի վտանգօք .
վասն որոյ լաւագոյն է հպատակել խոհականութեամբ , յան-
ձին կալեալ զգործագոյնն 'ի չարեայ , հաստատեալ օրացմանս
ղիւրստարս ըստ կարի :

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Թ .

Գեաք , Վտակք , Լիճք և Ծովք :

ՄԼԵ . Զգետոց որ 'ի մէջ երկուց վիճակաց : ՄԼԵ . Իրաւունք գեա-
պանց : ՄԼԶ . Իրաւունք 'ի փոփոխել գետոյն ամենայնիւ զընթացս : ՄԼԵ .
Զջառել իրաւանց այլոց : ՄԼԵ . Որ ինչ օրէնք զլծաց : ՄԼԹ . Զլծաց 'ի
բաժանումն կալուածոց մասնաւորաց : ՄԽ . Պէտք ծովու : ՄԽԵ . Ոչ ու-
րօք ընդ իշխանութեամբ կարեն անկանել խորք ծովու : ՄԽԲ . Մարթ է
ստանալ առանձին իրաւունս գաղանց , այլ ոչ և նախագրութեամբ : ՄԽԴ .
Զծովս մերձաւորս ամբանց օրէն է առնուլ 'ի սեփհականութիւն : ՄԽԴ .
Այլ պատճառ սեփհականութեան ծովուց : ՄԽԵ . Եւր վայր ձգիցին իրա-
ւունք ծովակալութեան : ՄԽԶ . Ծովափունք և նաւահանգիստք , նեղուցք
և ծոցք : ՄԽԷ . Գրաւումն ծովու :

ՄԼԴ . ՅԵՐԿԻՐ բնակութեան ազգի ուրուք գտանին
գեաք , լիճք , վտակք , և այլն . զորոց երկմտեացի և ոչ որ լի-
նել յիշխանութեան ազգին : Բայց եթէ գետն սահման
հասանէ 'ի մէջ երկուց աշխարհաց , ըստ իրաւանց ազգաց ,
գետն այն համարի մասն պետութեան՝ որ վաղագոյն տէր
եկաց երկրին . զի բնութիւնն ինքնին ուսուցանէ՝ եթէ յեզր
սահմանաց ոյր ուրուք կայցէ գետն , նա ցանկայ վայելէլ 'ի
ղիւրութիւնս զոր առաջի առնէ գետն . և որ միանգամ վարէ
զգետն 'ի նաւարկութիւնս և 'ի ձկնորսութիւն և յայլ պետո-
ւոր , համարի սեպհականեալ անձին զգետն . այս առաջին
պայման : Արդիորդ՝ եթէ ոչ որ յերկուց պետութեանց կա-
լուացէ ցուցանել աներկբայ զառաջնութիւն իւր , յայնժամ
և երկոցուն սահմանակցացն իշխանութիւն ձգի ցմէջ գե-
տոյն : Արդիորդ՝ երկարժամանակեայ անընդդիմակ վայելումն

գրի յիրաւունս ազգաց. սպա թէ ոչ՝ անհնարին էր թա-
գաւորել յաշխարհի խաղաղութեան : Ստպէս և գեան որ
սահման հատանէ, եթէ ցժամանակ ինչ լեալ է յիշխանութեան միոյ ուրաք՝ ի սահմանակից ազգաց անբողոք, այնու-
հետեւ ոչ որ երկմտեցի ընդ իրաւունս նորա ի սեփհակա-
նութիւն գետոյն : Շորորդ՝ եթէ ի լուծումն խնդրոյ իրիք
կուեալ իցէ դաշն՝ ի մէջ ազգաց ընդ միմեանս, պարտ է կալ
՝ ի պահպանութեան դաշինն : Վասն որոյ ապահովագոյն է
առ ի լուծումն ամենայն երկմտութեանց մտանել ի դաշն
ընդ սահմանակցին : Այսպէս վարին յամենայնի ընդ մի-
մեանս արդի պետութիւնք :

ՄԼԵ. Ի հատանել գետոյն զսահման, անզգալի տարա-
ծումն ափանցն ի հողոց ածելոց զիզելոց ի հոսեալ Զուրյն,
յաւելլու տեւառն կալուածոյն որ առ գետափամբն : Հայտ
ամենայնի եղեալ միանգամ եզր սահմանայն զգեան, իրա-
ւունք են ունել զնոյն գետ անփոփոխ լարաբաժին սահմա-
նացն. և ի ծագել երկմտութեան, օրէնք են ի բնական
իրաւանց՝ զնալ օգտակարագունին զհետ. վասն որոյ լեալ
գետոյն սահման երկուց կալուածոց, եթէ գեան առ սակաւ
սակաւ խոտորեալ յինթացիցն՝ յաւելլուցու մասն ի կա-
լուած միոյ ափանն, հատեալ զմասն ի միւսմէն, յաւելլումն
այն համարի յարգասիս բնութեան, մնալով զարձեալ գե-
տոյն սահման ի մէջ երկոցունցն, առանց իրիք փոփոխու-
թեան իրաւանց ցմէջ գետոյն և կամ ողջոյն գետոյն, ըստ յա-
ռաջագոյն սահմանելոցն բացայայտ ի դաշնակցութեանն :

ՄԼԶ. Վեան փոխանակ խոտորելոյ մեղմով՝ եթէ յան-
կարծ ըստ զիպաց զարտուղեցի ընդ այլ ուղի, յայնժամ ոչ
ևս այլ համարեցի սահման ընթացք նորա. այլ յատակ
նորա, զոր եթող, բաժանէ զկալուածսն ըստ առաջնոյ
դրիցն. և յատակն ցամաքեալ համարի մասն տերանց կա-
լուածոյն որ ի սահմանագլուխս պետութեանցն, որոց հա-
մարէր գեան կէս ի կէս, և կամ ըստ բոլորին միումն, օրպէս
էր ի լիութեան գետոյն : Վիտա և զայս՝ զի եթէ սահման
կալուածոյ տեւառնն էին եղերք գետոյն, յայնժամ յատակ
ցամաքեալ գետոյն յաւելլու ի բաժին նորա. բայց եթէ

իցէ առ գետեզերք, այլ ոչ ունելով զգետն իւր սահման, յայնժամ յատակ գետոյն մնայ հասարակաց, և կամ որոյ իցեն եզերք գետոյն : Եւ ընթացք գետոյն անցանէ 'ի մասն կալուածոյ աշխարհին՝ յոր խոտորեալ է զէջն : Բայց տէր կալուածոյն կորուսանէ զմասն զայն՝ զոր ծածկէ գետն յընթացն . քանզի գետք աշխարհի ուրուք հասարակաց են :

ՄԼԷ . Այլ է մարթ հնարիւք հայթայթանաց պատասպարել զեզերս գետոյն, առ 'ի դարձուցանել զընդհանումն ջուրոցն 'ի հանդիպակաց եզերսն, որ է կամիլ զօգուտ անձին փնտիւք այլոց, այլ հնար է արկանել խափան ընթացից ջուրոցն, զի մի գոգեալ կերիցէ զեզերսն : Այնպէս դարձեալ չեն օրինաւորք այն սովնայն գործք որ բերին 'ի փնտս սահմանակցին և 'ի խափանումն ազատութեան որ 'ի պէտս կարեաց նոցուն : Դարձեալ եթէ տէր գետոյն իրաւունս իմն իցէ չնորհեալ այլում, ոչ կարէ այնուհետեւ առնել ինչ 'ի գետն առ 'ի պէտս իւր՝ 'ի խափանումն իրաւանցն չնորհելոց : Օր օրինակ չնորհեալ ազատութիւն նաւարկութեան 'ի նմին, և կամ որոյ ձկանոց, յետ այնորիկ ոչ կարէ կամուրջ արկեալ խափանել զնաւարկութիւնն, և ոչ հնարիւք իմն ըզձկնորսութիւնն դադարեցուցանել : Այլ ինչ է եթէ յօգուտ իւր 'ի կիր առեալ զգետն, դժուարացի որս ձկանոցն, և այլն . զի չնորհումն ոչ է պարտ լինել 'ի փնտս անձին :

ՄԼԸ . Այլ ինչ օրէնք են զգետոց, զնոյն է իմանալ նաեւ զձաց : Եթէ եզերք լինն սահման հատանեն 'ի մէջ երկուց աշխարհոց, յընդարձակել լինն կամ յամփոխել, յամենայնի եզերք նորա կան և մնան 'ի զիծ սահմանական : Բայց եթէ գոգեալ ջրոցն զափունան և պատուեալ, և ընդ պարանոց իմն դիմեցեն 'ի ներքս 'ի սահմանս աշխարհին, և անդէն ծովացեալ լինն 'իմն նոր յօրինեցեն, յայնժամ հարկ է փոփոխել եզերաց սահմանացն, մնալով յառաջին տեղւոյ 'ի պարանոցին . և չիք պատճառ կորուսանելոյ զմեծատարած ծովացեալ մասն երկրին՝ վասն գոյոցն ընթերակայ առաջնոյ լինն՝ որ կայ յեզերս աշխարհին :

ՄԼԹ . Քանզի և լինք են հասարակաց պետութեան, վասն որոյ 'ի ծածկել զմասն կալուածոյ ուրուք, մասն այն լինի

Հասարակաց : Այնպէս ևս յանիփոխել լծին , մասն ցամաքեալ յաւելու 'ի մասն կալուածոյն , մնալով անիփոխ 'ի գիծ սահմանի կալուածոյն եղերք լծին :

ՄԽ. Այսք Են 'ի յորով պէտս ազգաց , յորոց 'ի խորն լինին նաւարկութիւնք և որսք ձկանց . իսկ յեղերսն գտանին խեցիք , մարգարիտք , սաթք , ելանէ և աղ 'ի ջրոց ծովու յեղերսն . դարձեալ յեղերսն Են պատապարանք նաւուց :

ՄԽԼ. Այս զի ամբարք խորոց ծովու ինքնաբերք Են , կարէ ամենայն որ վայելէ 'ի նոյն առանց ստնանելոյ իրաւանց ազգի ուրուք , և առանց նուազելոյ արգասեաց խորոց ծովուն . վասն որոյ և ոչ որ 'ի պետութեանց ըստ օրինաց բնութեան կարէ սեփհականել զմասն ինչ նորուն՝ խափան այլոց արկեալ առանց անիրաւելոյ ընդդէմ օրինաց բնութեան . որոյ վասն և հարկ 'ի վերայ կայ այլոց պետութեանց բռնութիւն 'ի գործ արկեալ կասեցուցանել զնա 'ի խորհրդոյն :

ՄԽԲ. Այստ Են ազգք հրաժարել յիրաւանց իւրեանց , վասն որոյ մարթ է ազգին ստանալ զիրաւունս նաւարկութեան և որոց ձկանց 'ի ձեռն դաշանց՝ յորում միսն կամովին հրաժարի յիրաւանց իւրոց առ նախատելոյ դաշնակցին . և յետ այնորիկ պարտին կալ յիրաւունս դաշանց իւրեանց , և որ օգտեցաւն կարէ յայնժամ իրաւամբք պաշտպան կալ իւրումն օգտի : Այսպէս երբեմն հրաժարեր Աստորիա յիրաւանցն առաքելոյ նաւս 'ի Ստորին Ահաճանգաց 'ի Հնդկաստան առ 'ի նպատակ Ննդգիւղ և Հոլանտիոյ : Այս նախապարտութիւն և երկարժամանակեայ սովորութիւն ոչ կարէ խափանել զիրաւունս այլոց ընդ ծով . քանզի այս է սրբղ իրաւունք կարողական (ՃԼԴ) : Սիւայն Եթէ չգուցէ դաշն իմն լռելեայն՝ յարգելու նորա այլոց 'ի նաւարկել և յորսալ զձկունս , և նոցա ոչ ընդդէմ բողոք արկեալ . որ յանցանել ժամանակաց և յերկարել սովորութեանն միայնակ այն ազգին անընդդիմակ իշխելոյ 'ի նոյն ծով , ապա ժամանակահամարի մտեալք նոցա 'ի դաշն լռելեայն :

ՄԽԳ. Իսկ զծովս մերձաւորս արիանց վարեալ ազգին 'ի զանազան պէտս իւր , մարթի ցուցանել զիրաւունս սեփհականութեան . նա զի և մասն իմն արեւածիր ծովու ոչ հա-

մարի ամբար աննուազ բերոյ . վասն որոյ աշխարհն այն ծով-
ափնեայ կարէ սեփհականել անձին զաւարտեալ արգասիս
ծովափանց իւրոյ , որ իբրեւ մասն իմն համարի աշխարհին
մերձաւորութեամբն : Դւ զ Երբէք երկմտիցի եթէ ծոցք
մարդարտահանք Պահլամայ և Սէլանայ իցեն կամ ոչ սեփ-
հական ամբարք վաճառուց նոցա : — Բայց եթէ աշխարհն
այն ծովափնեայ զառաջինն չիցէ կայեալ ընդդէմ ընկերական
իրաւանց որսարոյ և օտարայ 'ի նոյն ծով , յանցանել ամաց
ոչ կարէ հաստատել նոր օրէնս ընդդէմ իրաւանց ազգաց . և
բանզի ոչ էր զբաւեալ զնոյն յառաջագոյն 'ի սեփհականու-
թիւն աշխարհին իւրոյ , զինի ժամանակաց կամել զնոյն
սեփհականել , այդ է ամբարել զիրաւունս այլոյ , որ ոչ է յիշ-
խանութեան իւրում :

ՄԽԴ . Իշխանութիւն 'ի ձեռս է ազգին սեփհականել ան-
ձին զայն ամենայն , որոյ ազատ անտեսութիւն հասարակաց
ամենայն ազգաց կարէ փնտասկար գոյ ինքեան : Բայ է
երկրորդ պատճառ իշխելոյ պետութեանց 'ի վերայ ծովուց
և ափանց , զոր վայր կտրասցեն ձգել զգորութիւն բազկաց
իւրեանց : Բա ապահովութիւն աշխարհին սլարա է ազգի
օրգելուլ օտարաց չմերձենալ յեզերս սահմանաց իւրոյ . ևս
առաւել պատերազմական նաւուց եկելոց 'ի խափանել զմեր-
ձեցումն վաճառաւաճ նաւուց յափունս իւր , և առ 'ի փա-
սել վաճառականութեան : Յակորբ Ա . թագաւորն Բնգղիոյ
'ի ժամանակս պատերազմին Սպանիոյ ընդ Սիւրացեալ Եւ-
հանդաց , սահման եհատ ընդ երկայնութիւն յափունս աշ-
խարհին իւրոյ , յայտնեալ զկամն իւր ազգայն պատերազմն
ղաց , եթէ ընդ այն գիծ մի անցցեն յառաջ առ 'ի հարածել
զթշնամին , և ոչ կացուցանել անդէն զնաւ պատերազմի դէտ
նաւուցն , որք կամիցին առնել ել և մուտս 'ի նաւակայս իւ-
րոյ աշխարհին : — Ս'ասն այն ծովու լեալ ընդ իշխանու-
թեամբ պետութեան՝ համարի մասն աշխարհին . և չէ մարթ
նաւել ումեք անդէն յոչ կամն նորա : Սակայն և ոչ ինքն
կարէ արգելուլ անպատճառ զընթացս նաւուց ընդ այն ծով .
գորով այս պարտք նաւ ամենայն բնատերանց և 'ի ցամարի
տարոյ զանցս անցաւորաց , եթէ չգուցէ կասկած իմն կրելոյ

տոյժս : թէպէտ և ինքն առանձին պարտի առնել զայս դատաստան , բայց եթէ ոչ գործէ ուղղութեամբ մտաց , անիրաւի . սակայն և այնպէս ոչ որ յօտար աղքատ կարիցէ բողոքել ընդդէմ : Սիսայն եթէ 'ի դէպս հարկին դադարին ամենայն արգելք . որպէս և թէ որ մազապուր 'ի մրրկէ 'ի ծոց իմն օտարի պատուարիցի՝ առանց լինելոյ պատճառ իրիք փնտռու , և կամ առնելով զարդար հաստցումն փնտռու , և եթէ որ ժողի արգելուլ յանիրաւի , ընդդէմ գործէ օրինաց բնութեան . և իրաւունք են փախուցելոյն մտանել 'ի ծոց , արհամարհեալ զանիրաւ մերժումն :

ՄԽԵ . Օ իրաւանց ծովակալութեան ազգի զոր ինչ և ուսիցեն օրէնագէտք , արդարացին այս է . Սահման հաստանել յառնութեան կայ ծովու իրաւանցն նովին չափով՝ որչափ ինչ կարեւորն իցէ առ ապահովութիւն աշխարհին : Օստորական իմն խորխտումն համարի ազգի սահմանել 'ի մասն աշխարհին իւրոյ զմեծատարած ծով , զոր և գրաւել անգամ չիլիկ : Սարեցան երբեմն այսպիսի իշխանութեամբ Նոգդիւս և Սեւեթիկ , բայց այս արգասիք են մանաւանդ զօրացեալ բնութեան , քան գործ արդար իրաւանց ազգաց : Նայժմուս ընկալեալ է յիրաւունս ազանց՝ համարել 'ի մասն պետութեան զամբաժից հեռաւորութիւն ծովուց տիանց աշխարհին . և վասն այնորիկ ունել զնաւ թնամի յայն սահման ծովու անհաղորդ պետութեան է անիրաւ : Նալ եթէ իցէ ծովն ողջոյն պարտիակեալ յաշխարհէն , թէպէտ և մեծատարած , մասն համարի աշխարհին , և իրաւամբք անհաղորդ այլոց . այսպէս էր երբեմն ծովն միջերկրական ընդ պետութեամբ հարկնայ :

ՄԽԶ . Օտիափունք և նաւահանգիստք և ծոցք և նեղուցք համարին և են մասունք աշխարհին , առ որով զտանին . և են 'ի թիւս հասարակաց գոյից ազգին : Սիսայն եթէ յառն նեղուցս և ծոցս իմանամք զանձուկն և զփոքունս , որոց իցէ հնար արգելուլ զանցս և զմուտս . քանզի զընդարձախն և զմեծատարածս անմարթ է համարել ընդ տէրութեամբ ուրաք . որպիսիք են ծոցն կոչեցեալ Պարսից , և նեղուցն Սակեւնի : Բայց նեղուցն՝ որք կայցեն ընդ մէջ

էրկուց ծովուց, ընդ որս հարկաւորեալք իցեն անցանել նաւք
 օտար աղջաց, թէպէտ և իցեն անձուկք, սակայն և այնպէս
 ոչ է իշխան որ խախտեն զանցան. միայն էթէ անցքն այնո-
 թիկ չտէրիցին 'ի վնաս աշխարհին: Այա թէ ոչ արգելու
 զանցս աղջաց, այն է խախտեն ընդս վայելել զմատակարա-
 թութիւն բնութեան ընդդէմ իրաւանց աղջաց: Այս սակայն
 յատարհալութիւն պետութեանն՝ կարէ տէր նեղցին յաւե-
 լու զգգուշանս ընկալեալս յաղջաց: Ասարձեալ զի իրաւունք
 են պահանջել 'ի նաւուց անցաւորաց տուրս իմն թէթեւս,
 իրր զի պարտ է ինքեան հոգ յանձին ունել զէտ կալ 'ի
 պատճառս նոցա, հսկել 'ի ստշտպանութիւն նոցուն ընդ-
 դէմ թշնամեաց հինից, կանգնել զաշտարակս յուղեցոյց նո-
 ցուն, պատասխարել զնոսին 'ի ժայռից որ 'ի ներքոյ ծովուն,
 և յայլն ամենայն տքնել յատարհալութիւննաւ լոյն: Այսր
 աղաղաւ թաղաւորն՝ Ամենեաց պահանջէ տուրս 'ի նաւուց՝
 որք անցանեն ընդ նեղուցն Սունտ:

Եւ ի. Ի գրաւել աղջին զմասն ինչ ծովուն զօրութեամբ
 բաղկի, իրաւամբք լինի տէր ծովուն այնորիկ՝ արկեալ զայն
 ընդ իւրով դատադական իշխանութեամբ. և կոչի տէր օրի-
 նաւոր այնր ծովու, թէպէտ և ոչ մի ինչ օգուտ անտի ժո-
 ղովիցէ. քանզի կարէ ունել պետն իշխանութիւն վերնա-
 զոյն 'ի վերայ աշխարհաց, թողլով վայելել զարդիւնս աշ-
 խարհացն տերանց իւրեանց:

Յայս վայր զպարտուց աղջին յինքեան. զառաւելն անկ
 է խօսել քաղաքական օրինաց. ցուցաք աստէն այնչափ ինչ
 միայն՝ որչափ կարեւորն էր աղջի առ 'ի լինել տէր իրաւանց
 իւրոց և պարտուց. այնչափ միայն՝ զի տացուք պատճառս
 իմաստնոց իմաստասիրել 'ի սակաւուց աստի բանից զայլն
 ամենայն զպարտս աղջին զմասունս քաղաքական օրինաց:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԻ ԸՆԴ ԱՅԼՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ղըզ հանուր պարտուց ազգաց որ առ միմեանս, կամ պատահօք բարեմարդութեան 'ի մէջ ազգաց:

ՄԻԸ. Հինն ընդհանուր պարտուց ազգաց որ առ միմեանս: ՄԻԹ. Պատահօք բարեմարդութեան և հինն այնորիկ: ՄԻ. Պարտք ազգին 'ի պահ պանութիւն այլոց: ՄԻԵ. Պարտ է տալ ձեռն ազգի պաշարելոյ 'ի սովու և կամ յանձկութենէ: ՄԻԲ. Էւ նպաստել 'ի կատարելութիւն այլոց: ՄԻԳ. Իրաւունք խնդրելոյ զձեռն բարեմարդութեան: ՄԻԴ. Սէր ազգաց առ իրեարս, և օրինակ բարեաց և փոյթ փառաց միմեանց: ՄԻԵ. Ի բարեմարդութեան ոչ է պարտ խարել զկրօնս: ՄԻԶ. Պետութիւնք իցեն բարեմարդիկք: ՄԻԷ. Ազգի չէ տրժան հարստահարել զազգ:

ՄԻԸ. **Ա**մեն ինքն բնական օրէնք պարտին կալ առաջնորդ մտաց ուղղաց ազգացն 'ի հաղորդելն ընդ ազգս օտարս, որպէս և յամենայնի: **Ա**յս նոքին իսկ պետքն պարտին կալ հաստատուն յայտ սկիզբն. քանզի ուղղադատ միտք և առաքինութիւն են ճանապարհք, ընդ որ պարտին ուղղիլ որք կարգեալք իցեն յառաջնորդութիւն յանլրէս յաջողութիւն և 'ի բարօրութիւն ազգին: **Ա**յս քանզի ընկերութիւն մարդկան սահմանեալ է 'ի բնութենէ, զի բնութիւնն ինքնին բերի 'ի նոյն. վասն որոյ պարտք են ամենայն մարդոյ տքնիլ և հօգալ առ 'ի պահպանել անբաւ զօգտակալ ընկերութեանն: **Ա**յս աստի ևս յայտ է լինել օրինաց բնու-

Թեան հիմն բարեմարդութեան պարտուց ազգաց որ առ միմեանս :

ՄԻԹ . Պատշաճք բարեմարդութե է օգնութիւնն այն և պարտք մարդկան որ առ միմեանս իրրեւ մարդ առ մարդ . այս է առեղ իրրեւ կարօտք ձեռնտուութեան իրերաց առ 'ի պահպանիլ և առ 'ի կեալ 'ի բարօրութեան , և առ 'ի կեանս վարել ըստ բնութեանն պատշաճի : Ըրդ որ ինչ պարտք են մարդոց առ մարդ , նոյն պարտք են և ազգի առ ազգ , որք են ամբօրք մարդկան կալով 'ի նոյն օրէնս բնութեան : Ըյս է հիմն պարտուցս այսոցիկ հասարակաց և պատշաճից բարեմարդութեան , զոր պարտին ընու ազգք փոխանակաւ առ միմեանս . որ է առնել որ ինչ 'ի ձեռս մեր է 'ի պահպանութիւն և 'ի բարօրութիւն այլոց՝ առանց պակասելոյ 'ի պարտուց որ առ անձինս : Իւ զի սկիզբն պարտուց մարդոց առ մարդ ունի զծագումն 'ի բնութենէն , որ է առանձինն անբաւական 'ի պահպանութիւն անձին և 'ի կատարելութիւն , և առ 'ի կեալ 'ի բարօրութեան , սովին յայտ լինի եթէ սահմանեալ է մարդոց 'ի բնութենէ կեալ յընկերութեան տալով ձեռն միմեանց , և վաստակել 'ի միասին 'ի կատարելութիւն էութեան իւրեանց . նոյնպէս ևս պետութեան : Ըյս յաջողելոյ 'ի սոյն՝ անստերիւր ճանապարհ է նախ վաստակիլ վասն անձին , և յետ այնորիկ վասն այլոց : Ըյս է ահա սկիզբն պարտուց՝ եթէ . Օր ինչ պարտիմք առ անձինս , զնոյն պարտիմք և առ այլս 'ի պէտս նոցա , առանց պակասելոյ 'ի պարտուց որ 'ի պէտս մեր : Իւ զի զոր ինչ մարդ առ մարդ , նոյն և ազգ առ ազգ . ասոս և է անաղարտելի ճմարտութիւն՝ եթէ ազգին պարտք առ այլ ազգ այնպէս է , որպէս անձին՝ առ անձն որ իցէ կարօտ ձեռնտուութեան նորա , որ և իցէ բաւական առ այն առանց պակասելոյ 'ի պարտուց անձին . այս է յաւիտենական և անփոփոխ օրէնք բնութեան : — Իթէ Թուիցի այս սկիզբն հակառակ տեսութեան՝ որով արդ վարին ազգք , ծանիր Վ . Իթէ ընկերական մարմնոց կամ պետութեան առանձին կարողութիւն է առաւել յոյժ քան զմարդոց լոկոյ . վասն որոյ ձեռնտուութիւն ընկերութեանց առ միմեանս՝ ոչ այնչափ ինչ է

կարեւոր, և ոչ այնպիսի պահանջեալ. զի յորս ազգն է ինքնաբաւ, չեն պարտք այլոց ժամանել յօգնութիւն՝ յայնտիկ։ Բ. Ը. 'ի ընտլ ազգին զպարտս առ ինքն, և առ 'ի չարկանելոյ 'ի վտանգ զքարթութիւն անձին, պարտի երկար և զգոյշ խուզմամբ մատչել յօգնութիւն այլոց, քան զմարդ առանձին որ օգնելն կամիցի։ Պարզեացուք զսոսին յառաջիկայս։

ՄԾ. Ը. Մենայն ազգք ըստ իւրեանց կարի, առանց արկանելոյ զանձինս 'ի մեծ իմն վտանգ, պարտին վաստակել 'ի պահպանութիւն այլոց 'ի բերել դիպացն՝ առ 'ի զերծ կացուցանել զնոսա յաղետալի իմն կործանմանէ։ Յարձակեալ հզօր թշնամոյն յանիրաւի 'ի վերայ տահմանակից ազգի, մինչդեռ տարածայ նուաձել, եթէ կարիցես կալ նմին պաշտպան, առանց արկանելոյ և զբեղ ինքն 'ի վտանգ, պարտիս աներկբայ։ Կաղըաղիցես 'ի զուր՝ եթէ չիցէ օրէն արկանել 'ի վտանգ զզօրականս առ 'ի կալ պաշտպան օտարի, ընդ որում չես մոտեալ 'ի դաշն պաշտպանողական. զի յերկբայս կորստեան զօրականաց ոմանց, զքո նմանն, զընկեր քո, զազգն ողջն կեցուցես. և է երբէք զի և քեզ լինիցին պէտք ձեռն առութեան. վասն որոյ այդ է վաստակել 'ի փրկութիւն անձին, զարթուցեալ զմիտս ազգաց յօգնականութիւն իրերայ։ Ը. յապէս մեծն խնայուս նպաստէր զօրք և զինու մեքումս ազգի ընդդէմ խրոխտանաց Պարսից, և թագաւորեցուցանէր զՊապ, ապա զԱրազգաստ, և յետ այնորիկ զօրդիս Պապայ զԸջակ և զԱղաբշակ։ Եւրոպէս և Սմբատ Բ. տեսեալ զվրդովումն աշխարհին Արաց 'ի պատճառս յարձակելոյ 'ի վերայ թագաւորին Բիւսաղաց Բագաւրատայ, ընդդէմ ընտրութեան կամաց հաւուն իւրոյ Բագաւրատայ՝ օր զՎուրդէն զօրդի իւր մերժեալ էր 'ի թագաւորութենէն և կամէր թագաւորեցուցանել զմիւս որդին, և աշխարհն կայր 'ի վտանգի. յայնժամ Սմբատ զնացեալ զօրք յօգնութիւն, և խաղաղացոյց զաշխարհն։ Ը. յսու օրինակաւ քաղաքական տեսչութիւն ընտ զպարտս օրինաց ընտ թեան։

ՄԾԱ. Ը. Խտառապել ազգի 'ի սովոյ, անհրաժեշտ պարտք

են մատակարարել նմին զկարևոր պարէնս . այլ ազգն կարօտեալ էթէ իցէ կարող 'ի հասուցումն , օրէն է առնուլ զգինս պարենիցն , զոնեա ըստ մասին : Սաղէս և յայլ ամենայն վտանգս ազգին և քաղաքին հասանել յօգնութիւն են պարտք : Յօլով օրինակք են 'ի պատմութիւնս ազգաց այսպիսի մարդասիրութեան , յոր բերին 'ի բնութենէ նաև ազգք անհաւատից : Հեղինէ թագուհի կին թագաւորին մերոյ Քաղաւ , որում էթող Սանատրուկ զտիկնութիւն Սիճազետաց , չոգաւ յԱրուսազէմ 'ի ժամանակի մեծի սօվուն , և տուեալ զամենայն զգանձս իւր յԱզիպատս՝ զնեաց ցորեան , և բաշխեաց կարօտելոց : — Չեռն տալ ազգի 'ի մեծի անձկութեան այնպէս կարևոր է և պարտք օրինաց բնութեան , զի անհնարին է ազգի պահատել 'ի պարտուցս , եթէ գուցէ 'ի նմա խուն ինչ բարեմարդութիւն :

ՄԾԲ . II Խիճան քաղաքականութեան է մատակարարել քաղաքացւոց զկարևորս կենաց , շնորհել նոցա զբարեկեցութիւն , և ունել զնոսին 'ի բերկրութեան . միանգամայն ասել՝ ժամանեցուցանել զնոսա յերջանկութիւն : II ասն այսօրիկ հսկէ պեան և ջանահնար լինի տալ վայելել իւրաքանչիւրոց 'ի խաղաղութեան , և կեալ անդորրամիտ յարգարութեան , պատապարեալ նաև յարաւրին բռնութենէ : IՂդ ազգն հոգացեալ զայսոսիկ անձին , և 'ի լինել բաւական ձեռին իւրոց՝ պարտի վաստակել և վասն այլոց . ոչ միայն առ 'ի զերծուցանել զնոսա 'ի վերահաս չարեաց , այլ և առ 'ի հայթ հայթել և նոցա զցանկալին անդորրութիւն կենաց և զխաղաղութիւն . ժամանեցուցեալ և զնոսա 'ի վախճանն քաղաքական կենաց : IՂսայէս II Բամիապուհ առաքելի զտուրբն Սեբրովայ 'ի II իրս՝ կրթել զնոսա յարուեստ զրահանութեան , զի հաղորդ լիցին և նորա լուսոյ իմաստութեանն՝ որ սկսեալ էր ծառայել 'ի հայս : — Բտանօր է տեսանել տարաձայնութիւն 'ի միջ օրէնսգիտաց . արգեօք իցէ օրէն բռնազրօսել վարժել զազգ անուպայ յօրէնս բարօրութեան կենաց : IՂն որք ամենեկին ժխտեն , և այլք բնդ հակառակն պարտս անհրաժեշտ զսոյն համարին : IՂԼ և երկօրին , որպէս հաւանեալս եմ , ոչ կան 'ի ճշմարտութեան :

զի թողուլ զամենևին զտգէտն կորնել 'ի թշուառութեան՝
է ընդոտնել զօրէնս բնութեան . այլ և կարծել զանձն 'ի կա-
տարեալ զիտութեան , և ստիպել զայլս յու կամս նոցա 'ի
նոյն ուղղութիւն , և այդ է պատճառ բազում փաստարու-
թեանց : Աման որոյ պարտ է ունել զմիջինն շաւիղ . նախ զի
թէպէտ արտաքոյ է օրինաց բնութեան 'ի գործ արկանել
բռնութիւն երկիւղիւ մահու . սակայն և թէ 'ի խաւարամած
միտս ազգին իցեն օրէնք՝ որք յայտնապէս հակառակ ելանի-
ցեն բնութեան իրաւանց , յորոց աղէտք մեծամեծք հասա-
նիցեն ազգին , յայնժամ պարտ է ստիպել զազգն նաև մա-
հու սպառնալեօք 'ի բարձումն այնոցիկ : Օայն ամենայն
պարտ է գործել խառնեալ 'ի սասան զյորդոր և զաղերս . և
է թէ սովին չիցէ հնար ածել զնոսա յամենայնի յուղղու-
թիւն , պարտ է թողուլ յազատութեան իւրեանց . և մի
կամիլ խոնարհեցուցանել զնոսա բռնութեամբ 'ի կտն իւր :
Եւս է անստգիւտ ճանապարհ՝ կամելոյ այլոց զոր կամի որ
անձին . զսոյն և Վրիտոս հրամայէր աշակերտացն , եր-
թալ առ ազգս օտարս , խրատել զնոսա յուղղութիւն , և
սպառնալ զմերձենալն զատաստանին Մատոծոյ . և է թէ
այսմ ամենայնի ոչ լուիցեն , թօթափել զփոշին օտից , և 'ի
բաց գնալ :

ՄԾԳ • Եւ քանզի ազինք պարտին տալ ձեռն միմեանց ,
ապա և իւրաքանչիւր ազգ ունի կատարեալ իրաւունս խնդրե-
լոյ զձեռնտուութիւն այլում՝ 'ի ճանաչելն զանձն կարօտ օղ-
նականութեան նորա : Եւ արդելուլ զկարօտեան 'ի խնդրե-
լոյ՝ է անիրաւել ընդդէմ բնական օրինաց արդարութեան :
Բայց և նմա չէ օրէն պահանջել զնոյն . թէպէտ և 'ի խրն-
դրել նորա անմարթ է ժխտել : Հնար իսկ է պատահել զի
չիցէ կարօտութիւն նորա յայն սահման՝ յորում առաջի
առնէ զանձն . յայսմ թէպէտ նա յանցանէ ընդդէմ իրաւանց
իւրոց , սակայն և այնպէս չէ մարթ զլանալ զխնդիրն : Եւս-
պէս ևս որ իրաւամբք խնդրէ զօգնութիւն , չկարէ պահան-
ջել՝ գողով այնմ անկատար պարտք միւսումն . քանզի դէպ
լինի՝ զի որ աղաւլին սատարել , չիցէ բաւական առ այն . այլ
է թէ իցէ ևս , և ցուցանիցէ զանձն անբաւական . թէպէտ

և սա յանցանէ ընդդէմ օրինաց արդարութեան պարտուց , սակայն չէ տուեալ այլոց առնել զատաստան զգնացից ազգի օտարի : Այլ և որ ազալի , թէպէտ պարտի հօգ 'ի մօր ունել՝ զի մի պակասեացի յարդարութեան պարտուց օրինաց բնութեան՝ կամելոյ այլոց զոր կամի անձին , բայց և պարտի քաջ կշռել և զայն՝ զի մի յօգնել այլոց պակասիցի 'ի պարտուց որ առ անձն՝ յարուցեալ այնու զօտարս 'ի թշնամութիւն իւր , և կամ այլազգ : Այս ամենայն հարկ է 'ի քնին առնուլ խոհական դատաստանաւ մտաց , և բոտ այնմ ընուլ զպարտս առ անձն և առ այլս ըստ օրինաց ազգելոյ 'ի բնութենէ :

ՄԾԴ • Ի լրումն պարտուց ազգաց առ միմեանս՝ պարտ է նոցա տածել 'ի միջի սէր . զի սա է յօդակապ : Արդէս պարտի սիրել առանձին մարդ զմարդ՝ զի ստեղծեալ է յընկերական վիճակի , ստալէս և ազգ զազգ՝ զի օգնեալք 'ի միմեանց հասցեն յերջանկութիւն : Ի սիրոյ աստի ծնանի բարեկամութիւն անկեղծ . և բարեկամութեամբն սկսանին յօժարել տեսանել զմիմեանս 'ի վայելս երջանկութեան : Այսն այսորիկ ազգք իմաստնացեալք յօրինաց բնութեան պարտին բերել յայս սէր : Վանզի պակասութիւն այսր օրինաց սիրոյ հրամայելոյ յանդիմ օրինաց բնութեան՝ է պատճառ ամենայն ազգ ազեւտից աշխարհի և վրդովումն ազանց , և թշուառութիւն և զրկումն յամենայն բարօրութեանց ազգի և գտառի և քաղաքի և տան : Պարտք են առն փոյթ 'ի մէջ առնուլ լինելոյ օգտակար իւրումն նմանոյ՝ ընկերին , քաղաքացեաց , ազգին , այլոց ազանց . և այսպէս յօդակապիւք ազգք և ազինք վայելեացեն 'ի խաղաղ կեանս . և զօրացեալք 'ի միմեանց հասցեն 'ի փառս և յերջանկութիւն : Այս աստուածադիր կարգ . այս բնութեան օրինաց լրումն . առ այս ստեղծան մարդիկ . վասն այսորիկ են զօգեալք ընկերութիւնք , բազկացեալ ազգք . զի միաբան ձեռն տուեալք միմեանց և օգնեալք 'ի միմեանց՝ վայելեացեն 'ի կատարեալ յօրէնս ազտութեան 'ի միակամ միաբանութեան իւրեանց՝ զամենայն զկատարելութիւնս բնութեան բերեալ յանձինս . զի մի ազգ և մի մարդ վայելեացէ 'ի բազմադիմի յարդիւնս

ձրից բնութեան աղգաց և ամենայն մարդոյ, Այլ իւրաքանչիւր որ 'ի տկարութեան մարմնոյ իւրոյ ծանկոյէ զգորութիւն հոգւոյն նաև աստէն յաշխարհի, և փառաւորեացէ զԱստուած որ 'ի պատկեր իւր ստեղծ զինքն: Ասաց 'ի տկարութեան մարմնոյ 'ի մնալ մարդոյն միայնակ՝ լուծեալ զկապ սիրոյ ընկերին, թուի իմն հաւատարիլ անասնոց անբանից:

ՄԾԵ. Յայտ է յասացելոցս ցայս վայր՝ եթէ բարեմարդութեան պարտք են առ նմանիս մեր առ մարդ առանց խտրելոյ զազգն և զկրօն: Հաւատարի է պատճառել կրօնակցութեանն զօր իմն սիրոյ. բայց հատուցումն պարտուց սիրոյ արժան է լինել առ ամենայն մարդ բանական: Այլ քանզի և բնական բերումն այն առ կրօնակիցն ունի զծագումն 'ի բնական օրինաց, վասն որոյ՝ զնալով զհետ օրինացդ, պարտ է տարածանել և առ ամենեւին զինամա սիրոյ, պահելով զկարգն նախ առ անձն, երկրորդ առ այլս ըստ կարգի մերձաւորութեանն, առանց հանելոյ 'ի բաց և ոչ զմի որ. այլ և այնմ առաւել պարտ է փութալ ժամանել յօգնութիւն, որ առաւելութեամբ անձկութեանն յաճախ նպաստից ունիցի պէտս:

ՄԾԶ. Ստէն ծնանի տարակոյս մեծ 'ի միտս հետաքնին խռաղարկուի 'ի համեմատել զպարտս օրինաց սիրոյ ընդ զնացս աշխարհակալ պետութեանց: Աղէմի պետութիւնք ամենեւին տգէտք էին օրինացս, և գրէին յիրաւունս զբռնութիւն և զհարստահարութիւն. վասն այսորիկ և մարդկութիւն հեծէր ընդ ըծով թանձր տգիտութեան: Վնենցուն միտք և խորհուրդք յածէին 'ի նուաճել զտկարագոյնս աղգաց, գրելով 'ի փառս անձանց զտնհարութիւն անբակ օրինաց բնութեան. զոր և 'ի խորհելն սոսկայ բնութիւն ընդ այսքան կուրութիւն մտաց ազգի մարդկան. զի և ոչ կարացին յանբան և յանզգայ արարածոց ուսեալ 'ի միտ առնուլ՝ եթէ անցումն զօրինօք բնութեան է քակտումն ածել ողջոյն իսկ աստուածադիր բնութեան, և առնել այնմ վախճան. որոյ ընդ գեղ սբանչացեալ մինչդեռ կամէին տիրելով այնմ պերճանալ, արդեամբք զհետ էին փոխելոյ զնոյն 'ի նախկին յոյժութիւն: Այժմ հազիւ ուրեմն զգաստացեալ

ազգիք ծանեան զմեծ վրիպանս՝ որով և նուազումն ինէր մարդկութեան, և հեծէր 'ի թշուառութեան բանական բնութիւն ինքնակամ՝ 'ի նոյն դատապարտեալ զընկերոսն՝ այնու նաև զանձինս։ Օ՛ր որում պարտք էին առնել բարիս ընկերին զի և ինքն վայելեցել 'ի բարիս, կամեցեալ զբարիս ընկերին՝ և ինքն ծնդէր 'ի չարիս։ Բայց արդ հագիւ ուրեմն առին 'ի միտ զձմարտութիւն, և թէպէտ 'ի բայ եղին զհարածէն անպատուակ և զըռնանալ, բայց եթէ կայցեն այժմ ուղղադատ յօրէնս սիրոյ՝ կալով 'ի կշիւն, թողում ինքեանց 'ի քննել իմաստութեամբ իւրեանց՝ յոր պանծան իբր թէ 'ի ծայրն հասեալք։

ՄԾԷ. Իթէ պարտ իցէ ազգի հարկանել զպաշտօն բարեմարդութեան նմանոյ իւրոյ, որչափ առաւել անարժան է վաստակել 'ի փնաս նորուն։ Հարստահարութիւն համարի ոչ միայն գործել զիմն 'ի փնաս ընկերին, այլ և ամփոփել զձեռն կամաւ 'ի բարեաց, կամ առնել ինչ կամաւ 'ի խոչ յառաջադիմութեան նորա, և կամ խափանել զգործ՝ որով կարէր նա զարգանալ 'ի կատարելութեան մասունս. և կամ դարձեալ դուադիր լեալ գործել զայնպիսի ինչ՝ յորմէ նա տոյժս կրեացէ, երկպառակեցի, յորմէ ապականեցին բարք քաղաքացւոյ, կամ ուժացի 'ի դաշնակից ազգաց, և կամ այնու նոր թշնամիք յարկցեն նմին, կամ ստուերած ածցի փառաց նորա, և կամ դադարեցին արդիւնք նորա որ 'ի ձրից բնութեան։ Բայ ամենայն են հարստահարութիւնք, և են անարժան պետութեան՝ որ կամիցի կալ յօրէնս բնութեան և 'ի պատիւ բարեմոյն ազգի։ Բայ եթէ որ յօգուտ և 'ի զարգացումն անձին գործիցէ ինչ՝ յորմէ յառաջ գացել մին 'ի փնասակարութեանցս 'ի համար բերելոյ, նաև դիտելով իսկ իւր յառաջագոյն, ոչ համարի գործեալ հարստահարութիւն այլում։ Սակայն և այնպէս որ կամիցի գործել ուղիղ դատաստանու մօաց՝ պարտի այսպիսի իմն առնել ընտրութիւն։ Բայն որ զբեզ 'ի բարօրութիւն ամէ՛կ եթէ ստնանիցէ այլում միայն 'ի մասն զարդացմանն, ոչ ինչ օրինաց ընդդէմ գործեալ գրեցիս, այլ ոչ նոյնպէս եթէ 'ի չարիս օտարին կարգեցին քոյոյ ազգին բարեմասնութիւնք։

Ընդհանրապէս չմտաւ այլում, եթէ դու զնոյն կրէլայ իցեա, զոր օրինակ եթէ 'ի նուաճել գրեզ ելեալ իցէ օտարն, և դու 'ի պաշտպանեւն քոյումդ բազում մահաճունս գործեցես 'ի զօրս նորա, յայնժամ յարգարութիւն զրեացի ազգին մտաւեւն օտարին: — Վարձեալ զրկումն է իրաւանց՝ ածել թշնամանս օտարի, և գործ անարժան ուղղադատ ազգի: Սակայն եթէ 'ի վարեւն քո ըստ իրաւանց ազգաց՝ ազգ օտար զրեացէ զնոյն 'ի թշնամանս իւր, ինքեան է մեղ և ոչ քոյ, միայն եթէ չիցեն կեղծեալ իրաւունքն զոր առաջի առնես:

ՊԵՆՈՒԽ Բ.

Վաճառակցութեան ազգաց:

ՄԾԸ. Ընդհանուր պարտք վաճառակցութեան ազգաց, և պէտք նպաստից առ 'ի նոյն: ՄԾԹ. Աջատութիւն վաճառակցութեան: ՄԿ. Պէտք դաւանց վաճառակցութեան: ՄԿԵ. Ազգ. դաւանց վաճառակցութեան: ՄԿԲ. Ստորեւ 'ի դաւն արգելուլ զաջատութիւն ընդ օտարաց, և կամ հրաժարել ինքնին: ՄԿԳ. Կարէ ազգն անձին սեփականել զվաճառումն իրեք: ՄԿԴ. Բզեալն: ՄԿԵ. Իրաւունք և պարտք բզեւի:

ՄԾԸ. Ընդհանուր բնութեան որ 'ի պէտս մարդկան 'ի սկզբանն էին հասարակաց. այլ յետ լարարածին առնելոյ ազգաց զերկիր ամենայն և սեփականելոյ, հարկ էր փոխանակաւ տալ և առնուլ 'ի միմեանց որ ինչ 'ի պէտս լինէր նոցա. քանզի ոչ յամենայն տեղիս գտանին ամենայն կարեօրք կենաց. աստանօր ցորենոյ է առատութիւն, անդ պաճարոյ անասնոց, ուրէք փայտի են ամբարք, և այլուր երկաթոյ և պղնձոյ. այսպէս և զամենայնէ պարտ է իմանալ: Ընդ վաճառակցութեան է գործ ընուլ զպէտս ամենայն աշխարհաց. վասն որոյ և ամենայն ազգք ոչ միայն յաշխարհի իւրեանց պարտին փոխանակելով զվաճառս ընուլ զպէտս միմեանց, այլ և ազգք իւրաքանչիւր պարտին առնել

զնոյն փոխանակութիւն ընդ միմեանս՝ կամ զգոյն փոխանակելով արդարութեամբ, և կամ հասուցանելով զգինս նոցուն : Եւ առ այս պարտին ազգ իւրաքանչիւր ընել նորատամատոյց հարթելով զձանապարհս և յապահովս առնելով զնոսին ՚ի հուղիահարաց և յաւազակաց, ապահովելով զնաւահանգիստս և կորուսանելով զհէնս . կանգնելով կայանս վաճառականաց և զհրապարակս ՚ի քաղաքս . որոց վասն ծախուցն իրաւունք են ժողովել տուրս ՚ի վաճառուց հաւատարութեամբ :

ՄԾԹ . Եւ քանզի մեծապէս ձեռնտու է վաճառականութիւն առ ՚ի բարդաւաճումն ազգի և աշխարհի, վասն որոյ խօշնդտան է ազատութեան վաճառուց և ընդդէմ իրաւանց ազգաց որ և է շնորհումն առանձնական և իրաւունք, եթէ չգուցէ պատճառ իմն բռնադատ ՚ի նորատ հասարակաց, վասն որոյ և ազգք իւրաքանչիւր ունին իրաւունս վաճառակցելոյ ընդ ում և կամիցին յազգաց, և ոչ որ յօտար ազգաց կարիցէ երբէք արգելս ընդդէմ դնել յոր և է պատճառս : Օտոյն ընկալան արդի աղինք առ հասարակ, անուանեալ զոյն ազատ վաճառականութիւն : Ըայց ազատութիւնս այս չէ խափան չկամութեան ազգի վաճառակցելոյ ընդ ումեք յօտարաց . զի ՚ի կռել անդ զդաշն ընդ այլում ազգի, պարտի քաջ կռել յառաջագոյն մի գործել ինչ ՚ի վնաս իւրումն աշխարհի . և եթէ ոչ դատեսցի շահաւոր անձին, մերժել : Եւ ոչ ումեք են իրաւունք բռնադատելոյ զնա ՚ի նոյն . զի յառաջ քան զայլոցն խոկալ՝ պարտ է զմտաւ ածել զանձնէ . վասն որոյ յառաջարկել զնոյն այլում եթէ ինքն հրաժարեսցի, ոչ գրեսցի այն յանիրաւութիւն : Սպանիա երբեմն մարտ դնէր ընդդէմ Վերիկոյ, զի նա ոչ կամէր վաճառակցել ընդ իւր . անիրաւ էին պահանջանքն, և պատրուակ անյազ ցանկութեան ձոխանայլ :

ՄԿ . Ըյլ այս ազատութիւն վաճառականութեան արկանէ յերկրայս զվաճառակիցս ընդ հաստատութիւն կամաց այլոց ՚ի վաճառակցիլ և կամ ոչ . վասն որոյ հարկ է հաստատել դաշամբ զոր ինչ և զորպէսն : Եւ պարտ է զի ազգ իւրաքանչիւր փոյթ յանձին կալցի մտանել յայս դաշն յօ .

դուռ ազգին և այլոց • զգուշացեալ միանգամայն շտանանել կատարեալ իրաւանց այլոց, և ոչ հրաժարել յիւրոցն առանց կարեւոր հարկի և առանց հարկադիր պատճառի: Իսկ եթէ որ արասցէ զընդդէմն այսոցիկ, յանցանէ՝ լեալ ոտնհար պարտուց անձին • բայց հարկ է այլոց հանդուրժել լռել՝ համարեալ զնա լեալ սպասահարկու անհրաժեշտ հարկին: Սակայն ազգ որ կամիցի զնալ զհետ արդար իրաւանց, պարտի պատկառ կալ օգտի հասարակաց • վասն որոյ ազգ իմաստուն և արդար մինչև հաստատեալ քննէ հասուն խորհրդով զօրէնս իրաւանցն, զի մի կամակցեսցի յիմիք ընդդէմ պարտուց որ առ անձն և կամ առ այլս:

ՄԿԱ. Ս'արթ է մտանել 'ի դաշն մշտնջենաւոր կամ ժամանակաւոր և կամ պայմանաւ ըստ փոփոխելոյ դիպացն • այլ լուազոյն է դաշն ժամանակաւոր քան զմշտնջենաւորն • զի 'ի փոփոխել դիպացն՝ մարթ է և դաշանցն դաւնալ 'ի փնաս միումն 'ի կողմանց: Բայց դաշն հաստատեալ պահելով զազատութիւն լուծանելոյ յորժամ կամեսցի, ոչ համարի դաշն • այլ այդ է պարզ խոստումն, որ ոչ տայ երբեք կատարեալ իրաւունս վաճառականութեան • որպէս և ոչ երկարժամանակեայ ստորութիւն:

ՄԿԲ. Եւ քանզի պարտք առ անձն է առաջին 'ի կարգս պարտուց, վասն որոյ եթէ իցէ ինքեան օգտակարադոյն արգելուլ զազատութիւն վաճառակցութեան դաշնակցին ընդ օտարաց, և կամ հրաժարել ինքնին, կարէ և պարտի • չիք ընդ այս երկիմսութիւն • ևս առաւել զի այնու ոչ եթէ արգելուցու ամենայնիւ զվաճառականութիւն, այլ միայն զայս կամ զայն ազգ վաճառուց ինքեան միայնում մատակարարել, և կամ ինքն խոստանայ տալ միումն առանձին՝ որոց ունի նա պէտս: Հաւաստի է զի ոչ է պարտ թեթեւութեամբ ստիպել զայլս յայս կամակցութիւն • բայց այս եթէ իցէ արդար կամ ոչ, յօտարաց ոչ որ կարիցէ արկանել 'ի քնին և կալ ընդդէմ իրաւամբք • և դաշն է վաւեր: Այնպէս ևս 'ի հրաժարելն ինքնակամ 'ի տուրեառից ընդ ազգի ումեք այսր և այնր վաճառուց 'ի նպաստ այլում, և յոչն կալ 'ի խոստմանն, իրաւունք են միւսումն բռնադատելոյ զնա 'ի պահպանու-

Թիւն խոստմանն : Այս խոստումն այս ոչ է ընդդէմ ազատութեան վաճառականութեան , զի է ինքնակամ յօգուտ անձին և ընկերին , և ոչ 'ի բռնադատութենէ , ածեալ : Օր ազգ իւրաքանչիւր տէր է անձին 'ի խորհել զօգտակարն ինքեան և զործել առանց պատճառելոյ փաստ այլում :

ՄԿԴ. 11 աճառականութիւնն ոչ է միայն առ 'ի ձեռս բերել զկարեւորս ինչ և զօգտակարս , այլ և մարթի լինել ազբիւր իմն ճոխութեան ազգի 'ի գտանել առ իւր իրիք 'ի մեծաշահ վաճառաց : Ամենեքին ցանկան ունել առ իւրեանս զայնպիսի ինչ . և առ որում գտանի՝ նա առանձին միայնակ հանէ 'ի վաճառ , զոր կարէ այլ ոք գնել զամենայն միանգամայն , զի ինքն վաճառեսցէ ամենեցուն այլոց ազգաց : Այս զի չէ փոյթ ազգաց եթէ ո՛րիցէ վաճառողն , շատ է միայն զի արդար զին հատցէ , վասն որոյ և ոչ է ընդդէմ իրաւանց ազգաց այս մենավաճառութիւն : Բայց եթէ ոք կամիցի ճոխանալ այնու մեծաշահ՝ տուեալ Թանկագնոյ , անիրաւի ընդդէմ օրինաց բնութեան զրկելով զազգս 'ի զիւրութեանց բնութեան , և կամ մերկեալ զնոսա յընկից : Այն 'ի կարծիս ոմանք յօրէնագիտաց՝ եթէ մենավաճառն 'ի վաճառել զվաճառս կարգեալս 'ի պէտս կենաց՝ պահանջելով զգին անիրաւ , մեղանչէ ընդդէմ ազգաց . այլ ոչ նոյնպէս եթէ 'ի զիւրութիւնս պատշաճեալք իցեն վաճառքն : Այլ այդ խոստումն է յօրինաց բնութեան և է վրիպակ . զի հրամայեն օրէնք բնութեան առնել այլոց զոր քեզն կամիս . վասն որոյ զանազանութիւնն է միայն 'ի չափն անիրաւութեան 'ի ծանրն և 'ի թեթեւ . զի առաջինն յօգիս հարկանէ զմարդիկ , այլ երկրորդն ցաւեցուցեալ և եթ վշտացուցանէ զսիրտ : Արդարութիւն է համեմատել ընդ վատտակոյն զահս :

ՄԿԴ. 12 'ի լուծանել զինդիրս ծագեալս 'ի մէջ վաճառականաց ազգաց օր ընդ միմեանս , և առ 'ի հսկել 'ի վերայ իրաւանց ազգաց իւրաքանչիւր և շնորհմանցն առանձնականաց , առաքին բղեալիք յամենայն վաճառաշահ՝ բազաքս և 'ի նաւահանգիստս օտար պետութեանց : Կարեւոր են յոյժ և օգտակար սորին յազատութիւն վաճառաշահութեան . և ազգքն վաճառակիցք համեմալք են յայս խորհուրդ .

բայց քանզի յիրաւունս չիք կատարեալ բռնադատ պարտք ընդունելոյ զբղէալիս, վասն որոյ 'ի կռել զգալն վաճառակցութեան՝ պարտ է սահմանել և զսոյն :

ՄԿԵ. Իդեալին թէպէտ ոչ ընդհատնի 'ի գործս պետութեանն, և ոչ է պաշտօնեայ հասարակաց, սակայն և այնպէս պարտի ունել զկարեօր առանձնական շնորհմունս և զպաշտպանութիւն իրաւանց ազգաց : Եւ ազգն՝ որ ընկալեալ է զնա՝ պարտի շնորհել նմա զազատութիւն և զսպահովութիւն վարելոյ իշխանութեամբն, և ոչ ունել հաւատարմութիւն ազգին, առ որ առաքեալն է, յովնչ իրս. և ինքն բղէալին պարտի տալ զհամար ամենայն գործոց իւրոց պետին իւրում. և զարձեալ պարտի զգոյշ կալ, շտանանել իրաւանց ազգաց, չխառնիլ յիրս ազգին : Օայս ամենայն և զառաւելն պարտ է սահմանել 'ի դալն :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յաղագս մեծափառութեան ազգաց և հաւատարմութեան, և անուանց նոցա և զայլոց նշանաց պատուոյ, և որ ինչ ինքնիշխանութեան են իրաւունք :

ՄԿԶ. Մեծափառութիւն ազգին կամ իշխանական պետութիւն : ՄԿԷ. Հաւատարմութիւն նոցուն և աստիճան պատուոյն : ՄԿԸ. Ազգ. վարչութեան շտանանել իւրք մեծափառութեան ազգին : ՄԿԹ. Պատիւ և անուն պետի շնորհեալ յազգէն : ՄԷ. Պարտք ազգաց օտարաց տալոյ նմա զնոյն պատիւ : ՄԷԱ. Յեղանակ տառնալոյ զիրաւունս պատուոյ և անուանց պատուոյ : ՄԷԲ. Պարտք ակնածութեան պետացն 'ի միմեանց : ՄԷԴ. Պարտք են պետին պահել զմեծափառութիւն իւր : ՄԷԵ. Իրաւունք յարաճովութեան : ՄԷԶ. Չխառնիլ 'ի վարչութիւնս այլոց : ՄԷԸ. Պաշտպանութիւն կրօնից :

ՄԿԶ. ԸՄԵՆԱՅՆ ազգք և պետութիւնք ինքնիշխանք են արժանիք մեծարանաց և ակնածութեան, զի մէն մի մասունք են նմին իսկ մեծի ընկերութեան ընդհանուր ազգի մարդկան ամենեկին ազատք. որք են ժողովք բազմաթիւ մարդկան, առաւել մեծարոյք քան զոր և է սոսկ մարդ պա.

տուափրեալ 'ի փառս : Այս պէտն վերքերիչ ողջոյն ազգին , յանձին բերէ զկատարեալ մեծափառութիւն միութեան ազգին . չիք որ թէպէտ և ազատ և ինքնիշխան , որ միայնակ ընդ պետին հաւատարեցի . զի այդ է զալ 'ի կշիռ միոյ անձին ընդ բազմութեան իւրոցն նմանեաց . վասն որոյ ազգք , յանուն ազգաց և պետք , տէր են իրաւանց և պարտուց առ 'ի պահպանել զիւրեանց մեծափառութիւն և առ 'ի պատուափրիլ յայոց . զի են այսորիկ կարեւորք յապահովութիւն և 'ի խաղաղութիւն :

ՄԿԻ . Վննայն ազգք ազատք և պետականք են հաւատարք , և ոչ ումեք են իրաւունք ունելոյ նախապատուութիւն իմն անձին առանձին : Այս զի յառաջամասնութիւն բարձի է առաւելութիւն իմն , ոչ կարէ որ սեփհականել զայն անձին . բայց միայն 'ի դէպս հարկի , զոր օրինակ այցելութեանցն են , քաղաքականութիւն ինքնին ուսուցանէ տալ զառաջին տեղին այնմ որ իցէ տէր առաւել մեծատարած աշխարհի , առանց անկանելոյ 'ի հաւատարութեան պատուոյն . և ոչ որ դժկամակեցի ընդ այս կարգ բնութեան . նոյնպէս ևս ժխտեցէ ոչ որ լինել 'ի դէպ երիտասարդագունից՝ տալ զվերնազոյն տեղին երիցագունիցն հասակաւ :

ՄԿԸ . Գարձեալ և ազգք վարչութեան շտանանն իւրք մեծափառութեան պետութեան . քանզի մեծափառութիւն և գերապանծութիւն 'ի ծագմանն են մականուանք 'ի դէպ եկեալք մարմնոյ պետութեանն . և զի պէտն յանձին կերպարանէ զպետութիւնն , վասն որոյ և ժառանգէ զանուն նորուն : Այլ 'ի փոփոխել ազգի կառավարութեանն՝ առ ինչ անկանիցի ազգն 'ի պատշաճ իւրումն պատուոյն . զի զարձեալ է նոյն ինքն ազգն որ ինչ յառաջն . վասն որոյ զոր և է ազգ վարչութեան կալցի , կայ և մնայ յառաջին մեծափառութեանն : Սիայն՝ եթէ իցէ փոփոխութիւնն զաշտմանն , յորում գուցէ և կամաւոր հաւանութիւն թէ և ընկեայն , պարտ է յայնժամ կալ 'ի դաշնն . զի կամել եղծանել զդաշն հակառակօքն գործոց , այդ է ազմկել զխաղաղութիւն՝ ողորեալ ընդդէմ իրաւանց ազգաց : Այսպէս 'ի բաժանել մեծին Կարողսի զպետութիւն յորդիս իւր , անդրանկանն

տուաւ պատիւ անուանելոյ կայսր՝ կացուցեալ տէր մեծի մասին պետութեանն . և կրտսեր եղբայրն էառ յանձն շատանալ աշխարհաւն Վաղղիոյ թագաւոր անուամբ : Վայց ազգք օտարք ոչ առին երբէք յանձն տալ նմին նախապատուութիւն իմն առանձին ՚ի մէջ թագաւորաց վասն անուանելոյ նորա կայսր :

ՄԿԹ . Բզգն կարէ տալ ուղղ լին իւրում զանուն զոր դատեսցի ՚ի դէպ աստիճանին , իշխանութեանն և իրաւանց . նոյնպէս ևս պատիւս որովք կամիցի ճոխացուցանել զնա . բայց պարտի զգոյշ կալ չեղանել ըստ սահման՝ յորում կան ազգք օտարք , անցանելով ըստ չափ նուազութեամբ և կամ առաւելութեամբ : Նուանք և պերճութիւնք եթէ չկայցեն ՚ի չափու , են մոտի պանծանք . բայց վարեալ զնոսին ՚ի դէպ , ունին մեծապէս ազդումն ՚ի միտս մարդկան : Սարթի ինքնին պեան , որում ՚ի ձեռս է իշխանութիւն տեսչութեանն , սահմանել անձին զանուն և զփառացն պերճութիւն . միայն եթէ չիցէ սահմանեալ յառաջագոյն ՚ի հիմնական օրինաց աղղին : Եւ հնազանդեալքն իւր պարտին հպատակել և յայտ , որպէս յայն ամենայն ՚ի հրամայելն օրինաւոր իշխանութեամբ : Աղարշակ պարթեւ ՚ի տիրել երկրին հայոց սիրեցեալ ՚ի ժողովրդենէ հայրական զթովքն , ընդ այլոցն ամենայնի բարեկարգութեանց կարգէր կազմէր զպերճութիւն արքունական պատուոյն : Վասպէս Վարենացին . . . Սա այր քաջ և խոհեմ ընդարձակեաց ՚ի վերայ սահմանաց իւրոց , և կարգս կենցաղականս որչափ մարթէր սահմանեաց աշխարհիս . . . Բոգ նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն և զտուն իւր՝ սկիզբն առնելով ՚ի զխոյն իւրմէ և ՚ի թագէ . . . և օրէնս իմն հաստատէ ՚ի տան թագաւորութեան իւրոյ , և ժամս որոշէ երեւոյց և խորհրդոց և խրախճանութեանց և զբօսանաց , և կարգս զինուորութեանց : . . . Եւ յիշեցուցանողս երկուս ՚ի ձեռն զրոյ , այլ ոմն զբարի յիշողութիւնն առնելով , և այլ ոմն զվրէժխնդրութեանցն . . . Վրաւարարս ՚ի տան արքունի , իրաւարարս ՚ի քաղաքս և յաւանս . . . Վերջ Բ . Դ-Ը :

ՄԶ . Բզգք օտարք թէպէտ չիցեն բռնադատեալք ճա-

նաչելոյ զնա 'ի նոյն պատիւ , սահայն ոչ է իրաւացի զանաւ
օտարի զարժանաւոր պատիւն՝ զոր նա սեփականեալ է ան-
ձին իրաւամբք : Արեւելէ չեցէ ևս արժանաւոր պատուոյն
վերագրելոյ անձին , բայց 'ի ճանաչել սահմանակցացն ազ-
գաց զնա 'ի նոյն պատիւ , այլք 'ի պետութեանց ոչ կարեն
ժխտել նմին զնոյն :

ՄՀԱ . ԲՆԱ պարտք են պետին զաշնաւորիլ ընդ օտար
ազգաց առ 'ի ճանաչել և նոցա զինքն պատուեալ անուամբքն
և աստիճանօքն պատուոյ ընտրելոյ վասն անձին ըստ իրա-
ւանց ազգաց . և այնուհետեւ յոչ առնուլ նոցա յանձն տալ
զնոյն նմին , անիրաւին ընդդէմ պատուոյ նորա : Բայց չե-
ղաշնաւորեալ՝ պարտ է համաձայնել սովորութեան ընդհա-
նուր ազգաց . քանզի ծաղրական իմն է սահմանել աստիճան
իմն պատուոյ անձին առանձին , և ստիպել զայս յընդունե-
լութիւն ինքնամուտ և ինքնաձեռն պերճանացն :

ՄՀԲ . Հօրսագոյնն 'ի պետաց պարտի շուք զնել և ցու-
ցանել զպարտուպատշաճ մեծարանս նաեւ ամենայն պետացն
փոքունց աշխարհաց , պատուեալ 'ի նոսա զպատկերն գերա-
զոյն՝ զոր կրեն յանձինս , լեալ տէր ընտրութեան կամաց և
ազատութեան բազմութեան մարդկանն՝ յորոց մէն մի զաս-
տուածպետականին բերեն յանձինս զպատկեր . այս փո-
փոխ պարտք պետացն առ միմեանս : ԲՆԱ պետն բազմեալ
'ի գերագոյն գահ , յընդունեն 'ի ժողովրդենէ՝ զմեծարանս՝
զգուշացի սանանել հաւատարութեան մարդկան՝ զոր սահ-
մանեն իրաւունք ազգաց : Այլ ոչ որ 'ի ստորագաս իշխանաց
կարացել երբէք ստանալ զիրաւունս ճոխանալոյ 'ի նոյն պա-
տիւ պետին , թէպէտ և ինքն իցէ յիրում իշխանութեանն
ազատ հրամանահան . այլ պարտի և ինքն կալ յաստիճան
պատուոյ իւրոյ , և տալ իւրաքանչիւրոց զիւր պատիւ : Օ՛ր
առ 'ի կալ մարդկան 'ի հաւատարութեան՝ պարտ է առն առն
ըստ աստիճանի պաշտամանն յաւելլու և զպատիւն , զի պա-
տիւն այն ոչ է անձին այլ պաշտամանն : Բանդի այնու քա-
ղաքական ընկերութիւն առնու զհաստատութիւն . այնու
զի 'ի յանձնել ազգին զցործ ինչ իւր կարեւոր յիշխանու-
թիւն ուրուք , առ 'ի կալ 'ի կշիռ 'ի հաւատարութեան ըն-

կերութեան, պարտ է ըստ գործոյն յանձնելոյ չափել նմին
և զատիճանս պատուոյն, զորս է ուսանել 'ի թելադրութենէ
անտի բնութեան. որում աներկբայ զհետ բերել արժան է՝
եթէ որ ոչ կարիցէ տանել զծանրութիւն բեռանց պաշտա-
մանն, նա և ոչ կարասցէ վայելու, կալ 'ի բարձ իւրումն պա-
տուոյ: Ըստ ներքին ազգումն բնութեան 'ի միտս մարդոյ
այնպէս հաւատի է, մինչև չկամելոյ հնազանդել առն՝ որ
իշխել կարգեալ իցէ, և չցուցանիցէ յանձին աստիճան իմն
առաւելութեան արտաքին նշանօք պերճութեան:

ՄՀԳ. Ալեան պարտի կալ հաստատուն 'ի մեծափառու-
թեան իւրում, և եթէ ժպրհիցի որ յարհամարհութիւն
նորուն՝ մի լռեալ դադարել. և եթէ պատիւ իմն անուանա-
կոչութեան կամ մեծարանաց առեալ ունիցի իբր 'ի ժառան-
գութենէ՝ որ կարգեալ իցէ յօգուտ ազգին, կարող է պա-
հանջել զայն: Ըստ հարկ է զատանել զգանցառութիւն 'ի
նախատանաց. եթէ 'ի նախադինս որ բերեալ իցէ, կարէ
ազգն զարթնուլ 'ի վրէժինդրութիւն առ 'ի սրբել զնախա-
տինսն յանձնէ. իսկ եթէ զանցառութեան իցէ գործն՝
պարտ է զանգատ և եթէ ունել ընդ զանցառութիւնն. և եթէ
ոչ առնուցու յանձն փոխարինել ինքնակամ փաստու զանցա-
ռութեանն, յայնժամ պարտ է տալ նմա առնել զհաստուցումն
յու կամս նորա, դարձուցեալ 'ի գլուխ նորա զփաստն: Ան
օրէնսգէտք՝ որք յիրաւունս զրեն խնդրել զվրէժ նախա-
տանացն պատերազմաւ արեամբ: Ըստ ընտրութիւն հա-
կառակ է բնական օրինաց. զի որպէս առանձին մարդ անի-
լուսի ընդդէմ օրինաց՝ եթէ առ լուծումն վրէժուց նախա-
տանացն կրելոյ արկիցէ 'ի վտանգ մահու զնախատին, այս-
պէս ևս ազգն կամ պետ որ եթէ 'ի հաստուցումն նախատա-
նացն զրգովիցի 'ի մարտ, և լինիցի պատճառ մահուանց, և
նստուցանիցէ յողբս զծնողս բազմաց, զկին և զորդին, նաև
բազմոքս զխոյլին:

ՄՀԳ. Ընտելադոյն փոյթ և հսկողութիւն ազգին պար-
տի լինել յապահովութիւն իւր. ընդ վայր լինէր ազգի ամե-
նայն ձիգն պահպանութեան անձին և զարգացման, եթէ
չէին իրաւունք զգուշութեան 'ի խտրանածոյից. որպէս

իրաւունք են մեզ առնել զամենայն կարեւորս 'ի լրումն պարտուց անձին, սապէս ևս են իրաւունք ազգի՝ հսկել 'ի ձեռն պետին յապահովութիւն աշխարհին . որ և անուանի իրաւունք ապահովութեան : Առ եթէ չիցէ 'ի նմա կարողութիւն բաւական առ այդ, կայ 'ի մեծի վտանգի՝ ոչ միայն չյաջողելոյ 'ի յառաջագիմութեան, այլ և չարատեւելոյ յազատութեան : Ասեւ ազգն որ կրեալ է զարիւս, եթէ տակաւին իցէ յուժի, պարտի փութալ զարմանել ֆնասուն կրելոյ . և եթէ պէտք լինիցի՝ բռնութիւն 'ի գործ արեւալ վանել զվճնամին և յապահովել զաշխարհն 'ի ֆնասակարաց, զի 'ի խաղաղութեան և յազատութեան վայելեացեն յարգասիր բնութեան ընդ հայրական խնամովք պետին : Այս յետ յապահովացուցանելոյ զաշխարհն յազատութեան իւրում, պարտ է ածել պատուհաս 'ի զլուխ առաջնորդաց ֆնասակարութեանն, զի մի ևս մտաբերիցեն 'ի խռովել զազգն . և այլք հակամէտքն 'ի նոյն՝ խրատեալք յօրինակէն երկիցեն 'ի չարեաց խռովութեանն և հանդարտեացին 'ի յուզելոյ : Այն պէս դարձեալ եթէ գտցի 'ի ժողովրդեան ազգ իմն մարդկան կամ դաւառ իմն խռովայոյզ և ոտնհար իրաւանց, պարտ է այլոցն ամենեցուն միաբանեալ սանձակոծել զմարդիկ և զգաւառն, ուսուցանել նոցա թողուլ զաղմկարար բարս և կալ յիրաւունս ազգաց :

ՄՏԵ . Պետն է կարգեալ 'ի խնամս ազգին, և է պահապան իրաւանց նորա . և չէ իշխանութիւն այլում ումեք ընդ խառնել զանձն 'ի գործս վարչութեան նորա՝ թէ և ոչ ուղիղ թուիցին գնացք նորա 'ի ծանրացուցանել զձեռն իւր 'ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ, կամ չարեաց գործովք և կամ յուրացեալ 'ի գործս պաշտամանն . զի ոչ կարէ օտար որ զայլոյ տան զներքին պէտս ճանաչել . և չեն նմա իրաւունք և ոչ պարտք տալոյ համարս զգործոց օտարին՝ ոչ 'ի բնական և ոչ յազգային օրինաց : Սակայն 'ի հարստահարել պետին զժողովուրդ իւր՝ վեր 'ի վայր հարեալ զհիմնական օրէնս, եթէ նոքա բողոքեացեն ազգովին ընդդէմ պետին՝ խնդրելով ձեռն 'ի պաշտպանութիւն իրաւանց արդարութեան, յայնժամ իրաւունք են ազգաց օտարաց հասանել յօգնութիւն զրկել .

լոյ ժողովրդեան . բոլոր մեծի փութոյ անդուծեան պէտք էն՝ մի պատրիլ և ունել զկողմն խռովացն և լինել զործի տանհարութեան իրաւանց , տալով զիրաւունս խռովայոյզ ապստամբացն ընդդէմ՝ օրինաւոր խաղաղասիրացն տերանց , և կամ ունելով զկողմն բռնացեալ պետին՝ եղծանելով զհիմնական իրաւունս : Պատահէ երբեք ունել զիրաւունս և երկոցունց կողմանց ըստ այլ և այլ զխոց : Ի դէպս յայսպիսիս ունել զկողմն միումն առ ՚ի նուաձել զկողմն հակառակ՝ է պատճառս տալ անիրաւ սպանութեանց յանաւիս սողտեալ յօրինաց բնութեան : Սկսան որոյ արդարադատ պէտք կու լնցեալք յօգնութիւն ՚ի հանգոյն դէպս՝ պարտին միջնորդ հաշտութեան կալ ՚ի միջի , և փոխանակ զօրացուցանելոյ զմի կողմն և առ ռան հարկանելոյ զիրաւունս ընդդիմակցացն և լինելոյ պատճառ կորստեան բազմաց և ապականութեան աշխարհին , ցուցանել և երկոցուն զիրաւունս կողմանցն , և յորդորել զնոսա ՚ի խաղաղութիւն , որ լուսադոյն է քան զամենայն յաղթանակս կանգնեալս ՚ի վերայ դիականց հաւասարից իւրեանց մարդկան , ոչ եթէ միայն վարելով զնոսա ՚ի ստրկութիւն գերութեան , այլ ամենեւին իսկ յարեւ արկանելով , և ՚ի վտակս արեան նոցա կարծելով գտանել զազատութիւն վայելից կենաց և անգործութիւն խաղաղաւէտ , որք ամենեւին իսկ օտար են որպէս ՚ի պարտելոցն՝ նոյնպէս ևս ՚ի յաղթողաց : Այլք իցէ զի զգաստացեալ ՚ի միտս եկեւցեն ազգք և թաղաւորութիւնք , ծանուցեալ եթէ նոզկոյց ցայսօր և զարի բնութիւն ընդ այս անիրաւ գրգռութիւն մտաց՝ համարել յիրաւունս զվրէժ քինու նախատանայ , կամ լուծումն տալ իրաւանց կարծեաց , կամ լրումն առնել կատարման կամաց՝ լուացեալ զձեռս յարին բազմութեան երիտասարդաց և քաղաքացւոց անմեղաց : Վիւտ ամբար հաւաճութեան մոլորեալ բնութեան , որ տեսեալ զանձն յինքնիշխանութեան , յիրաւունս գրէ զգետս արեանց գնացուցանել քան խոնարհել սակաւութ յամբարտաւան մտացն . և է երբեք զի ՚ի չյաջողել հարուածոյն՝ յանձն առնու յաւանայս զամբծալից կորանս յետ անթիւ սպանութեանց , անէծս զհետ անմիտ բարձրալիջութեանն արձակեալ :

ՄԷԶ. Պէտն՝ խնամակալ երջանկութեան ժողովրդեան և հայր, պարտի սրտի ի ձեռին իւրում է հոգալ և զյաւիտենական երջանկութենէ, ժողովրդեան իւրոյ, որ է մի միայն վախճան ամենայն վաստակոյ բանական մարդոյ: Այլ քան զի կրօնն է ճշմարտութիւն իմն ի միտս մարդկան հաւատեալ ի համոզիւր պատճառաց, վասն որոյ ոչ ումեք է իշխանութիւն փոխելոյ բռնութեամբ զհամոզումն մտաց: Արդ պարտ է զի պէտն երկար և իմաստուն բնութեամբ ջանացի կալ ի վերայ ճշմարտութեան, որ է աղբիւր երջանկութեան. և յետ այնորիկ համոզեաց և ժողովրդեան ընդգրկել զնոյն, առանց ամենն ինն ի դործ արկանելոյ ազգ իմն բռնութեան. զի որպէս աղատութեամբ կամաց կապեալ են յրնկերութիւն առ ի կեալ ի խաղաղ վայելս կենաց, այսպէս և զհաւատոյն ճշմարտութիւն պարտին ընտրել աղատութեամբ համոզմամբ մտաց՝ առ ի ձեռս բերել զերջանկութիւն յաւիտենական: Օ ի ոչ որպէս բազումք համարին՝ թէ թէ և անզանազան իմն իոյէ կեալ ամենեցուն յայտ կամ յայն կրօնս ըստ ընտրութեան և ակորթելոյ ամանց զխաւսրաց ազգին. զի մին միայն ի մէջ անթիւ ազգաց կրօնից է ճշմարտութիւն: Այլպէտ և ամենայն մարդիկ յամենայն ազգէ զմի և զնոյն Մատուած խոստովանին զոյ արարիչ տիեզերաց, բայց ի մեկնել զկամս Մատուծոյն այնորիկ և զգործս, հակառակ ի միմեանց կարծեօք անմիաբանք լեալ՝ յատելութիւն միմեանց բերին: — Այլ որ երկմտեացի ընդ այն՝ զի մի միայն յամենայն կրօնից աստի կայ ի ճշմարտութեան. այլքն ամենեքին շատ կամ սակաւ բովանդակեն յինքեանս զստութիւն. ապա մին և է թի պատմեւեացն է ճշմարտութիւն, և այլքն մղար վարդապետութիւն. ապա և որք խօսին ինչ և պատմեն զկամս Մատուծոյ ստութեամբ, յայտ է զի թէ համար են Մատուծոյ. վասն որոյ և զրկեացին յերջանկութենէն՝ զոր կրօնք խոստանան մարդկան: Յայտցանէ ամենայնէ յայտ է՝ զի ընտրել զհաւատս իմն թէ թէ և ուր թէ եամբ է անմտութիւն մեծ. քանզի է չկամել հոգալ եթէ կայցէ ի ստութեան կամ ի ճշմարտութեան, ի լոյս կամ ի խաւար, յերջանկութեան կամ ի յաւիտենական թշուա-

առթեան : Ա՛յն որոյ թէպէտ ամենեկին չունի որ իրաւունս պարտս իմն 'ի վերայ կապելոյ ընդունել զայս կամ զայն հաւատս , բայց զլիաւորաց ազգին ոչ է պարտ թեթեւ ինչ համարեալ զնոյն՝ կալ յոր հաւատս և ակորժէ բնութիւնն , առանց ինդրելոյ զճնարարութիւն նոցուն . նոյնպէս ևս համոզել զիւր ժողովուրդ 'ի նոյն յոր ինքն կայցէ , առանց ամենեկին քննութեամբ 'ի վերայ հասանելոյ իրացն ճնարարութեան , մի գուցէ 'ի հոգալ զժամանակաւոր երջանկութիւն ժողովրդոցն , ածցէ ընդ իւր և զնոսին 'ի յաւիտեանական թշուառութիւն : — Ա՛յդ փոխանակ ներդառնալ թողաւութեան , եթէ 'ի բռնութեան և 'ի վիշտս ունիցի պեան զայլակրօնս , յայնժամ օրէն է նոցա զիմեւ առ կրօնակից որ ազգ , և աղաչել զնա յօգնութիւն և 'ի պաշտպանութիւն անձանց իւրեանց . և օտարն այն ազգ կարէ իրաւամբք կալ նոցա պաշտպան և ստիպել զպեան բռնակալ թողուլ զնոսս յազատութեան իւրեանց : Օ՛յ յընտրել ազգին զպեան՝ ոչ կացուցանէ զնա տէր ներքին խորհրդոց , այլ միայն պաշտպան ընդդէմ հարստահարութեանց արտաքնոց յազգակցացն կամ յօտարաց , զի իւրաքանչիւր որ կայցէ յանդորրու անվրդով՝ ընդ ինտանակալ հովանաւորութեամբ նորա :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Իրաւունք ազգին աշխուրժ հանդուժեան 'ի վերայ գործոց և
գոյնի քաղաքացւոց իւրոց :

Մէկ . Պարտք փեժինդրութեան պետին զանիրաւութեանց ընդդէմ
աշխարհին , և պաշտպանութեան քաղաքացւոց : Մէկ . Չէ արժան զգործս
առանձնականաց վերագրել ազգին : Մէկ . Ար ինչ իրաւունք թշնամանե-
լոյն : Մէկ . Պարտք պետի առ օտարն ինաստպարտ : Մէկ . Իշխանութիւն
ազգի 'ի վերայ գոյնի : Մէկ . Դոյք քաղաքացւոց առ առ օտար ազգաց
են գոյք ազգին : Մէկ . Դատադական իշխանութիւն ազգի : Մէկ . Այլ
իցեն կորդքն և անապարք : Մէկ . Իրաւունք գրաւելոյ զանտրուել գոյս :
Մէկ . Յանկալ էրանել ըստ սահման է հարստահարութիւն : Մէկ . Գրա-
ւառն նորոյ անտրուել էրկրի : Մէկ . Գեղգաստանք ինքնատեալք :

Մէկ . ՅԱՅՍ վայր զպարտուց անդամնց ազգին որ առ մի-
մեանս : Բայց դէպ լինի երբէք անիրաւել ոմանց յազգէն
ընդդէմ քաղաքացւոց ազգի օտարի և կամ պետի . արդ էթէ
որ անիրաւիցի ընդդէմ ազգի կամ պետի , կրեսցէ զպատու-
հատ ըստ յանցանացն : Իսկ էթէ ընդդէմ քաղաքացւոց ,
նոյնպէս դարձեալ ազգն և պետն պարտին վրէժինդիր լեալ
պահանջել զհատուցումն անիրաւութեանն , զի անիրաւութի
որ առ քաղաքացին՝ համարի անուղղակի լեալ առ ազգն և առ
պետն , որք հսկեն յազատ վայելս քաղաքացեաց իւրեանց .
յորմէ զրկեալ նոյա՝ յանտեսել պետին զանիրաւութիւն , ոչ
կարասցին կեալ 'ի բարութիւնս քաղաքական ընկերութեն
որ է յապահովութիւն . — Բայ և նոյն ինքն ազգն առաւել
քան զօտարս պարտի դէտ կալ 'ի վերայ իւրոցն զի մի անիրաւ-
ւեացին ընդդէմ օտարաց , անդէն անյապաղ տարալ լուծանել
զվրէժ հարստահարութե՛ն օրինաց որ ընդդէմ ազգի , մարդոյ ,
մեծի և փոքու . ապա թէ ոչ , զանց զմանումք արարեալ՝
արդարութիւն կորուսցէ զերիւն , և ազգք փոխանակ վայե-
լեոյ 'ի սէր և 'ի խաղաղութեան հովանաւ սրեալք ընդ օրի-
նոք բարեմարդութեան սահմանելոյ 'ի բնութեան , զրգուես .

ցին 'ի ֆնատել միմեանց . և առ 'ի կալ յօրէնան՝ տագնապեսցին 'ի յոյգս խուփութեանց, իբրև զբարբարոսացն ազգս զկտրացեալն մտօք, զանգէտս սահմանաց բնական իրաւանց և զանկեալս 'ի բանէ :

ՄՀԸ. Յանցանել քաղաքացւոյ ուրուք ընդդէմ օտարի չէ արժան համարել զազգն ողջոյն անիրաւեալ, և այնպէս վայրապար զբզուել 'ի զայրոյթ ընդդէմ ազգին և վրդովել զհաղաղութիւն . և 'ի կարծելն կալ պաշտպան իրաւանց՝ եղծիչ նմին գտանել . զի անհնարին իմն է պետի յօրինել այնպիսի իմն սահմանս կարգաց, մինչև չկարել ումեք երբէք անցանել ըստ օրէնս : Եւ այց եթէ հասեալ պետին 'ի վերայ եղբւրջ անիրաւութեանն, և չկամիցի խրատել զյանցաւորն, յայնժամ իրաւունք են համարել զնախատինան լեալս յազգին :

ՄՀԹ. Եթէ ֆնատապարտն օտար կայցէ յիշխանութեան ազգին, իրաւունք են պետին ինքնին անձամբ տեսանել զգատ նորս . զի որ հսկէ 'ի խաղաղ վայելչ նաև նոցունց իսկ օտարականաց՝ որք յաշխարհին իւրում, կարէ և պարտի կռիւլ և զնոսին 'ի գատ յանիրաւել նոցուն ընդդէմ իւրոցն : Օր ոչ որ համարձակեացի լինել ոտնհարու իրաւանց՝ որք կարգեալ են 'ի խաղաղութիւն աշխարհին ողջոյն . զի որք վայելեն յօրէնս աղատութեանն, պարտին ևս հպատակել պատժոյ զանցաւութեան օրինացն այնոցիկ : Եւ եթէ նա զերծեալ իցէ յաշխարհ իւր . յայնժամ իրաւունք են պետին պահանջել յազգէ նորա առնել զարդար զհատուցումն, զատեալ զյանցաւորն :

ՄՁ. Ի վերայ հասեալ պետին եթէ որ յիւրոցն իցէ լեալ ձեռներէց 'ի ֆնատ քաղաքացւոյ օտարի, ևս առաւել պետի, պարտի լինել վրէժխնդիր . կամ եթէ կամիցի մասնել նորուն իսկ 'ի ձեռս՝ առ սանձակոծել զյանցաւորն ըստ արժանոյն : Եւ եթէ կամիցի զանց գնովաւ առնել լուծեաւոր, անիրաւի ընդդէմ արդարութեան և երևեցուցանել զանձն հաւանեալ ընդ գործն . որով լինի պատճառ լուծանելոյ բարեկամութեան դաշնայն, և բանալոյ զրանց պատեբազմի : Եւ քանզի այս ոտնհարութիւն իրաւանց դաշնայն վրդովումն է բարօրութեան քաղաքացւոց, պարտ է զի և ամենայն

ազգք արդարակորովք կացցեն պատսպարանք ընդզէմ զրկա-
նաց, զի թագաւորեացէ յերկրի անդորր խաղաղութիւն :
Եւ եթէ իցէ ազգ՝ որ չկամիցի կալ յիրաւունսն, հարկ է
այլոց առնուլ յանձն վաստակել արեամբ լաի 'ի կորուստ
ազգին այնորիկ, զառաջս կալեալ զանհնարին փնասուց՝ որք
ծագեն յոտնհարութենէ իրաւանց : Արտատեամբ ազգին ոչ
իմանաւ զծախսէն զնոյն 'ի բերան սրոյ, այլ ցրուելով զմիութիւն
նոցա՝ մասն հանեալ զանդամս նորա այլոց ազգաց, ընդ նոցուն
իրաւամբք արկեալ զնոսա, մերկեալ զպետն յի-
րաւարար իշխանութենէն . զի որ ոչն զիտէ հրամայել ուղ-
ղութեամբ՝ ուսցի հպատակել իրաւանց : Եւսպէս էին բար-
բարոսքն Միթիկոյ անծանօթք իրաւանց, որոց հէնք տառա-
պեցուցանէին զվաճառականս, ակն ածեալ եւեթ 'ի հզօրա-
պունիցն պետաց առ երկիւղի : Եւսլ պարտ էր հզօրագու-
նիցդ այդոցիկ հասանել յօգնութիւն տկարագունիցն, և լծո-
ղուլ զւարեացապարտ զազգն վայելել 'ի գերագոյն պատիւ
ազգաց կարգելոց 'ի բարօրութիւն մարդկանն : Կազդիոյ
պահեալ էր մատուցանել աշխարհի զայս բարեմարդութեան
պաշտօն . նուաճեալ զանօրէնս, վարժեալ զնոսա յօրէնս և
յիրաւունս ազգաց :

ԲԶԱ . Իրաւունք իշխանութեան ազգի ձգին ցեղերս սահ-
մանաց իւրոց կատարեալ և ազատ ամենեւին . վասն որոյ և
անսրգել յոր և է կարծեաց ընդխառնման : Ապուածոց ա-
ռանձնականաց են պայմանք և սահմանք ըստ բերելոյ հան-
դամանաց . այլ չիք յաշխարհի իշխանութիւն իմն վերնա-
գոյն քան զազգին առանձին . վասն որոյ որպէս իրաւանց
պետութեանն՝ նոյնպէս և գոյիցն պարտին ակն ածել ամե-
նայն ազգք օտարք, և չխառնիլ իւրք 'ի կարգաւորութիւն
նոցուն : Սովին իշխանութեամբ իրաւանց գոյից ժառանգէ
ազգն զայն ամենայն՝ որոց տէր կացեալ իցէ արդարութեամբ,
զվաղելիի զաւառս հայրենականս և զստացականս՝ զորս
գրաւեալ ունիցի իրաւամբք, զհանեալս ինքեան 'ի պարգևս,
զգնեալսն, և որոց տիրացեալ իցէ արդար պատերազմաւ :
Ստացուածք ժառանգութեան պետութեան են ոչ միայն
աշխարհքն՝ զորս ունի 'ի ձեռին, այլ և ամենայն իրաւունք՝
որոց տէր կացեալ իցէ :

ՄՁԲ. Մենայն գոյք և կալուածք անդամոց ազգին են գոյք նորին ինքեան ազգին, և ընդ կոտարեալ իրաւամբք պետութեանն. զի կան ընդ հովանաւորութեամբ իւրով, և նորին առաւելուն զիշխանութիւն իւր: Օչ ազգք իւրաքանիւր են մէն մի անձինք առաջնորդականք. վասն որոյ և գոյք և կալուածք առանձնականաց իւրոց անդամոց են միոյ առաջնորդական անձին այնորիկ. և է 'ի ձեռս պետական իշխանութեան սահմանել զօրէնս և զիրաւունս որպէս 'ի մէջ անդամոց ազգին, նոյնպէս և առ 'ի վայելս անվրդով գոյից իւրաքանիւր: Այլ վասն այսորիկ զերագոյն իշխանութիւն գոյից անբաժան է 'ի պետական իշխանութենէ: որոց զօդեալ 'ի միասին՝ կազմեն զնոյն ինքն զիշխանութիւն անձին կամ մարմնոյ ազգին: — Ասոյց է և իշխանութիւն գոյից իրաւանց պաշտաձեալ առանձին օտարազգւոյ ումեք՝ զատուցեալ իշխանութենէ պետութեան և արկեալ ընդ իշխանութեամբ ազգի օտարի: Այսպէս յորովք յազգաց ունին պարզեական երկիրս և այլ ստացուածս 'ի սահմանս օտար պետութեանց, յորս վայելեն իբրեւ զառանձնականս յաշխարհի անդ:

ՄՁԴ. Այդ երկմտեսցի ընդ դատողական իշխանութիւն պետութեան յազգի իւրում. մինչ զի և հպատակք այլոց ազգաց յերկիրն յորում գտանին՝ պարտին հպատակել զատողական իշխանութեան այնր պետութեան: Այլ պետօտար ոչ կարէ առնել ինչ 'ի պաշտօնութիւն իւրոյն հպատակաց բնակեաց յաշխարհին յայնմիկ: Այլայն էթէ 'ի վերայ հասեալ մեծի անկրօնութեան եղեւոյ ընդդէմ իւրոյն, կարէ բողոքել և կալ պաշտօնս նոցուն: Այդ բոտ իրաւանց դատողական իշխանութեան հարկ է զի և օտար ազգք կաջեն իրաւունս զվճիռ դատաստանաց նորո՛ւ որ յազգի իւրում. զոր օրինակ՝ էթէ սահմանեաց վասն անտիոց և տկարաց խնամակալս և հոգարարձօս, պարտին և օտարք պատկառ կալ ընտրութեանն և ընդունել զիշխանութիւն խնամակալացն՝ էթէ և յերկիր պետութեան իւրեանց ունիցի սանն պետս ինչ գործոյ խնամակալութեան:

ՄՁԵ. Այլ անտպատք և անկոխք՝ որք 'ի սահմանս պե-

տու թեան, են ընդ իշխանութեամբ նորին ինքեան, և ան մերձք յայլոց: Առ չեն ուրուք իրաւունք ընդ խառնելոյ՝ որս հանջելով առնել զայս կամ զայն կարգաւորութիւն, և կամ զուն զործել հանելոյ՝ ի ձեռաց նորա՝ իրր յանպէտս զրաւեալ ի նմանէ. զի կարէ իսկ ինքն սարսփամանակաւ վարել զայնս ի զործ: Սակայն պարտ է յիրաւունս զրել և զայն՝ եթէ սեփհականել զմեծատարած երկիր սահաւածիւ մարդկամբ, և չթողուլ այլոց յօգուտ ի կիր առնուլ զնոյն, է ընդդէմ ուղիւ բանի: Այլ մարթ է հրաւիրել զօտարս՝ չնորհեալ նոցա զանկոխան, զի բնակացեալ մշակեսցեն. որով և աշխարհն բազմամարդացի: Այսպէս առնէին երբեմն յաշխարհս մեր թագաւորք ժամանակին առ ի բարգաւաճանս երկրին: Այսպէս և թագաւորն Վրուսիոյ փոյթ յան ձին կալաւ առնել մարդաշատ զաշխարհն անսպասացեալ յաղէտից պատերազմաց:

ՄԶԵ. Կարող է ազգն թողուլ զմասն ժառանգութեան երկրի իւրոյ անտերունչ ի սկզբնական ամսյութեանն, ոչ ինչ հոգալով վայելել յօգտութիւնս նորուն: Սակայն և այնպէս ոչ որ յօտարաց կարէ զակն արկանել ի ստացութիւն նորին. միայն եթէ չիցէ յօրէնագրութեանն այսր քան զվայրն սահման հատեալ աշխարհին: Այլ մարթ է ազգին կամ պետին ըստ թոյլ առնելոյ հիմնական իրաւանցն՝ չնորհել յաշխարհին իւրում իրաւունս ինչ օտար ազգաց. որ պէս արարեալ իսկ են ի հեռաւոր աշխարհս առ ձեռն տալ վաճառաշահ ազանց, չնորհեալ նոցա նաւահանգիստս յափունս ինչ աշխարհին իւրեանց, բաղաքս վաճառականութեան, նաև իրաւունս իսկ կանգնելոյ ամրոցս. նոյնպէս ևս իրաւունս որսալոյ ձկունս յափունս իւրեանց, և ելանելոյ յորս երէոց յանտառս, և այլն: Այլ յետ միանգամ չնորհելոյ՝ ոչ ևս ոյլ կարեն փոփոխել զչնորհմունսն. զի այն ամենայն զրին յանփոփոխ իրաւունս ստացողայն:

ՄԶԶ. Այլ ամենայնիւ ընդդէմ է իրաւանց բնութեան և. Սեպհականել զվայր՝ հալածեալ զընակիչսն: Բ. Վրանց հալածելոյ ելանել ըստ սահման և տարածանել զիշխանութիւնն ի վերայ բնակչաց այլոյ պետութեան: Գ. Ստանել

յաշխարհ օտարի զինուք առ 'ի վանել զիւր թշնամին : Դ •
 Ս'տանել յաշխարհ օտարին առ 'ի բնականալ անգէն և առ
 'ի վաճառաչա՜յ լինել, և այլ յոր և է պատճառս անոնց
 հարցանելոյ և իմանալոյ զկտան ազգին : Համարելին երբեմն
 ազգք յիրաւունս զայս ամենայն, և գործ արութեան. մինչև
 առ սոն հարեալ զօրէնս և զսահման բնութեան գօշլել յո-
 խորտանօք՝ եթէ սահման քաջաց զէնք իւրեանց. և 'ի նուա-
 ճել զիրեարս պանծային ընդ սոնհարութիւն իրաւանց բնու-
 թեան, իբր զի զիտեն ինքեանք՝ տառապեցուցանել զնմանիս
 իւրեանց. և զընկերութիւն՝ զոր բնութիւնն հաստատեաց
 առ 'ի ձեռն տալ միմեանց՝ զնոյն ժողովէն ինքեանք 'ի մի
 առ 'ի զաստուածական 'ի նոցանէ ընդունելոյ պաշտօն, լեալ
 հրամանահան աշխարհաց բազմաց : Հեծէր յայնժամ բնու-
 թիւն ընդ դառն լծով ամբարհաւաճութեան մտաց մարդ-
 կան. և հեղեղք արեանց իբրև զգետոց ընթանային ընդ
 ամենայն աշխարհ. և չէր որ կարող լինէր սանձել զսպերա-
 տանութիւն խառարեալ մտաց բնակեացն աշխարհի : Ս'ինչև
 ապա ուրեմն 'ի վերայ հասեալ լուսոյ գիտութեանն՝ եջոյց
 նոցա զդառն կիրս բնութեան և զողբումն նորա. սրբեաց
 զարտասուն՝ հաստատեալ զօրէնս բարեմարդութեան. ու-
 սոյց եթէ ընկերական ստեղծաւ մարդ առ ձեռն տալ մի-
 մեանց 'ի վայելս բարօրութեան : — Մ'րդ ամենայն ազգք
 միաբանք հսկեն 'ի պահպանութիւն իրաւանցս, կամին զիտա-
 դաղ վայելս կենաց հպատակաց իւրեանց, և զօրէնս հաս-
 տատեալ և կնքեալ ուսեալք յօրինաց բնութեան, կալոյ 'ի
 սահմանին իւրաքանչիւր յորում գտանին, և պահելոյ յան-
 դորրու զամենայն հպատակն՝ տարածանելով և յամենեւին
 զգութ հայրական խնամոց, ոչ խտրեն զազգ և զկրօն, այլ
 միայն ակնարկելով 'ի միութիւն բնութեանն՝ ամենեցուն
 զօրով մարդ, և ամենեքին ստեղծեալք 'ի բարօրութիւն,
 և ամենեքին գողով կարօտ ձեռնտուութեան միմեանց : Մ'րդ
 գտանին բաժանեալ ազգք ընդ հովանաւորութեամբ ոյսր
 կամ այնր պետի, ընդ օրով զնոսա արկ Մ'տուած, յեւ ընդ
 երկար յանխաղաղասէր կեանս տառապելոյ նոցա՝ 'ի զե-
 րել և յիշխել զակն եղեալ : Մ'մենայն պետութիւնք միա-

ձայնք և միաբանք յուխտ մտեալ կալ անդրդուելի յիրաւունս ազգաց, և մի ևս ելանել ըստ սահման իւրեանց, զհետ են վաստակելոյ 'ի բարգաւաճումն ազգաց՝ որք գտանին պատասպարեալք ընդ հովանեաւ իւրեանց . և մէն մի 'ի պետութեանց իբրեւ տէր իւրաքանչիւր իւրումն գերդաստանի՝ որոշէ զգործ իւրոցն հպատակաց : Սէտն 'ի զլուխ ամենեցուն իբրեւ հայր, և այլ պաշտօնեայք, գործակալք և իշխանք, արուեստականք և այլն, ամենեքին հրամային կալ 'ի խաղաղութեան 'ի գործս իւրաքանչիւր և յիրաւունս ազգաց և բնութեան : Եւս վախճան ընկերութեան, այս և ցանկացեալ բարութիւն որ յընկերութենէ մարդկան . և որ յայսմ հետէ պատրուակ զազգն և զօրէնս հարցն առեալ, աշխարհաւեր պատիր ազատութեան ցնորիւք յօժարեսցի մերժել յանձնէ զխաղաղութիւնն, որոյ պահպանութեան խնամածութեան պետք, իրաւամբք 'ի սուր և 'ի մահ գատեսցի այնպիսին 'ի վարձ խռովայոյզ բարուց իւրոց :

ՄՁԷ . Իձէ երկու կամ բազում ազգք 'ի միասին գտցեն նոր իմն երկիր բնակութեան, պարտին բաժանել զնոյն հաւատարութեամբ 'ի մէջ իւրեանց . իսկ եթէ ոչ առնուցուն յանձն զսոյն, յայնժամ իւրաքանչիւր օր 'ի նոցանէ համարի տէր այնմ մասին, յորում զառաջինն զոտս հաստատեաց : Երբնպէս եթէ ուրիշ երթեալ 'ի վայր իմն անմարդաբնակ՝ գրաւեսցէ զմասն ինչ նորա, և ապա ելեալ յերկիրն յայն այլոյ ուրումն ազգի առ 'ի տիրել այլոց մասանց երկիրն, պարտ է ակն ածել իրաւանց ինքնիշխանութեան առնն 'ի վերայ երկրի իւրոյ . քանզի մարթ է զի և նորա հրաւիրեալ զոմանս առ իւր, ազգ իմն նոր առանձին կացուցէ :

ՄՁԸ . Երբժամ բազում գերդաստանք 'ի միասին՝ մէն մի ինքնատեարք բնակասցին յերկրի ուրեք, իւրաքանչիւր առեալ մասն ինչ հողոյ ըստ անձին բաւականի, թէպէտ վայելեն սօքա յիրաւունս ազատութեան իւրեանց, բայց ոչ կազմեն ազգ և իշխանութիւն . և ոչ կարեն սեփականել զայլ մասունս երկրի զթողեալն անձեռնամերձ, որոյ կարէ այլ օր եկեալ տիրանալ . այլ առանց ստնանելոյ ազատութեան մերձաւորացն իւրոյ առանձնականացն, որք լաւագոյն վասն

ազգք . Թէդէտ մարթ է և ամենեկին իսկ արգելու առ երկիւղի փնասու իրիք ազգին . որպէս առնեն Սինէացիք և Նաբոնացիք արգելեալ զմուտ օտարականի յաշխարհ իւրեանց , զի մի զեղծանիցի ժողովուրդն :

ՄԴ . () տարականք 'ի մտանել յաշխարհն՝ պարտապանք են 'ի պահպանութիւն օրինաց աշխարհին , և հպատակելոյ դատաստանաց նորին . և 'ի յամել նոցա անդէն , և 'ի վայելել 'ի բարութիւնս աշխարհին , պարտին լինել հաղորդ և հարկացն և բաժից՝ որք կարգեալք են 'ի խաղաղ բնակակցութիւն քաղաքացւոց . այլ ազատք են 'ի զինուորութենէ և յայլ ամենայն պարտուց՝ որք ենն 'ի պահպանութիւն իրաւանց և յազատութիւն ազգին . զի ինքն մասն է օտար պետութեան հանգերձ ամենայն իւրայովքն մարդկամբ և ստացուածովք , վասն որոյ և կայ յիրաւունս նորուն , բաց 'ի կալուածոց՝ որք են ազգին . վասն որոյ և ըստ օրինաց աշխարհին պարտի հատուցանել և զտուրս կալուածոցն : Վոյնպէս ևս կեալ յորէնս պետութեանն՝ հպատակեալ ամենայն սահմանադրութեանց նորուն . և 'ի յանցանելն դատիլ առաջի իշխանի երկրին : Վ. յլ եթէ չառնուցու յանձն զոչոյն օտարականն , յայնժամ մարթ է տալ դատել զնա առ դատաւորի ազգի իւրում :

ՄԴԱ . () տարական որ 'ի քաղաքի հասեալ 'ի վախճանել , յայտ է զի ժառանգեսցեն զնա իւրքն ըստ օրինաց իւրոյ ազգի . նոյնպէս և զյեղանակ կտակին պարտի յերկրել . ըստ այնմ օրինաց և զկարգաւորութիւնսն առնել : Ս'իայն կարէ անզանազանաբար կարգաւորել զկտակն ըստ օրինաց ազգին իւրոյ և կամ քաղաքին , յորում առնէ զբնակութին , զստացուածոց հաստատանոց և զշարժականաց՝ զորս ունի առ իւր 'ի քաղաքին :

ՄԴԲ . () ինքն իմն են վաղէմի , կուէցեալ իրաւունք պանդրիտի . որով օտարական որ ոչ կարէր 'ի մեռանել իւրում կացուցանել զօր ժառանգ , և ոչ ինքն մտանել այլում 'ի ժառանգութիւն . այլ ամենայն ստացուածք նորա զնային 'ի գանձ հասարակաց . բայց քանզի այս է ընդդէմ բնական օրինաց , վասն որոյ գրեալ թէ մերժեալ է 'ի սպառ 'ի պէ-

տութեանց և անարգեալ : Հռովմայեցիք կարան զօրէնս զայս . իբր զի 'ի վախճանել Հռովմայեցւոյ ուրուք յօտարին պետութեան , գրաւէին յարքունիս զամենայն ինչս նորա . և ինքեանք առ փոխարինել նոցուն , վարէին ընդ օտարա-կանս նովին օրինօք :

ՄԴԳ • Խիտանութիւն 'ի ձեռս է ազգին թոյլ առնելոյ կամ ոչ՝ օտարականի գնել զհաստատուն ստացուածս . նա եթէ և թողուցու ևս , կան և մնան այնօրիկ ընդ նովին օրինօք աշխարհին : Իսկ եթէ արգելուցու՝ այնպէս կարեւոր դատեալ 'ի բարւոք տնտեսութիւն աշխարհին իւրոյ , ոչ որ յանիրաւութիւն գրեցել զարգելումն . զի այն ոչ եթէ հարստա-հարութիւն ինչ է իրաւանց այլոց , այլ խոհական զգուշու-թիւն յանտեղութեանց՝ որոց մարթ իցէ զհետ գալ այնր ազատութեան , զորմէ կասկածէ՝ ունելոյ՝ անուշտ իրաւացի պատճառս :

ՄԴԴ • Ըէ ինչ տարադէպ առնել ամուսնութիւն օտարա-կանի 'ի պետութեան . սակայն եթէ ազգն ոչ դատեսցի օգտակար զսոյն , այլ և փնտսակար իսկ աշխարհին , կարէ արգելուլ ամենն ին , և կամ պայմանս 'ի վերայ յաւելուլ իրաւաւրքն՝ որովք հսկէ 'ի խաղաղութեան վայելս իւրոցն : Իս ոչ որ յազգաց կարասցէ տժգոհ ընդ ընտրութիւն կարգացդ լինել : Գարձեալ ամուսնութիւն ընդ օտարականաց այլադէնից գրեթէ արգելեալ է ընդ ամենայն ազգս : Իս Շ ուէտս սահմանեալ է գումար իմն դրամոյ , զոր օտարա-կանն պարտի ածել ընդ իւր 'ի քաղաքն , որ կամիցի ամուս-նանալ ընդ քաղաքացւոյ :

ՄԴԵ • Ըմենայն գործք պարտուց՝ հարկաւորեալքն , ընդ հանուրք և անհրաժեշտք , յառաջ գան յիրաւանց՝ որք նոյն պէս են հարկաւորեալք ընդ հանուրք և յորոց ցիցէ մարթ զրկել զայր : Ընութիւնն երբէք չգնէ մարդոյ պարտս 'ի վե-րայ առանց առաջի առնելոյ և զարտեհութիւն առ 'ի լրումն այնոցիկ : Ընհրաժեշտք են իրաւունքն և կարեւորք առ 'ի վարել 'ի գործ զպատեհութիւն . և որպէս չէ հնար առնել զմարդիկ ազատ 'ի գործոց պարտուց բնութեան , այսպէս ևս չէ հնար զրկել գնոսս յիրաւանց աստի :

ՄԳԶ. Իրաւունք էին ամենայն մարդոյ՝ ի նախկին յանսեպհականութեան հեանս, վարել ի պէտս իւրեանց անխտիր զամենայն ինչ՝ որչափ էին կարեւորք առ ի ընդ զգործս պարտուց բնութեան. և զի չէ հնար զրկել յիրաւանցս զմարդիկ, վասն որոյ արդ ի տիրապետութեան և ի սեփհակահնութեան դոյից կարեւորքն յանհրաժեշտ պէտս մարդկան հան մնան դարձեալ հասարակաց մարդկան յիրաւունսն անսեպհական վայելից։ Բրդ ի տիրապետութեան և ի սեպհականութեան են լռելեայն սահմանեալ իրաւունք բնութեան ամենայն մարդկան ի վերայ ամենայն սեպհականելոցն իրաց՝ ի դէպն յայնոսիկ, յորս ի բառնալ իրաւանցս մնային մարդիկ զրկեալ բոլորովին ի կարեւոր պիտոյից իւրեանց։ Իրաւունքս այսոքիկ են մնացուածք նախկին անսեպհական վայելից. և են իրաւունք ազգի ի վերայ գոյից այլոց ի գտանելն զիրկ ամենայնիւ յիրաց ինչ ի ստիպել պիտոյից հարկին։

ՄԴԷ. Բրդ որ ոք առ հարկի ստիպի գործել ինչ, համարի անկեալ յիրաւունս հարկի. բայց հարկն պարտի լինել ստիպողական և պահանջումն միակ դարման ի լրումն հարկին, զօրով անհնարին այլազգ ինչ տնօրինել։ Եթէ պակասիցին ի քաղաքի ցորեան, իրաւունք են քաղաքին պահանջել յայլմէ առ ի սրահել զկեանս, եթէ կարէ՝ հատուցմամբ գնոցն. և եթէ նա՝ ընդգէմ բնական իրաւանց, կամիցի ժըխտել, օրէն իսկ է ի գործ արկանել ընդգէմ նորա բռնութիւն։ Սոյն իրաւունք հարկի են և առանձնականաց։ Բայ բարեմարդութիւն իրաւանց հարկի պատուեալ է առ եւրոպայիս. և ի լրումն պարտուց այսր հարկի իրաւանց սովորութիւն կալան յամենայն բարեկիրթ ազինս կանգնելոյ անկեղծանոցս և աղքատանոցս, որոյ ի ծախս մասն հաննէ քաղաքացիք ի սեպհական ընդիւ իւրեանց, զի յայնոսիկ զիմեալ նեղեալքն ի հարկէն ընուցուն զկարեւոր պէտս իւրեանց։ Բայսպիսի մարդասիրութեան օրէնք էին հաստատեալ յազգին մերում ի ժամանակէ անտի թագաւորութեան Բշակունեաց, զոր Սուրբն Սեբեոս առաւել զօրացոյց շինեալ բազմաթիւ աղքատանոցս և օտարանոցս ընդ

աշխարհն ողջոյն . զի աղքատք , օտարք և անկարողք ժողովեալք 'ի նոսին վայելեցեն յիրաւունս հարկին :

ՄԴԸ . Եւ իրաւունք անցից են մասունք անսեպհական վայելից : Եւ ինչ չև ևս էին տիրապետութիւնք , ամենայն որ քնայր անխտփան ընդ ճանապարհն զոր կամէր . բայց արդ ամփոփեցաւ և այդ իսկ ազատութիւն . սակայն 'ի ստիպել հարկին 'ի դէպ է խնդրել զանցս . նա և 'ի վերահաս վտանգի մահու և կորստեան , եթէ չգուցէ այլազգ հնար իմն զերծանելոյ և կամ զնալոյ ընդ այլ ճանապարհ , մարթ է նաև յու կամս ազգին անցանել ընդ երկիրն բռնութեամբ . նոյնպէս ևս խնդրել պարենս : Եւ յանցանել քո ընդ նորուն սահման եթէ նոյն հարկ վտանգի փնասուց 'ի վերայ կայցէ և նմին , յայնժամ իրաւունք են և նորա զգէմ ունելոյ և չտալոյ քեզ անցս : () որ օրինակ իրաւունք են նաւակօծելոյ ու մեք պատսպարիլ 'ի նաւահանգիստ օտար . բայց եթէ իցէ 'ի նաւուն հարուած ժանտախտի , իրաւունք են ազգին չտալոյ տեղի 'ի նաւահանգստին և վանելոյ զնոյն ուբաձգութեամբ . զի սէր օրինաց սկսանի յանձնէ :

ՄԴԹ . Եւրպէս առանձին որ ազատ է 'ի հաստատել զընակութիւն իւր ուր ինքն ախորժեսցէ , սապէս և բազմութեան ժողովրդոց որ հալածեալ 'ի բնակութենէն ստիպիցի իրաւամբ զաղթել յայլ աշխարհ , պարտ է ազգին տալ նմա տեղի բնակութեան . բայց եթէ իցէ անձուկ աշխարհն 'ի բնակութիւն , և կամ այլ իմն պատճառ փնասելոյ ազգին 'ի զալլստենէ զաղթականայն այնոցիկ , կարէ յայնժամ տէր երկրին մերժել զնոսա իրաւամբ . որք ստիպին զիմել յայլ աշխարհ ընդարձակագոյն : Եւ եթէ և ամենեքին ոչ կամիցին ընդունել՝ պատճառեալ զանձկութիւն և զփնաս , կարեն նոքա դառնալ յետս ուստի ելինն , որ և չունի իրաւունս մերժելոյ զնոսա : Բայց 'ի հաստատել զընակութիւն իւրեանց 'ի սահմանի աշխարհի ուրուք՝ պարտին հպատակել ամենայն օրինաց և կարգաւորութեանց զոր նոցա առաջի արասցէ . և կալ ամենայնիւ 'ի հպատակութեան իբրև զազգայինս այնր աշխարհին : Եւ յաղթիկ են փնայուածք նախկին անսեպհական վայելից : (4) ԳԻՐԻՔ Բ. ԳԼ. Ա.)

3. Օրինակ առաջադրանքաւոր արգասեաց խորոց ծովու (ՄԻՐ), զնոյն է իմանալ զանսպառ գոյից՝ որք գտանին ի սահմանի պետութեան. զոր օրինակ թէպէտ և տէր իցէ որ գետոյ, այլ ոչ կարէ արգելուլ օտարի ումեք ըմպել կամ վարել ի պէտս իւր ի ջրոյ գետոյն՝ որ է անսպառ. նոյնպէս և զանցս ընդ ծով՝ որ ի սահմանս աշխարհին, Վարձեալ ոչ կարէ արգելուլ զգործս՝ որք ոչ բերին ի փնաս. զոր օրինակ ձկնորսաց արկանել վարմս յափունսն. կամ առնուլ ջուր ի պէտս նաւուց յաղբիւրականց և այլն, զորս բնութիւնն չնորհեալ է աննուազաբար մարդկան. և չէ մարթ զրկել զնոսս յիրաւանց աննուազ ձրից բնութեան, Վայց եթէ գուցէ կասկած իմն վտանգի կամ երկիւղի կամ դաւանաց, յայնժամ իրաւունք են արգելուլ, Կա առնել զատաստան զայսմանէ անկ է տեառն և եթ գոյից. և չէ հնար այլոց քննել և դատել զգործոց օտարի, Սակայն պարտ է տեառն գոյից յառաջ բերել զպատճառսն, և մի ունել ի ծածուկ. քանզի զորս արգելու, նոցին և զպատճառսն ցուցանել պարտ է. ինքն անիրաւի ի լռելն զպատճառսն, և այլք նոյնպէս՝ եթէ յետ լռելոյն չկամիցին հանգարտել լռել, ՄԱԼ եթէ պատճառքն պատրուակք միայն իցեն, անիրաւք են. թէպէտ ոչ որ յազգաց կարիցէ կալ դատաւոր այնմ. զի Մտուած միայն է դատաւոր խղճի, Կսկ եթէ յայտ իցէ պատրուակն լինել պատճառացն յառաջ բերելոց, յայնժամ ըստ թելադրելոյ խոհեմութեան, պարտ է բռնադատել զնա կալ յիրաւունքս բնութեան և ազգաց:

ԿԼԱՍԻԿ Օ.

Յազազս պարտուց որ առ աջն իրաւունն անբաղատութեան և
ուխտի նիգակակցութեան և այլոց հրապարակական գաշանց :

ՅԵ. Ընդհանուր պարտք տեսան գոյից : ՅԲ. Յազազս անցից որք չենն
'ի ֆեսա : ՅԴ. Մարգարիտութեան պարտք ազգի : ՅԵ. Բեկ զինչ իցէ նա-
խադրութիւն : ՅԵ. Պարտանք նախադրութեան : ՅԶ. 'Նախադրութիւն
անխնայաւ : ՅԷ. Պատճառ լուութեան և նշան բողոքարկու : ՅԸ. 'Նախա-
դրութիւն հիմնեալ 'ի ջոյցս տեսան գոյից : ՅԹ. 'Նախադրութիւն 'ի մէջ
ազգաց : ՅՁ. Բեկ զինչ ուխտն և գաշն իցեն : ՅՁԵ. Ոյք են իրաւունք
մասանելոյ յուխտ : ՅՁԲ. Ուխտն է վաւեր և հարստահարութեամբ ոչ լու-
ծանի : ՅՁԴ. Ոչ ինչ է ուխտն կռեալ 'ի ֆեսա աշխարհին : ՅՁԵ. 'Նշնագէս
և որ առ անիրաւել իցէ , և առ յանպաշտան միսի գործս : ՅՁԵ. Չէ
մարիմ մասնել 'ի նոր ուխտ հակառակ տառնոյն : ՅՁԶ. Ազգք ուխտի
գաշանց : ՅՁԷ. Միամտանութիւն ուխտի ընդ պարտս որ առ անն : ՅՁԸ.
Դաշն առ 'ի չարստահարել : ՅՁԹ. Դաշն պարտուց կամուտացն գոր-
ծոց որք չենն յարեն բնութեան : ՅՂ. Դաշինք անհաւատարք : ՅՂԵ. Ի
կրթէք անհաւատար գաշին լինել համաւայն արինաց բնութեան : ՅՂԲ.
'Կարիցէ կրել փոփոխութիւնս գաշն : ՅՂԴ. Չնորոգելոյ գաշին 'ի յաջոր-
դել պետին : ՅՂԵ. Դաշն լրացեալ 'ի կողմանէ միոյն :

ՅԸ. ԿԼԱՄԵՅԵԱԼ, կալ յարդար իրաւունս 'ի լնուլն ըզ-
պարտս որ առ օտարս , յայնտիկ որք ոչ բերին 'ի ֆեսա ազ-
գին , ոչ է արժան շատ գրել զոր և է ֆեսա թեթեւ առ 'ի
մերժումն նպաստիցն . այլ պարտ է համեմատել զֆեսա ան-
ձին ընդ հարկաւորեալ պէտս օտարին , և եթէ ֆեսա անձին
իցէ թեթեւ և պէտք օտարին ծանր , պարտ է յայնժամ առ
ոչ ինչ զֆեսա անձին գրեալ լնուլ զծանր պէտս նորուն . այլ
ոչ նայնպէս եթէ և օտարին պէտք իցեն ըստ խրուսմն : Իսկ
լնուլ զկարեւոր պէտս օտարին նուազ ֆեսաիք անձին' է փո-
խել զֆեսան զայն 'ի մեծ օգուտ անձին . զի ըստ բերել զի-
պացն յաւաւել իմն ծանր պէտս քս , և նորա հասցեն քեզ
յօգնութիւն ծանրագոյն տուժիք անձանց քան զբոյր այժ-
մու ֆեսա . և այսպէս օգնութիւնն զոր մատուցանես արդ
այլում , զարձցի 'ի քեզ լիապատար :

ԵՐ . Սեպհահանութիւնն ոչ կարէ լինել խափան անցից ընդ աշխարհն՝ որ ի պատճառս վաճառաշուծեան և վաճառորդերոյ մարդկան ընդ միմեանս . ի բաց առեալ զառանձին դէպս վտանգաց և փնասուց : Իչ ոչ իսկ կարէ պարտս իմն յաւելու ծանր տուգանաց ի վերայ անցաւորաց՝ գոյով անցից ճանապարհի շնորհեալ մարդկան յիրաւանց բնութեան : Եւ ժամն է յառաջ բերել աստէն զկարծիս՝ Եւրեմ պերկի որ ի ժողովն Կոստանդեայ . « Ետուած արար զերկինս ի բնակութիւն իւր և սրբոյ , և ետ զերկիր մարդկան վարել զայն յօգուտ իւրեանց . և ճանապարհքն են ի պէտս նոցա . և ոչ ինչ հարկաց ներքոյ եղ Ետուած զնոսին » : Սակայն և այնպէս մարմ է արգելուլ զանցս առանձին ազգի ումբ , առ զժառութեան եղելոյ ի մէջ իւրեանց վասն իրիք պատճառի . և կամ անիրաւութեանց տարեալ ի նմանէ , և երկուցեալ ի դաւանաց :

ՅԴ . Խողով օտարաց վարել իրօք որք չենն ի փնաս ազգին , այդ չէ շատ առ բարեմարդութիւն . այլ պարտ է շնորհել նոցա և զամենայն ազգս զիրութեան . որպիսիք են յարդարել զճանապարհս , պատրաստել զօթեւանս առ ճանապարհօք ի հանդիստ ուղեորաց , սրբել զնոսին յաւազակաց , յուցանել նոցա զկարեւոր մարդասիրութիւն ի քաղաքս՝ յորս բնականն : Յայտոիկ գործս բարեմարդութեան պարտին և ամենայն քաղաքացիք առաքինանալ , որոյ գովութիւնն ոչ միայն ի մարդկանէ , այլ և առ յԵտուծոյ :

ԵԴ . Իչ զի տիրապետութիւնն ոչ հաստատեցաւ ի բնական օրինաց , այլ զի մարդիկ բնութեամբ մէտք ի չարն , փոխանակ ընկերացեալ ձեռն տալոյ միմեանց յօգուտ անձանց և այլոց , զական զնենն ի յախշտակել և ի փնասել , վասն որոյ եղև հարկ կարգելոյ զօրէնս տիրապետութեան և սեփականութեան աշխարհաց՝ առ ի պատապարել անձանց և առ ի կեալ յանփնաս բարեկեցութեան : Եւ և առ ի զառաջս առնուլ և անդիպութեանց ինչ յառաջ եկելոյ ի տիրապետութենէ , սահմանեցան և այլ օրէնք մասնաւորք , յորս է և նախադրութիւն , որ է իրաւունք սեպհահանութեան իրաց՝ ստացեալ յերկարժամանակեաց անքողօք վարելոյ ի

պէտա զնոսին . քանզի այլազգ անհնարին էր վախճան առնել վիճից և լռեցուցանել զանիրաւ դատախազս . վասն որոյ 'ի քաղաքական օրէնս եղաւ չափ իմն ժամանակի նախագրութեան , յորում եթէ չունիցի ոք բողոքարկու , յայնմ հետէ այն ամենայն զորս վայելէր ցայն վայր բարեմտութեամբ , համարին սեփհական նորա ինչք :

ՅԵ . 'Երեսօրութիւնն պարտի հաստատիլ յօրինաւոր իմն կարծիս , որոյ երեք են մասունք . Ա . Օ ի տէրն նախկին ոչ կարասցէ յառաջ բերել 'ի պատճառս լռութեանն զանյաղթելի տգիտութիւն իւր : Բ . Օ ի ոչ կարասցէ ցուցանել զիրաւունս բռնադատ լռութեանն , այլ վարկաբարձի պղերգութիւն : Գ . Եւ զի լռեալ անտեսեալ իցէ ընդ բազում ամս ըստ սահմանելոյ քաղաքական օրինաց :

ՅԶ . Եւ և նախագրութիւնն անուանեալ Ենյիշատակ . որոյ սկիզբն է անյայտ թաղեալ 'ի շրջանս ամաց : Ե խափանումն այսր նախագրութեան չէ հնար յառաջ բերել պատճառս . զի որոյ սկիզբն իցէ անյայտ , ոչ ինչ պատճառք զօրեցեն 'ի ցուցանել զնոյն անվաւեր :

ՅԷ . Եւ զԺանի նախագրութիւնն եթէ տէր գոյիցն ցուցցէ հաւաստեալ լեալ պատճառ լռութեան իւրոյ տգիտութիւն անյաղթելի . զոր օրինակ՝ եթէ 'ի վախճանել հօրն ծածկեալ մուրհակացն անյայտ իմն տեղում , և յետ անցանելոյ թուոյ ամացն սահմանելոց՝ իցէ գտեալ ըստ զիպաց իմն , իրաւամբք զրաւեսցէ զգոյսն : Հայտալիսի դէպս անյաղթելի տգիտութեան երբէք տեղի ոչ գտանէ նախագրութիւն : Եւ կամ դարձեալ եթէ ցուցցէ զի առ երկիրդի վերահաս վտանքի շարեաց ոչ կարէր պահանջել , 'Եւրձեալ զի ոչ կարէր յայտնել զանձն լինել տէր գոյիցն առ անպատեհութեան ժամանակին , և այլն . և եթէ նշանակեալ ունիցի առ իւր զպատճառսն , ոչ կարէ լինել նախագրութիւն : Եւ իսկ է սովորութիւն կալեալ 'ի մէջ պետաց , պահել զգրօշանշան ազգին , նախարարութեանն և գաւառին , և զպատուանուն գաւառապետութեանն , առ 'ի յայտ առնել եթէ ոչ հրաժարի յիրաւանցն :

ՅԸ . 'Երեսօրութիւնն լինի օրինաւոր՝ եթէ իցէ հիմնեալ

'ի կամս ժառանգաւորին . եթէ տէր գոյիցն տացէ ցոյց իմն հրաժարելոյ յիրաւանցն 'ի դէպս՝ յորս պարտ էր նմա ասել զձեմարխոն . քանզի յայնժամ հարկ է հաւանել եթէ չիցէ ընդ խաղս հրաժարումն յիրաւանցն : Ասան որոյ եթէ յետ ժամանակաց փոխեալ 'ի մտացն կամիցի նորոգ ցուցանել զլի-
նել իւր ժառանգաւոր, յայնժամ նախագրութիւնն հիմնեալ 'ի վերայ նախկին ազատ կամաց ժառանգաւորին՝ է անփոփոխ :

ՅԲ . Նախագրութեանն գոյով պատասպարան իմն օրինաց բնութեան ընդդէմ յարձակմանց ապականեալ բնութեան, որ թուի եղծեալ զօրէնս նորա 'ի սրտից մարդկան, առաւելապէս կարեւոր դատին ազգք զնոյն նախագրութիւն 'ի պահպանութիւն ազգաց, քան առանձին մարդկան : Բողոք ազգացն յաճախ երևեալ ընդդէմ զրկողութեան, և վէճք անհաշտականք, և զետահոս արեանցն հեղմունք, այս ամենայն վախճան առնուն օրինօք նախագրութեան . որոյ եթէ չէր լռեցուցեալ զկողմունս, և եթէ պետութիւնք 'ի ծագումն իւրեանց 'ի վեր ելանէին առ 'ի տալ իւրաքանիւրոց զիւրն, յայնժամ փոխանակ ցանկացեալ բարօրութեան 'ի վայելս ազատութեան, էր տեսանել զմարդիկ հեծել անզերծ յողորմ թշուառութեան՝ առ ոտն հարեալ զխոլին զօրէնս բնութեան : Բրդ է սահման օրինաց նախագրութեան, յետ հաստատելոյ քաղաքական բարեմարդութեան 'ի պետութիւնս՝ լինել անբողոք երկարժամանակեայ սեպհականութեան սահմանաց աշխարհացն՝ որոց տիրացեալ գտանին . վասն որոյ առ 'ի կեալ մարդկան 'ի խաղաղութե և առ 'ի վայելել 'ի բարօրութեան, պարտ է ամենայն ումեք հանդարտացեալ 'ի վիճակին՝ յորում գտանին, վստահել 'ի զարգացումն յամենայն ազգի ազգի բարեմասնութիւնս : — Բրդարեւ արժանի ողբոց են հանգամանք վաշտութեան աշխարհաց վաղեմի դարուց, մինչդեռ ոչ նախագրութիւն գրէր յիրաւունս, և ոչ ժառանգաւորն լինել արժէր յիրաւունս յազատ վայելս գոյիցն . յորժամ մարդիկ չհպատակէին իրաւանց, այլ կամաց յաղթականացն : Այստապարհակ յուզելոյ ընդ երկար՝ ապա ուրեմն 'ի վերայ հասեալք իրաւանց արդարութեան, դադարեալ խաղաղացան

ազգք զգուշացեալք երանել ըստ սահման . և սկսան ինամել զազգան հպատակեալս ինքեանց , տարածանելով զգում և զէր առ հասարակ յամենայն ազգս հպատակեալս ինքեանց կալով յօրէնս բնութեան , և յօրգորելով զամենեւին 'ի ձեռնտուութիւն միմեանց , կանխելով և ինքեանք անդու 'ի նոյն : Ի՞նչ որք երկմտեցի ընդ հաստատութիւն նախադրութեան հիմնեալ 'ի վերայ ընդգրկելոյ հպատակ ժողովրդոց զխաղաղութիւնն շնորհեալ նոյս 'ի պետացն' ընդ որովք 'ի հպատակութեան գտանին , և յընդունելութեան ձեռնտուութեան պետութեանցն՝ առ 'ի կալ յիրաւունս իւրեանց կալուածոցն և գոյից իւրաքանչիւր գերդաստանաց : Ի՞նչ յետ միանգամ ընդունելոյ ամենայն կրթեալ ազանց զնախադրութի ժառանգութեան այժմեան պետութեանց , և յետ խաղաղանալոյ ամենեցուն՝ հասեալ սահման աշխարհացն և ազգաց և գաւառաց և նահանգաց և գերդաստանաց և հրապարակական և առանձնական գոյից , բաժնից և ժառանգութեանց և վիճակաց և սուգութեանց , հարկ է ամենեցուն կնքել ընդ մուացութեամբ զվաղեմի զիրաւունս՝ որք հիմնեալ էին միայն 'ի զօրութեան զինուոց , և կալ յարդար իրաւունս նախադրութեան , և համբուրել զցանկալին մարդկան զխաղաղութիւն . զի է վախճան բնական օրինաց վայելք բարօրութեան ձեռնտուութեամբ միմեանց : Ի՞նչ և ձիզն իւրաքանչիւր պետացն է այս . օրով հասեալ ամենեցուն 'ի լրումն օրինաց բնութեան , որ իրաւունք են յայսմ հետէ խռովելոյ նոյս արհամարհեալ զձեռնտուութիւն ընկերութեանն և պետութեան՝ յօրում վայելեն , յիշատակեալ և եթ զանցս վաղեմի ժամանակաց՝ որք ոչ միայն չօգտեն ինչ , այլ և ֆնասեն մեծապէս այժմեան բարգաւաճութեան ազգաց կապելոց յօղիւ օրինաց բարեմարդութեան :

ՅԺ . Կարևորագոյնն 'ի յանգութիւնս ազգաց ընդ միմեանս է Իլիտան դաշանց , որ է Խակամ հաւանութիւն գերագոյն իշխանութեանց յօգուտ հասարակաց՝ մշտնջենաւոր կամ ժամանակաւոր . և է կարգեալ 'ի լրումն բնական պարտուց բարեմարդութեան 'ի գործս տեսչութեան . զի

ազգին անվատա՛հը ընդ ողջմտութիւն միմեանց 'ի կալ 'ի բնական օրէնս սիրոյ, իմաստնազոյնքն 'ի նոյանէ առնեն հաւատարիմ ուխտիւ դաշանց զայն ամենայն պարտս բնական օրինաց՝ յորս կային անշուշտ անդրդուելի, և թէ չէին 'ի նոսա նենգագործ խորհուրդք վրիպական տեսութեան։ — Եւ սոսկ դաշն՝ որով բան տան միմեանց կողմանքն երկօրին միաբանել 'ի գործ, տուեալ խոստումն 'ի լուսն այնուրիկ, որ և կօշի Կամակջութիւն։ յորում 'ի լուսն գործոյն դադարին և պարտք կամակջութեանն։ Եւ ուխտն կապեալ միանգամայն յար անբաւ։

ՅԺԱ. Հրապարակական ուխտք հաստատին 'ի մէջ գերագոյն իշխանութեանց և պետաց յանուն աշխարհացն. վասն որոյ իրաւախոհութիւնքն լեալք 'ի մէջ պետաց յառանձին գործս իւրեանց, կամ պետի ընդ առանձին ումեք, ոչ են հրապարակական ուխտք։ Ըստ սահմանելոյ հիմնական օրինաց պետութեանցն՝ կարեն պետք մտանել յուխտ յանուն ազգին. և երբէք նախարարի ուրուք կամ նախարարութեան հաստատել զուխտ դաշին յանուն ազգին ըստ յանձնելոյ պետին և կամ հիմնական օրինաց։ Կոյնպէս և պետութիւնք մտեալք ընդ հովանաւորութեամբ այլոյ. միայն և թէ չիցէ ընդ թշնամոյ պաշտպանին իւրեանց ընդդէմ պահանջմանց նորա։ Կարձեալ կամեցեալ ազգի մտանել յուխտ ընդ հեռաւոր աշխարհս, առաքէ ամենիշխան պատգամաւորս՝ տալով 'ի ձեռս նոցա զամենայն կարեոր իշխանութիւն ուխտակցութեան։ Եւ այց չեւ ստորագրեալ 'ի պետէն՝ անվաւեր է ուխտն, սակայն և առ 'ի կարող լինել ժխտելոյ իրաւամբք զստորագրութիւն իւր՝ պարտի յառաջ բերել պատճառս հաստատունս և անընդգիմակս, զորովք պատգամաւորն ամենիշխան իցէ արարեալ անտես։

ՅԺԲ. Ուխտն և դաշն կապեալ ըստ օրինի 'ի կարող իշխանութեանէ հաւանութեամբ կողմանցն, և վաւեր. վասն որոյ պարտ է քաջ կռիւլ յառաջագոյն, քանզի յետ միանգամ կապելոյ 'ի նոյն, երբէք յինչ և է պատճառս չէ հնար լուծումն նորուն։ Եւ թէ լինէր թոյլ յետս կալոյ յուխտէն, պատճառեալ զանգիտութիւն և կամ զհարստահարութիւն,

այնուհետեւ ոչ ինչ գտանէր 'ի մէջ ազգաց հաւատարմութի բանից, և ոչ որ կարէր լինել վստահ ընդ հաստատութիւն զաշանց իրիք: (Իրէնք քաղաքական 'ի կրեւն զհարստահաւրութիւն կարեն հանել յերեւան զձեմարտութիւն ուղղադատութեամբ դատաւորացն: Բայց 'ի հարստահարել պետաց զգալինս, ո՞ր կացցէ 'ի միջի իրաւարար:

ՅԺԴ. Ուրտ կապեալ բարեմտութեամբ, և ապա 'ի վերայ հասեալ՝ թէ բերի 'ի փնաս ուխտակցին, անտեսել զնուաւ առանց պակասելոյ 'ի պարտուց՝ որ տու անձն, և առանց կրելոյ մեծ իմն փնաս, և գործ արժանի զովութեան և համաձայն իրաւանց ազգաց: Պարձեալ՝ թէպէտ է ընդդէմ իրաւանց հարստահարութիւն ուխտի և դաշին, սակայն և այնպէս անգոր ենդամենեւին եթէ բերիցին 'ի փնաս աշխարհին. զի առաջնորդ ազգին՝ կարգեալ առ 'ի խնամել զազգն, չունի իրաւունս գործելոյ ինչ 'ի կորուստ նորուն: Արդ ուխտ կապեալ 'ի փնաս ազգին՝ է ոչ ինչ. քանզի ազգն ոչ կարէ կամակցիլ 'ի գործ ինչ՝ որ իցէ անձին 'ի զեան ընդդէմ բնական օրինաց: Աթէ առաջնորդ իւր գտաւ կամակցեալ 'ի վրէպ խորհուրդս, անիրաւեցաւ ընդդէմ ազգին և պաշտաման իւրոյ, և իրաւամբք մերժեցէ ազգն զնոյն. և չէ այս հարստահարութիւն դաշանց, զի ուր չիցեն օգուտ ազգի և իրաւունք, անդ և ոչ մի ինչ դաշն:

ՅԺԵ. Ուսն որոյ և դաշն կապեալ 'ի փնաս այլոյ ազգի է ոչ ինչ. քանզի ուր չիք իշխանութիւն, անդ և ոչ մի ինչ դաշն. և զի չէ որ իշխան միւրոյ 'ի գործ անիրաւ և անարժան, ապա և որ մտանէ յուխտ 'ի փնաս օտարին, որ է գործ անիրաւ ընդդէմ օրինաց բնութեան և ազգաց, գործէ զգործ դաւաճանի՝ յորմէ պարտի հրաժարել: — Արօնից զանազանութիւն ոչ ինչ է խափան ուխտակցութեան ազգաց. այլ և անիրաւ է կապել 'ի դաշն առ 'ի հալածել զկրօնս օտարս. զի այն է 'ի կիր առնուլ զբռնութիւն 'ի պաշտամունս կրօնից:

ՅԺԶ. Կապեալ միանգամ յուխտ դաշին՝ պարտ է կալ մնալ 'ի նմին. և եթէ նոր իմն դաշն 'ի մասն ինչ իւր թուիցի հաւատակել առաջնոյն, պարտ է կալ յառաջինն. զի ուխտն է

անեղծ, և երկրորդն այն՝ որ բերի 'ի քակտումն առաջնոյն, է անիրաւ: Բայց հնար է յայլևայլ ուխտ մտանել հետզհետէ և ընդ զանազան ազգս: Ա՛յ դարձեալ և 'ի մի և 'ի նոյն դաշն կապիլ ընդ բազումս: Բայց 'ի տկարամեալն ընու զխոտումն դաշանցն և ուխտից առ ամենեւին միանգամայն, պարտ է նախագասել զվաղեմի դաշնակիցն: զոր օրինակ՝ եթէ խոտացեալ իցէ ձեռն տալ զօրօք, և ոչ կարիցէ հասանել յօգնութիւն երկոցուն միանգամայն 'ի նմին ժամանակի, պարտ է նմա տալ ձեռն զառաջինն այնմ՝ որում խոտացան նախ: Ա՛նգի և 'ի խոտանալն երկրորդին՝ 'ի զէպ է յիշել զպարտս որ առ առաջինն, զի մի հասցէ պակասել յուխտէն: այն զի սկիզբն բարօրութեան ազգի է 'ի հաստատուն և անփոփոխ պահպանութեան դաշանց: Ա՛յլ եթէ պատերազմն՝ յոր միտի ուխտակիցն, իցէ անիրաւ, ազատ է ազգն յուխտէն տալոյ նմին ձեռն: և այն ոչ է եղծումն դաշանցն: այլ մանաւանդ պարտք արդարակորով ազգի են չածել թեկն անիրաւութեանց:

ԵԺԶ. Արկու ազգ են դաշանց ըստ Վրովտիտի: Ա. Ա՛յնոցիկ միայն՝ որոց 'ի կատարումն հարկաւորեալք են յառաջագոյն իսկ 'ի բնական օրինաց: Բ. Ա՛յնոցիկ՝ որովք պարտս յանձն առնուն 'ի կատարումն առաւել ինչ իրաց: Ա՛ռաջինն ոչ ինչ նոր պարտս 'ի վերայ յաւելու ազգաց, այլ միայն կապին նոքա դաշամբ ուխտի 'ի լրումն անկատար իւրեանց պարտուցն բարեբարութեան առ յապահովութիւն անձանց, նոյն և դաշնակից ազգացն, 'ի բաց պարտեալ զամենայն երկմտութիւն՝ որ մարթի ծնանել 'ի միտան պակասելոյ 'ի պարտուցն որ առ միմեանս: Ա՛յս ազգ ուխտի ամենակարեւոր էր առ ժամանակօք վաղեմի ազգաց՝ որք առ ոչ ինչ գրէին զպարտս օրինաց բնութեան որ առ միմեանս: և մինչ չե կապեալ դաշամբ՝ յօրէնս գրէին զցանկութիւն նուաճելոյ զմիմեանս: Իսկ յայժմուս թէպէտ ծանեան ազգք զպարտս պահպանութեան օրինացդ, սակայն և այնպէս ապահովագոյն համարին և հատատագոյն կապիլ դաշամբ ամենեւցուն ընդ միմեանս առ 'ի ձեռն տալ իրերաց: Ա՛յ զի ձեռնտուութիւնն ըստ չափու հասանելոյ կարողու-

Թեան ազգին է, վասն որոյ լաւագոյն է ստանալ զիրաւունս
գտանելոյ զօգնութիւնն զայն՝ որ իցէ անհնարին ձգտել առ
բազումս։ Այս է ուխտ խաղաղութեան և բարեկամութեան,
որ ոչ ինչ նոր յաւելու 'ի պարտս մարդկան առ մի-
մեանս, 'ի կամակցել նոցա իրրեւ զեղբարս և զանդամս մարդ-
կային ընկերութեան, տեղի տուեալ ազատ վաճառաւաճու-
թեան և անցից, և այլն։

ՅԺԷ. Այլ թաաջին այս ազգ դաշին Թուրքի իմն երբէք
հակառակ ելանել պարտուց որ առ անձն, համարի լուծեալ-
զի ոչ որ բռնադատի առ 'ի ձեռն տալ այլոց ստնանել անձին։
() որ օրինակ՝ եթէ որ բան տուեալ իցէ մատակարարու-
թեան ցորենոյ, և եթէ 'ի ժամանակին ըստ դիպաց պակա-
սիցի ցորենն նա և յախարհին, ազատ է ազգն 'ի ընդ
զդաշնն՝ մինչ չև հոգացեալ զպէտս անձին իւրոյ. իշխանու-
թիւնն պետական յայդ ոչ կարէ ստիպել զազգն, զրկել զնա
'ի կարեորացն առ 'ի կալ 'ի դաշին. զի ոչ առ այդ կապեցան
դաշինքդ։

ՅԺԸ. (Թ) Եթէ տ վայրապար է դաշն կապեալ առ 'ի հարբս-
տահարել, այլ կարեոր է ընդ ազգաց՝ որք տակաւին տգէտք
իցեն օրինաց բնութեան չունելով զկատարեալ զիտութիւն,
և յօրէնս զրեցեն զքնասէն օտարի, և կամ ոչ այնչափ
ինչ խղճեցեն, որոց անձանց իցեն պարտիք բարեմարդու-
թեան. որք թէ եթէ տ առ ոչ ինչ զրեն զառաքինութիւն, բայց
և զդրժողն անուանել չառնուն յանձն, խոստովանեալ զա-
նօրէնութիւն ուխտազանցութեան։

ՅԺԹ. Վաշինք պարտուց առաւելագոյն իրոց կամուորաց՝
որք չենն օրինադրեալք 'ի բնութենէ՝ են կրկին, հաւասարք
և անհաւասարք։ Հաւասարք են ուխտք՝ յորս կողմանք
երկօրին նովին հաւասար չափով, և կամ ըստ զօրութեան
իւրաքանչիւր պետութեան, պարտս յանձն առնուն նաւ և
զօրս պատրաստելոյ, վաճառակցութեան, տալոյ զանցս,
կանգնելոյ կամ չկանգնելոյ ամրոցս, զգէմունելոյ թնամեաց
միմեանց, և այլն։ () այսմ ամենայնէ չեն պէտք երկարելոյ
ատեն, դիւրին իմն է ըստ առանձին սխիտոյիցն սրառչաճե-
ցուցանել զօրէնս։ Այլ յամենայնի պարտ է զգոյշ կալ յընկ-

Ճեղջ զազգ տկար՝ զեղծանելով պիտոյիք նորա և անձկութեամբ, յառաւել և 'ի մեծադոյն օգուտ և եթ անձին միտ եղեալ, որ է հակառակ օրինաց բնութեան և բարեմարդութեան, և է անդէպ ազգի առաքինւոյ և իմաստնոյ: Ար ինչ յանիրաւութիւն զրի առանձին մարդոյ և 'ի նախատինս, էր համարեցի 'ի փառս ազգի, և թարսոյց զօրութեան նորա մեծի զրկումն անաւազին և ռանհարու պերճանք աշխարհակալ պետի: Արիպակ կարծիք՝ զոր տակաւին ոչ կարաց հետամտութիւն զիտութեան ջնջել 'ի մօտաց ազգացն պանծացելոց յիմաստութիւն իւրեանց:

ՅԻ. Ընհաւասար է դաշն յորում երկոքին կողմանք ոչ խոստանան պարտս հաւատարաշարիս. և այս պատահէ 'ի մէջ անհաւասար պետութեանց: Ընհաւասարութիւնն է 'ի կողմանէ զօրաւորագունին պետութեան և կամ տկարագունին. առի լեալ 'ի կողմն զօրաւորագունին, եթէ 'ի հաւասար դաշին թիկունս կալոյ միմեանց՝ իբր 'ի շնորհս յանձնառութեան զաշինն պահանջեցէ հօրն 'ի տկարէն յաւելումն փառաց իւրոց, ընդունելով պատիւ իմն և շուք վեհափառութեան: Վանգի և բազում այն է՝ զի զօրաւորագունին իջանելով 'ի հաւասար դաշն ընդ տկարին, մեծապէս սատար լեալ գտանի օգտի ստորնագունին. փոխարէն պահանջելով զպատիւն որ 'ի նմանէ՝ դաշնն լինի անհաւասար: — Ընհաւասարութիւնն լինի 'ի կողմանէ ստորնագունին՝ եթէ պահանջեցի 'ի զօրաւորագունէն առնուլ յանձն տոյժս ծանունս առ 'ի գալ 'ի դաշն. զոր օրինակ՝ չվառիլ 'ի զէն ընդդէմ այսր կամ այնր ազգի առանց հարցանելոյ զկամս իւր. և այս է ըստ իմիք մտանել ընդ իշխանութեամբ պետութեանն այնորիկ: Ընդ եթէ հրամայիցէ ամենեւին չառնուլ զէն 'ի ձեռս առանց հարցանելոյ զկամս իւր, այս է կախիլ ամենայնիւ զկամաց նորա. և զայս մարթ է առնել միայն ընդ ազգի անդէտ եղելոյ օրինաց բնութեան և բարեմարդութեան: Այսպէս Արաբեղանացիք 'ի վախճան երկրորդի պատերազմին խոստացան հռովմայեցոց չարատերազմել ընդ ումեք առանց լսելոյ զկամս նոցա. և այսու համարեցան անկեալ ընդ իշխանութեամբ հռովմայեցոց: — Վաշն անհաւասար 'ի բնական և 'ի

բազմաբան օրէնս է անվաւեր, և է ընդդէմ բարեմարդութեան. առանձին մարդիկ, տունք և գերդաստանք, յոր իրաւունս պարտին կալ 'ի բնական օրէնս՝ նմին այնմ պարտին պատկառ կալ և պետք յամենայնի 'ի վարելն ընդ միմեանս. կալ պատասպարան միմեանց, զգուշանալ 'ի փնասելոյ միմեանց, կապիլ 'ի սէր բարեկամութեան: Օ՛րբութիւն պետութեան պարտի երեւել յառաւելութեան ձեռնտուութեան, և ոչ յայլ ինչ:

ՅԻԱ. Ընդ է երբէք զի անխոհեմ զնացք ազգին պատճառս տան միւսումն պակասելոյ 'ի պարտուց որ առ անձն, եթէ ոչ 'ի կարեւոր զգուշութեան կայցէ՝ զօրութեամբ իւրով խափան արկանելով բնական իրաւանց նորա, և բռնադատելով զնա յանհաւատար դաշն: Օ՛ր օրինակ եթէ կամիցի կանգնել ամուրս 'ի վայրս՝ որոց 'ի պահպանութիւն չհասանիցէ զօրութիւն իւր, և յանկանել այնոցիկ 'ի ձեռս թշնամոյն ընկիցի և ազգն սահմանակից 'ի վտանգի. դարձեալ եթէ կամիցի հորդել ընդարձակ իմն ճանապարհ, ընդ որ մարթ իցէ յարձակիլ թշնամոյն 'ի վերայ աշխարհին. նոյնպէս ևս 'ի ժխտել նորա զարժանին անձին իւրոյ զպատիւ: Ընդ կամեցեալ առնուլ զառաջս այսոցիկ ամենայնի՝ կարել յուխտ մտանել հատանելոյ զհաղորդութիւն ճանապարհին յաշխարհ իւր, դադարեցուցանելոյ զվաճառակցութիւնն, կանգնելոյ ամրոցս 'ի սահմանապահութան, կարգելոյ զօրականս յեղերս սահմանացն, և այլն. ևս և 'ի յաղթել ազգին՝ որ անիրաւ պատերազմաւ 'ի վերայ յարձակեալ իցէ: Բայց պարտ է չլինել անգէտ և ճմարտութեանս՝ թէ յոյժ գժուարին է ազգի զօրծել զայտոսիկ խոհականութեամբ կալով 'ի կշիռն արդարութեան. վասն որոյ պարտ է զգոյշ կալ՝ մի գեղծանել իրաւամբքս 'ի փրաս օտարին: — Ի միւս ևս այլ անհաւատարութիւն դաշին մարդասիրական՝ շնորհելով առաւելութեամբ քան զոր ընդունի, կամեցեալ բարերարել օտարին՝ առանց պակասելոյ 'ի պարտուց որ առ անձն. և այս է առաքինանալ 'ի վեր քան զօրէնս:

ՅԻԲ. Թեպէտ և արժան զատեցան իրաւագէտք ոմանք բաժանել զուխտս դաշանց յայլ և այլ ազգս, բայց քանզի

արդ սովորութիւն կարան ազգք նշանակել 'ի դաշին զժամանակ տեւողութեան և զպատճառս դաշինն , վասն որոյ յայտմ հետէ ոչ են պէտք բաժանմանդ յորոշումն դաշանց : Այլ է երկնաութիւն՝ եթէ արդեօք և զծանկոյնն դաշինք 'ի փոխել ազգի վարչութեան : Գայտ է զի դաշինք կապեալք յանուն ազգին ոչ ինչ փոփոխութիւնս կրեսցեն՝ յոր և է ազգս , եթէ փոփոխիցի վարչութիւնն . սակայն եթէ իցէ դաշնն առ 'ի վարելու զայս կամ զայն ազգ պետութեան , 'ի փոխել այնորիկ՝ ընի վախճան և դաշինն : Իսկ ուխտ կուեալ 'ի մէջ երկուց հաւատարագօր ազգաց՝ անուանի նիզակաւչութիւն :

George Washington

ՅՆԻՒ. Լ՛ն դաշինք՝ որք ՚ի միօջէ ՚ի կողմանց լրացեալ, միւսումն հասանէ մահ չե վաստակեալ ՚ի լրումն նոցին: } Երկու գէմն հնար է զսոյն առաջի առնել. Ա. Ի լինել ուխտին մշտնջենաւոր՝ ոչ ինչ փոփոխութիւն լինիցի ուխտակցութեն մահաւոր միոյն յուխտակցաց: Բ. Ի թէ իցէ զաշնադրութիւնն անձնական իրքն փոխադրութեամբ՝ հաստցմամբ իրաց ինչ, և զայլ փոխանակ այնր ընդունելով. և եթէ լեալ հաստցումն միոյ կողման, և չե փոխարինեալ միւսոյն, և կեւցէ ՚ի վախճանել, թէպէտ անձնական է դաշնն՝ այլ ոչ ընդ կենացն չարի. զի եւս յանուն ազգին առ ՚ի տալ, և զի պակասեցաւ ՚ի լրմանէ խոտմանն առ կարճելոյ կենացն, յաջորդ նորա պարտի կամ մերժել զդաշնն զարձուցեալ յետս զընկալեալ զմասն նախորդին իւրոյ, և կամ առնել զխոտացեալ փոխարէնն ՚ի լրումն դաշնացն. այս է ըստ օրինաց տուրեւաթի՝ յորում հաստցեալ իցէ կանխաւ զգինս

իրացն և չե ընկալեալ զիրն : Գ. Ի լինել զաշինն անձնական 'ի վերայ անստոյգ և պատահական զիպաց՝ որ կատարիցի յոր ժամ դէպն տայցէ ընդ ամն այսչափ կամ ցմահ . և պատճառք ընդ առաջ լեալ միում և եթ 'ի կողմանց առ 'ի ընու զպարտա դաշանցն , և այնպէս հասեալ վախճանի կենաց միւսոյն կամ լրացեալ ժամանակի նիզակակցութեանն , համարի լեալ լրումն դաշանց ուխտի , թէպէտ և ամենեւին անգործ մնացեալ կատարումն խոստման միւսոյ կողմանն : Վաճառի դաշնն կապեալ էր 'ի վերայ պատահարաց՝ յորում կողմանքն կարեն շահել կամ կորուսանել . զոր օրինակ՝ եթէ իցէ դաշնն փոփոխ աջակցութեան զինուց , և միոյն 'ի լինել պիտոյիցն ընկալեալ , այլ ոչ և միւսոյն ցաւարտիլ ժամանակի դաշանցն , կամ ցհասանել վախճանի կենացն , դաշնն համարի լրացեալ ամենայնիւ : Վայց եթէ կողմն բարեացապարտ յաւելեալ յերախտագիտութիւն իւր՝ կամիցի փոխարինել իւրի վատտակոց նիզակակցին , այն ոչ է հատուցումն պարտուց , այլ բարեմարդութեան առաւելութիւն :

ԳԼՈՒԽ Լ.

Լուծումն և նորոգութիւն դաշանց :

ՅԻԵ. Ըստա ժամանակեալ նիզակակցութեան : ՅԻԶ. Չնորոգութենէ դաշանց : ՅԻԵ. Ի գրծել դաշինն միոյն 'ի դաշնակցաց՝ եղծանի դաշնն գլխովին : ՅԻԸ. Օրէնք լուծանելոյ դաշանց : ՅԻԹ. Զննիլ դաշն 'ի պակասել միւսմն 'ի դաշնակցաց : ՅԼ. Լուծանի դաշն միաբան կամակցութեամբ :

ՅԻԵ. Ի ԵՐԲԼՔ զի նիզակակցութիւնն տահմանեալ է ժամանակաւ՝ որ դադարէ յորն ժամագիր . իսկ որ կենօք նիզակակցացն չափի՝ է անյայտ ժամանակաւ : Վնայտ է դարձեալ ժամանակ դադարման նիզակակցութեան կապելոյ առ 'ի լրումն առանձին գործոյ իրիք . զոր օրինակ՝ առ հաւածե-

լոյ զբռնակալ զոր յարձակեալ 'ի վերայ աշխարհին . որ ձգի մինչև ցնուածումն բռնակալին և ցխաղաղանալ աշխարհին . որ նոյնպէս դադարէ՝ եթէ անկարող գտեալք 'ի հալածել զթշնամին , համարեացին ընդ վայր զամենայն ձգունս իւրեանց , չև 'ի ձեռս բերեալ զոր ցանկային նիզակակցութիւն :

ՅԻԶ . Հաւարտել ժամանակի դաշանցն՝ կրկին օրինակաւ հնար է եղծանել զդաշն . Ա . 'Արողելով զնոյն՝ որ համարի նորոգ սկսեալ : Բ . 'Առեւայն հաւանութեամբ երկուստեք կալոյ մնալոյ 'ի նոյն դաշն . բայց այս յարաձգութիւն լռելեայն հաւանութեամբ ոչ է հաստատուն իբրև զնորոգումն , և ոչ յաւելու 'ի վերայ կատարեալ սրտաւ : — Այն դէպք յորս հարկ առնեն պարտիք մարդասիրութեան չկասել 'ի նիզակակցութենէն 'ի լրանալ ժամանակի դաշանցն . իբր զի թուի իմն անարժան մտաց մեծազօր աղգի՝ ընկալեալ զկարևոր ձեռնտուութիւն 'ի նիզակակցէն , և ոչ ժամանեալ 'ի փոխարինել , հրաժարել վատութեամբ 'ի նիզակակցութենէն պատճառեալ զլրումն ժամանակին , վայելեալ ինքն յարգիւնս նորին և փոխարէն առ ոչ ինչ օգտակար լեալ իւրումն նիզակակցին : Այսն որոյ օրէնք մարդասիրութեան են կամիլ յերկարել 'ի նոյն դաշն մինչև ինքն ևս կարասցէ չնորհակալու մտօք վատտակել 'ի փոխարէն ընկալեալ երախտեացն նիզակակցութեան : Այլ սովորական իմն է մեծամեծ իշխանութեանց 'ի բարձրութեան իւրեանց մոռանալ զձեռն բարեբար՝ որ մատուցաւ նմա առ ամբառնալոյ զնա յայն բարձ :

ՅԻԷ . Վհանջի է 'ի դաշին խոստումն կատարեալ և անփոփոխ , վասն որոյ 'ի զանցանել միումն 'ի դաշնակցաց զխոստմամբն , միւսն կարէ ստիպել զնա 'ի կատարումն խոստմանն . և յոչ անսալ նորա՝ եթէ պէտք լինիցին 'ի գործ արկանել զբռնութիւն , լաւագոյն է կասիլ յետս լուծեալ զխոյզին զդաշինսն . բայց իմաստուն տեսչութիւն գիտասցէ ընտրել զիրան և զարգար ըստ հանգամանաց զիպացն :

ՅԻԸ . Իթէ այլ և այլ դաշինք են 'ի միջի , 'ի ցրել միոյն՝ ոչ եղծանին այլքն 'ի դաշանց . թէպէտ մարթ է եղծանել կամաւ և զայլն 'ի վրէժ քինու զբոլորն : Բայց եթէ զմիոյն

ի յօգուածոց դաշինն զանցանիցէ, անդէն ողջոյն դաշնն համարի եղծեալ. զի անքակութիւն դաշինն է ՚ի բովանդակութեանն. եթէ լուծաւ մին ՚ի մասանց նորա, եղծաւ անքակութիւն նորուն. այնուհետեւ յոր հաւատս հաստատեալ համարեսցին անլուծանելիք այլք ՚ի մասանցն. զի որ լուծան և որք անլոյծ կան տակաւին, ամենեքին կապեալ կային ՚ի մի և ՚ի նոյն խոստումն անդարձ: Ըրդ ՚ի լուծանել միումն ՚ի յօգուածոց՝ եղծաւ անլուծութիւն խոստմանն, որով և այլքն ամենեքին համարին կորուսեալ զհաստատութիւն, որով և դաշնն ողջոյն համարի եղծեալ: Եւ կայէ ճշմարտութեան կարծեացս և առաքեալն {Յակոբոս յասելն} եթէ. «Ար որ զամենայն օրէնսն պահիցէ և միով իւրի ինչ գիցէ, եղև ամենայն օրինացն պարտապան»: Ըրդ առ ՚ի կալ անփոփոխ ՚ի դաշին՝ պարտ է պահանջել զհատուցումն եղծեալ յօգուածոյն:

31Գ. Դաշն նիզակակցութեան և այլոց փոփոխ խոստմանց կորնչի՝ եթէ մին ՚ի պետութեանց անկցի յիշխանութենէն: Բայց ոչ է պարտ այլ ընդ այլոյ առնուլ զդաշն ընդ շնորհման. զի դաշն է խոստումն փոփոխ պարտուց որ առ միմեանս, զորմէ են բանքս. բայց շնորհումն ոչ մի ինչ պարտս փոխանակաւ ՚ի վերայ յաւերս. վասն որոյ և ՚ի դադարել իշխանութեանն, և կամ ՚ի փոխադրել յայլ որ, չգաղարէ: Օր օրինակ՝ եթէ շնորհեալ իցէ զիրաւունս որսոյ ձկանց կամ ունելոյ զամուրս ՚ի սահմանին իւրում, կամ հատանելոյ փայտս յանտառէն իւրմէ, զայսոսիկ իրաւունս շնորհեալս ոչ կարէ արգելուլ աշխարհակալն նոր՝ թէ և արդար իրաւամբք ունիցի զրաւեալ զաշխարհն:

31. Եւ Երթ է լուծանել զդաշնն միաբան կամակցութիւն, եթէ այնպէս կողմանքն երկոքին լաւ համարեսցին ինքեանց. զի մինչդեռ կամակցեալ կապեցան ՚ի դաշն յօգուած իւրեանց, ՚ի բառեալ օգտութեանն կարեն դարձեալ կամակցիլ միաձայնութեամբ ՚ի քակտումն դաշինն: Եւ ոչ որ յօտարաց՝ որ վայելէր յօգտութիւնս դաշինն՝ կարացցէ երբէք ստիպել զնոսա կալ մնալ ՚ի դաշինսն, թէ և վնասս անտի հասանիցէ կրել ինքեանց: Օր օրինակ՝ դաշնակցեալ երկուց պետու-

Թեանց 'ի պաշտպանութիւն քաղաքի իրիք, զորոյ զպատ-
ճառն ինքեանց է զիտել, հասանէ որ յորում գաղարին 'ի
գաշնակցութէն. որով Թէպէտ քաղաքն մնայ անպատասպար,
բայց ոչ են նորա իրաւունք բռնադատելոյ զերկոսին գաշնա-
կիցս կալ 'ի դաշիննն:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

Յտղաքս այլ և այլ ազգաց հրապարակական գաշնաւորութեանց
և հաւատարմութեան գաշանց:

ՅԼԱ. Թէ զինչ երաշխ իցէ: ՅԼԲ. Առանձնական գաշնակցութիւն պե-
տի: ՅԼԳ. Չգաշանց զոր կռի իշխանն յանուն պետութեան: ՅԼԴ. Չորոց
պետին և աշխարհին: ՅԼԵ. Ո՛ր ինչ իցէ որբազան 'ի մէջ ազգաց: ՅԼԶ.
Ուխտ գաշանց են որբազանք: ՅԼԷ. Խրաւունք ազգաց ընդդէմ անարդո-
ղին զբան ուխտի գաշանց: ՅԼԸ. Չպարտ սաղտանք նորազանցից ընդ-
դէմ հայրապետաց Հռովմայ իբրն զտնհարուս իրաւանց ազգաց: ՅԼԹ.
Երգումն և աներկեանութեան բանք յաւելուցուն ինչ 'ի հաւատաւ ուխտի
գաշանցն: ՅԽ. Ուխտն պարտի լինել անխորդան, և ոչ յերկուս միտս:
ՅԽԵ. Չինչ խոտաումն իցէ լռելեայն:

ՅԼԱ. ԸՄԵՆԱՅԻՆ ազգի ազգի գաշնաւորութեանց, որ 'ի
մէջ իշխանաց և ստորնագունից նոցուն, մի և նոյն կանոն և
օրէնք են՝ որ ինչ յուխտ նիղակակցութեան: Ո՛րոյն զի է
և ազգ իմն գաշանց՝ կուեցեալ Արաշխ, զոր կռեն պաշտո-
նեայք յանուն պետութեան արտաքոյ իշխանութեան պաշ-
տաման իւրեանց, ակնկալութեամբ միայն լինելոյ ընդունելի
պետութեան. զոր եթէ ոչ հաստատեցէ պետութիւնն՝ է
անվաւեր: Ըս այս ընդ այլ օրինակս բերցուք յառաջ զհամ-
բաւեայն զայն զնախատական գաշն խաղաղութեան հռով-
մայեցւոց ընդ Սամնիացիս՝ կապեալ 'ի կիրճն Աւաղիոնի
հիւպատիցն Տ. Ս. Էտուրիոսի Ապուլինոսի և Սպ. Պոտու-
միոսի ընդ Սամնիացիս. յորժամ հռովմայեցւոց բանակին
պաշարեալ 'ի կրճի անդ, մնայր նոցա կամ բնաջինջ կորնէլ
և կամ անձնատուր լինել 'ի կամս Սամնիացւոց: Այսպէս որն

Սամնիացւոց մինչդէս կարէր յառաջ ևս վարել զպատերազմն, և այնպէս 'ի գլուխ հանել զյաղթութիւնն, մարդասիրեալ սրայմանս առաջի առնէր նոցա եթէ կամէին զերծանել. և այնպէս զնէր ընդ նոսա ուխտ խաղաղութեան յանուն պետութեան, առեալ պատանդս՝ վեցհարիւր, և զէնքնկէց արարեալ զնոսա և անցուցեալ ընդ լծով, արձակէր զնոսա զնալ ազատ։ Հռովմայեցիք մերժեցին զայս ուխտ իրր անվաւեր։ Արդ խնդիր մեծ է առ օրէնսդէտս եթէ էին Հռովմայեցւոց իրաւունք մերժելոյ զայս դաշն երաշխի հիւպարիցն։ յորոց բազումք յետ երկար զննութեանց թաւին ազատ կացուցանել զՀռովմայեցիս 'ի սոգտանաց։ Քայց ցանկութիւն աշխարհակալելոյ և սնափառութիւն, հիմունք և զեակք պետութեան Հռովմայեցւոց, զրեցցին երբեք յիրաւունս ազգաց, որովք իշխէին Հռովմայեցիք զրել յիրաւունս՝ ոչ զարդարն և զզուգածայնն բնական օրինաց, այլ որք լցուցիւք էին ցանկութեան աշխարհակալութեան և պանծանաց իւրեանց։ Հիմն քաղաքական տեսչութեան է 'ի բնական օրէնս, և ոչ 'ի մարդկային անձնահաճ փառասիրութեան։ որում առաւել յօժարին զնալ զհետ մեծագոր պետութիւնք՝ մոռացեալք 'ի բարձրութեան իւրեանց զի են հաւատար այլոց 'ի մարդկանէ, և զի պարտին կամել զբարօրութիւն ազգի իւրեանց ոչ փնասիւք և նուաճութեամբ օտար ազգաց՝ 'ի թշուառութեան նոցա պանծացեալ 'ի զօրութիւն իւրեանց։ Արեկարեմ 'ի բանս. անլուծութիւն ուխտին կապելոյ Սամնիացւոց ընդ զօրագլուխս Հռովմայեցւոց՝ անխմանալի է մտաց կորուսելոց զուղղագատութիւն յապականեալ բնութեան յորում գտանիւք, այլ յայանի յոյժ արդարաւորով անփառասէր մանր խուզարկուաց։ Քանզի երկոքին կողմանք ոչ կամեցան միաբանել հրամանաց բնական օրինաց, և ընտրեցին զպատերազմն դատաւոր 'ի մէջ իւրեանց, ընտրել որում անկ էր իշխել և որում մնայր հնազանդել, յանձին կալեալ հպատակել որոշմանն։ Այս ահա պատերազմն ետ զիրաւունս Սամնիացւոց։ Այս աշտէս որոշելոյ դատին, Սամնիացիք ունելով 'ի ձեռին զյաղթութիւն, քաջութեան խորհրդով կամեցան, որպէս և արժան իսկ էր, որ զինչ և

ասիցեն այլ, արկանել 'ի գործ զբարեմարդութիւն, և մի կորուսանել բնաջինջ զմարդիկ՝ որք ծանեան աներկբայ եթէ պատերազմն ետ իրաւունս Սամիւացւոյ։ Սա սոսի առաջի արարին նոցա եթէ կամիցին հնազանդել վճռոյ պատերազմին։ քանզի կոտորածն՝ զոր կարէին այնուհետեւ առնել, ոչ էր պատերազմ, այլ չարիք՝ զոր ունէին անցուցանել ընդ նոսա առ քէն վրիժուոյ։ Եւ հռովմայեցիք ևս յանձին կալան զարտութիւն խոհականութեամբ, և այնպէս զերծան անվնաս։ Եւ իբր մերժիցեն հռովմայեցիք զայս դաշն արդար բարեմարդութեան Սամիւացւոյ։ Եթէ հնար լինէր գտանել ծերակուտի նոցա անդէն 'ի տեղւոջ պատերազմին, և Սամիւացիք փոխանակ հարցանելոյ հիւպատիցն՝ հարցեալ էին ծերակուտին, դոյր նոցա հնար այլազգ ինչ անօրինելոյ։ և առ ինչ ապա վարիլ նոցա խաբկանօք՝ բաղադելով չունել զօրագլխաց իշխանութիւն կապելոյ 'ի դաշն։ Քանզի խնդրէին զիրաւունս ոչ յարդարն և յանիրաւ, այլ 'ի նախատինս և 'ի փառս։ օրէնք էին նոցա զոհելոյ զարդարութիւն 'ի բազինն փառասիրութեան։ միթէ ոչ և ցայսօր առաւելագոյնքն թուով 'ի մեծազօր պետութեանց յայս վրիպական առեան դատաստանի խնդրեալ զիրեանց իրաւունս, բուն հարկանեն զամենայնէ անխիղճ՝ առ սոսն հարեալ պանծանօք զօրէնս բնութեան, որք գտանեն ևս օրէնսգէտս ջատագովս անօրէնութեանց, 'ի բազմամանուած դարձուածս բանից զգեցուցեալ անիրաւութեան զկերպարանս արդարութեան։

ՅԼԲ․ Արդարութիւն դաշին ոչ արկանէ ամենեկին խտիր ընդ մէջ աւագաց և նուաստից, այլ որ ինչ մասնականաց են օրէնք դաշանց, խոստմանց, և ամենայն ազգի ազգի սակից, նոյն և պետացն է։ Սիսայն եթէ յորժամ խոչ իմն 'ի մէջ երեւիցի, և կնձիւն իմն դժուարալոյծ և անստոյգ երկմտութիւն, յայնժամ պարտ է երեւել արդարութեան և բարեմարդութեան 'ի կողմն պետին։ զի ըստ բարձրութեան աստիճանին արժան է փայլել 'ի նմա արդեանց զօրծոցն ուղղութեան։ Եւս է սահման օրինաց դատաստանի յատեանս պետութեանց վարեալս օրինօք քաղաքական տեսչութեան։

ՅԼԳ․ Սր ինչ բանք են զդաշանց՝ նովին և իշխանն 'ի գոր-

ծէն իշխանութեամբն յանձնելով նմին յանուն պետութեան, պարտի վարիլ ընդ ում և ազգայնոյ և օտարի. և ՚ի նոյն դաշն պարտին կալ ազգն և պետն նաև յաջորդք իւր. և չէ նոցա իշխանութիւն մերժելոյ զնոյն առանց անիրաւելոյ ընդդէմ օրինաւոր դաշին :

ՅԼԴ. Իշխան աշխարհին կարէ ունել առանձին իրաւունս և տուրս, զորս պարտի հատուցանել յիւրոցն առանձին ստացուածոց : Բայց փոխառութիւնք որ ՚ի պէտս աշխարհին, պարտիք դիզացեալք ՚ի խնամակալութեան գործոց աշխարհին, են գործք դաշանց անվթար իրաւանց աշխարհին և ազգին ողջոյն. այնպէս զի ոչ ինչ իւրիք երբէք կարեն ազատ լինել ՚ի պարտուց հատուցման * : Եւ թէ իշխանին զգրաման առեալ ՚ի փոխ ՚ի վար արկեալ իցէ յօգուտ պետութեանն, կամ վատնեալ ՚ի յաճախութեան ծախուց, ոչ ստնանէ ամենեւին իրաւանց փոխատուացն. նա եւ թէ ՚ի խնամ վատատոհմիկ արանց յանձնեալ տեսչութեանն փնասեալ իցէ, դարձեալ և այնպէս ոչ կարէ պետութիւնն հատանել ինչ ՚ի դաշնադրեալ պարտուցն որ առ փոխատուս. զի անսասան կայուն պետութեանն է յանքակութեան դաշանցն :

ՅԼԵ. Բայն ամենայն որ իցէ կարգեալ յապահովութիւն բարեկենդանութեան ազգի մարդկան՝ է սրբազան յընկերութեան մարդկան : Բայտ այսմ օրինաց է նուիրական անձն պետի. քանզի առ ՚ի կալ աշխարհին ՚ի խաղաղութեան՝ հարկ է լինել անձին նորա անձեռնամերձ : Բայր ազազատահամեցին հռովմայեցիք լինել նուիրական անձին Տրիբունի. զի որ հսկէն, ասէին, յապահովութիւն ազգին՝ պարտ է կալ զերծ յամենայն մախանաց. մինչ նաև յերկիւղէ անդամ կասկածանաց զերծ զնոսա կացուցանել : Բող ամենայն ինչ՝ որ է պատճառ խաղաղութեան և բարեկեն

* Յամին 1596. Փիլիպպոս Բ. Թաղաւորն Սպանիոյ պատճառեալ զհարստահարութիւն զփոխատուս յիրաւանց իւրեանց. ընդ որ ամենեքին լուծան ՚ի արտունջ. ոչ ևս ասէին հաւատալ խոստմանց և դաշանց նորա, զի պետական իշխանութեամբն հարստահարէր զիրաւունս : Եւ այնուհետև ոչ որ հաւատար Նմա արժաթ. յորմէ յանչափա տուգանեալ, սփայեցաւ դառնալ կալ յիրաւունս դաշանց՝ արարեալ զհատուցումն զփանայն, զիտուսեալ հաւատարմութիւն պետութեն նորոգելով :

դանութեան հասարակաց մարդկան, պարտի լինել անձեռնամերձ և սրբազան 'ի մէջ ազգաց :

ՅԼԶ . Այս որ երկմտեցի ընդ ուխտս դաշանց լինել սրբազան, զի կարևորագոյնքն գործոց պետութեան սահմանին 'ի ձեռն այնոցիկ . նոքին են որք չափ զնեն ըղձանաց պետացն . նոքին պահարանիք իրաւանց ազգաց, նորումք տեսչական ընկերութիւն յապահովութեան անտեսել զպետս աշխարհին իւրոյ : Այսոքն որք ոչ ճանաչեն յաշխարհի զայլ որք գերագոյն իշխող 'ի վերայ կամաց իւրեանց, 'ի նոցունց ստիպին կալ յօրէնս, ճանաչել զպարտս, որք և յանձնութեան իւրեանց 'ի նոսա ապաստան ելանեն : Այնչէս և կալցի ուխտն դաշանց 'ի կանոն անձեռնամերձ և սրբազան առ ամենայն ազգս, ընդ ամենայն աշխարհ, յայնժամ անարգեալ զնոյն իբրև վայրագար իմն զրոյց՝ ոչ որ կամիցի կալ յուխտին : Այսն որոյ խոստումն կապեալ ուխտիւ՝ է նուիրական և սուրբ . այնու յապահովի բարեկենդանութիւն աշխարհաց և հանգիստ խաղաղաւտ : Այս որ յազգաց ամուսնոյ յանձն պահասել 'ի պարտուց որ առ անձն, այլ որ առ ոսն հարկանէ զխոստումն իւր նուիրական՝ կեզտ անուն ժառանգէ . և եթէ ոչ անդէն և անդ, այլ վաղ կամ անագան լուծցէ զլրկեթ մեղմեխանաց իւրոց : Այս զի յօրէնս ազգաց սրբազան է ուխտն դաշանց, վասն որոյ այնպիսի զանցառուն անօրինի ընդդէմ իրաւանց ազգաց և բնութեան, որով ոչ միայն անօրինի ընդդէմ ուխտակցին իւրոյ, այլ և ընդդէմ ամենայն ազգաց և ընդդէմ Մտուծոյ :

ՅԼԵ . Այս զի անարգուն ուխտին կայ տոնհար օրինաց ազգաց՝ յորում հաստատեալ կայ խաղաղութիւն աշխարհի, վասն որոյ ոչ միայն իրաւունք, այլ և պարտք են ամենայն ազգաց միաբանիլ ընդդէմ ուխտադրու զանօրինին, և նուաձել զհասարակաց թշնամին ընկերութեան մարդկան : Այլ պէտք են զգոյշ մտադրութեան, զի մի գուցէ 'ի պաշտպանել անդ զիրաւունս՝ լինիցին խափան իրաւանց ազատութեան և ինքնիշխանութեան ազգին : Վրանգի յամենայնի 'ի զանցանել պետին զուխտիւ՝ ոչ է մարթ զհետ բերել եթէ պետն այն անարգեալ իցէ զգաշն . զի թերևս գուցեն նորա իրա-

ւունք ազատանալոյ 'ի պարտուց այնր ուխտի, զոր լուծանէ : զի յայնժամ ոչ է պարտ այլոց պետութեանց ընդխառնիլ 'ի գործ օտարին պետութեան :

ՅԼԸ . ' Երազանդք որք յամենայնի սրեալ ունին զատա-
մունս ընդդէմ ' յկեղեցւոյ սրբոյ, նաև 'ի տալ զօրէնս քա-
ղաքականութեան և ազատութեան և սիրոյ, ոչ կարեն թա-
գուցանել զկիրս իւրեանց, և կամին գրգռել զմարդիկ 'ի
թշնամութիւն ընդդէմ ' յկեղեցւոյ, անարգանս ածել 'ի վե-
րայ նորա, և բաւնալ զազատութիւն նորա : Եւ զայս ամե-
նայն առնեն խորագէտ նենգանօր . մի' զլիսկանս առանձին
մարդոյ զրելով ընդհանուր ' յկեղեցւոյ . երկրորդ' կերպարա-
նելով զչիւղ 'ի գերան . և երրորդ' 'ի թերութիւնս յորս
ցանկան տեսանել զ' յկեղեցին, 'ի նոսին անկեալ նկարելով :
Եւ զ'ի հաստատել զանքակութիւն ուխտի դաշանց' յառաջ
բերէ Եւ ' յաթէլ զօրինակս, կամեցեալ ցուցանել թէ ' Պատգն
Հոռվմայ յանուն սուրբ ' յկեղեցւոյ առ ոսն հարկանէին
զսոյն սրբազան օրէնս ազգաց : Եւ այց ինքն Եւ ' յաթէլ օրէնս
դէտ' իբր անգիտանայ զճմարտութիւն օրինացս' եթէ միտք
օրէնագիրն պարտին ընել ազատ 'ի կրից, որ թշնամի է ուղ-
ղութեան, գիտէ ծածկել և յաչաց զպատճառս և դանդաղե-
ցուցանել զօրէնագիրն իբրեւ դցնորեալ : Եւ ' Վանդի տաէ ինքն
այլուր' եթէ դաշն կապեալ 'ի պաշտօնէից ստորակայից' ինք-
նին անգոր է չև հաւանեալ պետին . և դարձեալ թէ 'ի լու-
ծանել ազգին զդաշն, ոչ է պարտ կարծել անդէն եթէ ա-
նարգեալ իցէ նորա զիրաւունս ուխտին, զի թերեւ իցեն
նորա պատճառք : Եւ յլ յորժամ տեսանէ զհայրապետն
Հոռվմայ յօժարեալ 'ի լուծումն դաշինն, ոչ կամի քննել
և 'ի վերայ կալ ճմարտութեան' թէ առ ինչ գործիցէ, թէ
ունիցի իրաւունս . և ինքն իրաւարար 'ի մէջ անցեալ առ
'ի տալ զարդար օրէնս, և 'ի ստգտանէն զկիրս այլոց, ինքն
զհետ գնայ թէլադրութեան կրից' մոլորեցուցեալ և զայս
զինի իւր յանուն արդարակորով օրէնագիրն : Եւ ' հայրա-
պետքն Հոռվմայ են պետք ժողովրդեանն ' Վրիստաւի . և
եթէ որ յազգաց քրիստոնէից կռէ զուխտ դաշին ընդ ումեք
'ի փաս քրիստոսական հաւատոյն, ոչ ինչ է ուխտն կռեալ :

Վանդի եթէ վասն առժամանակեայ բարոյ մարդկան իշխեն պետք և ունին իրաւունս եղծանելոյ զգալն պաշտօնէից իւրեանց, որչափ առաւել պարտի ունել զնոյն իշխանութիւն որ 'ի գլուխ բաղմեալ իցէ ժողովրդեանն Վերստտի առ հոգալ զբարօրութիւն յաւիտենական կենաց: Ընցեն պետք երկար բանից. որ կամիցի զերծ 'ի կրից 'ի միտ առնուլ զճըմարտութիւն խնդրոյս, կարէ ակնյայտնի տեսանել զիրաւունս Հայրապետացն Հռովմայ ընդ հպատակս իւրեանց քրիստոնեայս. իսկ որք կուրացեալք 'ի հակառակութեան կրից կամիցին զբարանել ընդդէմ միութեան Արեւելցոյ, մատենիւք բանից չհամոզեցին: Ըսից 'ի քնին զօրինակ Ազգինէոսի Դ. զոր յառաջ բերէ Աթէլ: Սուրատ 'ի հուր և 'ի սուր դատելով զաշխարհս տիրեալ Միոյ, և ծաւառեալ զպետութիւն Հունաց, ոչ զիտեմ որով իրաւամբք ազգաց, անցանէր յԱբոպ՝ սպառնացեալ նուաճել զաշխարհ ամենայն: Բնդդէմ ելին նմա Աէհք, Հունգարացիք, Ստորիացիք, Վաղմատացիք, և հարուածեալ զնա, կասեցուցին 'ի խորհրդոցն: Լանցեալ զայս Աէնեաք և այլք յԱբոպիոյ ազգաց, քաջալերեալք 'ի Հայրապետէն Ազգինեայ, պատրաստեցան 'ի հզօր պատերազմ՝ դարձուցանել զպատուհասն Ստուծոյ յետ ընդ կրունին: Սինչեռ սոքա ընդ հզօր նաւատորմիւն Աէնետաց զհետ էին պատրաստութեւ, լուեալ Սուրատայ զահաւոր հանդերձանացն զուր, ծանեաւ զխտանդն. և առ 'ի զգուշութիւն կամեցաւ յուխտաւանամեայ մտանել ընդ Թագաւորին Աէհաց, որ յորդորեալ բաղմօք 'ի սահմանակից ազգաց՝ որք յոգիս ապաստան կային, յանձն առ և հաստատեաց զգալնն: Ս' ոչ տեսնէ զդաւաճան խորհուրդս Սուրատայ. զի կամեցաւ կալ յապահովի առ ժամն, մնալով ժամուն յաջողութեան առ 'ի հարուածել զքրիստոնեայս: Աբ դարձեալ եթէ իցեն օրէնք դաշնաց ընդ հուդկահարի՝ որ ելեալ իցէ 'ի յափշտակել և 'ի կորուսանել: Իբրեւ լուան այլք յազգաց զհաստատութիւն ուխտին՝ զժողմնեցան, զի կորուսանեաց էին զյաջողութիւն այնպիսի, մինչդեռ ինքեանք միաբանք և պատրաստք և Թշնամին հասարակաց ընկճեալ կայր. և 'ի յոր-

դոր մատեան արքային՝ քակել զգաշնն : Ի դժուարանալ արքային և յերկմտել , տեսեալ Հայրապետին [չազինեայ] թէ 'ի վնաս քրիստոսական հաւատոց և [չարպիոյ ողջցն կապեալ էր ուխտն ընդ բանակալին յօգուտ նորա , 'ի կորուստ իւրեանց , և վասն սակաւուց ամաց , առաքեաց հրեշտակ և ծանօց արքային՝ թէ ոչ ինչ են ուխտքդ կադեալ ընդ թընամայն քրիստոնէից , որոյ ճիգն է բաւնալ յերկրէ զքրիստոնէութիւն : [չա ո՞ , որ միտս ունի , ոչ տեսանէ զիրաւունս լուծման դաշինն : [Բայց քանզի թագաւորն] և հաց արձակեալ էր զըազմութիւն զօրաց իւրոց , և նորոգ ժողովելոյ զնոսին պէտք էին ժամանակի , ոչ կամեցաւ մնալ և ըստ կարգի խաղալ յառաջ . այլ անխորհուրդ մանկական աշխուժիւ , քանզի զքսանաւենիւք ուրեմն էր , յարձակեցաւ 'ի վերայ ահարեկ թշնամայն . այլ ոչ ըստ մտայն յաջողեցաւ գործն . զի թշնամին յոյժ բազմութիւ քան զակնկալութիւն իւր՝ և հաս 'ի վերայ , և թագաւորն յախուռն ընդդէմ յարձակեալ , անկաւ 'ի պատերազմին : — Օսոյն իրաւունս և յայլ նուագս 'ի կիր արկանէին Հայրապետքն Հռովմայ 'ի ժամանական յայնոսիկ , յորում հզօրք յազգաց յիրաւունս համարէին նուաճել զտկարագոյնս , և ստիպել զնոսա 'ի ձեռն դաշին յանձն առնուլ կալ 'ի նուաճման . և չէին արդար դաշինքն այնորիկ : Բայց արդ լուսաւորեալ ազանց՝ ինքեանք իսկ անձամբ ընտրեն զիրաւունս դաշանց , և ոչ թոյլ առնեն միմեանց՝ զնել զակն 'ի յախշտակութիւն այլոցն . որով և ոչ լինին պէտք բողբոլոյ յարդարութիւն Հայրապետին , և ոչ նմա ընդխառնելոյ զանձն 'ի գործս իրաւանց ազգաց : — Ի սոյն նմանութիւն Հայրապետացն Հռովմայ է տեսանել և յազգին մերում զՀայրապետս մեր ընդխառնեալս 'ի գործս պետութեանն , տալով ձեռն առ 'ի նուաճել երբէք երբէք զթագաւորս և կամ զիշխանս՝ եղծեալ զանիրաւ դաշինան :

ՅԼԹ • [Երդումն և աներկեան հաստատութեան բանք ոչ ինչ նոր պարտս յաւելուն յուխտս դաշանց . այգորիկ արտաքին իմն ցոյցք են անլուծութեան պարտուց՝ յոր կապին ուխտակիցք . կամելով իմն յայտ առնել եթէ կամաց

Հաւանութեամբ և խորախորհուրդ զննութեամբ մտանէն յուխտ . զի յարհամարհել անդ զուխտիւ՝ ազդողագոյն ևս հարցի ընդ միտս իւր մեծութիւն չարեացն ուխտազանցութեան : Ա՛յ ասն որոյ ուխտ հաստատեալ երդմամբ կամ աներգումն՝ հաւասարազօր է և անլուծանելի . և բաւրդ անդարձ , ճշմարտութեամբ , յուղիղ մտաց , հաստատութեամբ , հրապարակաւ , և այլն , են ձեք բանից առ ՚ի յայտ առնել զգօրութիւն ուխտի դաշանց , որում ոչ ինչ յաւելուն ազգումն . զի խտտումն դաշին ինքնաբուն է անդարձ և անբաւ :

ՅԵՒ . Ի՞ր և է ազգ դաւանաց , գաղտ դրժանաց , պատրանաց , ամբոխման մտաց , են ուխտադրժութիւնք և արժանիք լուծանելոյ զվրէժ պատժովք ուխտազանցութեան : Ա՛յլ ՚ի դաշինս վաղեմի ազգաց մինչդեռ բռնութիւն յորէնս կալեալ էր , այսօրիկ էին պատուեալք առ հջորագոյնս յազգաց , որոց օրէնք էին կամք նոցա , և արդարութիւն էր ՚ի սայրս սուսերաց նոցա . առ որս յաղթողն էր տէր իրաւանց , և պարտեալն պատժապարտ : (չայնժամ ապաքէն յածէին բանք զարդարութենէ և զիրաւանց , այլ լրումն առնուին գործք ըստ ազգելոյ զօրութեան ուժոյն . որոց և զնշխարս է տեսանել նա և արդ երբէք երբէք ՚ի մէջ զօրացելոցն պետութեանց : Օ՛ի զոր օրինակ որ լի է ընչիւք՝ դժուարին է նմա կալ զերծ ՚ի զեղխութենէ , այսպէս ևս զօրացելոցն կարողութեամբ դժուարին է կալ յամենայնի անսայթաք յօրէնս ազգաց և բնութեան . զի իշխանական պերճութիւն կորուսեալ զուղիղ դատաստան մտաց՝ համարի նուաստութիւն անձին զխոնարհին առ անաւագն առ ՚ի կալ յիրաւունան , մինչ չե խոնարհեալ յերկիր և չափեալ՝ եթէ որչափ է հասակ մարմնոյ իւրոյ՝ այնչափ և եթէ տարածութիւն երկրին զոր կարէ գրաւել անկորուստ ընդ իւրով իշխանութեամբ իրբեւ զայլս ՚ի մարդկանէ . յայնժամ միայն առնուցու ՚ի միտ՝ եթէ ՚ի զուր պանծայր ՚ի սուտ զօրութիւն բազկի իւրոյ և աշխարհացն՝ որոց համարէր տէր և հրամանահասն :

ՅԵՒԱ . Ի լրումն պարտուց ազգաց որ առ միմեանս և յուխտաւ դաշանց՝ են դէպք ոչ նշանակեալք , զորս է իմանալ լռելեայն , և որոց զանցառութիւն է ասնհարութիւն ուխ-

տիցն : Օղոր թրինակ՝ ձերբակալեալ ուրաք զօրս 'ի թշնամեաց , խոստանայ դարձուցանել զնոսա յաշխարհ իւրեանց . յայս խոստումն պարտ է իմանալ և զյանձնառութիւն տալոյ և զպաշարս վասն ճանապարհին : Արքայէս ձայն տուեալ ժամանակելոյ , հարկաւ է 'ի նմին և խոստումն ապահովութեան . այսպէս և յայլն է իմանալ : Այլ է և դաշն լռելեայն՝ որ միայն նշանաւ հաստատի . որ իբրեւ զլանխն ընկալեալ է և անբակ , զի առանց երկմտութեան է և կամաւոր : Օղոր թրինակ ամբառնալ զրօշ սպիտակ 'ի պատերազմի՝ է նշան հաճութեան գալոյ 'ի բանախօսութիւն , որ է աներկբայ . յորում է իմանալ լռելեայն և զխոստումն ապահովութեան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ .

Հնարք յապահովութեան 'ի պահպանութիւն ուխտի , և կանոն մեկնութեան բանից որ 'ի նմին :

ՅԻԲ . Երաշխաւորութիւն : ՅԻԳ . Յորվայր ձգիցին երաշխաւորութեան պարտիք : ՅԻԴ . Տեղութիւն երաշխաւորութեան : ՅԻԵ . Առ ինչ օգտիցն առ հաւատչեալք , գրաւք և պատանդք : ՅԻԶ . Կարեւոր է սահմանել կանոնս մեկնութեան ուխտի , և յիշ իցեն այնորիկ : ՅԻԸ . Թէ պարտ է իմանալ զբաւս բոս միտս հասարակաց խօսից : ՅԻԸ . Մարթ է ամփոփել կամ ընդարձակել զնշանակութիւն բառից : ՅԻԹ . Չիեւ , յեղծանել զմեանս երկուց դաշանց :

ՅԻԲ . Չէ շատ ուխտի դաշանց լինել նորա նուիրական և սուրբ յապահովութիւն անլուծութեան խոստմանն , զի ապրտամբեալ է բնութիւնս մեր 'ի բանէն : Այս հնարեցան կացուցանել յերաշխաւոր զմին 'ի հզօր պետութեանց , խոստումն ընկալեալ հսկելոյ նորա 'ի պահպանութիւն ուխտի և երկուց կողմանց . որ ոչ ընդխառնի 'ի կատարումն նորուն , այլ միայն 'ի պահասել միոյ 'ի կողմանցն 'ի խոստմանէն : Մարթ է պետութեանց կալ միմեանց երաշխաւորս փոխա-

նակաւ . և այս իսկ երաշխաւորութիւն ինքնին է ազգ իմն դաշանց խոստմամբ ձեռնտուութեան՝ յորժամ պէտք լինիցին տախել զհաւատադրութն 'ի սահայանութիւն դաշանցն :

ՅԽԴ . Իայց չե ձայն տուեալ երաշխաւորին կամ բողոքեալ , չունի նա իրաւունս ընդխառնելոյ 'ի գործս դաշնադրացն , թէ և այլայլեացեն զպայմանս դաշինն և կամ անգործ թողուցուն միակամ հաւանութեամբ : Եւ իայն զի 'ի փոփոխել պայմանաց դաշինն և երաշխաւորն ազատանայ 'ի պարտուց երաշխաւորութեանն : Եւ արձեալ ազատ է երաշխաւորն յընդխառնելոյ զանձն յայն ամենայն դէպս , յորս երաշխաւորեալն ինքնին կարէ բաւական լինել 'ի պաշտպանութիւն իրաւանց իւրոց : Եւ եթէ ծնանիցի երկմտութիւն ընդ յօդուածս ինչ դաշինն , չէ պարտ երաշխաւորին փութալ անդէն 'ի պաշտպանութիւն երաշխաւորեալ կողմանն , այլ անկ է նմա քննել զպատճառսն երկուստեք . և 'ի զտանէն անիրաւ զկողմն երաշխաւորելոյն յիւրմէ , հրաժեշտ տալ 'ի պաշտպանելոյ զնա : Եւ յնպէս ևս պարտի յետս կալ յերաշխաւորութենէն , եթէ իցէ դաշն 'ի փնաս այլում երրորդի . զի այն է կալ պաշտպան անիրաւութեան :

ՅԽԵ . Եւ զի երաշխաւորութիւն յարամնայ ընդ տեղութեան դաշին՝ եթէ չգուցէ պայման դադարելոյ ժամանակաւ կամ ընդ կենաց դաշնագրին կամ երաշխաւորին . համառօտիւ իսկ ասել՝ ամենայն պայմանք յառաջ բերեալք զդաշանց՝ են և երաշխաւորութեան :

ՅԽԶ . Եւ զի 'ի հաստատութիւն խոստման ուխտի դաշանց , 'ի լինել անխտահաճ ուխտակցին , տայ առ հաւատչեայ զստացուած իմն մեծագին , և կամ զնէ 'ի զբաւ զկալուածս և զգիւղս , կամ զգաւառ իմն . և կամ տայ պատանդս մինչև ցկատարումն խոստմանն . յորում ժամու պարտի դաշնակիցն դարձուցանել զնոյն յետս հաւատարմութեամբ՝ առանց հատանելոյ ինչ 'ի նմանէ և կամ փոփոխելոյ : Եւ սակ տալ պատանդս՝ թէ պէտ առ օրէնսգէտս կարգօք և պայմանօք օրինադրեալ տեսանի իբրև գործ իմն իրաւացի , բայց զարգիս ինքնին անկեալ է 'ի սովորութենէ , թէ և ոչ գրեալ յանրաւութիւն : Եւ սակայն ցանկալի էր՝ զի օրէնսգէտք ժա-

մանակիս, որպէս յամենայնի կամին չխոտորել յօրինաց բնութեան 'ի սահմանէն զիրաւունս ազգաց, յայսմ ևս կացեալ էին 'ի նոյն իրաւունս և անարգեալ զայս ևս սովորութիւն վաղեմի ազգաց, որք ոչ էին 'ի ինզիր իրաւանց բնութեան, այլ բռնութեան. որք կարծէին եթէ բնութիւնն ետ ոմանց 'ի ձեռս զսուր, և զայլս պատրաստեաց 'ի ճարակ սրոյ նոցա. առնուին զպատանդս, և յոչն կալ 'ի խոտման տկարագունին, որոյ տուեալ էր զպատանդան, սպանանէին զնոսա: Ըսլ զգուշագոյնքն արդի օրէնսգիտաց համարին անիրաւ զսպանումն պատանդաց, բայց զտալն զրեն յիրաւունս. որ է շփոթել զկարգ իրաւանցն. քանզի եթէ իրաւունք են առնուլ զպատանդս, այլ ոչ և սպանումն, այնուհետեւ ուստի երկիւղ տեսուն պատանդիցն 'ի զանցանել զուխտին: Եւս յայտ է՝ զի եթէ անիրաւ իցէ սպանումն, անիրաւ է և առաքումն պատանդիցն. քանզի և հակառակ է վախճանի ընկերութեան մարդկանն ժողովելոցն 'ի պաշտպանութիւն անձանց: Եւ եթէ չիցեն իրաւունք պետութեմատնել զմին 'ի քաղաքաց իւրոց 'ի ձեռս թշնամոյն, նա և յանհրաժեշտ հարկին՝ եթէ իցեն իրաւունք քաղաքի կամ զաւառի (ՄԼԳ) 'ի կարողանալն պաշտպանել անձին և չմտնել ընդ իշխանութեամբ թշնամոյ պետութեանն, իբր չիցէ և այս իրաւունս՝ չառնուլ յանձն պատանդաց ելանել առ թշնամին, և խուսափել 'ի յաջողելն: Բանզի ոչ ումեք հրամայեն բնական օրէնք մատնել զանձն 'ի սուր թշնամեաց յազատութիւն այլոց. այդ է առաքինանալ 'ի վեր քան զբնութիւն, այլ ոչ պարտք. զի մէն մի 'ի քաղաքացւոց զօղեալ է յընկերութիւն վասն բարօրութեան անձին. եթէ գիտէին նոքա եթէ յընկերութեան անդ կայցեն անձինք իւրեանց 'ի վտանգի մատնելոյ 'ի գերութիւն և 'ի մահ ըստ կամս պետին, ոչ արդեօք առնուին յանձն մտանել յայն ընկերութիւն: Ըրդ ազգք արդարակորովք, որք կամիցին չելանել ըստ օրէնս բնութեան, պարտին հօկել նաև 'ի վերայ իւրաքանչիւր անդամոց իւրեանց. և ոչ եթէ առ 'ի պաշտպան կալ միումն՝ մատնիչ լինել միւսումն: Ըսլ եթէ բռնակալ որ անօրէն ստիպեսցէ զոր յազգաց տալոյ պա-

տանդս, և չիցէ այլ ճանապարհ զերծանելոյ 'ի Ճիրանաց նորա, յայնժամ առ հարկի պարտի տալ՝ առ 'ի կորուսանելոյ զաշխարհն ողջոյն 'ի միասին . բայց պատանդացն իրաւունք են ոչ կամիլ, և զհնարս հնարել առ խուսափելոյ, որում ոչ է պատասխանատու առաքող պատանդացն : Իսկ պատանդաւուն է բռնակալ և ոտնհարու իրաւանց բնութեւ և ազգաց : Պարտք են իւրաքանչիւրոց անգամոց պետութեն տալոյ ձեռն յամենայն կարիս նորուն, ևս և վտանգաւ կորստեան անձանց՝ յորժամ հասարակաց է վտանգն վերահաս . բայց ոչ երբէք մատնելոյ զանձն 'ի գերութիւն և 'ի կորուստ :

ՅԽԶ . () Ետ զամենայն կարեւոր զգուշութիւնսն առնելոյ առ 'ի խափանել զգրծումն դաշին, դարձեալ պատահէ զանց զխոստմամբն առնել, կամակորելով զխմաստս բանիցն . քանզի գրեթէ անհնարին է առաջի առնել բանիւք զմիտս ամենեւին աներկբայ, վասն որոյ սահմանին և օրէնք մեկնութեան բանից հիմնեալ 'ի վերայ օրինաց բնութեան և ուղիղ բանի, առ 'ի զառաջս առնուլ և այսմ հնարիմաց նենգանաց :

Ա . Իսկոն մեկնութեւ է՝ չյեղափոխել զպարզ և զյայտնի ասացուածս, ընդ որս երկմտեսցի ոչ ոք՝ գորով այնոցիկ ինքնին մեկինք և բացայայտք, և լուսով բանին աներկբայ ցուցեալ :

Բ . Որ կարէ և որ պարտի մեկնել զխմաստս դաշինն և զանց առնէ, իւր է վնասն . և յետ հաստատելոյ դաշինն՝ պարտ է կալ 'ի պարզ իմացուածս գրելոցն . և ոչ է օրէն առնել յաւելուած իմն մեկնութեան բանից . և են հնարք դաւանաց յեղափոխել զյայտնի զխմաստ գրելոցն, բաղբաղելով զպակասել կարեւոր մեկնութեան : Վասն որոյ այս կանոն է մեկնութեան . հաստուած իմն դժուարիմաց՝ որ չիցէ պարզեալ 'ի դաշնակցութեան պահուն, յետ այնորիկ պարտ է կալ մնալ յայն իմաստ՝ որով համարի գրեալ, առանց յաւելլոյ 'ի նոյն նոր իմն այլ իմաստ 'ի մեկնութիւն հաստատելոցն յառաջագոյն . զի այն է փոխել զպայման ուխտի դաշանց, և է ընդդէմ իրաւանց : — Եթէ չէր այս կանոն, և ոչ մի դաշն, կամ ուխտ, կամ խոստումն, կամ երաշխաւորութիւն կարէր լինել անլոյծ և հաստատուն :

Դ . Իսկոն . Ոչ ոք յերկուց դաշնակցաց ունի իրաւունս

մեկնելոյ ըստ հաճոյից գղաշնն և կամ գգործս դաշանցն : Վանքի եթէ էր քեզ իշխանութիւն մեկնելոյ զմիտս խոստման իմոյ ըստ հաճոյս քո , յիրաւունս լինէր քեզ բռնադատել զիս գործել ընդդէմ մտաց իմոյ և խոստմանս . նոյնպէս ևս եթէ մեկնիցեմ ես զքոյդ ըստ կամս իմ , զրկեսցիս և դու յակնկալութենէդ , և գացիս ըմբռնեալ 'ի խաբս :

Դ. Սանոն է համարել ճմարիտ զայն , որ ցուցեալ իցէ ըստ կարի . քանզի 'ի տալ տեղի երկմտութեան , վայրապար լինիցի ուխտն կռեալ 'ի վերայ երկմիտ բանից : Եւ առ 'ի քաջ 'ի վերայ կալ ճմարտութեան , և առ զիւրաւ տալոյ զլուծումն խնդրոց , պարտ է առաւել միտ դնել 'ի բան խոստացողին քան պահանջողին . զի որոյ զկատարումն պարտուց դաշինն բացատրեալ է ըստ կարի 'ի բանս դաշինն , և զպարզաբանութիւն նորա պարտ է համարել ճշգրտագոյն ըստ սրտին՝ որով տուեալ իցէ զխոստումն . յորում եթէ չերևիցի յայտնապէս հակառակել զրելոյ դաշինն , ոչ ևս հնար է յալ միտս չրջել զառաջարկութիւնսն , այլ արժան է կապիլ յիմաստս այնոցիկ բանից խոստացողին : Օր օրինակ՝ պաշարեալ ուրուք զքաղաքն առաջարկէ պայմանս , և պաշարեալն առաջի արարեալ զպայմանս լինելոյ անձնատուր , կապի 'ի դաշն . և պաշարողին հաւանեալ միանգամ ընդ պայմանսն , այնուհետեւ պարտ է առնուլ զլուծումն երկմտութեանց պայմանացն 'ի բանից պաշարելոյն , ընդ որս հաւանեալ է պաշարողն :

Ե. Սանոն է հաստատել զմեկնութիւնն 'ի վերայ ստութութեան . քանզի 'ի մեկնել զմիտս բանից ուխտի դաշանցն , պարտ է խուզել զիղձս դաշնակցացն եթէ զինչ այն իցէ որ զնոսս 'ի դաշնակցութիւն յօժարեցուցեալ ունիցի : Եւ բերումն բաղձանաց կողմանցն առաջնորդէ անվրէպ 'ի մեկնութիւն խոստմանց նոցա , և թէ յինչ միտս յածիցին յընդունելութեան խոստմանց միմեանց : Ի վրէպ խորհուրդս յածի որ 'ի մեկնել յօգուտ անձին զբանս դաշինն՝ երևի յօժարամտեալ 'ի վնաս դաշնակցին : Պարտ է կալ յօրէնս բնութեան . որոց պատուէն զճմարտութիւն՝ ոչ է դժուարին իմանալ ուղիղ զմիտս դաշնադրութեանն :

ՅԻԷ • Սփռել զդաշն և զրժէ խոտումանն , որ առ 'ի մեկնել զբանս դաշինն՝ իմանայ զայն յայլ միտս , և ոչ որպէս սովորութիւնն ուսուցանէ , ուր չգուցէն պատճառ իմն բռնադատ : Եւ 'ի մեկնել զվաղեմի զուխտագրութիւնս դաշանց՝ պարտ է զիտել զսովորութիւնս այնց ժամանակաց : Հոյժ ծաղրական է կեղծումն դաշնակցութեան անօրէն բռնակալաց , որք 'ի գաղանական կիրս իւրեանց , ստիպեալք 'ի խրդալէն խոտափանել զճշմարտութիւն , չանցուցանել չարիս ընդ զլուս օտարի , կապին 'ի սուտ դաշն . և յառաջատուէլ անդ զչարիս մտաց իւրեանց՝ անձամբ զանձինս դատապարտ կացուցանեն նաեւ 'ի խիղճն մտաց իւրեանց , զի ամենեւին անպատասխանի ինկիցին ընդ անցանել զօրինօք , զոր գտանեն զրեալ 'ի սիրտս իւրեանց : Եւ յապէս Լանկթամար յառնուլ զ]Եբատիա՝ բան ետ չհեղուլ զարիւն . և մտեալ 'ի քաղաքն կալաւ զգօրականսն և ընդաւազեաց : Եւ այլ ոք ժանտաժուտ իրբն զնա խոտացաւ ումեմն ազատ կացուցանել զնա 'ի գլխապարտութենէ . և ապա առ չանցանել զխոտումանն , ձեղքեաց զնա յերկուս : — Ի լրումն խոտման դաշինն պարտ է կալ 'ի բան խոտումանն , ոչ որպէս ինքն կերպարանէ 'ի միտան , այլ յայն զոր զրոշմէն բանքն այնոքիկ 'ի միտս ունկնդրաց և դաշնակցին . սովին կանոնաւ խայտառակին ամենայն ազգի ազգի նենգք 'ի կիր արկեալք 'ի դաշնագրութեան : Եւ բանք երկդիմիք , փոխաբերեալք , կամակորեալք , ունին զնշանակութիւն ճշմարիտ զայն՝ զոր կերպարանեն 'ի միտս ակն արկանողաց դաշնագրին : Աղէումէն 'ի պատերազմին որ ընդ Երզնացիս դաշնակցեալ զգուլ զինուց զաւուրս երիս , յերրորդում գիշերի մինչդեռ յանհոգս ննջէին Երզնացիք , եմուտ 'ի բանակն և կոտորեաց զբազումս , և զայլն ձերբակալս արար ասելով՝ եթէ 'ի դաշնակցութեան ոչ գոյին զիշերքն :

ՅԻԸ • Եւ զայն է կարգեալ յօգուտ և երկոցուն դաշնակցացն , և ըստ այնմ դաշինքն կապեալք . բայց քանզի բառքն կարեն նշանակել առաւել ինչ , անպատեհ է կամիլ ընդ անթերի զդաշնն ըստ մտաց բառիցն . այլ պարտ է ամփոփել զխմաստս բառիցն յայն միայն՝ յոր ակնարկիցէ զիտումն

ուխտակցացն . զոր օրինակ՝ ազգք երկու ուխտակցին կալ պաշտպան միմեանց յամենայնի, այլ ոչ և փնասիւք անձանց . զսոյն զայս հարկ է իմանալ ՚ի դաշնն, իբրև զի մինչդեռ թշնամի օտար տագնապէ զքեզ, չէ պարտ քեզ մատնել զանձն յաղէտս և երթալ ուխտակցիդ ՚ի պաշտպանութիւն : Խոստացար մատակարարել քաղաքին պոլսի քոռ ցորենոյ, և յայն ամեղև սով յաշխարհիդ՝ մինչ և քեզ իսկ պա- կասել ցորեան, չեն պարտք քեզ գնել զնոյն և տալ . քանզի ՚ի դաշնն համարի ունել քեզ ցորեան առաւել քան զպէտտ աշխարհիդ : Հառաջարկութիւնս են որք կոչին ձեռնտուք, և այլք փնասաբերք անուանին . ձեռնտուքն հաստատունք են և անփոփոխք, այլ փնասաբերքն անվաւերք են : Բայց ոչ է պարտ շտուգանել զփնասաբերութիւնն ընդ նուագման ակըն- կալեալ օգտութեանց :

Յեթ . Եւ որք զի հաստատութիւն նորոյ իմն օրինաց, և կամ դաշն իմն նորոգ կուեալ, թուի հակառակ ելանել առաջ- նոյն : Են դէպք անթիւք՝ յորս արժան է գնալ զհետ իրա-ւանց խոհական ընտրութեամբ, յամենայնի միտ եղեալ բերելոյ ՚ի ձեռս զօգտակարագոյնն, կամելով և զօգուտ դաշ- նակցին : Երեսպէս ևս ՚ի խուսափելն ՚ի վտանգաց՝ զգոյշ կալ նախ ՚ի վերահասից : Իսկ եթէ օրէնքն նորք և կամ դաշինք իցեն հաւասարագորք ընդ առաջնոյն, կան մնան առաջինքն անլոյծք . այլ ՚ի փոխել հանգամանաց վիճակի պետութեանն, յայնժամ հարկաւ առաջինքն տեղի տան երկրորդաց ՚ի դէպ եկելոց նորոյ վիճակի ազգին : Հայսմ ամենայնի առաջնոր-դեոցէ բանին ցանկութիւն գնալոյ զհետ արդարութեան իրաւանց, առանց կրից ընդխառնելոյ :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Հնարք շածուցանելոյ զվէճս ազգաց ընդ միմեանս :

ՅԾ . Ընդհանուր կանոն շածուցանելոյ զվէճս : ՅԾԱ . Իցն անկ ազգի յետս կալ յիրաւանցն և չգանգաւել : ՅԾԲ . Հնարք բազմազեմք վտնճան առնելոյ վիճից : ՅԾԳ . Բանտկցութիւն և ժողով : ՅԾԴ . Իրաւունք յայտնիք և ևսկանք , և իրաւունք երկրայք և կարեւորք : ՅԾԵ . Արեւք համալայիք կոչեցեալ Թալիոն : ՅԾԶ . Այլ և այլ ազգք վերժուց քինու իրաւանց առանց յարձակելոյ ՚ի պատերազմ : ՅԾԷ . Որոց իրաց լինիցի գրաւումն : ՅԾԸ . Որք կաջին պատճառք գրաւման զգոյց , նոքին պարտին առաջանել : ՅԾԹ . Եթէ պատճառաց լինիցի գրաւումն : ՅԳ . Չէ պարտարեւելու զգրաւումն օրինաւոր : ՅԳԵ . Պատճառ գրաւման և պատերազմի :

ՅԾ . ԻՐԱՒՈՒՆՔ պահանջեալք և անիրաւութիւնք կրեալք են պատճառքն վիճից ՚ի մէջ ազգաց , և կամ ազգաց ընդ առաջնորդաց իւրեանց : Պարտի ազգն կալ յիրաւունս իւր և զի կացցէ յամբի և ՚ի փառս իւր՝ պարտի հսկել աւարութիւն արժնութեամբ առ չընկճելոյ յանիրաւութեանց . սակայն ՚ի ընու զպարտս որ առ անձն , ոչ պարտի մոռանալ և զպարտս որ առ այլս : Լրիկոքին այսոքիկ տեսութիւնք կապակցեալք առաջի առնեն իրաւանց ազգաց զյեղանակ ՚ի լուծումն վիճից ծագելոց ՚ի մէջ ազգաց :

ՅԾԱ . Իրտեցար զպարտուց ազգին առնելոյ զհատուցումն արդար անիրաւութեանց և փնասուց . բայց կարիցն ազգն հրաժարել յիրաւանց իւրոց և լռել ընդ կրեալ փնասն : Լքթէ ոչ զհետ գայր այնմ միւս այլ փնաս մեծագոյն , մարթեր մեծի ևս փառաց լինել ժառանգաւոր գերապանծ առաքինութեամբ լուծեան . այլ քանզի լուծիւն՝ կրելով յանձին զփնասն՝ յոյց է տկարութեան , որով առաւել ևս խորխտացեալ թնամոյն՝ պատրաստի նոր իմն այլ մեծագոյն փնաս հատուցանել , վասն որոց պեան պարտի պահանջել զարդար զհատուցումն անիրաւութեանց կրելոց , և ոչ

ներելովն երբէք յանձն առնուլ՝ զի ազգն փնտտեալ տագնաւ պետցի յանձնուածեան : (Կայց եթէ նախատինքն չիցեն առ ազգն, այլ առ անձն պետին, կարէ ինքն մեծախոհութեամբ՝ լռեալ անտեսել . նոյնպէս դարձեալ առանձին որ յազգէն կարէ յալածել անձին և առաքինանալ ներելով թշնամոյն, և ոչ կամելով փոխարինել թշնամանացն և փնտտոց կրեւոց . այս է գեր ՚ի վերոյ անցանել զօրինօք բնութեան . յորմէ ոչ մի ինչ փնտս, այլ նաև փառս ձգէ որ այնու յանձն . և առ նուցու զհասուցումն զեղուն, եթէ ոչ յաշխարհի՝ այլ անշուշտ ՚ի հանդերձեալն : Եւ ազգն պարտի կալ յօրէնս բնութեան անխոտոր, առ ՚ի վայելել ՚ի խաղաղութեան զարդիւնս ընկերական միութեան : Եւ իայն եթէ ազգն՝ որ զգրկումն կրեաց՝ իցէ մեծագօր քան զգրկոյն, կարէ առնել անտես զայնու առ չլրգովելոյ զխաղաղութիւն . և ինքնայորդոր ներողամտութեամբն խրատ իմն տալով տկարին ստանալ միտս և սիրել զուղղութիւն, և մի ևս անխորհուրդ օտնհարութեամբ բնական օրինաց՝ զրգռել զգայրոյթ ազգաց, և ՚ի չարիս անմիտ գնացիցն մատնել զժողովուրդն յանձն լեալ ՚ի խնամակալութիւն իւր :

ՅԵՐԲ. Եւ զգաց իւրաքանչիւր ՚ի պահանջել զիրաւունս իւրեանց՝ զի մի ընկճեսցին յանիրաւութենէ օտարի, առաջի լինին նոցա օրէնք խաղաղաւէտք, տուեալք յիրաւանց բնութեան՝ որ խնդրէ զսէր և զխաղաղութիւն և զմիաբանութիւն, առ ցածուցանելոյ զհակառակութիւնս : (Յօրոց Ա. Համաձայնութիւն ՚ի սէր, որով մէն մի քննէ զպատճառս ընդդիմակայութեան իրերաց հեղաքար, խաղաղասէր մտօք, և առնէ զիրաւունս . և որոյ իրաւունք անստոյգ իցեն, մտադիր տուեալ հրաժեշտ յայնմանէ՝ ոչ քակէ զօգ սիրոյն որ ՚ի միջի . և կամ է զի յետս կայ նա և յարդար իրաւանց իւրոց, զի մի լուծցի կապ սիրոյն . արժան է ընդունել զսոյն չնորհակալու մտօք : Բ. (Յեղանակ հաստատելոյ զխաղաղութիւն է իրաւադատութիւն՝ յորում երկոքին կողմանք ճիշդ բնութեամբ ծանուցեալ զիրաւունս իւրաքանչիւր, թող առնեն միմեանց վարիլ իրաւամբք իւրեանց, և կամ տեղի տուեալ ամենայնիւ միումն, ընդունի միւսն զտուժանս

չորհամանն : Դ . II իջնորդութիւն՝ յորում բարեկամ որ օտար միջնորդ ՚ի մէջ մտանէ , և համեզակեր բանիւք զգրդռեալ միտան ցածուցանէ , ցուցեալ զիրաւունս միմեանց . և լինի յորդոր զիջանել և երկուստեք միմեանց յիրս իրս : II իջնորդին պարտք են՝ ոչ զձիշդ համար պահանջել իրաւանց , այլ անտես առնել զիւրք համբուրիս խաղաղութեան . և եթէ զանիրաւութեանց իցեն բանք՝ չսփով ինն տալ զհատուցումն , իբրեւ բանբեր խաղաղութեան ՚ի գործ արկեալ ՚ի սոյն զամենայն ձիցն : Բայց միջնորդն չէ երաշխաւոր . յայսպիսիս ոչ թէ թէ և գործ է երաշխաւորութիւն , և առանց յայտնի տարացուցի ոչ է մարթ առնուլ յանձն : Բրդի պետութիւնք միահաւանք պարտ յանձին կալեալ են լինելոյ միջնորդ հաշտութեան յամենայնի տարաձայնելոյ , քաջ հասու եղեալ զի բարօրութիւն գտանի միայն ՚ի խաղաղութեան : Դ . I , զատաստան միջնորդի . զի ՚ի պնդել երկոցուն կողմանց զիրաւունս իւրեանց՝ յանձն լինին ՚ի զատաստան միջնորդի գաշտմբ հպատակելոյ ընտրութեան նորս . և է այս ՚ի թիւս գաշանց , քանզի պարտ է այնուհետեւ յանձն առնուլ եթէ հասանիցէ ևս կրել զրկումն յիրաւունս ինչ : II ակայն իրաւ ընտիրն պարտի խնամով անկողմնասէր բարոյիւք առնել զիրաւունս ՚ի մէջ երկոցուն : Բայց եթէ իրաւ ընտիրն յայտնադէտ զկողմն կալեալ միումն՝ տացէ վճիռ անիրաւ ընդդէմ ուրիշ բանի , յայնժամ զրկեալն կարէ բողոքել ընդդէմ՝ պահանջելով զիրաւունս : Բայս զատաստան միջնորդի է յոյժ իրաւացի և ըստ բնական օրինաց ՚ի դադարումն վիճից՝ յորոյ չիցէ կախեալ փրկութիւն կամ կորուստ ազգի : Բւ եթէ հասանիցէ կրել և զրկումն յիրս ինչ զհետ գնալով զատաստանի միջնորդին , հարկ իսկ է առնուլ յանձն՝ քան կամել ՚ի ձեռս բերել զիրաւունս պատերազմաւ , որոյ էլքն անըտողք , և ինքն գործն պատճառ անհնարին աղետից և անիրաւ տարաժամ մահուանց : Բքցն Ը աւետաց խոհականութեամբ յամենայն դաշնախօսութիւնս սահմանեալ են լինել յանձն ՚ի զատաստան միջնորդի , նաեւ ՚ի դաշնակցութիւնս ընդ ազգացն սահմանակցաց՝ ՚ի դէպս յորս ոչ կարեն միաբանել ՚ի սէր : Բայս խնատուն զգուշութիւն բազմք նպաս-

տառնաւոյց եղև յանասան հաստատութիւն պետութեանն յազատութեան իւրում, 'ի բարեկարգեալ վիճակին և 'ի փառս պատուոյն առաջի Արարչայ :

ՅԾԳ • Այս ամենայն ազգ իրաւախօհութեան կատարի բանակցութեամբ և ժողովով ըստ ազգերոյ բնական օրինաց : (Ժողովք են գալուստ 'ի միասին ամենիշխան պատգամաւոյ լաց՝ կարգեալ առ 'ի գտանել ելի աղագս միաբանութեան, չափաւորեալ զարհանջմունս կողմանցն • և առ 'ի յաջողել 'ի սոյն, գումարելոցն միտք պարտի անենեզ բերիլ 'ի խաղաղութիւն և 'ի միաբանութիւն : Այսպէս 'ի լինել անհաշտ պատերազմի 'ի մէջ կայսեր Յունաց Արկադեայ և թագաւորին Պարսից Առամայ, առաքէին երկորին գործակալս 'ի Ալիլագետս, և ըստ ազգերոյ Առամայ առ Առամշապուհ մեր թագաւոր, զնացեալ եկաց միջնորդ հաշտութեան, և հաստատեաց զուիտ խաղաղութեան 'ի մէջ նոցա ըստ իրաւանց արդարութեան : Այլ զարդիս զկնի համաշխարհական մեծի հարուածոյն՝ Ասիոյնի՝ գումարեցան 'ի ժողով պետքն մեծազօր ազգաց Արարչայ 'ի Ալեննա, հաստատել յաշխարհի զցանկալին զանլրդով խաղաղութիւն • և ոչ անարգատւոր եղեն իղձք փափաքանաց նոցա : Օհ ահա յայնմ հետէ դադարեցան իմն պետութիւնք 'ի խնդրելոյ զիրաւունս պատերազմաւ, այլ ամենայնի վախճան առնեն վիճից իրաւախօհութեամբ, միջնորդութեամբ, իրաւադատութեամբ, և երբեք զի և դատաստանաւ միջնորդի :

ՅԾԴ • Ալ լինել դատաստանի իրաւանց 'ի մէջ ազգաց, պարտ է ընտիր առնել ընդ ազգս իրաւանց, և զգուշեալքնել զարժանն, և թէ իցէ 'ի դէպ կալ անյողդողդ 'ի պահանջմունս կամ թուրացունել և կամ զազարել զխովին 'ի պահանջմանէն : Այլ թէ յայանիք իցեն, աներկբայք, պարտ է կալ 'ի նոսին անփափօս • իսկ եթէ կորուստք իրաւանցն էականք իցեն և 'ի կորուստ ազգին ակնարկիցեն, յայնժամ հարկ է փոքր համարել նաև զարիս պատերազմին : Քանզի եթէ թշնամին ոչ կամի լսել իրաւանցդ, տեղի տալ այնպիսւոյն և զրկիլ յէական իրաւանց՝ զգուշացեալ 'ի չարեաց պատերազմին, և արկանել զազգն 'ի վտանգ կորստեան, և չար

ևս քան զպատերազմն, և տասպալումն ազգին հիմն 'ի վեր : Բայց եթէ իցեն երկբայք, յայնժամ արժան է գալ յիրաւախոհութիւն, կամ յանձն լինել 'ի գատաստան միջնորդի և կամ յիրաւադատութիւն . իսկ եթէ կարևորք և եթ իցեն և յայտնիք, պարտ է պահանջել . բայց յոչն տեղի տալ օտարին՝ պէտք են կռել քաջ զփնտստ պիտոյիցն ընդ փնտստ պատերազմին, և այնպէս խոհականութեամբ հրաժարել և յայնմանէ առ ժամն, զգուշացեալ չունել 'ի դատաւոր դործոցն զկիրոս 'ի վրէժինդրութիւն նախատանացն կրելոց, որք ընդ աւուրցն անցելոց և այնորիկ անկցին 'ի մօտացոսն . և այսպէս յամենայնի պարտ է յառել զսկն յօգուտ ազգին 'ի ժշտնջենաւորն, որ կարէ փոխել զնախատինս 'ի փառս նորուն :

ՅԾԵ . Պարտք ազգին է լինել վրէժինդիր իրաւանց իւրոց, և պահանջել զփոխարէն հատուցումն չարեացն կրելոց և տարեալ անիրաւութեանցն . և է այս կոչեցեալն () Երէնք համալսփ : Բայց օրէնքս այս որչափ արդար է և բնական օրինաց զուգաձայն առ իւրաքանչիւր մարդ առանձին, իբր զի արժան է ընդունել զբարի հատուցումն գործոց բարեաց և զչարիան նայնպէս տուգանել, յոր հիմնեալ են և օրէնք քաղաքականք, նոյնչափ ևս առաւելութեամբ անիրաւ է և ընդդէմ բնական օրինաց և իրաւանց ազգաց՝ վարել սովին համալսփ օրինօք ազգաց ընդ միմեանս, որ ածէ կործանումն քաղաքական տեսլութեան : Վննդի եթէ պետի ուրումն անիրաւեալ 'ի քո գետպան՝ չարիս անցոյց ընդ նա, 'ր իրաւունք իցեն քեզ ըստ համալսփ օրինացն հրամանաց ածել փոխարինաւ չարիս 'ի գլուխ նորուն գետպանի . զի զինչ յանցանք են գետպանին . պետն է չարեացատարաւ, և ոչ դեւ պանն : Բայ իրաւանց արդարութեան պարտ է պահանջել զհատուցումն տուժիցն և նախատանաց 'ի պետէն . վասն որոյ յօրէնս ազգաց զհամալսփն ասել պարտ է իմանալ յայտմ և եթ, զի որ փնտսեացն՝ պարտի առնել զհատուցումն իմն համալսփ տուելոց փնտսուն, գորով ամենայնիւ անիրաւ կամել 'ի վրէժ քնտ՝ ածել 'ի գլուխ ազգին համալսփ փնտս, ոչ շատ համարեալ ընդունել համալսփ բարիս 'ի նոյն ինքն 'ի փնտսողէն . քանզի ոչ 'ի փնտսող անորդ գառնաց փնտսն

փոխարինեալ 'ի պատուհաս և 'ի հատուցումն անցուցելոցն ընդ քեզ չարեաց, այլ 'ի գլուխ այլոց անդամոց ազգին անմեղաց:

ՅԾԶ. Ի պահանջմունս իրաւանց և հատուցմանց՝ ոչ է պարտ անդէն զակն դնել 'ի պատերազմ. այլ մարթ է զրկել զազգն յիրաւանցն՝ յորս վայելէր յաշխարհին, կամ հանել յիշխանութենէ նորա զմասն ինչ 'ի գոյից նորա, մինչև աւասցէ զարդար զհատուցումն: — Եթէ ազգն վարեալ իցէ օրինօք իւրովք և կարգօք ընդ հպատակս օտարին՝ զրկելով զնոսա յազատութենէ իւրեանց, և ոչ կամիցի առնել հատուցումն ինչ զրկանացն, յայնժամ օտարն այն պետութիւն կարէ շրջել զիրաւունսն՝ վարելով և ինքն օրինօք իւրովք ընդ հպատակս նորուն. և է այս կոչեցեալն Շրջումն իրաւանց, որ է գործ արդար տեսութեան: Եթէ 'ի գործ արկանել զայս շրջումն իրաւանց նաև յայլ սահմանադրութիւնս կարգաց, որպէս և 'ի կարգաւորութիւնս մօից և ելից վաճառուց, պարենից և այլոց. յորոց ոչ է արժան առնուլ պատճառս տհաճութեան, վարելով փոխադարձ նովին օրինօք: Եւս ևս դէպք յորս չեն իրաւունք վարել զշրջուն օրէնս: Ըսանորդ յայտ կացցէ իւրաքանչիւր ազգաց խոհեմութիւն:

Եւ այս սովորութիւն 'ի մէջ ազգաց՝ առնել զհատուցումն փաստուց զրաւմամբ. զի յորժամ ոչ կարէ պլազգ ընդունել զփոխարէնն, ինքնին անձամբ կորզէ և սեպհականէ զինն 'ի պատշաճելոց առ ազգն զրկող, և 'ի կիր առնու յիւր պէտս, մինչև առնիցէ միւսն զարդար հատուցումն փաստուց: Իայց այս կորզումն պայմանաւ ոչ համարի զրաւումն ստոյգ, այլ մանաւանդ խափանումն և պահպանութիւն. մինչև հատեալ 'ի յուսոյ ընդունելոյ զհատուցումն, սեպհականեացէ անձին զիրն զայն լեալ տէր. և է այս գրաւումն: Եւ եթէ անդէն տհաճեալ ընդ կորզումն, և ոչ կարացեալ խաղաղել՝ զրգռիցի 'ի մարտ, յայնժամ համարի լեալ հատուցմանն անբաւական, զոր մարթ է անյապաղ զրաւել յարբունիս: Եւ քանզի հնար է լինել զրաւման պատճառ աղետից, վասն որոյ սրտտ է երկար և խոհական ընտրութեամբ մատչել 'ի

գործ՝ յետ փորձելոյ զամենայն հնարս կալոյ յիրաւունս օրինոք բարեմարդութեան : Ասան որոյ և ոչ է պարտ մատչել յայս դժուարահաճ հնարս ՚ի լուծմն արդարութեան իրաւանց՝ յորժամ իցեն երկբայականք :

ՅԵԻ . Բննայն ինչ որ է ազգին՝ կարէ անկանել ՚ի ներքոյ օրինաց զրաւման . քանզի ըստ հաւաստելոյ մերոյ (ԼԳ) գոյք քաղաքացւոց են գոյք ազգին , վասն որոյ ՚ի գրաւել զգոյս քաղաքացւոց՝ համարի գրաւեալ զգոյս ազգին : ԲԱԼ աւանդն է սրբազան , և չէ հնար օտարացուցանել զնոյն , եթէ և յայտնի բուռն հարեալ ևս իցեն զպատեւրազմէ . գոյն օրէնս ունին անսլլայլակ ամենայն ազգք Աւրապայ ՚ի վերայ արժաթոցն օտարաց եղելոց ՚ի գլուխ գրամոց ՚ի զանձն հասարակաց : Բաց ՚ի գրաւել այլոյ պետութեան ՚ի պահանջումն իրաւանց իւրոց զգոյս առանձնականաց ազգին , չէ մարթ պարտաւել զնա իբրեւ յափշտակիչ զանմեղացն . քանզի ՚ի տուժել առանձնականաց ՚ի պատճառս պետութեանն իւրեանց , անկ է նմին ինքեան պետութեան առնել զհատուցումն փնասուց առանձնականաց կրելոց զըռվանդակ տոյժս պետութեանն , յորմէ նուազ իմն և եթ մասն անկանէր կրել ինքեանց : Այ պետաց միայն է իշխանութիւն առնելոյ զգրաւումնս զայս , համարեալ զմէն մի ՚ի պետութեանց իբր զմարմինս քաղաքական ընկերութեան . վասն որոյ առանձին որ յազգէն ՚ի տանել զրկանաց յօտար պետութենէ , պարտի դիմել առ պետ իւր , որոյ է պահանջել զհատուցումն , և հրամայել ՚ի ստիպել հարկին զգրաւումն :

ՅԵԸ . Արք կացին պատճառք գրաւման գոյից՝ պարտին կրել զտուգանն . զի եթէ ինքեանք չէին անիրաւեալք , և այն գրաւումն գոյից անպարտականացն չէր լեալ : Այ եթ պետ պետն իցէ կացեալ պատճառ գրաւմանցն՝ ոչ փութալով յարդար հատուցումն զրկանացն , բայց այնու ոչ արդարացին սկզբնապատճառքն , այլ զի ինքեանք կրեսցեն զտոյժս անիրաւութեանց իւրեանց , և ինքն պետն հատուցել զյաւելուած տուգանացն լեալ ՚ի պատճառս գրաւմանն . զի նմա պարտ էր փութալ ինքնակամ ՚ի հատուցումն , ոչ տալով պատճառս ազգին պահանջելոյ զիրաւունս իւր գրաւմամբ :

ՅԾԹ. Ընտանիք լինել գրաւմանն յիրաւունս, յորժամ չգուցեն այլ հնարք ժամանելոյ յարդար փոխադրութիւն շնորհքն. և են այսպիսի գէպքն. Լ. Ի ժխտելն ընու զպարտիս արդարութեան, կամ յոչն յանձն առնուլ լսել զբողոք պետին և կամ հպատակացն առնելոյ զիրաւունս յատենի. Բ. Ի յապաղելն տարապայման՝ յորում ոչ տեսանի ուղղադատութիւն. քանզի յապաղումն է իրբն զմերժումն, նա ևս առաւել չարայոյզ. Գ. Ի մերժելն զբողոք անիրաւ դատաստանաւ՝ երևեալ կողմնակից զրկողին. Ընտանիք անիրաւութեան դատաստանին պարտի լինել աներկբայ և յայտնի. զի յերկրայս երբէք չէ՝ ի գէպ լսել բողոքոյ քաղաքացւոյն ընդդէմ վճռոյ ատենի օտար ազգի, և կարծեօք դատել զնա յանիրաւութիւն. ապա թէ ոչ չիցէ հնար ազգաց իւր համբուրել խաղաղութիւն և կալ ի սէր ընդ միմեանս. (). Երկնական աստեան դատաստանի ամենայն ազգաց ուղղեալ է յարդարութիւն. այս յայտ իսկ է. վասն որոյ արժան է և աներկբայ՝ ի սէր անդորր խաղաղութեան իւրաքանչիւր պետաց տալ պատուէր հնազանդելոյ իւրեանց՝ զի ի ծագել վիճից ընդ օտարաց, յաշտարհին յորում գտանին, հպատակեցին վճռոյ օրինաւոր ատենին.

ՅԿ. Ընտանիք գրաւումն է հատուցումն արդար յիրաւունս ազգաց, վասն որոյ որ ընդդէմ կայ այնմ՝ է անիրաւ. մինչ զի մարթ է մերժել զընդդիմակացն զայն բռնութեամբ, և մահ իսկ ածել ի վերոյ ի գէպ է, եթէ ոչ կասեցի յընդիմանալոյ. զի թոյլ առնել անիրաւաց բռնանալ ընդդէմ ուղղութեան գործոց՝ է սկիզբն նուաճութեան և կորստեան ազգին. Ընտանիք թէպէտ ոչ են իրաւունք առանձին մարդոյ ի պահպանութիւն իւրոյն ստացուածոց պարտաւ մահ, զի զոր ոչ կարել տալ այլում, զկեանս, զիսկոյ իշխեսցէ բաւնալ. բայց պետութիւն որ հսկէ ի պահպանութիւն կենաց բազմաց, առ ի զերծ կացուցանել զկեանս նոցա ի վտանգէ, կարել և պարտի կարճել զկեանս միոյ կամ ոմանց.

ՅԿԸ. Ընտանիք պատերազմին անհանգուրժելի են մտաց. վասն որոյ յորժամ այլ ամենայն հնարք քաղցրութեան չազգաց ոչ կարեն ածել յիրաւունս զհակառակօրդն, հարկ

է առնել զհատուցումն գրաւմամբ . և երբէք մի յոժարել 'ի մարտ : Իայց յորպիսի անմիտ խորհուրդս յածկցին այնորիկ 'ի մարդկանէ , որոց լուեալ էթէ պետ որ 'ի զգուշութեան զրդուելոյ 'ի պատերազմ՝ արգել առ իւր զնաւս քանի մի օտարին , կամ զգոյս ինչ նորուն , սկսանի բամբասել զպետն զայն յանիրաւութիւն և 'ի բռնակալութիւն , առանց զպատճառն քննելոյ , և 'ի վերայ հասանելոյ : Այլ ընդ հակառակն էթէ հրատարակեսցէ պատերազմ 'ի թեթեւ ինչ պատճառս , գովեն զնա զի կայ պաշտպան իրաւանց իւրոց . և ո՞ կարացէ զսրովել ըստ բաւականին զայսչափ անխորհուրդ միտս մարդկան : Սակայն են ևս զէպք՝ յորս անիրաւ է զրաւումն , և արդար պատերազմ . յորժամ չիցեն բանք զնախատանաց և զգրկողութեանց , այլ զիրաւանց ազգին՝ յորմէ մերձ առ զուրս կայցէ կորուստ կամ նուաճումն ազգին , և էթէ չիցեն լեալ լսելի ամենայն մարդասէր առաջարկութիւնք պայմանաց հաշտութեան :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԻՐԱՒԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ազգք պատերազմաց և իրաւունք յարգարելոյ զմարտ, և որ
ինչ առ այն պէտք:

ՅԳԲ. Սահման պատերազմի: ՅԳԴ. Իրաւունք պատերազմի է 'ի ձեռս
պետութեան: ՅԳԵ. Պատերազմն է պաշտպանողական և հարուածական:
ՅԳԵ. Թէ ո՞րք ինչն դորժիք պատերազմի: ՅԳԶ. Իրաւունք զորս ժողո-
վելոյ: ՅԳԷ. Պարտք քաղաքացւոց մասնելոյ 'ի զորաժողով: ՅԳԸ. Թողակ
և գաղարք զորաց: ՅԳԹ. Հիւանդանոցք և անկեւանոցք: ՅԶ. Յազազս
վարձաւոր զորաց: ՅԶԱ. Որ ինչ պարտք են զորաց: ՅԶԲ. Մատեան զի-
նուորական օրինաց և հրահանգք նոցա: ՅԶԴ. Ատոփձանք հրամանատա-
րութեան 'ի պատերազմի: ՅԶԵ. Եթէ որ վարի իշխանութի զոր ոչ ունի:

ՅԿԲ. ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ է վիճակ կենաց՝ յորում պահանջէ
որ զիրաւունս բռնութեամբ: Արոյ երկու ազգք են, հասա-
րակաց և առանձին. բանք մեր են աստէն զպատերազմէն
հասարակաց: Իրաւունք են բնութեան առնուլ 'ի կիր զբռ-
նութիւն յանհրաժեշտ հարկի 'ի պաշտպանութիւն անձին.
այլ որչափ առաւել մեծաց թշուառութեանց են պատճառք
ոչ կալն յարգար իրաւունս պատերազմի, այնչափ ևս դժուա-
րին է ունել 'ի չափու զկիրս, և մի միւր յանդէպս 'ի գործ
դառնութեան, որ յաճախ 'ի վնաս անձին խակ քան 'ի պաշտ-
պանութիւն լինիցի:

ՅԿԳ. Իրաւունքն տուեալ մարդոյ 'ի բնութենէ վարելոյ
զբռնութիւն 'ի պաշտպանութիւն անձին 'ի դէպս ծանունց
վտանգաց, յետ հաստատելոյ տեսչական ընկերութեան՝
յանձնեալ է 'ի ձեռս պետին, առ 'ի կարող լինել ամենե-

յուն վայելել 'ի խաղաղաւէտ կեանս : Քանզի այլազգ ան-
հարին էր կեալ ժարդկան յանդորրու . զի բնութիւնն ա-
պրտամբեալ 'ի բանէն , ոչ առնու յանձն կալ յօրէնս , և
յիրաւունս զրէ գնալ զհէտ զրգուութեան կրից , պատահել
պատերազմաւ ընկերին , և 'ի չարիս նորա հանդիպել բա-
րեաց . և զրկեալ 'ի անոտի յուսոյն , սկսանի ընդ ընկերին
ողջալ և զանձին աղէտս՝ մատնեալ ինքնակամ :

ՅԿԴ . Պատերազմն կոչի Պաշտպանողական՝ մղեալ առ 'ի
վանել զյարձակեալ 'ի վերայ զթշնամին . հարուածական
է պատերազմն՝ յորում ինքնին ազգն զէն վերացոյցանէ ընդ-
դէմ՝ օտարի խաղաղացելոյ՝ յարձակեալ 'ի վերայ : Բազ-
նոյն պատճառ մի ինչ և եթէ՝ պատասպարութիւն անձին ընդ-
դէմ յարձակման օտարին . իսկ երկրորդին յուրիք են պատ-
ճառք , զորս մարմ է վերածել յերկուս . մի՝ 'ի սրահանջել
զիրաւունս , երկրորդ՝ յապահովութիւն անձին : Բայտրիկ
ամենայն կարեն լինել օրինաւոր պատճառք պատերազմի , և
կամ անիրաւ բաղադրայք կերպարանեալք յիրաւունս : Իսկ
աշխարհակալութիւն և յարձակումն 'ի վերայ գոյից օտա-
րին , այսօրիկ արտաքոյ են նաեւ 'ի թուոյ հարուածական
պատերազմաց , զի են արտաքոյ օրինաց բնութեան , և աւա-
ղակութեան մասունք :

ՅԿԵ . Տէր պատերազմի է պէտն , այլք ամենեքին ընդ
հրամանաւ նորա են գործիք պատերազմին՝ գունդէն , զօրա-
կանք , զօրապետք , և նոքա ամենեքին՝ օրոց 'ի ձեռն մղի
մարտն . և խոնարհագոյն աստիճանի են գործիք զէնք և
այլ ամենայն կահք պատերազմի . նաեւ պարէնք և ամենայն
ինչ որ ենն 'ի պատրաստութիւն պատերազմի ծովայնոյն և
ցամաքայնոյն , համարին և են գործիք պատերազմի :

ՅԿԶ . Որ հրամանահան է պատերազմի , հարկ է նմա լի-
նել և իշխան ժողովելոյ զօրս . է և այս մասն իրաւանց պե-
տին . այլք ամենեքին կառնկատարք են ակնարկութեանց
նորա : Բայ չեն պէտք յամենայնի մնալ յայտնի հրամանաց
նորա . քանզի իշխանք զաւառաց և նախարարք յանակնկալ
'ի վերահաս զէպս կարեն գումարել զօրս 'ի պահպանութիւն
աշխարհին՝ որում 'ի ինսամեկ կարգեալք իցեն : Բայց ազատ

իշխանութիւն է 'ի ձեռս պետական իշխանութեան, որում հնազանդիլ յանձին կալեալ է ազգն :

ՅԿԷ • Պարտք են ամենայն քաղաքացւոց ծառայել և հսկել 'ի պահպանութիւն պետութեան ըստ իւրեանց ձեռին բաւականի . այս միաձայնութիւն ազգի յամենայն տեսական ընկերութիւնս է մին 'ի կարեւորաց 'ի պահպանութիւն իւրեանց : Ա՛յսն որոյ ամենեքին որք բաւականք իցեն զէն առնուլ, յակնարկել անդ օրինաւոր իշխանութեան՝ պարտին անյապաղ վառիլ 'ի զէն : Ի՛նչ վաղ ժամանակս 'ի դէպս պատերազմի անզանազան ամենայն քաղաքացիք հրախրէին 'ի զէն . բայց արդ կարգք և օրէնք հաստատեցան զինուորութեան . պետութիւնն հաւաքէ սահմանեալ թուով զինուորս՝ բաժանեալ յստիճանս և 'ի խումբս , և նորին տանին 'ի զլուս զգործս պատերազմաց . և են սորին առեալք ընտրանաւ չափահատքն և կարողք յամենայն ազգէ մարդկան հաւասար զուգաթիւ . սահմանեալ և զթիւս ամացն զինուորութեան , և 'ի ընդ ամացն այնոցիկ փոխանակելով զայլս : Օ՛այսմ ամենայնէ ազգ իւրաքանչիւր օրինադրեալ կարգէն զօրէնս պատշաճականս , զի մի 'ի վերայ մասին իմն ժողովրդեան ծանրացի զինուորութիւնն :

ՅԿԸ • Ի՛նչ հաստատել այսպէս կարգաց զինուորութեան 'ի պետութիւնս , և ըստ հարկի դատարկանալոյ զօրականացն 'ի գործոյ , և մեկնելոյ 'ի տանէ և 'ի քաղաքէ , պատաղեալք 'ի հրահանգն զինուորութեան 'ի խմբին և յստիճանին վիճակելոյ ինքեանց , անկ է պետութեան մատակարարել զպէտս նոցա , բնակարանս 'ի քաղաքսն յորս գտանին , զըզգեատս և զթուակ : Ի՛նչ 'ի պակասել զբամոց 'ի զանձն հաւասարաց , պարտին քաղաքացիք հաւասարաչափ արովք հօգալ նոցա զպիտոյս . նոյնպէս և պատրաստել կայանս յիւրաքանչիւր քաղաքս . զի է անդէս տալ բնակել նոցա 'ի տունս առանձնականաց : Օ՛կարեւոր հարկ այսր ամենայնի քաջ իսկ ծանեան ազգք իւրաքանչիւր , և փոյթ մեծ է նոցա լիւերանալ 'ի ստին :

ՅԿԹ • Ա՛յ միայն բարեմարդութիւն , այլ և օրէնք բնութեան արարտս 'ի վերայ դնեն խնամ տանել կենաց ծերացե-

լոյն 'ի զինուորութեան, որոց եղեալ է զկեանս 'ի վերայ ազգին, և անդամատեալ և վտանգեալ. վասն որոյ խմատութեամբ սահմանեցին պետութիւնք անկէլանոցս յայլ և այլ քաղաքս պետութեան իւրեանց, յորս հանգիստ առեալ խնամեսցին ամենեքին նորա՝ որք ծախեալ իցեն զզօրութի իւրեանց առ 'ի լինել զօրավիգն պետութեան, և լեալ կաթօք օղնականութեան նորա:

ՅԷ. Լ. Երբէք զի զօրականք օտարազգիք դան գրիլ վարձուք 'ի զօրս ազգին: Լ. հաստատութիւն խոստման նոցա և պետին պարտ է կնքել 'ի միջի պայմանս դաշնաց, յորում պարտին կալ հաստատութեամբ զօրքն, նոյնպէս և պետն 'ի հաստուցումն վարձուցն: Լ. է պարտ շիտթել զսոյն ընդ վարձաւոր զօրս՝ որք առաքին 'ի պետութեանց դաշնակցելոց: Էջածի խնդիր առ օրէնսգէտս՝ թէ իցէ՞ օրէն մասնականի ումեք աւնուլ յանձն մտանել 'ի զինուորութիւն օտարի վասն արծաթոյ կամ վասն այլ ինչ շահու. բայց 'ի խորհելն զպարտս մարդոց ըստ օրինաց բնութեան առ անձն և առ ընկերութիւնն, լուծանի ամենայն կրճիմն երկմտութեանց: Վանդի ամենայն որ կապի յընկերութիւն 'ի խընդիր ապահովութեան անձին, և թէ անդէն մնացեալ անգործ՝ ոչ մի ինչ օգտութիւն կարիցէ գործել անձին և ազգին, կարէ ելանել 'ի խնդիր շահու անձին՝ 'ի զինուորութեան ազգի օտարի. այլ որ 'ի գործ կուեցեալ իցէ և կամ 'ի զինուորութիւն 'ի խնամն ազգին, և ինքն վասն առաւել իմն շահու կամիցի լրանել զաղգն՝ երթալով առ օտարն, աշխատի ընդգէմ՝ ազգին, և թէ ոչ իցէ յայտնի կամ գտնեալ լուեայն հրամանաւ երթն: Վանդի կայ ինքն ընդ պարտեօք երախտագիտութեաւ առ ընկերութիւնն՝ յորմէ օգտեալ է ցայն վայր գործի և ինքն անդամ այնորիկ. և իբր լիցէ՞ անիւրաւութի լրանել զընկերութիւն՝ յետ ընդ երկար վայելելոյ 'ի խնամն նորուն, ահնկալութիւն մեծագոյն շահու անձին առանձին, պակասելով 'ի պարտուց իւրոց վաստակելոյ 'ի խնամն ազգին իւրովանն: — Լ. Ել ինքն պետն կարիցէ՞ առաքել յիւրոցն 'ի զինուորութիւն օտարի: Լ. Թէ խորհչեսցի առաքել՝ առ տեսանելոյ զնոսա կիրթս 'ի զինուորութեան, որ

կարևորն է պետութեան ունել զօրականս քաջագօտիս, հարկ իսկ է. մանաւանդ 'ի վայելել ազգին 'ի խաղաղութեան ընդ ժամանակս ձիգս, որով պակասէ կրթութիւն զօրուն:

ՅՀԱ. Բնական զօրականք բնիկքն և օտարք պարտին տալ զերգումն հաւատարմութեան, և ոչ իւրք երբէք լինել դատալիք: Եւ թէպէտ 'ի գրել անդ 'ի զինուորութիւն յանձին կալեալ են զպարտս զայս, կիսոյն գոլով անդամք և հարստակք պետութե, և այլք խոստմամբք իւրեանց զօր տուեալ են, բայց քանզի հաւատարմութիւն է հիմն զինուորութեան և յօդակապ նորուն, վասն որոյ արժան իսկ է արկանել 'ի գործ զամենայն ազգս զգուշութեան 'ի հաստատութիւն զինուորութեան: Բար և յետ այսպէս տալոյ զօրականաց խոստումն և կապելոյ ուխտիւ երդման 'ի հնազանդութեան, դատալիքքն արժանի են ծանու պատուհասի, և մահու անգամ դատապարտ 'ի կարևոր ժամանակի: Եւ լրտեսքն որք յորդորեն մարդկանն 'ի բաց կալ 'ի զօրուէն, առաւել պատժապարտք են, քան զհաւաքողն 'ի զինուորութիւն յօտարին սահմանաց:

ՅՀԲ. Կարգաւորութիւն և հրատակութիւն յամենայնի կարևորք, ևս առաւել են 'ի զինուորութեան. վասն որոյ պարտ է պետին սահմանել զկարգս զինուորութեանն. զիրաւունս և զպարտս և զօրէնս դատաստանի, զվարձս երախտաւորաց և զպատուհաս յանցուցելոցն. զայս ամենայն նշանակեալ 'ի մատենին օրինաց: Իսկ առանձին կանոնադրութիւնքն առ 'ի պահել զկարգ 'ի խումբս զօրացն կոչին հրահանգ զօրուն: Բռաջին եղեն յայս դատարարութիւն հեղուեօք. և Բրուսիացիք ցուցին եթէ որչափ ինչ ակն ունել իցէ 'ի կրթութենէ զօրաց:

ՅՀԳ. Կիսեալ 'ի մեծէ սպարապետէն մինչև ցորոշակիրն ամենեքին ունին զիրաւունս և զիշխանութիւնս սեփհականս աստիճանի իւրեանց և պատուոյն՝ սահմանեալս 'ի պետական իշխանութենէ, ըստ օրինաց զինուորութեան և կամ արտունութեամբ. վասն որոյ հրամանք նոցա և կարգաւորութիւնք են օրինաւորք, և է 'ի ձեռս նոցա կարևոր հրամանատարութիւն յանթերի լրումն պաշտամանց իւրեանց: Բայսպէս է

ի ձեռս սպարապետին իշխանութիւն առնելոյ որ ինչ կարեւորն է ի պատերազմի. այլ է երբէք տալ նմա զիշխանութիւն սահմանափակ. թէպէտ լաւագոյն է ունել զսպարապետ քաջախորհուրդ և ի լիակատար իշխանութեան: Այլ հրամանատարքն պարտին ունել զկարեւոր իշխանութիւնս ըստ աւագութեան աստիճանաց իւրեանց. և սովորութիւնն իսկ ուսուցանէ զլաւ իշխանութեանցն՝ որովք արժան իցէ նոցա վարել:

ՅՀԴ. Աթէ որ յիշխանաց ստորնագունից ի գործ ածցէ իշխանութիւն մեծ պատրելով զօտարն, անվաւեր է զորարարն, և ինքն պարտապան ի հատուցումն փնասուց թշնամոյն անգամ. զի այն է ընդդէմ դաշանց խորգաւանութիւն անիրաւ, վասն որոյ պարտ է տալ նմա կրել զտոյժս փնասուցն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ընտրութիւն իրաւանց և պատճառաց պատերազմի:

ՅՀԵ. Այլ ի թեթև պատճառս մղի պատերազմ: ՅՀԶ. Պարտք և պատճառութիւնք պատերազմի: ՅՀԷ. Անիրաւ պատճառք պատերազմի: ՅՀԸ. Որպէս վարիլ անկ իցէ ընդ ազգի պատերազմոյի: ՅՀԹ. Հարուածական պատերազմի պէտք: ՅԶ. Իցեն իրաւունք առ ընդարձակելոյ զպետութիւն յառնել ի պատերազմ: ՅԶԵ. Չինչ արդարաւէշութիւնն իցէ անսլական: ՅԶԲ. Որպէս իցէ պարտ վարիլ ընդ ազգի անպատճառ պատրաստելոյ ի պատերազմ:

ՅՀԵ. Որ որ զհաջնատեսիլ պատկեր պատերազմի նկարեալ ի միտն ունիցի, որ որ իցէ խելամուտ զառնութեան գործոց նորա և աղէտալի ելիցն՝ յոր յանկի, խոտովանեացի աներկբայ՝ եթէ մեծամեծ պատճառք ծանունք չիցեն բաւական զարթուցանել զոգիս ի պատերազմ, եթէ արդարեւ չգուցեն այլ առաւել դառնակսկիծ աղէտք չարալուկք քան զպատերազմին վերահառք: Ընտութիւնն ինքնին բողբէ ընդդէմ արիւնարբու թագաւորի՝ որ զժողովուրդ ի նա

վատահ ելեալ մատնէ 'ի բերան սրոյ և յանհնարին վիշտս , ուր իբրեւ հայր զորդիս պարտ էր նմա յանձանձել զնոսս և 'ի բարորութեան արտփել : Օ ինչ իսկ զայնմանէ ասացից , որ պատճառս տայ թագաւորին բռն հարկանել զպատեւրացմէ . եթէ արիւն միոյ և եթէ անձին բողոքէ յերկինս ընդդէմ մարդասպանին , զինչ ապա արիւն անթիւ անմեղաց , ուեր տանց , աղէտք ամենայն ազգի ազգի անհնարին չարեաց , անհամար եղեւնութիւնք , կոծք աշխարհաց . այս ամենայն և առաւելն որպիսի կտտանօք տանջանոց պատու հասի պատժապարտ գրեացն զպատճառն այսր ամենայնի : Պատկեր զարհուրելի 'ի սոսկումն մտաց , զոր պարտ է թագաւորի 'ի միտս իւր նկարել յառաջ քան զբռն հարկանել 'ի գործ պատերազմի , և ունել զանձն 'ի զգուշութեան :

ՅԶԶ • Երբէք չլինէին պէտք պատերազմաց , եթէ կացեալ էր ազանց յիրաւունս բնութեան . յայնժամ լոկով բանիւք վճարէր պատերազմն : Ըստ յաճախ կրից յոյզք կուրացուցանեն զմիտս , որով անյիշատակ թշուառութեանն՝ յոր բերին արկանել զբնութիւն , խոտորեալ յօրինաց բնութեան , կամին պերճանալ 'ի վերայ մարդկան . և սկսանին պանծալ ընդ զօրութիւն իւրեանց , մատնեալ յաղէտս զամենեւին և զանձինս իսկ 'ի փքանալն և 'ի իրոխտալ . որպէս զի զխաղաղաբնութիւն և զբարեմարդութիւն զրել 'ի վատութիւն և 'ի կնամարդութիւն , և համարել արիական առաքինութիւն զգազանամիտ բարս , զաղախելն յարիւն անմեղաց և զնստուցանելն զաշխարհ յողբս , և զովեստս 'ի նմանակից իւրեանց մարդկանէ յանուանեալ իմաստնոց ընդունել 'ի նախատինս բնութեան , իբր արք կորովիք կիրթք 'ի զիշատել զմարդիկ , 'ի պատերազմունս ծախելով զկեանս իւրեանց : Ըստականիչք բնութեան , անարժանք զարե անգամ տեսանելոյ : Ըստ երկու պատճառք են արդարացուցիչք պատերազմի . պարտք և պատշաճութիւն : Պարտք առ 'ի պաշտպանել անձանց , որ 'ի կրկին դէպս պատահէ . մի՛ ընդ անիրաւութիւնն կրեալ , որպէս եթէ 'ի վնասել մասին ինչ աշխարհին և յաղէտս մատնել՝ կամիցի զերծուցանել զայն . և երկրորդ՝ ընդ անիրաւութիւնն սպառնացեալ . որպէս 'ի

պատրաստել անօրէն թշնամեցն յարձակիլ 'ի վերայ աշխարհին, պարտի զառաջս առնուլ չարեացն և լծողուլ զմուտ նորա 'ի ներքս: Իսկ պատշաճութեան պատերազմին իրաւունք են: զի թէ և իցէ ուղղակի կրեալ անիրաւութիւն, այլ օգտութիւն և պատեհութիւն տան նմա զիրաւունս պատերազմի: Վանգի պարտք են ժամանել յօգնութիւն այլում զրկելոյ և լէ արժան լուեալ կալ 'ի տես աւերածոյ աշխարհի յանիրաւի, և զպերճանս անիրաւացն ընդ իւրեանցն զազանութիւն: Յամենայնի առ 'ի կարող լինել միսել 'ի պատերազմ իրաւամբք, պարտ է իրաւանցն լինել կատարեալ յորս հիմնեալ իցէ ինքն պեան: Այսօրիկ միայն են արդար պատճառք պատերազմի:

ՅՀԷ. Յանկութիւն աշխարհակալութեան, ճոխութեւ, և յաղթասիրութեան, այսօրիկ և այլք որք 'ի սոցին սակի՝ են պատճառք անիրաւք, յորս յաճախ վրիպին թագաւորք և պետութիւնք: Այլ միթէ այսպիսի իցէ վախճան ընկերութեան միաբանելոյ մարդկան. այլ խաղաղութիւն, անգորրաւետ կեանք, բարօրութիւն, երջանկութիւն. զայսոսիկ եթէ կարացել ազգն բերել 'ի ձեռս, յայնժամ և եթ մարթիւ վայելել 'ի փառս և 'ի ճոխութեան և յայլ ամենայն ցանկալիս, որչափ իցէ հնար ժառանգել մարդոյ 'ի վերայ երկրի. այլ և սօքին առաջնորդեսցեն նոցա առ երանաւետ և յաւիտենական կեանս: Իսկ թագաւորք և ազգք մեծազօրք մուացեալք զվախճան ընկերութեանն, 'ի խնդիր մեծամեծաց, յետ այնչափ քանդմանց և աւերմանց և անթիւ կոտորածոց, յոր հանգիստ և յոր փառս կարացին վայելել 'ի խաղաղութեան: Այլ միթէ ոչ լաւ ևս իցէ անգորրաւետ խաղաղ կեանք փոքու սահմանաւ ամփոփեալ թագաւորութեան, քան զմեծապանծ տէրութիւնս՝ որք յար 'ի յուզմունս զմիմեանս ուտիցեն, և 'ի թշուառութեւ և յողբս և 'ի վայս զկեանսն վճարիցեն. միշտ յերկիւղի և հանապաղ 'ի տագնապի և 'ի հոգս սանձակոծելոյ զմարդիկ, զըռնի հնազանդեալս նուաճելոյ, 'ի գառնութեան և զնոցա կեանս տուայտելոյ, և լինելոյ պատճառ բազմաց անօրէնութեանց, մահունց, հեծելոյ բնութեան իբր 'ի կապանս

գերութեան, և անբաւ չարեաց պատժապարտ դասներոյ :
ԼԵ տակաջն ուետք և պետութիւնք յաճախ 'ի պատերազմ՝
զրդոխն, միայն առ 'ի կալ և առ 'ի պահէլ և զայլս 'ի մարդ-
կանէ այսպէս 'ի հոգս և 'ի հեծութիւնս ցլախճան :

ՅՀԸ • ԼԵն ազգք սովորեալք կելոյ 'ի պատերազմունս ,
որոյ ցանկութիւն է միայն աշխարհակալել և կամ աւար
հարկանել զերկիր : ԱԷ է պարտ համարել զսոսին 'ի մարդիկ ,
այլ ճիւղս իմն գաղանարարոյս , երևեալս յաշխարհի 'ի
պատու հոս մարդկայինս ազգի : ԱՂ ասն որոյ իրաւունք են
ամենայն ազգոց արշաւել 'ի պատերազմ ընդդէմ նոցա , հա-
լածական վարել զնոսա յաշխարհէ , և եթէ իցէ հնար
բառնալ ևս զձեա նոցա : ԼԳ յսպէս էին 'ի վաղ ժամանակս
բազումք յազգաց . այսպէս և ժողովուրդն Վիրիկոյ , զորս
զհետ են արդ Վազդիացիք նուաճելոյ :

ՅՀԹ • Իրաւունք հարուածական պատերազմին է դար-
ձեալ , յորժամ ազգի ուրուք արհամարհեալ զիրաւունս ազ-
գաց՝ կացի զընտրութիւն կամաց իւրաց յիրաւունս , և փո-
խանակ հոգալոյ զբարորութիւն ընկերութեանն , վարեսցէ
զհպատակս իւր 'ի լրումն կամայն . զնոյն և առ օտարս ցուց-
ցէ զանհարժութիւն , ակնարկեալ 'ի նոսա ոչ իբրեւ առ
նմանիս իւր ըստ օրինաց բնութեան , այլ իբրեւ զթնամիս
զակն եղեալ կորստեան նոցա , թէպէտ և չիցէ յարձակեալ
'ի հուղիկահարութիւն : ԼԶդ պետութիւն այսպիսի թէպէտ
և տէր իցէ ինքնիշխան , այլ քանզի զհպատակս իւր ոչ իբրեւ
զորդիս 'ի խնամել կայ՝ այլ իբրեւ զգերիս անարգս վարէ
զնոսա 'ի գործ , և ոչ 'ի զարգացումն նոցուն վաստակի ձեռն-
տուութեամբ իրեաց՝ ոյր աղաղաւ հաստատեալ են մարդիկ
'ի բնութենէ յընկերութիւն , վասն որոյ օտար պետու-
թեանց տայ զիրաւունս ոչ պարտքն՝ այլ պատշաճութիւն ,
զի յանիրաւել նորա ընդդէմ նոցա ևս և 'ի թեթեւ ինչ
գործ , զէն առնուցուն ընդդէմ նորա , մինչև ուսցի սուրբ
պահէլ զիրաւունս բնութեան , և կամ մատնիլ 'ի կորուստ՝
թողեալ զմարդիկ յազատութեան իւրեանց : ՎԵ եթէ և
անիրաւութիւն ինչ ոչ կրեալ , սակայն եթէ հպատակքն
ժողովուրդք բռնակալին յողոք անկեալ աղերսիցեն տալ

ձեռն ինքեանց, աղատել 'ի ձեռաց անօրինին, և ինքեանք քննեալ 'ի վերայ հասանիցեն արդարութեան խնդրոյ նոցա, պատշաճութիւնն բռնն առնէ նոցա հասանել յօգնութիւն չուսուցելոյն՝ խրատեալք յիրաւանց բնութեան:

ՅԶ. Խնդիր իմն զժուարալոյժ է առ օրէնագէտս, թէ իցեն իրաւունք արկանել խափան ընդարձակելոյ պետութեան ուրուք: Արշափ զժուարին կարծի լուծումն խնդրոյս 'ի հեռանալ յօրինաց բնութեան, այնչափ առաւել զիրանոյ և թէ զօրէնսն մերձ զիցես: Վանգի և թէ պետութեանն սահման տարածանի օրինաւոր կարգօք ժառանգութեան, կամ առ 'ի հալածել զանօրէն թշնամին իրաւանց ազգաց զհարստահարոյն բնութեան, և և թէ ինքն պետութիւնն ծանուցեալ արդարագատ և խաղաղաւոր որ իցէ, որ իրաւունք իցեն խոչ ընդդէմ արկանել զօրանալոյ նորա: Բայց և թէ անպատճառ ձիգն իցէ պետութեան յընդարձակիլ և զօրանալ և պերճանալ ազգօք և ժողովրդովք, և հրամանահան աշխարհաց լինել, որով և այլոց ազգաց վերահաս վտանգ կայցէ տոյժս կրելոյ և հարստահարելոյ, յայնժամ քանզի 'ի խաղաղութիւն կոչեցեալ եմք յօրինաց բնութեան, իրաւունքն այն արդարակօրով՝ պարտս 'ի վերայ զնեն այլոց ազգաց փութալ առնուլ զառաջս չարեայն, չթաղուլ ազգին ելանել ըստ տահման՝ կեղծելով զվրէժինդութիւն անկատար իրաւանց իւրոյ, որ անբաւականք են զբրդուելոյ 'ի պատերազմ. և է այս ցանկութիւն ընդարձակելոյ զտահման անիրաւութեամբ: — Եւ և թէ ումեք ըստ բաղդի հասանիցէ ընդարձակել պետութեանն, և դու կարծիցես աներկբայ զի 'ի մեծանալն ունիցի և բռնանալ, բայց զի ոչ կարես կորզել զիրաւունս 'ի ձեռաց նորա, և զի չիցէ տուեալ պատճառս քեզ խաղալոյ 'ի վերայ նորա պատերազմաւ, մարթ է յայնժամ կապիլ ուխտիւ դաշնաց մանունց պետութեանց, զի և թէ երբէք կամիցի հզօրն այն պետութիւն ձեռն մխել յանիրաւ ինչ գործ՝ խրոխտացեալ զօրութեամբն, ստիպեցեն զնա կալ յիրաւունս:

ՅԶԱ. Վանգի եղեալ միանգամ վերպակաւ յորովագունից 'ի պետաց 'ի հիմն իրաւանց իւրեանց զմեծափառութիւն

և զյաղթողն անուանիլ, 'ի զօրանալն այսպէս՝ յիրաւունս զրեն այնուհետեւ բռնանալ 'ի վերայ տկարագունից բաղբաղեալ զիրաւունս ինչ։ Այսպէս յառաջին ազգսն . և արդ իսկ դժուարին յոյժ , չասացից անհնարին , մերժել յանձանց զօրաւորագունիցն 'ի պետաց զայսպիսի կեղծ իրաւունս , որով յամենայնի վարել պարտ համարին . ոչ մատենաբ օրինաց և ոչ ատենաբ իրաւանց կարասցեն ցուցանել նոցա զուղղութիւն : Ա դարման այսմ հնարեցան պետութիւնք Աւրոպայ կապիլ 'ի դաշն սիրոյ նիզակակցութեան , բան ետուն միմեանց չթողուլ ումեք հարստահարել զսահմանակիցս իւր և զտկարս որով և է իրաւամբ . այլ զի ինքեանք միաբանք զիրաւունս արասցեն 'ի մէջ զրկելոյն և հարստահարողին . և այս տեսչական արդարակշռութիւն զերծոյց զազգս և զաշխարհս 'ի բազում չարակրութեանց : Այս եթէ էր լեալ անդ ուրեմն 'ի սկզբան ազգաց , մինչդեռ էին ամենեքին ազատք , կայր մնայր աշխարհս յանդորք խաղաղութեան , և զարգանայր յանչափս 'ի բարեկեցութեան . և մարդիկ սովորեալք 'ի մարդասիրել՝ մերժէին խորշէին 'ի հարուածելոյ զմիմեանս իւր 'ի ժանտ իմն սրածութենէ : Այց արդ յետ մեծամեծ ամբոխութեանց ազգաց , և եղծանելոյ սահմանաց պետութեանց , դժուարին է յոյժ խաղաղել զոգիս և գերել զմիտս 'ի հնազանդութիւն արդարակշռութեանն սահմանելոյ :

ՅԶԲ . Աթէ ազգն սահմանակից թուիցի իմն յարդարիլ 'ի մարտ , զամուրս կանգնեալ , զպարիսպս ամրացուցեալ , զումարտակ կազմեալ , 'ի պատրաստութիւն սպառազինութեան լեալ 'ի ժամանակի խաղաղութեան , թէպէտ և իցէ իշխանութիւն օտար ազգի արկանել խափան գործոց նորս , այլ պարտի հարցանել իմանալ զպատճառսն : Աւ եթէ իցէ ազգն այն խռովայոյզ 'ի սկզբանէ , 'ի լռէն զպատճառսն՝ իրաւունք են օտար ազգաց արգելուլ զհանդերձանսն , կասկածեալ իրաւամբք զի իցէ այն գործ դաւանաց . և եթէ չարիս իմն խոկայցէ 'ի սրտին , պատերազմաւ իսկ հանդիպել մարթէ , և եթէ ոչ կամիցի լսել ազգմանն : Այց եթէ իցէ ազգն ուղղաբատ օք , և չգուցէ կասկած վտանգի , յայնժամ

Թէ և չիցէ օրէն արդեւոյ, սակայն և այնպէս չէ արժանանալու առնել, այլ զօրացուցանել ըստ կարի զբազուկս, և կալ յամբի առ 'ի զառաջս առնուլ ամենայն անամկալ պատահարաց :

Գ Լ ՈՒ Խ Գ .

Հրատարակումն պատերազմի, և պատերազմ օրինոք, և Թէ որդիսի իցէ Թշնամին ազգի :

827. Պէտք հրատարակման պատերազմի : 827. Ըստ պատերազմի պաշտպանութեան ոչ պահանջի հրատարակումն : 828. Դամանակ հրատարակման պատերազմի : 829. Ի հրատարակելն զպատերազմ ոչպէս պարտ իցէ վարել ընդ հպատակս Թշնամոյն բնակեալս յաշխարհին : 830. Երբ կոչիցէ պատերազմն օրինաւոր և 'ի կանոնի : 831. Զպատերազմն օրինաւոր չէ պարտ գրել ընդ մի համար ընդ ապօրինաւորին : 832. Ըստ պատերազմի անձն և այլ ազգն Թշնամի : 833. Իցէ ն իրաւունք միեւելոյ ձեռն յիս Թշնամոյն : 834. Երկիր Թշնամոյն ստացուածք անհաղորդ ազգի :

835. ՕՊԱՏԵՐԱԶՄՆ, որ պարտի լինել յանհրաժեշտ հարկի, արժան է յառաջագոյն հրատարակել՝ ցուցանելով զայն անհրաժեշտ, միանգամայն 'ի յորդոր լինել 'ի հաստուցումն անիրաւութեանց : Եւ հրատարակումնս այս մարմի լինել 'ի կրկին յեղանակս, մի՛ ընդ ձեռն հրեշտակի՝ մնալով պատասխանաց . զոր 'ի մերժել Թշնամոյն, հարկ 'ի վերայ կայ մատուցել 'ի կորստական դարման չարեացն : Երկրորդ՝ 'ի հրատարակել անդ և 'ի պահանջել զանյապաղ հաստուցումն անիրաւութեանցն, ժամ տալ բանալոյ մարտին՝ առանց մնալոյ պատասխանոյ . և 'ի հասանել կարգեալ աւուրն՝ բուռն հարկանել ածելոյ 'ի վերայ զհարուածն մարդախոշոյ, զորոյ զգառն տուգանսն կրեցեն և հարկանողն և հարեալ առ հասարակ առ 'ի զերծանել յեւս մեծագոյն հարուածոյ : Եւ ան որոյ եթէ անազան ուրեմն յանձին զգառա լեալ անօրէն իշխանին՝ սոսկացեալ յեկեալ առ դուրս հասեալ չա-

րեաց, և կամիցի և խոտանայցէ խոտառման անսուտ՝ յուխտ մտեալ առնել զհատուցումն, թէպէտ 'ի բազում վատակս և 'ի քրտունս պատրաստութիւնք մեծածախք լեալ իցեն, պարտ է անդէն կասիլ 'ի խորհրդոց պատերազմի, շատացեալ պահանջմամբն զծախս պատրաստութեանցն: — Օհրատարակումն պատերազմին հարկ է առնել և առ այլ ազգս յայտնելով զպատճառսն և զանձն թշնամոյն, զի և նորա զխտացեն կալ 'ի կշիւն: Օհրատարակումն զայս մարթ է անուանել լիանուցումն, և զոր առ թշնամին՝ Լքդ մարտի:

ՅԶԴ • Լբուռն հարկանել ազգի 'ի պատերազմ պաշտպանողական՝ չիցեն նմա պարտք հրատարակման, զի ինքն դիմէ 'ի պատերազմ հրատարակեալ յայլմէ: Լայց այժմեան ազգք սովոր են հրատարակել զնոյն ընդ սահմանս աշխարհի իւրեանց • իբր զի ամենեքին հմուտք լեալ պատճառացն և հաբուածական գործոց պետութեանն՝ 'ի զգուշութեան կացցեն, և մի լքեալ անյուսացին • և դարձեալ զի ծանօթք իցեն թէ յարդարութեմէ և առ 'ի զերծանելոյ 'ի մեծագոյն չարեաց ձգին 'ի գործն աղետակոծ, և ոչ եթէ 'ի լուծումն վրիժուց յանցանաց:

ՅԶԵ • Իսկ զժամանակէ հրատարակման պատերազմի, իրաւունք ազգաց ոչ դնեն պարտս 'ի վերայ տալոյ ժամանակ պատրաստելոյ թշնամոյն, շատ իսկ է 'ի հասանել անդ զօրօք 'ի սահմանադուխ աշխարհին՝ հրատարակել զպատերազմն վերահաս • կամ մանաւանդ յետ մտանելոյ իսկ յեզր սահմանաց թշնամոյն 'ի դիրս իմն պատշաճականս ժողովեալ զզօրսն, զի մի լինիցի թշնամոյն ժամանակ դումարտակս հանելոյ և զօրանալոյ • շատ է զի մի 'ի գործ թշնամանական ձեռն միտեալ իցէ: Լք զայս այսպէս սահմանէ նոյն ինքն իրաւունք բնութեան • զի որում պատուհաս 'ի վերայ ածել մատուցեալ իցես, առ ինչ ազգել նմա յառաջագոյն, որով պարտոյ առեալ զօրացի 'ի դերե հանել զխրատն դառնութեան • որ անարգու դատա յառաջագոյն քաղցրութեան, 'ի յաջողելն ևս քան զէս ըմբոստացեալ խորխտացի և լինիցի հարուած պատուհասի քաղաքաց և ազգաց: Իսկ պէտք հրատարակմանն են, զի թերեւ ընդ մօտալուտ վտանգն նուա-

Ճութեան զարհուրեալ 'ի միտս եկեացէ . և զի ժողովուրդն ծանուցեալ մերձ առ դրունս եկեալ հասեալ զիրօրստ , պատրասարեացին և հագասցին զփրկութիւն անձանց և որդւոց իւրեանց , թէ կամիցին և կարիցեն :

322. Օ կնի հրատարակման պատերազմին պարտ է հա. նել յաշխարհէն զհարստակա թշնամոյն՝ թողլով 'ի նստա և զամենայն ստացուածս իւրեանց և զկարասի . յոյր սակս պարտ է օր սահմանել մեկնելոյ նոցա 'ի սահմանաց աշխարհին . և 'ի յամել նոցա քան զժամագրեալն օր , ունել զնստա 'ի թշնամիս անգէնս : Բայց եթէ գուցեն իրաւացի պատ. ճառք յամելոյ նոցա՝ հիւանդութեան կամ տուրեաւոց , պարտ է շնորհել և զաւուրս քանի մի : Օ արդիս յաւելեալ 'ի բարեմարդութիւն՝ թողուն 'ի կամս իւրաքանչիւր , 'ի լրումն գործոց իւրեանց որչափ ինչ կամիցին յապաղել . մա. նաւանդ զի սովորեցան արդ թողուլ զնստա ազատս ամենեւին , եթէ կամիցին կալ մնալ յաշխարհին որպէս յերէկն և յե. ռանդ զբաղեալ 'ի գործս իւրեանց , միայն թէ 'ի խոհակա. նութեան կայցեն :

323. Օ ի իցէ պատերազմն օրինաւոր , ըստ Գրովտիո. սի , Վ . պարտի լինել առաջարկեալ 'ի պետաց . Բ . լինել 'ի կանոնի . այս ինքն պահանջելով յառաջագոյն զհատուցումն վնասուցն , և յոչն անսալ՝ զալ 'ի հրատարակումն : Լա. սոքիկ ըստ իրաւանց ազգաց . այլ և յետ առնելոյ զազդ մարտին առ թշնամին՝ պարտ է ական ունել խոնարհելոյ նորին 'ի հատուցումն . և 'ի զրկիլ 'ի յուսոյն՝ յարձակիլ 'ի վերայ :

324. () օրինաւորն պատերազմ հրատարակեալ ընդդէմ անիրաւութեան , զորոյ այլազգ վիցէ հնար առնուլ զառաջ , առնուլ զսահման յօրինաց բնութեան . իսկ զապօրինաւորն 'ի դէպ ևս է անուանել աւազակութիւն քան պատերազմ , որոյ պատճառ է յափշտակութիւն , և վախճան՝ աւեր աշխարհաց և մահ և կորուստ : Կալեալ զօրացն Լքեքանդրի զհէն ծովային և ածեալ յանդիման նորա , և 'ի հարցանել զնա թագաւորին՝ թէ որով իրաւամբք աւար հարկանես զծով , պատասխանի ետ հէնն հանձարով անվեհեր և ասէ .

Արով դու զտիեզերս . այլ ես զի փոքու նաւակաւ զայն առնեմ՝ աւազակ կոչիմ . իսկ դու զի նաւատորմաւ , աշխարհաւ կալ անուանիս : Օ սոյն ճշմարտութիւն և հրեշտակն Ահիւ թացի առաջի առնէր յերեսս հարկանելով Մքէքսանդրի , թէ դու որ պանծասդ իբր 'ի վանել զաւազակս եկեալ , առաւել ևս դու ազգաց ամենեցուն որոց յաղթեցեր՝ աւազակոյ էս : — Յամենայն հարուածական պատերազմնս 'ի սկզբանէ ցայսօր հազիւ թէ գտանիցի վարեալ պատերազմօրինաւոր . զի ոչ առ 'ի նպաստ բարեկեցութեան մարդկան ազգի վարէին , այլ առ 'ի ընդ զանյազ ցանկութիւն փառաց , և առ 'ի պանծալ ընդ մեծազօրութիւն անձանց : Վանգի 'ի բարերարել այլոց ոչ կարէին գեր 'ի վերոյ զայլովք հանդիսանալ և ահագին երևել , գոյով և ինքեանք 'ի նոյն տկար բնութեան՝ կարօտք ձեռին բարերարի , կամեցան և կամին երևել առաւելեալ քան զայլ մարդիկ 'ի գազանային խորհուրդս՝ դատեալ զմարդիկ 'ի հօր և 'ի սուր : Մայրիս խորհրդովք 'ի բաց վարեալ յաշխարհէ զօրէնս բնութեան և զբարեմարդութիւն , ողողեցին զայն արեամբ անմեղաց՝ անձիտեալ զազգս և զպետութիւնս զլիսովին , յօրէնս կալեալ զըռնութիւն և զանօրէնութիւն :

329 . Մյլ է թշնամի առանձին մարդոյ , և այլ ազգ թշնամի ազգի : Վնամի առանձին մարդոյ ոչ կարէ լինել այր համբոյր , քանզի հանդամանք թշնամութեան են կամել չարիս այլում . իսկ ազգ կարէ առնել ազգ մարտի և կոչիլ թշնամի , գոյով բարեսէր : Օ ի թշնամութիւնն այն ոչ է առանձնական չարակամութիւն , այլ հասարակաց պահանջումն իրաւանց ազգին . յորում բազումք յանդամոց ազգին կարեն լինել 'ի բարեկամութեան ընդ անձանցն հպատակաց թշնամոյն : Մյս զանազանութիւն թշնամութեան անձանց առ միմեանս ընդ որ ուռ միմեանս թշնամութեան ազգաց , կարեւոր է առ 'ի վարիլ ուղղութեամբ ընդ թշնամոյն՝ որ 'ի պաշտպանութիւն հասարակաց իրաւանց , և ոչ առ անձնական ատելութեան վառեալ է 'ի զէն : Օ ի 'ի թշնամանալ ազգի ընդ այլում , թէպէտ և ամենայն անդամք իսկ նորուն են համարեալ թշնամիք , այլ ոչ նոյնպէս գրգռեալք յատե-

լուծին թշնամանական, որպէս պատահէ յանձնական թշնամութեան:

ՅՂ. Որպէս ամենայն անձինք ազգին զարթուցելոյ՝ ի պատերազմ, ուր և գտանիցին՝ են թշնամիք, նոյնպէս և ամենայն ինչք նոցա են թշնամեոյն, թէ և գտանիցին ի քաղաքս հակառակորդին. բայց ոչ է պարտ զհետ բերել եթէ արժան իցէ յափշտակել զայնս և տիրապետել նոցին, այլ պարտ է կալ յամենայնի յօրէնս բնութեան և ի բարեմարդութի:

ՅՂԱ. Սարթ է գտանել յաշխարհին, ի քաղաքին և կամ ի նաւուն ձերբակալելոյ ի ձեռաց թշնամեոյ, ստացուածոց օտար անհաղորդ ազգի. արդ ի յաղթելն և ի տիրել նոցուն, պարտ է զատանել զայն ամենայն որք իցեն անհաղորդ ազգին, և թողուլ զնոսին ազատ յիշխանութեան տեառն իւրում. զայս ուսուցանեն օրէնք ազգաց. այլ միայն զիրաւունս տրոց և հարկաց և զկապալս, ըստ օրինաց՝ որով վարին առ հպատակս իւրեանց, արժան է պահանջել և ի նոցանէ:

ԳԼՈՒԽ Դ •

Յաւազա անհաղորդ ազգի և զգոյաց մեկնոց յաշխարհ
անհաղորդ ազգի :

ՅԳԹ • Ժողովուրդ անհաղորդ : ՅԳԳ • Որպէս պարտ իցէ վարիչ անհա-
ղորդ ժողովրդեան : ՅԳԴ • Պատճառք անհաղորդութեան գալին : ՅԳԵ •
Ի տահման անհաղորդին ոչ կարեն թշնամիք հալածել զմիմեանս : ՅԳԶ •
Տուրեառ անհաղորդ ազգի ընդ պատերազմոց ազգոց : ՅԳԷ • Օրէնք ազատ
ազգի : ՅԳԸ • Վաճառականութիւն ընդ պաշարեալ քաղաքի : ՅԳԹ • Անցք
զգոյաց ընդ երկիր տարի : Ն • Եթէ անցաւորի պարտ իցէ հնազանդել
պետութեան երկրին : ՆԵ • Իրաւունք ազգաց ի պատերազմի զոր ազգուն
ունիցի :

ՅԳԲ • ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՔ անհաղորդք կոչին ՚ի ժամանա-
կի պատերազմի ազգքն այնոցիկ՝ որք ամենեկին ոչ ընդխառ-
նին ՚ի զործս պատերազմի, կացեալ ՚ի բարեկամութեան
ընդ երկոսին կողմանս, առանց օժանդակելոյ միոյն ՚ի փաս-
երկորդին . և այսր անհաղորդութեան են պարտք և իրա-
ւունք սեպհականք : Այլ ոչ է պարտ ընդ մի համար գրել
ընդ անհաղորդ ազգի զազատն և զինքնիշխան, որ առանց
կապելոյ ընդ միումն յերկոցունց առանձին զօգիւ բարեկա-
մութեան, և ՚ի ժամու բաղխելոյ նոցա մարտիւ ընդ մի-
մեանս, առանց կոխելոյ զիրաւունս միոյն՝ առնէ որ ինչ բար-
ւոք թուի յալս իւր, կացեալ անհաղորդ և կամ կուսակից
միոյն :

ՅԳԳ • Ի պարտս անհաղորդ ազգի առաջին է՝ կալ ամենեկին
անզանազան, չերեւելոյ յիմիք կուսակից միոյ ՚ի կողմանց
երկոցուն պատերազմողաց . ապա թէ ոչ՝ զրեցի սուտակա-
պաս և դաւաճան, յորմէ խաբիլ շառնուցու որ յանձն :
Պատահէ երբէք, զի ծանուցեալ զպատրանսն՝ անտեսեալ
լենն, երկիւղիւ յարուցանելոյ ՚ի վերայ իւրեանց նոր իմն
այլ հզօրագոյն թշնամի . իմաստութեան է զործ՝ խոհական

ըռութեամբ զառաջն առնուլ մեծի ևս բռնութեան : Բայց մեք աստանօր ցուցանեմք զիրաւունս արդարախոհիցն : — Բնհաղորդն լինել ակնարկէ, և եթ զգործս պատերազմի. որք են Ա . Զօգնել մինչ չե իցէ բռնադատեալ 'ի հարկէն , ոչ զօրօք , ոչ զինուք , ոչ պարենիւ և ոչ որով և է օրինակաւ առ 'ի զօրացուցանել զկողմն : Բ . Հայնստիկ գործս՝ որք թուին իմն արտաքոյ լինել պատերազմին պիտոյից , պարտի ազգն անհաղորդ երեւել անզանազան 'ի հաղորդութեան և ընդ երկուց կողմանց . բայց այս ոչ խափան արկանէ ազատութեան իւրոյ 'ի բարեկամութեանն ընդ միումն 'ի կողմանց և կցորդութեանն և վաճառակցութեան 'ի վարել իրաւամբք իւրովք : Դայց 'ի կամելն ժխտել միումն 'ի կողմանց զայս կամ զայն , իբր զի է թշնամի միւսումն , պակասի յանհաղորդութեան պարտուց :

ՅԳԴ . Ի պատերազմել երկուց ազգաց ընդ միմեանս , այլք ամենեքին ազատք են եթէ կամիցին կալ անհաղորդք . և կամ տեսեալ զվտանգն զրկելոյ տկարին յիրաւանց , ունել զնորա կողմն՝ ընով զօրէնս բարեմարդութեան , եթէ չիցէ ինքն ազգն պատճառ մնասուց իւրոց : — Բայց է և անհաղորդութիւն բռնադատ , եթէ հարուածիւն հզօր պետութիւն՝ բռնն արասցէ սպառնալեօք կալ մնալ անհաղորդ : Դարձեալ 'ի պատերազմել ազգաց սահմանակցաց եթէ կայցէ վտանգ կրելոյ մնաս և քեզ իսկ , յայնժամ մարթ է մտանել յառաջագոյն 'ի դաշն ընդ երկոսին իսկ ազգս մնալոյ անհաղորդ , և այնպէս զերծուցանելոյ զաշխարհ քո 'ի հարուածոց : — Եթէ ազգն անհաղորդ իցէ ուխտակից յիմիք ընդ միումն 'ի կողմանց , 'ի ընու զպարտս ուխտին և ոչ աւելի ինչ տուեալ ձեռն , ոչ համարի պակասեալ 'ի պարտուց իւրոց , և չիք տեղի ստգտանելոյ զնա և թշնամանալոյ ընդ նմա իբրեւ պակասեալ 'ի խոստմանցն մնալոյ անհաղորդ :

ՅԴԵ . Թշնամեաց երկուց 'ի հալածել զմիմեանս եթէ մտանիցեն 'ի սահման անհաղորդ ազգի , անդէն պարտին դադարել 'ի պատերազմելոյ , քանզի մտին յերկիր իշխանութեան այլոյ ազգի՝ որ խաղաղութեամբ կեայ և ընդ երկուսին . զայս ուսուցանեն մեզ օրէնք բնականք : Եւ է սովո-

րութիւն ընկալեալ յազգաց, զի եթէ որ զթշնամին գերեալ 'ի ձեռին՝ մտանիցէ 'ի սահմանս անհաղորդ ազգի, պարտի անդէն արձակել ազատ զգերին։ Եթէ նաւ թշնամի 'ի ծովու վարեալ 'ի գերութիւն զարս 'ի հակառակորդաց՝ մտանիցէ 'ի նաւահանգիստ անհաղորդ ազգի, պարտի արձակել ազատ զգերիս։ զայս այսպէս վարկան ազգ բարեմարդիկք 'ի դէպ օրինաց բնութեան և պատերազմի և ազատութեան, և վաճառականութեան և այլոց իրաւանց ազգաց։

ՅԴԶ. Ըջ անհաղորդ, կացեալ յանհաղորդութեան իւրում, կարէ հոգալ զօգուտ աշխարհին իւրոյ, և եթէ իցէ նորա վաճառակցութիւն ընդ ազգին զրգռելոյ 'ի պատերազմ ընդ այլում, կարէ ինքն վարել յառաջ զգործ վաճառակցութեանն, և կարէ ևս մատակարարել նմին դրամս 'ի փոխ։ Եւ միայն պարտի դադարել յառաքելոյ զվաճառս՝ որք իցեն 'ի պէտս պատերազմին։ այսինքն զգէնս և զկահ պատերազմի և նաւուց, նա և պարէնք անգամ համարին 'ի կահս պատերազմի։ Բաց յայցանէ զայլն զամենայն որ 'ի պէտս աշխարհին է, արգելոյ չիք պատճառ։ Եւ եթէ նորին պատերազմող ազգին վաճառականք ելլեն յաշխարհ անհաղորդ ազգին 'ի գնել զսպառազինութիւնս, քանզի ոչ է պարտ ինքեան քննել զանձն գնողին՝ եթէ ում իցէ թշնամի, և թէ ունիցի պատերազմ ընդ ումք կամ ոչ, կարէ վաճառել զամենայն։ Այնպէս և դրամն տուեալ 'ի փոխ համարի 'ի վաճառս։ միայն եթէ և երկոցուն կողմանց հասարակ յօժարեացի տալ, և ոչ կամեացի զօրացուցանել զմի կողմն, եթէ չկամիցի անիրաւել ընդդէմ անհաղորդութեան և բարեկամութեան կողմանցն երկոցուն։

ՅԴԷ. Ըջ ազատ՝ որ կամիցի ինքնայորդոր ձեռն տալ արդար երեւելոյ կողման ըստ ձեռին բաւականի, թէպէտ ազատ է, և ոչ ինչ այնու գտցի գործեալ ընդդէմ իրաւանց, բայց աներկբայ և անձին իւրում թշնամի պատրաստեցէ զպատերազմունն հակառակորդ։ Հայնժամ և նաք վաճառուց իւրոյ համարեցին 'ի թիւս նաւուց թշնամեաց նորա։ զարս եթէ կարացէ ունել, այնորիկ համարեցին նմա յաւարս 'ի թշնամեաց, և չլցեն իրաւունք բողբելոյ ընդդէմ։

զինա խնդրէ զնուաճումն թշնամեաց իւրոց, ընդ որս է իմանալ և զօգնիչս նոցա: Բայց ազատ պետութիւն, առ ՚ի չգրտանելոյ հաղորդ անիրաւ արիւնհեղութեանց և աղետից անթիւ մարդկան, զորոց հոգալ զըստօրութիւնս ամենայն մարդոց օրինադրեալ է ՚ի բնութենէ, յառաջ քան զձեռն արկանել յօգնութի միոյ ՚ի կողմանց՝ պարտ է նմա զննեալ քաջ ՚ի վերայ հասանել արդարութեան պատերազմի նորա. զի մի գուցէ և ինքն լեալ չարեաց զօրծօնեայ, դատապարտ գտցի ՚ի դատաստանին Բստուծոյ:

ՅԳԸ. Թէպէտ և իցէ օրէն անհաղորդ ազգի վաճառկցիլ ընդ պատերազմող աշխարհի, բայց ամենեւին չնեղեն իրաւունք ազգաց ումեք՝ յոր և է պատճառս առաքել վաճառս, կամ հաղորդութիւն ինչ առնել ընդ պաշարելոյ քաղաքի: Վանջի պաշարեալն զրկեալ է յամենայն իրաւանց ազգաց. զի պաշարողին միտք այն են, զրկեալ զքաղաքն յամենայն ակնկալութենէ յուսոյ՝ վախճան առնել մարտին. վասն որոյ անհնար է ունել հաղորդութիւն ընդ պաշարելոյն՝ առանց զրգուելոյ ՚ի թշնամութիւն ընդ պաշարողին:

ՅԳԹ. Եթէ դէպ լինիցի անցանել զօրաց ընդ աշխարհ օտարի, պարտ է առնուլ հրաման՝ նշանակեալ և զպայմանս որով վարիցին յանցան, նոյնպէս և զուղին ընդ որ գնացեն: Վանջի թէպէտ և անմիաս անցից օտարաց ընդ երկիրն չիցէ արգելեալ, բայց զորով անհնարին անցից զօրաց լինել առանց փնասու, պետութիւնն ոչ է բռնադատեալ տալոյ անցս ակամայ իսկ ՚ի դատել իւրում փնասակար: Եւ է անհնարին ցուցանել զնոյն ամենեւին անմիաս. զի այնչափ ազգք են փնասուց, զորս չէ հնար գուշակել և զառաջս առնուլ դիպացն: Եւ ՚ի ստիպողական հարկի ամենայն իրաւունք տան տեղի, և պետութիւնն ոչ կարէ ժխտել, թէպէտ պահանջելով զտուգանն՝ զորս հասանիցէ կրել ՚ի պատճառս անցիցն: Իսկ եթէ ոչ կամիցի ունին մատուցանել բռնադատութեան հարկին, յայնժամ կարեն զօրքն անցաւորք իրաւամբք սուր ՚ի ձեռին հորդել ճանապարհ և անցանել. զոր օրինակ՝ ստիպեալ զօրաց դառնալ յաշխարհ իւրեանց, և չգուցէ այլ ճանապարհ ընդ որ անցանիցեն: Բայց ՚ի տալ զանցան առ հար-

կի, պարտ է զատանել զգործն 'ի խումբս և յանձնել զգէնան, և այնպէս անգէն և 'ի խումբս մանունս յառաջ խաղալ:

Ն • Յանցս զօրաց թէպէտ չիցէ արժան ընդդէմ կալ բա-
նաւոր պահանջանաց պետութեանն որ առ ապահովութիւն
աշխարհի իւրոյ, այլ և անցաւորին պարտ է հոգալ զապա-
հովութիւն զօրաց իւրոց: Վ՛անգի եթէ դէպ լինիցի անցա-
նել ընդ երկիր բարբարոս ազգի, որ ոչ ճանաչիցէ այլ օրէնս
քան զկատարումն կամաց իւրոց, որ յիրաւունս զյափշտա-
կութիւն գրեցէ, ոչ խոհեմութեամբ գործէ՝ որ յանձն
առնուցու անգէն և անպատասարդ անցանել ընդ երկիր նո-
րա, մատն եղեալ 'ի կամս բարբարոսացն այնոցիկ, վասն որոյ
պարտ է և նմա նախահոգ զգուշութեամբ հեռի կալ 'ի
վտանգաց:

ՆԱ • Ենթանելի են պարտք իրաւանց ազգաց՝ որպէս
յայլն ամենայն, նոյնպէս և 'ի գործս պատերազմաց • այլ
հազիւ երբեք է տեսանել կացեալ պետութեանց անստերիւր
յուզղութեան • զի յաճախ զօրաւորագոյնք 'ի պետութեանց
ունին յիրաւունս զկատարումն կամաց իւրեանց, յօժարեալք
'ի գործել զայն ամենայն որ ինչ 'ի փառս լինել թուի ին-
քեանց, մինչ զի տալ ազգաց օրէնս իրաւանց արդարութեան
վարկաբարգի իմն համարի գործ: Օ՛ի ցայն վայր կամին
կալ յիրաւունս՝ ցորչափ ոչ սոնանէ փառաց և պատուոյ ազ-
գին • և յետ այնորիկ յորժամ տեսանեն յարդարութեան
նշմարանս իմն նուազելոյ փառաց անձանց, անդէն գլուխ
ամբառնան՝ ոչ ևս այլ կամեցեալ լնել բողոքոյ իրաւանց: Օ՛ի
գիտեն եթէ չիք որ վերագոյն քան զինքեանս՝ կարող պա-
հանջելոյ զիրաւունս, և զի կարեն անպատու հաս բաղադել
զիրաւունս ստութեամբ, որում յակամայս հնազանդեացին
տկարագոյնք, պատուեալ 'ի տկարութեան իւրեանց զխոհե-
մութիւն քան զպահանջումն իրաւանց արդարութեան:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Իրաւունք ազգաց 'ի պատերազմի, և Ա. Յազազա իրաւանց և
շնորհմանց յարդար պատերազմի յանձն թշնամայ:

ՆԲ. Սկիզբն իրաւանց ընդդէմ ազգի յարդար պատերազմի: ՆԴ. Չեն
իրաւունք սպանանել զթշնամի զենրկէց: ՆԵ. Փոխարկնութիւն վրիժուց
քինուն: ՆՆ. Իցեն իրաւունք մատնելոյ 'ի մահ՝ զզրտապետ որ չկամիցի
լինել անձնատուր, զգլխաւոր դատաւիչ և զժողովուրդն: ՆԶ. Դաւ, մատ-
նութիւն, լրտեսութիւն, խաբկանք: ՆԷ. Իցէ օրինաւոր դաւաճանել
զթշնամին, և թոյն խառնել 'ի բաժակ նորա: ՆԸ. Կոյնպէս և թիւալից
զգէնան պատրաստել, և 'ի ջուրս թոյն խառնել: ՆԹ. Բարեմարդութիւն
առ թշնամին: ՆԺ. Մեծարանք առ անձն թագաւորի թշնամոյն:

ՆԲ. ԽՍՍԵՑԱՔ ցայս վայր զիրաւանց խրախուսելոյ 'ի
պատերազմ, արդ առցուք խօսել սակաւուք և զիրաւանց և
զկարգաց՝ որովք պարտ իցէ վարիլ 'ի ժամու անդ մղելոյ զպա-
տերազմ, առ 'ի կալ յիրաւունս. զի վախճան նորա է հատու-
ցանել զվրիժ չարեայն կրելոց, և կամ առնուլ զառաջն անի-
րաւութեանց (ՅԿԴ): Ը հասանելոյ յօրինաւոր վախճան՝
պարտ է գնալ ընդ ճանապարհ օրինաւոր, թէ և իցէ դժուա-
րակոխ: Վճանքի կալեալ յառաջնորդ զիրաւունս, պարտ է
գնալ զճէտ իրաւանց հարկին՝ որում չիք սահման. այլ առ
'ի կալ յիրաւունս՝ արժան է համեմատել զաղէտս կորստեան
իրաւանց ընդ դառնութեան աղետից ճանապարհին՝ ընդ որ
հարկն ունի ածել առ իրաւունս: Օ որ 'ի գտանելն անհա-
մեմատ, անիրաւ է պատերազմն առաջի խղճի մտաց և առա-
ջի Լստուծոյ. թէպէտ և առաջի ազգաց համարիցի արդար:
Պէտն որ փոյթ 'ի մէջ առեալ իցէ ունելոյ զխիղճ անստգիւտ,
ոչ զճէտ գնայ առերեւոյթ արդարութեան դատաստանի մտաց
խիտանաց աշխարհի, որք ինքնահրաման կանգնեալ սեղան
փառաց, յիրաւունս գրեն հաշտ առնել զնոյն ողորմամբ ա-
րեանց անմեղաց, որոց 'ի բարօրութիւն և 'ի պահպանու-

Թիւն կարգեալ կան . այլ ակնարկէ ահիւ 'ի վերին դատաստանն Մտուծոյ, որ և զմիոյ միայնոյ մարդոյ արիւն անպարտ հեղեալ խնդրեսցէ 'ի ձեռաց նորա :

ՆԴ. Իրաւունք սպանանելոյ զԹշնամին զինեալ 'ի կորուստ պետութեանն՝ յարգար պատերազմի, և աներկբայ . բայց 'ի լինել նորա զէնընկէց՝ տեղի տուեալ արդարութեան իրաւանց, այնուհետեւ պարտ է և քեզ ամփոփել զձեռն խնայելով 'ի կեանս նորա : Սակայն են ևս զէպք՝ յորս ոչ է արժան խնայել կենաց, ևս և անձնատուր եղելոյն . եթէ իցէ այլն չարեացապարտ եղեռնաւոր և պատճառ արիւնընուշտ պատերազմին : Օ՛ի մահն այն ածեալ 'ի զլուխ չուառականին ոչ է հարուած յաղթողի մարտին, այլ պատուհաս արդար մեղանաց նորա, և առ 'ի զերծուցանել զմարդիկ 'ի չարախրնդրութենէ նորա :

ՆԴ. Բզգի անօրինի 'ի տալ 'ի մահ զոմանս 'ի զերեաց, առ 'ի դադարեցուցանել զնա յանօրէն վրէժխնդրութենէն՝ հարկ համարին պետք սպանանել զոմանս 'ի նորայոց, ազգ առնելով նմա՝ եթէ այսպէս փոխարինաւն հատուցանեն և ինքեանք զվրէժ անպարտ արեանց՝ զորս նա սպանանէ : Բայց չէ արդար վրէժխնդրութիւնդ այդ, առնել հատուցումն առնիրաւ սպանութեանց նորա՝ այլովք անիրաւ դատաստանօք : Բայց զի մի նա յաւելուցու սպանանել և զայլս, պարտ է ազգ առնել, եթէ 'ի սպանանել նորա և զայլս ըստ առաջնոցն, և ինքեանք սպանցեն զնորայսն անխնայ . և այսպէս սպառնալէօք հնարել դադարեցուցանել զնա յանիրաւ քինախնդրութենէն :

ՆԵ. Են պարտք զօրագլխի զդէմ ունել քաջութեամբ Թշնամոյն . և չհամարիցի երբեք դատապարտ մահուան՝ որչափ և կամակար տաստկութեամբ կացցէ անտեղիտալի սպառնալեաց . զի սրաշտպան կայ իրաւանց ազգին, և ամենեցուն ակնկալութիւն 'ի նա է հաստատեալ : Բայց զինուոր դատալիք Թէպէտ և զօրծ մահու արժանի համարի զօրծեալ, բայց և այնպէս սովորեցան արդարակորով պետութիւնք անտես առնել զնովաւ . քանզի 'ի պատերազմի 'ի վտանգի անդ մահուան կուրացեալ մտացն՝ կորուսեալ են

շուղիղ դատաստան : Այսն որոյ 'ի մասնել բանակին և 'ի կրել զկահան' թողուն մեկնել սայլից ոմանց ծածկելոց , առանց մանր խոյզ և խնդիր առնելոյ , որպէս զի խուսեացեն 'ի նոսա ծածկեալ և դատալիք , և զի մի զյազթու թիւն մարտին զանգեսցեն արեամբ : Ասկ ժողովուրդն արուեստականք և ուսումնականք , և այլն , ևս և գիւղականք , որք ոչ ընդխառնին 'ի գործս պատերազմին , ամենեկին ազատք են 'ի վտանգաց . և 'ի ժամու անդ բաղխման մարտին , 'ի հասանել առ նոսա զօրացն թշնամեաց , մարթ է նոցա կալ անշփոթ զբաղեալ գործովք զարարովք իւրեանց . զայս օրէնք հրամայեն , և պետութիւնք այժմուս այսու կամին վարել օրինօք : Անցեալ դարս զժուարին էր հաստատել զօրէնս իրաւանց պատերազմի , զի 'ի վեր քան զօրէնս իշխեր 'ի վերայ մտաց մարդկան բռնութիւն , անծանօթիցն վախճանի քաղաքական ընկերութեան :

ՆՁ . Այե՛ն արդեօք օրինաւոր 'ի պատերազմունս դաւք , մասնութիւնք , լրտեսութիւնք , խաբկանք : Այլով երկար բանք յածին զայսցանէ առ օրէնագէտս , որք գտանին տարածայնք . այլ զիւրին լինիցի միաբանել զնոսա՝ եթէ զատանիցեմք զազգս պատերազմաց : Այնպիսի եթէ պատերազմն իցէ կատարեալ իրաւամբք ընդդէմ ազգի անօրինի՝ ելելոյ յաւեր և յապականութիւն աշխարհաց , որ համարի զմարդիկ իբրեւ զամբն եղեգանց կամ իբրեւ զծառատունկս յանտառի , յորոց 'ի պտղատուն միայն՝ որոց ինքն ունի պէտս , խնայել զբէ արժան , առ այսպիսի թշնամին բնութեան՝ ոչ իբրեւ զմարդ պարտ է նկատել , այլ իբրեւ 'ի զազան իմն վայրենի և իբրեւ 'ի հարուած մարդկութեան . վասն որոյ ընդդէմ այսպիսոյ ժանտին օրէն է վարել ամենայն ազգ հնարագիտութեամբ առ 'ի նուաճել , և ածել՝ եթէ իցէ կար՝ զժողովուրդ նորա յօրէնս մարդկութեան : Ասկայն 'ի պատերազմունս՝ զորս մղեն ազգք կիրթ 'ի քաղաքականութե , առ 'ի պաշտպան կալ փառաց ազգին և իրաւանց , առաւել 'ի սովորութենէ ազգաց ածեալք 'ի նոյն քան 'ի խախտումն մեծագոյն չարի , առաւել մեծ չարիս և աղէտս անցուցանելով ընդ ազգս , յաճախ ևս առ անտի պերճանաց , յայս

պիսիս ասեմ, թէպէտ անիրաւ իսկ իցէ նոյն ինքն պատե-
րազմն՝ չունելով պատճառ առաջի զառաւելագոյն չարիս քան
զաղէտս սրտերազմին, ևս առաւել անիրաւ են և անարժան
դաւանքն և մատնութիւնք, և լրտեսութիւնք և խաբկանք,
'ի կիր արկանելով զնենգութիւն փոխանակ քաջութեան,
և զանիրաւութիւն գործոյն ծանրացուցանել ևս մեծագոյն
անիրաւութեամբ:

ՆԼ. Պատերազմն է անդարմանելի փնասուց չարեաց ա-
ծել զսրման բազմադէտ՝ ապաւինեալ յարդարութիւննորա.
և իբր խառնել 'ի գործ արդարութեան զգաւաճանութիւն.
'ի կուտել չարիս 'ի գլուխ թշնամոյն, անօրինել ընդգէմ
օրինաց բարեկամութեան, զառաքինութիւնն սրբազան առ-
նու 'ի գործիս անօրինութեան կեղծուպատիր մատնութիւն:
Օչոյն է ասել զխառնելոյ թոյն 'ի նուէր սիրոյ. որ եթէ
ընկալցի յօրէնս, այնուհետեւ բարեկամութեանն զօգ տես-
ցի անկեալ յանարգութիւն մեծեղեան յանցանաց. և ոչ
ոք ընդ քաղցր դէմն բարեկամին խնդասցէ, զի գուցէ 'ի դա-
ւաճանել եկեալ իցէ. և ոչ զլուր ոք 'ի ձեռաց ընկերին ա-
ռեալ ըմպել յանձն առնուցու, զի գուցէ զօրէնս օգնական
իւր առեալ՝ մահու բաժակ մատուցանիցէ: Վասն այնորիկ
օրէնք բնութեան երբէք չառնուն յանձն իջանել յայս ա-
նարգութիւն, եթէ և կործանումն տիեզերաց 'ի վերայ
կայցէ: Այլ եւ ճշմարտութիւն, յոր կապեալ կայ բնութիւն
արարածոց, չառնու յանձն տալոյ հրաման միոյ և եթ բանի
ստութեան՝ առ 'ի զերծումն 'ի մեծամեծ եկեալ հասեալ
չարեաց, ապա որչափ առաւել նողկայցէ 'ի կեղծեաց բարե-
կամութեան՝ դաւադիր լինելոյ կենաց մարդկան. մինչդեռ
զաղ և զլուր միայն մատակարարել ուղղութեամբ սրտի շատ
է 'ի բարձումն անհաշտ թշնամութեան և յազգս բարբա-
րոսաց, յորս հազիւ նշմարի լոյս բանի: Եւ այց ալ ինչ է դա-
րան գործել 'ի ժամ մարտին, կամ յանկարծ գաղտ 'ի վերայ
յարձակիլ թագաւորի և սպանանել. զի մինչդեռ զինեալ են
'ի կորուսանել զթշնամին և առնել վախճան մեծամեծ չա-
րեաց, և մինչդեռ թշնամին կայ 'ի մեծի զգուշութեան զի-
տելով զմիտս հակառակորդաց իւրոց, եթէ յանակնկալս

դաւեսցի 'ի պահու անդ զգուշութեան իւրոյ, այդ է զործ աղետից պատերազմի, յորոյ 'ի դատաստան յանձն եղեալ են՝ հնազանդել հարուածական վճռոյ նորին: Անութիւն, յորում ստեղծան մարդիկ ընկերականք առ ընդունելոյ նպաստս 'ի միմեանց, սոսկայ ընդ դատակնիքն՝ որում կամո վին յանձն լինին մարդիկ, ցանկացեալ յազիլ արեամբ իրերաց. այլ զի ինքեանք ընտրեցին անձանց զգոյն խոթադուժատեան պատերազմի 'ի դատաւոր անձանց, և բնութիւն կամակցեալ տայ զվճիռն թաթաւել յարիւն իւր զարեանարբուն զօտարացեալն յօրինաց իւրոյ:

ՆԸ. Պատերազմ ոչ է առ 'ի ջնջել յաշխարհէ զազգ մարդկան, այլ առ 'ի նուաճել զփնասպարտութնամբն. վասն որոյ և ոչ է օրինաւոր թունել զզէնս և զջուր: Այլ այնու ոչ է թէ տկարանայ թշնամին 'ի պատերազմի, այլ յետ մարտին և ամենայն վիրաւորեալքն 'ի մահ՝ դատակնիքն. նոյնպէս և որք զջուրն ըմպեն՝ ամենայն բնակիւք աշխարհին: Այսպէս է յառնել 'ի պատերազմ ընդդէմ 'ի ստուծոյ՝ առ 'ի ջնջել յերկրէ զստեղծուածս ձեռին նորա. է ևս անօգուտ մարդազաւ հնարագիտին, զի և թշնամին նովին վարիցի հնարիւք ընդդէմ նորա, և այնպէս երկուստեք հարուածքն լինիցին դառնաղէտք. յայնժամ զինչ առաւելութիւն իցէ միոյ կողման 'ի վերայ միւսոյն: Այն որոյ և ամենայն ազգք միաբանին յառնել 'ի վրէժինդրութիւն ընդդէմ չարեացապարտ ազգի, որ յայս եղեան մտաբերեալ երևեսցի:

ՆԹ. Անհրաւել պետութեան ընդդէմ այլում, և ձեռն արկանել 'ի հարստահարել զնա, իրաւունք են նորա առեալ զազգն իբրեւ զմի անձն՝ հնարել 'ի նուաճումն նորա. բայց և այնպէս ոչ երբէք յօրէնս զրեսցի ատել զմէն մի յանդամոց նորա զառանձին զմարդիկ: Այն որոյ արտաքոյ պատերազմին պարտ է ցուցանել զամենայն բարեմարդութիւն առ անձինս հպատակս թշնամեոյն ազգին, որք են հաւասարք իւրեանց մարդիկ, և այր այր առանձին ոչ մի ինչ չարիս տածեն 'ի սրտի ընդդէմ առանձին մարդոյ. զի և պատերազմն է առ ընկձել զազգն, և ոչ թշնամութիւն ընդդէմ առանձին մարդկան: Այսմ օրինաց մարդասիրութեան արդի պետութիւնք

խնամով միտ զնեն . յորում մեծապէս ցուցանին արժանի գովութեան : Եւ չափ այս օրինաց բարեմարդութեան է ցուցանել զամենայն խնամս զթոյ առ թնամին՝ ցորվայր ոչ մի ինչ սանանիցէ յաջողութեան մարտին . և են յաճախ զէպքն՝ յորս մարդասիրութիւն յաղետալից հարուածս անդ կոտորածին առաւել ազգումն ներգործեալ է՝ ի միտս և ի սիրտս թնամեաց առ յանձն առնուլ զնուաճութիւն , և զառաջ առեալ մեծաց թշուառութեանց :

Եւ Ժ. Իսկ առ անձն թագաւորին և ի պատերազմի պարտ է ցուցանել զպարտուպատշաճ մեծարանս , գորով անձին նորա նուիրական . վասն որոյ եթէ չգուցէ օգուտ իմն մեծագոյն խաղաղանալոյ աշխարհին մահուամբ թագաւորին , ոչ է արժան յումպէտս զնել զակն բառնալոյ զկեանս նորա : Եւ այս է զգուշութիւն իմն և եթ խոհական . քանզի սովորական իմն է տկարանալ ուժոյ զօրացն ի մահ թագաւորին . և վասն այնորիկ պարտ է զամենայն ջան ի գործ արկեալ՝ ունել զնա ի կալանս . և եթէ չյաջողեսցի այս , սպանանել : — Ի պատերազմունս հնոց՝ ճիզն ամենայն զօրաց էր յարձակել ի կայս թագաւորին , և հարկանել զնա ինքն զթագաւորն առ ի վախճան առնել մարտին . բայց արդ փոփոխեցան կարգք պատերազմաց : Թագաւորք հազիւ երբեք երևին անձամբ ի պատերազմի . զօրագլուխք անգամ յամրի և ի զգուշութեան կան . և զօրականք չեւանեն ըստ կարգ և ըստ խումբ : Եւ արձեալ զի ոչ յումն պէտս խաղալ ի մարտ արժան ինչ իցէ , այլ ընդդէմ պետի և ազգի՝ որ առաւելագոյն քան զայրիս պատերազմին զեան գործիցէ : Եւրդ եթէ այս պէս իրաւամբք ի մարտ խաղացեալ իցէ քո , բռնաւոր է թնամին և բազում արեանց պարտաւոր , զոր պարտ իսկ է յարեւել արկանել : Իսկ եթէ վայրասպար ի սնոտի պատճառս փառաց և վիճից ծագելոց ի սահպանութեան դաշանցն , ոչ առեալ յանձն զխոնարհելն սակաւութ , կամիցիս լուսնալ զձեռս քո յարին անթիւ մարդկանն , առ ի ցուցանել աշխարհի թէ դու մեծ ոք ես քան զկարծիս և քան զընութիւն քո , յայնժամ ինքնին և պատերազմն՝ յոր միտս՝ է անիրաւ , և զոր և է ազգ մարդասիրութեան կամիցիս ցու-

շանել ընդ յաղթեալսն , որ զինչ և արասցես , ոչ արգա-
րասցիս առաջի Մտուծոյ : Եւ ասն ամենայն արեանցն հեղ-
լոց 'ի պատերազմի համարք խնդրեսցին 'ի քէն , և վասն
ամենայն յափշտակութեանց , զըկողութեանց , և ամենայն
ազգ չարեաց՝ որ 'ի պատճառս պատերազմին ընկցին : Եւ
ահեղ դատաստան , յոր մատնեսցին պէտն և սաղրիչք նորա :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Իրաւունք պատերազմի 'ի վերայ Ստացուածոց թշնամոյն :

ԵԺԱ . Գոյք թշնամոյն 'ի պատերազմի : ՆԺԲ . Կանոն զգեղմանելոյ իշ-
խանութեամբն 'ի պատերազմի , և եթէ զինչ պահանջ իցէ : ՆԺԴ . Եթէ
իցէ անիրաւ պատերազմն մղեալ , առ ինչ թողուցուն ազգք : ՆԺԵ . Զօ-
րականք և զօրագլուիք յանցանիցեն յանիրաւ պատերազմի : ՆԺԶ . Որոց
իրաց իցեն իրաւունք տիրանալոյ 'ի պատերազմի : ՆԺԷ . Իրաւունք յե-
տադարձութեան :

ԵԺԱ . ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԵԹԷ իցէ արդար , ըստ առաջնոր-
դելոյ բնական օրինաց՝ է վճիռ իմն տուեալ 'ի նուաճումն և
'ի կորուստ փաստակար ազգին , առ 'ի դադարեցուցանել զա-
րիս՝ որում է պատճառ ազգն այն չարեացապարտ : Եւ ասն
որոյ արժան է վարել զխստութիւն 'ի կարեւոր չափու՝ միայն
առ 'ի զառաջն առնուլ չարեացն , կալով 'ի զգոյշ խոհակա-
նութեան , և մի զեղծանիլ իշխանութեամբն : Եւ իրա-
ւամբք տէր ընի պատերազմողն անկաժոյ թշնամեայն և
քաղաքաց , յորս մտանէ . բայց պարտ է արգելուլ զօրացն
զաւարառութիւն քաղաքաց , և զի մի վտանգեսցեն զանդէն
մարդիկ զքաղաքացիս , հատուցանելով զարժանի վարձս վաս-
տակոց նոցա : Եւ իայն 'ի պահանջել հարկին մարթ է աւեր
ածել աշխարհին , կործանել զքաղաքս , 'ի հուր դատել զա-
ւանս , զամուրս տապալել . այլ յայսմ ամենայնի պարտ է ջա-
նալ ըստ կարի զերծուցանել 'ի հարուածոց զինուածս հայո ,

կայսր : Բլեքսանդր կայսր Սուսաց ստիպեալ 'ի հարկէն՝
հրոյ ետ ճարակ զիւր իսկ զքաղաքս և զգլուղս , առ 'ի թո-
ղուլ անպատար զթշնամին 'Լափոլէոն՝ որ էր հարուած
յՄստուծոյ առաքեալ յաշխարհ . որով կարաց զերծուցանել
զթագաւորութիւն իւր 'ի մեծ ևս չարեաց . զնոյն արարեալ
էր և մեծին Պետրոսի առ 'ի զերծանել 'ի բռնութենէ Լա-
րոլտի յԻՎ . թագաւորին Շուետաց :

ՆՃԲ . Լիանոն անվրէպ առ 'ի չափ զնել հարուածոյ պա-
տերազմի՝ պարտի լինել խիղճ մտաց արդարակորով թագա-
ւորին . քանզի չէ ոք այլ դատաւոր 'ի միջի բաց յՄստուծոյ :
Բար թագաւորն պարտի զգոյշ կալ՝ մի ինչ չար հասուցա-
նել 'ի գլուխ ազգին արտաքոյ պատերազմի , մանաւանդ
յետ նուաճելոյ նորա զխովին , իբր 'ի վրէժ քինու . մի եր-
բէք մոռացի զօրէնս մարդասիրութեան . այլ այնչափ և եթ
սաստկացուցէ զհարուածն , որչափ կարևոր իցէ առ յան-
քոյթ ապահովութեան կալ ազգին . և երբէք չգործել ինչ
առ 'ի յագուրդ կրիցն ցասման : — Լա եթէ ընդ թշնամիս ,
յորոց վերայ զէն առնու , գոցին բնակակից ազգք անպար-
տականք , որոյ չկամիցի ստնանել , մարթ է առաքել առ նոսա
պահակս՝ որք հսկեսցեն 'ի պահպանութիւն նոցուն : Բյս-
պէս { } ետու առաքէր արս առ Սախաբ , և տայր կուպել նշանս
'ի պատուհանն , զոր տեսեալ զօրացն՝ զանց առնիցեն զնորօք :

ՆՃԳ . Թագաւորք՝ որք զդէմս բերեն զազգի իւրեանց ,
են ինքնիշխանք և ազատք . եթէ ազգն անիրաւիցի 'ի դա-
տաստանի իւրում ընդդէմ օտարի , խիղճ մտաց թագաւորին՝
որ է ազգին՝ է դատաւոր իւրոցն իրաւանց . և եթէ իցէ ա-
նիրաւ դատաստան խղճի ազգին , Մստուծոյ միայնոյ է դա-
տել : Բզգք օտարք թէ և յայտնաբար գիտացեն զոլ անի-
րաւ դատաստանի պետին , այլ զի ոչ ունին իրաւունս կոչելոյ
'ի դատ զազգն , վասն որոյ պարտին լուել և հաւանել ընդ
ընտրութիւն դատաստանի ազգին զգործոց իւրոց , և համա-
րել զնա տէր իրաւանց առնելոյ զոր ինչ և դատեսցէ արդար .
և ահա այս իսկ է իրաւունքն կոչեցեալ կամաւոր (ԻԲ) : Լա
է այս պատճառ յաճախ մղելոյ անիրաւ սրտերազմաց , կու-
րացեալ մտացն խղճի՝ բազբաղելով զիրաւունս . և զի ոչ

Հանդուրժելով ընդ փոքր փնասն կրեալ, կամին զերծանել անթիւ փնասուք 'ի փոքունց անաթի կրելոյ տուժից, վասն որոյ է տեսանել զազգաց քրիստոնեայս երկիւղածս յուզեալս ընդ գէմ միմեանց 'ի վրէժ քինու' սրախողխող սատակելով զմիմեանս: Այս այնպէս է, որպէս ոք զի պատճառս առեալ անձին զնախագրութիւն, չկամիցի հաստուցանել զպարտս իւր, որ թէպէտ ոչ յանցանէ առաջի քաղաքական օրինաց, այլ մեղանէ 'ի խղճի իւրում առաջի Աստուծոյ և բնական օրինաց: Այս քինախնդիր դատաստան խղճի պետաց յայտնապէս հակառակ ելանէ բնական օրինաց, ևս առաւել աւետարանական խրատուց և քրիստոնեական սիրոյ. այլ անիմանալի իմն կուրութիւն մտաց կալեալ է զայս առ հասարակ զպետաց և զվարչաց ազգաց, որք զանօրինեւն յանուն ազգին 'ի պաշտպանութիւն փառաց նորա, չհամարին ինչ 'ի մեղս անձանց. և այսպէս ցայսօր յաճախեն յաշխարհի անիրաւ պատերազմունք: — Իսկ պատճառ համարելոյ 'ի կամաւոր իրաւունս զանիրաւ դատաստան ազգի զանձնէ, առեալ է 'ի բնական օրինաց. զի բնական օրէնք բերին 'ի բարօրութիւն ազգի մարդկան. և կամաւոր իրաւունք բերին առ 'ի զառաջս առնուլ զմեծ ևս չարեաց:

Նժ. Բ. Այլ զօրավարացն և զօրաց շէն ինչ յանցանք 'ի մարտնչել ընդ թշնամւոյն, թէ և իցէ անիրաւ մարտն մղեալ. զի ոչ է անկ ինքեանց բննել զպատճառս պատերազմին. քանզի ազգն յընտրել զպետն և զվարիչս, մերկանայ յանձնէ զամենայն իրաւունս դատաստանի, յանձնեալ զայն 'ի նոսա: Այդ 'ի սահմանել զլիաւորաց զպատերազմն անիրաւ' մեղանչել մեղանչեն նոքին և եթ. իսկ այլոց ամենեցուն պարտք են հաւատալ ընտրութեան մտաց զլիաւորացն, և ըստ այնմ զործել. վասն որոյ պարտք են զօրավարացն և զօրուն վաստակել ըստ օրինաց պատերազմի, և ոչ ինչ յանիրաւութի զրեւցի այն նոցա: Օտայն պարտ է իմանալ քաղաքական պատերազմաց. քանզի եթէ մարտն իցէ ընդգէմ յիկեղեցւոյ կամ կրօնից, պարտ է և ամենայն մարդոյ հրաժարել 'ի կամակցութենէն՝ յանձն առեալ և զմահ թէ պէտք լինիցին. զի ամենայն պատերազմունք են 'ի խնամս պահպանութեան

ազգին, որում վախճանն է աստուածաբաշտութիւն : Արդ եթէ պետն մտաբերիցէ ձեռն ամբառնալ ընդդէմ Մտուծոյ, այն է տանհարութիւն հիմնական իրաւանց և օրինաց բնութեան, և է հնարել զընաձինջ կորուստ էութեան մերոյ :

Ն Ժ Ե • Հարդար պատերազմի իրաւունք են յաղթողին իշխել այնր ամենայնի զոր պահանջէր, ընդունել և զհատուցումն ամենայն ծախուց և փաստացն կրելոյ 'ի պատերազմի, դարձուցեալ յետս զայն ամենայն : Այց եթէ ընդդէմ բռնակալ թշնամոյ իցէ մարտն՝ ոչն կտմեցողի կալ յօրէնս, յայնժամ 'ի պատուհաս նորուն, և առ ազատանալ 'ի չարակրութեանց որ 'ի ձեռաց նորա, մարթ է իրաւամբ հանել 'ի ձեռաց նորա զմասն աշխարհին, նա և զողջոյն իսկ աշխարհն առ 'ի հանդարտ խաղաղութեան հանգուցանել զազգս : Այսորիկ անստգիւտ իրաւունք պատերազմի առաջի Մտուծոյ և դատաստանի խղճի մտաց : Այլ 'ի կամաւոր իրաւունս ազգաց, քանզի ոչ որ կարէ չափ դնել իրաւանց ազատ ազգի, վասն որոյ զրեալ է յիրաւունս՝ անձին զրաւել զամենայն քաղաքս և զաշխարհս, զորս որ հանէ 'ի ձեռաց թշնամոյն 'ի պատերազմի, թէ և 'ի խղճին սողտեալ իցէ յանիրաւութիւն : Այց եթէ թշնամին յափշտակեալ իցէ յօտարէ զստացուած իմն, և դու 'ի յաղթել նմին կորզեսցես 'ի ձեռաց նորա զայն, ըստ կամայական իրաւանց՝ կարես օեփհականել քեզ զնոյն եթէ իցէ այն հաստատուն կամ շարժական • իսկ ըստ օրինաց բնութեան և խղճի, պարտիս դարձուցանել զնոյն առաջնոյ տեառն : Այց եթէ անծանօթ իցէ քեզ տէր նորա, պարտիս հարցանել և մնալ յայտնելոյ նորա 'ի չափ ժամանակի սահմանելոյ յիրաւանց նախազրութեան քաղաքական օրինաց առ 'ի կարող լինել զրաւելոյ զնոյն :

Ն Ժ Զ • Իրաւունք կուին յետադարձութեան և են՝ յորժամ անձինք և գոյք մատնեալք 'ի ձեռս թշնամոյն, 'ի յաջողել պատահարաց զերծեալ դառնան յառաջին ազգ իւրեանց : Հազապանալ սոցա պսպէս 'ի ձեռաց թշնամոյն, ազգն պարտի դարձուցանել զնոսին յառաջին տեարս գոյիցն և 'ի նախկին ազատութիւն յոր յառաջագոյն վայելէին :

և ոչ մի ինչ պատճառք կարեն զրկել զդարձեալն յետոյ յիրաւանց ազատութեան իւրեանց։ Այսն որոյ էթէ մասն ինչ պետութեան ազատացեալ դարձցի յազգի իւր, իրաւունք են նորա վայելել յամենայն ազատութիւնս ազգին իւրոյ, ի վիճակին յորում կայր յառաջ քան զգերութիւն իւր։ Բայց էթէ իշխեցեալքն յայլմէ պետութենէ մտադիւր յանձն առնուցուն կալ մնալ ընդ նորա իշխանութեամբ, այնուհետեւ կորուսեալ համարին զիրաւունս յետագարձութեան, և ոչ ևս յիրաւունս զրեցցի յազատութիւն նոցա մղել մարտ։

Եւ որ հնազանդեցոյց զնոսին՝ պարտի հոգալ ի ինամս աշխարհին այնորիկ գթովք՝ որով զիւրան ինամարիկ, առանց խտիր ընդ մէջ արկանելոյ ազգի և աշխարհի. նոյնպէս և հպատակքն ըստ կարգաւորութեանն Ետուծոյ ընդ իշխանութեամբն յոր մտանեն, պարտին կապիլ սիրով ընդ պետական իշխանութեանն, և վաստակել ի բարօրութիւն աշխարհին, և վայելել յանդորրու ի խաղաղաւէտ կեանս։

Այնչև ոչ ստացին զայս խաղաղասէր բարս ազգք և պետութիւնք և հպատակեալք նոցուն, ոչ լինիցի անդորրութի յաշխարհի, և ոչ երբէք հասցեն մարդիկ ի ցանկացեալն իւրեանց երջանկութիւն՝ հեռացեալք յորինաց բնութեան, զազանացեալք ընդդէմ միմեանց և անձամբ զանձինս մատնեալ ի դժնդակ մահունս։

ԳԼՈՒԽ Է.

Իրուումը առանձնականաց 'ի պատերազմի :

ՆժԷ. Հպատակք ոչ կարեն բուռն հարկանել թշնամանական գործոյ ինքնահրաման : ՆժԸ. Եինչ հիմնեալ իցեն կրկին ազգք հրամանաց պէտին : ՆժԹ. Կարիցեն առանձնականք տալ ձեռն պատերազմին անհրաման : ՆԻ. Իցէ թոյլ զբարեանաց գործելոյ ինչ անհրաման : ՆԻԸ. Իցէ պարտ պէտին առնել հասուցումն փաստուց ժողովրդեան կրելոյ 'ի պատճառս պատերազմի : ՆԻԲ. Իէ զինչ զմեղադարն իցէ : ՆԻԴ. Զինչ է ուխտն ասելոյ զձեռն հաշտութեան :

ՆժԷ. Որպէս կանխեցաք ասել՝ պետին և ղեկավարաց ազգին միայն է իշխանութիւն սահմանելոյ զիրուունս պատերազմին. այլք ամենեքին պարտին զնալ զհետ հրամանաց նոցուն, և ոչ երբէք միել ինքնակամ 'ի գործ թշնամանական : Այլ ինչ է՝ եթէ 'ի պաշտպանութիւն անձին հսկել բռնադատիցի որ. քանզի և առանձին որ կարէ վանել զյարձակեալն 'ի վերայ, եթէ դատաւորն մերձ ոչ կայցէ : Իսկ այս հրաման պետական իշխանութեան կողի ընդհանուր, յորժամ առ հասարակ պատուէր տուեալ լինի ազգին յառնել 'ի վերայ թշնամոյ ազգին. և առանձին է՝ յորժամ զօրազլիսաց և հազարապետաց և զինուորաց կողմանց կողմանց առանձին, և ծովակալաց և նաւապետաց հասանէ հրաման պատերազմելոյ :

ՆժԸ. Վրանցի 'ի թշնամանալ ազգի ընդ ազգի, և ամենայն անդամք ազգին համարին թշնամիք անդամոց հակառակորդին : Այդ էթէ անհրաման ամենայն որ վառէր 'ի զին, էր տեսանել զամենայն բնակիւս աշխարհին զազանալեալ՝ սուր 'ի կող ընկերին ձգելով շաղախել արեամբ զքաղաքս և զաշխարհ, և չէր հնար առնել վախճան մարտին մինչ և 'ի սպառ կորնէլ միոյն յերկուց ազգացն այնոցիկ. զորոց օրինակ է ընթեռնուլ 'ի պատմութիւնս վաղեմի ազ-

գաց։ Ընդ առ ՚ի զառաջն առնուլ աղէտիցս ամենայնիւ, սահմանեցին արդի տետուծիւնք զօրէնս զինուորութեան և կարգս և հրամանս։ զի այսպէս ժողովուրդն անգէն առանց վտանգելոյ հպատակեացի յաղթականին, և ըստ կարինուալ զեսցին արկածք։ Այսն որոյ զայս կարգաւորութիւն օրինաց պարտ է համարել առաւել յընդհանուր իրաւունս բնական օրինաց, քան թէ յօրէնս ազգաց։

Ն ԺԹ. Այն դէպք՝ յորս կարեն առանձնականք ձեռն տալ մարտին և առաքինանալ առանց մնալոյ հրամանի։ զոր օրինակ ՚ի տիրել թշնամոյն քաղաքին կամ բերդին, միաբանեալ բնակաց եթէ յանկարծ յառնիցեն ՚ի վերայ պահակապանաց և աղատ զքաղաքն կամ զբերդն կացուպէն, թէպէտ անհրաման, բայց անշուշտ հաճոյական իմն նուէր մատուցեալ թաղաւորին համարեսցի։ այլ եթէ ոչ յաջողեսցին, մնայ նոցա կրել հարուածս սաստիկս։ Արբէմն ՚ի պատերազմի Վենուլացւոց ընդ Ղաթրիոյ, ժողովուրդն Վենուլայ յարեաւ յանակնկալ պահու ՚ի վերայ զօրացն Ղաթրիոյ, և հալածական եհան զնոսա ՚ի քաղաքէն։ և զայսր յաջողուածոյ յաղթութեան կատարէին զյիշատակ ամ ըստ ամէմեծահանդէս։

Ն Ի. Ղմենեին արգելեալ է զօրականաց միտլ ՚ի գործ պատերազմի ինքնաձեռն, բանզի չեն տեղեակ ընդհանուր կարգաւորութեան մեծի զօրավարին, և յառանձին բաղխմանն յորում կարծեն յաջողել, մարտի կրել ծանր տուգանս ՚ի յեղաշրջել սահմանեալ կարգաւորութեանն։ Ըստ պատահէ ուրեք երբեք լուելայն հրամանաւ խրախուսել զօրականաց ՚ի մարտ՝ միայն եթէ ստիպիցին ՚ի պաշտպանութիւն անձանց ՚ի թշնամեաց։ Յայտ է դատաստան Սանլիոսի հիւպատին ՚ի մահ իւրոյ որդւոյն, զի յաղթանակեալ էր առանց հրամանի։ Ըստ միւս ևս այդպիսեօք վարին իստութեամբք։ զօրապետն Վեդեցիկ կղզւոյն յանդիմանեաց զքաջ ռմբաձիգան ՚ի հրապարակի, ապա առանձինն եղև նոցա վարձահատոյց։

Ն ԻԱ. Պետին ոչ կարացեալ առնել զհատուցումն ամենայն վնասուց կրելոց ժողովրդեան ՚ի պատճառս պատերազ-

մին, պարտ է նմա զատանել զազգս մնասուց և առնել զփոխարէն այնր ամենայնի, զորս պետութիւնն ինքնին հասուցեալ իցէ՝ կործանելով զտունս և ապականելով զայգիս ՚ի դիւրութիւն պատերազմին. քանզի քաղաքացիքն ամենեքին հաւատարաբաժին պարտին տուգանել: Իսկ այլ ամենայն տոյժք՝ կրեալք ՚ի պատերազմին ըստ բաղդի, անդարմանք են, և իւրաքանչիւր ոք առանձին մնայ տուգանեալ. և պետութիւնն զթացեալ հասանէ յօգնութիւն անկեւոյց ՚ի կալութեան մեծ. նոյնպէս և անկեւոյցն ՚ի պատերազմի տա՛նուտեարց լինի վարձահատոյց, խնամ տարեալ ՚ի վերայ ընտանեաց նոցա:

ՆԻԲ. Հերկարել մարտի պատերազմին՝ վաստակեալ երկուստեք առնեն զուլ զինուց, կամ առ ՚ի բանախօսութիւն, և կամ առ ՚ի խնամել զվտանգեալսն և զվիրաւորս, և առ ՚ի տալ հոգոյ զանկեալս իւրեանց: Եւ այս մարթի լինել ընդ հանուր և մասնաւոր, դարձեալ տակաւորեայ և բազմօրեայ, ևս և բազմամեայ. և այս ևս է ՚ի կարգս զաշանց, յորում պարտ է կալ հաւատարմութեամբ ըստ պայմանին՝ որով առնուն յանձն զգազարումն. և որ յանցանիցէ՝ ՚ի մին ՚ի պայմանաց, զիրաւունս ՚ի ձեռս տայ հակառակօրդին եղծանել զղաշն դադարմանն, և յարձակել ՚ի վերայ յանկարծուտ: Իսկ երկարժամանակեայն է նոյն ընդ հաշտութեան ուխտին. միայն զի ոչ է բարձեալ ՚ի միջոյ պատճառ պատերազմին չեւ ևս լեալ հատուցումն սրահանջանայ: Եւ մարթի յետ ժամանակաց ՚ի փոփոխել զիպաց և խորհրդոց, փոխել և դադարման զինուց ՚ի կատարեալ հաշտութիւն:

ՆԻԴ. Իսկ ուխտն տալոյ զձեռն հաշտութեան է, յորժամ պաշարեալ զօրաց յամրի կամ ՚ի բանակի, և յամենայն հնարից զերծանելոյ անյուսացեալ, խնդրեն զձեռն հաշտութեան՝ պայմանս ՚ի միջի հաստատեալ շտանանելոյ զօրաց, կամ ելանելոյ ՚ի բաց յամրոցէն զինեալ կամ անզէն, և կամ այլազգ ինչ: Իշխանութիւն է զօրագլխաց մօտանելոյ յայտուխտ. և է վաւերական, զոր և պեան պարտի ընդունել, զի լեալ է յանուն իւր ըստ իշխանութեանն յանձնելոյ ՚ի ձեռս զօրագլխաց վարել այնու՝ հպատակեալ օրինաց հարկին:

Գ Լ ՈՒ Խ Ը .

Ապահովագիր , Անցագիր և Փրկանք գերեզոյ 'ի պատերազմի :

ՆԻԻ . Ձինն Անցագիրն իցէ և Ապահովագիր : ՆԻԵ . Ձինն Փրկանքն իցէ : ՆԻԶ . Ձգաղաքական պատերազմաց :

ՆԻԴ . ԲՆՅԵԳԻՐՆ է թուղթ ապահովութեան տուեալ ճանապարհորդաց , առ 'ի չտալ տեղի կասկածանաց 'ի յածել ընդ քաղաքս 'ի պէտս գործոց իւրեանց : Իսկ ապահովագիր է , որ Հնորհի այնոցիկ՝ զորոց գուցէ կասկած երկիւղի . որ ոչ իբրեւ զանցագիրն ապահովէ նմա անցս ընդ ամենայն տեղիս , այլ միայն յոր դէմ եղեալն իցէ : ԲՆԼ և ոչ դարձի նորա յետս տայ հրաման , կալով 'ի բան ապահովագրին՝ յորում նշանակեալ է վայրն յոր երթիցէ , և ժամանակ դարձի նորա և կամ չուոյ անտի այլուր , և կամ մնալոյ անդէն ցաւարտ գործոյն առ որ կարգեալ իցէ . և եթէ զանցանիցէ զհրամանսն նշանակելոյ 'ի գրին , անդէն կորուսանէ զապահովութիւնն և դատի իբրեւ յանցաւոր : Կարձեալ 'ի ստիպել հարկին կարէ պետն կուէլ յետս զայրն՝ որ սահմանեալ դարձի նորա . կարէ ևս տալ զնոյն ապահովագիր պայմանաւ մինչև ցոր կոչման իւրոյ յետս : Եւ այս հրաման ապահովագրին դադարէ 'ի վախճանել տուողին զնոյն ապահովագիր . իսկ 'ի լինելն սահմանեալ ժամանակաւ , ոչ դադարէ . այլ կարող է յաջորդ նորա դադարեցուցանել երբ և պատշաճ դատեսցի :

ՆԻԵ . Կարձակելն զկալանաւորս՝ մարմ է պահանջել 'ի նոցանէ՝ զրամս ըստ զլիւոյ , և այս կոչի Փրկանք . որ և սովոր է լինել ըստ աստիճանի պատուոյ կալանաւորաց . միայն եթէ չիցէ մտեալ 'ի դաշն ընդ թշնամոյն փոփոխելոյ զլերիս և կամ ազատս արձակելոյ 'ի դադարել պատերազմին : ԲՆԼ

եթէ յետ վախճան առնելոյ մարտին յառաջ քան զՀատուցումն փրկանայն, զերծուցեն զնա իւրքն, յայնժամ ոչ պարտի Հատուցանել զփրկանսն :

ՆԻԶ. Եթէ ոչ առաջնորդէին յաճախ մարդիկ 'ի կրից, և եթէ արգար դատաստանաւ յօժարէին առնելոյ զիրաւունքս, յայնժամ երբէք չլինէին պատերազմուք, զւարիս անօրինաց ածեալ իրաւամբք 'ի զլուխ նոցա : Ի դատել զառանձին զմարդիկ՝ են դատաւորք և օրէնք, որովք ստիպին ամենայն մարդիկ կալ յիրաւունս 'ի վէճն իւրեանց. իսկ առ 'ի դատել զպետութի, զպետս և զժողովուրդ զրգուեալ, չիք ընտրեալ դատաւոր. այլ դատաւոր 'ի մէջ նոցա բազմեալ կան կրից նոցա յոյգք, որոց վէճիւ դատաստանի է կորուստ և մահ ածել 'ի վերայ ազգի մարդկան : Ըսնաւ որոյ ոչ միայն ազգ ընդ ազգի, այլ և պետն ընդ իւրում ժողովուրդեան յորժամ զբրգութիցին, հարկ 'ի վերայ կայ լուծանելոյ զվէճն ճարտաղեօք արեան : Ըսնաւ որոյ յորժամ ժողովուրդն զրգուի ընդգէմ թագաւորի, և ոչ միումն 'ի կողմանց առանց քննելոյ մարթէ չնորհէ զիրաւունս և զարդարութիւն : Բայց և ոչ յամենայնի յուղումն ընդգէմ պետին համարիցի պատերազմ քաղաքական. այլ յաճախ ստահակութեան զրգիւ և ապրտամբութիւն, յորժամ սակաւք 'ի բազմաց և անօրէնք զլուխ ամբառնայցեն, զորս և մարթէ նուաճել դիւրաւ : Ըսնաւ յորժամ ժողովուրդն ընդ խստութիւն անդէպ դժկամակեալ, և անկարացեալ հանդուրժել տոկալ, 'ի զէն ընթացին ձեռն ամբարձեալ ընդգէմ պետին, այս համարի պատերազմ քաղաքական. յորում իրաւունք 'ի ձեռս անցանէ յազմականին 'ի կողմանց : Եւ այսմ ամենայնի խստութիւն և քէն վրիժուց առաւելուն զւարիս պատերազմին, որոց անթիւ են օրինակք. իսկ քաղցրութիւն և ներողամտութիւն յորդորեն 'ի սէր և 'ի միութիւն : — Բայց եթէ պատճառք վիստթեան ժողովուրդեան իցեն սակաւք ոմանք նենգագործք խաւարարք՝ որք այլ ընդ այլոց զճշմարտութիւն առաջիւ արարեալ իցեն ժողովուրդեան, զնոսին և եթ թերեւ 'ի ձեռս և դատել խախտ պարտք են. այլ յամենայնի խոհականութե՛ն զորն, 'ի ժամու անդ յուղելոյ մտաց ժողովուրդեան չածել

ի վերայ ուրուք դատաստան մահու ; [Թէ և ունիցին 'ի ձեռս բերեալ զմեղապարան՝ պարտաւոր բիրուց մահունց . զի ժողովուրդն յալէկոծ խորհուրդս անդ կարծէ դատապարտեալ զայրն 'ի մահ 'ի վրէժ քինու , և առաւել բերի 'ի զայրոյթ . վասն որոյ իմաստութեան է [Թողու զգատաստան այնպիսեաղն այլուժ ժամու խաղաղութեան :

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՌԱՔՈՒՄՆ ԴԵՍՊԱՆԱՅ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Յաղագս խաղաղութեան և պարտք պահպանութեան արժեքի :

ՆԻՒ. Թէ զի՞նչ իցէ խաղաղութիւն : ՆԻԸ. Պարտք մարդկան ևս առաւել պէտքն պահէլոյ զխաղաղութիւն : ՆԻԹ. Իցեն ալլ պարտք թաղաւոթին : ՆԼ. Դաշն խաղաղութեան : ՆԼԱ. Ե՛րբ և զիսրդ հաստատեալի զաշն խաղաղութեան : ՆԼԲ. Ո՛րպէս պարտ իցէ լինել անդրադարձութիւն իրաց : ՆԼԳ. Ի լուծումն դաշին ուխտի խաղաղութեան ոչ ինչ պատճառք զօրեացեն : ՆԼԴ. Դարմանք ՚ի զանցանել զհաստատածով ինչ յետկարի դաշին խաղաղութեան :

ՆԻԵ. **Խ**ԱՂԱՂԱՊԻԹԻՒՆ է ընդդիմակ պատերազմին , ցանկալի վիճակ կենաց՝ յորում հաստեցաւ մարդ , և է բնական մարդկայինս բնութեան , յոր և խրատիւք յօրինաց նորա զրոշմելոյ ՚ի սիրտս մեր , որ միայն է ձեռնտու զարգացման բնութեան և վայելից ընկերութեան : Յայս պարտ էր մարդկան կալ անսասան , և զտարածայնութիւնս կարծեաց միաբանել համոզկեր քաղցրութեան բանիւք , և երբէք չառնուլ յանձն ամբառնալ զէն ՚ի վերայ ընկերին : Բայց արականութիւն բնութեան աղաւաղեաց և եղծ զամենայն օրէնս բնութեան ՚ի սրտից մարդկան . կիրք և կոյր սէր անձին փոխանակեցին զնոսա , զորս պաշտել սովորեցին մարդիկ՝ յանձն առեալ զոհել առաջի նոցա զբանական մարդիկ զընկերս իւրեանց : Ըստ առաջի արդարադատ ուղղախոհ մտաց

անհանգուրժելի է ոչ միայն պատերազմին դառն հարուած, այլ և այն անհրաժեշտ սրբաբար արդարութեան՝ որ հարկ առնէ երբեք երբեք դատել 'ի մահ՝ զանօրէն մեղապարտս :

ՆԻՐ. Պետն ընտրեալ 'ի ժողովրդենէ, առ 'ի հսկել յանտաան խաղաղութիւն նոցուն, ամենայն ճգունք նորա և փոյթ պարտի բերիչ նախ յայն : Հնարք անվրդով խաղաղութեան ժողովրդոց պարտին լինել զբոլմեալ 'ի սրտին, նկարեալ 'ի միտան : զսոյն պարտի ունել 'ի պսակ փառաց իւրոց, և զահ իշխանութեան նորա ամրացեալ 'ի վերայ խաղաղութեան : այնպէս զի 'ի կորուսանել զսոյն՝ ծանխցէ զանձն վերջացեալ 'ի պարտուցն, անկեալ 'ի փառաց, և մերկեալ ամենն ին յիշխանութենէ պատուոյն, զի 'ի պատիրս կալեալ զժողովուրդն զրկեաց զնոսա 'ի մեծէ անկալութենէն :

Բ. Եւ երկրորդ սրբաբար պետին է ունել զնոյն խաղաղութիւն ընդ ազգաց օտարաց, զի անհնարին իմն է մղել մարտ ընդ ազգի օտարի առանց մեծի վնասու ժողովրդեան : Եւ այսպէս հիմն և հաստատութիւն թաղաւորութեան իւրոյ պարտի լինել խաղաղասիրութիւն : նա եթէ պատերազմն իցէ պատճառ ընդարձակելոյ պետութեանն, այլ և այնպէս է 'ի վնաս ազգին, և թշնամութիւն ընդգէմ կենաց բանաւոր արարածոց Մտուծոյ : զի պատերազմն ոչ ելանէ 'ի զլուխ առանց բազում ճապաղեաց արեան, և առանց աւերութեան գերդաստանաց և տանց : Եւ որպիսի ծանծաղամտութեան չիցէ զործ, թողեալ զխաղաղ և զհանգիստ վայելչ կենաց, ջանիւք ընդարձակելոյ զընկերութիւն իւր՝ խոռովել զամենն սին զիւրսն և զօտարս, և ծծելոյ անգամ զօգ թողուլ մարդկան անմեղաց՝ արկեալ զնոսա յարեւէ չարատանջ, և գաղաւնային վարել կեանս, եղեալ մահաբեր իմն հարուած պատուհասի նմանեաց իւրոց՝ որոց օգնել օրինալուեալ էր 'ի բնութենէ : Եւ ջանիկ է ազգն ոչ ընդարձակատարր սահմանօք, այլ 'ի սակաւապէտ կեանս բարօրութեան : բնութիւնն զսոյն մեղ ուսուցանէ : Բ. Եւ այն է առաւել քան զառաւել արժանին ողբոց, զի 'ի բազմադէմ կրից ծով ընկըմելոց մարդկան զժուարին է առաջնորդել յազգաղատութիւն, որք 'ի կուրութեան մտաց խարխափեալ տագնապին

յաղէտս, և 'ի փառս գրեն անձանց զյարակայ վրդովումն յանխաղաղասէր կեանս : Ըստպէս դժուարին է գտանել թագաւոր որ կամիցի կալ յօրէնս 'ի լրումն պարտուց իւրոց . այլ և 'ի պակասել թագաւորի 'ի նուիրական պարտուցն , եթէ ժողովուրդն ոչ կամիցի հանդուրժել տանել երկայն մտութեամբ , ոչ միայն վայրապար ալեկոծեալ յուզեացի , այլ և ինքն առաւելուցու կրկին զթշուառութիւն եկեալ հասեալ չարեացն :

Ն Ի Բ . Թագաւորի ուղղատեսի չէ շատ միայն ինքեան չլինել պատերազմասէր , այլ և այլոց ազգաց պարտ է նմա յորդոր ընել 'ի նոյն , ցուցեալ և նոցա զբարութիւնս խաղաղասիրութեան և զվնասս պատերազմաց . և որչափ 'ի ձեռին իւրում է՝ հնարել զի մի խաղաղութեանն զօղ լուծցի , և զի 'ի միտ տունուցուն և նոքա եթէ մեծազոյն և անկշռելի փառք են իշխել 'ի վերայ սրտից մարդկան խրախուսելով զամենեւին 'ի սէր և 'ի միութիւն , և զի պտուղ բարութե նորա քաղցր է յոյժ քան զտիրելն բռնութեամբ 'ի վերայ ազգաց և աշխարհաց : Թագաւոր՝ որ խաղաղասիրութեամբն յաղթէ ամենայն մտաց , և զօղիւ սիրոյն իշխէ հեռաւոր աշխարհաց , զամենեւին յանկուցեալ յիւր սէր , թէպէտ և փոքր աշխարհաւ սահմանիցի թագաւորութիւն նորա , այլ փառք նորա մեծահռչակ անմահական ոչ միայն յաշխարհի կացցէ անմռաց , այլ և առաջի Բոցութոյ 'ի յաւիտենական կեանս 'ի նոյն փառս ճոխասցի : Եւ ինքն 'ի խաղաղասիրութեան իւրում այնպէս բերկրեալ զուարթացի , զի եթէ էր նմա իշխել տինդերաց առ հասարակ , և ոչ զստուեր անգամ խնդութեանն այնմիկ էր նմա զգալ յանձին : Օայս ամենայն և զառաւելն պարտ է զի ազգեալ ծանուցէ նա , և ամենայն դահակալաց աշխարհի , զի և նոքա զճէտ գնացեն օրինակի իւրում :

Ն Լ . Զնորբել երկուց ազգաց զպատերազմ 'ի դատաւոր իրաւանց իւրեանց , սրտաին հնազանդել վճռոյ դատաստանին՝ զորնա ինքն պատերազմն հաստանիցէ : Կատարէր անողբել և արինըռուշտ , որ յետ ւածելոյ զանհնարին աղէտս 'ի վերայ երկոցուն ևս ազգացն 'ի դատաստան նորա մատու-

ցերեղ, և 'ի պատճառս նոցա և այլոց աշխարհաց, խափանելով և նոցա պատրաստել զպարէնս պիտոյից իւրեանց, և յանընչութեան և զնոսին տաղնապեալ, է երբէք զի անիրաւագունին տայ զմրցանակն յաղթութեան. և ոչ տա յաղթահարեւոյն շատացեալ, և ոչ միւսն պարտութեամբն խրատեալ, կամին մինչև 'ի սպառ մարտնչել. մինչև միումն առանհնարին նուաճութեանն բռնադատեալ յոչ կամս, խածատելով զանձն՝ տացէ զիրաւունս յաղթողին: Ո՛րչափ բուն է առն, ոչ կամեցեալ հրաժարել յիրաւանց ինչ իւրոց՝ նուազութիւն փառաց զրելով զայն անձին, յետ այնորիկ վատասկեալ չարագանեալ, ազգաւ և աշխարհաւ տուգանեալ, զանիրաւաց դատաստան յանձն առնուլ, և սրբութեամբն խոտտովանեալ լռել՝ մտեալ 'ի գաշն խաղաղութեան: Բայց օրէնք բարեմարդութեան սկսան զարդիս առաւել խելել 'ի վերայ մտաց մարդկան, որ բարեյոյս առնել զմեզ՝ թէ յապագայս նա և ամենեկին իսկ յանարգանս ունիցին զպատերազմն. քանզի 'ի սաստկանալ և 'ի բորբոքել կռուոյ պատերազմին, սովորեցան լինել այլք յազգաց միջնորդ հաշտութեան, և չթողուլ զի մինչև 'ի սպառ սրոյ ճարակ ծախսեցին ազգքն. և այնպէս երկոցուն ևս կողմանց չափ եղեալ պահանջանացն՝ յորդորեն և միաբանեն 'ի գաշն. որք խրատեալք և զգաստացեալք 'ի փնասույն կրեւոց ցայն վայր, դիւրաւ զիջեալք 'ի կրից հանդարտեն: — Բայց 'ի գաշն խաղաղութեան սրբաւ է զանցեալն զամենայն կնքել ընդ մնուացութեամբ և ընդ չեղեալս զրել. և նշանակեալ զամենայն 'ի սրայմանս գաշին, կապիլ նորոգ 'ի սէր՝ փոխանակելով զգերիս, և զսահմանն՝ եթէ փոխեալք իցեն՝ որոշելով: Բայց իցէ թէ և 'ի սրաից ջնջեալ կորնէր յխակալութեանն քէն վրիժուց, որ սովորն է անշէջ թաղեալ՝ մնալ զիսողագոյն ժամաւ:

ՆԱ. Ի կռել զգաշն խաղաղութեան, մինչ չև հրատարակեալ գաշինն, եթէ 'ի կողմն ուրեք աշխարհին բաղխումն իմն լեալ իցէ, ոչ 'ի յանցանս այն զրեւոյի զօրազկիսացն. միայն զի զգերիս կամ զկողպտան արարեալ՝ անդէն սրբաւ է 'ի բաց 'ի տեարս իւրեանց դարձուցանել. զի դադարեալ

են իրաւունք պատերազմի : Բայց զհրատարակումն խաղաղութեան ոչ է պարտ յամեցուցանել . և քանզի յայժմո՛ւ ժամանակիս ժողովուրդն ոչ ընդխառնի 'ի գործս պատերազմին , զիւրին իմն է հաղորդել զնոյն ընդ ձեռն զօրապետաց յամենայն կողմանս պատերազմին զլուր խաղաղութեանն իրիւն : զպարզ դադարումն զինուց , թէպէտ և տակաւին պայմանք խաղաղութեանն չիցեն յայտ . զի մարթ է այնմ յամեն ընդ աւուրս բազում , մինչև հասուն խորհրդով գրեացի յետկար դաշանց և կնքեացի յերկուց կողմանց : Այս մեծապէս զգուշութեան են պէտք առ անասան հաստատել զխաղաղութիւն , զի մի երկմիտ բանք սպրդեալ մոծցին 'ի յետկարն , որով վտանգ լինիցի վրդովելոյ դարձեալ խաղաղութեան : — Ասկայն և այնպէս եթէ երբէք ծնցի երկմտութիւն 'ի վերայ բանից ինչ յետկարին , իրաւունք են գնալոյ զհետ կարծեաց՝ որ իցէ հակառակ կողման գրողի զյետկարն : Օ՛ի եթէ ըստ կարծեաց իւրոց պարտ էր իմանալ , քանզի ինքն էր որ գրէր , չէր մարթ նմա այնպէս յերկրայս թողուլ զիւրն կարծիս . այլ կամ այն է զի կամաւ յօժարեալ է խորամանկել , և կամ զի հաւատտեաւ և ինքն էր յայնժամ 'ի հակառակ կարծիս , և արդ փոխեալ՝ հնարի յերկբայս արկանելով ունել իմն առաւելութիւն քան զպայմանեալ դաշինան :

ՆԼԲ. Եթէ նշանակեալ 'ի պայմանս դաշինն պարզարար անդրադարձութիւն ամբողջի , քաղաքի , և այլն , պարտ է իմանալ 'ի հանդամանն՝ յորում ընկալաւ , թէ և հաբուածեալ իսկ իցէ 'ի մարտին . այլ եթէ կամաւ կործանեալ իցէ զամուրն , և կամ զմասն ինչ նորա , պարտի նորոգ կանգնել զկործանեալն և այնպէս դարձուցանել յետս : Իսկ եթէ ինքն կանգնեալ իցէ պարիսպ և կամ այլ կերտուած իմն նոր , իրաւունք են նորա քակելոյ զնոսին և այնպէս թողուլ 'ի բաց : ՄԺ Եթէ նշանակեալ իցէ 'ի պայմանն թողուլ որպէս և են կործանեալ կամ նորոգեալ և կամ այլազոյ , յայնժամ պարտ է կալ 'ի դաշին :

ՆԼԳ. Յուխտ մեկեալ խաղաղութեան և դաշինս կռեալ , յետ այնորիկ զոր ինչ և հնարեացիս 'ի լուծումն ուխտին ,

յանիրաւութիւն գրեցի քեզ : Բայց եթէ յանձնութեան տալիսպիցիս , զմտաւ ած զմեծագոյն չարիս՝ յորոյ զերծար 'ի ձեռն դաշին : Բայց եթէ առաւելագոյն բարորութեան անկալութիւն էր քեզ , այլ և չափաւորաւն զոչ լինել արժան է քեզ : Բանգի եթէ այդպէս թոյլ լինիցի անցանել զուխտիւ , իբր իցէ հնար այնուհետև համբուրել խաղաղութիւն յաշխարհի . զի ոչ որ համարեացի ինչ զուխտ դաշանց , և ամենայն որ զհետ զնայցէ այնմ որ ինչ բարեորթութիցի յաւա իւր : Նմարտութիւն է խոստովանեալ զի որ ձգտի առ բազումս , կորուսանէ և դաւաւն : Եթէ չիցեն միտք մարդկան ուղղեալ յարդարութիւն , և թեւադրութիւն մտացն խղճի չկամիցին առնել մարդիկ զհատուցումս արդար , վայրապար ձիգն է հնարել բերել զնոյն 'ի ձեռս բռնութիւն . զի ոչ մի ինչ անտի անկալութիւն է բարեաց : Օր 'ի պահանջել քո բռնութեամբ զիրաւունս , մինչև հասցէ քեզ բերել զնոյն 'ի ձեռս , կրկնապատիկ տուգանեցիս . և ոչ գիտեմ և զայն՝ եթէ կարացեն գոնեա զստուերս պահանջեալ իրաւանցդ գտանել : Բայց 'ի խուսափելն 'ի չարեաց պատերազմին , փոյթ կալ՝ թէ իցէ հնարաւոր՝ զարթուցանել զխիղճ մտաց հակառակորդիդ բանիւք ողորանաց 'ի թմբութենէն , զի ինքնին 'ի դուրս 'ի վերայ քո խանգաղատեալ՝ առաւելաւն քան զպարտս դաշինն շնորհեցէ քեզ : — Բայց չեն իմ բանք զբռնակալ իշխեցողն , որ ոտնհարութեալ իրաւանց ազգաց , և գրեզ խոնարհեցուցեալ 'ի կամս իւր՝ նուաճեալ ունիցի , յետկարս կնքեալ դաշին՝ զի մի կարացեն զլուխ 'ի վեր ամբառնալ , և գրեզ զրկեացէ 'ի վայելից կենաց և յիրաւանց բնութենէ , յորմէ ազէտք մեծաւ մեծք հասանիցեն քեզ անդուլ : Բայց և այնպէս՝ զգոյշ կաց , լեր 'ի միտս . մի գուցէ 'ի դառնութեան կրիցդ մտաբերեսցես 'ի գործ , որով փոխանակ 'ի ձեռս բերելոյ զիրաւունս , ընկղմեցիս առաւել 'ի խորս չարեաց : Այնպէս որոյ յայտն ամենայնի զխոհականութիւն կալեալ քեզ ուղեցոյց , որհնեա զանքնին կամս բարձրելոյն . և ծանիր զի նա է որ արբուցանէ քեզ զբաժակն դառնութեան . և լեր ապաստան 'ի նա որ զիտէ իջուցանել 'ի դժոխս և հանել , և որ արդայսպէս կամի գրեզ լինել 'ի տանջանս վտայ :

Ն1Դ. Վիանդի արհամարհութիւն մեծ է օրինաց բնութեան պատերազմն տուեալ 'ի թեթև իմն պատճառս զանցառութեան իրաւանց, և դարձեալ զի չարամտութիւն մտորկան է թէ ունիցի ահն մնալոյ անդատապարտ՝ ոչ ինչ խորի յանիրաւութեանց, վասն որոյ կամեցեալ զտանել իմն դաման չարեացս, սովորեցին սահմանել պատուհաս զանցառութեան մէն մի հատուածոյն. որպէս զի յիշատակ պատուհասին 'ի վերայ կապելոյ, և համբաւ հռչակելոյ ընդ ազգս անիրաւութեանն առանց կարող լինելոյ գէթ պատճառանօր օրինաց զրգուիլ 'ի մարտ, լիցին տանձ իմն ցածուցիւ խրոխտման : Եւ պէտք և պարտք ազգաց առ միմեանս գթութեան խնամոց և սիրոյ խաղաղութեան դրոշմեալ 'ի միտս պետացն և ազգաց, շատ իսկ պարտէին զոլ 'ի մերժումն և 'ի խորշումն 'ի պատերազմաց և յամենայն հախառկամարտ զրգութեանց :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իրաւունք գեապանութեան կամ առաքելոյ և ընդունելոյ

հասարակաց պաշտենեայ :

Ն1Ե. Կարևոր է ամենայն ազգաց առնել հազորդութիւն ընդ միմեանս : Ն1Զ. Ազգք հազորդակցին ընդ միմեանս ընդ ձեռն հասարակաց պաշտենեայ : Ն1Է. Իրաւունք պետական իշխանութեանց առաքելոյ և ընդունելոյ զհասարակաց պաշտենեայ : Ն1Ը. Քաղաքք զորանաք : Ն1Թ. Փոխաբայ : ՆԻ. Գործակալ պաշտենեայ : ՆԻԱ. Եւ զպաշտենեայն թշնամւոյն պարտ է ընդունել : ՆԻԲ. Իցէ 'ի գեղ առաքել պաշտենեայ առ բռնակալն և ընդունել :

Ն1Ե. ՊԱՐՏՔ են ամենայն մարդոյ, ևս առաւել ազգաց՝ որք են Ժողովք մարդկան, լինել ձեռնառու հասարակաց բարւոյ և փրկութեան. վասն որոյ և կարևոր է առնել հազորդութիւն ազգաց ընդ միմեանս՝ զի հասցեն 'ի կարիս միմեանց, և զի զգործս իւրեանց կարասցեն ուղղել 'ի բարին,

և զգուշացին 'ի փնասելոյ միմեանց . և դարձեալ զի 'ի ծաղել տարածայնութեան 'ի մէջ իւրեանց՝ կարասցեն ուղիղ դատաստանաւ մտաց միաբանել 'ի կործիս, և մի 'ի սուտ համբաւ յեցեալ զրդուեցին ընդդէմ միմեանց . և զի 'ի սէր և 'ի միաբանութեան կացցեն յիրաւունս բնութեան և ազգաց յանդորր խաղաղութեան : Վանգի մէն մի ունին իրաւունս առ այն ամենայն՝ որ 'ի պահպանութիւն իւրեանց և որ 'ի կատարելութիւն իցէ նոցա ձեռնտու առանց զրկանաց այլոց, և առ այն ամենայն գործս՝ որոց ունին պէտս 'ի լրումն պարտուց իւրեանց : Այսոքիկ ամենայն յայտ առնեն զիրաւունս ազգաց վարելոյ և հաղորդակցելոյ ընդ այլոց, և զպարտս պահելոյ զայս հաղորդակցութիւն ընդ միմեանս ըստ տանելոյ ժամանակին և ըստ պահանջելոյ գործոց իւրեանց :

ՆԼԶ . ՎՍԼ քանզի չէ հնար պետաց յաճախ ելանել յայցելութիւն միմեանց, սովորեցան առաքել զհասարակաց պաշտօնեայս անթերի իշխանութեամբ գործոց պետութեն : Սովին անուամբ կոչին և ամենայն առաքելութիւնք եղեալք յանուն պետութեան առ օտար ազգս . որոց և ամենեցուն գործ 'ի մի և 'ի նոյն վախճան կարգեալ է . որք պաշտօնեայք են, կամ լաւ ևս ստել երեսփոխանք ազգացն օտարաց, որք են հրամանակատարք և գործակալք նոցա :

ՆԼԷ . Այն իրաւունք ամենայն պետական իշխանութեանց առաքելոյ և ընդունելոյ զհասարակաց պաշտօնեայս . քանզի նոքին են միջնորդք հաղորդականք 'ի կատարումն գործոց պետացն՝ որ ընդ միմեանս, և ամենայն իրաւանց տահանելոյ 'ի մէջ երկուց ազգաց յանհաւատար նիզակակցութեան . և կախ ընդ պաշտպանութեամբ ոչ ինչ խախտն արկանեն առաքելոյ և ընդունելոյ զհասարակաց պաշտօնեայս : Այս և զբօից և բղէշխից են այս իրաւունք, զի են ինքնիշխանք, և հարկ է նոցա 'ի յոլով պէտս վարել ընդ այլոց ազգաց : (Թէ պէտ երբեմն կամեցան պետութիւնք զանալ նոցա զսոյն իշխանութիւն, այլ զբօից և բղէշխից Վերամանից ցուցեալ զիրաւունս իւրեանց յայտ և յայլն ամենայն, վարին ազատութեամբ իւրեանց :

ՆԼԸ • Լու քաղաքքն զօրանիստք , և այլքն հպատակք պետութեանց ունին զիրաւունս առաքելոյ զպատուիրակս և ընդունելոյ զպաշտօնեայս պետութեանց • քանզի որ է 'ի զօրութեան տուրեառիկ լինելոյ և 'ի դաշն մտանելոյ , հարկ է զի և զկարեոր հնարսն մարթացի արկանել 'ի գործ : Օայս իրաւունս ոչ կարեն խտրանել պետք , քանզի 'ի բաւորութիւն քաղաքին կարգեալ է :

ՆԼԹ • Փոխարքայն է ուղղիչ հեռաւոր զաւառի պետութեանն , և կամ ազգի հպատակելոյ նմին • որ յանձին բերել զիշխանութիւնս պետին , և յանուն նորա խնամակալէ երկրին : Լյսպէս է փոխարքայն Տաճկաց Լգիսպոսի , և Լչսարիոյ որ 'ի Սիլան Խաւիոյ զաւառացն , և Լնդիոյ Հոնիական կղզեաց և հնդկաց • և Ղազդիոյ յԼիւրիկէ , և այլն :

ՆԽ • Իրաւունք առաքելոյ զպաշտօնեայս յօտար պետութիւնս 'ի գործակալութիւն ոչ է մշտնջենական , այլ ցլխանս յանձն արարեալ գործոյ իմիր : Ասոն որոյ կարէ պետութիւնն բողոքել ընդդէմ՝ առանց նախատինս ածելոյ պաշտօնէին , ունելով պատճառս համոզակերս , եթէ յանգործութեան կայցէ • քանզի կարէ լինել պատճառ եղծանելոյ բարուց ժողովրդեան , և կամ սերմանելոյ սկզբունս քակտիչ օրինաց պետութեան 'ի միտս ժողովրդեան : Ինչպէս 'ի ժամանակիս յայսմիկ ընկալեալ են յամենայն ազգս պաշտօնեայք 'ի մշտնջենական գործակալութիւն :

ՆԽԵ • Որչափ դառն իցէ հարուած պատերազմին , այնչափ առաւել իրաւամբք պարտ է օրինաւոր զրել զառաքումն պաշտօնէից առ միմեանս անդէն 'ի բողոքել ներհական կրից • զի թերեւ ջաժուցի դառնութիւնն , և վախճան լիցի մեծի պատուհասին : Լյլ յառաքել անդ պարտ է հարցանել յառաջագոյն զկամս թշնամեոյն , և ընդունել անցագիր կամ ապահովագիր 'ի ձեռն բարեկամի կամ ազատ պատգամաւորի , և կամ հնչմամբ փողոյ և թմբկահարութեամբ : Օայս պատգամաւորութիւն թշնամեոյն թէպէտ ազատ է որ ընդունել կամ 'ի ժխտել , այլ ոչ անստանալ • քանզի և այն իրաւունք են պատերազմի՝ խօսել առ թշնամին զկարեոր ինչ զիրաւունս եթէ զուցեն , վասն որոյ համարիցի 'ի

բռնութիւն մերժելն զնոյն անպատճառ, և յանօրինութիւն
զրեացի ժխտողին: Բայց եթէ ազգն աւնուցու 'ի միտ, զի
թշնամեայն պատրուակ զխօսելն առեալ՝ կամիցի՝ դուանալ
ժամանակ, և կամ հնարիցի երկրիեզիկէլ զժողովուրդն, և
կամ խնանալ որ ինչ 'ի ներքս անցանէն 'ի բանակին և կամ
'ի քաղաքին, յայնժամ իրաւամբք մերժեացէ զառաջարկու
թիւնն, խայտառակեալ զգաւադիր կեղծիս նորա:

ԵւսԲ. Եթէ բռնակալն զօրացեալ սնի զվարչութիւն աշ-
խարհին, օտար ազգաց ոչ է պարտ ընդխառնիլ 'ի զօրծս
ազգին՝ թէ օրպէս և ընդ այր ձեռն իշխեսցին. շատ է զի
պետութիւնն կայ յոտին և վարի ընդ նոսա ըստ օրինաց
ազգաց, կարեն իրաւամբք առաքել և ընդունել պաշտօնեայս,
ցորչափ ազգն ոչ բողոք արկանէ առ նոսա, և լռեալ դադա-
րեալ կայ. միայն զի զգուշացին ինքեանք չյաւելուլ ձեռն
տալ նմին ընդդէմ օրինաւոր տեառն զրկելոյ յիրաւանցն:
Եւ զրկեալն յօրինաւոր իշխանութենէն ոչ կարէ սազիւտ
արկանել 'ի վերայ պետութեանց ընդ այս հաղորդակցու
թիւն ընդ բռնակալին: Օչայս սովորութիւն կալան ազգք
վարելոյ ընդ բռնակալ պետութեանց:

ԳԼՈՒԽ Գ •

Յարգոս այլ և այլ վիճակաց հասարակաց պաշտօնէից և զգործոց նոցա և զաստիճանաց պատուոյ նոցա :

ՆԻԴ • Երազումն այլ և այլ վիճակաց հասարակաց պաշտօնէից : ՆԻԴ • Դեպքան : ՆԻԵ • Հրեշտակ : ՆԻԶ • Գործակալ : ՆԻԷ • Պաշտօնեայ և պատ-
գամաւոր ամենիշխան : ՆԻՅ • Բզեաշխ, հոգաբարձու, պատուիրակ, վե-
րադէտ, և այլն : ՆԻԹ • Պատճէն հաստատութեան : ՆԾ • Ազգումն : ՆԾԵ •
Խրատեմք առաքելոյ դեսպանա :

ՆԻԴ • Ի ՎԱՂ Ժամանակս մի միայն էր ազգ պաշտօնէի , որ դեսպան անուանէր , և 'ի ձեռն նորա ընդին զպէտտ իւրեանց ազգքն : Բայց յառաւելու պերճութեան պետութեանց , և յաճախել արարողական կարգաց , և մանաւանդ 'ի յօժարել պետութեանց զի դեսպանն յանձին բերցէ զպատկեր պետին իւրոյ 'ի գերագոյն բարձ պատուոյն , վասն այսոցիկ ամենայնի 'ի գէպ դատեցաւ առաքումն պաշտօնէից յայլ և այլ վիճակի , զի ինայութիւն ընկիցի ծախուց , և զի զերժանիցին 'ի յօրով անդիպութեանց . և սահմանեցան զանազան կարգք պաշտօնէից , ըստ աստիճանի նոցա պատ-
շաճեցուցեալ պատիւս . որ զլուաւորաբար ամփոփի յերիս աստիճանս :

ՆԻԴ • Վեսպանն է պաշտօնեայ առաջին կարգի , և ասի երեսփոխան առ 'ի զատանել յայլոց , որ յանձին կերպարանէ զթագաւորն . և կատարէ նաեւ զայլոցն ամենեւցուն զգործ , և պատուով 'ի վերոյ կայ քան զնոսա : Որոյ երկու ազգք են . առաջին՝ դեսպան ըստ կարգի , երկրորդ՝ անդադեսպան : Եւս զանազանութիւն ոչ ակնարկէ զաստիճան իմն առաւելութեան պատուոյ , այլ միայն զպատճառ առաքելութեան նոցա . թէպէտ և սովորեցան ազգք առնել զանազանութիւն իմն պատուոյ ընդ մէջ երկոցուն :

ՆԽԵ . Հրեշտակք են պաշտօնեայք երկրորդ կարգի , որք են 'ի ստորին վիճակի պաշտաման քան զդեսպանսն , այլ ոչ կախեալք յիշխանութենէ դեսպանին , և 'ի վերոյ կառլ քան զայլ ամենայն պաշտօնեայս . և այսոցիկ ևս կրկին ազգք են , հրեշտակք ըստ կարգի և անսովորք :

ՆԽԶ . Վնուանին Վործակալք երրորդ ազգի պաշտօնեայք , որք ոչ կան 'ի նոյն պատիւ ընդ առաջնոցն և ոչ առաջի առնեն զթագաւորն 'ի պատիւս աստիճանի իւրեանց , այլ միայն 'ի գործս իւրեանց՝ զորս գործեն յանուն պետութեան : Ստարգեանցն՝ զնոյն կատարեն գործ զհրեշտակացն և սոքա , և վասն այն համարին 'ի թիւս երկրորդ կարգի պաշտօնեից :

ՆԽԷ . Ի պատճառս տարաձայնութեան ծագելոյ յառաքելն զհրեշտակ և զգործակալ , 'ի զատանել զաստիճանս պատուոյ նոցա , առ 'ի զերծանել յընդվայր զրուցաց՝ հնարեցան զազգ իմն առաքելութեան անուանեալ հասարակ անուամբ Վաշտօնէի , որում յանձն է ամենայն իշխանութիւն հրեշտակի և գործակալի , և որ ոչ ինչ խտիր առնէ ընդ ազգս պատուոյ . և զի այր որ մտացի , որում ըստ աստիճանի իւրումն վիճակին չէր մարթ ելանել 'ի պատիւ դեսպանի , արդ անուամբ պաշտօնէի կարէ երթալ և կատարել զնոյն գործ դեսպանի : — ՎՅԼ է և պաշտօնեայն կոչեցեալ Վատգամաւոր ամենիշխան , առաւել մեծարոյ քան զսոսկ պաշտօնեայն . որում թէպէտ չիցէ սահմանեալ աստիճան իմն պատուոյ , այլ առնու զպատիւ դեսպանին , և կամ ըստ օրինի հրեշտակի մեծարեալ է :

ՆԽԸ . Օրդեշխէն խօսեցաք (ՄԿԵ) : Իսկ այլ անուանքն հոգաբարձու , պատուիրակ , և այլն , վարին յանուանել զպաշտօնեայս իշխանացն 'ի լրումն գործոց իւրեանց . և սոքա ամենեքին չեն 'ի թիւս հասարակաց պաշտօնեից 'ի կատարել զգործս պաշտամանց իւրեանց : ՎՅԼ յորժամ առաքին 'ի գործ ինչ պետութեանն , յայնժամ համարին և նոքա հասարակաց պաշտօնատարք ոչ ինչ ստնանելով անուանց 'ի կատարումն գործոց յանձն եղելոց 'ի նոսա :

ՆԽԹ . Ճոր և է աստիճան պատուոյ՝ յորում կամիցի պետն կացուցանել զիւր պաշտօնեայն , նշանակէ 'ի պատճենին՝ զոր

տայ նմա . զի իշխանին , առ որ ուղղեալն իցէ պաշտօնեայն , ծանուցեալ 'ի պատճէնէ անտի նորա զաստիճան պատուոյն և զգործ նորա՝ ոյր վասն զնացեալ իցէ , ըստ այնմ՝ ունիցի զնա 'ի մեծարանս . իբրև զի պատճէնն այն է երևեցուցիչ իշխանութեան նորա :

ՆԾ . Ըջղունն տուեալ պաշտօնէին բովանդակէ զգաղտնի պատուէրս պետին , որով չափ դնէ իշխանութեան նորա . յորում մարթ է ամիսփել զամենայն կանոնս բնական իրաւանց 'ի դէպ եկեալս պաշտամանն զգաղտնիս և զյայտնիս :

ՆԾԱ . Ըմենայն ազգք ազատք թէ և փոքունք ունին իրաւունս առաքելոյ պաշտօնեայս հասարակաց 'ի զերազոյն բարձի , այսինքն՝ զերեսիոխանս : Օ իրաւունս զայս ժխտեցին երբեմն մեծամեծ պետութիւնք տալ փոքունց . քանզի տարադէպ համարէին շնորհել նոցա զպատիւ բարձակցաց իւրեանց , վրիպակ կարծեօք : Օ ի որ ազատ պետութիւնք են , եթէ փոքր իցեն և եթէ մեծք , երկոքին ևս կան 'ի հաւասար աստիճան պետական պատուոյն . միայն զի՝ որ իշխսէ մեծատարած աշխարհի՝ առաւելու համբաւան , և զօրութեամբն տեսանի ահարկու , թէպէտ և 'ի մի և 'ի նոյն իշխանութեան պատուոյ կայ ընդ մանունց և ընդ սակաւածեռն պետաց :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յազազս իրաւանց, արտունութեանց և ազաճարկութեանց
գետականաց և այլոց պաշտօնեից:

ՆԾԲ. Մեծարանք պատշաճականք առ պաշտօնեայ հասարակաց: ՆԾԳ. Պէտք առանձին պաշտպանութեան պաշտօնէին հասարակաց: ՆԾԴ. Ելք տկանի պարտք պաշտպանութեան իբրև նուիրական անձին: ՆԾԵ. Առաքում գետականի առ թշնամին: ՆԾԶ. Մարթ է երբէք մերժել զգիզա հարն և զթմրկահար: ՆԾԷ. Ինքնիշխանութիւն օտար պաշտօնեից: ՆԾԸ. Որպէս պարտ իցէ վարիչ օտար պաշտօնէի: ՆԾԹ. Որպէս հնար իցէ իրատել զգետական: ՆԿ. Ազատութիւն կրօնի: ՆԿԱ. Ազատութիւն գետականի ի տրոց: ՆԿԲ. Պարտք հիմնեալ ի սովորութեան: ՆԿԴ. Պաշտօնեայ յանձնաթմ գէմն: ՆԿԵ. Թագաւոր մտեալ յօտար աշխարհ: ՆԿԶ. Պատուիրակ պետութեանց: ՆԿԷ. Կարիցք գետականն ի ներքոյ արկանել զանձն քաղաքական դատաստանի: ՆԿԸ. Եթէ հպատակն տէրութեան կարգեացի՝ պաշտօնեայ յայլմէ առաքեալ: ՆԿԹ. Կալուածք և վաճառք գետականին չեն ազատք:

ՆԾԲ. ՊԱՇՏՈՆԵԱՅՆ, մանաւանդ գետականն՝ որ առաջի առնէ զանձն պետին, գոլով անձն նուիրական և անձեռնա մերձ, պարտի ընդունել զպատիւ գերագոյն յանուն պետին իւրոյ . և որ նախատինս դնէ կամ ստնանէ պաշտօնէի հասարակաց, մեծի պատուհասի է պարտաւոր, որ զպետութիւնն արկանէ ի վտանգ չարակրութեան: Ըրժան է միտ դնել զանգատանաց պետութեանն՝ որ ընդ կրեալ նախատինս պաշտօնէին իւրոյ . և հատուցանել ի գլուխ նախատլին զարդար պատուհաս փնասապարտութեանն: Ըլ եթէ նա ինքն պաշտօնեայն օտար անիրաւիցի ընդդէմ քաղաքացւոյն, յայնժամ առանց նախատինս դնելոյ պաշտաման նորա կարէ պետութիւնն լինել վրէժխնդիր անդէպ զնացից նորա, ի հատուցումն անիրաւութեանն՝ յուղղութիւն և յամօթ իւր, զի մի զեղծցի պաշտամամբն: Վանգի կարէ քաղաքացին բողոք արկանել առ պետն իւր պահանջելով զարդար հատուցումն չարեաց ի ձեռաց պաշտօնէին այնորիկ: Բայց

շահ օգտի պետութեան ոչ ներքէ՝ առանձին ումք քաղաքացւոյ, [Թէ և իցէ ազատագրի որ և կարող, անձամբ լինել վրէժխնդիր ֆեստուցն, [Թէ և զիրաւունս 'ի ձեռին ունիցի։

Եւ յոր առաքինի և պատուեալ ոչ կարէ իջանել յանարգութիւն նախատանօք ինչ՝ զորոյ զփոխարէն հատուցումն ոչ կարիցէ առնել անձամբ։

ՆԾԴ • Ընդունել պետութեան զպաշտօնեայ որ՝ ճանաչելով զնուիրական լինել անձին նորա, պարտս 'ի վերայ առնու հսկելոյ խնամակարութեամբ 'ի պահպանութիւն կենաց նորա և պատուոյն։ [Թէ պէտ և պարտք են նմա տարածանել զպաշտպանողական բազուկ իւր և 'ի վերայ ամենայն անձանց օտարաց, բայց առաւելութեամբ իմն պարտի զնոյն առնել առ պաշտօնեայ պետին օտարի։

Եւ իրաւութիւն իմն լեալ առ քաղաքացի որ, է յանցանք՝ զոր մար[Թէ դատել ներողութեամբ, որպիսի ինչ ղէպքն առաջի արասցեն։ Իսկ անիրաւութիւն լեալ առ անձն պաշտօնէի՝ է յանցումն պետութեան և ոտնհարութիւն իրաւանց ազգաց։

Զորոյ միայն պետն որ կրեաց զգրկումն յանձն պաշտօնէին իւրոյ, կարէ շնորհել զներումն։

Եւ միայն՝ եթէ նախատեալ իցէ պաշտօնեայն յանձնութեմ կերպարանս իբրև առանձին որ 'ի ժողովրդէնէ, յոչն ճանաչել զնա նախատին, յայնժամ նախատինքն ոչ գոյով ընդդէմ անձին պաշտօնէի, կարէ նա ինքն պաշտօնեայն անտես արարեալ՝ ներել տգիտութեան նախատորդին։

Եւ բեալք ոմանք 'ի միւսմ զիշերի ընդդէմ պաշտան պաշտօնէին՝ Եւ զգլխոյ [Թ շնամանս դնէին։

Հարցաւ պաշտօնեայն յատենակալաց քաղաքին՝ եթէ զոր պատուհաս կամիցի ածել 'ի վերայ չարագործաց։

Պատասխանի ետ պաշտօնեայն խոհականութեամբ։

Եթէ նորա ինքեանք արասցեն որ ինչ վայել իցէ և արժան վասն հասարակաց խաղաղութեան։

Բանդի ինքն չէ նախատինս կրեալ այնու 'ի պաշտաման իւրում։

որովհետեւ արբեալքն այնօրիկ 'ի խաժամութիւնէն էին, և անգէտք անձին բնակչի պաշտաման։

ՆԾԴ • [Թէ պէտ գործառնութիւն պաշտաման պաշտօնէին սկսանի յետ առաջի առնելոյ պետին զպատճէն իշխանութեմ իւրոյ, այլ պաշտպանութեան անձին նորա հսկողութիւն

պարտի լինել անդէն 'ի մտանել 'ի տաճման պետութեանն , զորով յառաջագոյն ազգ եղեալ առաքումն նորին , և անցազորմն իսկ ծանուցեալ : Ապա թէ ոչ 'ի վտանգի մնայր անձն պաշտօնէին յայնտիկ աւուրս մինչ չե ցուցեալ թագաւորին զպատճէն իշխանութեան իւրոյ . որպէս և 'ի հատանել ճանապարհ ընդ երկիր օտար պետութեան , նորին իսկ պարտին՝ յակն արկանել յանցազիր նորուն , ցուցանել նմա զգերագոյն մեծարանս և զպաշտպանութիւն : Բայց եթէ իցէ կասկած իմն դաւանաց , իբր զի կեղծեալ զդեսպանութիւն ելեալ իցէ 'ի զնին երկրին , կարեն միայն արգելուլ զանցս , այլ հարստահարութիւն վասն և ոչ մի ինչ պատճառի լինիցի երբէք յիրաւունս : Հնար է դարձեալ , տալով զանցս ընդ ճանապարհ՝ ընդ որ ուղղեալն իցէ , չներել նմա խոտորել ընդ ուղին : Ասկայն եթէ ազգն , ընդ որոյ երկիր կամի անցանել , իցէ թշնամի , արգելուցու իրաւամբք . և եթէ դոցէ զնոս եղեալ զոտս յերկիր իւր , անդէն ձերբակալ արարեալ , վարիցի ընդ նմա օրինօք պատերազմի : Այս պետն լուսնիցի իրաւունս բողոքելոյ ընդ այս գործ թշնամեոյ իւրոյ :

ՆԾԵ . Ար ինչ պատճառք հարկ առնեն պետաց առաքելոյ դեսպանս , և նուիրական և անձեռնամերձ համարելոյ զնորին 'ի ժամանակի խաղաղութեան , նորին դարձեալ առաւելու թեամբ տան իրաւունս առաքելոյ զնոյն 'ի պատերազմին պահու թշնամին : Այնչի բազումայն է զի 'ի ճակատամարտի անդ կռուոյն բանիւք խաղաղութեան լինի վախճան հակառակութեան և եկեալ առ գրունս հասեալ աղետից . և 'ի պատերազմի անդ երկոցունց ևս կողմանց 'ի բազում դէպս նպաստ մեծ մատուցանէ հաղորդել իրերաց զոր խորհին և յոր անձկան ժամանել : Այլ զի պարտ է յառաջագոյն ազգ առնել և հարցանել զկամս թշնամեոյն՝ եթէ 'ի ձեռն հրեշտակի , և եթէ առաքելով թմբկահարս և փողարս . և ըստ օրինաց պատերազմի և ազգաց՝ անձն առաքեալ է նուիրական և անձեռնամերձ 'ի ինու նորա զգործ պաշտամանն յոր կարգեալն է :

ՆԾԶ . Իսկ 'ի դէպս ինչ ծանունս եթէ ոչ կամիցի զօրապետն լսել բանից պատգամացն , կարող է իրաւամբք չնդու-

նեւ զառաջարկութիւնս առաքելով ընդ առաջ փողարին՝ ա-
սել էթէ դարձցի յետս, սպառնացեալ՝ զի եթէ յառաջ ևս
մատուցի, հարցեն զնա իւրքն։ Այս ազգ մերժման ոչ է
ընդդէմ օրինաց պատերազմի։ Բայց միայն ՚ի ծանր և ՚ի ստի-
պողական հարկի, և էթէ պարտ իցէ յայս ժամանել խտու-
թիւն։ Քանզի մերժումն այսպիսի դառնացուցանէ զսիրտ
թշնամուոյն, որ յետ այնորիկ լինի անողորմելի, ծանուցեալ
անտի՝ թէ հնարիս զընաձինջ կորուստ նորուն։

ՆԾԻԷ. Ղեկավարք և այլ պաշտօնեայք են ամենեկին ինքնիշ-
խանք յօտարին պետութեան։ զսոյն ուսուցանեն օրէնք
բնութեան և ազգաց։ Այս սովորութիւն է ընկալեալ յա-
մենայն աշխարհս և յամենայն ժամանակս՝ զի ազգ իւրա-
քանչիւր իրբւն մէն մի բազմանդամ մարմին պարտին լինել
հաղորդականք առ ՚ի կարող լինել տալոյ ձեռն միմեանց, և
ծանուցանելոյ միմեանց զպէտս հարկին. և ՚ի պակասել
յընկերական պարտուց միումն ազգաց, ազգ առնել նմին և
յօրդորել զնա յուղղութիւն։ և ՚ի զրգուել երկուց ոմանց ՚ի
պատերազմ ընդդէմ միմեանց, հրաւիրել զնոսա ՚ի խաղա-
ղութիւն ազգարարութեամբ բառնալոյ զպատճառս աշխար-
հակօրոյս չարեայն։ Արդ էթէ չէր այս ինքնիշխանութիւն,
ոչ որ ՚ի պաշտօնէից կարէր համարձակ վարել ազատ իշխա-
նութեամբ խօսելոյ առ պետն, մանաւանդ ՚ի դէպս յուղե-
լոյ կրիցն, յորում յաճախ անհաճօյականս պարտի հեղուլ
յունկն պետին թշնամուոյ։ Ասան որոյ ոչ մի ինչ օրէնք աշ-
խարհին կարացեն իշխել ՚ի վերայ անձին դեսպանի և այլոց
պաշտօնէից առաքելոց յօտար պետութենէ. և զոր և է
յանցանս պաշտօնէի չէ հնար երբէք դատել օրինօք աշխար-
հին։ Այսպէս ազատ խօսի և գործէ յանուն պետին իւրոյ.
մինչ զի էթէ պետն կամիցի առնուլ վրէժ ՚ի նմանէ, պարտի
բողոք առ պետն նորա ունել, առանց կարելոյ իւրք ստնա-
նել անձին նորա, որ է նուիրական և անձեռնամերձ։

ՆԾԸ. Այնպէտ օտար պաշտօնեայն լի ազատութեամբն
վայելէ, սակայն ինքն ըստ օրինաց ազգաց խոհականութիւն
ի գործ արկեալ՝ պարտի կալ յամենայն օրէնս և յիրաւունս
ազգին յորում գտանի։ զի ինքն յանուն պետին իւրոյ գնա-

ցեալ է միջնորդ խաղաղութեան առ օտարն , և առ 'ի հսկել 'ի պահպանութիւն օրինաց ազգաց առ միմեանս , ապա և ինքն պարտի առաքինանալ 'ի նոյն օրէնս : Ետէն խնդիր իմն կարեւոր յունդի առ օրէնսգէտս . արդեօք կարիցէ պաշտօնեայն կաշառել զոր 'ի հպատակաց պետին առ իմանալոյ զգաղտնիս արքունեաց : Եւայց առաջնորդ կալեալ մեր զուղղութիւն և զընական օրէնս , ինքնին լուծեալ համարիմ զխնդիրն . զի որ 'ի միջնորդ խաղաղութեան եկեալ է , և 'ի պետութենէն ընկալեալ զամենայն ազատութիւն միջնորդի , մեքենայել 'ի չարիս նորուն չիցէ անօրէնութիւն մեծ : Եւայց յոր և է պատճառս , որով և է հնարիւք մեքենայել ինչ ընդդէմ պետութեան՝ առ որ գնացեալ է յանուն բարեկամի , և առ 'ի ցոյց սիրոյ և խնամոց ազգացն երկոցուն առ միմեանս , է անիրաւ և անարժան առն բանաւորի : Եւայց է և այս պարտք իրաւանց՝ եթէ որ տայ զխոստումն հաւատարմութեան 'ի կատարումն զործոյ իրիք անիրաւութեան , ոչ միայն ազատ է յաճելոյ 'ի կատարումն զխոստումն իւր , այլ և պարտ է նմա կալ յետս 'ի խոստմանէն , և եթէ կարիցէ՝ առնել ազգառնն զոր 'ի փնասել միաբանեալք իցեն : Եւայց հաստատեալ ուղղութիւն , եթէ պետն՝ առ որ առաքեալ է պաշտօնեայն՝ անօրէն օք իցէ , և զբարեկամութիւն կեղծեալ խորամանկիցէ , առ 'ի դաւաճանել զպետութիւնն զառաքողն պաշտօնէին , յայնժամ մի օք 'ի զործակցաց անօրինին հարեալ 'ի խղճէն կարէ իրաւամբք լինել մատնիչ տեառն իւրում առ օտար պաշտօնեայն , յայտնելով զգաղտնի դաւաճանութեան խորհուրդս պետին իւրոյ , զի զգուշացի 'ի չարանենգ դաւանաց նորա :

Եւթի . Եթէ գեսպանն ոչ կալով 'ի պարտուպատշաճ՝ չափաւորութեան իւրում , սկսանիցի 'ի զործ արկանել զազատութիւն իւր 'ի փնաս պետութեանն , և անիրաւեսցի ընդդէմ քաղաքացեաց , վայրապար է բողոք արկանել ընդդէմ նորա յատեան դատաստանի , զի անձեռնմերձ է նա , և չէ հնար դատաստանաւ ստնանել նմա . այլ արժան է բողոքել առ պետն , զի նա պահանջեսցէ զիրաւունս 'ի տեառնէ դեսպանին : Եւ եթէ տէր նորա ոչ առնուցու յանձն լսել ամ

բառատանուծեանն եղելոյ, յայնժամ կարէ պետն հրամայել պաշտօնէին յանցուցելոյ ելանել 'ի բաց զնալ յաշխարհէն իւրմէ :

ՆԿ. Աթէ իցէ ազատ դեսպանն յամենայն պարտուց օրինաց ազգին, ևս առաւել համարեսցի ազատ առ պաշտելոյ զկրօնս իւր. զի ո՞, և առ ինչ կարասցէ ընդխառնել 'ի խորհուրդ և 'ի գործ առն օտարի, զոր կրէ 'ի սրտին և գործէ 'ի տան իւրում : Բայց կարող է պետուծիւնն արգելուլ զնա չպաշտել հրապարակաւ. այլ արդ յամենայն ազգս և աշխարհս է կատարեալ ազատուծիւն դեսպանաց պաշտելոյ զկրօնս իւրեանց առ տնին և հրապարակաւ. քանզի շնորհումն հիմնեալ 'ի վերայ իրաւանց է անժխտելի՝ յորժամ դէպք անպատեհք չարկանիցեն խափան :

ՆԿԸ. Ընտ ալինել դեսպանին 'ի տրոց քաղաքականաց թէպէտ և չիցէ յիրաւունս ազատուծեան իւրոյ առ անխափան կատարումն պաշտաման իւրոյ, այլ սովորուծեամբ ազգք ամենայն պատկառ կացեալ արժանապատուութե՛ն նորա, կացուցանեն զնա ազատ յամենայն անձնական տրոց աշխարհին : Սիայն զտուրս վաճառուց մաքսատան պարտի հատուցանել. թէպէտ է երբէք զի և յայտ առանձին իմն շնորհիւ պատուեն զնա պետք : Բայլ ինքն դեսպանն ոչ կարէ պահանջել զայս շնորհ, յորմէ ոչ որ երբէք կարէ ազատ զանձն կացուցանել. քանզի այն է եկամուտ պետուծեանն 'ի տրոց վաճառուց մտելոց յաշխարհն և 'ի քաղաքն. և ոչ պատշաճեալ ինչ առ անձն պաշտօնէին : Այլ ազատուծիւնն իսկ լեալ երբեմն 'ի յարգանս պատուոյ դեսպանին՝ է միայն վասն որ ինչ 'ի պէտս իւր մուծանիցէ, և ոչ և թէ որչափ ինչ վաճառս կամիցի մուծանել :

ՆԿԹ. Սովորուծիւն թէպէտ ոչ պարտս 'ի վերայ զնէ ըստ հրամայելոյն յորինաց, սակայն յետ միանգամ ընդունելի լինելոյ նորա, ոչ ևս է հնար մերժելոյ առանց ծանուիմն պատճառի : Բայլ քանզի ազգ իւրաքանչիւր ինքն է տէր գործոց իւրոց, 'ի կամելն կասել 'ի զնալոյ զհետ սովորուծեան իրիք, պարտի յառաջագոյն հրատարակել անպատրուակ, և այնպէս լինել ազատ 'ի գործոյ անտի սովորելոյ :

Օր օրինակ եթէ կամիցի դադարեցուցանել զայս և զայն սովորութիւն ընդունելութեան դեսպանին, մինչ չեկեալ նորա՝ պարտի յայտ առնել զկամս իւր, և ոչ յանկարծուստ դադարել անժամ: Բայ և այնպէս՝ որ ինչ անկ իցէ արժանապատուութեան դեսպանին, զայնոսիկ ոչ է հնար փոխել կամ դադարեցուցանել: Բայ և ՚ի դադարել ՚ի սովորութենէ իմեքէ, պարտ է և առ ամենայն դեսպանս նովին վարել օրինօք. ապա թէ ոչ այն է անպատիւ առնել զմին, և պատճառս տալ հակառակութեան:

Ն. Կ. Գ. Պատահէ երբէք պետութեանց առաքել միմեանց պաշտօնեայս յանձանօթ դէմն. եթէ պաշտօնեայ որ այսպիսի կրեացէ նախատինս ՚ի տգիտաց ոմանց, այնու ոչ ընդոտնին օրէնք ազգաց: Բայ պետն որ ընդունի զնա, պարտի ունել զնա ՚ի պատուի իբրեւ զպաշտօնեայ հասարակաց, և զամենայն փոյթ ՚ի մէջ առնուլ յապահովութիւն անձին նորա՝ առանց պակաս առնելոյ ինչ յարտոնութեանց հասարակաց պաշտօնէի նշանակելոյ յիրաւունս ազգաց:

Ն. Կ. Դ. Եթէ թագաւորն ինքնին անձամբ գնասցէ յաշխարհ օտար, է աներկբայ զի վեհափառութեան պետին ամենայն ուրեք պարտ է ընդունել զպատիւն զարժանաւոր. վասն որոյ եթէ գնացեալ իցէ առ ՚ի գլուխ տանել զգործ ինչ ազգին, վայելէ յամենայն իրաւունս դեսպանին առաւելութեամբ: Իսկ եթէ յայց ելեալ իցէ, գորով թագաւոր՝ ընդունի զամենայն ազգի մեծարանս պատուոյ, և է ազատ յամենայն պարտուց հրամայելոյ յօրինաց աշխարհին: Բայց միայն զի յայց ելեալ է յաշխարհն հիւր, ոչ կարէ դատ վարել և հրապարակաւ ածել պատուհաս յաշխարհի անդ՝ նա և ոչ իւրոյն պաշտականաց: — Կարէ դարձեալ թագաւորն մտանել յաշխարհ օտարին, առանց իսկ նախընթաց ազգաբարութեան, ՚ի ժամանակի խաղաղութեան յորժամ չիցէ կասկած երկիրդի ուստեք. և աշխարհն պարտի մատուցանել նմին զկարեւոր պատիւն: Բայ և այն հաւաստի է՝ զի առ ՚ի կարող լինել առնելոյ նմին զարժանի մեծարանս, պարտի յառաջագոյն ազգ առնել. և զի մի ինչ կասկած ընդ միտ տարցեն, և ձախողակի ինչ խօսյացեն զանձնէ:

ՆԿԸ. Վեսպանն է ազատ տամբն և ամենայն ստացուածութիւն յամենայն տրոց և հարկաց. բայց այս ազատութիւն նորա կարէ տալ պատճառս անպատեհութեանց. վասն որոյ արժան է քաջ միտ զնել տահմանին ազատութեան թէ ցոր վայր ձգիցի: Արդ որ ինչ ի պէտս են անձին և պաշտամանն՝ յայն ամենայն վայելէ ազատութեամբն. այլ յայն ամենայն զորս ստանայ առ ի շահ՝ պարտի հպատակել օրինաց աշխարհին. զի վաճառաշահ լինել և կալուածոց տէր, այսուքիկ չեն գործք գեսպանի, և ոչ անկաւոր աստիճանի պատուոյ նորա. այսր ազազաւ ոմանք յազգաց ոչ թողացուցանեն պաշտօնից իւրեանց զբաղել յայստիկ: Արդ եթէ զսոսկիւսեաց որ բուռն հարկանիցէ, պարտի հպատակել օրինաց աշխարհին:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Կայան և արքանեակք գեսպանին:

ՆԿԹ. Ազատութիւն կայանի գեսպանին: ՆԶ. Ընտանիք գեսպանին: ՆԷ. Քարտուղար պաշտօնէի: ՆԸ. Թղթատար և սուրհանդակ գեսպանի: ՆԹ. Իշխանութիւն պաշտօնէի ի վերայ արքանեակաց իւրոց: ՆԺԻ. Ի դադարել իշխանութեան գեսպանին: ՆԺԵ. Եւ ի մնալ նորոգ պատճենի հաստատութեան:

ՆԿԹ. ԿԱՐԵՒՈՐ է ամենայնիւ ազատութիւն կայանի գեսպանին, համարեալ զնոյն իբրեւ մասն օտար աշխարհի: Ա երբէք յանցաւորաց պետութեան խուսափել անդր առ զերծանելոյ ի պատուհասից. այլ է անպատեհ կալ պատըս պարան փաստակարաց պետութեան. որ ազազաւ զգուշութեան են պէտք զի մի ի գործ արկցեն զազատութիւն իւրեանց ի փաստ պետութեանն: Բայց պատահէ երբէք լինել յանցաւորին առաւել արժանի գթութեան քան պատժոյ, և ի խուսափել անդր և ի ցածնուլ ցասման դատաւորին,

մեղսագարտին հանդիպել քառութեան . ընդ այսպիսիս չէ արժան պետութեան ցուցանել մեծ իմն ահա՛նութիւն :

ՆՀ • Արբանեակք ղեսպանին՝ և ամենայն ծառայք և քարտուղար նորա , ևս առաւել ընտանիք նորա կին և որդիք , ամենեքին հաղորդք են ինքնիշխանութեան պաշտօնէին և անձեռնամերձ . քանզի այլազգ անհնարին էր վայելել նմա յինքնիշխանութեան իւրում . վասն որոյ ամենեքին սոքա ազատք են ՚ի հպատակութենէ օրինաց պետութեանն , և հպատակք ակնարկութեան ղեսպանին : Այն և կառք նորա են ազատք և անձեռնամերձ . և ոչ կարէ պետութիւնն արգելուլ յընթացից և կամ ՚ի խոյզ և ՚ի խնդիր արկանել . և որ և է անարգութիւն լեալ կառաց նորա՝ համարի առ անձն ղեսպանին : Այս ամենայն սահմանադրութիւնք առ հասարակ ընկալեալ և պատուեալ են առ ամենայն ազգս :

ՆՀԼ • (Թ)էպէտ քարտուղար ղեսպանին է ՚ի թիւս արքանեկաց նորա , բայց քարտուղար ղեսպանութեանն է առանձին ՚ի թիւս հասարակաց պաշտօնէից առաքեալ ՚ի պետութենէն , և առանձինն վայելէ յազատութիւնս պաշտօնէի հասարակաց՝ ինքնիշխանութեամբ ղատուցեալ ՚ի ղեսպանէն , որոյ և հրամանացն չէ ՚ի ներքոյ անկեալ , այլ միայն յոյժ անկատար իմն իրաւամբք . և բազումայն է՝ զի գործէ նա ազատ ամենեկին ըստ առ նա եղեալ հրամանի պետին :

ՆՀԲ • (Թ)ալթատարք և թուղթք և սուրհանդակք ուղղեալք առ ղեսպանն և առաքեալքն ՚ի նմանէ են գործք յարակիցք պաշտաման ղեսպանին , վասն որոյ և նուիրականք և պատասարեալք յիրաւանց ազգաց : Անզի եթէ ոչ կարիցէ ղեսպանն ապահովութեամբ առաքել և ընդունել զկարեւոր լուրս պաշտաման իւրոյ , իբր մարթացի ընուլ անթերի զպարտս պաշտամանն : Այլ եթէ ինքն ղեսպանն առ ոտն հարկանիցէ զիրաւունս ազգաց դաւակցութեամբ և կամ ընկերչակելով ՚ի վնաս պետութեանն , յայնժամ իրաւունք են՝ ոչ միայն ունելոյ զթուղթս նորա , այլ և զնա ինքն և հարցանել :

ՆՀԳ • Արբանեակք պաշտօնէին գոլով ազատք ՚ի ղատուական իշխանութենէ ազգին , անկ է ինքեան ղեսպանին

Հսկել 'ի վերայ նոցա, և ըստ յանցանացն կապել պատու-
հաս 'ի վերայ նոցա. ապա թէ ոչ ազատութիւն նոցա կարէ
լինել պատճառ աղետից բազմաց: Եւ այց ոչ կարէ ունել իշ-
խանութիւն դատաստանի մահու յերկրի օտար պետութե,
և չէ իսկ այդ կարեւոր նմին առ 'ի ընդ զպաշտամունս իշ-
խանութեան իւրոյ: Եւ թէ անձն մեղապարտ իցէ 'ի հա-
տակաց պետութեանն՝ առ որ զնացեալ է, պարտի յանձնել
'ի ձեռս պետութեանն զի քննեալ պատուհասեսցէ. և եթէ
իցէ յազգակցաց իւրոց, վասն յանցանաց մահապարտու-
թեան պարտի դարձեալ յանձնել 'ի ձեռս դատողական իշ-
խանութեան աշխարհին: Եւ եթէ մեղանքն իցեն առ ինքն
կամ առ իւրսն, յայնժամ կարէ առաքել առ պետն իւր 'ի
դատել, և կամ կալեալ զնա յարգելանս՝ հարցանել զկամս
պետին իւրոյ:

ՆՅԴ. Եւ արտել գործոց պաշտաման դեսպանին, 'ի կո-
չել նորա յետս կամ 'ի կացուցանել զնա 'ի հրաժեշտի, այս
ինքն 'ի դադարել նորա 'ի պաշտամանէն, անդէն մերկանայ
յամենայն իշխանութենէ իւրմէ. բայց ոչ կորուսանէ զար-
տունութիւնս իւր, կալով 'ի կատարեալ ազատութեան իւ-
րում, մինչև դարձցի առ տէր իւր՝ յորմէ առաքեալն է, և
տայցէ համարս զգործոցն՝ ոյր վասն առաքեալ էր: Օր-
պէս 'ի գալն, նոյնպէս ևս 'ի դարձին իւրում, կարեւոր են
ինքեան առ յապահովութիւն՝ լինել ինքնիշխան և անձեռն-
մերձ առ 'ի զլուխ հանել աներկեան զպաշտօն դեսպանու-
թեան իւրոյ: Եւ նոյնպէս դարձեալ 'ի դառնալ դեսպանին յետս
'ի պատճառս պատերազմի զրգուելոյ ընդ մէջ երկուց պետու-
թեանց՝ իւրումն և առ որ առաքեալն իցէ, հարկ է սահմա-
նել վասն դարձի նորա ժամանակ բաւական առ յապահո-
վութիւն: Եւ և 'ի ծովու յանցան եթէ պաշարիցի 'ի նա-
ւուց թշնամեաց, պարտ է թողուլ զնա յազատութեան իւ-
րում, զի չեն նոցա իրաւունք միւրոյ 'ի նա ձեռն:

ՆՅԵ. Եւ նոյն պատճառք են յապահովութիւն և 'ի վայե-
լումն արտունութեանց դեսպանի 'ի դէպո՝ յորս դադարէ
իշխանութիւն նորա, և մնայ նորոյ պատճենի հաստատու-
թեան: Եւ սրտահալ 'ի վախճանել պետի ազգին իւրոյ,

կամ առ որ առաքեալ իցէ . յորս պարտ է նորոգել զպատճէն
 Հաստատութեան նորա . և այս ոչ այնչափ 'ի վախճանել
 պետին առ որ առաքեալ իցէ , այլ առաւել 'ի մահու իւրումն
 պետի : Եւ այն ևս՝ եթէ յօրինաւոր ժառանգութիւն յա-
 ջորդել ունիցի պետն , ոչ մի ինչ երկմտութիւն ընդ Հաստա-
 տութիւն պաշտաման դէսպանին ծնանիցի . բայց եթէ վար-
 չութիւն պետութեանն իցէ անցեալ 'ի ձեռս օտարի ուրուք ,
 անհնար է նմա կալ մնալ 'ի պատիւ պաշտամանն առանց
 պատճենի Հաստատութեան : Այլ որպիսի և է օրինակաւ
 ինիցի , մինչև ցնորոգ կարգաւորութիւնն ինքն պարտի յա-
 ռաջ վարել զիւր պաշտօն , կալ յարժանապատուութեան իւ-
 բում և յիրաւունս իւրոյ պաշտամանն :

ԳԼԽՈՅ ԵՒ ՅՕԴՈՒԸՆՈՅ

Գ Ա Մ

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ ԻՄԱՍՏԻՑ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈՅ

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն Ք

Ուրիշ Գրքեր

Էջ

Ա. Ամենայն իրաց որ 'ի տիեզերիս են օրէնք և կարգք	1
Բ. Եւ մարդ բանական պարտի ունել զօրէնս	2
Գ. Օրէնք բնութեան են բովանդակութիւն կարգաց մարդոյ ըստ հոգւոյն և ըստ մարմնոյն	—
Դ. Պարտ է կալ յօրէնան առ 'ի ոչ պատրիկ առ տկարութեան բնութեան	3
Ե. Եւ զի անհաւատարք են և աննմանք խառնուածք մարդկան	—
Ձ. Ո՛րպէս հնար իցէ այնչափ զանազան խառնուածոց և միշտ կաց մարդկան կալ 'ի մի և 'ի նոյն օրէնս բնութեան	4
Ի. Բնութիւն մեր պարտի կալ յօրէնան, ջուշանի օրինակաւ	—
Լ. Ուստի՛ յայտ իցէ լինելոյ 'ի մարդն աստուածազգէցիկ օրի- նաց բնութեան	5

ԳԼՈՒԽ Ա.

Չէնէ էն օրէնք և չէնէ հանգանակ նոր:

Թ. Սահման օրինաց: Չանազանին օրէնք 'ի խրատուց և 'ի խոր- հրդոց, յորում միանան ներքին և արտաքին պարտք	7
Ժ. Պատշաճեալքն 'ի հրաման օրինաւոր իշխանին	8
ԺԱ. Հիմն գերագոյն իշխանութեան ըստ ոմանց է յառաւելութե զօրութեան	—
ԺԲ. Ըստ այլոց է 'ի գերազանցութեան բնութեան	—
ԺԳ. Այլ ոք գնէ զիրաւունս օրէնագրութեան 'ի բարեբարելն	9
ԺԴ. Պատճառք լինելոյ ընդգէմ օրինաց բնութեան համարել 'ի հիմն իշխանութեան զառաւելութիւն զօրութեան	—

ԺԵ . Գերազանցութիւն բնութեան և բարեբարն գոչ ոչ զնեն պարտա հպատակութեան	9
ԺԶ . Իրաւունք իշխանութեան և 'ի գերագոյն կարողութեան , խմատութեան և բարութեան	10
ԺԷ . Իրաւունք իշխանութեան և 'ի գերագոյն կարողութեան	11
ԺԸ . Գահակից նմին պարտին լինել խմատութիւն և բարութիւն	—
ԺԹ . Բանն դատողական խորշի 'ի չարարարէն	—
Ի . Ո՞րք իցեն գործք կարողութեան , խմատութիւն և բարութիւն	—
ԻԱ . Ո՞րք իցեն պարտք հպատակութեան 'ի հնազանդեալսն	12
ԻԲ . Յապտախնութեան 'ի կամս գերագոյն հրամայողին չիք բռնա- գատութիւն	—
ԻԳ . Եթէ պատուէրքն օրինաց իցեն բարիք և ճահաւորք բնու- թեան , առ ինչ յորէնսգիրն ամենակալ յաւելու գիրա- ւունս պահանջելոյ զհնազանդութիւն և վարելոյ զխտու- թիւն	13
ԻԴ . Ի թելագրութեան բանին և 'ի կամս իշխեցողին և սկիզբն օրինաց բնութեան	—

ԳԼՈՒԽ Բ .

Յազգէ Բնութիւն օրինաց ամենիւն , և յազգէ հանգանակայ Երս :

ԻԵ . Սահման բնական օրինաց և անփոփոխն լինել վիճակի բնու- թեան մարդոյ	14
ԻԶ . Բնական օրէնք են յաւիտենականք , և մարդ պատկեր Աս- տուծոյ ինքնին պարտ անձին գրէ կալ 'ի նոյն	—
ԻԷ . Են ևս ընդհանուրք , զորս բնութիւնն առանց կրից լաւ հա- մարի և արդար	15
ԻԸ . Սկիզբն բնական օրինաց և վերջութեան մարդոյ առ Աս- տուած , առ ընկերն և առանձն	—
ԻԹ . Բնական օրէնք են անփոփոխք	—
Լ . Ոչ հրամայէ ինչ երբեք Աստուած հակառակ օրինաց բնու- թեան	16
ԼԱ . Յուցանի և յօրինաց բնութեան էակաց և 'ի վախճանէ մար- դոյն	17
ԼԲ . Երբեքն հանգամանք բնական օրինաց անանջրպետք , զոր և բանն ուղիղ ուսուցանէ	—
ԼԳ . Ճշմարիտ օրէնք է բանն ուղիղ , ցուցանէ նիկեթոն	18
ԼԴ . Վախճան օրինաց բնութեան և երջանկութիւն	—

ԳԼՈՒԽ Գ .

Վնասներէն խորհրդին բնութիւն և խորհուրդներն նորա :

ԼԵ . Ի միտ առեալ զօրէնս բնութեան , յետ այնորիկ զոր ինչ պարտ իցէ գիտել	19
ԼԶ . Սահման մարդոյ . և զինչ մարմինն իցէ	—
ԼԷ . Կատարելութիւնք Հոգւոյն	—
ԼԸ . Ոչ ամենայն գործք մարդոյ 'ի ներքոյ են բնական օրինաց	—
ԼԹ . Աղբիւրք կամայական գործոց	20
Խ . Սահման մտաց , և զի է անստերիւր ուղեցոյց	—
ԽԱ . Որով ճանապարհաւ հասանեն միտք 'ի ճանաչումն ճշմար- տութեան , և ո՞րք իցեն նորա խոյց	21
ԽԲ . Զինչ ազխութիւնն իցէ և զինչ վիպակք	—
ԽԳ . Հանգամանք ազխութեան և վիպակի	22
ԽԴ . Պէտք կամաց , և գործք նորա	—
ԽԵ . Որք են պատճառք բերման կամաց 'ի գործ ինչ	23
ԽԶ . Հակամիտութիւն , կիրք և ազգամուք որով զանազանիցին 'ի միմեանց	—
ԽԷ . Զինչ է ազատութիւն	—
ԽԸ . Ազատութիւնն բերի յամենայնի առ բարին և առ ճշմարիտն	24
ԽԹ . Եւ յերկրայականն ընտրէ զճշմարտանմանն և զբարեգոյն	—
Ծ . Բարգաւաճանք կարողութեանն ազատ ընտրութեան	25
ԾԱ . Որով զանազանիցին կամաւոր գործք յազատ գործոց	26

ԳԼՈՒԽ Դ .

Վէրագործութիւն խառն փորձոյ խորհիւն :

ԾԲ . Սահման վերագրութեան առ հատուցումն փոխարինի կամա- ւոր գործոց	27
ԾԳ . Յեղանակ վերագրութեան անզանազան երեւոյցն գործոց	28
ԾԴ . Առ վերագրութիւն պահանջի Ա . Կցորդութիւն իմն ընդ գործն և ընդ գործողն	29
ԾԵ . Բ . Ընդ կամացն հարկ է և պարտուց 'ի վերայ կապեալ գտանել	—
ԾԶ . Են՝ գէպք՝ յորս զանցառութիւնն զպարտութիւն պատճառէ վերագրութիւն	30
ԾԷ . Գործք ազխութեան և վիպակաց կարիցեն վերադրել	31
ԾԸ . Բնական օրէնք են ծնունդք կարողութեանք հոգւոյն (ԼԹ) և անկորուստք , այլ առ տկարութեան մարմնոյն իբրեւ յան- յաղթելի ազխութեան կայ մարդն , մինչ չե ուսեալ եթէ ո՞ր է ինքն և ուսով , և առ ի՞նչ	—

Եթ . Յօր գէպս վերագրեացի գործ իմն բռնադատ առ բռնադա- տեալն	33
Կ . Բռնադատ իմն գործ անգանազան վերագրի առ բռնադատողն .	—
ԿԱ . Գործ բարի վերագրի առ բռնադատողն , և գործ չար առ բռ- նադատեալն	34
ԿԲ . Գործ առ տէր և կամայական այլ ոչ ազատ	—
ԿԳ . Չարիքն բռնադատեալ 'ի գործողն կամայական ևեթ է , այլ 'ի բռնադատողն կամայական և ազատական	35
ԿԴ . Չարիքն վերագրին առ առաջնորդս յոչն զգուշացուցանել զիւրեանցն	—
ԿԵ . Անթիւ ազգք վերագրութեանց ամփոփին յերկա պատճառս' 'ի գլխաւոր , 'ի ստորակաց , և 'ի գործակից	—
ԿԶ . Գլխաւորքն պատճառք վերագրութեան	—
ԿԷ . Գործակիցքն	36
ԿԸ . Ստորակազք	—

ԳԼՈՒԽ Ե .

Ո՛ր է «Ի՛նչն Բռնա՛ն օրինո՛յ» :

ԿԹ . Լոյս բանին գտանել զօրէնս բնութեան՝ միտ եղեալ 'ի բնութի մարդոյ , 'ի վիճակ նորա և 'ի հանգամանսն	37
Հ . Ո՛րք են առանձնաւորութիւնք սկզբանց բնական օրինաց . .	—
Կանոնք սահմանեալք 'ի բանէն առ հասանել յերանութի . Ծն .	—
ՀԱ . Լինելն Ճշմարիտ	38
ՀԲ . Պարզ և յայտնի	—
ՀԳ . Բաւական	—
ՀԴ . Զատուկ	—
ՀԵ . Ի խնկել զբնութիւն մարդոյ 'ի յայտ գայ առ որ ինքն սահմա- նեալ իցէ և օրէնք նորա	—
ՀԶ . Մարդոյ երեք վիճակք են՝ Ա , ստեղծեալ յԱստուծոյ . Բ , առ երջանկութիւն կարգեալ . Գ , բնկերական	39
ՀԷ . Որ ինչ հարկաւ զհետ գայ լինելոյ մեր ստեղծեալ յԱստուծոյ .	40
ՀԸ . Ետփ և սկիզբն աստուածապաշտութեան	—
ՀԹ . Պատճառ հրամայելոյ օրինաց բնութեան սիրել զանձն . . .	—
Ձ . Հետազոտութիւն պատճառացն պարտուց օրոյ ընկերին հրա- մայելոյ 'ի բնական օրինաց	41
ՁԱ . Ա . պատճառ կարտաւթիւն . ջուշանի բանիւք Սենեկայ . .	—
ՁԲ . Բ . պատճառ լինել նորա բանաւոր և խստուն	42
ՁԳ . Գ . պատճառ 'չեղբին զգացումն	—
ՁԴ . Հիմունք բնական օրինաց են երեքին այսպիսի	—
ՁԵ . Պատշաճութիւն առանձնաւորութեանց սկզբանցն (Հ) Ընդ բնութեան մարդոյ	43

22. Երեք սկզբունք օրինաց անանձառք են 'ի միմեանց, անհնար է
կալ 'ի մին զանց զայլովքն արարեալ 43
23. Պատճառ ոչ համաձայնելոյ գործոց մարդկան ընդ օրինաց
բնութեան և վկայելոյ իմաստասիրութեան 44
24. Եւ մարդեալք 'ի խորս սրտից իւրեանց ունին 'ի նպատակ զ-
բէնս բնութեան, այլ 'ի մտախառնս կրից տաղանդին, ոչ
ունելով զայս բանին առաջնորդ 45

ԳԼՈՒԽ 2.

Ներքին քեզմեքն բնական օրինաց և գործոց հարդար:

25. Ի կարգաւորութեան բնական օրինաց խորին խորհուրդ Աս-
տուծոյ անհարկէ զքառս իւր և զերանութիւն մարդոյ 46
1. Են և 'ի մեզ ներքին ազդեցութիւնք ընտրելոյ զսան և ցանկա-
լոյ ըստ ընտրութեանն Աստուծոյ երանութեան —
- 1Ա. Յազդեցութեանէ բնական օրինաց իմանալք զկամս Աստուծոյ
և զբարին, և զտուգանս չարեաց 47
- 1Բ. Ո՞րք են խնդիրքն յուզեալք առ օրէնսգէտս 'ի վերայ բնական
օրինաց 48
- 1Գ. Ա. Ամենայն գործք անզանազանք են, 'ի վախճանէն լինին բա-
րիք կամ չարք —
- 1Դ. Բ. Պարտ է զատանել զբնականն 'ի բարոյական գործոյ —
- 1Ե. Գ. Են կանոնք գործոց, ընդ որում պարտ է համեմատել
զնոսին —
- 1Զ. Դ. Ի տկարանալ բնութեանս 'ի համեմատել' են ուղղիչք ան-
խաբք 49
- 1Կ. Ո՞րք են ուղղիչք տկարութեան բնութեանս 'ի համեմատել
ընդ կանոնին զգործս —
- 1Ը. Զինչ է ազդումն 50
- 1Թ. Ներգործութիւն ազդմանն 'ի մարդն —
- Ճ. Զինչ է պատճառն կամ բանն բանական 51
- ՃԱ. Առաւելութիւնք օգտութեան բանին քան զազդեցութեանն. —
- ՃԲ. Համաձայնութիւն զատման բանին ընդ կամայն Աստուծոյ 52
- ՃԳ. Յուշանի լինել կամայն Աստուծոյ կանոն գործոց մարդկան —
- ՃԴ. Այսպիսի երեքին ուղղիչք բնութեան են բովանդակութիւնք
օրինաց, որում պարտ է զհետ զնալ գործովք —
- ՃԵ. Ո՞րպէս լինիցի հարկն ըստ բնական օրինաց առանց բաւնաւոյ
զազատութիւնս 53
- ՃԶ. Բաժանուած հարկին 'ի ներքին և յարտաքին 54
- ՃԷ. Որոյ սկիզբն և կատարած է հիմնեալ 'ի մի և 'ի նոյն բարբո՛լ,
ինքն է կանոն ուղղութեան —
- Հնարագիտութիւնք իմաստասիրաց 'ի խնդրել զսկզբունս բնա-
կան օրինաց. Ծն —

ՃԸ. Արդարն զինչ է	57
ՃԹ. Օգտակարն զինչ	—
ՃԺ. Պատշաճն	—
ՃԺԱ. Կարգն	—
ՃԺԲ. Առ ՚ի կալ ՚ի բնական օրէնսն ուղիղ բան խնդրե յամենայնի կցորդեալս զօրեւին զայստիկ	—

ԳԼՈՒԽ Ե.

Լաւութիւն և յաւսնութիւն փոքրոց մարդիկ :

ՃԺԳ. Ոչ է շատ առ ՚ի պարզութիւն ասելն արդար և օրինաց համա ձայն	59
ՃԺԴ. Ամենայն գործք են կամ պատուիրակք և կամ միաձայնք նորուն	—
ՃԺԵ. Ա. Պատուիրակքն կոչին հարկաւորք, որոց հակառակքն ան հնարինք	—
ՃԺԶ. Բ. Կոչին գործք մարդկան առհասարակ բարի կամ չար, առ բնչ	—
ՃԺԷ. Բարին և արդար և որ այլ ևս լաւութեան անուանք բովանդա կին ՚ի մին	60
ՃԺԸ. Ամենայն գործք չարք կամ խեղճն են այնպէս և կամ ՚ի վախ ճանէն կոչին	—
ՃԺԹ. Ամենայն գործք բարիք կամ չարք չեն ՚ի միում աստիճանի	61
ՃԻ. Ուստի առեալ լինին չափքն առաւելութեան բարեաց գործոց և չարաց	62
ՃԻԱ. Սահման արգարութեան և աստիճանք նորա	63
ՃԻԲ. Ո՞ր ինչէ կատարեալ արգարութիւն և իրաւունք	—
ՃԻԳ. Եւ ո՞ր անկատարն	—
ՃԻԴ. Երկու աղջիկ կատարեալ արգարութեան	—
ՃԻԵ. Ի՞նչ կոչինք ուսաքինի կամ անուար	—
ՃԻԶ. Եւթն հանգամանք առաքինութեանց և անոխոց	64

ԳԼՈՒԽ Ը.

Իշխանութիւն բնական օրէնաց :

ՃԻԷ. Ո՞ր խտիր կայցէ ընդ մեջ բնական և կամայական օրինաց	65
ՃԻԸ. Ո՞հարկ առնէ մեզ կալոյ յորենա	—
ՃԻԹ. Եթէ ՚ի բնական լուսոյ բանին հարկաւորինք կալոյ յորենա, առ բնչ առան պատուիրանք	66
ՃԼ. Ի կարողութեանց մարդոյն ՚ի յայտ գալ և թէ աշխարհ և վասն խւր և ինքն վասն Աստուծոյ, և որ ինչ այսք զհետ գոյ	—
ՃԼԱ. Բնութիւն մարդոյ, կարողութիւնք հոգւոյն և միտքն միանգա մայն պարաս ՚ի վերայ դնեն կալ յորենա ընկերութեան	—

- ՃԼԲ. Լոյս բանին , խիղճն մտաց և կամքն Աստուծոյ միտքանք հարկ
առնեն մարդոց կալ յօրէնս բնութեան 68
- ՃԼԳ. Յայտ է գտանել կրկին մասանց յօրէնսն , կարգաւորութիւն և
սպառնալիք 70

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԱՊՐԷԼ ԳԻՅԷԼԻՒ ԷՐԷԼԱՅ ԵՎ ԷՐԷԼԱՅԻՆԷՆԷ :

- ՃԼԴ. Նպատակ օրինաց 'ի կողմանէ օրէնագրին և 'ի կողմանէ հապ-
տակաց 71
- ՃԼԵ. Ո՛րք են նիւթք օրինաց . և օրէնք բնականք 'ի վախճանս իւ-
րեանց զանազանիցն խիք 'ի քաղաքականն 72
- ՃԼԶ. Պայմանք օրինաց ներքինք և արտաքինք —
- ՃԼԷ. Յօրէնսն տմանք են անփոփոխք և այլք կամայականք —
- ՃԼԸ. Բնականքն ամենայն են անփոփոխք , իսկ 'ի քաղաքականս են
և կամայականք 73
- ՃԼԹ. Ի պատճառս կամայական օրինաց , Ա. դիւրացուցումն կատար-
ման անփոփոխ օրինաց —
- ՃԽԱ. Բ. Դիւրացուցումն պիտոյից բնկերութեան 75
- ՃԽԱ. Են գէտք յորս թուի կրել փոփոխութիւնս ինչ բնական օրի-
նաց , այլ այն է ցոյց անփոփոխութեանն —
- ՃԽԲ. Է երբեք զի ոչ անհարկելով 'ի ներքին զօրութիւն օրինացն շփո-
թեն զանփոփոխն ընդ կամայականին 76
- ՃԽԳ. Պատահէ դարձեալ զի յարհամարհեն զկամայականն առ 'ի
կալ 'ի բնականն , մերժի և բնականն 78
- ՃԽԴ. Պատճառք շփոթելոյ զբնական օրէնս ընդ կամայականին , և
պէտք քաջ հմտութեան առ 'ի զտանել 79
- ՃԽԵ. Ի բնական օրէնս են կանոնք աներկրայք , են ևս այլք ազտք ,
զորս հետազոտութեամբ պարտ է գտանել —
- ՃԽԶ. Կամայական օրէնք կարելոյն հրամայել ընդգէմ բնական օրի-
նաց 81
- ՃԽԷ. Իցէ հնար 'ի մեկնել զազոտ մասունս բնական օրինաց երևել
անմխարանք —

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԲԱՇԱՆՈՒՄՆ ԵՐԷԼԱՅ :

- ՃԽԸ. Ազգք օրինաց . խտրական օրէնք Եբրայեցւոց կամայականք են 83
- ՃԽԹ. Բաժանումն օրինաց 'ի կրեական և 'ի քաղաքական 84
- ՃԽ. Ո՛ր իցէ նպատակ օրինացն կրօնից —
- ՃԽԱ. Եւ որ վախճան քաղաքական օրինաց —
- ՃԽԲ. Ի կանոնս գործոց են որք հրամային 'ի կրկին օրինացդ միան-
գամայն , և են այլք սեպհականք իւրաքանչիւրոց —

ՃԾԳ. Այլ և յայնուսիկ գործա զոր միաբան հրամայեն, զատանին 'ի դիմանան	85
ՃԾԴ. Այսոքիկ էրկոքին օրէնք քաղաքականք և կրօնից 'ի ծագմանէ իւրեանց կոյն օրէնք մարդկայինք և սահմանադրութիւնք և կեդեցականք	—
ՃԾԵ. Զինչ իցէ կոչեցեալն իրաւունք ազգաց	—
ՃԾԶ. Զանազանութիւն քաղաքական իրաւանց յազգայնոյն	86

ԳԼՈՒԽ ԺԼ.

ՀԱՄԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԱՂԱՐԱՅԻՆ ԸՆԴ ՈՐԻՆՈՅ ԲԱՆՏԻՆՆԵՐ :

ՃԾԵ. Բնական օրէնք ամենայն արարածոց առաջնորդէն 'ի վախճանն, վասն որոյ և բանականքս պարտիմք զհետ գնալ նոցին ազատ ընտրութեամբ	87
ՃԾԸ. Ազգք շարժմանց հոգւոյ և մարմնոյ ամփոփին 'ի գործս և 'ի կիրս. և զինչ աղոթքի իցեն	88
ՃԾԹ. Ի կիրս և 'ի գործս են մասունք գործականք և մասունք բա- րոյականք	—
ՃԿ. Ո՛րք են ճշգրտութեական գործք մարդոյ	—
ՃԿԱ. Սկզբունք բարոյական գործոց են կարողութիւն և անձնիկտա- նութիւն, որք է դի և 'ի գործականն խառն գտանին	—
ՃԿԲ. Ե՛րբ իցէ օրինազանցութիւն 'ի գործական շարժմունս, յըզ- մանս և 'ի կիրս	89
ՃԿԳ. Ի զգուշութե բնական օրինաց կրթին կարողութիւնք հոգւոյն	—
ՃԿԴ. Զինչ իցէ խիղճն և Գիտակցութիւն	90
ՃԿԵ. Ե՛րբ անուանի խիղճն բարի և կամ չար	—
ՃԿԶ. Բաժանումն խղճի 'ի նախընթաց և յետորդ, և զանազանու- թիւն նոցուն	91
ՃԿԷ. Ո՛ր իցէ ճշմարտան խիղճն ո՛ր սխալ	—
ՃԿԸ. Իցէ հնար էրբէք գնալ զհետ վրիպակ խղճի	92
ՃԿԹ. Ե՛րբ կօչնի խիղճն ստոյգ և է՛րբ հաւանական	—
ՃՀ. Գեթեալ խիղճն ազատ	93
ՃՀԱ. Սահման խղճին, և անգործութիւն նորուն	—
ՃՀԲ. Խիղճ մտացն չէ կանոն, այլ ուղղիչ առ կանոն	—
ՃՀԳ. Երբն լինէլ ստոյգ խղճի մտաց, զինչ պարտ իցէ առնել	—
ՃՀԴ. Ազգուն, Թանձրամիտն և տգէտն կարիցեն կալ 'ի բնական օրէնան	94
ՃՀԵ. Եթրպիսի գէպս լինիցի յանցանէլ ընդգէժ բնական օրինաց	—
ՃՀԶ. Ի՞նչ զատանիցի յաժարութիւն 'ի կամաց	95

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Պարտք մարտնչ առ Աստուած, և իրաւունք Աստուծոյ ի վերայ մարդիկ:

- ՃՀԷ. Բովանդակութիւն պարտուց մարդոց առ Աստուած . . . 96
- ՃՀԸ. Չինչ են պարտք և որպիսիք են պարտք մեր առ Աստուած . . . —
- ՃՀԹ. Առաջին անժխտելի պատճառ գոյութեան Աստուծոյ են արա-
րածքս ամենայն սկզբնաւորեալք 97
- ՃԶ. Երկրորդ պատճառ օրէնք արարածոց ի շարժմանս և ի փո-
փոխմանս իւրեանց 98
- ՃԶԱ. Երրորդ՝ միաձայնութիւն ամենայն բանական արարածոց . . . 99
- ՃԶԲ. Չհետ գոյ վնեւ Աստուծոյ կարող, իմաստուն և բարի, որ
խառնեաց ընդ հարկաւորին զգտակարն և զբերկրական . 100
- ՃԶԳ. Ապա և իրաւունք են վնեւ Աստուծոյ հրամանաւորն մեզ . . . 101
- ՃԶԴ. Աստուած հրամայէ մարդոց զպատշաճն և զարժանն . . . 102
- ՃԶԵ. Յոցք Աստուծոյ խնամոցն ի մեզ բովանդակին ի ձեռնառու-
թիւն իւր, յազատութիւն մեր, համաձայնութիւն զիմանն
Աստուծոյ ընդ մերումն, ի ճանաչումն բարւոյն և շարին,
և ի փոխարկումն իւր ըստ գործոց —
- ՃԶԶ. Յանկալիքն յԱստուծոյ մեզ շնորհեալ, որոց կանոնքն ի սիրտս
մեր տպաւորեալք 103
- ՃԶԷ. Թելագրութեան ուղիղ բանին պարտիմք գնալ զհետ . . . —

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Պարտք պաշտման մարտնչ առ Աստուած:

- ՃԶԸ. Որ խելամալ զԱստուծոյ, բերի նմին ի մեծարանս 105
- ՃԶԹ. Պաշտամունք Աստուծոյ ամբողջին յերկա գլուխս —
- ՃԶԴ. Երկրորդ պատճառ անհաշիւ ծնանի զերկիւզ և զմե-
ծարանս —
- ՃԶԱ. Գիւտ խելութեան մարդկային բարուց 106
- ՃԶԲ. Գործ ամբարշտութեան և պարտք օգորելոյ նմին ընդգէմ . . . —
- ՃԶԳ. Թէ զինչ ամբարշտութիւնն իցէ, և զի առանց Աստուած պաշ-
տութեան ոչ լինին վայելք երջանկութեան 107
- ՃԶԴ. Չինչ է սնապաշտութիւն և զիարդ ազատ լինիցի որ յայնմանէ . 108
- ՃԶԵ. Պատճառ սնապաշտութեան, զոր միաձայն գաղափարսն
բանն, կրօնք և պատուիրանք —
- ՃԶԶ. Ուստի՞ սկիզբն կռապաշտութեան 109
- ՃԶԷ. Երկրորդ պատճառ կռապաշտութեան փոյթ երախտագիտութե . 111
- ՃԶԸ. Երրորդ պատճառ և հանճար քերթուցաց 112
- ՃԶԹ. Երկրորդ մասն պաշտամանց է սէր և հպատակութիւն . . . —

Մ . Ընդդէմ կայ սիրոյն հայհոյութիւն , և զինչ այն իցէ	113
ՄԱ . Պաշտօնն արարելն է երբորդ մասն պաշտաման . առ ինչ պա- շտօնէնցն զոյն օրէնք բնութեան	114
ՄԲ . Ո՞ր էն գործք արարելն պաշտամանն Աստուծոյ	—
ՄԳ . Վնասք յանտէսութեան աստուածապաշտութեան	115

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

Պարտէ մարդոյ առ անի իւր :

ՄԴ . Ուստի ծնանիցի ի մարդն ճիշն կատարելութեան անձին , և որով զանազանիցի մարդն յայլոց կենդանեաց , և որ ինչ այն իցէ աստար ի լուսն փափաքանաց նորա	116
ՄԵ . Բէ որ իցէ առաջին պարտք մարդոյ առ հոգին , և զի և թէ ցանկութիւն անձին բերի ինքնին վայելահանացն բնու- թեան իւրոյ , առ ինչ համարիցին մարդիկ խոտորեալք յուզղութենէ յաղատութեան իւրեանց	117
ՄԶ . Առաջին պարտուց անձին զհետ զայ Բ , ծանօթութիւն ան- ձին և կարողութեան իւրոյ , զոր պարտ է ուզել առ նպա- տան	118
ՄԷ . Յետ ծանաչելոյ զանձն պարտ է հրահանգել՝ կրթելով զնոյն ի ճանաչումն ճշմարտին և բարւոյն . և սրպէս լինիցի այս	119
ՄԸ . Կանսն ընտրութեան կամաց բարւոյն	120
ՄԹ . Երբորդ պարտք մարդոյ առ հոգին է ունել ի կշիռ զգիա- փաքն երկանկութեան՝ որ բովանդակի յերիս	121
ՄԺ . Ա . Պատիւն է անբաժան ի բարւոյն , որպէս իցէ օրէն վայել- լել ի նոյն	122
ՄԺԱ . Պարտք զհետ լինելոյ պատուոյ ըստ օրինաց ուղղութեամբ	—
ՄԺԲ . Բ . Յօր վայր իցէ օրէն ցանկալ մեծութեան	123
ՄԺԳ . Գ . Իցեն օրինաւոր հնչառականքն և ջոր վայր	124
ՄԺԴ . Երեք մասունք հրահանգաց ցանկութեան	125
ՄԺԵ . Գլխաւորքն ի կրից և դարանք նոցա	126
ՄԺԶ . Չորրորդ պարտք մարդոյ առ հոգին է աշակերտութիւն ուս- մանց և արուեստից	128

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Պարտէ մարդոյ առ անի ըստ հակառակաց մարդոյ :

ՄԺԷ . Պարտ է մարդոյ խնամել և զմարմինն . և որք իցեն կատարելու- թիւնք մարմնայն	129
ՄԺԸ . Առաջին պարտք ի պահպանութիւն մարմնայն և ժրութիւն , որ ի չորս գլուխս ամփոփի	130

ՄԺԹ. Երկրորդ պարտք պահպանութիւն կենացն, և որ ինչ բերի 'ի մեռա նմին է յանցանք	131
ՄԻ. Անձնասպանութիւն է արդէլեալ 'ի բնական օրինաց, ցու- ցանի չորիւք	132
ՄԻԱ. Պատարագէլ զանձն 'ի փրկանս անձին իցէ օրէն	134
ՄԻԲ. Եթէ իցէ արժան երկնչէլ 'ի մահուանն	—

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԶԷՆ Կարն իցէ:

ՄԻԳ. Առ ինչ իցեն պէտք խօսել զհարկէն	136
ՄԻԴ. Սահման հարկին, և զի 'ի բռնադատել լուծանել զօրէնսն ստիպումն է յետ ծանրագոյն օրինաց	—
ՄԻԵ. Հարկն յաճախ առեալ լինի 'ի բնական օրինաց 'ի զեզծումն գրականին	137
ՄԻԶ. Հարկ 'ի հատանել զմին յանգամոց	139
ՄԻԷ. Հարկն տայցէ զիրաւունս ուտելոյ զմիս մարդոյ, և յաղելոյ զմարդ առ 'ի կեալ մարմնովն	—
ՄԻԸ. Վտանգեալքն կարիցեն մերժել զայլ որ վնասակից ինքեանց, առ կատկած զի մի և ինքեանք կօրնչիցին	141
ՄԻԹ. Իշխանցէ հարկն արկանել 'ի վտանգ մահու զոմանս առ զեր- ծուցանել զայլս	—
ՄԼ. Իցէ՞ն իրաւունք սպանանելոյ զխափանարարն փրկութիւն անձին.	143
ՄԼԱ. Առ զերծուցանել զկեանս հարկն տայցէ զիրաւունս մնաւե- լոյ ստացուածոց օտարին	—

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՊԵՐՏ Կարոյ առ նմին իւր և բնական հասարակիւն:

ՄԼԲ. Բարեկամութիւն տնկակից է բնութեանս, պարտք են և իրա- ւունք օգնել և օգնութիւն դտանել	144
ՄԼԴ. Մի բնութիւն և մի վախճան է ամենայն մարդոյ, ապա և ընթացք կենացն պարտին լինել հաւատարք	145
ՄԼԴ. Ծնունդ, սնունդ և մահ են հաւատարք բնական հաւատարու- թեան	146
ՄԼԵ. Չոր ինչ կամիք ձեզ՝ արարէք այլոց. պահանջիմք 'ի բնութենն.	—
ՄԼԶ. Երկրորդ ճշմարտութիւն առեալ 'ի բնութենն կշռել զփո- խարէնն ըստ արդեանց	147
ՄԼԷ. Գեր 'ի վերոյ համարել զանձն առ այլովք է հանհարութիւն բնութեան	—
ՄԼԸ. Արդարութիւն և բարեմարդութիւն են երկու աստիճանք տի- րոյ 'ի բնական օրէնս	148

- ՄԼԹ. Բնական օրէնք չիմ ներկայցնեն մուծանելոյ անհաւատարմութիւն ի բնութեան իշխելոյ և հպատակելոյ 149
- ՄԽ. Քաղաքական ընկերութիւնք կարգեցան ի պահպանութիւն հաւատարմութեան, այլ զի իշխանութիւն յաճախ խտրել զաւել և պատրել —

ԳԼՈՒԽ ԺԼ.

Կարգաւել և անպարտաւոր շինուել ընկերին :

- ՄԽԱ. Ուսանիմք յօրինաց չկրել փնտս, չառնել չար 151
- ՄԽԲ. Չփնտսել ալլում և պարտք զիւրին և հարկաւոր —
- ՄԽԳ. Պարտք հատուցանելոյ զփնտան ներգործեալ 152
- ՄԽԴ. Քանիք ազգք են փնտսուց —
- ՄԽԵ. Պարտք չփնտսելոյ զոք ըստ ժարմնոյ 153
- ՄԽԶ. Վնասել պատուոյն և զրկել ի վախճանէն —
- ՄԽԷ. Լրգելուն օրէնք բնութե և զփնտսակար խորհուրդս կամուտոյ . 154
- ՄԽԸ. Ե՛րբ ընկիցի ոք պարտապան ի հատուցումն փնտսուց —
- ՄԽԹ. Կարգ հատուցման ի ընկեր բազմաց կարգք փնտսուցն . . 156
- ՄԾ. Ո՛ր օրէնք են ի հատուցումն պահանութեան 157
- ՄԾԱ. Հատուցումն խեղութեան զխարգ ընկիցի 158
- ՄԾԲ. Հատուցումն անհաւատարմութեան ըծակաց —
- ՄԾԳ. Հատուցումն գործնից 159

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Պարտաւորութիւն անիւն ընդդէմ հարստութեան :

- ՄԾԴ. Պարտ և հսկել ի պահպանութիւն օրինաց առանց ընկելոյ ռիսկալ —
- ՄԾԵ. Ըս. ի ընուլ զպարտս անձին մարմ և զանց առնել զպարտութ ընկերին 160
- ՄԾԶ. Ե՛րբ իցէ օրէն սուր վերացուցանել ընդդէմ ընկերին —
- ՄԾԷ. Օրէնք և չափք անձնապահ ընկելոյ ընդդէմ չարախոհից . . 162
- ՄԾԸ. Որչափ և ծանր իցէ անպատուութիւն ոչ զուգահաւատարմ կենաց, և երկու ազգք են անպատուութեան 164
- ՄԾԹ. Ի պատապարտութիւն անձին արժան իցէ սպանանել զչափը տակոզն ընկից 166

ԳԼՈՒԽ Ի.

ՌԵՊԵՐՏԱՐԻԱՆԻ ՎԵՐՈՒՄԻՆԻ ԵՎ ԲԱՐԵՆԴԱՐԱՆԻՆԻ:

ՄԿ.	Պարտք մարդասիրութեան և բարերարութեան	167
ՄԿԱ.	Մեծնասիրութիւն է սկիզբն բարեմարդութեան	168
ՄԿԲ.	Սահման բարեմարդութեան	—
ՄԿԳ.	Առաջին պարտք բարեմարդութեան և չափ նորա	169
ՄԿԴ.	Երկրորդ պարտք յարմարել զբարեմարդութիւն երկց սահմանացն կարտուութեան և բաւականութեան	—
ՄԿԵ.	Պարտուց բարեմարդութեան օրէնք քաղաքականք ոչ իշխեն այլ խիղճն	170
ՄԿԶ.	Պարտք բարեմարդութեան են և առ թշնամին	171

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ԲԱՐԵՆԴԱՐԱՆԻՆԻ:

ՄԿԷ.	Զինչ բարերարութիւնն իցէ	171
ՄԿԸ.	Բարերարութեան կարգ յառանին ընկերութեան	172
ՄԿԹ.	Օրէնք բարերարութեան առ հայրենիս	—
ՄՀ.	Քանի՜ ազգք են բարերարութեան	174
ՄՀԱ.	Կանոն բարերարութեան և տուգութիւն նորուն	—
ՄՀԲ.	Յաղագս բարերարութեան ի կրկերոնեան պատշաճից	175
ՄՀԳ.	Երախտագիտութեան պարտք	176
ՄՀԴ.	Ի ի բնական օրինաց, և պէտք նորա. զառաջինն պարտիւք առ Աստուած, և այլքն բոս կարգի	—
ՄՀԵ.	Զինչ ապերախտութիւնն իցէ	178

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԲԱՐԵՆԴԱՐԱՆԻՆԻ:

ՄՀԶ.	Հարկ է զոչ բարեկամութեան, և զանազանութիւն նորա ի զաշանց	179
ՄՀԷ.	Կրկին ազգ բարեկամութեան	180
ՄՀԸ.	Բարեկամութիւն յաճախ խառն է ընդ անձնասիրութեան	181
ՄՀԹ.	Զանազանութիւն բարեկամութեան ի պարտուց սիրոյ	—
ՄՁ.	Բարեկամութիւն ծնունդ է սիրոյ և է փոխադարձ և ազատ	182
ՄՁԱ.	Զատանի յամուսնական և ի ծնողական սիրոյ	—
ՄՁԲ.	Առաջին պարտք բարեկամութեան	183
ՄՁԳ.	Երկրորդ պարտք	—
ՄՁԴ.	Երրորդ պարտք	184
ՄՁԵ.	Չորրորդ պարտք բարեկամութեան և թէ ո՞ւր դաւանիցի	—

Գ Ի Բ Բ Ե Կ Ե Ն Ի Բ Ե Ի Ո Ւ Ն Բ

Գ Բ Ե Ի Ե Կ Ե Ն Ի Բ Ե Ի Ո Ւ Ն Բ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Սկզբնական հարցումներ:

- Մ 2 2. Չափելու ուժի չափ, հաստատվելու խորանիշի չափը . . . 187
- Մ 2 3. Ուժի ծագումնաբանական իրադրություն . . . —
- Մ 2 4. Զինվորական տնտեսական և զինվորական հաստատության սեփականություն . . . 188
- Մ 2 5. Ուժի սկզբնական սեփականության . . . 189
- Մ 7. Սեփականության իրադրություն լիարժեք, և որ անորոշ . . . 190
- Մ 7 1. Սեփականության իրադրություն լիարժեք, և որ անորոշ . . . 191

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Հավանական հարցումներ:

- Մ 7 Բ. Այլ և այլ առարկա տնտեսական . . . 193
- Մ 7 Գ. Զինվորական տնտեսական բնական . . . —
- Մ 7 Դ. Գրական կատարյալ մաս և մասնավոր . . . —
- Մ 7 Ե. Զինվորական տնտեսական իրադրություն . . . 194
- Մ 7 Զ. Զինվորական տնտեսական իրադրություն . . . —
- Մ 7 Է. Ինչպե՞ս անհատական տնտեսական . . . 195
- Մ 7 Ը. Ստացված գումար . . . 196
- Մ 7 Թ. Գումար . . . 197
- Մ 7 Ժ. Ուժի իրադրություն լիարժեք, և որ անորոշ . . . 198
- Մ 7 Ի. Գումարն է պատկանում . . . 199

ԳԼՈՒԽ Գ.

Պատմական փոփոխություններ :

ՅԲ . Երեք ազգք են պատահական ստացումեան	199
ՅԳ . Բնական պատահումն ստացումեան	200
ՅԴ . Արհեստական	201
ՅԵ . Օրենք 'ի կանգնել զբնուած 'ի կալուած ասարի	202
ՅԶ . Օրենք 'ի խառնել զսղ և ալ վաճառս ընդ միմեանս	203
ՅԷ . Խառն պատահական ստացումեան	—

ԳԼՈՒԽ Դ.

Քաղաքական փոփոխություններ :

ՅԸ . Ձխնչ է քաղաքական ստացումեան	204
ՅԹ . Քանի՞ ազգք են տալոյ	205
ՅԺ . Բազմակցութիւն քաղաքական օրինաց է յերիս ազգս տուրաւայ	206
ՅԺԱ . Արդար ստացումեան իրաց	—
ՅԺԲ . Ձխնչ է տուչութեան	—
ՅԺԳ . Կարեւոր պարման տուչութեան և ստացման	207
ՅԺԴ . Ազգք տուչութեան	—
ՅԺԵ . Ստացումն լրացեալ և թերացեալ	208

ԳԼՈՒԽ Ե.

Յաշտ Դաշտ :

ՅԺԶ . Ուստի՞ սկիզբն կալու գաշն	—
ՅԺԷ . Դաշն, և ազգք նորա	—
ՅԺԸ . Հիմն դաշնաւորութեանց է հաստատութիւն	209
ՅԺԹ . Առ ինչ պէտք իցեն հաստատել զգաշն գրովք կամ մկայիւք	—
ՅԻ . Ե՛րբ ընկիցին անվաւեր գաշինք	210
ՅԻԱ . Պահաօր միակամ ընտրութիւն էմէ մի կողմն ոչ ընկալցի	211
ՅԻԲ . Դաշինք արտաքոյ բնական օրինաց անզորք են	—

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՁԻՒՆԱՅԻՆՆԵՐ:

ՅԻԳ. Ո՛րք էն ձրի գաշնաւորութիւնք	212
ՅԻԴ. Պարգեւատութիւնն իցէ յորինաց ընութեան	213
ՅԻԵ. Ընթատութիւն , և պարտք անթառափն	—
ՅԻԶ. Աւանգ	215
ՅԻԷ. Պարտք աւանգառափն	—
ՅԻԸ. Աւանգ կարեկցութեան զինչ իցէ	216
ՅԻԹ. Խնամակալութիւն	217

ԳԼՈՒԽ Է.

ԴԱՆՆԱՅԻՆՆԵՐ ԳՆԱՆԱՅԻՆՆԵՐ:

ՅԼ. Ուստի առ սկիզբն տաւրեալի գաշնաւորութիւն	218
ՅԼԱ. Զառաջինն ո՛րպէս առնէին , և էր իրաւացի վաճառումն ան զրանկութեան Եսաւայ	—
ՅԼԲ. Սկիզբն գաշնաւորութեան վաճառաշահութեան	220
ՅԼԳ. Դաշնաւորութի վաճառաշահութէն էրք համարիցի լրացեալ	221
ՅԼԴ. Ո՛րք իցեն զէպքն լուծման գաշանց	222
ՅԼԵ. Կարեւոր հանգամանք վաճառաշահութեան բաղդի	—
ՅԼԶ. Դիպողականքն 'ի վաճառել և 'ի գնել	—
ՅԼԺ. Տալն 'ի վարձու է վաճառաշահութիւն	223
ՅԼԻ. Տուեալ լինին 'ի վարձու իրք և աշխատութիւնք	—
ՅԼԽ. Ի վարձաւորութեան էրք կատարի գաշնաւորութիւն	224
ՅԽ. Որով չափով պարտ իցէ սահմանել զսակ վարձուց	—
ՅԽԱ. Զինչ իցէ ընկերութիւնն 'ի գաշնաւորութեան վաճառաշա հութեան	225
ՅԽԲ. Երբ լինիցի ընկերութիւնն անիրաւ	226
ՅԽԳ. Ընթիփումն կանոնաց գաշնաւորութեան	—

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԳԻՆ ԻՄՅ Ե՝ ՂԵՊՈՒՆՆԵՐ:

ՅԽԴ. Ո՛րպէս պարտ իցէ խմանալ 'ի տաւրեալս զհամալսփն և զնոյ. նակիւս	227
ՅԽԵ. Գին ներքին և դին կըռեալ	—
ՅԽԶ. Պատճառք ալլ և ալլ լինելոյ գնոյ իրացն , և էթէ առ ի՛նչ էն մեծագինք կարգեալքն 'ի զուարճութիւն	—

ՅԽԷ. Էն բազում իրք կարեորք և շահարեք բաշխեալք առանց պահանջելոյ զգին	229
ՅԽԸ. Եթէ զթղէս ունայնամտութիւն մարգկան փոփոխիցէ զգինս իրաց	230
ՅԽԹ. Էն ևս զինք ճարտարութեան և զինք յոժարութեան	231
ՅԾ. Արդար զինք բաժանի յորինաւոր և հասարակաց	—
ՅԾԱ. Պատճառք փոփոխական լինելոյ զնոյն հասարակաց	232
ՅԾԲ. Պատճառ զիւտոյ զբամոց	233
ՅԾԳ. Ուսանի սկիզբն 'ի դործ արկանելոյ զոսկի զարծաթ և զպղնձ 'ի դրամ	234
ՅԾԴ. Գինք դրամոց	235
ՅԾԵ. Յանփոփոխն լինել զնոյ դրամոց առ ինչ առաւելուցուն զինք իրաց	236
ՅԾԶ. Յեղանակ ճանաչելոյ զպատճառս առաւելութ՛ զնոյ իրացն	—
ՅԾԷ. Դրամք վաւերք	237

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՅԳՎՔՔ ՓԻՆԻ Ե ԸՆՈՒՆ

ՅԾԶ. Զինչ փոխատուութիւնն իցէ	—
ՅԾԷ. Այլ փոխն և այլ վարձուորութիւն դրամոց շահու	—
ՅԾԸ. Իբր արգար գրեացի գաշն դարձուցանելոյ զգլուխ դրամոցն ընդ շահուն 'ի կորուսանելն իսկ	239
ՅԾԹ. Արդարացի երեք տոկոսիւք փոխատուութիւնն	240

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Ո՞ՂԷՆ ԼՈՑՈՒՆԻՆ ԴՆՆՈՒՆԻՆՆԻՆ

ՅԿ. Դաշնաւորութեանց վախճան լինի Ա. Լրմամբ պարտուց	241
ՅԿԱ. Բ. Հատուցմամբ փոխարինի	—
ՅԿԲ. Գ. Ընորհմամբ	—
ՅԿԳ. Դ. Հաւանութեամբ երկուստեք	242
ՅԿԴ. Ե. Դրժեւել	—
ՅԿԵ. Զ. Երաշխաւորութեամբ	—
ՅԿԶ. Է. Ընցմամբ ժամանակին	—
ՅԿԷ. Ը. Փոփոխութեամբ վիճակի	243
ՅԿԸ. Թ. Միաւորութեամբ	—
ՅԿԹ. Ժ. Մահուամբ	—

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՅԵՂԳ. ԽԵՐԻ ԽԵՐ ԼՂԳԳ. ԲԵՆԵԼԵՆ :

- ՅՀ. ԶԼՆԷ կտակն իցէ . և թէ իցէ հրամայեալ 'ի բնական օրինաց . 244
 ՅՀԱ. Սահմանք քաղաքական օրինաց 'ի հաստատութիւն կտակի . 245
 ՅՀԲ. Ժառանգութիւն թերականաւոր կտակի : հենդ կտակի . . . 246
 ՅՀԳ. Բնական ժառանգն կարիցէ իրաւամբք տարախտ առնել զթե-
 րականաւոր կտակաւ 247
 ՅՀԴ. Իցէ հնար հրաժարել 'ի ժառանգութենէ կտակին 248
 ՅՀԵ. Պարզեցողութիւնն 'ի վերահաս մահուն իցէ կտակ —

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԲԵՆԵԼԵՆ ԵՄԵՐԵՆԵԼԵՆ :

- ՅՀԶ. Բնական յաջորդութիւնն է 'ի բնական օրինաց 249
 ՅՀԷ. Ըստ ներքին աղեղնութեան բնութեան սահմանեցան օրէնք
 ժառանգութեան 250
 ՅՀԸ. Յօժարութիւն անկտակ մեռանորդին ոչ ինչ խափանէ օրինաց
 ժառանգութեան —
 ՅՀԹ. Կարք բնական յաջորդութեան —
 ՅԶ. Անուամբ որդւոյ զոյս պարտ իցէ իմանալ 251
 ՅԶԱ. Իրաւունք որդւոց 'ի ժառանգութիւն յոր վայր ձգիցին . . . —
 ԱԶԲ. Առ հաղմայեցին չէր հնար անպատճառ զրկել զորդիս 'ի
 ժառանգութենէ 252
 ՅԶԳ. Իցէն պարտք բաժանելոյ յորդիս հաւասար զժառանգութիւն . —
 ՅԶԴ. Անգրանիկն ունիցի իրաւունս պահանջելոյ զեմք բաժին . —
 ՅԶԵ. Կարիցն ծնողք զաւելորդս թողուլ ըստ հաճոյս 'ի ժառան-
 գութիւն —
 ՅԶԶ. Չափ բաժնի թոռանց 'ի ժառանգութեան —

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ի ՎԵՐԻՅԵՆ ԵՄԵՐԵՆԵԼԵՆ :

- ՅԶԻ. Ի պահտակ որդւոյ ոչք կաջցին ժառանգք 254
 ՅԶԼ. Իցէ հնար զբարեկամս կաջուցանել ժառանգ փոխանակ աղ-
 գականաց 255
 ՅԶԲ. Կարիցէ բարեբարն մասնել 'ի ժառանգութիւն փոխանակ
 աղցականաց —
 ՅԶԳ. Կարգ աղցականաց յիրաւունս ժառանգութեան 256
 ՅԶԴ. Կողմական յաջորդութիւնն իցէ թերագրութիւն բնութեան . —
 ՅԶԵ. Պարտք վաճառելոյն անցանիցեն 'ի ժառանգան 257

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՊԱՐՏԻ ՊԱՐՏԱՆԻ:

- ՅՂԳ. Ո՞րք են իրաւունք սեպհականութեան 258
- ՅՂԴ. Երկուք ոմանք ոչ կարեն զմի ինչ սեպհականել, և ոչ ակարք
 զերեւանցն —
- ՅՂԵ. Ա. Ազատ տրամագրութիւն իրաց 259
- ՅՂԶ. Բ. Հանել 'ի բաց զտարս —
- ՅՂԿ. Դ. Պահանջումն ազատ —
- ՅՂԼ. Պարտք 'ի սեպհականութեան ստացուածոց —
- ՅՂԽ. Պարտք բարեմտութեամբ սեպհականութեան 260
- Ն. Ունիցի՞ հաստատութիւն կարծիք օրէնսդիտաց, և թէ որ ու
 ներն բարեմտութեամբ, 'ի յայտնել տեառն գոյից, և զպտուղն
 վայելեալ պարտի հատուցանել 261
- ՆԱ. Որ ունի բարեմտութեամբ ոչ պարտի հատուցանել, ոչ զանտե-
 աւալ զարգատիս և ոչ շահեալ 262
- ՆԲ. Եթէ պարգևեցէ զոր ունին բարեմտութեամբ, 'ի յայտնել
 տեառն գոյից զինչ 263
- ՆԳ. Ի վաճառել բարեմտութեամբ ստացողին, ո՞ հատուցէ . . . —
- ՆԴ. Ի գործս բարեմտութեան արդար կշիռ է չիմաստ ումք . . . 264
- ՆԵ. Պարտք ալոց առ ազատ տէր իրացն երեքիկն —
- ՆԶ. Ի մեալ իրին յանտերունչ հաւատարութեան, ո՞ վայելեցէ 'ի
 նոյն 266

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Վ Է Ճ ա ի Դ ա Ր Գ Ի Ն Ե Լ Ե Լ :

Ն Է . Ի պարտուց առ միմեանս ծագեն տոհմային և ընկերական պարտք	267
Ն Ը . Զինչ վիճակն իցէ և քանի՞ օրինակ վիճակ մարդկան	—
Ն Թ . Բարոյական վիճակն կամ ընդակից է և կամ եկամուտ	268
Ն Ժ . Հաւասարութիւն մարդկան կարօտ է առաջնորդական ձեռին	269
Ն Ժ Ա . Մարդիկ ի բնական վիճակի ուսանին զպարտա իւրեանց յօրինաց բնութեան	270

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Վ Է Ճ ա ի Ը Ն Ի Է Դ Ե Լ Ե Լ Ե Լ :

Ն Ժ Բ . Մարդն առ ի ընդ զկարտուածի էանց ի վիճակ ընկերութե	271
Ն Ժ Գ . Զինչ ընկերութիւնն իցէ , և պէտք նորա ցուցանի երիւք	—
Ն Ժ Դ . Ընկերութիւնն ըստ նպատակին է չար կամ բարի	273
Ն Ժ Ե . Ընկերութիւնն է յօժարակամ կամ բռնազատ	—
Ն Ժ Զ . Ընկերութիւն պարզ և բազազրեալ , հաւասար և անհաւասար	274
Ն Ժ Է . Պարտք ընկերութեան	276
Ն Ժ Ը . Պարտք ընկերութեանց առ միմեանս	277

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Ա Ն Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ :

Ն Ժ Թ . Սահման ամուսնական ընկերութեան . մարթ է առնուլ զնոյն յերիս հայեցուածս	278
Ն Ի . Դաշն ամուսնութեան	—
Ն Ի Ա . Նպատակ ամուսնութեան , և կրկին անբաւականութեանց աղջք	279
Ն Ի Բ . Պատշաճ ակք ամուսնացելոց . իցէ՞ օրէն բռնազատել	280
Ն Ի Գ . Իցէ՞ օրէն առնել խօփր ընդ վիճակ ամուսնացելոցն	282
Ն Ի Դ . Ա . Պարտք ըծակցաց հաւատարմութիւն	—

ՆԻԵ . Բ . Պարտք՝ փոխադարձ ժամգաղութիւն	283
ՆԻԶ . Գ . Պարտք՝ սէր և համբերութիւն	—
ՆԻԵ . Դ . Իրուածք առն 'ի վերայ կնոջ	—
ՆԻԸ . Պարտք ըծակցաց ըստ բնական օրինաց	284
ՆԻԹ . Ամուսնութիւն իբրև գաշն քաղաքական	285
ՆԼ . Օրէնք ամուսնութեան առ նախնիս	—
ՆԼԱ . Ամուսնութիւն իբրև խորհուրդ եկեղեցւոյ	286

ԳԼՈՒԽ Դ .

Խնդիրք խորհուրդ յամուսնութեան :

ՆԼԲ . Ամուսնութիւն բազմանկողին	286
ՆԼԴ . Բազմանկութիւն օտար և 'ի բնութեան օրինաց	—
ՆԼԴ . Բազմապրութիւն քաղաքի բնութեան	289
ՆԼԵ . Խցէ հնար լուծանել զամուսնութեան կապ	—
ՆԼԶ . Լ'նհնար լինել ցուցանի և 'ի սուրբ գրաց	292
ՆԼԵ . Աղջականութիւն և բաժանմունք նորա	—
ՆԼԸ . Լ'զոն յուզիչ և 'ի խոտորնակ գիծ , և առաջնայն նորա	293
ՆԼԹ . Ամուսնութիւն յաղգ ուղիչ է անվաւեր	294
ՆԽ . Պատաճառ անվաւերն լինելոյ յաղգ ուղիչ	295
ՆԽԱ . Պատաճառ անվաւերն լինելոյ 'ի խոտորնակ մերձաւոր աղջին	—
ՆԽԲ . Պատաճառ հանգիսի հարսանեաց	296

ԳԼՈՒԽ Ե .

Ընկերութեան հայրտան և իշխանութեան :

ՆԽԴ . Հայրենի իշխանութեան չափ	297
ՆԽԴ . Ա . Ի խնամել զնոնոց զաւակաց	298
ՆԽԵ . Բ . Ի հրահանգութիւն օրգւոցն	—
ՆԽԶ . Իշխանութիւն հօր է առաջնորդական ըստ երկոց ժամանակաց ափոց օրգւոցն	299
ՆԽԷ . Կարիցն՝ օրգիք յառաջին փան սեփականեւ ինչ	300
ՆԽԸ . Հնար իցէ փոխել յաղ որ զիշխանութիւն հօր	—
ՆԽԹ . Լինիցի՝ երբեք իշխանութիւն 'ի սպանանել զօրգին	301
ՆԽ . Դադարիցի՝ երբեք իշխանութիւն հօր և պարտք հպատակու թեան օրգւոյ	303

ԳԼՈՒԽ Զ.

Պարտք ծնողաց և որդւոց:

ՆԾԱ. Պարտք ծնողաց է 'ի սնունդ և 'ի գաստարակութիւն . . .	305
ՆԾԲ. Չոր ինչ պարտին պահանջել ծնողք յորդուոց	—
ՆԾԳ. Կարևորք 'ի հոգւոյն հրահանգս Գիտութիւն, Ուսումն և Արուեստ	306
ՆԾԴ. Իզմբն հրահանգեալն յաստուածպաշտութիւն և 'ի սակաւա պետութիւն	307
ՆԾԵ. Ի յաջողուած գաստարակութեան չորեքին կարևորքն . .	308
ՆԾԶ. Պարտք որդւոց ամբողջին 'ի հինգ զլուխս	309
ՆԾԷ. Կարիցեն ամուսնանալ առանց հաւանութեան ծնողաց . .	310
ՆԾԸ. Եկր վերայ հիմեալ են պարտք որդւոց առ ծնողս . . .	311

ԳԼՈՒԽ Է.

Որդեգրութիւն:

ՆԾԹ. Իցէ որինուոր որդեգրութիւն	313
ՆԿ. Ոչ էն իրաւունք որդեգրելոյ և զինչ պայմանքն	—
ՆԿԱ. Իրաւունք որդեգրաց	314
ՆԿԲ. Խափանարարք ամուսնութեան յորդեգիրն	—
ՆԿԳ. Ելլոյ սկիզբն առնլոյ յորդեգիր	315
ՆԿԴ. Իրաւունք ժառանգութեան որդեգրելոյն	—

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ընկերութիւն քննութիւն:

ՆԿԵ. Վիճակ տեսնն և ծառայի և պարտք նոցա փոխանակու . .	316
ՆԿԶ. Քաղաքական օրէնք հանեն 'ի վերայ նոցա	317
ՆԿԷ. Կրկին ազգք ծառայութեան կենք և թշտակաւոր	318
ՆԿԸ. Մարկութիւն	—
ՆԿԹ. Որդեք սարկաց ծնանկցին սարսկք	319
ՆՀ. Տիրական իշխանութիւն զազարե 'ի հինգ պատճառս . .	320

ԳԼՈՒԽ Թ.

Առաքելի Ընկերութիւն:

ՆՀԱ. Բազմացումն առանին ընկերութեան	321
ՆՀԲ. Կապտակ տառնին ընկերութեան	—
ՆՀԳ. Կրկին ազգք պարտուց առանին ընկերութեան	322
ՆՀԴ. Պարտք իւրաքանչիւր անգամոցն	323

ԳԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱՂԳԱՅԻՆ ԻՐԱՆՈՒՆՔ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԶԻՆՁ ԱՁԳՆ ԻՑԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Պատկեր իրանի արքայի

Ա. Զինը և ազգն կամ պետութիւն	325
Բ. Ազգն և անձն բարոյական	—
Գ. Սահման իրաւանց արքայ	326
Դ. Բազմացումն արդի կամ պետութեան	—
Ե. Որոյց օրինաց հաստատելոյն արքայ	—
Զ. Զինը ևն իրաւունքն արքայ 'ի սկիզբն իւրեանց	327
Է. Իրաւունք արքայ կողմն կարեւորք	—
Ը. Եւ ևն անփոփոխք	328
Թ. Ազգքն ոչ կարեն փոխել ինչ իրաւունքն, կամ կալ ազատ 'ի պարտուց նորա	—
Ժ. Յընկերութիւն կարգեալ ևն ժարդիկ 'ի ընութենէ	—
ԺԱ. Կոյնպէս և արքայ ընդ արքայ	330
ԺԲ. Վարձան ընդ միմեանս ընկերութեան արքայ	331
ԺԳ. Ընդհանուր պարտք արքայ	—
ԺԴ. Մեկնաբանութիւն պարտուց ձեռնառութիւն միմեանց արքայ	332
ԺԵ. Երկրորդ ընդհանուր օրէնք արքայ ազատութիւն և ինքնիշխանութիւն	—
ԺԶ. Արդիւնք ազատութեանն	—
ԺԷ. Զանազանութիւն պարտուց և իրաւանց 'ի ներքինս և արտաքինս, 'ի կատարեալս և յանկատարս	333
ԺԸ. Հաւասարութիւն ազանց	334
ԺԹ. Արդիւնք հաւասարութեան արքայ	—
Ի. Ազգն ազատ տէր և գործոց իւրոց, յորս կատարեալ իրաւամբք ոչ կարիցեն արքայ ընդհանրել	—
ԻԱ. Հիմն կամուրք իրաւանց արքայ	—
ԻԲ. Կամուրք իրաւունք արքայ ընդդէմ եղծանողաց զիրաւունս արքայ	335

ԻԳ. Կանոն կամուր իրաւանց ազգաց	332
ԻԴ. Իրաւունք դատանց կամ ուխտի ազգաց	336
ԻԵ. Իրաւունք տոբորութեանց ազգաց	—
ԻԶ. Ընդ հանուր կանոն իրաւանց տոբորութից	—
ԻԷ. Դրական օրէնք ազգաց	337
ԻԸ. Սկիզբն ընդ հանուր ի զատանել զբնական իրաւունս ի կա- մուր իրաւանց	—

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՂԻՔ ԻՅԻ ԻՆՏԵՐՆԱԼ:

ԻԹ. Որպէս և առ ի՞նչ ծագումն քաղաքական ընկերութեան	338
Լ. Զանազանութիւն ազատութեան յինքնիշխանութենէ, և որ ինչոյնք զհետ գայ	339
ԼԱ. Պետութիւն և իշխանութիւն	340
ԼԲ. Իրաւունք ժողովոյն ի վերայ անդամոցն	341
ԼԳ. Այլ և այլ ազգք կառավարութեան	342
ԼԴ. Ո՞րք են ինքնիշխան պետութիւնք կամ ազգք ազատք	343
ԼԵ. Ազգք կապեալք ի յանհատաւոր զաշնաւորութեան	—
ԼԶ. Ազգ ազատ մտեալ ընդ պաշտպանութեամբ այլոց	—
ԼԷ. Ազգ հարկատու ազատ	—
ԼԸ. Վիճակաւ կամ կաշուածոց պետութիւնք ազատք	344
ԼԹ. Երկու ազգք հպատակեալք ընդ միով իշխանաւ են ազատք: Նոյնպէս և զաշնակից ազգք	345
Խ. Տէրութիւն ընդ իշխանութեամբ այլոյ անկեալ	—

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՅՑ ԵՒ ԳՐԱԴԱՆՈՒՅՑ ԱՂԻՔԻՆ ՈՒ ՆԻՆ:

ԽԱ. Ազգն պարտի գործել ի՞նչ զէպն բնութեան իւրոյ	346
ԽԲ. Եւրոպաց պահպանութեան և կատարելութեան ազգին	—
ԽԳ. Զինչ է վախճան քաղաքական ընկերութեան	347
ԽԴ. Պարտ է ազգին հակել ի պահպանութիւն անձին	—
ԽԵ. Նոյնպէս հակել և ի պահպանութիւն անդամոցն	348
ԽԶ. Ազգն ունի իրաւունս գործել զամենայն զկարեորտ ի փրկու- թիւն անձին	349
ԽԷ. Եւ պարտական է զգուշանալ յամենայն՝ որք կարեն պա- շտոս տալ կործանման իւրոյ	—
ԽԸ. Պարտի ևս ջանալ ի կատարելութիւն իւր և պետութեան իւրոյ	—
ԽԹ. Զգուշանալ յամենայն խոյնց կատարելութեան իւրոյ	350
Յ. Օրինակ	—
ՅԱ. Հարկ է ազգին ճանաչել զանձն	351

ԳԼՈՒԽ Դ .

Սահմանադրութիւնն Պետութիւնն, և պարտաւորութիւնն առ այն պարտք և
իրաւունքն ազգին :

ԾԲ .	Իշխանութիւնն հասարակաց	352
ԾԳ .	Սահմանադրութիւնը պետութեան	—
ԾԴ .	Ազգն պարտքի ընտրել զսահագոյնան	353
ԾԵ .	Իրաւունքն տեսչութեանն հիմնականք և քաղաքականք	—
ԾԶ .	Պահպանութիւնն սահմանադրութեանց և հպատակութիւնն օրինաց	355
ԾԷ .	Իրաւունքն ազգին 'ի կարգաւորել զսահմանադրութիւնն և զկա- ռավարութիւնս իւր	356
ԾԸ .	Կարել ազգն նորոգել զհիմնական կառավարութեանն	—
ԾԹ .	Եւ զսահմանադրութիւնս	—
Պ .	Յաղագս օրէնսդրական իշխանութեանն և եթէ հնար իցէ ար- դեօք նմա փոխել զսահմանադրութիւնս	357
ԿԱ .	Կարևոր զցուշութիւնն ազգին 'ի փոփոխել զհիմնական օրէնս	358
ԿԲ .	Ի ծագել հակառակութեանց զկառավարութեանն ազգն և դատար	—
ԿԳ .	Օտար պետութիւնք չունին իրաւունս ընդխառնիլ յայն	—

ԳԼՈՒԽ Ե .

Պէտքն, Պարտքն և Իրաւունքն :

ԿԴ .	Զպետաց	359
ԿԵ .	Զի կարգեալ են նոցին 'ի պահպանութիւնն և յօգուտ ընկե- րութեան	360
ԿԶ .	Զբուսոյ բարուց նոցա երևցուցիլ	362
ԿԷ .	Պարտք և իրաւունքն ազգին են 'ի գլուխս նոցա	—
ԿԸ .	Պարտք պետին են 'ի պահպանութիւնն և 'ի կառարեւադարձու- թիւնն ազգին	—
ԿԹ .	Եւ իրաւունքն յայն բերին	—
Հ .	Պարտքի նա ճանաչել զազգն	363
ՀԱ .	Իշխանութեան պետին տարածութիւնն և իրաւունք	—
ՀԲ .	Իշխանն պարտքի յարգել և պահել զհիմնական օրէնս	—
ՀԳ .	Կարիցէ պետն փոխել զօրէնս որք յիցեն հիմնականք	364
ՀԴ .	Պարտք և ինքն կալ յօրէնսն	—
ՀԵ .	Յորս պարտքի իշխանն հպատակել օրինաց	—
ՀԶ .	Անքն պետին է նուիրական և անմեղ	365
ՀԷ .	Կարիցէ ազգն նուաճել զբռնաւորն, և 'ի բաց կալ 'ի հնազան- դելոյ նմա	366
ՀԸ .	Համբարալիս 'ի մէջ իշխանաց և հպատակաց	369

ՀԹ. Պարտք հնազանդութեան հպատակաց առ ի իջանս	370
Ձ. Յձր գէպս իցէ հնար ընդգէժ կող պէտին	—
ՁԱ. Յաղագս պաշտօնէից	373

ԳԼՈՒԽ 2.

Պէտքս ինչն ընդհանուր, Յետգործսն իմ խառնութիւնսն
 և անհանգիստ հարկսնսն :

ՁԲ. Յաղագս ընտրանաւ պետութեանց	375
ՁԳ. Թաղաւորքն կողքեաց ընտրանաւ իցն պետք ճշմարտոյ	—
ՁԴ. Պետութիւնն յաջորդական և ժառանգութեամբ . և ծա- դութիւն իրաւանց յաջորդութեան	376
ՁԵ. Այլապէս ծագումն յաջորդական պետաց, որ բերի ի նոյն	—
ՁԶ. Աշխարհակալէն և գոյն տէր երկրին տացն իրաւունս	—
ՁԷ. Ազգն տէր և փոխէլ զկարգն յաջորդութեան	377
ՁԸ. Հրաժարումն	—
ՁԹ. Զկարգն յաջորդութեան պահել արժան է	378
Ղ. Տեսուչ	—
ՂԱ. Պետութեանն լինել անբաժանելի	379
ՂԲ. Ում իցէ անկ հասանել զգառաստան վիճից ի յաջորդութիւն պետութեանն	—
ՂԳ. Օտար պետութեան ոչ է անկ հասանել գառաստան զիրա- ւանց յաջորդութեան	380
ՂԴ. Զինչ ժառանգակալ պետութիւնն իցէ	—
ՂԵ. Ի յանապետութիւնն է անաշխատիսիկ	—
ՂԶ. Պարտք իջնանին, որոյ ի ձեռս է ընտրել զիր զյաջորդ	382
ՂԷ. Հաւանութիւն, գանձաւ լռելեայն	—

ԳԼՈՒԽ Է.

Սիւնսն զոգտնուող իմ խառնութիւնսն :
 Ե. Ինչն անկ ճշմարտութեանսնսն :

ՂԸ. Փայծ ընկերութեան առ դործս աստուած պաշտութեան	383
ՂԹ. Սկզբունք կարեւորք յուզիչ աստուած պաշտութիւն	385
Ճ. Արդեօք արժան իցէ պետութեան հետաքտել զճշմարտու- թիւն հաւատոյ իւրոյ	—
ՃԱ. Դիտումն պետութեան պարտի ուղղիլ առ բարեպաշտութիւն և առ կրօն	386
ՃԲ. Պատճառ ոչ ճանաչելոյ ազգի զճշմարտութիւն	387
ՃԳ. Պարտք իւրաքանչիւր անձանց ի խաղաղացանել զնիզձ ժապ ի խնդիր ճշմարտութեան ելելու	388
ՃԴ. Պարտք և իրաւունք ազգին ի հաւատոյս	389

ՃԵ . Պատճառ տարաձայնութեան աղբիւն և դարձան	330
ՃԶ . Յետ գտանելոյ զճշմարտութիւնն՝ ո՞րպէս պարտ իցէ լինել ընթացից պետութեան	331
ՃԷ . Ունիցի՝ պեան իշխանութիւն յիւս կրօնի	—
ՃԸ . Աղատութիւն կրօնի	332
ՃԹ . Պատճառ զանազանութեան քաղաքական իշխանութեանն յե- կեղեցականէն	334
ՃԺ . Աղատութիւն ուխտին Եկեղեցւոյ յաշխարհական տաննէ	335
ՃԺԱ . Ինքնիշխան տէրութիւն ուխտի Եկեղեցւոյ օգնեաց մեծապէս պետութեանց	—
ՃԺԲ . Ո՞ր կարգ իցէ ընտրութեան պաշտանէից Եկեղեցւոյ	337
ՃԺԳ . Ազգասօրիկ և Եկեղեցին	—

ԳԼՈՒԽ Ը .

Խնակ գիտելի Ազգի և Երկրագործական :

ՃԺԴ . Պեան պարտի պատրաստել զառատութիւն	399
ՃԺԵ . Փայթ ՚ի մէջ տանու ունելոյ գործաւորս	—
ՃԺԶ . Մի թողուլ ճարտարաց հեռանալ յաշխարհէն	—
ՃԺԷ . Վաճառելութիւն կարեւոր ՚ի զարդացումն արուեստից և ճար- տարութեանց	400
ՃԺԸ . Օգուտ երկրագործութեան	401
ՃԺԹ . Օրէնք ևն կարեւորք երկրագործութեան	—
ՃԻ . Մի հարստահարել զմշակս	—
ՃԻԱ . Եւ մի զգուշել, ալ ընդ հակառակն ունել ՚ի պատուի զմշա- կութիւն	402
ՃԻԲ . Բնական պարտք մշակելոյ զերկիր	—
ՃԻԳ . Շտեմարանաց հասարակաց պէտքն խափանեալ	403

ԳԼՈՒԽ Թ .

Յաշխարհի վաճառականութիւն :

ՃԻԴ . Վաճառականութիւն ներքին և արտաքին	404
ՃԻԵ . Օգուտ ներքին վաճառականութեան	—
ՃԻԶ . Օգուտ արտաքին վաճառականութեան	—
ՃԻԷ . Պարտք ՚ի բարգաւաճեցուցանել զվաճառականութիւն ներքին	405
ՃԻԸ . Երջնակէս և զարտաքինն	—
ՃԻԹ . Հիմն իրաւանց վաճառականութեան և գնելոյ	—
ՃԼ . Խափանումն օտար վաճառաց	406
ՃԼԱ . Աղբ իւրաքանչիւր պարտի անմին սահմանել զորէնս վաճառա- կանութեան	407
ՃԼԲ . Ո՞րպէս իցէ հնար ստանալ կառարեալ իրուումս յարտաքին	

վաճառականութեան	407
ՃԼԴ. Թաղապետութիւն եւ թ վաճառականութեան	—
ՃԼԴ. Եկրաւունս վաճառականութեան լինիցի նախագրութիւն.	408
ՃԼԵ. Հաստատելն 'ի գաւն է աննախագրելի	409
ՃԼԶ. Մենավաճառութիւն եւ անբաժ յալլոց ընկերութիւն	410
ՃԼԿ. Դեռութիւնք գործոց վաճառականութեան	411

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Խնամք արհեստի չափադրելոց եւ իրաւունք բռնի տնայնացից :

ՃԼԸ. Օգտութիւնք արքունի ճանապարհաց ջրաղաց եւ ջրակոյց	411
ՃԼԹ. Պարտք ակրութեան առ այն	—
ՃԽ. Եւ իրաւունք նոցա	412
ՃԽԱ. Հիմն իրաւանց բաժից	—
ՃԽԲ. Զեղծութիւն իրաւունս բաժից	—

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Յաւագութիւն արհեստի եւ քաղաքականութեան :

ՃԽԳ. Դրամն հասանի յանուն պետութեան	413
ՃԽԴ. Պարտք ազգին եւ իշխանին 'ի վարեւ 'ի գործ գործաթն.	414
ՃԽԵ. Եւ իրաւունք նոցա	—
ՃԽԶ. Երեսն տնայնիցին ազգք ընդգէմ միմեանց 'ի պատճառս ար.	—
Ժամայն	415
ՃԽԸ. Դրամափոխութիւն եւ օրէնք վաճառականութեան	—

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Երկրորդ հոգսն արհեստի եւ քաղաքականութեան :

ՃԽԸ. Ազգն պարտք լինել զհետ խաղաղական կենաց եւ երջանկութեան 'ի ձեռն կրթութեան	416
ՃԽԹ. Պէտք կրթութեան մանկական հասակին	417
ՃԽԺ. Պէտք գիտութեանց եւ արուեստից	—
ՃԽԱ. Իցն ազատութիւն իմաստասիրութեան	418
ՃԽԲ. Պարտ է ազգեւ 'ի սիրտս զտէր առաքինութեան եւ զմերժումն	420
ՃԽԳ. Ազգն ծանկոյց յայտ զգիտումն իշխանին	421
ՃԽԴ. Պարտք առաջնորդաց ազգին 'ի գիտումն եւ 'ի կամս	422
ՃԽԵ. Ուղղել եւ զգիտումն քաղաքացւոց	—
ՃԽԶ. Եւ 'ի սիրտս զտէր հայրենեաց	—
ՃԽԸ. Ազգիւր սիրոց հայրենեաց եւ պարտուց առ ընկերութիւն	423

ՃԾԸ . Սէր ազգին առ ինքն անկաւոր առաւել առաջնորդաց . . .	423
ՃԾԹ . Զմեջ հայրենիքն իցեն	—
ՃԿ . Դրժումն սիրոյ հայրենեաց	424
ՃԿԱ . Փառք ընտիր քաղաքացւոց և օրինակք	—

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

ՅԷԼԻՑ ԵՐԵՐԻՆԻՆ Ե ՔԷԼԻՑԻՆԻՆ :

ՃԿԲ . Արդարութիւնն պարտի թագաւորել յազգին	425
ՃԿԳ . Հաստատութիւն ընտիր օրինաց	426
ՃԿԴ . Պաշտօնութիւն նոցուն	427
ՃԿԵ . Պարտք գլխաւորաց ազգին և ընտրութիւն գաւառորաց	—
ՃԿԶ . Ատենք կարգեալք պարտին գասել զարքունտկանն գէպս	—
ՃԿԷ . Հաստատութիւն գերագոյն տաննի որոյ վճիռ իցէ անգարմ	428
ՃԿԸ . Իշխանն պարտի կաշ յորոշումն հաստատանին	—
ՃԿԹ . Նա և պաշտպան իշխանութիւն հաստատորացն և վճռոյ նոցուն	429
ՃՀ . Իրաւարարութիւն վարձահատոց , բաժանումն պաշտամանց և հատուցումն վարձուց	—
ՃՀԱ . Պատիժ յանցաւորին , հիմն իրաւանց պատժելոյ	430
ՃՀԲ . Օրէնք քննաստատարութեան	431
ՃՀԳ . Չափ պատժոց	—
ՃՀԴ . Չափ և պախան օրինաց և ընտրչաց	432
ՃՀԵ . Յաղագս տեսչութեան	—
ՃՀԶ . Մենամարտութիւն կամ բաղկումն առանձին	433

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

ԵՐԵՐԻ ԷԼԻՑԻՆ ԵՆԻՆ ԵՆԻՆ Ե ԴԱՐԱՊԵՐԵՆԻՆԻՆ
ԸՆԴԴԻՄ ԲԷՆՈՒՄԵՆ Ե ԺԱՅՆ ԱԶԳԻՆ :

ՃՀԷ . Ազգն պարտի պատասխարիլ ընդգէմ արտաքին յարմարմանց	434
ՃՀԸ . Ո՞րպէս լինիցի ազգն բազմամարդ և արի	—
ՃՀԹ . Յաղագս ճօխութեան	435
ՃՁ . Հաք և հարկք պետութեան	436
ՃՁԱ . Ոչ է պարտ ազգին լինել զհետ մեծութեան անարժան ճա	—
ՃՁԲ . Էթէ զօրութիւնն է ի համեմատութեան ընդ այլոց	—
ՃՁԳ . Փառքն է օգտաւէտ յոյժ	437
ՃՁԴ . Զխնդ իցէ հնար բերել ի մեռս զճմարիտ փառս	—
ՃՁԵ . Պարտք իշխանին առ այն	—
ՃՁԶ . Պարտք քաղաքացւոց	438
ՃՁԷ . Վատասկել ի նուազումն փառաց ազգին է անիրաւել ընդ	—
գէժ նմին	439

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Յարգութեամբ շնորհակալ եմ իմ հարգանքներս
 ինչպէս որ ինչպէս որ ինչպէս
 ինչպէս ինչպէս ինչպէս :

ՃԶԸ . Պաշտպանութիւն	440
ՃԶԹ . Կառավար Հայաստանի ազգին ընդ իշխանութեամբ պաշտպան	—
ՃԶԺ . Լալ և ալ ազգ Հայաստանութեան	441
ՃԶՂ . Դաշն Հայաստանութեան լուծանքի պահանջ պաշտպանութեան կամ Հայաստանութեան	—
ՃԶՊ . Իրաւունք ազգին կրնի լուծանք	442
ՃԶՊ . Հայաստանութիւն ազգին ընդ հարգանքով, յանձն լեալ բոլորովն ի նա	—
ՃԶՂ . Պարտք անդամաց պետութեան, կամ Հայաստանին ի վտանգէն իւրեանց	443
ՃԶԻ . Իրաւունք Հայաստանին յորժամ լեալ լինի անաւտ	—

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Հարգանքներս ինչպէս որ ինչպէս որ ինչպէս :

ՃԶԶ . Իրաւունք գրաւման աշխարհի	444
ՃԶԷ . Սեփականութիւն անաւտուն է երկրի	445
ՃԶԸ . Եթէ ինչ ինչ գէտ գրաւել անաւտ աշխարհին, յորժամ ինչն բնակիչ սակաւք ինչն ազգութիւնք թափառականք	—
ՃԶԹ . Յաղագս գաղթականաց	446
Մ . Չի՞նչ հայրենիքն ինչ	—
ՄԼ . Եւ ո՞րք կրնին բնակիչք	447
ՄԲ . Յաղագս քաղաքացիութեան	—
ՄԳ . Որդի քաղաքացւոյ ծնեալ յետք երկրի	—
ՄԴ . Եթէ անքն ի նաւու, ի ճակատու պատերազմի, ի պաշտպանութեամբ պետութեան	448
ՄԵ . Կայանն զինչ է	—
ՄԶ . Թափառականք	—
ՄԷ . Ինչ հարց լեալ զհայրենիս	449
ՄԸ . Ինչ քան հեռանալ ի հայրենիս սահմանեալ ժամանակու	—
ՄԹ . Ո՞րք ինչն իրաւունք թողոյ զհայրենիս	—
ՄԺ . Եթէ հեռութիւն, Լալս, Լալստաճանութիւն	450
ՄԺԱ . Կորիցն ազգն պատեալ զյանցուցեալ յետք երկրի	451
ՄԺԲ . Կարէ յաղագսութիւն ազգի ժողովան	452

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՅԵՂԵՔԻ ԳՐԻՆ ԿՈՄԵՐԻՈՅ, ԿՐԴԵՐԻՈՅ ԵՒ ԽԱՆԻՈՅ:

ՄԺԳ. ԳՐԻՆ ազգին և բաժանմունք նոցուն	453
ՄԺԴ. Ստացումն պետութեան գրից հասարակաց	—
ՄԺԵ. Տնտեսութիւն հաթից գրից հասարակաց և յիշխանութեան պետին	—
ՄԺԶ. Զինչ հարին իցէ	454
ՄԺԷ. Կարէ ազգն պահել անձին զիրաւունս հարկապահանջութիւն	—
ՄԺԸ. Պարտք զգուշութեան իշխանին 'ի ծախել զժողովեալ գրամս սակին	455
ՄԺԹ. Իշխանութիւն գրից ազգին և զօգեալ ընդ հրամանահան իչ խանութեան	—
ՄԻ. Իշխանութիւն պետին 'ի վերայ հասարակաց գրից	456
ՄԻԱ. Իշխանն կարէ սահմանել զօրէնս 'ի պէտս հրապարակական գրից	—
ՄԻԲ. Կարիցէ ազգն տարացուցանել զգոյս	457
ՄԻԳ. Իւրաքանչիւրոց ոմանց իցէ թոյլ տանուլ 'ի պէտս զհրապար ակական գոյս	458
ՄԻԴ. Իրաւունք կանխման յառնուլ 'ի պէտս զհրապարակական գոյս	459
ՄԻԵ. Պարտք պահպանութեան և նորոգութե՛ն գրիցն հասարակաց	—
ՄԻԶ. Սահման տղատութեան գրից մասնականաց	—

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՕՊԵՐԱՅԻՆՈՅ ԳՐԻՆ ԿՈՄԵՐԻՈՅ ԽԱՆ ԻՍԼԱՄԻՈՅ ԵՒ ԽԱՆ ԽԱՆ ԻՆՉ ԳԵՐԵՆԻՈՅ:

ՄԻԷ. Իշխան և ազգն տարացուցանել զիւր հասարակաց գոյս	460
ՄԻԸ. Պարտք ազգին 'ի պահպանութիւն գրից իւրոց	—
ՄԻԹ. Իշխանն ոչ կարէ տարացուցանել զգոյս հասարակաց	461
ՄԻԱ. Ըզն կարէ տալ նմա զայդ իշխանութիւն	—
ՄԻԲ. Օրէնք տարացուցման գրից ազգին տա ազգ տօտր	—
ՄԻԳ. Օտարացուցումն մասին իմն պետութեան	462
ՄԻԴ. Իրաւունք չքելոյ մասին պետութեան	—

ՄԼԴ. Չգետոց որ 'ի ձիւ երկուց զճախաց	463
ՄԼԵ. Իրաւունք գետափանց	464
ՄԼԶ. Իրաւունք 'ի փոփոխել գետոյն ամենայնիւ զնթացս	—
ՄԼԿ. Չիտակ իրաւանց պըտց.	465
ՄԼԸ. Որ ինչ որէնք զիւաց	—
ՄԼԹ. Չլծաց 'ի բաժանումն կալուածոց մասնաւորաց	—
ՄԽ. Պէտք ծովու	466
ՄԽԱ. Ոչ ուրաք ընդ իշխանութեամբ կորեն անկանել խորք ծովու	—
ՄԽԲ. Մարթ է տանալ առանձին իրաւունս գաղանց, ալ ոչ է նա.	—
Խաղրութեամբ	—
ՄԽԳ. Չծովս մերձաւորս ափանց որէն է առնուլ 'ի սեփականութիւն	—
ՄԽԴ. Ալ պատշառ սեփականութեան ծովուց.	467
ՄԽԵ. Եթէ վաղ ձգիցին իրաւունք ծովափայտութեան	468
ՄԽԶ. Ծովափունք և նաւահանգիստք, նեղուցք և ծոցք	—
ՄԽԷ. Գրաւումն ծովու	469

ՄԸՄՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՊԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ԸՋԳԻ ԸՆԳ ԸՅԼՈՅ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Զինվորները պարտաւորւած են իրենց հայրենիքը պաշտպանել, և իրենց հայրենիքը պաշտպանելու համար զոհուիլ:

ՄԻԸ. Հին ընդհանուր պարտաւորւած ազգաց որ առ միմեանս	470
ՄԻԹ. Պատերազմի բարեմարդութեան և հին պայքարի	471
ՄԻՍ. Պարտաւորւած ի պաշտպանութեան աշխատանք	472
ՄԻՍԱ. Պարտաւորւած ի պաշտպանութեան աշխատանքի ի ստիճան և կամ յանձն	—
ՄԻՍԲ. Եւ նպատակը ի կատարելութեան աշխատանք	473
ՄԻՍԳ. Իրաւունք ինքնուրոյն զինուոր բարեմարդութեան	474
ՄԻՍԴ. Սեր ազգաց առ իրենց, և օրինակ բարեաց և փոխ փոխաց	475
ՄԻՍԵ. Ի բարեմարդութեան ոչ է պարտ խորել զկրօնս	476
ՄԻՍԶ. Պատերազմի ինքնուրոյն բարեմարդութեան	—
ՄԻՍԷ. Ազգի լինելու արժան հարստահարել զազգ	477

ԳԼՈՒԽ Բ.

Սահմանադրութեան ազգաց:

ՄԻԸԸ. Ընդհանուր պարտաւորւած վաճառականութեան ազգաց, և պէտք	478
ՄԻԹԹ. Ազատութեան վաճառականութեան	479
ՄԻԿ. Պէտք զաշխարհ վաճառականութեան	—
ՄԻԿԱ. Ազգ զաշխարհ վաճառականութեան	480
ՄԻԿԲ. Մարմն է ի զաշխարհ արդարութեան ընդ օտարաց, և	—
ՄԻԿԳ. Կարել ազգն անմիջական զվաճառութեան իրենց	481
ՄԻԿԴ. Բարեւոյն	—
ՄԻԿԵ. Իրաւունք և պարտաւորւած բարեւոյն	482

ԳԼՈՒԽ Գ .

Յւշագիւ ձեռնառնութեան ազգայն և հասարակական, և անհատիկ նշան և
չարտի նշանի պատճառ . և որ ինչ ինչն ինչն անհատական ին իրաւունք :

ՄԿԶ . Մեծափառութիւն ազգին կամ իշխանական պետութիւն .	482
ՄԿԷ . Հաւատարութիւն նոցուն և տախնան պատուոյն	483
ՄԿԸ . Ազգ վարչութեան շտանանէ իւրք մեծափառութեան ազգին .	—
ՄԿԹ . Պատիւ և անուն պետի շնորհեալ յազգին	484
ՄՀ . Պարտք ազգաց զարտոյ տալոյ նմա զնոյն պատիւ	—
ՄՀԱ . Յեղանակ ստանալոյ զիրաւունս պատուոյ և անունն զա- տուոյ	485
ՄՀԲ . Պարտք անհատութեան պետացն ի միմեանց	—
ՄՀԳ . Պարտք են պետին պահել զմեծափառութիւն իւր	486
ՄՀԴ . Իրաւունք յապահովութեան	—
ՄՀԵ . Չիտանիլ ի վարչութիւնս ալլոց	487
ՄՀԶ . Պաշտպանութիւն կրօնից	489

ԳԼՈՒԽ Դ .

Իրաւունք ազգին աշխուշ հալածութեան ի վերայ գործոյ և
գոյիլն աստուծոյն իւրոյ :

ՄՀԷ . Պարտք վեժխնդրութեան պետին զանիրաւութեանց ընդդէմ աշխարհին, և պաշտպանութեան քաղաքացւոց	491
ՄՀԸ . Չէ արժան զգործս առանձնականաց վերագրել ազգին	492
ՄՀԹ . Որ ինչ իրաւունք թշնամանելոյն	—
ՄՁ . Պարտք պետի առ տարն փոստատարոս	—
ՄՁԱ . Իշխանութիւն ազգի ի վերայ գոյիցն	493
ՄՁԲ . Գոյք քաղաքացեալ առ աշտ տար ազգաց են գոյք ազգին	494
ՄՁԳ . Դատողական իշխանութիւն ազգի	—
ՄՁԴ . Ո՞ր իցեն կորցին և անապատ	—
ՄՁԵ . Իրաւունք գրաւելոյ զանեքունչ գոյս	495
ՄՁԶ . Յանկալ ելանել ըստ տահման և հարստահարութիւն	—
ՄՁԷ . Գրաւունք նորոյ անեքունչ երկրի	497
ՄՁԸ . Գերդատանք ինքնտէտրք	—

ԳԼՈՒԽ Ե.

Կանոն լիակատարության, և զոր ինչ իրական հասնում ապագային	498
Բերելու արդարություններ և արդարություններ	499
ՄՁԹ. Յաղագս մասների օտարականի յաշխարհն	498
ՄՂ. Պարտք նորա ի մուսու յաշխարհն	499
ՄՂԸ. Ո՞ր ժառանգեալի զօտարականն	—
ՄՂԲ. Իրաւունք պանդխտի	—
ՄՂԳ. Կարիքն օտարականն ստանալ հաստատուն ստացուածս	500
ՄՂԴ. Զամուսնութենէ օտարականաց բանք	—
ՄՂԵ. Որք իցեն իրաւունքն այնքիկ յորոց չիցէ հնար ընկել զմարդիկ	—
ՄՂԶ. Իրաւունք յաւելուածք ի նախկին անսեպչական վայելից	501
ՄՂԷ. Իրաւունք հարկի	—
ՄՂԸ. Իրաւունք անցից	502
ՄՂԹ. Իրաւունք բնականաւոր յերկիր օտար	—
Յ. Պէտք անսպառ գոյից, և գործք որք ոչ բերին ի վնաս	503

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յաւագործի որ առ աշխարհն իրաւունքներն և պարտքներն ինչպէս պիտի լինեն և պիտի իրաւունքներն և պարտքներն ինչպէս լինեն:

ՅԱ. Ընդհանուր պարտք տեսան գոյից	504
ՅԲ. Յաղագս անցից որք ընեն ի վնաս	505
ՅԳ. Մարդասիրութեան պարտք ազգի	—
ՅԴ. Թէ զինչ իցէ նախագործութիւն	—
ՅԵ. Պարտքն նախագործութեան	506
ՅԶ. Նախագործութիւն անխելատակ	—
ՅԷ. Պատճառ լուծեան և նշան բողոքարկու	—
ՅԸ. Նախագործութիւն հիմնեալ ի ջոյշս տեսան գոյից	—
ՅԹ. Նախագործութիւն ի մէջ ազգաց	507
ՅԺ. Թէ զինչ ուխտն և գաշն իցեն	508
ՅԺԱ. Որք են իրաւունք մասների յուխս	509
ՅԺԲ. Ուխտն է վաւեր և հարստահարութեամբ ոչ լուծանի	—
ՅԺԳ. Ոչ ինչ է ուխտն կռեալ ի վնաս աշխարհին	510
ՅԺԴ. Նշնանքն և որ առ անիրաւելիցէ, և առ յանպատշաճն միմի	—
ՅԺԵ. Չէ մարմն մասնել ի նոր ուխտ հակառակ առաջնոյն	—
ՅԺԶ. Ազգք ուխտի գաշանց	511
ՅԺԷ. Միաձայնութիւն ուխտի ընդ պարոս որ առ անձն	512
ՅԺԸ. Դաշն առ ի չարատահարել	—
ՅԺԹ. Դաշն պարտուց կամաւորացն գործոյ որք ընեն յորեն բնութեան	—

ՅԻԵ. Առ ինչ տարիքն առհաստից ալք, դրուք և պատահեք . . . —	
ՅԻԶ. Կարևոր է առհաստից կանոն մեկնութեան ուխտի, և որք իցնն այնորիկ 531	
ՅԻԻ. Ինչ պարտ է իմանալ զբառս ըստ միտս հասարակաց խոսից . . . 533	
ՅԻԼ. Մարմ է ամբողջել կամ ընդարձակել զինանակութիւն բառից . . . —	
ՅԻԹ. Զինչ յեղծանել զմեծանս երկուց դաշանց 534	

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Հետոյ Եւսեբիոս զինչ աղագ ընդ Գրեգորիոս :

ՅԾ. Ընդհանուր կանոն ցածուցանելոյ զվէճս 535	
ՅԾԱ. Իցն անկ ազգի յեսս կալ յիրաւանցն և լցանգատել —	
ՅԾԲ. Հնարք բաղանդէմք վախճան առնելոյ վիճից 536	
ՅԾԳ. Բանակցութիւն և ժողով 538	
ՅԾԴ. Իրաւունք յայանիք և էտիանք, և իրաւունք երկրայիք և կա- րեայիք —	
ՅԾԵ. Օրէնք համաշարք կողեցեալ Թալիոն 539	
ՅԾԶ. Այլ և ալ ազգք վերաւոյ քինու իրաւանց առանց յարմարե- լոյ ի պատերազմ 540	
ՅԾԷ. Որոց իրաց լինիցի գրաւումն 541	
ՅԾԸ. Որք կոչին պատճառք գրաւման գոյից, նորին պարտին առ- գանել —	
ՅԾԹ. Յինչ պատճառաց լինիցի գրաւումն 542	
ՅԿ. Զի պարտ արդելուլ զգրաւումն օրինաւոր —	
ՅԿԱ. Պատճառ գրաւման և պատերազմի —	

530 Երազմուս	530
531 Երազմուս	531
532 Երազմուս	532
533 Երազմուս	533
— Երազմուս	534
535 Երազմուս	535
536 Երազմուս	536
— Երազմուս	537
538 Երազմուս	538
— Երազմուս	539
540 Երազմուս	540
— Երազմուս	541
542 Երազմուս	542
— Երազմուս	543
544 Երազմուս	544

ՄԸՄՆ ԵՐՐՈՐԳ

ՅԵՂԸԳՍ ԻՐԵՒԸՆՑ ՊԸՏԵՐԸՋՄԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Անի գոթերու վերին և իջնուստ յարտաբերելու շնորհ, և ոչ
ինչ առ այն գեթ:

ՅԿԲ. Սահման պատերազմի	544
ՅԿԳ. Իրաւունք պատերազմի է 'ի ձեռս պետութեան	—
ՅԿԴ. Պատերազմն է պաշտպանողական և հարուածական	545
ՅԿԵ. Թէ ո՞րք իցեն գործիք պատերազմի	—
ՅԿԶ. Իրաւունք զորս ժողովելոյ	—
ՅԿԷ. Պարտք քաղաքացւոց մտանելոյ 'ի զորս ժողով	546
ՅԿԸ. Թռչակ և զաղարք զորաց	—
ՅԿԹ. Հիւանդանոցք և անկէլանոցք	—
ՅՀ. Յաղագս վարձաւոր զորաց	547
ՅՀԱ. Որ ինչ պարտք են զորաց	548
ՅՀԲ. Մատեան զինուորական օրինաց և հրահանգք նոցա	—
ՅՀԳ. Աստիճանք հրամանատարութեան 'ի պատերազմի	—
ՅՀԴ. Եթէ ոք վարի իշխանութեամբ զոր ոչ ունի	549

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ընդհանրական իրաւունք և պատճառաց պոթելու:

ՅՀԵ. Ոչ 'ի թեթեւ պատճառս մղի պատերազմ	549
ՅՀԶ. Պարտք և պատշաճութիւնք պատերազմի	550
ՅՀԷ. Անիրաւ պատճառք պատերազմի	551
ՅՀԸ. Ո՞րպէս վարիլ անկ իցէ ընդ ազգի պատերազմողի	552
ՅՀԹ. Հարուածական պատերազմի պէտք	—
ՅՁ. Իցեն իրաւունք առ ընդարձակելոյ զպետութիւն յառնել 'ի պատերազմ	553
ՅՁԱ. Զինչ արդարաւիշութիւնն իցէ տեսչական	—
ՅՁԲ. Ո՞րպէս իցէ պարտ վարիլ ընդ ազգի անպատճառ պատրաստ տելոյ 'ի պատերազմ	554

ԳԼՈՒԽ Ե.

Իրանի արքայի գահին, և Ա. Յուսուֆ Իրանի և
Նիսիսի արքայի գահին խնամարար :

- ՆԲ. Սկիզբն իրաւանց ընդդէմ ազգի յարգար պատերազմի . . . 565
 ՆԳ. Չեն իրաւունք սպանանել զթշնամի զէնընկէց . . . 566
 ՆԴ. Փոխարինութիւն վրիժուց քինուն . . . —
 ՆԵ. Իցեն իրաւունք մատնելոյ ի մահ՝ զգորապետ որ չկամիցի
 լինել անձնատուր, զքինաւոր դատաւիք և զժողովուրդն . . . —
 ՆԶ. Դաւ, մատնութիւն, ըրտնութիւն, խարկանք . . . 567
 ՆԷ. Իցէ օրինաւոր գաւառնանէլ զթշնամին, և թոյն խառնել ի
 բաժակ նորա . . . 568
 ՆԸ. Նոյնպէս և թիւնալից զգէնան պատրաստել, և ի ջուրս թոյն
 խառնել . . . 569
 ՆԹ. Բարեմարդութիւն առ թշնամին . . . —
 ՆԻ. Մեծարանք առ անձն թագաւորի թշնամուն . . . 570

ԳԼՈՒԽ Զ.

Իրանի արքայի գահին, և Ա. Յուսուֆ Իրանի և
Նիսիսի արքայի գահին խնամարար :

- ՆԺԱ. Գոյք թշնամուն ի պատերազմի . . . 571
 ՆԺԲ. Կանոն լղէ զժողովոյ լիտանութեամբն ի պատերազմի, և եթէ
 զինչ պահանջ իցէ . . . 572
 ՆԺԳ. Եթէ իցէ անիրաւ պատերազմն մղեալ, առ բնէ թողուցուն
 ազգք . . . —
 ՆԺԴ. Զորականք և զորադուխք յանցանիցն յանիրաւ պատերազմի . 573
 ՆԺԵ. Որո՞ց իրաց իցեն իրաւունք տիրանալոյ ի պատերազմի . . 574
 ՆԺԶ. Իրաւունք յետադարձութեան . . . —

ԳԼՈՒԽ Ե.

Իրանի արքայի գահին, և Ա. Յուսուֆ Իրանի և
Նիսիսի արքայի գահին խնամարար :

- ՆԺԷ. Հպատակք ոչ կարեն բուռն հարկանել թշնամանական դոր
 ծոյ ինքնահրաման . . . 576
 ՆԺԸ. Եթէ հիմնեալ իցեն կրկին ազգք հրամանաց պետին . . . —
 ՆԺԹ. Կարիցեն առ անձնականք առ ձեռն պատերազմին անհրաման . 577
 ՆԻ. Իցէ թող զբարեանց գործելոյ ինչ անհրաման . . . —

- ՆԻԱ. Ից՛ն պարտ պետին առնել հասուցումն փաստաց ժողովրդեան
 կրելոց Դ պատճառս պատերազմի —
 ՆԻԲ. Թե՛ զի՛նչ զինացազարն իցե 578
 ՆԻԳ. Զի՛նչ է ուխտն տալոյ զմեռն հաշտութեան —

ԳԼՈՒԽ Ը.

Աղանձակի, Աշտիկի և Փրկանի գերեզմանքի մասին.

- ՆԻԴ. Զի՛նչ Անցազիրն իցե և Ազահաճազիր 579
 ՆԻԵ. Զի՛նչ Փրկանքն իցե —
 ՆԻԶ. Զքաղաքական պատերազմաց 580

- 580 ճակնայացում ինչ լինի ձեռն
 580 ճակնայացում լինի միայն յնապառն ճակնայացում
 580 ճակնայացում լինի միայն յնապառն ճակնայացում
 — ճակնայացում լինի
 580 ճակնայացում լինի միայն յնապառն ճակնայացում
 580 լինի ճակնայացում լինի ճակնայացում
 լինի ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- 580 ճակնայացում լինի ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

- ճակնայացում
 ճակնայացում լինի ճակնայացում

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԳ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ԽԱՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԸՌԸՔՈՒՄՆ ԴԵՍՊԱՆԸՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Յաջօք խաղալու-նէան և պարտ պահանջ-նէան պնդիլ :

ՆԻԻ. Թէ զինչ իցէ խաղաղութիւն	582
ՆԻԲ. Պարտք մարդկան ևս առաւել պէտքն պահելոյ զխաղաղութիւն .	583
ՆԻԹ. Իցէն այլ պարտք թագաւորին	584
ՆԼ. Դաշն խաղաղութեան	—
ՆԼԱ. Ե՛րբ և զի՞նք հաստատեցնի դաշն խաղաղութեան	585
ՆԼԲ. Ո՞րպէս պարտ իցէ լինել անդրադարձութիւն իրաց . . .	586
ՆԼԳ. Ի լուծումն դաշնն ուխտի խաղաղութեան ոչ ինչ պատճառք զորեցեն	—
ՆԼԴ. Դարմանք ՚ի զանցանել զհաստատմով ինչ յետևարի դաշն խաղաղութեան	588

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իշխանի գնդակ-նէան իմ առաւելոյ և ընդունելոյ
հասարակաց պաշտօնէան :

ՆԼԵ. Կարևոր է ամենայն ազգաց առնել հազորդութիւն ընդ միմեանս .	588
ՆԼԶ. Այցք հազորդակցին ընդ միմեանս ընդ ձեռն հասարակաց պաշտօնից	589
ՆԼԷ. Իրաւունք պետական իշխանութեանց առաքելոյ և ընդունել լոյ զհասարակաց պաշտօնեայս	—
ՆԼԸ. Պարտքք զբանիստք	590
ՆԼԹ. Փոխադրաց	—

ՆԽ. Գործակալ պաշտոնեայ	—
ՆԽԱ. Եւ զպաշտոնեայ թշնամոյն պարտ է ընդունել	—
ՆԽԲ. Իցէ՛ր գէպ առաքել պաշտոնեայ առ բռնակալն և ընդունել	591

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յազոֆս այլ և այլ վիճակայ հասարակայ պաշտոնէից և զգործոյ	—
Եւ ի զապօնայ պաշտոնայ և ի զապօնայ	—
ՆԽԳ. Ծաղումն ալ և ալ վիճակայ հասարակայ պաշտոնէից	592
ՆԽԴ. Դեպքան	—
ՆԽԵ. Հրեշտակ	593
ՆԽԶ. Գործակալ	—
ՆԽԷ. Պաշտոնեայ և պատգամաւոր ամենիկան	—
ՆԽԸ. Բզեւալի, հոգարարձու, պատուիրակ, վերադէտ, և այլն	—
ՆԽԹ. Պատմէն հաստատութեան	—
ՆԻ. Աղջումն	594
ՆԻԱ. Իրաւունք առաքելոյ գեպանն	—

ԳԼՈՒԽ Դ.

Յազոֆս իրանց, արանսնիւնց և ազանսնիւնց	—
Դէպքան և այլ պաշտոնէից	—
ՆԻԲ. Մեծարանք պատշաճականք առ պաշտոնեայ հասարակայ	595
ՆԻԳ. Պէտք առանկին պաշտպանութեան պաշտոնէին հասարակայ	596
ՆԻԴ. Երբ սկսանի պարտք պաշտպանութեանն իբրն նուիրական անձին	—
ՆԻԵ. Աստուծոյն գեպանի առ թշնամին	597
ՆԻԶ. Մարթ է երբեք մերթել զփողահարն և զթմերահար	—
ՆԻԷ. Ինքնիկանութիւն ասար պաշտոնէից	598
ՆԻԸ. Որպէս պարտ իցէ վարիչ ասար պաշտոնէի	—
ՆԻԹ. Որպէս հնար իցէ իրաւել զգեպան	599
ՆԿ. Աղատութիւն կրօնի	600
ՆԿԱ. Աղատութիւն գեպանի ի արոց	—
ՆԿԲ. Պարտք հիմնալ ի սովորութեան	—
ՆԿԳ. Պաշտոնեայ յանձնաթ գեմն	601
ՆԿԴ. Թագաւոր մեռալ յտար աշխարհ	—
ՆԿԵ. Պատուիրակ պետութեանց	602
ՆԿԶ. Կարիցէ գեպանն ի ներքոյ արկանել զանն քաղաքական գաղապատանի	—

Յ ՈՒ Յ Ա Կ

Բ ԵՌՒՅ ԻՆՉ ԻՐ ԵՒ ԵՆՅ

Ի ԲԱՆԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴ ԴԱՆՆԱԿԱՆՈՒՆ

Ազատ պատգամաւոր .
 Ազատութիւն կրօնից .
 Ազգ. անհաղորդ .
 Ազգութիւն .
 Աշխատակաշատութիւն .
 Ակն ածել իրաւանց .
 Ակումբ , ժողով .
 Ակումբ պատուիրակաց .
 Անսղագիտիկ .
 Անհաղորդութիւն .
 Անձեռնամերձ .
 Անպայման .
 Անվիժար իրաւունք .
 Անտիութիւն .
 Անցագիր .
 Աշխարհ .
 Ազաւարկութիւն . Ազաւարկ .
 Ազաւարկագիր .
 Ազատամարտ .
 Առաջնորդական . Տեսչական .
 Առանձին ընկերութիւն
 Առեւան գերացոյն .
 Առեւան ստորին .
 Առեւանակ .
 Արքանեակ գեւազանի .
 Արդեւք կրօնից .
 Արդարակշռութիւն .

Messager privilégié.
 Tolérance des cultes.
 Peuple neutre.
 Instruction.
 Aristocratie.
 Respecter les droits.
 Assemblée.
 Assemblée des députés.
 Inaliénable.
 Neutralité.
 Inviolable.
 Absolu.
 Droit étroit.
 Minorité.
 Passeport.
 Territoir. État.
 Immunité.
 Sauf-conduit.
 Asile.
 Politique.
 Société domestique.
 Tribunal souverain.
 Tribunal de première instance.
 Magistrat.
 Equipages des ambassadeurs.
 Intolérance.
 Equilibre.

Արժանապատուութիւն .
 Արտասահմանութիւն .
 Արտունութիւն . Ընդհանրական
 անկան .
 Արքունականք .
 Աւանդ .
 Աւար . Տարագրութիւն .
 Բաժ .
 Բաժ անցից .
 Բանակցութիւն .
 Բարեմարդութիւն .
 Բարեմտութիւն .
 Բարձրականգակ մահապարտաց .
 Բացառութիւն .
 Բդեալիս .
 Բնական օրէնք .
 Բողոք .
 Բռնակալ .
 Գաղթական .
 Գերագոյն իշխանութիւն գոյից .
 Գիտութիւն անցից և օգտի տէրութիւն .
 Գիտութիւն տրքունի հրովարտակաց .
 Գլուխ գրառոյ ի գանձն հասարակաց .
 Գլխ Ընկերականք .
 Գլխ հասարակաց .
 Գործագրական .
 Գործակալ .
 Գործք պարտուց .
 Գործուն .
 Գրաւական իրաւունք .
 Գրաւուն ի վճար .
 Գրոհ .
 Դաշն .
 Դաշն անջութեան .
 Դաշնակցութիւն .
 Դաշնակից (ազգ) .
 Դաշնակցիւ .
 Դաշնակցութիւն .
 Դաշնակցութիւն .
 Դաւադիր .
 Դաւադիրք .
 Դատաստան միջնորդի .
 Դատադական .
 Դատադական իշխանութիւն .

Titre .
 Bannissement .
 Privilège .
 Fisc .
 Depot .
 Exil .
 Contribution .
 Péage .
 Conférence .
 Humanité .
 Bonne foi .
 Echaufaud .
 Exception .
 Consul .
 Droit de la nature .
 Appel .
 Usurpateur .
 Colonie .
 Haut domaine .
 Diplomatie .
 Diplomatique .
 Fonds publics .
 Bien commun .
 Bien publique .
 Executif .
 Résident .
 Obligation .
 Agent .
 Droit possessoire .
 Représaille .
 Assaut .
 Pacte .
 Engagement politique .
 Negociation .
 Fédérative (etat) .
 Contracter .
 Convention .
 Alliance .
 Déserteur .
 Sanction pénal .
 Arbitrage .
 Judiciaire .
 Pouvoir Judiciaire .

Դատակցութիւն .	Conspiration.
Դեսպան .	Ambassadeur.
Դեսպան ըստ կարգի .	Ambassadeur ordinaire.
Դեսպանք առ արքայի .	Corps diplomatique.
Դուռ զինուոց .	Trève.
Դրամակոպի .	Falsificateur.
Եկամուտ . հաս .	Revenu.
Երաշխ .	Sponsio.
Երաշխաւորութիւն .	Garantie.
Երեսփոխան . փոխանորդ .	Représentant.
Զինադադար .	Armistice.
Զուգահեռուն կամ Սահմանադրական պետութիւն .	Monarchie constitutionnelle.
Ընկերակցութիւն .	Démocratie.
Ընտրական .	Electoral.
Ընտրութիւն իրաւանց .	Arbitrage.
Թողտուութիւն կրօնից . Տէս Ազո . տութիւն կրօնից .	Offensé.
Թշնամանեալ .	Amnistie.
Թողութիւն .	Propriétaire.
Ժառանգաւոր . Տէր գողից .	Indépendance.
Խնքնիշխանութիւն .	Empire.
Խլխանութիւն .	Domination arbitraire.
Խլխանութիւն ազատական .	Jurisdiction.
Խլխանութիւն իրաւարար .	Autorité administrative.
Խլխանութիւն խնամակալ .	Autorité publique.
Խլխանութիւն հասարակաց .	Domaine éminent.
Խլխանութիւն վերահաս .	Jurisprudence.
Իրաւագիտութիւն .	Transaction.
Իրաւագիտութիւն . Կապ .	Acommodement.
Իրաւախոհութիւն .	Arbitre.
Իրաւարար .	Justice.
Իրաւարարութիւն .	Justice attributive կամ distributive.
Իրաւարարութիւն վարձահատոյց .	Droit des gens.
Իրաւունք աղքատց .	Droit de mineur.
Իրաւունք անախութեան .	Tuteur.
Խնամակալ .	Question.
Խնդիր .	Conseil, Traité.
Խորհուրդ .	Conseiller.
Խորհրդական .	Traiter.
Խորհրդակցիչ .	Etat féodal.
Կաշուածոց պետութիւն . կամ վի . ճակակալ .	Engager.
Կամակցիչ . Զանձն առնուիչ .	

Կայան .
 Կանխումն .
 Կանոնադիր .
 Կանոնադրութիւն .
 Կարգք ընդհանուրք և մեկնք .
 Հաղորդութիւն . Յանգութիւն .
 Համակցութիւն .
 Համալսփ (օրէնք) .
 Համերաշխ .
 Հայրենականք .
 Հաս . Տես Եկամուտ .
 Հաստատուն ասացումք .
 Հասարակաց պաշտօնէայ .
 Հատուցումն տուի .
 Հարկ .
 Հարկ .
 Հարկատու .
 Հարուածական . Տես Վնասողական .
 Հարստահարութիւն .
 Հիմնական .
 Հողարարձու .
 Հողածու .
 Հողագէղ .
 Հուղիւհարութիւն .
 Հրածէշա .
 Հրամանադիր .
 Հրէշտակ .
 Հրէշտակ անսովոր .
 Հրէշտակ ըստ կարգի .
 Հրովարտակ . Մութհակ .
 Մեծափառութիւն .
 Մենամարտութիւն .
 Մենալաճառութիւն .
 Միջնորդութիւն .
 Մութհակ . Տես Հրովարտակ .
 Մութհակ մոռացութեան . Տես Փո-
 ղութիւն .
 Յանգութիւն . Տես Հաղորդութիւն .
 Յատկութիւն .
 Յետադարձութիւն .
 Կախազրութիւն .
 Կախարար .
 Կախարարութիւն .
 Կաւարդէլ .

Domicile .
 Prévention .
 Réglementaire .
 Règlement .
 Règle générale et formelle .
 Relation .
 Accorde .
 Talion .
 Compromis .
 Patrimoniaux .
 Immeuble .
 Ministre public .
 Indemnité .
 Impôt .
 Nécessité .
 Tributaire .
 Lésion .
 Fondamental .
 Procureur .
 Curateur .
 Atterrissement .
 Assassinat .
 Cession .
 Mandat .
 Héraut .
 Envoyé extraordinaire .
 Envoyé ordinaire .
 Diplome .
 Dignité .
 Duel .
 Monopol .
 Médiation .
 Propriété .
 Postliminie .
 Prescription .
 Prince .
 Communauté .
 Embargo .

Կժգեհեթիւն .
 Կիզակեցութիւն .
 Հնորհումն առանձնական . Տես՝ Բ.բ.
 ասութիւն .
 Հրջուին իրաւանց .
 Ոտակիւն , Պաշտանակալ .
 Ոտնհարու իրաւանց , Ետհաւակիչ .
 Որդեգրութիւն .
 Ուխտ ձեռին հաշտութեան .
 Պահակ .
 Պաշտան .
 Պանդուխտ .
 Պաշարումն .
 Պաշտպանողական .
 Պաշտանեայ .
 Պատգամաւոր ամենիջան .
 Պատմէն հաստատութեան .
 Պատուիրակ .
 Պետութիւն .
 Պնդագեւորան .
 Զբաղումք .
 Զբուղի .
 Սակ .
 Սահմանադրական .
 Սահմանադրութիւն .
 Սեպհականութիւն . }
 Ստացութիւն . }
 Վաճառակցութիւն .
 Վարձուոր (չինուոր) .
 Վարչութիւն . Տէրութիւն .
 Վաւեր . Վաւերական .
 Վերադրութիւն .
 Վերադէտ .
 Վիճակ Ժառանգութեան . Տես .
 ասութիւն .
 Վիճիւ .
 Վնասաւորա իրաւանց .
 Վնասողական .
 Վանդեալ .
 Տեսուչ .
 Տեսչական . Տես Վաւերորդական .
 Տեսչութիւն .
 Տեսչութիւն նախատես .
 Տեսչութիւն սանձարկու .

Émigration .
 Alliance .
 Rétorsion .
 Officier .
 Usurpateur .
 Adoption .
 Capitulation .
 Sauvegarde .
 Condition .
 Aubain .
 Blocus .
 Diffensive .
 Ministre .
 Plénipotentiaire .
 Lettre de créance .
 Député .
 Souveraineté .
 Ambassadeur extraordinaire .
 Alluvion .
 Canal .
 Contract .
 Constitutif .
 Constitution .
 Propriété .
 Négociation .
 Mercenaire (soldat) .
 Gouvernement .
 Valide .
 Inscription .
 Commissaire .
 Dominium .
 Arrêt .
 Criminelle .
 Offensif .
 Invalide .
 Régent .
 Police .
 Police préventive .
 Police répressive .

Տէր գոյնց . Տէս յառանգաւոր .

Տիրական ընկերութիւն .

Տնակս . Մատակարար .

Տնակ տութիւն .

Տնորինէլ .

Տոհմային իրաւունք .

Տուրք .

Փոխանակութիւն .

Փոխանորդ . Տէս Երեւոյնի .

Փրկանք .

Քաղաքակցութիւն .

Քրիստոսոսգոր .

Օրէնսդրական .

Société dominante.

Administrateur.

Usage.

Disposer.

Droit social.

Taxe.

Charge.

Rançon.

Naturalisation.

Cristianissimo.

Législatif.

ՎՐԻՊԱԿԻՔ ՏՊԱԳՐԻՆ

ԷԶ ՏՈՂ

ՎՐԻՊԱԿ

ՈՒՂԻՂ

16	3	ի զուգաւորութիւն	ի զուգաւորութեան	26	230
28	22	նորոք իրօք	նորովք իրօք	31	235
35	26	ընդ երկուք	ընդ երկուք	31	235
40	21	կատարելութիւնք	կատարելութեանք	4	238
53	16	ճշմարկցութեան	ճշմարտութեան	1	238
65	6	ցայս վայր ասացելոցս	ցայս վայր ասացելոցս	77	114
68	10	գիլեա	գիլանէլ	31	123
99	20	ի կազմաց	ի կազմած	18	173
101	17	ընդ հաւելուածով	ընդ յաւելուածով		
108	5	ազեան	ազեան		
125	32	ջեռմեռանդն	ջերմեռանդն		
125	33	մաղթեմք ամենահօրէն	մաղթեմք ամենահօրէն		
129	8	ուսումն իւրեանց և արհեստք	զուսումն իւրեանց և զարուեստս		
139	13	ամբասիր առնէ	անբասիր առնէ		
139	23	զգումն	զգումն		
141	8	զհետոյ եկեալն	զհետոյ եկեալն		
141	ԺԷ	զհետամացան	զհետամացան		
146	30	գիւրելոց մասց	թիւրելոց մասց		
146	9	անդէն	անդրէն		
152	19	յանկղիտանայ	անկղիտանայ		
153	5	խեղագիւրէն	խեղաթիւրէն		
170	2	ի հետազտութեան	ի հետազտութիւն		
201	9	բողոք բարձցէ	բողոք բարձցէ		
206	32	յատարի	ատարի		
208	28	իշանութիւնն	իշխանութիւնն		
209	19	խեղագիւր	խեղաթիւր		
221	5	ի մենավաճառութեան	ի մենավաճառութեան		
127	1	կիրառութիւն գրամոց	պէտք գրամոց		
230	1	պատուոյ	պատուոյ		
231	1	խեղագիւր	խեղաթիւր		
234	4	յարգոյ	յարգի		
236	24 35	մեծագնոյ	մեծագնի		
236	26 30	դանկագնոյ	թանկագնի		
237	21	երկուցուն	երկոցուն		
240	4	զտոկոսեք	զտոկոսեք		
148	18	հրաժեշտ կալ	հրաժեշտ տալ		
264	6	մինչև ի զօրանալ	մինչև զօրանալ		
288	11	առ Վաթիթ	առ Վաթիթ		
298	28	անցանէ	անցանէ		
300	15	թողեալ նմա	թողեալ նոցա		
301	20	որպիսի	յորպիսի		
304	6	յաւագոյթ	աւագոյթ		

306	8	արհամարանաց	արհամարանաց
309	1	գլխա	գլխա
315	15	ամենայն	ամենայն
320	5	տեսաքն	տեսաքն
328	1	անթուլ	անթուլ
332	10	ազգի միումն օտարի	ազգի օտարի
344	7	հիմնադատակ	հիմնադատակ
348	1	մառնադուլթին	մառնադուլթին
259	8	պարա	պարա
364	29	առանձին	առանձին
368	35	կարողան	կարողան
369	15	որ առանց	որ առանց
372	17	զգրողականութե	զգրողականութե
378	8	նախահոգադ	նախահոգադ
382	1	զինին	զինին
414	17	մեծագնոյ	մեծագնոյ
481	16	թանկագնոյ	թանկագնոյ
571	21	հայրկապս	հայրկապս

ՔՅԶ ԼԶ

9. 17. 1877

1884 թ. 9. 17. 1877

5	31
26	86
32	25
12	04
31	53
0	77
01	83
02	07
71	101
3	801
26	551
26	321
8	021
01	031
22	051
8	141
24	111
02	341
0	041
01	101
2	071
0	101
26	101
26	001
01	101
3	151
1	121
1	131
1	141
22	151
02	161
12	171
1	181
21	191
0	192
11	208
22	208
12	211
1	210
21	211
0	192
11	208
22	208
12	211
01	201
02	201
0	201

(3n)

ՀԱՍ Յիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0394689

266
1116